दुर्मिळ चरित्रे

खंड २

विश्वनाथ नारायण मंडलिक

भाग - १

संपादक

डॉ. राजेंद्र मगर

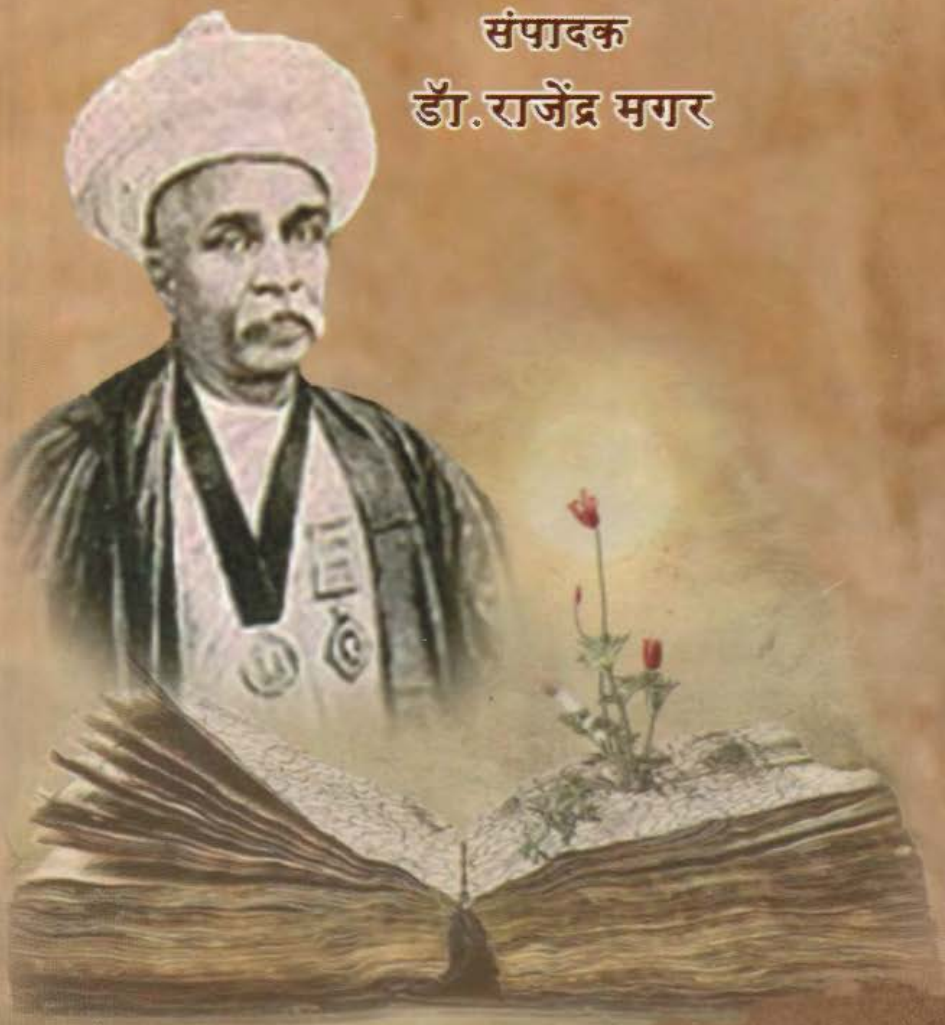

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

दुर्मिळ चरित्रे

खंड दुसरा

रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचे चरित्र

भाग १

लेखक

गणेश रामकृष्ण हवलदार

संपादक

डॉ. राजेंद्र मगर

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

➢ **पुस्तकाचे नाव :** दुर्मिळ चरित्रे खंड दुसरा रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचे चरित्र भाग १

➢ **संपादक :** डॉ. राजेंद्र मगर

➢ **आयएसबीएन :** ९७८-९३-९३५९९-९१-९

➢ **प्रथमावृत्ती :** २०२२

➢ **प्रकाशक :**

सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ
रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत, दुसरा मजला,
पु. ल. देशपांडे महाराष्ट्र कला अकादमी आवार,
सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई ४०० ०२५.

➢ © **प्रकाशकाधीन :**

➢ **मुद्रक :**

व्यवस्थापक,
शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय,
मुंबई ४०० ००४.

➢ **किंमत : रुपये २४१.००**

या पुस्तकात व्यक्त केलेली मते स्वतः लेखकाची असून, या मतांशी साहित्य आणि संस्कृती मंडळ व महाराष्ट्र शासन सहमत असेलच असे नाही.

निवेदन

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाच्या वतीने ‘ दुर्मिळ ग्रंथांचे पुनर्प्रकाशन ’ बृहद प्रकल्प हाती घेण्यात आला आहे. प्रकल्पांतर्गत ‘ इ.स. १८६४ ते १९४७ मध्ये प्रकाशित झालेल्या दुर्मिळ चरित्र ग्रंथांचे संपादन आणि पुनर्प्रकाशन करणे.’ हा महत्त्वाचा भाग अलीकडेच पूर्ण झाला. सामान्य परिस्थितीत जन्म घेऊन असामान्य कार्यकर्तृत्व करणाऱ्या चरित्रनायकांची दुर्लक्षित चरित्रे यामध्ये पुनर्प्रकाशित होणे अपेक्षित होते. त्यानुसार तीन खंडांमध्ये दुर्मिळ चरित्रांचे संपादन करण्यात आले आहे. खंड एक मध्ये ‘ संपतराव गायकवाड ’ (का. ना. गोत्री), ‘ केशवराव देशपांडे ’ (शं. धों. सार्दळ) आणि ‘ रामचंद्रराव माने पाटील ’ (प्र. य. देशपांडे) यांची चरित्रे समाविष्ट आहेत. तीनही चरित्रे स्वतंत्र्यपूर्व कालखंडात प्रकाशित होऊन पुन्हा प्रकाशित झाली नाहीत किंवा इतर चरित्रकारांनी त्यांची चरित्रे लिहिली नाहीत. त्यामुळे तीनही चरित्रे दुर्मिळ झाली होती. त्याचबरोबर खंड दोन आणि तीन मध्ये ‘ विश्वनाथ नारायण मंडलिक ’ (ग. रा. हवलदार) यांचे बृहद चरित्र पुनर्प्रकाशित केले आहे. हेही चरित्र पुनर्प्रकाशित झाले नाही. चारही चरित्रनायकांनी प्रसिद्धीविन्मुख राहून समाजसुधारणेचा ध्यास घेतला. सर्वसामान्य लोकांसाठी आयुष्यभर परोपकाराचा ध्यास घेतला. म्हणून ही चारही चरित्रे महत्त्वाची आहेत. डॉ. राजेंद्र मगर यांनी तीन खंडाचे संपादन करण्याची जबाबदारी सक्षमपणे पार पाडली. समकालीन इतर चरित्रनायकांच्या चरित्रांचा शोध घेऊन चार नायकांची चरित्रे का दुर्लक्षित राहिली याचा सविस्तर आढावा प्रस्तावनेत घेतला. दुर्लक्षित चरित्रनायकंची ओळख महाराष्ट्राला नव्याने करून दिली, याचा मला खूप आनंद आहे.

डॉ. सदानंद मोरे,

अध्यक्ष

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

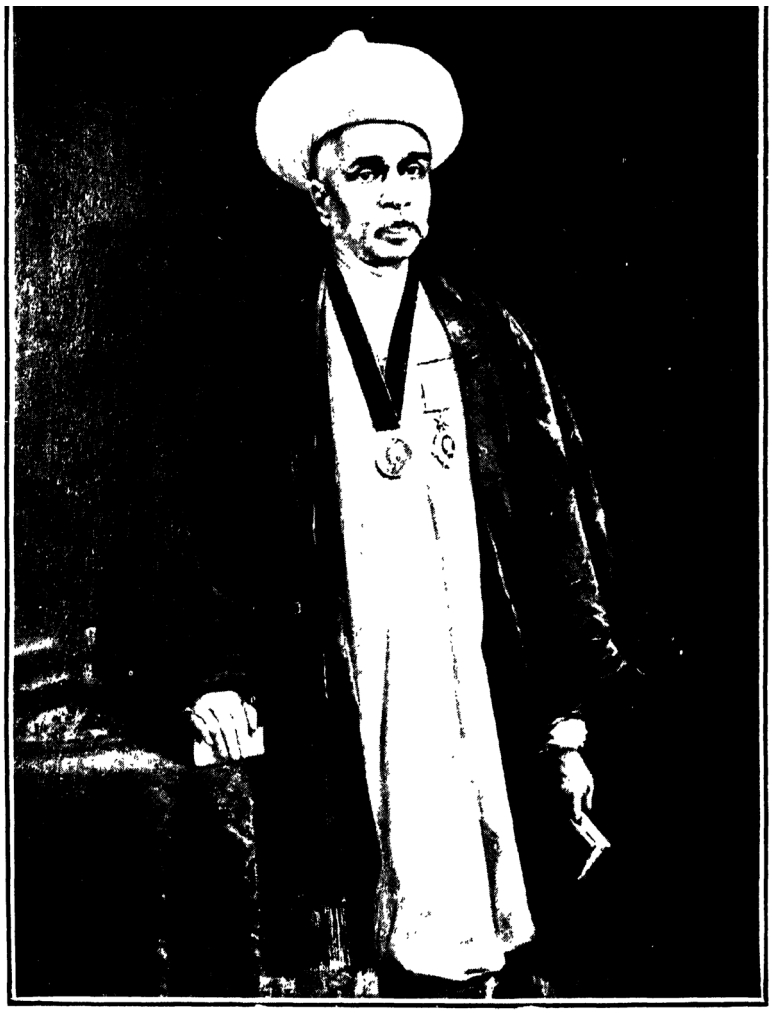

Yours
L. L. Mandlik

संपादक अल्पपरिचय

डॉ. राजेंद्र मगर (जन्म २ जून १९८१)

(M.A.,D.ED.,B.ED.,D.S.M.PH.D.)

डॉ. राजेंद्र मगर 'महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, औरंगाबाद येथे 'संशोधन सहायक' म्हणून कार्यरत. 'महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्यावरील चरित्रांचा अभ्यास' या विषयावरील प्रबंधास सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाकडून 'पीएच.डी.' पदवी प्रदान. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे व्यक्तिमत्त्व, सुधारणासंबंधी अनेक वृत्तपत्रे, नियतकालिकांत लेख आणि शोधनिबंध प्रकाशित. राज्यस्तरीय विविध चर्चासत्रात शोधनिबंधांचे सादरीकरण.

ग्रंथ लेखन

१. प्रज्ञावंत महाराजा सयाजीराव (मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी)
२. दानशूर महाराजा सयाजीराव
३. महाराजा सयाजीराव आणि आपत्ती निवारण
४. महानायक गंगारामभाऊ म्हस्के

ग्रंथ संपादन

१. महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्रसंग्रह भाग-१
२. श्री.महाराजा सयाजीराव गायकवाड (तिसरे) यांचे चरित्र (बृहत प्रकल्प : खंड -२)
३. समाजशिल्पशास्त्रज्ञ सयाजीरावांची ओळख
४. भाषा आणि साहित्य : माझी भूमिका - महाराजा सयाजीराव गायकवाड
५. इ.स. १८६४ ते इ.स. १९४७ सालांमध्ये प्रकाशित झालेल्या चरित्र आणि इतिहासविषयक दुर्मिळ ग्रंथ (बृहत प्रकल्प : खंड १ ते ३)
६. बडोद्याचा राज्यकारभार
७. सयाजीरावांचे जागतिक वेगळेपण (लेखसंग्रह)

संपर्क

rajmagar81@gmail.com

संपादकीय

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाच्या वतीने 'दुर्मिळ ग्रंथाचे पुनर्प्रकाशन' हा बृहत प्रकल्प हाती घेण्यात आला आहे. या प्रकल्पांतर्गत 'इ.स.१८६४ ते १९४७ मध्ये प्रकाशित झालेल्या दुर्मिळ चरित्रग्रंथांचे संपादन आणि पुनर्प्रकाशन करणे.' या भागाचे संपादन करण्याची महत्त्वाची जबाबदारी माझ्यावर सोपवली गेली. या भागात नेमक्या कोणत्या क्षेत्रातील चरित्रनायकांच्या चरित्रांचा समावेश करायचा हा एक मूलभूत; पण गहन प्रश्न या निमित्ताने उभा राहिला. या प्रश्नांचे उत्तर शोधताना अनेक विचार आणि पर्याय समोर आले.

या कालखंडातील सामान्यपणे आणि पुढेही प्रसिद्ध असणाऱ्या व्यक्तींची चरित्रे प्रकाशित करायची की, ज्यांनी प्रसिद्धिविन्मुख राहून समाजसुधारणेचा ध्यास घेतला त्यांची चरित्रे प्रकाशित करायची हा एक प्रश्न होता. यामध्ये प्रसिद्ध व्यक्तींची या कालखंडात प्रकाशित झालेली आणि पुनर्प्रकाशित न झालेल्या चरित्रांचा समावेश करणे सोयीस्कर वाटत होते; परंतु त्यामधील एक धोका पटकन लक्षात आला. तो म्हणजे अशा व्यक्तींच्या संदर्भात अनेकांनी संशोधन करून पुन्हा-पुन्हा चरित्रे लिहिली. ही सर्व चरित्रे पूर्वीच्या, पुनर्प्रकाशित न झालेल्या चरित्रांच्या तुलनेत सत्यनिष्ठ, वास्तववादी, तटस्थ आणि कलात्मकरीत्या लिहिली होती. त्यामुळे पुनर्प्रकाशित न झालेली चरित्रे सत्यतेच्या आणि साधन-सामग्रीच्या बाबतीत उणी वाटत होती. अशा चरित्राचे पुनर्प्रकाशन अयोग्य होते.

वर उल्लेखित कालखंडात प्रकाशित झालेल्या चरित्रांचा शोध घेतला असता, सर्वसाधारणपणे देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या स्वातंत्र्यवीरांची, क्रांतिकारकांची आणि राजकारणातील पुढाऱ्यांची चरित्रे जास्त प्रमाणात प्रकाशित झालेली दिसतात. (इतरही चरित्रनायकांची चरित्रे प्रकाशित झाली आहेत.) अशी चरित्रे देशातील जनतेला बोधप्रत आणि स्फूर्ती येण्यासाठी लिहिली गेली होती. अशा क्रांतिकारकांची आणि राजकीय नेत्यांची चरित्रे पुनःपुन्हा प्रकाशित झालेली दिसतात.

संपादकीय / नऊ

ज्या व्यक्तींनी प्रसिद्धीविन्मुख राहून समाजासाठी महनीय कार्य केले अशा अनेक व्यक्ती आहेत. ज्यांची एकापेक्षा जास्त चरित्रे लिहिली गेली नाहीत. पुनर्प्रकाशित झाली नाहीत. अशा व्यक्तींची निवड करणे सुसंगत वाटत होते. कालौघात अशा व्यक्ती आणि त्यांची चरित्रे विस्मृतीत गेली. अशा चरित्रांचे संपादन आणि पुनर्प्रकाशन करणे गरजेचे होते. अशी चरित्रे प्रकाशित केल्यामुळे महाराष्ट्रातील तसेच महाराष्ट्राबाहेरील एखाद्या दुसऱ्या ग्रंथालयात अखेरचा श्वास घेणाऱ्या चरित्रांना न्याय दिल्यासारखे होईल, अशा चरित्रनायकांची नव्याने ओळख होईल, मोठा सांस्कृतिक आणि साहित्यिक वारसा जतन केला जाईल या अनेक उद्देशाने चरित्रांची निवड करण्याचे ठरले.

हिंदुस्थानात स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात पाचशे-सहाशे संस्थाने होती. यातील काहीच संस्थानिक प्रजेच्या हितासाठी काम करत होते. तर अनेक संस्थानिक मौजमजेत मशगूल होते. प्रजेच्या हितासाठी काम करणाऱ्या संस्थानिकांमध्ये बडोद्याचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड (तिसरे) यांचे नाव प्रामुख्याने घेतले जाते. त्यांनी अनेक गुणी व्यक्तींचा संग्रह बडोद्यात केला होता. त्यांना वेगवेगळ्या अधिकार पदांवर नेमणूक देऊन त्यांच्या मदतीने समाजकार्य केले होते. त्यातील कित्येक कर्तव्यनिष्ठ अधिकारी आणि सेवकांनी महाराजांच्या खांद्याला खांदा देत समाजोन्नतीसाठी कार्य केले. असे अधिकारी सामान्य घरात जन्मले; परंतु सयाजीराव महाराजांच्या परिसस्पर्शाने आणि स्वतःच्या कर्तबगारीच्या जोरावर असामान्य झाले. त्यातील काही अधिकाऱ्यांची चरित्रे महत्त्वाची आहेत. ज्या काळात फक्त ऐतिहासिक व्यक्तींची आणि साधुसंतांची चरित्रे लिहिली जात होती त्या काळात उत्स्फूर्तपणे अशा अधिकाऱ्यांची चरित्रे लिहिली गेली. परंतु काळाच्या ओघात अशा चरित्रनायकाला आणि चरित्राला पुन्हा न्याय मिळाला नाही. अशा अधिकाऱ्यांचा शोध घेतला असता त्यामध्ये सयाजीराव महाराजांचे एक अधिकारी आणि मित्र खासेराव जाधव, महाराजांचे लहान बंधू संपतराव गायकवाड, देशभक्त केशवराव देशपांडे, अरविंद घोष आणि राजमित्र रामचंद्रराव माने पाटील यांची चरित्रे संशोधनांती सापडली. यामध्ये खासेराव जाधव यांचे चरित्र लहान होते. तसेच त्यांचे संशोधित चरित्र ज्येष्ठ साहित्यिक बाबा भांड यांनी अलीकडे परिपूर्ण माहितीसह लिहिले आहे. तर अरविंद घोष यांच्या चरित्रांचे अनेक वेळा पुनर्लेखन आणि पुनर्प्रकाशन झाले. त्यामुळे खासेराव जाधव आणि अरविंद घोष या दोघांची चरित्रे या प्रकल्पातून वगळली. सयाजीराव महाराजांचे बंधू संपतराव गायकवाड, देशभक्त केशवराव देशपांडे आणि राजमित्र रामचंद्रराव माने पाटील यांच्या चरित्रांची निवड पहिल्या खंडासाठी केली.

भाऊ मोठ्या अधिकार पदावर असताना देखील संपतराव इतर अधिकाऱ्यासारखे सामान्य जीवन जगले. ते वयाच्या अकरा वर्षांपर्यंत अक्षरशत्रू होते. सयाजीराव महाराजांबरोबर ते बडोद्यात आले. शिक्षण घेतले. उच्चशिक्षणासाठी परदेशात पाठविल्यावर मिळालेल्या संधीचे सोने केले. बॅरिस्टर ही मानाची पदवी मिळवली. त्यानंतर बडोद्यात नोकरी केली.

प्रत्येकाला असे वाटणे स्वाभाविक आहे की, एका राजाचा भाऊ म्हटल्यावर शिक्षणानंतर त्यांना सहजासहजी मोठ्या पदावर नोकरी मिळाली असेल; परंतु सर्वांना समान न्याय देणाऱ्या महाराजा सयाजीरावांनी संपतरावांना अगदी लहान पदावर नेमणूक केली. त्यांना वेगवेगळ्या पदांचा अनुभव दिला. इतर अधिकाऱ्याप्रमाणे त्यांना अनुभव येईल तशी बढती दिली. संपतरावांनी मिळालेल्या प्रत्येक संधीत स्वतःची आणि संस्थानाची प्रगती साधली. शिक्षण, अनुभव आणि बंधूंचे मार्गदर्शन यामुळे संपतराव बहुश्रुत बनले. वडील बंधूच्या कार्यात खांद्याला खांदा लावून मदत केली.

संपतरावांनी विविध अधिकार पदांवर असताना गोरगरीब, अनाथांना मदत केली. विद्यार्थ्यांना स्वतः शिष्यवृत्ती देऊन शिक्षणासाठी प्रोत्साहन दिले. 'आधी केले मग सांगितले' या उक्तीप्रमाणे समाजसुधारणेची सुरुवात स्वतःपासून सुरू केली. (स्वतःच्या मुलीचा प्रौढ विवाह केला.) शिक्षण प्रसारासाठी प्रोत्साहन दिले. श्री सयाजी पुस्तकालयाची स्थापना केली. मागासलेल्या जातीच्या उन्नतीसाठी उत्तेजन दिले. अशा सगळ्या अनुभवातून संपतराव शिकत गेले.

संपतराव विद्याव्यासंगी होते. त्यांनी अनेक संस्कृत ग्रंथांचा अभ्यास केला. संस्कृत पोथ्यांचे संकलन केले. त्यांच्याकडे संस्कृत ग्रंथांचा संग्रह एवढा समृद्ध होता की, सयाजीराव महाराजांनी त्यांना पत्रात लिहिले, तुमचा सर्व ग्रंथसंग्रह संस्थानच्या ग्रंथालयात जमा करा, तुमचे ४०,००० रुपयांचे कर्ज माफ करतो. अशा ज्ञान समृद्ध असणाऱ्या संपतरावांनी स्वातंत्र्य (१९०७), विवाहाच्या ऐतिहासिक पद्धती (१९०८) या ऐतिहासिक विषयांवर व्याख्याने दिली. मराठी, गुजराती आणि हिंदीतील प्राचीन भजनकुसुममाला (१९२०), भजनसुधासार (१९२३) ही पुस्तके प्रकाशित केली. शिवाय नेपाळचा प्रवास (१९२८), माझी तीर्थयात्रा (१९३३) ही प्रवासवर्णने लिहिली. आफ्रिकेतील अनुभव 'आफ्रिकेतील शिकार' या ग्रंथात लिहिले आहेत.' याशिवाय स्वतः लिहिलेल्या 'A Week in Nepal' (१९२९) या पुस्तकाचे 'नेपाळचा प्रवास' या नावाने भाषांतर केले. त्यांनी अनेक विषयांवर लेखन केले. श्रोता वर्गासमोर अनेक विषयांबद्दल सुसंगत आणि तर्कशुद्ध व्याख्याने दिली. अशा प्रकारे त्यांच्या हातून अजोड साहित्य निर्माण झाले.

वयाच्या अकरा वर्षापर्यंत निरक्षर असलेल्या संपतरावांनी परदेशात जाऊन उच्च शिक्षण घेतले. नोकरीच्या कालावधित स्वतः लोकांच्या कल्याणासाठी कष्ट घेतले. एका शेतकऱ्याचा मुलगा ते बडोदा संस्थानचा उत्कृष्ट अधिकारी हा त्यांच्या जीवनातील प्रवास अलौकिक आहे. त्यामुळे त्यांची शिक्षणातील चिकाटी, सुधारणा, साहित्य सर्वांना समजावे, त्यांचे दुर्लक्षित व्यक्तिमत्त्व समोर यावे म्हणून त्यांच्या चरित्राचे पुनर्प्रकाशन या प्रकल्पात करीत आहोत.

केशवराव देशपांडे हेही एक अफाट व्यक्तिमत्त्वाचे बडोद्यातील अधिकारी. त्यांना बालपणापासूनच नव्या बाबींचा आणि शिक्षणाचा ध्यास होता. देशातील उच्च शिक्षण

घेतल्यानंतर परदेशातील शिक्षणासाठी त्यांनी शिष्यवृत्ती मिळवली. या शिष्यवृत्तीवर परदेशात शिक्षण घेतले. शिक्षण घेऊन परत आल्यावर मुंबईत वकिली आणि इंदुप्रकाश वृत्तपत्राच्या इंग्रजी विभागात संपादकाची जबादारी स्वीकारली. याबरोबरच सार्वजनिक कामातही त्यांनी लक्ष घातले. या दोन्ही ठिकाणी आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवला. केशवराव देशपांडे परदेशात शिक्षण घेत असतानाच त्यांची अनेक राष्ट्रीय नेत्यांशी ओळख झाली होती. तसेच ते राष्ट्रीय कार्यात लक्ष घालत असल्यामुळे त्यावेळी त्यांची हिंदुस्थानातील आघाडीच्या नेत्यांशी घनिष्ठ मैत्री होती. लोकमान्य टिळक, नामदार गोखले आणि महात्मा गांधी यांच्या कठीण काळात केशवराव देशपांडे मदतीला धावून गेले. या महान नेत्यांचे संकटमोचक ठरले. नंतर ते बडोद्यास नोकरी करण्यास गेले. बडोद्यातील त्यांची कामगिरी ही नजरेत भरण्यासारखी होती. त्यांनी बडोद्यातील अधिकार पदावर असताना प्रजेच्या सुधारणेसाठी कामे केली.

देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देणाऱ्या क्रांतिकारकांना अरविंद घोषांच्या साथीने मदत केली. त्यामुळे बडोद्यातील नोकरीच्या कार्यकाळात त्यांच्यावर राजद्रोहाचे अनेक आरोप झाले. केशवरावांच्या मदतीने सयाजीराव महाराजांना पदच्युत करण्याचा डाव इंग्रजांनी आखला होता. परंतु स्वाभिमानी केशवरावांनी महाराजा सयाजीरावांवर कोणताही आरोप नको म्हणून संस्थानच्या नोकरीचा राजीनामा दिला. बडोद्यापासूनच जवळ सयाजीपुऱ्यात उर्वरित आयुष्य घालवण्याचे ठरवले. परंतु कार्यधुरंदर केशवराव या ठिकाणीही शांत राहिले नाहीत. त्यांनी तेथे ग्रामसेवा सुरू केली. 'खेड्याकडे चला' हा महात्मा गांधीजींचा मंत्र त्यांच्या कितीतरी अगोदर सार्थ करून दाखवला. त्यानंतर क्रांतिकारक केशवराव देशपांडेंना महात्मा गांधीजींचे तत्त्वज्ञान पचनी पडायला वेळ लागला; तरी त्यांनी गांधीजींच्या कार्याला विरोध केला नाही. कळत न कळत ते गांधीजींच्या असहकार चळवळीकडे ओढले गेले. त्यामुळे आयुष्याच्या उत्तरार्धात त्यांनी मुंबईजवळ आश्रमात आचार्य म्हणून राहणे पसंत केले. केशवराव आदर्श आणि देशाभिमानी वकील आणि संपादक होते. क्रांतिकारक, देशाभिमानी केशवराव स्वातंत्र्यलढ्यातील राष्ट्रीय पुढाऱ्यांचे तारणहार होते. सयाजीराव महाराजांचे विश्वासू अधिकारी होते. क्रांतिकारकांना मदत करणारे देशप्रेमी स्वातंत्र्यसैनिक होते. अरविंद घोष यांच्या 'भवानी मंदिर' या अभिनव शिक्षण संस्थेचे प्रचारक आणि त्यांच्या विचारांचे पाईक होते. राष्ट्रीय शिक्षणासाठी धडपडणारे शिक्षणप्रेमी होते. गावांची आणि खेड्यातील लोकांत सुधारणा करणारे ग्रामसुधारक होते. देशाची भावी पिढी घडवणारे आदर्श आचार्य होते. अशा अनेक भूमिका पार पाडणाऱ्या केशवरावांची इतिहासात दोन-चार ओळींशिवाय नोंद नाही.

पहिल्या खंडात रामचंद्रराव माने पाटलांच्या चरित्राचा समावेश केला आहे. माने पाटलांनी एका खेडेगावात, सामान्य कुटुंबात जन्म घेऊन आपल्या कर्तृत्वाच्या जोरावर बडोद्याच्या नायब दिवाण आणि राजकोटच्या दिवाण पदापर्यंत मजल मारली. विसापूर (सांगली जिल्हा) येथे प्राथमिक शिक्षण घेतल्यावर सांगली, कोल्हापूर, पुणे आणि परदेशात शिक्षण घेतले.

माने पाटील मुळातच कष्टाळू होते. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्यांनी इंग्रजांची नोकरी मिळत असतानासुद्धा गुणग्राही महाराजा सयाजीरावांकडे नोकरी स्वीकारली. दिलेली जबाबदारी पार पाडताना, प्रजेची कामे करताना राजाचे हितही पाहिले. त्यांच्या कार्यशैलीमुळे अल्पावधीतच त्यांनी सयाजीराव महाराजांचा विश्वास संपादन केला. महाराजांनी सोपविलेली प्रत्येक जबाबदारी त्यांनी यशस्वीपणे पार पाडली. बडोदा राज्याचे आदर्श अधिकारी बनले. राजाने दिलेल्या हुकुमांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी केली. त्यांनी अनेक वेळा सुधारणेबाबत वरिष्ठांना आणि महाराजांना सुयोग्य सूचना केल्या. त्या नेहमी स्वीकारण्यायोग्य असल्यामुळे त्याचे वरिष्ठांकडून स्वागतच झाले.

रामचंद्रराव माने पाटलांनी फक्त घर ते कार्यालय या फेऱ्यात आपली नोकरी पूर्ण केली नाही. या चाकोरीतून बाहेर जाऊन प्रजेची कामे केली. खेडेगावातील लोकांचे जीवन अधिकाधिक सुसाह्य कसे होईल याकडे त्यांचे नेहमीच लक्ष असे. वेगवेगळ्या अधिकार पदांवर कर्तव्य बजावत असताना त्यांनी स्वतःचा ज्ञानसंग्रह कमी होऊ दिला नाही. विद्येचा व्यासंग सोडला नाही. त्यांना वाचनाची आवड असल्याने त्यांच्याकडे संस्कृत, मराठी आणि इंग्रजी भाषेतील ग्रंथांचा मोठा संग्रह होता. स्वतःच्या ज्ञानात कायम भर घालत राहिले. परिणामस्वरूप त्यांच्याकडून प्रगल्भ साहित्यनिर्मिती झाली. त्यामध्ये त्यांनी विलायतच्या प्रवासातील माझी डायरी (प्रवासवर्णन), सीता (कादंबरी), अलंकार मासिकात लेखन, 'Consolidation of small and scattered agriculture holding in various countries' (जमिनीचे एकत्रीकरण यावर निबंध), 'Land Administration in the punjab', श्रीसयाजीगौरवग्रंथ (संपादन), सयाजीराव महाराजांचा महाराष्ट्रातील सत्कार, गेल्या साठ वर्षांतील अर्वाचीन मराठी साहित्य इत्यादी महनीय साहित्याची निर्मिती केली. त्यामध्ये समकालीन महत्त्वाच्या विषयांवरील साहित्याचा समावेश होता; परंतु या साहित्याची आणि त्यांच्या अद्वितीय कार्याची दखल साहित्याच्या इतिहासात कोठेही नाही.

एका खेडेगावातून बडोद्यासारख्या पुरोगामी संस्थानात जाऊन इतर अधिकाऱ्यापेक्षा सरस कामगिरी करणाऱ्या माने पाटलांचे चरित्र आजच्या युवकांना प्रेरणादायी आहे. आजच्या काळातील घर आणि कार्यालय या चाकोरीबद्ध फेऱ्यात अडकलेल्या अधिकारी वर्गास निश्चितच बोधप्रत आहे.

स्वातंत्र्यापूर्वी इंग्रजांच्या सेवेत, नोकरीत राहून अनेक व्यक्तींनी देशातील प्रजेसाठी सनदशीर मार्गाने लढा दिला. समाजसुधारणेचे कार्य हाती घेतले. त्यातून लोकांना न्याय मिळवून दिला. आधी सामाजिक की राजकीय या वादात न पडता सामाजिक आणि प्रजेच्या जीवनात उन्नती होण्यासाठी सुधारणा केल्या. त्यामध्ये प्रामुख्याने न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांचे नाव घ्यावे लागेल. त्यांच्यासारखेच समाजोत्थानासाठी रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनी काम केले. आयुष्याच्या पूर्वार्धात इंग्रजांच्या सेवेत विविध पदांवर

नोकरी करत असताना देशहिताचा विचार करणारे मंडलिक एक दुर्मिळ अधिकारी होते. त्यानंतर त्यांनी कायद्याच्या आधाराने समाजसुधारणा करत लोकांना न्याय मिळावा यासाठी प्रयत्न केले. समाजसुधारणेसाठी आणि इतर सर्वच बाबतीत सत्याचा आग्रह धरला. अनेक बाबतीत इंग्रजांना नामोहरण केले; परंतु त्यांच्या कार्याच्या तुलनेत त्यांना प्रसिद्धी मिळाली नाही. किंबहुना असे म्हणता येईल की, आजच्या काळात बोटावर मोजता येणाऱ्या लोकांनाच त्यांच्या कार्याचा परिचय असेल. महान कार्य केलेल्या मंडलिकांचे चरित्र इ.स. १९२७ मध्ये दोन खंडात (१२३१ पृष्ठांत) प्रकाशित झाले. त्यानंतर पुन्हा हे चरित्र प्रकाशित झाले नाही.

या प्रकल्पात दुसऱ्या खंडात (भाग एक आणि दोन) रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांच्या बृहत चरित्राचा समावेश केला आहे. मंडलिक यांनी शिक्षण संपल्यावर आयुष्याच्या पूर्वार्धात इंग्रज सरकारकडे भूज, कराची, ठाणे, मुंबई आदी ठिकाणी नोकरी केली. नोकरी करताना त्यांनी सामान्य लोकांच्या प्रश्नाला न्याय दिला. असे प्रश्न जाणीवपूर्वक इंग्रजांच्या नजरेस आणले. इंग्रजांच्या नोकरीतील फोलपणा त्यांच्या लक्षात आल्यावर त्यांनी राजीनामा दिला. वकिलीचा अभ्यास केला. स्वतंत्रपणे वकिली करून जनतेला न्याय मिळवून दिला. वकिली करत असताना त्यांनी सार्वजनिक प्रश्नात लक्ष घातले. जास्तीत जास्त लोकांना मदत केली. नेटिव्ह ओपिनियन, बॉम्बे असोसिएशन, ईस्ट इंडिया असोसिएशन, स्टुडन्टस लिटररी ॲण्ड सायंटिफिक सोसायटी, वकिलांची सभा, डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी, रॉयल एशियाटिक सोसायटी, वक्तृत्वोत्तेजक सभा, मुंबई म्युनिसिपालटी, मुंबई कायदे कौन्सिल या आणि सामाजोद्धार करणाऱ्या अशा इतर संस्थाच्या माध्यमातून त्यांनी लोकोपयोगी अनेक कामे केली. समाजातील दुही आणि दरी दूर करण्याचा प्रयत्न केला. नाना शंकरशेठ यांच्यासारखेच महान कार्य मुंबई उभारणीत मंडलिकांनी केले. भौतिक सुधारणेबरोबर वैचारिक सुधारणांवर त्यांचा भर होता. त्यांनी महत्त्वाच्या विषयांवर लेखन केले. त्यामध्ये 'सवयी आणि अभ्यास' यासारख्या मूलभूत विषयापासून 'धर्मशास्त्र आणि कायद्याची मूलतत्त्वे' अशा गंभीर विषयांवरही लेखन केले.

अव्वल इंग्रज कालखंडात (८ मार्च १८३३ ते ९ मे १८८९) सर्वसामान्य जनतेच्या उद्धारासाठी एवढे अफाट काम करणारे, वैचारिक क्षेत्रात एवढ्या गंभीर विषयावर महान साहित्य निर्माण करणारे मंडलिक प्रसिद्धिविन्मुख राहिले. त्यांना कधीही प्रसिद्धीची हाव नव्हती. (त्यांच्या हयातीत चार-पाच लेखकांनी चरित्र लिहिण्याचा प्रयत्न केला; परंतु त्यास मंडलिकांनी स्पष्टपणे नकार कळवला होता.) त्यांच्या कार्याची दखल घेणारे एकमेव साधार आणि बृहत चरित्र गणेश रामकृष्ण हवालदार यांनी लिहिले. त्यानंतर या चरित्राची पुढील आवृत्ती आली नाही. अफाट लोकोपयोगी काम केलेल्या आणि प्रसिद्धीपासून दूर राहिलेल्या मंडलिकांचे चरित्र दुर्मिळ आहे.

संपतराव गायकवाड, देशभक्त केशवराव देशपांडे, राजमित्र रामचंद्रराव माने पाटील आणि रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक या चारही चरित्रनायकांच्या चरित्रात एक साम्य आहे, ते म्हणजे या सर्वांनी काही काळ किंवा संपूर्ण उमेदीच्या काळात वेगवेगळ्या अधिकार पदांवर नोकरी केली. परंतु या सर्वांनी ती नोकरी न समजता समाजाची सेवा म्हणू कार्य केले. यातील केशवराव देशपांडे आणि रावसाहेब मंडलिक यांनी काही काळ नोकरी करून नंतर राजीनामे दिले; परंतु या राजीनाम्यामागील कारणे ती वैयक्तिक स्वरुपाची नाहीत. केशवराव देशपांडे यांनी दूरदृष्टीच्या युगदृष्टे सयाजीराव महाराज अडचणीत येऊ नयेत म्हणून राजीनामा दिला. तर सार्वजनिक काम चांगल्या पद्धतीने करता यावे म्हणून मंडलिकांनी राजीनामा दिला होता. नोकरी करत असतानासुद्धा या सर्वांनी लोककल्याणाचे व्रत सोडले नाही. त्यामुळे या सर्वांची चरित्रे महनीय आहेत.

या चारही चरित्रनायकांची ही चरित्रे दुर्मिळ आहेत, पुनर्प्रकाशित झाली नाहीत, केवळ एवढ्या कारणांमुळे या चरित्रांचा समावेश या प्रकल्पात केला नाही; तर या चरित्रनायकांच्या कामाचे स्वरूप ऐतिहासिक आहे. चरित्रसाहित्याच्या इतिहासात या चरित्रांची नोंद नाही. तसेच या सर्वांनी प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण घेतले, स्वतःबरोबर इतरांना शिक्षणासाठी प्रेरित केले. स्वतःच्या आयुष्याला आकार देत असताना इतरांसाठी झीज सोसली. चाकोरीच्या बाहेर जाऊन समाजकार्य केले. या सर्वांचे कार्य मोठे असूनही त्यांच्या कार्याची इतिहासातही ठळकपणे कोठेही नोंद नाही. या सर्वांचा जीवनप्रवास सामान्य ते असामान्य असा घडला. यांच्याविषयी आताच्या जनमानसात अत्यंत कमी माहिती आहे. निवडलेल्या चरित्रनायकांमध्ये संपतराव गायकवाड, राजमित्र रामचंद्रराव माने पाटील आणि रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनी महत्त्वाच्या विषयांवर साहित्यनिर्मिती केली. त्यांनी निर्माण केलेल्या साहित्याची नोंदही मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात नाही. त्यांच्या साहित्याचे पुनर्प्रकाशनही झाले नाही. त्यांच्या या कार्याची दखलही इतिहासकारांनी आणि समीक्षकांनी घेतलेली दिसत नाही. त्यामुळे सर्वच क्षेत्रात अफाट कार्य करूनसुद्धा हे सर्व चरित्रनायक कालौघात कोणत्या कारणाने दुर्लक्षित राहिले हे समजत नाही. त्यामुळे या महान कार्यकर्तृत्व असणाऱ्या व्यक्तींच्या चरित्रांचे संपादन आणि पुनर्प्रकाशन करताना आनंद होत आहे.

मुळातच या सर्व चरित्रांचा गाभा दूरदृष्टी, प्रामाणिकपणा, देशप्रेम आणि बंधुत्वाची शिकवण हा आहे. माणूस जन्माने नव्हे, तर त्याच्या कर्तृत्वाने संस्मरणीय ठरतो. हे या चरित्रावरून पुन्हा एकदा अधोरेखित होते.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने हाती घेतलेल्या या प्रकल्पामुळे प्रसिद्धिविन्मुख राहिलेल्या व्यक्तींची चरित्रे शोधताना अनेक जुन्या आणि महत्त्वाच्या ग्रंथालयांचा धांडोळा घेता आला. या निमित्ताने अनेक अप्रसिद्ध व्यक्तीने महान कार्य वाचनात आले. हा सर्व अनुभव आनंददायी होता. तितकाच या सर्व महनीय व्यक्तींना इतिहासात स्थान

का नाही म्हणून मनाला त्रासदायीसुद्धा होता. अशा सर्वच अप्रकाशित महान व्यक्तींना या मर्यादित प्रकल्पात स्थान देणे शक्य नव्हते. अशी चरित्रे नव्याने प्रकाशित होणे गरजेचे आहे. अन्यथा काळाच्या ओघात हा अनमोल वारसा आणि त्या-त्या व्यक्तींचे कार्य पडद्याआड जाईल.

संपतराव गायकवाड, देशभक्त केशवराव देशपांडे, राजमित्र रामचंद्रराव माने पाटील आणि रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांच्या दुर्मिळ चरित्रांचे प्रकाशन होत आहे. या प्रकल्पाला महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचे माजी अध्यक्ष मा.श्री. बाबा भांड यांच्या कार्यकाळात मंजूरी मिळाली आणि मा.श्री. सदानंद मोरे यांच्या कार्यकाळात प्रकाशित होत आहे. याबद्दल दोघांविषयी ऋण व्यक्त करतो. दुर्मिळ चरित्रे शोधण्यासाठी मी सोलापूर, पुणे, मुंबई, औरंगाबाद, कोल्हापूर, सातारा आणि बडोदा येथील जुन्या ग्रंथालयांना भेटी दिल्या. तेथील ग्रंथपालांनी सहकार्य केले. यामध्ये विशेषतः हिराचंद नेमचंद वाचनालय, सोलापूर येथील ग्रंथपाल मा.श्री. दत्तात्रय मोरे, बडोदा येथील मध्यवर्ती ग्रंथालयातील मा. भावेश धोंडे, महाराजा फत्तेसिंहराव म्युझियमच्या मा.सौ. मंदा हिंगुराव या सर्व मान्यवरांच्या सहकार्याशिवाय हा प्रकल्प पूर्ण होणे शक्य नव्हते. त्यामुळे त्यांचे मनापासून आभार. राजमित्र माने पाटील यांच्या चरित्रातील गुजराती भाषणे मा.श्री. मधुकर प्रधान (बडोदा) आणि इंग्रजी भाषणे प्रा.डॉ. प्रज्ञाशैली सवई (औरंगाबाद) यांनी भाषांतरित करून दिली त्याबद्दल त्यांचेही मनापासून आभार. या प्रकल्पासाठी साहाय्य करणाऱ्या सर्वांना मनापासून धन्यवाद .

११ मार्च २०२० **- डॉ. राजेंद्र मगर**

नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना

प्रस्तावना -

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाच्या वतीने 'दुर्मिळ चरित्र पुनर्प्रकाशन' हा प्रकल्प हाती घेतला आहे. ही अभिनंदनीय बाब आहे. त्यामधील खंड एक मध्ये संपतराव गायकवाड, केशवराव देशपांडे आणि रामचंद्रराव माने पाटील यांच्या चरित्रांचा समावेश केला आहे. ही चरित्रे अनुक्रमे का.ना. गोत्री, शंकर सार्दळ आणि प्रभाकर देशपांडे यांनी लिहिली आहेत. तर खंड दोन मध्ये (भाग एक आणि दोन) विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांच्या बृहत चरित्राचा समावेश केला आहे. हे चरित्र गणेश रामकृष्ण हवलदार यांनी लिहिले आहे. या चरित्रांची दुर्मिळता आणि ऐतिहासिक महत्त्व लक्षात घेता या चरित्रांचा समावेश या प्रकल्पात केला आहे.

या दुर्मिळ चरित्र प्रकाशनाच्या निमित्ताने नव्याने लिहिलेली ही प्रस्तावना तीन भागांत विभागली आहे. भाग एकमध्ये चरित्रांचा लीळाचरित्रापासून आढावा घेतला आहे. यामध्ये टप्प्याटप्प्याने कशी वाढ झाली हे पाहण्यासाठी ढोबळमानाने कालखंड केले आहेत. हे चरित्र बदलानुसार नाहीत. फक्त चरित्राच्या इतिहास अभ्यासासाठी केले आहेत. या वेगवेगळ्या कालखंडात या दुर्मिळ चरित्रांचे स्थान कोठे आहे हेही स्पष्ट केले आहे. तर भाग दोनमध्ये समाविष्ट चरित्रासंबंधी निवेदन केले आहे. तर तिसऱ्या भागात ही चरित्रे चरित्र अभ्यासकांच्या कोणकोणत्या कसोट्यास पात्र होतात याचे परिशीलन केले आहे.

१.

मराठी चरित्रांची वाटचाल -

अकराव्या बाराव्या शतकात महानुभावांनी गद्य वाङ्मय निर्मितीला सुरुवात केली. याच कालखंडात संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेवांनी आपल्या अभंगांच्या माध्यमातून अजोड

वाङ्मय निर्मिती केली. त्यानंतर मात्र वाङ्मय निर्मितीची प्रक्रिया थोडीशी मंदावलेली दिसते. मध्ययुगीन कालखंडातील साहित्य प्रामुख्याने पद्य स्वरूपात होते. महानुभवांनी गद्य परंपरा जोपासली. मात्र ही परंपरा काही काळानंतर संपुष्टात आली. या कालखंडात पद्य स्वरूपातच जास्त वाङ्मय निर्मिती झालेली दिसते. सर्व संतांचे वाङ्मय पद्य स्वरूपातच आहे. साहजिकच चरित्रग्रंथसुद्धा पद्य स्वरूपातच लिहिलेले दिसतात. मात्र सोळाव्या शतकापासून पुन्हा एकदा गद्य प्रकारात वाङ्मय निर्मिती वाढली. त्याचा परिणाम चरित्र वाङ्मयावरसुद्धा झाला.

मध्ययुगीन कालखंड -

म्हाइंभटाने लिहिलेला 'लीळाचरित्र' (१२७६) हा पहिला चरित्रग्रंथ समजला जातो. गद्य प्रकारात लिहिलेला हा चरित्रग्रंथ त्या काळातला विशेष ग्रंथ होता. पुढे संत नामदेवांनी आदी, समाधी आणि तीर्थावळी अशा प्रकारात अभंग लिहिले. यातून संत ज्ञानेश्वरांबद्दलची माहिती मिळते. म्हणजे हे संत ज्ञानेश्वरांचे चरित्रच आहे. या कालखंडात विविध प्रकारची संतांची चरित्रे लिहिली गेली आहेत. पुढे ही साहित्य निर्मिती काही काळ मंदावल्याचे दिसते. त्यानंतर केशवस्वामींनी एकनाथ चरित्र लिहिले. सरस्वती गंगाधरांनी गुरुचरित्र लिहिले. ख्रिती धर्मोपदेशकांनी ख्रिस्तपुराण, पीटरपुराण किंवा सांतु आंतोनीची जीवित्वकथा यासारखे चरित्रात्मक लेखन केले.

पुढे महिपतींनी इ.स. १७८२ ते इ.स. १७८८ या काळात भक्तविजय, संतलीलामृत, भक्तिलीलामृत व संतविजय (अपूर्ण) हे ओवीबद्ध व विस्तृत चरित्रपर ग्रंथ लिहिले. एकनाथ-तुकारामादी संतांची चरित्रे गाताना महिपतींची दृष्टी भाविकाची होती. श्रीस्वामीकृत भक्तलीलामृत (इ.स.१७१८) व राजारामशास्त्रीकृत भक्तमंजरी (इ. स.१८३४) हे ग्रंथ याच पठडीतले आहेत. यामध्ये चरित्रात्मक माहिती कमी तर भाविकाची दृष्टी जास्त होती. मध्ययुगातील बखर वाङ्मय प्रकाराचा चरित्रात समावेश केला तरी वावगे ठरणार नाही. कारण यात चरित्रगुण दिसतात. शिवाजी महाराजांच्या काळापासून राजदरबारी असणाऱ्या कृष्णाजी अनंत यांनी 'सभासद बखर' इ.स. १६९७ मध्ये राजाराम महाराजांच्या आज्ञेवरून लिहिली. त्यानंतरही पेशवाईच्या काळात रघुनाथ यादव यांनी शिवाजीमहाराजांची बखर लिहिली. पुढेही अशा अनेक बखरी लिहिण्यात आल्या; परंतु त्यात त्या - त्या कालखंडातील इतिहासच आल्याचे दिसते. मल्हार रामराव चिटणीस यांनी शिवाजी, संभाजी, राजाराम यांची चरित्रे लिहिली. हे चरित्रग्रंथ इ.स. १८१०-१२ च्या सुमारास लिहिले गेले आहेत. इ.स. १८१६ मध्ये कलकत्त्याच्या फोर्ट विल्यम कॉलेज मधील पं. वैजनाथ शर्मा या मराठीच्या अध्यापकाने पं. रामराव बसू यांच्या 'प्रजा प्रतापदित्याचे चरित्र' या चरित्राचा मराठीत अनुवाद केला. अकराव्या-बाराव्या शतकापासून सुरू झालेली चरित्र लेखनाची परंपरा खंडित झाली नसली तरी त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढही झालेली दिसत नाही. तसेच संत आणि ऐतिहासिक व्यक्ती सोडून इतरांच्या जीवनावर चरित्रे लिहिल्याचे दिसत नाही.

पुढे यादव - मोगल - बहामनी - शिवशाही - पेशवाई या राजवटी महाराष्ट्रात झाल्या. महानुभावांनी लीळाचरित्रापासून निर्माण केलेली चरित्रांची परंपरा खंडित झाली. मात्र संत कालखंडात पद्य स्वरूपात निरनिराळ्या महाराष्ट्रीय संतांची चरित्रे लिहिल्याचे दिसते. अकराव्या शतकापासून ते अठराव्या शतकापर्यंतच्या चरित्रांविषयी विषयी चरित्र अभ्यासक अ.म. जोशी म्हणतात, 'यांपैकी बहुतेक चरित्रात चिकित्सक बुद्धीपेक्षा भाविकतेचा जिव्हाळाच आढळतो व त्यांत चरित्रनायकाबद्दल तपशीलवार माहिती मिळत असली तरी सर्व विश्वसनीयतेच्या कसोटीला उतरण्यासारखी नाही.'[१] या कालखंडात गद्य आणि पद्य या प्रकारात चरित्रे लिहिलेली दिसतात. त्यातही पद्य प्रकारात लिहिलेल्या चरित्रांचे प्रमाण अधिक दिसते. प्रामुख्याने या कालखंडातील चरित्रात भक्ती हाच विषय होता. याविषयी जान्हवी संत म्हणतात, 'व्यक्तीपेक्षा भक्ती हाच विषय त्यात चित्रिला असल्याने स्तुती, गौरव, काल्पनिकता व अतिरंजितता ह्या गोष्टी अधिक प्रमाणात आढळतात. त्यात भाविकता असल्याने वर्ण्य व्यक्तींचे स्वभावदर्शन किंवा त्यांच्या जीवनातील अडीअडचणींतून त्यांनी मानवी गुणांच्या आधारे काढलेला मार्ग यांचा अभाव आढळतो. अलौकिकता हाच गुण त्यांत प्रामुख्याने दिसून येतो. सत्यदर्शन, चिकित्सक वृत्ती व सामाजिक वातावरण इत्यादी गोष्टींचा त्यात अभाव आहे.'[२] वरील दोन्ही चरित्र अभ्यासकांची मते विचारात घेतली असता एक बाब निश्चितपणे लक्षात येते, 'या कालखंडातील चरित्रे ही चरित्र हा साहित्यप्रकार म्हणून न लिहिता त्या व्यक्तींची स्मृती राहावी, पुढील पिढीला त्यांच्या जीवनातून बोध घ्यावा अशा हेतूंनी लिहिलेली दिसतात.' संत चरित्रे सोडली तर इतर ऐतिहासिक महापुरुषांची चरित्रे ही एक प्रकारचा इतिहास आहे. म्हणून या संत चरित्रांना किंवा ऐतिहासिक बखरींना दोष देण्यापेक्षा त्यामध्ये चरित्रात्मक गुण कोणते आहेत हे पाहणे महत्त्वाचे ठरेल. कारण हे सर्व अक्षर वाङ्मय त्या-त्या काळाचे प्रतिनिधित्व करते. म्हणून त्यांचे महत्त्व अनमोल आहे.

संत हेच या कालखंडात सर्व क्षेत्रातील आदर्श होते. त्यामुळे संतांची चरित्रे अधिक लिहिल्याचे दिसते. थोडक्यात, इंग्रज पूर्वकाळातील चरित्रविषय हे काहीसे अलौकिक होते. पुढे महाराष्ट्रात शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य निर्माण केले. स्वराज्यनिर्मितीचा परिणाम जनमानसावर घडून आला. प्रजेचा स्वाभिमान जागा झाला. या सर्वांचा परिणाम साहित्यनिर्मितीवर झाला. साहजिकच चरित्रावरही झाला. ऐतिहासिक व्यक्ती किंवा विशेष कर्तृत्व निर्माण केलेल्या व्यक्तींची चरित्रे लिहिली गेली.

इ.स. १८१८ ते इ.स. १८८५ -

पुढे इंग्रजांचे राज्य पूर्ण भारतभर स्थिरावल्यानंतर दक्षिणा प्राईझ कमिटीच्या माध्यमातून अनेक पुस्तकांची भाषांतरे होऊ लागली. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी 'साक्रेटिसाचे चरित्र' इ.स. १८५२ मध्ये भाषांतर केले. या ग्रंथाच्या तीन आवृत्त्या निघाल्या. त्या अगोदरही

महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांनी कोलंबसाचा वृत्तांत इ.स. १८४९ मध्ये भाषांतरित केला होता. वि.मो. भिडे यांनी खुसरू राजाचा इतिहास इ.स. १८५२ मध्ये लिहिला. याशिवाय कृ.ह. जोगळेकर यांनी क्याथैरैन राणीचे चरित्र इ.स. १८६० मध्ये, रा.गो. करंदीकर यांनी बेंजामिन फ्रांक्लिनचे चरित्र इ.स. १८७१ मध्ये, तर वि.प. रानडे यांनी वॉशिंग्टनचे चरित्र इ.स. १८७१ मध्ये लिहिले. या चरित्राला दक्षिणा प्राइझ कमिटीकडून पुरस्कार मिळाला. यानंतरही भाषांतराचा ओघ चालूच होता. नवीन चरित्र लिहावयाचे म्हणजे चरित्रनायकाविषयी माहिती गोळा करणे, त्याची सत्यता पडताळणे हे सोपे काम नव्हते; कारण चरित्र साधने फार कमी प्रमाणात उपलब्ध होती. पुढे स्वकीयांचे पहिले चरित्र इ.स. १८५२ मध्ये निर्माण झाले. ते म्हणजे 'नाना फडणवीस यांची बखर' होय. हे ही इंग्रजी पुस्तकांचा अनुवादच होता. त्यानंतरही राममोहन राय (इ.स. १८५८) हे चरित्र भा.ह. भागवतांनी लिहिले. तेही अनुवादित होते. अनुवादित नसणारा 'कविचरित्र' (इ.स. १८६०) हा पहिला चरित्रग्रंथ आहे.

इंग्रजांचे आगमन, त्यांनंतर त्यांनी दिलेले शिक्षण यांमुळे शिक्षित पिढीच्या वाचनात परकीय चरित्रग्रंथ आले. याचा शिक्षित पिढीला एक वेगळाच अनुभव येऊ लागला. त्यांना नवीन काहीतरी सापडल्याचे वाटत होते. त्यामुळे भाषांतराचा ओघ चालूच होता. वि.को. ओककृत पीटर धि ग्रेट (इ.स. १८७४), सिकंदर (इ.स. १८७५) व ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन (इ.स. १८७६) हे चरित्रग्रंथ सरकारने विकत घेऊन प्रसिद्ध केले. यानंतरचा कालखंड म्हणजे निबंधमालेनंतरचा कालखंड होय. निबंधमालेनंतर नवीन मराठी वाङ्मयाचे आधुनिक युग सुरू झाले; पण त्या अगोदरही स्वकीयांचे चरित्रग्रंथ लिहिले होते. यामध्ये म.वि. चौबळ यांनी रामदास स्वामी (इ.स. १८७१), एकनाथ (इ.स. १८७२) हे चरित्रग्रंथ लिहिले. रा.पां. आजरेकर यांनी विष्णुबुवा ब्रह्मचारी (इ.स. १८७३) व एकनाथ (इ.स. १८७७) हे चरित्रग्रंथ लिहिले. निबंधमालेतून विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी लिहिलेले डॉ. जॉन्सन हे चरित्र वाङ्मयाला नवीन दिशा देणारे ठरले. 'हे पूर्वीच्या चरित्रग्रंथांपेक्षा अधिक उठावदार व आकर्षक म्हणून एकदम वाचकांच्या नजरेत भरले. हे चरित्र आकाराने फार मोठे नसले तरी चरित्रग्रंथास आवश्यक असणाऱ्या विविध गुणांनी नटलेले आहे. यांत चरित्रनायकाचे व्यक्तीचित्र त्याच्या गुणावगुणांसहित अत्यंत मार्मिकपणे रंगविले आहे.'[३]

निबंधमालेपासून प्रेरणा घेऊन पुढे अनेक चरित्रकारांनी चरित्रग्रंथ लिहिले. शंकर तुकाराम शाळिग्राम यांनी सेनापती बापू गोखले (इ.स. १८७७), ना.वि. बापट यांनी थोरले बाजीराव यांचे चरित्र (इ.स. १८७९), तर भि.धो. निगुडकर यांनी परशुरामभाऊ यांचे चरित्र (इ.स. १८८२) हे ग्रंथ प्रकाशित केले. समाजात संतांविषयी आपुलकी होती. त्यांच्या जीवनाविषयी लोकांना आकर्षण वाटत होते. त्यामुळे संतांची चरित्रे आजगावकर आणि पांगारकर यांनी लिहिली; पण त्यापूर्वीही बाळकृष्ण मल्हार हंस यांनी तुकाराम (इ.स. १८८०), मोरोपंत (इ.स. १८८२) व वामनपंडित (इ.स. १८८४) या संतांच्या जीवनावर निबंध लिहिले. त्यामध्ये

वाङ्मय विवेचनावर भर आहे व चरित्रविषयक माहिती कमी आहे. यानंतरही संतांची चरित्रे लिहिण्याचा क्रम सुरूच होता. यामध्ये धो.बा. सहस्त्रबुद्धे यांनी एकनाथ (इ. स.१८८३) तर विष्णुबुवा ब्रह्मचारी (इ.स. १८७३) हे रा.पां. आजरेकरांनी लिहिले. इ.स. १८५० नंतर जरी भाषांतराचा ओघ असला तरी पुढे चरित्रलेखकांनी स्वतंत्र चरित्रग्रंथांची निर्मिती केली.

इंग्रज हिंदुस्थानात विशेषतः महाराष्ट्रात स्थिरावल्यावर म्हणजे इ.स. १८१८ ते इ.स. १८८५ पर्यंत या कालखंडातील चरित्रे ही अधिक प्रमाणात भाषांतरित होती. यामध्ये देशातील व्यक्तींपेक्षा अधिकांश परदेशी व्यक्ती चरित्रनायक आहेत. गौरवाची दृष्टी अधिक प्रमाणात आहे. यातील काही चरित्रे इतिहासाचे परिशीलन न करता जुन्या बखरींच्या आधारे लिहिली. तर काही परदेशातील इतिहासकारांनी लिहिलेल्या इतिहासांच्या आधारे स्वकीयांच्या गौरवार्थ लिहिली. काही प्रमाणात देशीय जनतेला स्वदेशाभिमानाचे धडे देण्याच्या उद्देशाने लिहिली. या चरित्रनिर्मिती मागे परकीय सत्तेचा अंमल चालू असताना देशाभिमान निर्माण करणे हा हेतू होता.

'दक्षिणा प्राईझ कमिटी'च्या माध्यमातून वाङ्मय निर्मितीला प्रेरणा मिळत असताना त्यामध्ये चरित्रांचीही निर्मिती होत होती. तात्पर्य, भाषांतरित चरित्रांची संख्या जास्त आहे. याविषयी जयंत वष्ट म्हणतात, 'प्रारंभीची चरित्रे भाषांतराच्या रूपात आहेत. येथे स्वतंत्र लेखन फारसे आढळत नाही. कारण यात लेखनप्रेरणा प्रामुख्याने ज्ञानसंपादन व संपादिलेल्या ज्ञानाचे समाजात वितरण अशी आढळते. त्यामुळे चरित्रग्रंथाचे प्रमाणही कमी दिसते.'[४] भाषांतरित चरित्रग्रंथांची संख्या अधिक होती. यामागेही अनेक कारणे होती. चरित्र हा वाङ्मय प्रकार त्याकाळी नवीन होता. चरित्र लिहिण्यासाठी संशोधन करून माहिती मिळवणे, तिचे परीक्षण करणे, सत्यता ठरवणे अवघड होते. भारतातील महान कार्य केलेल्या व्यक्तींबद्दल माहिती त्या काळात सहज उपलब्ध होण्यासारखी नव्हती. मुद्दाम परिश्रम करून, संशोधन करून ती मिळविण्याचा विचारही फारसा कोणाच्या मनात आला नाही. याबद्दल त्या काळातील चरित्रकारांना दोष देण्यात काहीही अर्थ नाही. भाषांतर युगानंतर मात्र स्वतंत्र वाङ्मय निर्मितीबरोबरच चरित्रांचीही निर्मिती होऊ लागली. यामध्ये स्वदेशातील विषयाबरोबर परकीय चरित्रनायकही चरित्राचे विषय झालेले दिसतात. संतांची चरित्रे या कालखंडात निर्माण झाली.

मागे म्हटल्याप्रमाणे 'डॉ. जॉन्सन' हे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी एक वेगळे चरित्र निर्माण केले. पुढील चरित्रकारास मार्गदर्शक असे चरित्र निर्माण झाले. त्याविषयी जान्हवी संत म्हणतात, 'या चरित्राने चरित्रनायक हे कोणीही होऊ शकतो याची प्रचीती दिली. त्यासाठी व्यक्ती थोर, ऐतिहासिक, सामाजिक, संत महात्मे असले पाहिजेत ही कल्पना मागे पडली. चिपळूणकरांनी त्यांच्या स्वभावातील गुण - दोष प्रांजळपणे दाखवून दिले. व्यक्तिमत्त्वाचा विकास म्हणजे चरित्र ही व्याख्याही यथार्थ करून दाखविली. या चरित्रात घटनांची मांडणी करताना कलात्मकता दिसून येते व चरित्राचा दृष्टिकोन बोधवादी आहे.'[५] इथे चरित्राच्या

बाबतीत एका गोष्टीचा खुलासा प्रामुख्याने करता येतो, तो म्हणजे चरित्रनायक कोणीही होऊ शकतो किंवा कोणत्याही असामान्य कार्य केलेल्या व्यक्तीची निवड नायक म्हणून होऊ शकते हे सर्वमान्य झाले.

इ. स. १८८६ ते इ. स. १९२० :

इ. स. १८८५ मध्ये राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली होती. त्यामुळे भारतीयांच्या मागण्या थेट राज्यकर्त्यांच्या कानापर्यंत पोहोचत होत्या. स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा, स्वसंस्कृती याविषयी जागृती झाली होती. हा कालखंड स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या अगोदरचा कालखंड होता. आपले शासन आपणच चालवावे अशी जागृती समाजात निर्माण झाली होती. राजकीय - सामाजिक जीवन ढवळून निघाले होते. स्वातंत्र्याची मागणी वाढत होती. या राजकीय - सामाजिक पार्श्वभूमीवर विविध घटनांचा परिणाम वाङ्मय निर्मितीवरही झाला. तसेच चरित्रनिर्मितीवरही झाला. 'सर्व काही देशासाठी' अशा प्रकारचे वातावरण निर्माण झाल्याने सर्व वाङ्मय प्रकारातही देशभक्ती दिसू लागली. याला चरित्रेही अपवाद राहिली नाहीत. क्रांतिकारकांची चरित्रे या कालखंडात जास्त प्रमाणात निर्माण झाली. तसेच पाश्चात्त्य देशातील क्रांतिकारी चरित्रनायकांची चरित्रे या कालखंडात निर्माण झाली. वाङ्मयावरती या कालखंडात भाषांतराचा जरी प्रभाव असला तरी नवनिर्मितीही होत होती.

या कालखंडात देशाविषयी जनजागृती निर्माण होण्यासाठी काही चरित्रे लिहिल्याचे दिसते. चरित्र वाचनाची गोडी सर्वप्रथम रा.वि. टिकेकर (धनुर्धारी) यांनी लावली. त्यांनी 'जवानमर्द ब्राह्मणभाई बापू गोखले' (इ.स. १८९१), 'जवानमर्द मराठे गडी जनकोजी शिंदे' (इ.स. १८९५) हे चरित्रग्रंथ लिहिले. त्याचबरोबर वीर स्नुषा राधाबाई, तंट्या भिल्ल, शूर अबला, प्रौढप्रतापनिधी माधवराव, उमाबाई दाभाडे, अलिजाबहादूर शिंदे या व्यक्तिमत्त्वावर चरित्रे लिहिली. या चरित्रांकडे पाहता लक्षात येते, स्वदेशातील माणसांविषयीची अनास्था दूर करण्यासाठी चरित्रग्रंथ लिहिले आहेत. स्वदेशप्रेम निर्मिती व्हावी या उद्देशाने चरित्रे लिहिली आहेत. यानंतरही अन्य लेखकांनी चरित्रासाठी याच देशातील नायक निवडले आहेत. वासुदेवशास्त्री खरे यांनी नाना फडणवीसांचे चरित्र (इ.स. १८९२) लिहिले. वि.र. नातू यांनी महादजींचे चरित्र (इ.स. १९०७) लिहिले. द.नं. पारसनीस यांनी झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांचे चरित्र (इ.स. १८९४), बायजाबाई शिंदे (इ.स. १९०२), परशुराम त्रिंबक (इ.स. १९०३) इत्यादी चरित्रे लिहिली. त्याचबरोबर द.न. पारसनीस यांनी महाराष्ट्र कोकीळ मधून न्या. रानडे, वा.शि. आपटे, दादाभाई नौरोजी व अ.ए.ओ. ह्यूम यांच्याविषयी माहिती लिहिली.

राजकीय जागृतीच्या या कालखंडात थोर पुरुषांची चरित्रे लिहिलेली दिसतात. राजारामशास्त्री भागवत यांनी शिवाजी (इ.स. १८८९), संभाजी (इ.स. १८९२) व राजाराम (इ.स. १८९२) या मराठा छत्रपतींची चरित्रे लिहिली. बा.ना. देव यांनी रामशास्त्री प्रभुणे (इ.स.

१८९१) यांचे चरित्र लिहिले. या कालखंडात देशाच्या मागण्या प्रामुख्याने लोकमान्य टिळक इंग्रजांपुढे ठेवत होते. त्यामुळे लोकमान्य टिळकांची अनेक चरित्रे या कालखंडात लिहिलेली दिसतात.

टिळक चरित्रे : या कालखंडात टिळकांना 'एक अखिल भारतीय नेता' अशी समाजमान्यता मिळाली होती. त्यांना तीनदा शिक्षाही झाली होती. त्यामुळे त्यांच्यावरील चरित्रांची संख्याही या कालखंडात अधिक आहे. के.बा. सहस्त्रबुद्धे यांनी प्रथम टिळकांचे चरित्र (इ. स. १८९७) लिहिले. कृ.आ. गुरुजी यांनी वयाची पन्नाशी पूर्ण झाल्याच्या निमित्ताने टिळक चरित्र (इ.स. १९०६) लिहिले. टिळकांना मंडालेची जन्मठेपेची शिक्षा झाली. त्यामुळे जनमानसात त्यांच्या विषयी आपुलकी अधिकच वाढली. म्हणून अनेक चरित्रे लिहिली गेली. त्यामध्ये सी.के. दामले यांनी बाळ गंगाधर टिळकांचा जयजयकार (इ.स. १९०८), ल.रा. पांगारकरांनी बाळ गंगाधर टिळकांचे अल्पचरित्र व संस्मरणीय उक्ती (इ.स. १९०९), आ.वि. कुलकर्णी यांनी टिळकांची गेली आठ वर्षे (इ.स. १९०९), दा.ग. पाध्ये यांनी टिळक चरित्र (इ.स. १९२०) अशी गौरव करणारी आणि त्यांचे कर्तृत्व मांडणारी चरित्रे लिहिली. या काळात लोकमान्य टिळकांकडे समाज आदर्श नेता व इंग्रजांचा विरोधक म्हणून पाहत होते. त्यामुळे त्यांच्या चरित्रांची संख्या अधिक आहे.

दादाभाई नौरोजी यांची चरित्रे : टिळकांप्रमाणेच दादाभाई नौरोजी या कालखंडात लोकप्रिय व्यक्ती होते. त्यांच्याविषयीही या कालखंडात उत्सुकता होती. इंग्लंडमध्ये त्यांनी निवडणूक लढवली होती. त्यात ते निवडून आले होते. बा.ना. जोशी यांनी इ.स. १८९२ मध्ये दादाभाईंचे चरित्र लिहिले. तसेच संपूर्ण माहिती परिश्रमपूर्वक गोळा करून इ.स. १९२ मध्ये ना.सी. फडके यांनी दादाभाईंचे चरित्र लिहिले. नौरोजी यांचे जीवन संघर्षमय होते. त्यामुळे त्यांची चरित्रे अधिक लिहिली असावीत.

इतर राजकीय व्यक्ती : स्वातंत्र्यापूर्वी विनायक दामोदर सावरकरांनी मॅझिनी (इ.स. १९०६) लिहिले; पण इंग्रजांच्या नजरेखाली ते एक देशद्रोही कृत्य असल्याने जप्त करण्यात आले. याच कालखंडात गोपाळकृष्ण गोखले यांचे निधन झाले. त्यानंतर त्यांची चरित्रे लिहिली गेली. ग.र. अभ्यंकर यांनी इ.स. १९१५ मध्ये, तर देसाई यांनी इ.स. १९१६ मध्ये गोखले चरित्र लिहिले. इ.स. १९१५ मध्येसुद्धा वसंत अंकात वा.ब. पटवर्धनांनी आगरकरांचे चरित्र लिहिले. ते चरित्र आकर्षक प्रतिपादन शैलीत होते. याच कालखंडातील न्यायमूर्ती म.गो. रानडे यांचीही चरित्रे निर्माण झाल्याचे दिसते. वा.बा. रानडे यांनी म.गो. रानडे यांचे चरित्र इ.स. १८९३ मध्ये लिहिले. महात्मा गांधीजींची चरित्रे इ.स. १९२० च्या पूर्वीही लिहिली गेली होती. तोपर्यंत महात्मा गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात आले होते. अवंतिकाबाई गोखले यांनी गांधीचरित्र इ.स. १९१८ साली लिहिले. ते विशेष गाजले. कारण त्या चरित्राला लोकमान्य टिळकांची प्रस्तावना लाभली होती. तु.वि. ठाकूर यांनीही महात्मा गांधींजीवरील चरित्राचा

इ.स. १९१३ मध्ये अनुवाद केला होता. सयाजीराव महाराजांचे बंधू 'संपतराव गायकवाड' (इ.स.१९१२) यांचेही चरित्र का.ना. गोत्री यांनी बडोद्यात लिहिले. या चरित्राचा समावेश या प्रकल्पात केला आहे.

संतचरित्रे : संतचरित्रांची परंपरा पाठीमागील कालखंडाप्रमाणे याही कालखंडात सुरू होती. पूर्वीपेक्षा अधिक जोमाने चरित्राची परंपरा पुढे नेण्याचे काम या कालखंडातील चरित्रकारांनी केले. त्यापैकीच एक पांगारकर यांनी ही परंपरा साक्षेपी संशोधक बनून पुढे नेली. त्यांनी मोरोपंत चरित्र आणि काव्यविवेचन (इ.स. १९०८), एकनाथ चरित्र (इ.स. १९१०), ज्ञानेश्वरचरित्र (इ.स. १९१२), तुकारामचरित्र (इ.स. १९२०) व मुक्तेश्वरचरित्र आणि काव्यविवेचन (इ.स. १९२२) हे चरित्रग्रंथ त्यांनी लिहिले. याच कालखंडात पांगारकरांप्रमाणेच आजगावकरांचेही नाव संतचरित्राच्या बाबतीत सन्मानाने घेतले जाते. ज.र. आजगावकरांनी आपल्या महाराष्ट्र कवी चरित्रमालेतून सतत तीस वर्षे काम करून नऊ भागात अनेक चरित्रे लिहिली. ती आकाराने लहान असली तरी त्यात सूक्ष्म अध्ययन आहे. या कालखंडात पांगारकर व आजगावकर यांच्याप्रमाणे इतरही संतचरित्रकारांनी चरित्रे लिहिली. श्री. धावडे यांनी संत तुकाराम (इ.स. १९१३), कृ.ना. आठवल्ये यांनी संत रामदास (इ.स. १९१३) तसेच साधुपुरुषांतील लोकोत्तर पुरुषांची चरित्रे लिहिली आहेत. म.रा. देशपांडे यांनी आबाजी महाराज (इ.स. १९०८), भी.स. पारळकर यांनी कुडोबा महाराज (इ.स. १९०८), गो.आ. देसाई यांनी बाळाभाऊ वारकरी (इ.स. १९०९), रा.भि. चिंचोळे यांनी कोलबाजी बुवा (इ.स. १९०९) यांची चरित्रे लिहिली आहेत. याव्यतिरिक्त सदर कालखंडात संतांची चरित्रे दिसत नाहीत. या चरित्रात व्यक्तीपेक्षा भक्तीवरच या चरित्रांत भर दिसतो. तत्पूर्वी इ.स. १८९८ मध्ये कृष्णराव अर्जुन केळुसकर यांनी संत तुकाराम महाराजांचे चरित्र संशोधक वृत्तीने लिहिले. हे चरित्र इतरांच्या तुलनेत खूपच वेगळे होते.

पाश्चात्त्य चरित्रनायकांची चरित्रे : राजकीय, सामाजिकदृष्ट्या देशप्रेमाचा कालखंड होता. त्यामुळे देशातील राजकीय व्यक्तींबरोबरच परदेशातील राष्ट्रवीरांची चरित्रे या कालखंडात लिहिलेली दिसतात. या देशातील तरुणांना देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी प्रेरित करण्यासाठी चरित्रे लिहिल्याचे दिसते. न.चिं. केळकरांनी गॅरिबाल्डी (इ.स. १९०१), ना.ग. आगाशे यांनी डॅनियल ओकानेल (इ.स. १९०१), रा.मा. भांबुरकरांनी इ.स. १९०८ मध्ये 'लिंकन'या अमेरिकेच्या अध्यक्षांचे चरित्र लिहिले. शं.गो. देशमुख यांनी इ.स. १९०१ मध्ये तर ब.अ. देव यांनी इ.स. १९१५ मध्ये ल्युथर किंग यांचे चरित्र लिहिले. याच कालखंडात पहिले महायुद्ध सुरू होते. त्या युद्धातील अनेक नायकांची चरित्रे लिहिली गेली. वरील चरित्रे देशभक्ती निर्माण करण्यासाठी होती असे दिसते. प्र.श्री. भसे यांनी कैसरची प्रभावळ इ.स. १९१८ मध्ये, जर्मनीचे पाताळयंत्र व प्रिन्स बिस्मार्क इ.स. १९१८ मध्ये अशी चरित्रे लिहिली. पाश्चात्य देशातील आदर्श व्यक्ती डोळ्यासमोर ठेवत इथल्या तरुणांनी आदर्श व्हावे यासाठी

वा.दा. मुंडले यांनी चरित्रे लिहिली. काव्हूर ऊर्फ इटलिचा रामदास (इ.स. १९१५), नेपोलियन बोनापार्ट (इ.स. १९१६), प्रिन्स बिस्मार्क (इ.स. १९१७) ही चरित्रे लिहिली. त्यातील वि.ल. भावे यांचे तीन खंडातील चक्रवर्ती नेपोलियन इ.स. १९१७ मध्ये लिहिलेले चरित्र विशेष आहे.

ऐतिहासिक चरित्रे : या कालखंडात देश आणि स्वातंत्र्य हेच विषय महत्त्वाचे होते. त्यामुळे स्वराज्य निर्माण करणारे शिवाजी महाराज हे महाराष्ट्राचे दैवत बनले होते. शिवाजी महाराजांविषयी सर्वांना आकर्षण वाटू लागले. त्यामुळेच या कालखंडातील शिवचरित्रांची संख्या अधिक आहे. कृ.अ. केळुसकर (इ. स. १९०७), गो. ना. दातार (इ.स. १९०९), मो.आ. सहस्त्रबुद्धे (इ.स. १९११), सी.बा. पेंडसे (इ. स. १९१९), राजाराम भागवत (इ.स. १९१९) यांनी शिवचरित्रे लिहिली. यातील केळुसकरांचे चरित्र गुजराती आणि हिंदी भाषेत भाषांतरित झाले. शिवाजी महाराजांबरोबर इतरही अनेक ऐतिहासिक व्यक्तींची चरित्रे या कालखंडात लिहिल्याचे दिसते. वि.ना. देव यांनी अहिल्याबाई होळकर (इ.स. १९१३) तर राजारामशास्त्री भागवत यांनी संभाजी, राजाराम व अहिल्याबाई होळकर यांची चरित्रे लिहिली आहेत. तर बडोद्याचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची दोन चरित्रे (इ.स.१९०५ आणि इ.स. १९१२) का.ना. गोत्री यांनी लिहिली. चि.ग. गोगले यांनी बाळाजी बाजीराव, बाळाजी विश्वनाथ, थोरले शाहूराव, औरंगजेब यांची चरित्रे लिहिली. ऐतिहासिक पुरुषांविषयी जनमानसात आकर्षण असल्यानेच अशा चरित्राची निर्मिती चरित्रकारांनी केल्याचे दिसते.

अन्य चरित्रे : मुंबई विद्यापीठ निर्माण झाल्याने शिक्षण घेतलेली तरुण पिढी निर्माण झाली. त्यांनी अनेक वेगवेगळे विषय हाताळत चरित्रे लिहिली. वेगवेगळ्या क्षेत्रातील नायक निवडले. शं.बा. मुझुमदारांनी भाऊराव कोल्हटकरांचे (इ.स. १९०१) आणि अण्णासाहेब किर्लोस्करांचे (इ.स. १९०४) चरित्र लिहिले. त्याअगोदर विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचे चरित्र ल.कृ. चिपळूणकरांनी लिहिले. नट, नाटककार हेही चरित्राचे विषय झाले. चरित्र विषयात सर्वसमावेशकता येण्यास सुरुवात झाली.

हा कालखंड स्वराज्यप्राप्तीसाठी जागृती होण्याचा काळ म्हणून ओळखला जातो. टिळकांची छाप सदर कालखंडावर होती. सर्व लोकांच्या पुढे स्वराज्यप्राप्ती हे एकमेव ध्येय दिसत होते. त्यामुळे सर्वानांच तत्कालीन पुढारी, किंवा ज्या ऐतिहासिक व्यक्तींनी अजोड कामगिरी केली होती, त्यांच्याविषयी कुतूहल आणि आदर निर्माण झाला होता. याच कुतूहलामुळे देशभक्तांची, क्रांतिकारकांची चरित्रे सदर कालखंडात जास्त आहेत. तसेच या कालखंडापासून चरित्र विषयात बहुविविधता आल्याचे दिसते. वेगवेगळ्या क्षेत्रातील चरित्रनायकांचे चरित्र लिहिल्याचे दिसते. 'विसाव्या शतकाच्या पहिल्या दोन दशकात पांगारकर, आजगावकर यांची संतचरित्रे, ना.सी. फडके यांचे दादाभाई नौरोजी चरित्र, अण्णा किर्लोस्करांचे चरित्र व केळुसरलिखित शिवचरित्र याशिवाय वि.ल. भावे यांचा नेपोलियन

एवढीच जमेची बाजू आहे.'[६] अशी काही चरित्रे वगळता या कालखंडात चरित्रकारांना चरित्र म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या आयुष्याचा वृत्तांत वा इतिहास या संकल्पनेतून बाहेर पडता आल्याचे दिसत नाही. 'व्यक्तिमत्त्वाचे सत्यपूर्ण दर्शन' वगैरे हेतू वा दृष्टी अभावात्मक असल्याने साधारणत: सर्वत्र गौरवाची पातळी दिसते. चिपळूणकरांनी घालून दिलेली परंपरा पुढे गेली नाही; पण चाललीच नाही किंबहुना या काळात खंडित झाली, असे म्हणण्यासारखी येथे स्थिती या कालखंडातील चरित्रात दिसते.

हा कालखंड समाजप्रबोधनाबरोबरच देशभक्ती वाढण्याचा म्हणून ओळखला जातो. म्हणून देशातील देशभक्तांबरोबरच पाश्चात्त्य देशभक्तांचीही चरित्रे या कालखंडात लिहिली आहेत. या काळाची जमेची एक बाजू म्हणजे या कालखंडापासून विविध क्षेत्रातील चरित्रनायक निवडले जाऊ लागले. विविध क्षेत्रातील व्यक्तींवर चरित्रे लिहिली जाऊ लागली. म्हणजे खऱ्या अर्थाने चरित्रात सर्वसमावेशकता आली असे म्हणता येईल.

इ. स. १९२१ ते इ. स. १९४६ -

इ. स. १९२१ ते इ. स. १९४५ या कालखंडातील राजकीय-सामाजिक घडामोडींचा आढावा घेतला असता 'सर्व काही स्वातंत्र्यासाठी' अशा स्वरूपाचे वातावरण हिंदुस्थानात होते. तसेच महाराष्ट्रातही होते. इ.स. १९२० साली लोकमान्यांच्या मृत्यूनंतर टिळक पर्वाची सांगता होऊन गांधीयुगाची सुरुवात झाली. नंतर महाराष्ट्राचा राजकारणाच्या बाजूने विचार करता स्वातंत्र्य चळवळीतील मराठी नेतृत्व कमी झाले असे म्हणावे लागेल. पर्यायाने ते गांधीजींकडे गेले. पुढे इ.स. १९२९ साली राष्ट्रीय सभेने संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव केला. मिठाचा कर माफ करण्यासाठी गांधीजींनी दांडीडयात्रा काढली. एका बाजूने सामाजिक सुधारणांबरोबर राजकीय मागणीचाही जोर वाढत होता. जहाल मतवादी क्रांतिकारकांच्या कारवाया चालूच होत्या. त्यांना दहशत बसावी म्हणून इंग्रजांनी २३ मार्च १९३१ रोजी भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरू यांना फाशी दिली. इ.स. १९४० साली गांधीजींनी वैयक्तिक सत्याग्रह सुरू केला. विनोबा भावे पहिले सत्याग्रही ठरले. दोन वर्षानंतर इ.स. १९४२ मध्ये चलेजाव आंदोलन सुरू केले. भारतात या घडामोडी घडत असताना जागतिक पातळीवर इ.स. १९४५ पर्यंत दुसरे महायुद्ध सुरू होते. हिरोशिमा आणि नागासाकी या शहरांवर अणुबॉम्ब टाकल्याने ते समाप्त झाले. अनेक दिवस याचे परिणाम जग पाहत होते. या सर्व घडामोडींचा निश्चितच मराठी वाङ्मयावर परिणाम झाला.

वाङ्मयीन दृष्टीने पाहता इ.स. १९२० पर्यंतचा भाषांतराचा काळ मागे पडून नवसाहित्याची निर्मिती होऊ लागली. त्यामध्ये चरित्रांची सुद्धा स्वतंत्रपणे निर्मिती होऊ लागली. या कालखंडात मर्ढेकरांच्या कवितेला नवकवी आदर्श मानू लागले. इ.स. १९२० सालापासून केतकरांचे महाराष्ट्र ज्ञानकोशाचे खंड प्रकाशित होण्यास सुरुवात झाली व इ.स. १९२८ मध्ये शेवटचा

खंड प्रकाशित झाला. या कालखंडाच्या शेवटी दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर युरोपात नवे वाङ्मयीन वारे वाहू लागले. या नव्या बदलाचे आणि विशेषत: तंत्र आणि विज्ञानाच्या प्रगतीने मानवी समाज दिपून गेला. या विज्ञानवादी क्रांतीचे पडसाद मराठी वाङ्मयावरती उमटू लागले. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक या नावाने मराठी साहित्यिकांचा परिचय करून देणारा चरित्रकोश इ.स. १९३१ मध्ये गं.दे. खानोलकरांनी सुरू केला. त्याचे सात खंड प्रकाशित झाले. या वाङ्मयीन पार्श्वभूमीवर चरित्राचीही वाटचाल पुढील भागात पाहू.

अखिल भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व ज्यांच्याकडे होते त्या टिळकांचा मृत्यू झाला आणि टिळकांच्या आस्थेपोटी त्यांच्या चरित्राची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात होऊ लागली. कृ.मो. फाटक, दा.ग. पाध्ये, गं.कृ. लेले यांनी टिळकांची चरित्रे इ.स. १९२१ मध्ये लिहिली. बापूराव आंबेकर यांनी इ.स. १९२४ मध्ये, शि.रा. वैद्य यांनी इ.स. १९३० मध्ये, अ.वा. मराठे यांनी इ.स. १९३३ मध्ये, रा.ब. टिळक यांनी इ.स. १९४२ मध्ये टिळकांची चरित्रे लिहिली. यात टिळकांचे व्यक्तिमत्त्व शोधण्याचे प्रयत्न झाल्याचे दिसते. या सर्वांपेक्षा न.चिं. केळकरांचे टिळकचरित्र इ.स. १९२३-२८ मधील सर्वांत जास्त चर्चेचा विषय झाले. कारण टिळक चरित्र पृष्ठसंख्येने तर मोठे होतेच; पण अधिक माहिती देण्यावर केळकरांचा प्रयत्न होता. त्याविषयी अ.म. जोशी म्हणतात, 'चरित्रनायकाच्या जीवनाशी संबंध असलेल्या घटनांचे तपशीलवार वर्णन न करता त्या घटनांतून त्याचे व्यक्तित्व कसे घडविले गेले, ते दाखविले असते तर त्या योगाने ग्रंथविस्ताराला आपोआप मर्यादा पडून शिवाय चरित्रनायकाच्या व्यक्तित्वविकासाचे अधिक कलापूर्ण चित्रण करता आले असते.'[७] यानंतरही टिळकांची अनेक चरित्रे पुढील कालखंडात लिहिली गेली; पण त्या सर्वांना केळकरांच्या चरित्राचा आधार घ्यावा लागला. न्यायमूर्ती रानडे हेही या कालखंडात चरित्राचा विषय झाले होते. टिळकांसारखेच न्यायमूर्ती रानडे यांचे चरित्र न.र. फाटक यांनी लिहिले. इतरही अनेक लेखकांनी न्यायमूर्ती रानडे यांची चरित्रे लिहिली. त्यामध्ये गो.प. पटवर्धन, म.वि. फाटक, दा.पां. रानडे, द.गो. कर्वे या लेखकांचा समावेश होतो. त्यातील फाटक यांचे चरित्र अभ्यासकांच्या मते अधिक चांगले आहे. महात्मा गांधीजी हे या कालखंडात स्वातंत्र्य चळवळीचे नायक होते. अर्थातच या कालखंडात त्यांचीही चरित्रे लिहिणे अपेक्षित होते. यामध्ये सी. के. दामले (इ.स. १९२४), सीताकांत (इ.स. १९२४), कृ.ना. अस्नोडकर (इ. स. १९३०), एस.व्ही. वैद्य (इ. स. १९३०), म.स. केळकर (इ.स. १९३१), ग.ह. फाटक (इ.स. १९३९), पां.श्री. आपटे (इ. स.१९४२) व दादा धर्माधिकारी (इ.स. १९४६) यांनी गांधी चरित्रे लिहिली. त्यातील काही चरित्रकारांना गांधीजींचा सहवास लाभला होता. त्यामुळे ही चरित्रे सत्यनिष्ठ तर आहेत. तर काही चरित्रे माहितीवजा आहेत.

या काळात गांधीजींबरोबर स्वातंत्र्यलढ्यात काम करणाऱ्या व्यक्तींची चरित्रे लिहिली आहेत. तसेच गांधीजींच्या अगोदरपासून स्वातंत्र्यलढ्यात काही व्यक्ती आपापल्या पद्धतीने

योगदान देत होत्या, त्यांचीही चरित्रे या कालखंडात लिहिली आहेत. मागील कालखंडाप्रमाणे याही कालखंडात दादाभाई नौरोजी यांची चरित्रे आर.डी. गुरव (इ.स. १९३१) व वा.दा. गोखले (इ. स.१९४९) यांनी लिहिली. या कालखंडातील आणखी प्रसिद्ध व्यक्तिमत्त्व मोतीलाल नेहरू. यांची चरित्रे रा.प्र. कानिटकर व रा.शं. गोखले यांनी इ. स. १९३१ मध्ये लिहिली. चित्तरंजनदास यांचे चरित्र पु.बा. कुलकर्णी (इ.स.१९२२), ह.वि. ताम्हणकर (इ.स.१९३२), वि. ना. पटवर्धन (इ.स.१९४५) यांनी लिहिले. विठ्ठलभाई पटेल यांचे चरित्र ज.ग. करंदीकर (इ.स. १९४८) आणि वा.दा. गोखले (इ.स.१९४९) यांनी लिहिले. थोर पुरुषांच्या मृत्यू - पुण्यतिथी निमित्ताने काही चरित्रे लिहिली गेल्याचे दिसते. यामध्ये इ.स. १९१९ मध्ये हरिभाऊ आपटे यांचा मृत्यू झाला. त्यांचे चरित्र वा.मा. आंबेकर यांनी इ.स. १९२२ मध्ये लिहिले. इ.स. १९२३ मध्ये गोपाळराव हरी देशमुख यांच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने ग.ह. केळकर यांनी चरित्र लिहिले. इ.स. १९२५ मध्ये डॉ. भांडारकरांचा मृत्यू झाला. त्याचवर्षी श्री.ना. कर्नाटकी यांनी त्यांचे चरित्र लिहिले. वि.गो. विजापूरकर यांच्या मृत्यूनंतर इ.स. १९२८ मध्ये रा.गो. रानडे व गं.दे. खानोलकर यांनी चरित्रे लिहिली. लाला लजपतराय यांच्या मृत्यूनंतर स.कृ. फडके यांनी त्यांचे चरित्र इ.स. १९३१ मध्ये लिहिले.

गणपतराव जोशी या नटाच्या मृत्यूनंतर ल.ना. जोशी यांनी इ.स. १९२३ मध्ये त्यांचे चरित्र प्रसिद्ध केले. औषधी कारखानदार वि.कृ. पुराणिक यांचे चरित्र स.कृ. फडके यांनी इ.स. १९३३ मध्ये लिहिले. अमेरिकेतील उद्योगपती हेनरी फोर्ड यांचे चरित्र इ.स. १९२९ मध्ये गो.वि. पेठे यांनी, तर शास्त्रज्ञ एडिसन यांची चरित्रे गो.वि. पेठे (इ.स. १९३१), र.वि. खरे (इ. स. १९३१), गु.प्र. ओगले यांनी लिहिली. तसेच कार्ल मार्क्स यांचे चरित्र वि.म. भुस्कुटे यांनी इ.स. १९३४ मध्ये लिहिले. चरित्र विषयाच्या बाबतीत मागील कालखंडाप्रमाणे याही कालखंडात आणखी विविधता आली. विविध क्षेत्रातील नायक निवडले जाऊ लागले. चरित्र विषयात व्यापकता आली.

ऐतिहासिक व्यक्तींची चरित्रे पूर्वीपासूनच लिहिली जात होती. त्या व्यक्तींविषयी आकर्षण तर होतेच, त्याचबरोबर संशोधकाची दृष्टी ठेवून चरित्रे लिहिली जात होती. रियासतकार गो.स. सरदेसाई यांनी संशोधन करून शककर्ता शिवाजी (इ.स. १९३५), शहाजीराजे भोसले (इ.स. १९३६), राजाराम (इ.स. १९३६), संभाजी (इ.स. १९३५) व नानासाहेब पेशवे (इ.स. १९२६) ही चरित्रे लिहिली आहेत. या चरित्रात वाङ्मयीन भाष्य व वैचारिकता फारशी डोकावत नाही. त्याचबरोबर पेशवे कालखंडातील व्यक्तींची चरित्रेही या कालखंडात लिहिली आहेत. पहिले बाजीराव पेशवे (ना.के. बेहरे, इ.स. १९३०), श्रीमंत थोरले माधवराव पेशवे (स.अ. सहस्रबुद्धे, इ.स. १९४०), सदाशिवराव भाऊ (वि.म. भुस्कुटे, इ.स. १९४५), सवाई माधवरावांची कथा (स.दा. कुलकर्णी, इ.स. १९३८), पहिला पेशवा बाळाजी विश्वनाथ (दा. पां. रानडे, इ.स. १९४२), सातारचे छत्रपती प्रतापसिंह महाराज (र.गो. राणे, इ. स.१९२९)

हे जरी चरित्रलेखन असले तरी, त्यात इतिहासच अधिक डोकावतो. व्यक्तिमत्त्व दर्शन मात्र मर्यादेतच राहते. इतिहासाच्या अंगाने लेखन केले आहे. चरित्र विषयात विविधता आल्याने या कालखंडात कर्तबगार स्त्रीयांचीही चरित्रे लिहिली आहेत. प.कु. ठाकूर यांनी जिजाबाई इ.स. १९२८ मध्ये, चिं.ग. कर्वे यांनी आनंदीबाई पेशवे इ. स. १९४० मध्ये, रमाबाई देशपांडे यांनी आमच्या प्राचीन मैत्रिणी इ.स. १९४० मध्ये चरित्रग्रंथ लिहिले.

साहित्य निर्माण करणाऱ्या वाङ्मय सेवकांची चरित्रे या कालखंडात मागील कालखंडाप्रमाणे निर्माण होऊ लागली. तसेच इतर कला क्षेत्रातील व्यक्तीही चरित्रनायक होऊ लगाले. यामध्ये, आण्णासाहेब किर्लोस्कर (इ.स. १९३०) यांचे चरित्र स.वा. जोशी, तसेच के.वा. साठे यांनीही लिहिले. दुसरे कलावंत गणपतराव जोशी (इ.स. १९२३) यांचे चरित्र ल.ना. जोशी यांनी लिहिले. वाङ्मय सेवकांची चरित्रे लिहिताना त्यांच्या व्यक्तिगत बाबींपेक्षा वाङ्मयारती भर देणारी चरित्रे निर्माण झाली. भाऊराव कोल्हटकर (इ.स. १९३६) यांचे चरित्र म.आ. रुद्रभद्रे यांनी लिहिले, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर (इ.स. १९२७) यांचे चरित्र गं.दे. खानोलकर यांनी लिहिले. गडकरी : व्यक्ती व वाङ्मय (इ.स. १९३२) हे चरित्र वि.स. खांडेकर यांनी लिहिले, आगरकर: चरित्र आणि कामगिरी (इ.स. १९३९), पु.पां. गोखले यांनी आगरकरांचे चरित्र लिहिले. ह.ना. आपटे यांचे चरित्र आणि वाङ्मय असे विवेचन वेणूताई पानसे यांनी केले. तसेच बा.मो. आंबेकर (इ.स. १९२२), नी.म. केळकर (इ.स. १९३३) यांनी आपटेंचे चरित्र लिहिले. काळकर्ते शिवराम महादेव परांजपे यांचे चरित्र शि.ल. ओगले (इ. स. १९३६), ह.के. बर्वे यांनी लिहिले. वि.का. राजवाडे यांचे चरित्र साने गुरुजी यांनी इ.स. १९२८ मध्ये लिहिले. वा.म. जोशी यांचेही चरित्र रा.प्र. कानिटकर यांनी इ.स. १९३० मध्ये लिहिले. केळकर : चरित्र आणि वाङ्मय (इ.स. १९४२) हा चरित्रवजा ग्रंथ मा.का. देशपांडे यांनी लिहिला. मा.का. देशपांडे यांनी याच धर्तीवर ना.सी. फडके (इ.स. १९३९), वि.स. खांडेकर (इ.स. १९४१), प्र.के. अत्रे (इ.स. १९४१), ग.त्र्यं. माडखोलकर (इ.स.१९४८) यांच्या चरित्र आणि वाङ्मयाचा आढावा घेणारे चरित्रग्रंथ लिहिले. यात त्या-त्या साहित्यिकांच्या व्यक्तीमत्त्व दर्शनापेक्षा वाङ्मयावरती अधिक भर असल्याचे दिसते. त्याच काळात साहित्य निर्माण करणारे व स्वातंत्र्यासाठी झगडणारे साने गुरुजी यांची चरित्रे पां.श्री. आपटे यांनी इ.स. १९४४ मध्ये व वामन घोरपडे यांनी इ.स. १९४६ मध्ये लिहिली. ही चरित्रे लेखकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आढावा घेणारी तर आहेतच त्याचबरोबर त्यांच्या वाङ्मयाचा आढावा घेणारी आहेत. या चरित्रामुळे साहित्यिक हेही चरित्राचा विषय होतात सिद्ध झाले.

संतांची चरित्रे या कालखंडात मागील कालखंडाप्रमाणे लिहिली आहेत. यामध्ये संत तुकाराम, संत रामदास, संत नामदेव हे चरित्रनायक झालेले दिसतात. संत तुकाराम महाराजांविषयी आठ ते दहा चरित्रकारांनी लिहिले आहे. यातील द.वि. पारखे (इ. स. १९२७), के.स. केळकर (इ.स. १९२८), बा.कृ. धुरंधर (इ. स. १९२८), ल.ना. जोशी (इ.स.

१९२९), रा.ग. हर्ष (इ.स. १९३३), के.ह. पौडवाल (इ.स. १९३४), ज.र. आजगावकर (इ.स. १९३५) व मा.स. केळकर (इ.स. १९३५) यांची चरित्रे महत्त्वाची आहेत. संत नामदेवांविषयी तेराव्या शतकापासून महाराष्ट्रात कुतूहल आहे. त्यांना लाभलेले दीर्घ आयुष्य, केलेले भारत भ्रमण, उपदेशात्मक प्रबोधन, संत ज्ञानेश्वरांविषयी त्यांनी केलेले लेखन, यामुळे त्यांच्याविषयी महाराष्ट्रात आपुलकी होती आणि आजही आहे. याही कालखंडात त्यांचीही चरित्रे लिहिली आहेत. ज.रा. आजगावकर (इ.स. १९२७), ल.ना. जोशी (इ.स. १९३०), य.सू. सरदेसाई (इ.स. १९३०), श.पु. जोशी (इ.स. १९४०) यांनी चरित्रे लिहिली आहेत. यामध्ये भक्ती हा विषय महत्त्वाचा आहेच, त्याचबरोबर व्यक्तीदर्शनही महत्त्वाचे आहे.

महाराष्ट्रात मुलींची शाळा काढणारे समाजसुधारक महात्मा फुले यांचीही चरित्रे या कालखंडात लिहिली आहेत. यामध्ये पं.सी. पाटील (इ. स. १९२७), दलपतसिंह चव्हाण (इ. स. १९२७), आर.डी. कवळी (इ.स. १९४०), अ.अ. मानकर (इ. स.१९४०) यांनी लिहिली. यामध्ये पंढरीनाथ पाटील यांनी लिहिलेले चरित्र सोडले तर इतर चरित्रात महात्मा फुलेंविषयी माहिती कमी आहे. माहिती उपलब्ध असताना, चरित्रकार मागे पडल्याचे दिसते. याच काळात रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचे एक दीर्घ चरित्र (इ.स. १९२७) गणेश रामकृष्ण हवलदार यांनी दोन खंडात लिहिले. परिपूर्ण माहिती आणि साधनसामग्रीची रेलचेल या चरित्रात पहावयास मिळते.

शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य निर्माण केल्यावर काही काळातच त्याचा विस्तार महाराष्ट्राबाहेरही झाला. त्यामध्ये प्रामुख्याने बडोदा राज्याचे नाव घेतले जाते. हे राज्य महाराष्ट्राबाहेर प्रमुख मराठी राज्य म्हणून उदयास आले. पुढे इ.स. १८७५ साली या राज्याला दूरदृष्टीचा राजा सयाजीराव गायकवाड लाभला. यामुळे या राज्याची अधिक प्रगती झाली. त्यांनी आपल्या राज्यात समाजसुधारणा केल्या. लोकोपयोगी कामे केली. शैक्षणिक, समाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक सुधारणा घडवून आणल्या होत्या. त्यामुळे साहजिकच त्यांच्यावरही चरित्रग्रंथ लिहिले गेले. त्यापैकी बडोद्याचे सयाजीराव गायकवाड यांच्यावर श्रीसयाजीगौरवग्रंथ (इ.स. १९३३) लिहिला गेला. त्यामध्ये त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या अनेक पौलूंवर लेखकांनी लिहिले. त्यानंतर दाजी नागेश आपटे (इ.स. १९३६) यांनी त्यांचे विस्तृत असे तीन खंडात चरित्र लिहिले. दा.ना. आपटे लिखित चरित्रात भरपूर माहिती देण्यावर भर दिला आहे. सयाजीराव महाराज या कालखंडात सुधारणांच्या बाबतीत आघाडीवर होते. मागील चरित्रांची परंपरा पाहता अशी विस्तृत चरित्रे लिहिणे अपेक्षित होते. श्रीसयाजीगौरवग्रंथ व दा. ना. आपटे यांनी लिहिलेला चरित्रग्रंथ सयाजीराव महाराजांच्या कार्याची ओळख करून देतात. याच कालखंडात अन्य राजांची चरित्रे लिहिली आहेत. अ.बा. लट्ठे यांनी श्रीमंत छत्रपती शाहू महाराज (इ.स. १९२५) व अ.ग. जोशी यांनी राजर्षी शाहू छत्रपती (इ.स. १९४१) ही चरित्रे लिहिली आहेत. परदेशातीलही व्यक्तींची चरित्रे या कालखंडात बोधवादी दृष्टिकोनातून

लिहिली आहेत. मागील कालखंडपेक्षा या काळात चरित्रनायक नानाविध क्षेत्रांतील निवडले जाऊ लागले. त्यामुळे चरित्रांत बहुविधता आली.

या कालखंडात स्वातंत्र्याची मागणी आणखी तीव्र झाली. टिळकयुगाची समाप्ती होऊन गांधीयुगाची सुरुवात झाली होती. मागील कालखंडाप्रमाणे याही कालखंडात क्रांतिकारक, राजकारणी व्यक्तींची चरित्रे जास्त प्रमाणात लिहिली गेली आहेत. वाङ्मय सेवकांची चरित्रे लिहिली असली तरी व्यक्तिमत्त्व दर्शनापेक्षा त्यांच्या वाङ्मयाची चर्चा अधिक झाल्याचे दिसते. मागील कालखंडाप्रमाणे याही कालखंडात संतांच्या चरित्राचा प्रवाह चरित्रकारांनी पुढे सुरू ठेवला होता. या कालखंडातील चरित्रांविषयी जान्हवी संत म्हणतात, 'चरित्रलेखन हा कलात्मकतेच्या अपेक्षा बाळगणारा असा एक वाङ्मय प्रकार आहे, ही जाणीव अजून मराठीत पुरेशी रुजावयाची आणि रुळावयाची आहे. त्यामुळेच चरित्रलेखन म्हणजे विभूतिपूजन, गुण गौरव, विशिष्ट व्यक्तीच्या विशिष्ट कृतीचे अभिमानपूर्वक समर्थन हा प्रभाव मराठी साहित्यात अबाधित राहिला आहे.'[८] चरित्रात कलात्मकतेबरोबरच वस्तुनिष्ठ सत्यदर्शन असावे लागते. ते या कालखंडात दिसत नाही. वस्तुनिष्ठ कलात्मक व्यक्तिदर्शन ही आदर्श चरित्रलेखनाची एक मुख्य कसोटी असते. ही जाणीव या कालखंडात झालेली दिसून येत नाही हे सत्य मान्य करावे लागेल. चरित्राकडे साहित्याचा एक प्रकार म्हणून पाहावे चरित्रकारांत दिसत नाही. जरी हा दोष चरित्रांत असला तरी त्या-त्या काळात लिहिलेली ही चरित्रे गौण किंवा दोषपूर्ण आहेत हे म्हणणे योग्य ठरणार नाही.

मागील कालखंडातील चरित्रांच्या दृष्टीने विचार करता चरित्रलेखनाची पद्धत पूर्णपणे बदललेली दिसत नाही. त्यातील काही चरित्रात मात्र सामान्यत: जाणीवपूर्वक व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास, मनोवैज्ञानिक कल्पकतेचा विचार वा त्याआधारे आकलन यांचा विचार केलेला दिसतो. 'साधारणत: गुणगौरव आणि विभूतिपूजनाच्या मर्यादेपर्यंत थांबणाऱ्या चरित्रांचे प्रमाण अधिक आहे. परंतु गुणदोषदिग्दर्शन, विवेचन, चिकित्सा येथपर्यंत येणारे चरित्रलेखनही आहे. अशा काळ परिस्थिती बरोबरच चरित्रनायकाचे वाङ्मय आणि मानसिकता यांचा उपयोग करून वस्तुनिष्ठ, कलात्मक, ललितास जवळीक साधणाऱ्या व्यक्तिदर्शनाचे, व्यक्तिमत्त्व आकलनाचे प्रयोग या काळात थोडेच केलेले आहेत. या काळातील चरित्रात काही दोष असले तरी, काही चरित्रे अप्रतिम आहेत. या काळातील चरित्रे ही एका नव बदलाच्या स्थितीतून जात होती. त्यामुळे या काळातील चरित्रात पूर्णपणे दोष आहेत असे म्हणता येणार नाही किंवा तंत्रदृष्ट्या ही चरित्रे पूर्णपणे निर्दोष आहेत असेही म्हणता येणार नाही.

चरित्रे प्रथम स्मृती राहावी म्हणून लिहिली जात होती. त्यानंतर भक्तिभावाने आणि गौरवाने लिहिली जाऊ लागली. पुढे चरित्राचे रूप पालटले. केवळ गुणगौरव करणारी चरित्रे मागे पडून गुणदोषांसहित लिहिलेली चरित्रे निर्माण होऊ लागली. चरित्रात कलात्मकता आली. चरित्रकार कल्पनेपेक्षा कल्पकतेचा वापर अधिक करू लागले. मध्ययुगात ठरावीक क्षेत्रातील

व्यक्तींची चरित्रे लिहिली जात होती. त्यामध्ये सत्यदर्शनापेक्षा अलौकिकत्व दाखविले जात होते. चरित्रनायकाकडे व्यक्ती म्हणून न पाहता देव म्हणून पाहिले जात होते. त्याचे दोष लिहिले जात नव्हते; पण इंग्रजांच्या आगमनानंतर त्यांच्याकडील चरित्रे भारतीयांच्या वाचनात आली व त्यानंतर आदर्शवादी, बोधवादी चरित्रे निर्माण झाली. स्वातंत्र्यापूर्वी अशा चरित्राची संख्या अधिक आहे. स्वातंत्र्यानंतर एकाच क्षेत्रातील आदर्श समाजापुढे राहिले नाहीत. त्यामुळे विविध क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या व उत्तुंग कार्य असणाऱ्या व्यक्तींची चरित्रे लिहिली जाऊ लागली; पण व्यक्तीदर्शन हा चरित्राचा उद्देश सफल झाला नव्हता. मात्र डॉ. जॉन्सन या चरित्रानंतर यामध्ये फरक पडला. चरित्रातून व्यक्तीदर्शन दिसू लागले व चरित्रांची वाटचाल कलात्मक चरित्राकडे सुरू झाली.

इ.स. १९४७ नंतरही चरित्रांची परंपरा सुरूच होती आणि आजही सुरूच आहे. पुढेही अनेक उल्लेखनीय चरित्रे लिहिली गेली. परंतु इ.स. १९४७ पर्यंतच्या चरित्रांचा समावेश या खंडात करावयाचा असल्याने चरित्र वाटचालीचा आढावा विस्तारभयास्तव इथपर्यंतच घेतला आहे. तो घेतानाही सर्वच चरित्रग्रंथाचा उल्लेख केला नाही. त्याचप्रमाणे सर्व चरित्रकारांचा उल्लेख विस्तारभयामुळे करता आला नाही; परंतु चरित्र वाङ्मयात महत्त्वाचे बदल घडवणाऱ्या चरित्रग्रंथांचा तसेच चरित्रकारांचा उल्लेख केला आहे.

इ.स. १८६४ ते इ.स. १९४७ या काळातील चरित्रे एका परिवर्तनातून जात होती. बदलाच्या काठावर असणाऱ्या स्थितीतील चरित्रात मागे म्हटल्याप्रमाणे काही चरित्रे चरित्र अभ्यासकांनी केलेल्या कसोट्या पार करत होती. तर काही चरित्रे तंत्रदृष्ट्या अपयशी ठरत होती. अशा बदलाच्या काळातील चरित्रांचा समावेश या प्रकल्पात केला आहे.

*****

२.

रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक -

हिंदुस्थानात राज्यकारभार करण्यासाठी इंग्रजांना शिक्षण घेतलेल्या एतद्देशीय लोकांची मदत हवी होती. त्यासाठी त्यांनी इंग्रजी शिक्षण सुरू केले. या सर्वांचा परिणाम हिंदुस्थानातील काही तरुणांनी शिक्षण घेण्यास सुरूवात केली. शिक्षण घेतल्यामुळे त्यांना इंग्रजांचा राज्यकारभार, त्यांची व्यवस्था यातील मर्म समजले. इंग्रजांच्या भव्य-दिव्य सत्तेला घाबरून न जाता त्यांच्या सेवेत, नोकरीत राहून अनेक व्यक्तींनी देशातील प्रजेसाठी सनदशीर मार्गाने लढा दिला. समाजसुधारणेचे कार्य हाती घेतले. त्यातून अनेकांना न्याय मिळवून दिला. आधी सामाजिक की राजकीय या वादात न पडता सामाजिक आणि प्रजेच्या जीवनात उन्नती होण्यासाठी सुधारणा केल्या. यामध्ये प्रामुख्याने न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांचे नाव घ्यावे लागेल. त्यांच्याप्रमाणेच रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनी कार्य केले; परंतु

त्यांना कार्याच्या तुलनेत ना प्रसिद्धी मिळाली ना त्यांची अनेक चरित्रे तयार झाली. मंडलिकांनी प्रसिद्धीविन्मुख राहून समाजोउत्थानासाठी कार्य केले.

रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनी आयुष्याच्या पूर्वार्धात इंग्रजांच्या सेवेत विविध पदांवर नोकरी केली. नोकरी करत असताना देशहिताचा विचार करणारे मंडलिक एक दुर्मिळ अधिकारी होते. त्यानंतर त्यांनी कायद्याच्या आधाराने समाजसुधारणा करत लोकांना न्याय मिळावा यासाठी प्रयत्न केले. समाजसुधारणेबरोबर इतर सर्वच बाबतीत सत्याचा आग्रह धरला. अनेक बाबतीत इंग्रजांना बदल करण्यास भाग पडले. नामोहरण केले. सार्वजनिक जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रात त्यांनी लोकांसाठी काम केले. बंद पडत आलेल्या संस्थांना ऊर्जित अवस्थेत आणले. अनेक संस्था निर्माण केल्या. या संस्थांच्या माध्यमातून लोकांचा उत्कर्ष कसा साधता येईल याचा विचार केला. विविध विषयांवर साहित्य निर्माण केले. थोडक्यात, संपूर्ण आयुष्यभर त्यांनी लोकहितासाठी, स्वदेशातील लोकांचा स्वाभिमान जागृत ठेवण्यासाठी सनदशीर मार्गाने लढा दिला. त्यामुळे त्यांचे कार्य, त्यांनी निर्माण केलेले साहित्य, लोकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी उभारलेला कायदेशीर लढा, मराठी भाषेचा उद्धार होण्यासाठी केलेली धडपड, विविध संस्थांच्या माध्यमातून केलेली लोकोपयोगी कामे, धर्मशास्त्र आणि हिंदुधर्मातील सुधारणेसाठी सुचवलेले उपाय असे प्रत्येक क्षेत्रातील कार्य अलौकिक आणि महनीय होते. त्यांच्या या सर्व क्षेत्रातील कार्यामुळे विश्वनाथ मंडलिक 'रावसाहेब' या नावाने ओळखले जात. त्यांच्या कार्याची आणि व्यक्तिमत्त्वाची ओळख होण्यासाठी गणेश रामकृष्ण हवलदार यांनी इ.स. १९२७ मध्ये त्यांचे बृहत चरित्र लिहिले; परंतु त्याची आवृत्ती पुन्हा निघाली नाही तसेच त्यांचे चरित्र इतरांनीही लिहिले नाही. त्यामुळे मंडलिकांच्या व्यक्तिमत्त्वाची आणि चरित्राची नव्याने ओळख होण्यासाठी दोन भागात या चरित्रग्रंथाचे पुनर्प्रकाशन करत आहोत.

चरित्रकार गणेश हवलदार यांचा जन्म इ.स. १८७२ मध्ये झाला. त्यांचे शिक्षण बी.ए., एलएल.बी. पर्यंत झाले होते. मुंबई हायकोर्टाच्या अपील शाखेचे ते मुख्य शिरस्तेदार होते. तसेच भाषांतरकार आणि चरित्रलेखक म्हणूनही त्यांची ओळख होती. त्यांनी होमरकृत इलियडचे कविताबद्ध मराठी भाषांतर (दोन भाग), निर्जनग्राम (गोल्डस्मिथच्या डेझर्तेड व्हिलेज'चे भाषांतर) नैषधसार (श्रीहर्षाच्या नैषधीय चरिताचे पद्यात्मक सार) महाकवी कालिदासकृत मेघदूताचे सटीक समवृत्त, समश्लोकी व सयमक मराठी भाषांतर अशा अनेक काव्यांची मराठीत भाषांतरे केली. यामुळे मराठी भाषिकांची चांगली सोय झाली. याशिवाय भारतामृत (व्यास यांचे महाभारत आणि मोरोपंती आर्यभारत यांचा तुलनात्मक विचार), रामायणामृत (संक्षिप्त गद्य रामायण), शेक्सपिअरच्या नाटकातील सौंदर्यस्थळे, कल्हणकृत राजतरंगिणीतील सौंदर्यस्थळे (या ग्रंथाला शंकरजी नारायण पारितोषिक प्राप्त झाले होते.) असे आणखी काही ग्रंथ त्यांनी लिहिले.

हवलदार यांच्या या सर्व ग्रंथापैकी होमरकृत इलियडचे कविताबद्ध मराठी भाषांतर हा काव्य खंड खूपच नावाजला गेला. 'या कवितासंग्रहाचे भाषांतर सोपे, सरळ, ओघवते व प्रासादिक झाले आहे. मराठी वाचकांना या जगविख्यात महाकाव्याचा त्यांनी प्रथमच परिचय करून दिला आहे. या काव्याला त्यांनी लिहिलेली प्रस्तावनाही अतिशय अभ्यासपूर्ण आहे.' असा महत्त्वपूर्ण अभिप्राय अनेक मराठी समीक्षकांनी दिला आहे. मुळातच हवलदार अभ्यासू आणि कायदेतज्ज्ञ असल्यामुळे त्यांच्या अभ्यासाचे आणि लिखाणाचे विषय गंभीर; पण सर्वसामान्यांना समजतील अशा प्रकारचे आहेत. अशा अभ्यासू, जाणकार हवलदारांनी 'रावसाहेब मंडलिकांचे चरित्र' लिहिले. रावसाहेब मंडलिकांचा इ.स. १८८९ मध्ये मृत्यू झाला. त्याअगोदर इ.स. १८७२ मध्ये हवलदार याचा जन्म झाला असला, तरी त्यांच्या भेटीचा कोठेही संदर्भ येत नाही. त्यामुळे समकालीन लोकांच्या आठवणी आणि मिळालेल्या साधनसामग्रीच्या आधारे चरित्र लिहिले. हवलदार यांनी चरित्र लेखनात मंडलिकांच्या रोजनिशी आणि पत्रांचा योग्यरीत्या वापर करत चरित्र सत्यनिष्ठ केले.

रावसाहेब मंडलिकांच्या कामाचा व्याप आणि पसारा खूप मोठा होता. त्यामुळे सर्वंकष चरित्र लिहिताना चरित्रकाराला तारेवरची कसरत करावी लागली. त्यातच मंडलिकांना रोजनिशी लिहिण्याची सवय, त्यांनी अनेकांना लिहिलेली पत्रे, अनेकांची त्यांना आलेली अनेक पत्रे, समकालीन वृत्तपत्रात त्यांच्यावर आलेली टीकाटिप्पणी, त्यांची भाषणे, त्यांनी सुरू केलेले 'नेटिव्ह ओपिनियन' नावाच्या वृत्तपत्रांच्या प्रतींची उपलब्धता या असंख्य साधनसामग्रीमुळे चरित्रकारांची एक प्रकारे सोय झाली होती. साधनसामग्री बाबतीत सोय झाली असली, तरी या प्रचंड साधनसामग्रीमुळे गोंधळ उडण्याचाही संभव असतो. याबाबत हवलदार यांनी या चरित्राच्या प्रस्तावनेत मत दिले आहे. 'जरी हे चरित्र विस्तृत आहे तरी अपूर्ण आहे; कारण शेकडो कागदपत्र वाचावयाचे आहेत. काही पत्रे- जी प्रथम संदर्भावे समजली नाहीत म्हणून ज्यांचे महत्त्व कळून आले नाही व म्हणून जी विचारात घेतली नाहीत ती आता सर्व ग्रंथ छापून झाल्यावर मागाहून दुसरी पत्रे वाचल्यावर संग्राह्य वाटू लागली आहेत. काही नवे शोध लागण्याचा संभाव आहे.' थोडक्यात, मंडलिक यांच्याविषयी खूप साधनसामग्री उपलब्ध असल्याने चरित्रकारांचा काही काळ गोंधळ उडाल्याचे दिसते; परंतु हवलदारांच्या अभ्यासाची शिस्त, व्यासंग, कायद्यांचा अभ्यास, अनेक भाषा अवगत असल्याने त्यांना हे चरित्र लिहिणे शक्य झाले.

गणेश हवलदार यांनी मंडलिकांचे चरित्र लिहिले त्या काळात चरित्रनायकाच्या जीवनातील सर्वच घटना-प्रसंग देत विस्तृत आणि जाडजूड चरित्रग्रंथ लिहिण्याची पद्धत होती. न.चिं. केळकरांनी याच काळात लोकमान्य टिळकांचे तीन खंडातील साधार चरित्र आणि विस्तृत चरित्र लिहिले. बडोद्याचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे तीन खंडांतील बृहत चरित्र दाजी नागेश आपटे यांनी लिहिले. याचप्रमाणे हवलदार यांनी मंडलिकांची दैनंदिनी,

पत्रे, त्यांच्या समकालीन लोकांची पत्रे, समकालीन वृत्तपत्रे अशा साधनसामग्रीचा वापर करत साधार चरित्र लिहिले. मंडलिकांचे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व समजण्यासाठी हे चरित्र उपयुक्त आहे; परंतु चरित्रनायकाच्या मृत्यूनंतर जवळजवळ चाळीस वर्षांनी हे चरित्र प्रकाशित झाले आहे. त्यांच्याविषयीच्या सर्व शंका दूर झाल्यावर आणि त्यांच्याबद्दल असणाऱ्या वैचारिक मतांबाबत सर्व मळभ दूर झाल्यावर हवलदार यांनी तितक्याच तटस्थपणे आणि समरस होत हे चरित्र लिहिल्याने या चरित्राचे महत्त्व अधोरेखित होते. ज्या चरित्रनायकांची आधार आणि विस्तृत चरित्रे लिहिली गेली, त्यामध्ये महत्त्वाचे चरित्र म्हणून या चरित्राकडे पाहावे लागेल. मंडलिकांनी सार्वजनिक जीवनात सर्वच क्षेत्रात प्रचंड कार्य केले. त्यांच्यामुळे इंग्रजांना अनेक सुधारणा करावयास लावल्या. अनेक संस्था निर्माण केल्या. बंद पडलेल्या संस्थांना ऊर्जित अवस्थेत आणले. त्यामुळे त्यांचे कर्तृत्व असामान्य झाले.

विश्वनाथ मंडलिकांचा जन्म कोकणातील रत्नागिरी जिल्ह्यात मुरूड खेडेगावात ८ मार्च १९३३ मध्ये झाला. मंडलिकांच्या जन्माच्या काही वर्षांपूर्वी पेशवाई नष्ट झाली होती. इंग्रजांनी हिंदुस्थानात राज्यकारभाराचा जम बसवला होता. त्यांची सर्वच क्षेत्रातील अतुलनीय प्रगती पाहून हिंदुस्थानातील लोक स्तंभित झाले होते. इंग्रज आपल्यावर राज्य करतायेत हा विचार बाजूला पडून त्यांची भाषा, परदेशातील ज्ञान, विद्या आणि कलांतील प्रगती पाहून हिंदुस्थानातील सर्व लोक अवाक झाले. त्यामुळे पारतंत्र्यात राहून सुद्धा स्वातंत्र्याचा विचार काही काळ बाजूला पडला. अशा परिवर्तन घडणाऱ्या काळात मंडलिकांचा जन्म जरी खेडगावात झाला, तरी त्यांनी त्यांना मिळालेल्या वारशाला साजेसे शिक्षण घेतले. हवलदार यांनी मंडलिकांचे जन्मवृत्त आणि वडिलांच्या पूर्वजांचा इतिहास विस्तृतपणे दिला आहे. विश्वनाथ यांच्या आई-वडिलांविषयी सविस्तर माहिती दिली आहे. विश्वनाथ याचे बालपण आणि पुढे त्यांनी केलेले कार्य याविषयी हवलदार म्हणतात, 'विश्वनाथ पुढे पराक्रमी होऊन आपले नाव सार्थ करील असे कोणाच्याही ध्यानात आले नसेल. विश्वनाथ पाळण्यात घालून बाजेवर पडून पाळण्याची सूत्रे हालविताना हा पुढे मोठा झाल्यावर सर्व देशाची सूत्रे चालविल असे स्वप्नसुद्धा याच्या मातोश्रीस पडले नसेल. निद्रा आली नाही म्हणून गीत म्हणत असताना हा मोठा झाल्यावर सारे राष्ट्र याचे यशोगीत गायील अशी कल्पनाही याच्या मातोश्रींच्या मनात शिरली नसेल.' हवलदार यांनी चरित्राच्या सुरुवातीला जरी मंडलिकांच्या कार्याचे रहस्य मांडले असे वाटत असले तरी, या रहस्याचा एक-एक धागा पुढे प्रत्येक प्रकरणातून क्रमाक्रमाने उलघडला आहे. त्यामुळे या रहस्याचे अंशतः कथन प्रथम केले असले तरी, संपूर्ण रहस्याचा उलघडा पूर्ण चरित्र वाचल्यावरच होतो.

विश्वनाथ मंडलिक यांनी प्राथमिक शिक्षण रत्नागिरी येथे घेतले. त्यानंतर ते पुढील शिक्षणासाठी एल्फिन्स्टन इन्स्टिटयूट, मुंबई येथे दाखल झाले. या शिक्षण संस्थेत कष्टपूर्वक शिक्षण घेतले. त्यांच्या सहाध्यायींनी ही त्यांच्याप्रमाणेच आपापल्या क्षेत्रात नाव कमावले.

त्यामधील काही महत्त्वाची नाव म्हणजे दादाभाई नौरोजी, भास्कर दामोदर पाळंदे, नवरोजी फर्दुनजी, नारायण विष्णु बापट, नारायण भाई दांडेकर, गणपतराव भास्कर होत. विश्वनाथ मंडलिक उच्च शिक्षण घेत असताना त्यांनी अनेक सहाध्यायींच्या मनात आदरभाव निर्माण केला होता. त्याबद्दल हवलदार म्हणतात, 'यातली कोणी मंडळी बुद्धीने कमी नव्हती; अभ्यासात आळशी नव्हती; परंतु विद्यार्थी या नात्याने रावसाहेबांनी आपली छाप सर्वांवर बसविली. त्यांची बुद्धी हवा तो विषय ग्रहण करण्यास व त्यात प्राविण्य मिळविण्यास समर्थ होती. या बाबतीत इतर विद्यार्थी मागे पडत. म्हणजे गणितात एकाची जी मती चाले ती तर्कशास्त्रात कुंठित होई व तर्कशास्त्रात चाले तिला रसायनशास्त्राचे आकलन होत नसे. शेवटल्या परीक्षेपर्यंत रावसाहेब कोणास हार गेले नाहीत. एका विद्यार्थ्यास कॉलेजमध्ये जेवढी बक्षिसे व शिष्यवृत्त्या मिळवणे शक्य होते तेवढी त्यांनी मिळविली. या परीक्षेत ते एकंदरीत पहिले येऊन, शिवाय नऊ विषयांतही पृथकपणे पहिले आले. ते नऊ विषय म्हणजे १. लक्ष्मीशास्त्र, २. तर्कशास्त्र, ३. मानसशास्त्र, ४. नीतिशास्त्र, ५. वाङ्मय, ६. इतिहास, ७. रसायनशास्त्र, ८. वनस्पतीशास्त्र व ९. देशीभाषाविषय हे होत. याप्रमाणे परीक्षेत त्यांस नऊ बक्षिसे मिळाली पाहिजे होती; परंतु दोन विषयांहून अधिक विषयात बक्षिसे कोणालाही देऊ नयेत असा नियम असल्यामुळे त्यांना दोनच मिळाली. शेवटच्या परीक्षेत रावसाहेबांना उत्तम गुण मिळून, नॉर्मल स्कॉलरशिप मिळाली व दरमहा तीस रुपयाचे वेतन मिळू लागले. याशिवाय त्यांनी एजवर्थकृत 'लाटरी' या नावाच्या ग्रंथाचे भाषांतर करून सुंदरजी जीवाजी यांच्या नावाचे बक्षीस मिळवले.' मंडलिकांचा अभ्यास, त्यांना मिळालेली बक्षिसे याची इत्थंभूत माहिती दिल्यामुळे उच्च शिक्षण घेताना मंडलिक सजग होते, परिश्रम घेत होते हे स्पष्ट होते.

विश्वनाथ मंडलिकांचा या काळातील दिनक्रम देत हवलदार यांनी छोट्या-छोट्या बाबींतून त्यांचे व्यक्तित्व अभ्यासू होते हे स्पष्ट केले आहे. त्यातील एक बाब पाहिली म्हणजे मंडलिक अभ्यासू होते हे लक्षात येते. 'रावसाहेबांना कोणत्याही पुस्तकाची वाण नसे. अभ्यासाची पुस्तके ते सर्व विकत घेत; परंतु भरपूर माहितीच्या चांगल्या पुस्तकांची आवश्यकता वाटल्यास त्यांचे प्रोफेसर रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या संग्रहातून आणून देत. या पंचदशवर्षदेशीय अलौकिक बुद्धीच्या बटूवर त्यांची मर्जी फार बसली होती. डॉक्टर हार्कनेस व प्रो. पॅटन आपल्या गाडीतून त्यांना फिरावयास नेत असत.' मंडलिक कोणत्याही विषयांबद्दल जिज्ञासू असल्याने त्यांना हवी असणारी पुस्तके त्या विषयांतील लोक आणून देत.

मंडलिकांना शिक्षण पूर्ण होताच नोकरीची संधी चालून आली. त्यांचे हितचिंतक एल.जी. जेकब यांनी त्यांना भूज या ठिकाणी मुख्य हिशोबनीस म्हणून नोकरी दिली. त्यावेळी त्यांचा पगार ११० रुपये ठरला होता. ही नोकरी सोयीची होती तरीसुद्धा फार लांब असल्याने काही काळी नोकरी करून त्यांनी या नोकरीचा राजीनामा दिला. भूज येथील नोकरीच्या काळात

त्यांनी सिंधी भाषेचा आणि प्रांताचा खूप अभ्यास केला. त्यामुळे त्यांचा सिंधचा 'चालता बोलता कोश' म्हणून सर्वजण उल्लेख करत. पुढे त्यांना शिक्षण खात्यात व्हिजिटरची नोकरी मिळाली. त्यावेळी पगार वाढून १५० रुपये झाला. शिक्षण खात्यात व्हिजिटरची नोकरीत असताना त्यांनी गावोगावी शाळा स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. यामुळे अनेक खेडोपाडी शिक्षणाची सोय झाली. या कालखंडात त्यांनी आपला विद्याव्यासंग चालूच ठेवला होता. त्यांच्या ज्ञानात भर पडत होती. या दोन्ही ठिकाणी नोकरी करत असताना ते स्वजनांचे हित पाहत होते. लोकांचा काय फायदा होईल याकडे नेहमी लक्ष होते.

चरित्रकार हवलदार यांनी मंडलिकांच्या प्रत्येक नोकरीवर एक-एक भाग लिहीत, त्या-त्या कालखंडात त्यांनी स्वतःची आणि इतरांची काय प्रगती केली याचे साधार निवेदन केले आहे. मंडलिकांनी फक्त नोकरी न करता या काळात मिळालेल्या संधीचे सोने केल्याचे हवलदार स्पष्ट करतात. मंडलिकांनी यानंतर मुनसफिची, सरकारी बुक डेपोमध्ये क्युरेटरची, प्राप्तिकराचे कमिशनर साहेबांच्या कचेरीत नोकरी केली. अशा नानाविध पदांवर नोकरी करताना स्वतःचा स्वाभिमान जपला. लोकांचे हित होईल याकडे पहिले. याबाबत हवलदार म्हणतात, 'रावसाहेब स्वहिताकरता नोकरीत शिरले होते हे खरे आहे; परंतु नोकरीत असता लोकहिताची चिंता त्यास वाटून लोकहित करण्याचे साधन नाही यामुळे त्यास खेद होई.' याकाळात त्यांना आलेल्या महत्त्वाच्या अनुभवांचा समावेश हवलदार यांनी केला आहे. प्रत्येक घटना-प्रसंगात त्यांचे व्यक्तिमत्त्व कसे दिसले याचेही निवेदन केले आहे. अशा निवेदनामुळे चरित्राची कलात्मकता वाढली आहे. तसेच मंडलिकांच्या उमद्या व्यक्तित्वाची चांगली ओळख चरित्राच्या पहिल्या भागातच होते.

इंग्रजांनी मंडलिकांच्या ज्ञानाची आणि त्यांच्या कष्टाळू वृत्तीची लवकरच दखल घेतली होती. त्यामुळे मंडलिकांना हव्या असणाऱ्या पदांवर नोकरी दिली. यामध्ये मंडलिकांचे काही इंग्रज मित्र त्यांच्या कामाला आले असले, तरी त्या सर्वांना आपण एका चांगल्या व्यक्तीची शिफारस करत आहे याचा अभिमान वाटत असे. सरकारी नोकरीच्या काळात वेळ आणि पैसा यांचा सदुपयोग मंडलिकांनी योग्य रीतीने केल्याचे हवलदार सांगतात. त्यांनी या काळात ज्ञानाची तपश्चर्या सोडली नाही. त्यामुळे या काळात त्यांच्याकडून महत्त्वाचे लेखन झाले. त्यांच्या या लेखनाबाबत 'प्रथम ग्रंथलेखन' या भागात सविस्तर निवेदन हवलदार यांनी केले आहे. या काळात त्यांनी तीन-चार संशोधनपर निबंध आणि आठ ग्रंथांची निर्मिती केली. त्यामध्ये काही भाषांतर केलेल्या ग्रंथांचा समावेश होता. 'सवयी आणि अभ्यास'[९] आणि 'हिंदुस्थानचा इतिहास'[१०] हे महत्त्वाचे ग्रंथ या काळात लिहिले. त्याचबरोबर 'बोधसार', 'सिंधी भाषेचे लघुव्याकरण', 'यंग साहेबांच्या बीजगणिताचे भाषांतर', 'लक्ष्मीशास्त्र', 'दिवाणी कायद्यांची चूर्णिका', 'हिंदू लोकांच्या मध्यंतरीय अवस्थेविषयी विचार', आणि 'मुंबई इलाख्याचा इतिहास व भूगोल' या ग्रंथांचे लेखन केले. (या ग्रंथांबद्दल सविस्तर माहिती

'प्रथम ग्रंथलेखन' या भागात दिली आहे.) या ग्रंथांचे विषय आणि विस्तार पाहता मंडलिक हे हाती घेतलेल्या विषयांचा मुळातून अभ्यास करणारे संशोधक होते याची खात्री पटते.

मंडलिक सरकारी नोकरी करत होते. त्यांना चांगल्या पदांवर नोकरीही मिळत होती; परंतु फक्त नोकरीच्या फेऱ्यात अडकून इतर अनेक समाजोपयोगी कामे त्यांना करता येत नव्हती. लोकांच्या कामात जास्त लक्ष देता येत नसल्यामुळे आणि नोकरीतील फोलपणा त्यांच्या लक्षात आला. मंडलिक हे स्वाभिमानी वृत्तीचे असल्याने लवकरच नोकरीचा राजीनामा देऊन इंग्रजांच्या जोखडातून मुक्त झाले. त्यांनी वकिलीचा अभ्यास सुरू केला. मुळातच अभ्यासू वृत्ती असल्याने ही परीक्षासुद्धा वरच्या श्रेणीत उत्तीर्ण झाले. त्यानंतर त्यांनी स्वतंत्र वकिली सुरू केली. वकिलीचा व्यवसाय करत असताना त्यांनी स्वतःला घालून दिलेल्या नीतिनियमानुसार वकिली केली. त्यांच्या या नीतियुक्त वकिलीचा स्वतंत्र इतिहास देताना हवलदार यांनी त्यांच्याकडे कोणकोणत्या केसेस आल्या. त्याचा निपटारा त्यांनी कसा केला याची जास्तीत जास्त माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'कोणत्याही खटल्यात खोटी विधाने करणारा करणार नाही.' असे स्पष्टपणे पक्षकाराला सांगणारा हा वकील विराळाच म्हणावा लागेल. त्यांचे हे तत्त्व त्यांनी खासगी आयुष्यातही जपले होते.

'रावसाहेबांच्या वकिलीचे रहस्य' या भागात मंडलिक वकिली करताना घेत असलेले कष्ट आणि या व्यवसायात ठेवलेले नैतिक वर्तन, यामुळे त्यांच्याकडे अनेक महत्त्वाचे खटले आल्याचे हवलदार सांगतात. छत्रपती शाहू महाराज करवीर संस्थानचे माजी अधिपती यांच्या आजीबाई श्रीमंत महाराज मातुश्री अहिल्याबाई यांनी रावसाहेबांना दिलेले पत्र हवलदार देतात. 'विद्वत्ता, प्रामाणिकपणा आणि हाती धरलेल्या कामात मनःपूर्वक झटण्याची उत्सुकता हे सर्व गुण आपल्या अंगी असलेल्यांचे ऐकून सदरील कामी आपली मदत घेण्यात आली आहे.' अशा आशयाचे पत्र चरित्रात देऊन त्यांनी रावसाहेबांच्या वकिलीला तत्कालीन काळात किती मान्यता पावली होती हे स्पष्ट होते. कोणत्याही खटल्याचा परिपूर्ण अभ्यास केल्याशिवाय ते कोर्टात उभे राहत नसत. त्यात आपले सर्व कष्ट खर्ची घालत. त्यामुळे त्यांना अर्थातच यश मिळत असे.

सार्वजनिक कामाचे महत्त्व जाणलेल्या व्यक्तीला एक समाजकार्य करून शांत बसता येत नाही. याचा प्रत्यय रावसाहेबांचे चरित्र वाचल्यावर वारंवार येतो. मंडलिकांची वकिली सुरू असतानाच त्यांनी हिंदुस्थानातील लोकांची मते इंग्रज सरकारपर्यंत पोहोचण्यासाठी लोकशिक्षण आणि जागृतीकरिता 'नेटिव्ह ओपिनियन' नावाचे वृत्तपत्र काढले. या वृत्तपत्राचा संपूर्ण इतिहास हवलदार यांनी सारांशरूपाने कथन केला आहे. 'नेटिव्ह ओपिनियन' काढताना आलेल्या अडचणी, त्याची छपाई, वर्गणीदार वाढवण्यासाठी केलेले प्रयत्न या सर्वांचा सार या भागात देतात. याकाळात मंडलिकांचा इतर अनेक मान्यवरांबरोबर झालेला पत्रव्यवहार हवालदार यांनी दिला आहे. त्यामुळे अव्वल इंग्रजांच्या काळात अशी स्वतंत्र मताची वृत्तपत्रे

चालवणे किती अवघड होते हे स्पष्ट होते. कोणत्याही वृत्तपत्राचा मुकुटमणी म्हणजे त्या पत्राचे संपादक. मंडलिकांनी या वृत्तपत्रात संपादक या नात्याने लिहिलेले अनेक लेख महत्त्वाचे आहेत. त्याविषयी हवलदार म्हणतात, 'नेटिव्ह ओपिनियन पत्रातील निवडक लेख छापून प्रसिद्ध करण्यासारखे आहेत. कारण ते एक स्वतंत्र पत्र होते. कोणाच्या आश्रयावर अवलंबून नव्हते. स्वतंत्र झऱ्याच्या प्रवाहातील पाण्याप्रमाणे त्यातील लेख निर्मळ होते.' तर हे पत्र स्वतंत्र मताचे होते. त्याबाबतचा महत्त्वाचा खुलासा हवलदार यांनी पुढे केला आहे. 'ने.ओ. च्या स्वतंत्र मताची शुद्धी अबाधित राहण्यास मुख्य कारण असे होते की, या पत्राच्या उत्पन्नावर त्याचे चालक पोटाकरता अवलंबून नव्हते. फायद्याकरता भलत्यासलत्या जाहिरातीसुद्धा या पत्रात ते घेत नसत. इतकेच नव्हे तर स्वमतप्रसारार्थ पदरास खोट लावून घेण्यास चालक तयार होते, त्यामुळे त्यांना कोणाची हांजी हांजी करावी लागत नसे. आपले खरे मत तेच ते देऊ शकत. वर्तमानपत्र हेच जर त्यांचे पोटाचे साधन असते तर वाचकांची खुशामत करताना त्यांचे मत दूषित झाले असते.' ज्या काळात कोणतेही वृत्तपत्र चालवताना मोठा तोटा होत असे अशा काळात रावसाहेबांनी हे वृत्तपत्र मोठ्या कष्टाने चालवले होते.

वकिली आणि वृत्तपत्र सुरू करून रावसाहेबांनी सार्वजनिक कामात खऱ्या अर्थाने प्रवेश केला. त्या काळात त्यांनी केलेल्या महत्त्वाच्या कामांचा उल्लेख करत त्याचा लोकांना काय फायदा झाला याची साधार आणि इत्थंभूत माहिती हवलदार यांनी दिली आहे. यामध्ये मुंबईमधील बंद केलेला जुगार, रेव्हिन्यू सर्व्हे कायदा याची माहिती देताना रावसाहेब किती कष्ट घेतात याचा उल्लेख हवलदार करतात. रेव्हिन्यू सर्व्हे कायदा पारित करताना त्यांना अपयश आले. त्याबद्दल हवलदार यांनी अतिशय बोलका अभिप्राय नोंदविला आहे. हवलदार म्हणतात, 'त्यांचे हे सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले. परंतु राजकारणात पडण्याच्या पहिल्याच प्रसंगी रावसाहेबांनी केवढी चिकाटी दाखवली ते दिसून येते आहे. राजकीय कामे कशी करावी त्याचाही अनुभव त्यांना मिळाला तो लहान सहान नव्हता.' अशा प्रकारे हवलदारांनी रावसाहेबांच्या व्यक्तिमत्त्वातील चिकाटी, धाडस आणि अंतिम क्षणापर्यंत लढण्याची तयारी याबद्दल चरित्रात वारंवार उल्लेख केले आहेत.

रावसाहेबांनी सार्वजनिक जीवनात काम करताना काही संस्था निर्माण केल्या. तसेच काही मृत अवस्थेत असणाऱ्या संस्थांचे पुनर्जीवन केले. त्यामध्ये बॉम्बे असोसिएशन, ईस्ट इंडिया असोसिएशन, स्टुडंट्स लिटरेरी अँड सायंटिफिक सोसायटी, वकिलांची सभा आणि डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी अशा काही संस्थांचे त्यांनी पुनर्जीवन केले. त्यामुळे त्यांना मुळातच सार्वजनिक कामांची आवड होती हे या संस्थांच्या केलेल्या मदतीवरून लक्षात येते. या दोन प्रकरणांच्या शेवटी हवलदार म्हणतात, 'याप्रमाणे रावसाहेबांच्या सार्वजनिक राजकीय चळवळींची रूपरेषा काय होती हे वाचकांस कळून येईल. एका प्रकारे पाहता राजकीय चळवळींचीच त्यांना विशेष हौस होती.' सार्वजनिक काम जास्तीत जास्त व्हायला

हवे, म्हणून रावसाहेब नेहमीच कष्ट करत असल्याचे हवलदार यांच्या एकूण निवेदनावरून लक्षात येते.

सामाजिक सुधारणेबाबत रावसाहेबांची काय मते होती आणि कोणत्या सामाजिक सुधारणा त्यांनी केल्या याबाबत सखोल आणि संपूर्ण माहिती हवलदार देतात. धर्मांतर हा त्या काळातला अतिशय कळीचा मुद्दा होता. इंग्रजी शिक्षण घेतले की, लोक धर्मांतर करतात असा एक समज मोठ्या प्रमाणात पसरला होता. त्यामुळे याबाबत रावसाहेबांचे काय मत होते, यावर हवलदार यांनी भाष्य केले आहे. रावसाहेब धर्मांतर केलेल्या व्यक्तींना दोष नसत; परंतु धर्मांतर केलेल्या व्यक्तींनी वाईट कृत्ये केली तर, मात्र त्यावर कडाडून हल्ला करत. हवलदार यांनी रावसाहेबांच्या सामाजिक सुधारणेतील प्रत्येक क्षेत्राबद्दल काय मत होते किंवा त्या क्षेत्रात काय बदल घडायला हवा याबद्दल सविस्तर भाष्य केले आहे. त्यामध्ये उष्ट्रारोहन, छापीशाई, पटवर्धनी पंचांग, बलिदान, यज्ञ व हिंसा, श्रावणी, भुते खोते, उपासतापास, पाद्र्याकडे पानसुपारी, स्त्रीशिक्षण, नाचाचा समारंभ, लग्न व खर्च, लग्नाखातर खर्च, हुंडा, बालविवाह, वृद्धविवाह, बहुपत्नीकत्व, खाण्यापिण्याचा विधिनिषेध, परमहंस क्लब, प्रार्थना समाज, पुनर्विवाह, जातिभेद, नाटक आणि ज्योतिषशास्त्र या विषयाबद्दल रावसाहेबांचे मत प्रतिकूल होते का अनुकूल याची साधार माहिती दिली आहे. स्त्रीशिक्षण व्हावे, स्त्रियांनी वेगवेगळ्या क्षेत्रातील शिक्षण घेऊन स्वावलंबी व्हावे असे त्यांना वाटत होते. त्यांनी स्त्रियांना गायन शिकण्याचा एक मोलाचा सल्ला दिला होता. त्याबाबत हवलदार लिहितात, 'स्त्रियांनी गायनकला शिकावी असे त्यांचे मत होते म्हणून त्यांनी स्त्रीगीत नावाचा एक ग्रंथ गोवर्धनपंत छत्रे यांनी केलेला १८६४ सालांत स्टुडन्स लिटररी अँन्ड सायन्टिफिक मंडळाच्या शाळांतील मुलींकरता छापून प्रसिद्ध केला. त्यात बायकांच्या गाण्यापैकी काही प्रसिद्ध गाणी स्वरबद्ध व तालबद्ध करून तंतुवाद्यावर कशी वाजवावी ते समजावून सांगितले आहे. स्टुडन्स लिटररी ॲण्ड सायंटिफिक सोसायटीच्या विद्यमाने मुंबईस स्त्रियांकरता निराळ्या कन्याशाळा स्थापून आपल्या मित्रांच्या साहाय्याने पुढाकार घेऊन त्या चांगल्या स्थितीत ठेवण्याचे श्रेय रावसाहेबांच्याकडे आहे.' मंडलिकांची त्या काळातील एकूणच सामाजिक सुधारणांची तुलना करता त्यांची मते पुरोगामी होती हे स्पष्ट होते.

रावसाहेब मंडलिकांनी समाजकार्य करत असताना काही ग्रंथांची निर्मिती केली. त्यामध्ये मराठीत हिंदुधर्मशास्त्र आणि मराठी कोश या ग्रंथांचा समावेश होता. यातील पहिला ग्रंथ तयार झाला; परंतु कार्यबाहुल्यामुळे त्यांच्या हातून मराठी कोश पूर्ण होऊ शकला नाही. हवलदार अशा बाबी ज्याचा मंडलिकांनी संकल्प केला; परंतु त्या काही कारणाने पूर्ण होऊ शकल्या नाहीत अशांचीही नोंद घेतात. अर्थातच यामुळे मंडलिकांचे धडपडे, नेहमी कार्यमग्न राहणारे व्यक्तिमत्त्व समजते.

रावसाहेब मंडलिकांनी सार्वजनिक काम आणि वकिली करताना अनेक प्रश्न हाताळले. त्यामध्ये 'म्हैसूर प्रकरण' हा एक त्यांच्या जीवनातील महत्त्वाचा खटला होता. इंग्रज आणि

म्हैसूर राजा यांच्यातील दत्तक विधानावरून झालेला वाद हिंदुस्थानात गाजला. कारण संस्थाने खालसा करणाऱ्या लॉर्ड डलहौसी यांच्या मताला पाठबळ देण्यासाठी दोन वरिष्ठ इंग्रज अधिकाऱ्यांनी 'लॉर्ड डलहौसीच्या राजनीतीचे धोरण' यावर आधारित दोन ग्रंथ १८६५ मध्ये लिहिले होते. त्याचे खंडन करण्यासाठी या म्हैसूर खटल्याचा निकाल लागण्यापूर्वी मंडलिकांनी 'दत्तकाचा अधिकार विरुद्ध संस्थाने खालसा करण्याचा अधिकार' असे महत्त्वाचे पुस्तक लिहिले. त्याच्या प्रती स्वतः तयार केल्या. या पुस्तकाच्या प्रती देशात नव्हे; तर परदेशातही वाटल्या. त्यामुळे या पुस्तकाचा फार गवगवा झाला. या पुस्तकाचे सार देताना हवलदार म्हणतात, 'पहिल्या भागात मंडलिक यांनी हिदुधर्मशास्त्राप्रमाणे दत्तक घेण्याचा अधिकार गरीब रयतेपासून मोठ्या राजापर्यंत सर्वांस आहे असे सिद्ध केले आहे. दुसऱ्या भागात हे राज्य सार्वभौम सरकार दत्तकाला परवानगी देण्याचे नाकारून खालसा करू शकत नाही असे सिद्ध केले आहे व तिसऱ्या भागात ड्यूक ऑफ आर्गाइल व सर जॅक्सन यांच्या संस्थाने खालसा करण्याच्या साधारण मतावर टीका करून खोडून टाकली आहेत.' या पुस्तकाचे महत्त्व एवढे वाढले की, इंग्रज अधिकाऱ्यांना आपला निर्णय बदलावा लागला. अशाच प्रकारे 'खोती कज्जा' या प्रकरणात रावसाहेब मंडलिकांनी घेतलेले कष्ट आणि त्यांना मिळालेले यश याचा ऊहापोह केला आहे. मंडलिक कोणतेही काम हाती घेतले की, त्यामध्ये तन-मन-धन लावून काम करत होते. त्यामुळे त्यांना त्यात यश येत असे. अशी काही प्रकरणे देत हवलदार यांनी मंडलिकांच्या कामाचा परिचय करून दिला आहे.

रावसाहेब मंडलिकांनी विश्वविद्यालयात देशी भाषेत अभ्यासक्रम नेमण्यासाठी केलेल्या कसरतीचा ऊहापोह हवलदार केला आहे. इ.स. १८८२ मध्ये इंग्रज सरकारने एक शिक्षण कमिशन तयार केले होते. त्या कमिशनपुढे साक्ष देण्यासाठी रावसाहेब मंडलिकांना निमंत्रित करण्यात आले. त्यावेळी रावसाहेब मंडलिक आणि कमिशन यांच्यामध्ये झालेल्या प्रश्नोत्तरे चरित्रकारांनी चरित्रात सादर केली आहेत. यावेळी रावसाहेब मंडलिकांनी मांडलेली मुद्देसूद भूमिका आणि इंग्रजांच्या मतांचे खंडन याचा सविस्तर वृत्तांत हवलदार देतात. (यामुळेच युनिव्हर्सिटीच्या व्हाइस चॅन्सलर पदासाठी लोकमान्य टिळकांनी त्यांची शिफारस केली होती. याबाबत अधिक माहिती प्रस्तावनेच्या शेवटच्या भागात दिली आहे.) त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रातही मंडलिकांचे स्थान किती महत्त्वाचे होते हे लक्षात येते.

देशी भाषांचे विश्वविद्यालयातून उच्चाटन होऊ नये असे रावसाहेब मंडलिकांना वाटत होते. यासाठी त्यांनी वेळोवेळी अनेक मते साधार मांडली होती; परंतु इंग्रजांच्या धोरणापुढे इतरांप्रमाणे रावसाहेब मंडलिकांनाही यश आले नाही. त्याबद्दल हवलदार यांनी यथार्थ अभिप्राय नोंदवला आहे. 'देशी भाषांचे विश्वविद्यालयातून उच्चाटन होऊ नये यासाठी रावसाहेबांना यश आले नाही. युनिव्हर्सिटीच्या मंदिरातून मराठी भाषेची हकालपट्टी व दुष्यंताच्या दरबारातून शकुंतलेची हकालपट्टी यात पुष्कळ साम्य आहे. भेद एकच आहे तो

हा की, तिला बाहेर निघून जाताना आपला वाली कोणी नाही म्हणून जितके अवघड वाटले तितके मराठीला विश्वविद्यालयाच्या मंदिरातून बाहेर जाताना वाटले नसेल; कारण तिला एक तरी वाली मिळाला होता.' हा वाली म्हणजे रावसाहेब मंडलिक होते. रावसाहेब मंडलिकांनी मराठी भाषेचे विश्वविद्यालयात स्थान मिळावे म्हणून खूप प्रयत्न केले. वेगवेगळ्या कमिशनपुढे मराठी भाषेच्या समर्थनार्थ साधार साक्षी दिल्या. या सर्व घटनाक्रम हवलदार यांनी सुसंगतपणे गुंफत मराठी भाषेसाठी रावसाहेब मंडलिकांनी केलेले प्रयत्न आणि मराठी भाषेवरील त्यांचे प्रेम समजते.

रावसाहेब मंडलिकांनी अनेक संस्था उभारणीस हातभार लावला; तर काही संस्था स्वतः उभारल्या. त्यामध्ये प्रामुख्याने 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी'चे नाव प्रामुख्याने घ्यावे लागेल. इ.स. १८६३ मध्ये रावसाहेब मंडलिक या संस्थेचे सभासद झाले. या संस्थेच्या मुंबई शाखेला उर्जित अवस्थेत आणण्याचे काम त्यांनी केले. ही संस्था मानवाचा पूर्व इतिहास समोर आणण्यासाठी संशोधन करत होती. इ.स. १८८० मध्ये मंडलिकांना 'बेंगाल एशियाटिक सोसायटी'चे सभासद म्हणून नेमण्यात आले. तर इ.स. १८८४ मध्ये 'स्टॅटिस्टीक सोसायटी ऑफ लंडन'चे फेलो म्हणून नेमण्यात आले. त्याचप्रमाणे 'रॉयल जिऑग्राफिकल सोसायटी ऑफ ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंड' चे सभासद म्हणून नेमण्यात आले. अशा प्रकारे मंडलिकांच्या अभ्यासू वृत्तीची दखल जागतिक पातळीवर घेतली गेली. रावसाहेब मंडलिकांच्या या सर्व कर्तबगारीचे निवेदन हवलदार यांनी सविस्तरपणे केले आहे. यामध्ये त्या-त्या संस्थेत कोणती कामे केली, त्या संस्थेला ऊर्जित अवस्थेत येण्यासाठी काय योगदान दिले आणि या संस्थांमुळे लोकांना काय फायदा झाला याचे निवेदन केले आहे.

या दीर्घ चरित्रात चरित्रकार हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या वैयक्तिक जीवनातील घडामोडी उदाहरणार्थ, कौटुंबिक जीवन, वैवाहिक जीवन, त्यांची अपत्ये आणि इतर नातेवाईक यांच्याविषयी कमी लिहिले आहे. याला नाना मंडलिकांचा प्रपंच, भाऊ मंडलिक, रावजी मंडलिक, रावसाहेबांच्या मातोश्री, रावसाहेबांच्या पत्नीचा अंगरोग या प्रकरणांचा अपवाद आहे. यामध्ये हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या कौटुंबिक जीवनातील महत्त्वाच्या घडामोडींचा आढावा देताना त्यांच्या जीवनातील सुख-दुःखांची नोंद घेतली आहे. त्यामुळे रावसाहेब मंडलिकांचे कौटुंबिक जीवन समजण्यास मदत होते. पत्नीचा अंग रोग बरा होत नाही हे त्यांना समजल्यावर त्यांनी मित्र जेकब यांना पत्र लिहिले. 'मी नशीबवादी नाही तरी असल्या सत्त्व पाहणाऱ्या संकटांनी मनुष्याचा स्वभाव सुधारण्याचे मोठेच कार्य होते असा माझा समज झाला आहे व तेवढेच मला सध्या समाधान आहे. माझी पत्नी आता बरी होईल असे मला वाटत नाही. कदाचित शारीरिक कष्ट कमी होतील.' कौटुंबिक बाबतीत फार भावनिक होते. पुढे त्यांच्या पत्नीचा मृत्यू झाल्यावर त्यांना खूप दुःख झाले.

सार्वजनिक काम करत असताना रावसाहेब मंडलिकांनी मुंबई म्युनिसिपालटीत सुधारणा व्हाव्यात म्हणून सनदशीर मार्गांनी अनेक उपाय सुचवले. त्यांचा अभ्यास आणि लोकांच्या रास्त मागण्या यांमुळे रावसाहेब मंडलिकांचे कित्येक प्रस्ताव लगेचच इंग्रज अधिकाऱ्याकडून मंजूर केले जात. त्यामुळे रावसाहेब मंडलिकही अनेक वेळा उपाय सुचवताना त्या-त्या समस्येचा सखोल अभ्यास करत असत. मुंबई म्युनिसिपालटीत रावसाहेब मंडलिकांनी मोठे योगदान दिले. म्युनिसिपालटीमध्ये नवा कायदा झाल्यापासून रावसाहेबांनी निवड कॉर्पोरेशनमध्ये लोकांकडून शेवटपर्यंत होत असे. या निवडीमुळे कॉर्पोरेशन त्यांना टाऊन कौन्सिलचे सभासद म्हणून निवडत असे. रावसाहेब मंडलिकांनी म्युनिसिपालटीमध्ये केलेली कामगिरी कॉरपेरेशनमधील सभासदांना अभ्यासामुळे मान्य झाली होती. त्यामुळे इ.स. १८७९ साली सर्व सभासदांनी कॉरपेरेशनचे अध्यक्ष म्हणून त्यांची निवड केली. मागे म्हटल्याप्रमाणे रावसाहेब मंडलिक कोणत्याही कामाचा पाठपुरावा अभ्यासाशिवाय करत नसत. याबद्दल त्यांच्या मुंबई म्युनिसिपालटीतील कार्याच्या कामगिरीबद्दल न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांनी एक पत्र लिहिले. हे पत्र हवलदार यांनी चरित्रात दिले आहे. 'मुंबईच्या नागरिकांनी कॉर्पोरेशनचे अध्यक्ष म्हणून म्हणजे लॉर्ड मेयर तुम्हाला निवडून जो तुमचा जयघोषात गौरव केला त्याबद्दल मला तुमचे अभिनंदन करू द्या. आम्हा सर्वांना तुम्हास दिलेल्या या मानाच्या पदवीचा सकारण अभिमान वाटत आहे. नामदार जगन्नाथ शंकरशेट व डॉ. भाऊ यांच्या मागे तुम्ही हिंदू लोकांचे पुढारी म्हणून त्यांच्या जागी आला आहात. हिंदूंचा समाज संख्याबलाने व द्रव्यबलाने मोठा आहे. त्यात तुमच्या सारख्या सर्व जातीच्या व धर्माच्या लोकांकडून एकमताने पुढारीपणाचा मान मिळालेला मनुष्य पाहिजे होता. त्या मानाचा उपयोग घेण्यास ईश्वर तुम्हास पुष्कळ आयुष्य देवो. अगदी तरुणपणीच सरकारी नोकरीचा मोहपाश तोडून तुम्ही स्वतंत्र झाला तेव्हापासून सतत परिश्रम घेऊन सर्व सुशिक्षित लोकांचेही धुरिणत्व तुम्ही प्राप्त करून घेतले आहे. म्युनिसिपालटीच्या कल्याणार्थ जे तुम्ही अविश्रांत उद्योग करीत आलात त्याचे आम्हास फारच कौतुक वाटत आहे. दोन्ही बाजूंनी तुम्ही आम्हास अत्युत्तम उदाहरण घालून दिले आहे.' न्यायमूर्ती रानडेंसारख्या श्रेष्ठ व्यक्तींनी रावसाहेब मंडलिकांच्या कार्याची केलेली प्रशंसा म्हणजे शाबासकीचे प्रमाणपत्रच होय. यामुळे रावसाहेब मंडलिकांचे म्युनिसिपालटीतील नेमके कर्तृत्व स्पष्ट होते.

रावसाहेब मंडलिक वकील झाल्यापासून इंग्रज हिंदुस्थानात करत असलेले कायदे आणि त्यांचे परिणाम याचा पुरेपूर अभ्यास करत होते. त्यामुळे केलेला कायदा लागू करण्याअगोदर त्याबाबत आक्षेप घेण्यात सर्वप्रथम मंडलिक पुढे जात. त्यामुळे अनेक अन्यायकारक कायदे दुरुस्त झाले. हवलदार यांनी 'कायदा विरुद्ध व्यक्तीविषयक तारतम्य' या भागात रावसाहेब मंडलिकांनी कायद्याला केलेला विरोध आणि त्यावर इंग्रजांनी केलेली दुरुस्ती याबद्दलची सविस्तर हकिगत दिली आहे. 'एकादा कायद्याचा मसुदा कौन्सिलमध्ये आला की त्याचे

वास्तविक स्वरूप रावसाहेबांना लवकर व नेमके लक्षात येत असे व एकदा एखाद्या मसुद्यात एखादा भाग परिणामी अनहितकारक म्हणून त्यांची खात्री झाली की, त्याची दुरुस्ती करण्याकरता जेवढे म्हणून कायदेशीर इलाज आहेत तेवढे केल्याशिवाय स्वस्थ न बसण्याचा रावसाहेबांचा निश्चय असे. त्याकरिता श्रमाकडे, पैशाकडे किंवा काळाकडे मुळीच पाहावयाचे नाही हा त्यांचा निर्धार असे. तो शेवटपर्यंत टिकण्यास त्याला कर्तव्य जागृतीचा आधार असे.' यामुळे रावसाहेब मंडलिक आपल्या कायदेविषयक ज्ञानाचा फायदा सर्वसामान्यांना करून देत याबद्दल माहिती मिळते.

रावसाहेब मंडलिकांचे कायदेविषयक ज्ञान, त्यांच्या कामातील चिकाटी आणि कष्ट करण्याची तयारी यामुळे इ.स. १८७४ रोजी सर फिलीफ वुड हाउस (गव्हर्नर) यांनी मुंबईच्या कायदे कौन्सिलमध्ये त्यांची निवड केली. या निवडीमुळे अर्थातच त्यांच्या कायदेविषयक ज्ञानाचा सन्मान इंग्रजांनी केला. त्यांनीही या निवडीचा खूप फायदा करून घेतला. जे अनेक जाचक कायदे होते, त्यात बदल करण्यास भाग पाडले. नवीन कायदे तयार करताना प्रजेच्या हिताची काळजी घेतली. यामुळे त्यांची फार वाहवा झाली. रावसाहेब मंडलिक हे स्वतंत्र मताचे होते. त्यांनी अनेक कायदे आणि देशांच्या घटनांचा मुळातून अभ्यास केला होता. यामुळे त्यांचा गौरव 'टाइम्स' या नामांकित वृत्तपत्राने केला. हा गौरव हवलदार यांनी सारांशरूपाने दिला आहे. त्यामुळे या काळात मंडलिक कायद्याबद्दल किती ज्ञानी होते हे समजते. रावसाहेब मंडलिक मुंबई कौन्सिलमध्ये इ.स. १८७४ ते इ.स. १८८४ या सालांत होते. त्यातील फक्त इ.स. १८७८ आणि १८७९ या दोन वर्षी ते मुंबई कायदे कौन्सिलमध्ये नव्हते. एवढ्या दीर्घ काळांत त्यांनी खूप काम केले. याकाळात त्यांनी मुलकी अंमलदार व जमीन महसुलीचा कायदा, १८७५ चा तीन नंबरचा दस्तुरीचा कायदा, मालमत्तादार कोर्टाचा १८७५ चा पाचवा कायदा, सिटी सर्व्हेचा कायदा १८७६ चा चार नंबरचा कायदा, फेरी बोटींच्या कायद्यात दुरुस्ती करणारा १८७५ चा सहावा कायदा, सक्तीने देवी टोचण्याचा १८७६ चा पाचवा कायदा, कपाशीच्या भेसळीचा १८७७ चा पहिला कायदा, कपाशीच्या भेसळीचा १८८० चा तिसरा कायदा, अबकरीचा १८७७ चा तिसरा कायदा, मुंबई म्युनिसिपल ॲक्टात दुरुस्ती करणारा १८७७ चा सहावा कायदा, शिकारीच्या प्राण्यांचे संरक्षण करणारा १८८० चा तिसरा कायदा, विषारी औषधे विक्री नियमित करणारा कायदा, प्रांतिक रस्त्यांचा १८८२ चा सातवा कायदा, महुडाच्या फुलांविषयी १८८२ चा तिसरा कायदा, स्थानिक स्वराज्याचा कायदा असे महत्त्वाचे कायदे मंडलिक मुंबई कायदे कौन्सिलमध्ये असताना पारित करण्यात आले. हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या कायद्याच्या ज्ञानाबद्दल नोंदविलेला अभिप्राय त्यांच्या कायदेविषयक ज्ञानाची महती स्पष्ट करतो. 'एकच पुरुष शास्त्रज्ञ व शास्त्रकार नसतो; परंतु त्याची शास्त्रज्ञता शास्त्रकार होण्यास साहाय्य होते. त्याचप्रमाणे एकच पुरुष कायद्यात प्रवीण व चांगला कायदे करणारा बहुधा नसतो. रावसाहेब कायद्यात प्रवीण होते. तसेच

कायदे कसे करावे ते ते जाणत होते. ते जाणण्यास त्यांचे कायद्याचे ज्ञान साहाय्यभूत झाले.' चरित्रकार हवलदार हेही कायद्याचे जाणकार होते. त्यामुळे रावसाहेब मंडलिकांच्या एकूणच कायदेविषयक ज्ञानाची इत्थंभूत माहिती हवलदार सहज, सोप्या भाषेत देतात. त्यामुळे कायदे न जाणणाऱ्या सर्वसामान्य वाचकाला ही कायद्याची, त्यात झालेल्या सुधारणांची माहिती समजते. त्यांनी कायदे कौन्सिलात महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली होती. त्याबद्दल लॉर्ड रिचर्ड टेंपल यांनी महत्त्वपूर्ण अभिप्राय पुढीलप्रमाणे नोंदवला आहे. 'काऊन्सिलातील हिंदी सभासद हे आपल्या देशबांधवांचे हित व अनहित कशात आहे ते बरोबर दाखवून देण्यात फार उत्साह दाखवत असत. वादविवादांत विश्वनाथ नारायण मंडलिक हे फार प्रमुख भाग घेत. ख्रिस्तोदास पॉल यांना जी पदवी बंगालच्या काऊन्सिलमध्ये प्राप्त झाली होती तीच पदवी यांना मुंबईच्या कायदे काऊन्सिलात प्राप्त झाली होती. यांचे खाजगी वर्तन अगदी उदाहरण घेण्यासारखे होते. सार्वजनिक काम करण्याचे मोठेच बुद्धिसामर्थ्य यांच्या अंगी होते.'

रावसाहेब मंडलिकांच्या चरित्राचे दोन भाग हवलदार यांनी केले आहेत. त्यातील ४४ प्रकरणे पहिल्या भागात आहेत तर राहिलेली ४२ प्रकरणे दुसऱ्या भागात आहेत. साधारणपणे पहिल्या भागात रावसाहेब मंडलिकांची जडणघडण, त्यांनी वेगवेगळ्या पदांवर केलेली नोकरी, सार्वजनिक कामातील धडपड, वकिली, सरकारशी सनदशीर मार्गाने दिलेला लढा याचे निवेदन दिले आहे. दुसऱ्या भागात मंडलिकांची सर्वच क्षेत्रातील प्रगती, त्यांना इंग्रजांकडून मिळालेला मान-सन्मान, वेगवेगळ्या क्षेत्रातील कर्तृत्वामुळे मिळत असलेली प्रसिद्धी या सर्वांबद्दल निवेदन केले आहे.

रावसाहेब मंडलिकांनी थोड्याच कालावधीत वकिली, मुंबई म्युनिसिपालटी आणि मुंबई कायदे कौन्सिल या ठिकाणी कर्तृत्वाचा ठसा उमठवला. सतत दीर्घोद्योग आणि कोणतेही काम मनापासून करण्याच्या त्यांचा कष्टाळू वृत्तीमुळे त्यांच्यावरील कामाचा ताण आपोआप वाढत गेला. त्यांना सक्तीची विश्रांती घेणे गरजेचे वाटू लागले. रावसाहेब मंडलिक तत्कालीन प्रसिद्ध ठिकाण महाबळेश्वरला विश्रांती घेण्यासाठी जात. महाबळेश्वर या ठिकाणी गेल्यावर त्यांचे राहण्याचे ठिकाण, त्यांचा लवाजमा, विश्रांतीसाठी गेल्यावर जाताना पुस्तके वाचायला घेऊन जाणे या सर्वांबद्दलची माहिती 'महाबळेश्वर' या प्रकरणात हवलदार देतात. याशिवाय रावसाहेब मंडलिकांनी पुण्यामध्ये वडिलोपार्जित जागेवर एक शानदार घर बांधले होते. त्या ठिकाणीही कधी-कधी जाऊन राहत होते. तर कधीकधी त्यांच्या जन्मगावी आसूद येथेही विश्रांती घेत असत. तेथील वातावरणाचे सुंदर वर्णन हवलदार यांनी केले आहे. 'रावसाहेबांची आणखी एक हवा खाण्याची आवडती जागा त्यांच्या जन्मगावाजवळ एक आसूद म्हणून गाव आहे तेथे होती. तेथील थोडा डोंगर चढल्यावर त्यांच्या कुलस्वामीचे (श्रीकेशवराजाचे) देऊळ आहे. तेथे श्रीच्या सान्निध एक लाकडी बंगला बांधून तेथे रावसाहेब १८७० साली जावून राहिले होते. वरती इषद उंच पर्वताचे शृंग, खाली किंचित खोल दरी, मध्ये देवालयाच्या

सानिध्याने पवित्र झालेल्या झाडीने झाकलेला बंगला. अशा परिस्थितीत राहून प्रातःकाळी पक्ष्याचे मंजुळ गान व बागेतील पाण्याच्या झऱ्याची जल्पना श्रवण करून, दुपारी भोजनोत्तर ताप हरण करणारे वारे सेवन करून, मधल्यावेळी आप्तेष्टांच्या दर्शनाने सुख पावून, रात्री आश्रमसदृश शांततेचे सौख्य भागून, स्त्रीसमवेत रावसाहेब बहुत आराम पावले.' अशा सुंदर वातावरणात राहून पुढील कार्य करण्याचे नियोजन रावसाहेब करत.

रावसाहेब मंडलिकांना हिंदुस्थानातील संस्थानिकाबद्दल आस्था होती. याबाबत म्हैसूर प्रकरण आणि कोल्हापूर येथील दत्तकविधानाच्या प्रश्नी त्यांना वकिली मिळणे या सर्व बाबी मागे आल्याच आहेत. महाराष्ट्राबाहेरील जी मराठी संस्थाने होती, त्या सर्व संस्थानाबद्दल मंडलिकांना विशेष आस्था होती. त्यामुळे या संस्थानिकांच्या अनुषंगाने घडणाऱ्या प्रत्येक घटनांवर त्यांची नजर असे. बडोदे संस्थान आणि मंडलिक यांचे वेगळे नाते होते. बडोद्याचे दिवाण होण्यासाठी त्यांना निमंत्रण दिले जात असे; परंतु इ.स. १८७० आणि त्यानंतर बडोद्यात जो बखेडा माजला होता, तो पाहून तेथे जाणे योग्य नाही असे त्यांना वाटल्याने त्यांनी हे पद घेण्याचे नाकारले; परंतु त्यांचे सहाध्यायी दादाभाई नौरोजी यांनी हे पद स्वीकारले. रावसाहेब मंडलिकांचा बडोदे संस्थानाविषयी इतरांबरोबर झालेला पत्रसंवाद आणि या पत्रसंवादातून त्यांना या संस्थानच्या भविष्याविषयी वाटणारी काळजी या सर्वांचा एकत्रित सार बडोदे या प्रकरणात आला आहे.

पुढे अनेक घडामोडी घडल्यावर बडोद्याचे महाराज खंडेराव गायकवाड यांच्या पत्नी महाराणी जमनाबाई यांना इंग्रज सरकारने दत्तकपुत्र घेण्याची परवानगी दिली. त्यानुसार जमनाबाई यांनी नाशिक जिल्ह्यातील कौळाणे गावचा गोपाळ नावाचा मुलगा दत्तक घेण्याचे ठरवले. या गोपाळच्या (म्हणजेच महाराजा सयाजीराव गायकवाड) यांच्या दत्तक विधानप्रसंगी रावसाहेब मंडलिकांना निमंत्रण देण्यात आले होते. एका मोठ्या संस्थानच्या महत्त्वाच्या कार्यक्रमाला मंडलिकांना निमंत्रण आले होते, यावरून त्यांची त्याकाळात किती योग्यता वाढली होते हे लक्षात येते. चरित्रकार हवलदार यांनी याप्रसंगी रावसाहेब मंडलिकांनी व्यवस्था करण्यासाठी अप्पाजी काशीनाथ निमकर यांची नेमणूक केल्याचे सांगतात. यावेळी सयाजीराव महाराजांना मंडलिकांनी उपदेश केला होता. तो महत्त्वाचा आहे. 'महाराजांना माझा निरोप कळवा की, धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार प्रवर्तक शक्ती आहेत. त्या महाराजांना विदित आहेतच. या चार शक्तींशी संगत असे चार वर्ग मनुष्याचे केलेले आहेत. ते आर्त, जिज्ञासू, अर्थार्थी व ज्ञानी. यातील जो श्रेष्ठ वर्ग आहे त्यात गणले जाण्याच्या लालसेन जनक व भीष्म यांचा उच्च उद्देश मनात धरूनच काय करावयाचे ते महाराजांनी करावे.' या कार्यक्रमानंतर रावसाहेब मंडलिकांनी वेडनबर्ग यांना पाठवलेल्या पत्रात सयाजीराव महाराजांची तारीफ केल्याचे दिसते. मंडलिक लिहितात, 'गायकवाड सरकार व माझी मुलाखत झाली. श्रीमंत सयाजीराव महाराज हे तरुण राजे फार होतकरू आहेत. मि. इलियट[११] यांनी कामगिरी करून

ठेवली आहे ती इतकी मोठी आहे की, पुढच्या पिढीचे लोक त्यांना दुवा देत राहतील. इलियट यांचा शिष्य सुविज्ञ, सुमनस्क व सावधान झाला आहे.' मंडलिकांनी लिहिलेले या पत्रातील शब्दनशब्द खरा ठरला. सयाजीराव महाराजांनी बडोदा राज्यात शिक्षण, राजकारण, धर्म, शेती, समाजसुधारणा, आर्थिक बाबतीत केलेली प्रगती लक्षणीय ठरली. यावरून रावसाहेब मंडलिकांचे निरीक्षण किती रास्त आणि योग्य होते हे लक्षात येते.

इंग्लंडहून कोणताही महत्त्वाचा अधिकारी किंवा राजघराण्यातील व्यक्ती हिंदुस्थानला भेट देण्यासाठी येणार असेल तर तो मुंबईमार्गे येत. अशा बड्या लोकांच्या स्वागतासाठी रावसाहेब मंडलिकांना जावे लागत असे. इ.स. १८७५-७६ मध्ये प्रिन्स ऑफ वेल्स हिंदुस्थानला भेट देण्यासाठी आले. त्यावेळी त्यांना मुंबई म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनकडून जे मानपत्र घेण्याचे ठरले होते, त्यासाठी जी कमिटी नेमली होती त्यात रावसाहेब मंडलिकांचा समावेश होता. तसेच या आगमनानिमित्त लहान मुलांना खाऊ वाटण्यासाठी जी कमिटी नेमली होती, त्यामध्येही मंडलिकांचा समावेश होता. प्रिन्स ऑफ वेल्स यांच्या भेटीप्रसंगी इंग्रज सरकारच्या अधिकाऱ्यांनी काही महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या रावसाहेब मंडलिकांवर सोपविल्या होत्या. त्या त्यांनी व्यवस्थित पार पाडल्या होत्या. पुढे दिल्ली दरबारामध्ये त्यांना निमंत्रण होते. या प्रसंगाच्या निमित्ताने रावसाहेब मंडलिकांनी महत्त्वाचे दोन प्रश्न सोडवले. त्यावेळी त्यांच्या दौऱ्याचे संपूर्ण निवेदन हवलदार यांनी दिले आहे. रावसाहेब मंडलिकांचे या काळात महत्त्व वाढले होते, त्यांच्या ज्ञानाचा आणि व्यासंगाचा आदर सर्वत्र केला जात होता. या सर्वांचा आढावा हवलदार यांनी घेतला आहे.

रावसाहेब मंडलिकांनी वकिलीत खूप नाव कमावले. खूप प्रगती केली. इंग्रज दरबारी त्यांचा बोलबाला झाला. त्यामुळे त्यांना कोर्टात उच्च पदांवर नेमणुका मिळू लागल्या. इ.स. १८७६ मध्ये त्यांची सरकारी वकील म्हणून तात्पुरती नेमणूक झाली. त्यानंतर इ.स. १८८४ पासून कायमस्वरूपी नेमणूक झाली. वकिली व्यवसायातील त्यांची धडपड आणि सरकारी वकील होण्यासाठी त्यांना करावी लागलेली कसरत यांचा सुसंगत आढावा हवलदार 'सरकारी वकिली' या प्रकरणात देतात.

महाराष्ट्रात इ.स. १८७५-७६ मध्ये खूप मोठा दुष्काळ पडला. रावसाहेब मंडलिक हे सार्वजनिक कामात अग्रेसर असल्याने याही काळात ते लोकांच्या मदतीसाठी पुढे आले. त्यांनी अनेक दानशूर लोकांना मदत करण्याचे आवाहन केले. या आवाहनाला अनुसरून त्यांना अनेक लोकांनी मदत केली. 'या दुष्काळाकरता रक्कम जमावण्यात व तिचा योग्य ठिकाणी विनियोग करण्यात रावसाहेबांनी स्वत: पुष्कळ खटपट केली. पुण्यास वस्त्रदान व अन्नदान रावसाहेबांनी स्वत: जाऊन केले. त्याशिवाय जागोजाग त्यांची विश्वासाची लोककल्याणकारी सत्यधर्मी अशी माणसे होती त्यांच्यामार्फत पुष्कळ रक्कम वाटली. त्याचे काम पुण्यास रावसाहेबांचे कारभारी बळवंतराव जोशी व मित्र बाळकृष्ण सायन्ना यांनी केले.'

या काळात रावसाहेब मंडलिकांनी केलेला पत्रव्यवहार देत ते सार्वजनिक कामासाठी किती तत्पर होते, हे हवलदार यांनी साधार स्पष्ट केले आहे.

रावसाहेब मंडलिकांचे दानधर्माबद्दल असणारे मत आणि त्यांनी कोणाला किती दानधर्म केला याविषयी माहिती 'धर्मादाय' या प्रकरणात येते. त्यांनी नातेवाइकांना दिलेले दान, समाजातील गरजू लोकांना दिलेले दान आणि याप्रसंगी रावसाहेब मंडलिकांनी लिहिलेली पत्रे याचा उल्लेख हवलदार करतात, 'विद्वान मंडळींच्या प्रती विकत घेऊन त्यांना रावसाहेब उत्तेजन देत. विद्वान होऊ घातलेल्या विद्यार्थ्यांस द्रव्याची मदत करत. शिक्षण संस्थांना मदत करत. लोकांनी करावयाच्या स्मारकाचा प्रघात पडत चालला होता, त्याकरिता ते पैसे भरत. मुंबईस काही वर्षांपूर्वी गरीब लोकांकरिता 'बॉम्बे नेटिव्ह डिस्पेन्सरी' म्हणून एक धर्मार्थ दवाखाना काही उदार धनिकांनी बरीच वर्षे चालवला होता. त्याच्या व्यवस्थापक मंडळींचे रावसाहेब सभासद होते व वर्गणीदार होते.' रावसाहेब मंडलिक धर्मादाय करताना ज्या लोकांना खरोखरच दानाची गरज आहे, अशा लोकांना सत्पात्री दान करत. यातून अनेकांना फायदा झाल्याचे हवलदार मुद्दामहून नमूद करतात.

रावसाहेब मंडलिकांच्या संपूर्ण चरित्रात पाच-सहा प्रकरणांत खासगी आयुष्याचा वृत्तांत हवलदार देतात. याबद्दल यापूर्वीच विवेचन आले आहे. त्यातील आणखी दोन प्रकरणे म्हणजे, 'स्त्रीविरह' आणि 'चिरंजीवाचे लग्न'. रावसाहेब मंडलिक दांपत्यांना पुत्र नसल्यामुळे इ.स. १८७९ साली चि. धोंडू याला दत्तक घेतले. त्याचे नाव नारायण असे ठेवले. त्यानंतर मात्र त्यांच्या पत्नी जास्त दिवस जिवंत राहिल्या नाहीत. रावसाहेबांच्या पत्नींचे ५ ऑक्टोबर १८७९ रोजी निधन झाले. त्याचे खूप दुःख मंडलिकांना झाले. या विरहाचे दुःख अनेकांना लिहिलेल्या पत्रातून व्यक्त केले आहे. मित्र जेकब यांना पत्रात लिहिले, 'माझ्या बायकोचे प्राण हरवले त्याबरोबर एक जन्माचा मित्रही हरवला. तिच्या दुखण्यामुळे- त्याचा प्रकार तुम्हास विदित आहेच - आमची उभयतांची मने चांगली एकत्र जुळून गेली होती. जशी साखळीच्या दुव्यानेच! अशा स्थितीत माझे दुसरे लग्न (जे करावयास आमच्या दुष्टचाली रीतीची परवानगी आहे ते) करून देण्याचे सृष्टीक्रमाविरुद्ध जे प्रयत्न माझ्या नातेवाईकांनी केले त्यामुळे तर तिच्या दुखण्यात माझ्या प्रेमाची तिच्या प्रेमाशी सांगड अधिक घट्ट बसली. गेली सहावर्षे तर तिचे नित्य विधी उरकून घेण्याससुद्धा तिला दुसऱ्याची मदत लागत असे. परंतु तिला मदत करण्यातच मला सुख वाटत असे. तिने आपले हाल सोसण्यात दिव्य शक्ती दाखविली हे मी जाणून होतो.' पत्नीच्या निधनाने त्यांना अतीव दुःख झाले होते. अशी अनेक पत्रे हवलदार यांनी दिली आहेत. त्यानंतर काही दिवसांनी त्यांनी चिरंजीवाचे लग्न गणपत जोग यांच्या मुलीशी केले. त्यामुळे एक मोठ्या जबाबदारीतून मुक्त झाल्याचे समाधान त्यांना होते. रावसाहेब मंडलिकांच्या सार्वजनिक कामाच्या तुलनेत हवलदार अतिशय कमी प्रमाणात कौटुंबिक हकिगत देतात. हा एक या चरित्राचा विशेष म्हणावा लागेल.

रावसाहेब मंडलिक सार्वजनिक कामात काही संस्थांचे विश्वस्त म्हणूनही ते काम करत होते. या कार्यातूनही काही सामाजिक काम करता यावे, काही लोकांना मदत व्हावी असा सरळ-साधा त्यांचा हिशेब होता. त्यामुळे काही संस्था त्यांनी अतिशय काटेकोरपणे चालविल्या. याबाबतचा उल्लेख याअगोदर आला आहे. इ.स. १८२३ मध्ये स्थापन झालेल्या 'मुंबई नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' या संस्थेची स्थापना झाली होती तिचा मुख्य हेतू हा होता की, हिंदुस्थानातील लोकांना शिक्षण मिळावे. म्हणून अशा प्रकारची संस्था स्थापन करण्यात आली होती. या संस्थेत प्रथम इंग्रजी आणि नंतर मराठी शिक्षण देण्यास सुरुवात करण्यात आली होती. यासाठी अनेक लोकांनी निधी जमा केला होता. पुढे या संस्थेत अनेक स्थित्यंतरे घडत गेली. या संस्थेचा निधी कशा प्रकारे खर्च करावा यासाठी पंच मंडळी नेमली जात असे. त्यास 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन' असे नाव ठेवले होते. यामध्ये सहा ट्रस्टी असत. त्यातील तीन नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीमधील असत व तीन सरकारने निवडलेले असत. त्यामध्ये सरकारमार्फत रावसाहेब मंडलिकांची निवड करण्यात आली. त्यामुळे त्यांच्या सन्मानात आणखी भर पडली.

आतापर्यंतच्या विवेचनावरून रावसाहेब मंडलिक हे विद्याव्यासंगी आणि कमालीचे ज्ञानी होते हे समजते. हे ज्ञान मंडलिकांनी ग्रंथ वाचनातून मिळवले होते. त्यांच्याकडे महत्त्वाचा ग्रंथसंग्रह होता. या सर्व ग्रंथांच्या याद्या चरित्रकार हवलदारांनी चरित्रात सादर केल्यामुळे रावसाहेब मंडलिकांकडे अक्षरधन किती मोठ्या प्रमाणात हे समजण्यास मदत होते. हवलदार यांनी या सर्व ग्रंथांचे वर्गीकरण करून दिले आहे. हे सर्व ग्रंथ व्यवस्थित ठेवण्यासाठी त्यांनी अतिशय उत्तम व्यवस्था केल्याचे पुढील विवेचनावरून लक्षात येते. 'उत्तम ग्रंथांचा संग्रह करून त्याची व्यवस्थाही रावसाहेबांनी उत्तमच करविली होती. पुस्तके ठेवण्याच्या सोयींची अशी मोठमोठी कपटे करविली होती व ती ठेवण्यासाठी राहत्या बंगल्यातील दोन विस्तीर्ण दिवाणखाने तळमजल्यावर राखून ठेवले होते. ती जागा न पुरल्यामुळे काही ग्रंथ माडीवर ठेवलेले होते.' रावसाहेब मंडलिक स्वतः ग्रंथांचे चाहते असल्यामुळे त्यांना या अनमोल धनाची किंमत माहीत होती. यामुळेच त्यांनी अशा प्रकारे उत्तम व्यवस्था केली होती.

रावसाहेब मंडलिकांना सार्वजनिक कामात कोणत्याही क्षेत्राचे बंधन नव्हते. त्यामुळे जे काम हाताशी येईल किंवा त्यांच्यापुढे येईल त्या कामाचा पूर्तता केल्याशिवाय त्यांना चैन पडत नसे. शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी एक कायदा सुचविला होता. त्यामध्ये त्यांनी शेतकऱ्यांच्या हिताची अनेक कलमे घातली होती. त्यामध्ये 'रावसाहेबांनी जो कायद्याचा मसुदा केला होता तो फॅमीन कमिशनच्या रिपोर्टमध्ये जी तत्त्वे नमूद केली आहेत त्यांना धरून होता. १८६६ च्या इंडीयन कंपनीच्या ॲक्ट अन्वये लोकांना लिमिटेड लायबिलिटीची कंपनी काढण्याची सवलत दिलेली होती. अशा कंपनीला समाईक तत्त्वावर दोन लाखांचे भांडवल गोळा करण्याचा व जरूर तसे वाढविण्याचा अधिकार द्यावयाचा होता. तिची मुख्य कचेरी

मुंबईस ठेवावयाची होती व शाखा पुण्यास उघडावयाची होती. कंपनीच्या दर भागाची किंमत शंभर रुपये ठेवावयाची होती. शेतकऱ्यांना सवलतीने कर्ज देऊन त्यांची स्थिती सुधारण्याचा हेतू होता. मात्र कर्ज देण्याचे काम तगाईच्या रूपाने जे सरकार करते त्याच्याबद्दल या कंपनीने करावयाचे होते. स्टॅम्प व रजिस्ट्रेशन फी माफ करून घ्यावयाची होती. सावकारांचे व कुळांचे नुकसान न होता सलोख्याने शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्याचा हेतू होता.' शेतकऱ्यांविषयीचा कायदा हे फक्त एक उदाहरण झाले. त्याशिवाय त्यांनी गंगा नदी शुद्धीकरण, गोरक्षण, वैद्यविद्या, हिंदुधर्मशास्त्र अथवा मयूख अशा अनेक प्रश्नात लक्ष घातले. हे सर्वच प्रश्न त्यांच्याकडून मार्गी लागले नाहीत. गंगा नदी शुद्धीकरण, गोरक्षण, वैद्यविद्या या बाबतीत त्यांना जास्त यश आले नाही; परंतु अशा प्रश्नांची उत्पत्ती किंवा जाणीव त्यांनी सर्वांना करून दिली. त्यामुळे मंडलिक हे सार्वजनिक सर्व प्रश्नांचा वेध घेणारे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व होते हे लक्षात येते.

रावसाहेब मंडलिकांनी केलेल्या लेखनातील जास्तीत जास्त लेखन हिंदूधर्म आणि तत्संबंधी होते. त्याशिवाय त्यांनी संशोधनपर मानव धर्मशास्त्र, जोतिषशास्त्र, रोहिणीशकटभेद असे ग्रंथ लिहिले. रावसाहेब मंडलिकांच्या लेखनाविषयी हवलदार यांनी तीन टप्प्यांत भाष्य केले आहे. हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या सर्व लेखनाबद्दल माहिती देताना त्यांनी संकल्प केलेले; परंतु त्यांच्या हातून पूर्ण न होऊ शकलेल्या ग्रंथांविषयीही या तीनही भागांत निवेदन केले आहे. यामुळे रावसाहेब मंडलिकांनी लेखन केलेले सर्वच ग्रंथ, ग्रंथांचे विषय आणि याबद्दल चरित्रकार हवलदार यांचे मत समजते. या सर्व लेखनाचा गौरव करताना हवलदार म्हणतात, 'रावसाहेबांची कीर्ती, लेखक अथवा ग्रंथकार म्हणून जितका दीर्घकाल टिकेल तितका दीर्घकाल दुसऱ्या कोणत्याही नात्याने टिकणार नाही.' एखाद्या विषयावर लिहिताना सखोल माहिती मिळवावी, जास्तीत जास्त संदर्भ शोधावेत, त्याचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण साधार करावे, शास्त्रशुद्ध करावे आणि त्यावर आधारित निष्कर्ष पूर्वग्रहदूषित न काढता सद्हेतूने काढावेत हा साधा राजमार्ग मंडलिकांच्या लिखाणात दिसतो. रावसाहेब मंडलिकांचे सर्वच ग्रंथ संशोधनपर असल्याने वाचक आणि तरुण अभ्यासकांना मार्गदर्शक आहेत.

रावसाहेब मंडलिकांच्या कायदेविषयक ज्ञानाची कीर्ती हिंदुस्थानात सर्वत्र पसरली होती. यामुळे इ.स. १८८४ मध्ये त्यांची 'कलकत्ता कायदे कौन्सिल'मध्ये निवड केली गेली. मुंबई कायदे कौन्सिलमध्ये जनतेच्या हिताचे कायदे करून घेतले होते; त्याचप्रमाणे कलकत्ता कायदे कौन्सिलमध्ये काम केले. त्यातील काही कायदे पाहिले म्हणजे रावसाहेब मंडलिकांचे काम किती उच्च दर्जाचे होते हे समजते. त्यांनी जन्म, मरण व लग्ने याची नोंद ठेवण्याविषयीच्या कायदा, बंगाल टेनन्सी बिल, प्राप्तिकरावरील कराचा कायदा, हिंदू व बौद्ध या धर्मांतील लोकांच्या मृत्युपत्र करण्याच्या अधिकाराविषयीचा कायदा असे महत्त्वाचे कायदे केले. हे कायदे करत असताना त्याचे मसुदे रावसाहेब मंडलिकांनी स्वतः अभ्यास करून बनवले होते.

याचा फायदा जनतेला झाला. रावसाहेब मंडलिकांचे कलकत्ता येथे जाणे, कायदे कौन्सिलमध्ये त्यांनी केलेले काम या सर्वांचा आढावा हवलदार दोन प्रकरणात घेतला आहे.

'लॉर्ड रिपन' हे रावसाहेब मंडलिकांचे जवळचे मित्र होते. त्यामुळे चरित्रकार हवलदार यांनी लॉर्ड रिपनबद्दल एका प्रकरणात माहिती दिली आहे. लॉर्ड रिपन यांनी हिंदुस्थानात केलेल्या सुधारणा आणि त्यासंबंधी लोकांना झालेला फायदा याचा आढावा या प्रकरणात घेतला आहे. रावसाहेब मंडलिकांची इंग्रज अधिकारी मि. जेकब यांच्याशी ज्याप्रकारे मैत्री होती त्याचप्रकारे लॉर्ड रिपन यांच्याबरोबर मैत्री असल्याचे स्पष्ट केले आहे. हा मैत्रीचा धागा त्यांनी उलगडताना या दोघांनी मिळून केलेल्या सुधारणांचा ऊहापोह केला आहे. लॉर्ड रिपन यांनी स्थानिक स्वराज्य, इल्बर्ट बिल या दोन महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या. या सुधारणांची सविस्तर माहिती देताना यामध्ये रावसाहेब मंडलिकांची नेमकी काय भूमिका होती याचेही विवेचन हवलदार यांनी केले आहे. मंडलिकांची अनेक परदेशी अधिकारी आणि विद्वान यांच्याबरोबर मैत्री होती. परदेशातील अनेक ज्ञानी व्यक्तींच्या संपर्कात आल्याने त्यांना अनेक वेळा फायदा झाला होता. मंडलिक जाणत्या आणि हुशार इंग्रजांच्या संपर्कात असत, त्याचप्रमाणे अनेक इंग्रज आणि इतर मान्यवरही त्यांच्या सहवासात राहण्याचा प्रयत्न करत. एकूणच ही देवाणघेवाण दोन्ही बाजूंनी चालू होती. यामुळे अनेकवेळा इंग्रजांना फायदे होत होते, याचप्रमाणे मंडलिकांनाही याचा फायदा होत होता.

रावसाहेब मंडलिकांचे हिंदू धर्मात सुधारणा करण्यासाठी काय मत होते, याबद्दलचे पूर्ण निवेदन 'समाजसुधारणा विरुद्ध कायद्याची मध्यस्थी' आणि 'माधव बागेतील सभा' या दोन प्रकरणात येते. रावसाहेब मंडलिक हे कायद्याने सुधारणा करण्याच्या विरुद्ध होते. त्यांच्या मते कायद्याने सुधारणा होऊ शकत नाहीत. हिंदू धर्माच्या सुधारणा या इंग्रज सरकारने कायदे केल्यामुळे होऊ शकत नाहीत किंवा ते कायदे करण्याचा अधिकार त्यांना मुळातच नाही. हा युक्तिवाद त्यांनी सडेतोडपणे मांडत असत. यासाठी 'माधव बागेत' मोठी सभा त्यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली होती. त्यावेळी हिंदुस्थानातील अनेक मान्यवर उपस्थित होते. त्यांनी या सभेत सुरुवातीस सडेतोड मत मांडले. 'ही सभा सुधारणा नको असे म्हणण्याकरिता भरली नाही. काय सुधारणा करावयाच्या हे सुचविण्यासाठी पाहिजे तर दुसरी सभा मुद्दाम भरवता येईल; म्हणून आजच्या सभेत वाद - विवाद करावयाचा तो सुधारणा करण्यात कायद्याची आवश्यकता आहे की नाही एवढ्याच मुद्द्यावर करावा.' रावसाहेब मंडलिकांना सुधारणा हव्या होत्या; परंतु त्या कायद्याने नको, तर त्या प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःहून कराव्यात अशी त्यांची अपेक्षा होती. समाजातील प्रत्येक घटक सुधारणा करू शकतो, यावर त्यांचा विश्वास होता. त्यास अनुसरून काही सुधारणा त्यांनी सुचवल्या होत्या.

समाज सुधारणेतील पुढचा भाग म्हणजे 'दादाजी विरुद्ध रखमाबाई' (हा ऐतिहासिक खटला मुळातून वाचण्यासारखा आहे.) आणि 'समुद्रयान' ही प्रकरणे होत. त्यांनी या दोन्ही

घटना-प्रसंगात सुधारणावादी भूमिका घेतली. यामुळे त्यांच्या मताला त्याकाळी किंमत होती. जे लोक हिंदू धर्मातून बाहेर गेलेत किंवा समुद्र ओलांडून गेले त्यांना प्रायश्चित्त देऊन पुन्हा धर्मात घेणे हा एक उत्तम मार्ग असल्याचे त्यांनी सर्वांना विदित केले होते. त्यानुसार त्यांनी रावजी भगवान पावगी हे विलायतेहून परत आले होते. त्यांना प्रायश्चित्त देऊन पंक्तीपावन करण्यात महत्त्वाची भूमिका मंडलिकांनी बजावली होती. 'त्यावेळी बडोद्यास मोठी सभा झाली. तीस पुष्कळ शास्त्री मंडळी व सरदार मंडळी हजर होती. तिने एकमताने असा ठराव केला की विलायतेस जाऊन येणाऱ्या गृहस्थास प्रायश्चित्त देऊन पंक्तीस घ्यावा. या ठरावाची नक्कल श्रींकडे रावसाहेबांनी पाठवून दिली. श्रींनी शास्त्रार्थ पाहून अश्विन वद्य ८ शके १८१० रोजी तशी आज्ञा केली तिने आता प्रायश्चित्त घेतलेला मनुष्य कर्माती व व्यवहार्य म्हणजे पंक्तीपावन होतो असा निर्णय पक्का झाला आहे.' रावसाहेब मंडलिक हे कायद्याने सुधारणा करणारे हुकूमशहा नव्हते; तर प्रत्येकापासून त्यांच्या मनातून सुधारणा झाली पाहिजे या मताचे होते. यासाठी त्यांनी ब्रह्मपरिषद काढली होती. 'सुधारणा या व्यक्तीच्या मनातून झाल्या पाहिजेत त्यासाठी बळजबरी किंवा जबरदस्ती नको.' असा मंडलिकांचा विचार होता.

इ.स. १८८५ मध्ये 'राष्ट्रीय सभा' स्थापन झाली. ही एक हिंदुस्थानातील महत्त्वाची घटना होती. सनदशीर मार्गाने लोकांच्या मागण्या मान्य करून घेणे; हा या सभेचा मुख्य उद्देश होता. या काळात हिंदुस्थानात सार्वजनिक कार्यात काम करणाऱ्या प्रत्येकाचा या सभेशी काही ना काही संबंध येत होता. रावसाहेब मंडलिक या सभेपासून दूर होते. परंतु या सभेला लोक आणि धनाची आवश्यकता वाटू लागली तसे - तसे यातील मुख्य लोकांनी मंडलिकांशी संधान साधायला सुरुवात केल्याचे हवलदार सांगतात. 'रावसाहेब ज्यात आहेत त्यात आपण पडायचे व ते सांगतील त्या कामात मागतील तो पैसा द्यायचा अशी बऱ्याच धनिकांची मनःप्रवृत्ती होती. अशी स्थिती असता रावसाहेब राष्ट्रीय सभेच्या गोटात आणणे केव्हाही फायदेशीर होते. शिवाय रावसाहेब पडले ज्ञानवृद्ध, वयोवृद्ध व तपोवृद्ध ते या सभेस असल्याशिवाय तिला पूर्ण महत्त्व नाही. या गोष्टी खुद्द मि.ह्यूम (ज्यांना राष्ट्रीय सभेचे जनक म्हणतात ते) जाणत होते. म्हणून ते रावसाहेबांना काँग्रेसच्या पक्षात ओढून आणावयास पाहत होते.' या सुमारास रावसाहेब मंडलिकांना काँग्रेसमध्ये ओढण्यास अनेक उत्सुक होते; परंतु इतर कामामुळे त्यांनी काँग्रेसमधील कोणतेही पद स्वीकारले नाही.

रावसाहेब मंडलिकांनी अनेक बाबींसाठी मोठा संघर्ष केला. यामध्ये अनेक संस्थांच्या उत्कर्षासाठी परिश्रम घेतले. अनेक संस्थांच्या जडणघडणीतील रावसाहेबांचे योगदान मोठे होते. याबाबतचे निवेदन संपूर्ण चरित्रात वेळोवेळी येते. त्यातील एक वेगळे प्रकरण म्हणजे 'रावसाहेब मंडलिकांच्या पदव्या' हे होय. रावसाहेब मंडलिकांना अनेक पदव्या मिळाल्या होत्या. त्यांच्या सर्व क्षेत्रातील पदव्या आणि मानसन्मान जाणून घेण्यासाठी हे प्रकरण मुळातून वाचणे हितावह ठरेल. त्यातील काही पदव्या आणि मानसन्मान पुढीलप्रमाणे होते. 'उपाध्यक्ष

: रॉयल एशियाटिक सोसायटी मुंबई, सभासद : बेंगॉल एशियाटिक सोसायटी, फेलो : रॉयल जिऑग्रॅफिकल सोसायटी आफ ग्रेट ब्रिटन व आयर्लन्ड, फेलो : स्टॅटिस्टिकल सोसायटी लंडन, फेलो: सिन्डिक व डीन युनिव्हर्सिटी मुंबई, सभासद : कायदे काउन्सिल मुंबई व कलकत्ता, सरकारी वकील: हायकोर्ट मुंबई.' हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या जीवनातील प्रत्येक घटना-प्रसंगाला महत्त्व दिले आहे याची कल्पना येते. अशा सविस्तर बाबींमुळे रावसाहेब मंडलिकांच्या जीवनातील जवळजवळ सर्वच बाबींचा उलघडा होतो.

'अंतकाळ' या भागात रावसाहेब मंडलिकांच्या आयुष्याच्या अखेरच्या काळाचे निवेदन येते. रावसाहेबांनी आयुष्यभर ज्ञान आणि सामाजिक काम यातच आपला जीवनक्रम व्यतीत केला. त्यामुळे त्यांनी स्वतःच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष केले. या सर्वांचा परिणाम असा झाला की, त्यांचे वयाच्या ५६ व्या वर्षी निधन झाले. त्यामुळे त्यांच्या हातून अनेक महत्त्वाची कामे करावयाची राहून गेली. हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या जीवनातील महत्त्वाच्या घडामोडी आणि या निमित्ताने इतर मान्यवरांबरोबर झालेल्या पत्रव्यवहारातून आरोग्याबद्दलच्या केलेल्या तक्रारी याचा आढवा घेतला आहे. मंडलिकांच्या पत्नीचे निधन झाल्यावर त्यांचे आरोग्य खालावले. त्यानंतर त्यांचा ९ मे १८८९ रोजी मृत्यू झाला. अशा महान व्यक्तीच्या मृत्यूमुळे सामाजिक कार्य करणारा समाजसेवक आणि कायदेतज्ज्ञ गेल्याची लोकांची भावना झाली. त्यावेळी मुंबई गॅझेट, टाइम्स, इंदुप्रकाश, हिंदू पेट्रीअट (कोलकत्ता), अमृतबझार पत्रिका या वृत्तपत्रात त्यांचे मृत्यूलेख छापून आले. मुंबई युनिव्हर्सिटी, मुंबई म्युनिसिपालटी, मुंबई सरकार, हायकोर्ट अशा नावाजलेल्या संस्थांतून रावसाहेब मंडलिकांना श्रद्धांजली वाहण्यात आली. याचबरोबर महाराष्ट्रातील धुळे, रत्नागिरी, पुणे, नागपूर, उदयपूर, धारवाड या आणि इतर अनेक ठिकाणी त्यांना श्रद्धांजली देण्यासाठी मोठ्या सभा झाल्या. सर्वच ठिकाणी त्यांच्या कार्याचे स्मरण करण्यात आले.

गणेश हवलदार यांनी त्यांच्या मृत्यूबरोबर या चरित्राचा शेवट केला नाही. या नंतर रावसाहेब मंडलिक यांच्या जीवनातील ज्या-ज्या महत्त्वाच्या बाबी होत्या, त्या बाबींसाठी पुढे निवेदन केले आहे. हवलदार यांच्या हाती रावसाहेब मंडलिकांचा सर्वच पत्रव्यवहार लागला होता. त्यामुळेच हवलदार एका-एका भागात एवढ्या खोलवर निवेदन करू शकले आहेत. सविस्तर माहिती देऊ शकले आहेत. त्यामुळे त्यांनी 'रावसाहेब मंडलिकांचा पत्रव्यवहार' एका वेगळ्या प्रकरणातून वाचकांच्या समोर ठेवला आहे. यामध्ये त्यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या पत्रव्यवहाराचे वैशिष्ट्य सांगितले आहे. 'पत्र लिहिताना रावसाहेबांना त्वरा जरी आवरली नाही तरी पत्र लिहिणे ते चांगल्या कागदावर समांतर ओळीने व सफाईने लिहित. आतील अक्षरांची मोडणी ढळू देत नसत. आत मुद्द्याचा तेवढाच मजकूर लिहीत. कधी कधी मनोभावना प्रदीप्त झाल्यावर उच्च भाषा वापरण्यात येई तरी पाल्हाळाला थारा मिळत नसे. पत्र लांबत चालले तर, 'मी आता आख्यान लावले लावले आहे असे तुम्हास वाटेल म्हणून

आखडते घेतो असे लिहून पत्र लागलेच पुरे करीत. वेळ नसल्यास अवश्य तेवढ्याच शब्दांत अवश्य तेवढाच मजकूर लिहून झाल्यावर पत्र लागलीच पुरे करीत.' रावसाहेब मंडलिकांनी आयुष्यभर जी पत्रे लिहिली, त्यामध्ये सर्वत्र शिस्त दिसते. प्रत्येक व्यक्तीला लिहिलेले पत्र हे कोणत्यातरी हेतूने आणि महत्त्वाच्या कामाशी निगडित आहे. अशा काही समान पत्रांच्या विषयांचा परिचय हवलदार यांनी करून दिला आहे.

या पत्रांनंतर 'रावसाहेबांची मते' दिली आहेत. रावसाहेब मंडलिकांची काही बाबींविषयी ठराविक आणि स्वाभिमानी मते होती. त्यामध्ये गुरुजी व देहदंड, पार्लमेंट सभेतील पक्ष व हिंदुस्थान, कौन्सिलचा सभासद कसा असावा, पोस्टेज, विश्वाचा एक धर्म, मुलकी व न्याय खात्याची फारकत, वेदाभ्यास, नायकिणीच्या मुलामुलींना सरकारी अथवा सरकारी मदत घेणाऱ्या शाळेत येऊ देण्याविषयी, कायम धाऱ्याची पद्धत, संस्थाने, संस्थानिक व पाश्चात्त्य संस्था, एक लिपी, रेल्वे व तिसऱ्या वर्गातील उतारू, योगिराज, अस्तास जाताना, निर्गत मालावरील जकात. धंदे शिक्षण, आमची श्रीमंती व खर्च, फंड, प्रदर्शन, उच्च दर्जाच्या जागांवर हिंदी लोकांची नेमणूक, इष्ट फल, आकांक्षा, सामाजिक परिषद, हिंदुस्थानची भावी स्थिती अशा तत्कालीन महत्त्वाच्या विषयांवर मतप्रदर्शन केले. या सर्वांची थोडक्यात माहिती देताना रावसाहेब मंडलिकांचे विचार किती उच्च दर्जाचे होते हे समजते. मंडलिकांचे विचार नेहमीच उच्च दर्जाचे तर होतेच त्याचबरोबर ते सर्व विचार व्यवहाराभिमुख होते. असे उच्च दर्जाचे विचार दिल्याने मंडलिकांची उच्च बुद्धिमत्ता आणि समाजाभिमुख विचारसरणी समजण्यास मदत होते.

रावसाहेब मंडलिकांना रोजनिशी लिहिण्याची सवय होती. पत्रांप्रमाणे हवलदार यांनी चरित्रात रोजनिशीचा पुरेपूर वापर केला आहे. यामुळे चरित्राची सत्यता आणखी वाढली आहे. त्यांच्या रोजनिशीबद्दल हवलदार म्हणतात, 'काळाचा अपव्यय न करता सद्व्यय करणारी माणसे अल्पायुषी असून दीर्घायुषी ठरतील. रोजनिशी ठेवणारी माणसे काळाचा अपव्यय न होऊ देण्याची व सद्व्यय करण्याची खबरदारी घेऊ शकतात म्हणून ती वर निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वाप्रमाणे दीर्घायू म्हणजे चिरकीर्ती होऊ शकतात. रावसाहेब या दुसऱ्या वर्गातील होते.' रावसाहेब मंडलिकांनी आयुष्यभर रोजनिशी लिहिली. त्यामुळे त्यांच्या जीवनातील घटना, महत्त्वाच्या बाबी, त्या बाबींमागील घटनाक्रम आणि त्याचा झालेला तत्कालीन परिणाम या सर्वांची इत्थंभूत माहिती या रोजनिशीतून घेता येते. फक्त चरित्र लिहिण्यासाठीच नव्हे तर रावसाहेब मंडलिकांचे व्यक्तिमत्त्व समजण्यासाठी या रोजनिशीचा उपयोग होतो. हवलदार यांनी या रोजनिशीचा योग्य वापर करत चरित्रात सत्यता आणली आहे. त्याचबरोबर या दैनंदिनीच्या माध्यमातून रावसाहेब मंडलिकांचे व्यक्तिमत्त्व योग्य पद्धतीने वाचकांच्या समोर आले आहे.

प्रथम, मध्य आणि अंतिम ग्रंथ लेखन तीन प्रकरणांतून रावसाहेब मंडलिकांच्या साहित्याची ओळख होते. त्याचबरोबर रावसाहेब मंडलिक वेगवेगळ्या ठिकाणी लिहिताना, बोलताना म्हणींचा वापर करत असत. या म्हणी भाषेचे सौंदर्य वाढवतात याची त्यांना कल्पना होती. चरित्रकार हवलदार यांनी याच महत्त्वाच्या मुद्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. रावसाहेब मंडलिकांचे वाचन आणि व्यासंग अफाट असल्याने त्यांच्या बोलण्यात आणि लेखनात येणाऱ्या अनेक म्हणी वेगळ्या प्रकरणात दिल्या आहेत. त्याशिवाय 'रावसाहेबांच्या म्हणी' या प्रकरणात रावसाहेबांच्या साहित्यविषयक वेगळ्या गुणांची ओळख होते. या म्हणी आजच्या काळातही उपयुक्त आहेत. त्यामुळे रावसाहेब मंडलिकांचे साहित्य, त्यांची साहित्यिक अभिरुची पुन्हा एकदा स्पष्ट होते.

ज्या इतिहास पुरुषांनी स्वतःच्या कार्यकर्तृत्वाने इतिहासात नाव अजरामर केले, ज्यांनी सर्वसामान्य लोकांच्या कल्याणासाठी कार्य केले, अशा सर्व महनीय पुरुषांचे गुरूही हे महान होते. याच उक्तीप्रमाणे रावसाहेब मंडलिकांचे गुरूही महान होते. त्यांनी योग्य शिक्षणाने त्यांना कार्यप्रवण बनवले. अशा सर्वच गुरुंची ओळख एका वेगळ्या प्रकरणात हवलदार यांनी करून दिली आहे. यामध्ये फक्त त्यांना औपचारीक शिक्षण दिलेल्या गुरूंचाच समावेश केला नाही; तर आयुष्यभर ज्यांनी-ज्यांनी त्यांना महत्त्वाच्या विषयांवर मार्गदर्शन केले, अशा सर्व गुरूंचा परिचय हवलदार यांनी दिला आहे. खरे पाहता एखाद्या नायकाचे जीवन असामान्य घडते तेव्हा अनेक व्यक्तींचा त्यांच्या व्यक्तित्वावर प्रभाव असतो. अशा व्यक्तींचा परिचय सहसा परिचय शिष्यांच्या चरित्रात दिला जात नाही. याचा उल्लेख केलाच तरी त्यास संपूर्ण चरित्राच्या पृष्ठांत नगण्य स्थान असते. यामुळे हवलदार यांचा हा प्रयोग तात्कालिक आणि नावीन्यपूर्ण वेगळा प्रयोग म्हणावा लागेल.

ज्याप्रमाणे गुरूंचा चरित्रात समावेश विरळाच असतो; अगदी त्याचप्रमाणे चरित्रनायकाच्या मित्रांचा उल्लेख अगदी कमी चरित्रात केला जातो. रावसाहेब मंडलिक यांचे जीवन सार्वजनिक कार्यात जवळजवळ सर्वच क्षेत्रात व्यापून गेले होते. त्यामुळे अर्थातच या सर्वव्यापी क्षेत्रात त्यांचा मित्रवर्गही खूप मोठा होता. हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण आणि सखोल अभ्यास केल्याने त्यांना रावसाहेब मंडलिकांच्या सर्व मित्रपरिवाराचा परिचय मुद्दामहून 'रावसाहेबांचे मित्र' या भागात करून दिला आहे. त्यांच्या मित्रांच्या यादीतील काही नावांवरून नजर टाकली असता ते त्यांच्या-त्यांच्या क्षेत्रात त्या काळात अग्रगण्य असल्याचे दिसते. सर बार्टल फ्रियर (मुंबईचे गव्हर्नर), डॉक्टर भाऊ दाजी लाड, डॉ. नारायण दाजी, दादाभाई नौरोजी, केरो लक्ष्मण छत्रे, भास्कर दामोदर पाळंदे, रावबहादूर कृष्णाजीपंत नूलकर, जनार्दन हरी आठल्ये, यशवंत वसुदेव आठल्ये, श्रीमंत तुकोजीराव होळकर, नवरोजी फर्दुनजी हे आणि असे अनेक मान्यवर रावसाहेबांच्या मित्रमंडळीत होते.

चरित्रनायकाचे व्यक्तिमत्त्व हे अनेक घटना-प्रसंगांतून दिसत असते. त्या-त्या प्रसंगाच्या आलेल्या निवेदनावरून व्यक्तित्व समजत असते. अशा प्रकारे चरित्रकार चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व वाचकांच्या समोर मांडत असतो. या सर्व संकल्पना चरित्रात अगदी अलीकडे मांडण्यात आल्या. पूर्वी नायकाच्या व्यक्तिमत्त्वातील गुण वेगळ्या प्रकरणात देण्याचा प्रघात होता. त्याचप्रमाणे हवलदार यांनी रावसाहेब मंडलिकांच्या व्यक्तित्वातील अनेक गुणाचा परिचय 'रावसाहेबांचे पौरुष' या प्रकरणात करून दिला आहे. त्यामध्ये अध्ययनलालसा, विद्याव्यासंग, अभ्यासाची पद्धत, कालनिष्ठा, उद्योगनिष्ठा, कर्तव्यनिष्ठा, आशावादित्व, स्वावलंबन, सत्त्वनिष्ठा, स्पष्टोक्ती, सत्यनिष्ठा, स्वार्थत्याग, तक्रारीपणा, करारीपणा, स्वाभिमान, देशाभिमान, निरभिमान, लोकसंग्रह, न्याय्यप्रवृत्ती, स्वाभाविक तापटपणा व मार्दव, धर्मनिष्ठा, आश्रमपालन, लांगुलचालनाचा तिटकारा, समाजात वजन, थाटाची पण व्यवस्थित राहणी, सेवकप्रेम, जनावरांचे प्रेम आणि संसारात दक्षता असे अनेक गुण रावसाहेब मंडलिकांच्या अंगी होते. या गुणांची माहिती देताना हवलदार यांनी अनेक घटना-प्रसंग दिले आहेत. यामुळे सहजरीत्या या गुणांची ओळख चरित्राच्या शेवटच्या भागात होते.

रावसाहेब मंडलिकांच्या या दीर्घ चरित्रात हवलदार यांनी इत्थंभूत जीवन प्रवास नोंदवला आहे. मंडलिकांची पत्रे, रोजनिशी, वृत्तपत्रातील लेख आणि बातम्या, मुंबई म्युनिसिपालटीत कामाची जंत्री, मुंबई आणि कोलकत्ता कायदे कौन्सिलातील सर्वच कायदे, मंडलिकांनी स्थापन केलेल्या वेगवेगळ्या संस्थांचे आणि जीर्णोद्धार केलेल्या संस्थांचे अहवाल असा साधनसामग्रीचा मोठा खजिना हवलदार यांच्या हाती लागल्याने हे दीर्घ लेखन शक्य झाले. मुळातच रावसाहेब मंडलिक यांचे कार्य वकिली, कायदे आणि कोर्ट यांच्या संबंधात आहे. तसेच चरित्रकार गणेश हवलदार हेही कायद्यांशी संबंधित आहेत. त्यामुळे चरित्रनायक आणि चरित्रकार दोघेही एकाच क्षेत्रातील असल्याने अधिकाधिक माहिती देणे मंडलिकांना शक्य झाले.

रावसाहेब मंडलिकांचे कार्य विस्तृत होते. नोकरी, शाळा खाते, सरकारी बुक डेपोचे क्युरेटर, शाळा व्हिजिटर, प्राप्ती कराचे कमिशनर, वकिली, व्यापार, लेखन, विविध कायदे, संस्थांची स्थापना, जुन्या संस्थांचा जीर्णोद्धार, नानाविध संस्थांशी संबंध, मुंबई आणि कोलकत्ता कायदे कौन्सिल, दुष्काळात मदत, सामाजिक सुधारणा अशा कितीतरी क्षेत्रात त्यांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. अवघ्या ५६ वर्षांच्या जीवनकाळात त्यांनी केलेले उल्लेखनीय कार्य वाखणण्याजोगे तर होते. त्या-त्या क्षेत्रातील योगदानामुळे अनेकांच्या जीवनात सुख निर्माण झाले होते. अशा कार्यकुशल, कर्तृत्ववान आणि बहुश्रुत व्यक्तिमत्त्वाचे चरित्र हवलदार यांनी लिहिले. हे चरित्र म्हणजे एक प्रकारे रावसाहेब मंडलिकांच्या जीवनाचा आरसा आहे.

रावसाहेब मंडलिकांचे व्यक्तिमत्त्व थोर होते. याबद्दल हवलदार यांनी चरित्रात तत्कालीन अनेक मोठ्या व्यक्तींची मते दिली आहेत. त्यावरून त्यांच्या कार्याचे महत्त्व समजते; परंतु याशिवायही त्यांच्या समकालिनांनी आणि अगदी अलीकडच्या काळातही अनेकांनी गौरव उद्गार काढले आहेत. न्यायमूर्ती नारायण चंदावरकर यांनी नोंदविलेला अभिप्राय महत्त्वाचा वाटतो. 'सामाजिक बाबतीत सरकारी कायद्याची जरुरी नाही म्हणून तद्विषयक चळवळ ते तुच्छ मानीत असत; हे योग्य किंवा अयोग्य हा प्रश्न वेगळा. परंतु समाजसुधारणेच्या कार्यास त्यांनी अप्रत्यक्ष रीतीने मदत केली आहे, याबद्दल आम्ही त्यांचे खरोखर ऋणी आहोत.'[१२] न्यायमूर्ती नारायण चंदावरकर यांनी 'रावसाहेब मंडलिक व समाजाची पायाशुद्ध सुधारणा' या व्याख्यानात मंडलिकांच्या सुधारणा किती शिस्तबद्ध होत्या याचे सविस्तर आणि साधार विवेचन केले आहे. सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीत त्रयस्थ व्यक्तींचा हस्तक्षेप नको अशा मताचे रावसाहेब होते. त्यामुळे कायद्याने सुधारणा होऊ शकत नाहीत अशी त्यांची धारणा होती.

रावसाहेब मंडलिक हे शिक्षण क्षेत्रातील एक विद्वान होते. त्यामुळे शिक्षण खात्यात वरिष्ठ पदावर त्यांची नेमणूक व्हावी यासाठी त्यांच्या नावाची शिफारस लोकमान्य टिळकांनी केसरीतून केल्याचे दिसते. 'आमच्याकडे युनिव्हर्सिटीची स्थापना होऊन आज जवळजवळ चाळीस वर्षे झाली, तरी व्हाइस चान्सलरची जागा गेल्या एकदोन वर्षांच्या पूर्वी कोणाही नेटिव्हास देण्यात आली नव्हती. के. डी. भाऊ दाजी, रावसाहेब मंडलिक वगैरे गृहस्थ या मानास योग्य नव्हते असे नाही.'[१३] लोकमान्य टिळक रावसाहेब मंडलिकांच्या नावाची शिफारस करतात, त्याअर्थी रावसाहेब हे या श्रेष्ठ पदास निश्चितच लायक होते; परंतु इंग्रजांच्या धोरणामुळे ते शक्य झाले नाही हा भाग वेगळा. त्याचबरोबर अगदी अलीकडे 'असा हा महाराष्ट्र' (खंड दोन) मध्ये माधव गडकरी यांनी रावसाहेब मंडलिकांना 'अव्वल इंग्रजी काळातील रामशास्त्री' अशी थोर पदवी दिली आहे. या लेखात माधव गडकरी म्हणतात, 'सबंध चरित्रापेक्षा एखाद्या वैशिष्ट्याने माणूस अमर होऊन राहतो. रावसाहेब विश्वनाथ मंडलिक यांच्या जीवनचरित्राचे बहुविध पैलू अनेकांना ठाऊक नसतीलही. परंतु त्यांच्या येण्याजाण्यावरून लोक घड्याळ लावीत असत ही आठवण जतन केलेला एकही मराठी नसेल. 'मंडलिकी टाइम्स' अशी संज्ञा प्राप्त करून घेणाऱ्या या विद्वान समाजनेत्याच्या चरित्रकाराने १९२७ मध्ये जे लिहिले त्यातही अजून फरक पडलेला नाही.'[१४] अशा प्रकारे त्यांच्या कार्याचा गौरव केला जातो. त्यामुळे चरित्राच्या शेवटी गणेश हवलदार यांनी ज. जेकब यांच्या विधानाचा हवाला देऊन नोंदविलेला एक अभिप्राय अतिशय महत्त्वाचा वाटतो. 'एका शब्दात रावसाहेबांचे वर्णन करावयाचे म्हणजे ते मोठे होते.' यामुळे त्यांच्या कार्याची महती तर पटते. तर एक व्यक्ती म्हणून त्यांनी केलेले प्रत्येक क्षेत्रातील कार्य अनमोल होते.

*****

३.

मनुष्याशी संबंधित असलेल्या जिज्ञासेपोटी साहित्य निर्माण होत असते. साहित्याचे विषयही बहुतांश मनुष्याच्या जीवनाशी निगडित असतात. चरित्र हा साहित्यप्रकार भूतकाळात होऊन गेलेल्या व्यक्तींशी संबंधित आहे. चरित्रामध्ये एका व्यक्तीच्या जीवनाचा किंवा जीवनातील काही भागाचा वृत्तांत येतो. चरित्र लिहिताना चरित्रनायकाच्या जीवनातील साधनसामग्रीच्या शोधापासून ते आविष्कारापर्यंत चरित्रकाराला एक आव्हान असते. साधनसामग्री गोळा करताना तो एक संशोधक असतो तर साधनसामग्रीची निवड ते आविष्कारापर्यंत सर्जनशील लेखक असतो. तसेच चरित्र हे शोधाच्या दृष्टीने शास्त्र आहे तर निवेदनाच्या, मांडणीच्या दृष्टीने कला आहे. एका व्यक्तीच्या जीवनातील विविध घटना-प्रसंगाचे निवेदन करत त्याचे व्यक्तिमत्त्व कसे होते याच्या निवेदनावर चरित्रकारांचा भर असतो. चरित्र लिहिताना चरित्रकार चरित्रनायकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू वेगळे स्पष्ट न करता त्या घटना, परिस्थितीत किंवा त्याक्षणी चरित्रनायक कसा दिसला ते सांगतो. त्यामुळे अनेक छोट्या-मोठ्या घटना प्रसंगांची मालिका गुंफत चरित्र लिहिले असता ते परिणामकारक होते. या दुर्मिळ चरित्र प्रकल्पासाठी (खंड -२, भाग- एक आणि दोन) निवडलेले रावसाहेब विश्वनाथ मंडलिक यांचे चरित्र हे अशाच प्रकारे छोट्या घटना-प्रसंगांनी ओतप्रोत भरलेले आहे. साहजिकच या चरित्रातून मंडलिक यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे आपोआपच दर्शन होते.

चरित्रनायकाचा जन्म आणि मृत्यू अशी काळाची मर्यादा चरित्राला असते; पण इतर साहित्य प्रकाराला अशी मर्यादा असत नाही. नायकाच्या मृत्यूनंतरही घटिताच्या परिणामांची चर्चा इतर साहित्य प्रकारात लेखक करू शकतो. मृत्यूबरोबर नायकाच्या व्यक्तित्वाचा अंत होतो. जीवनक्रम संपतो. नायकाभोवतीची परिस्थितीही संपते. त्यामुळे व्यक्तीसंबंधी चर्चा मृत्यूनंतर चरित्राच्या दृष्टीने होत नाही. घटनांपेक्षा प्रत्यक्ष व्यक्तीला महत्त्वाचे स्थान असते. पर्यायाने घटना, परिस्थितीपेक्षा व्यक्तित्व चरित्रात उठावदार दिसले नाही तर तो इतिहास होतो. कथा, कादंबरीमध्ये लेखकाला कल्पिताच्या आधारे नवीन पात्रांची, वातावरणाची निर्मिती करता येते; पण तशी चरित्रात निर्माण करता येत नाही. त्याविषयी अ.म. जोशी म्हणतात, 'दोघांच्याही (कथा, कादंबरी लेखक व चरित्र लेखक) कार्यात कल्पनाशक्तीची आवश्यकता असते; परंतु कथालेखकाला आपली कल्पनाशक्ती मोकळी सोडण्यास जितका वाव असतो तितका चरित्रकाराला नसतो हे उघड आहे. कादंबरीकार आपल्या मनास येईल तसे पात्र निर्माण करू शकतो. मनास येईल तसा त्याचा स्वभाव विकास दाखवू शकतो. त्याला मर्यादा कसली असेल तर वास्तवतेची. चरित्रकाराचे हातपाय त्याच्यासमोर असलेल्या पत्रे, आठवणी इत्यादी साधनांनी जखडलेले असतात.'[१५] त्यास साधनसामग्रीच्या बाहेर जाता येत नाही. चरित्रातून मुख्यत्वेकरून व्यक्तित्वदर्शन घडविले जाते, तर कादंबरीत संपूर्ण जीवनदर्शन

घडविले जाते. कादंबरीकार कल्पनाशक्तीच्या जोरावर अनेक घटना निर्माण करून अनेक प्रसगांचे योगायोग घडवू शकतो. चरित्र लिहिण्यासाठी चरित्रनायकाशी संबंधित साधनसामग्री एकत्रित करावी लागते. सत्यासत्यता शोधावी लागते. मात्र कादंबरीकाराला साधनसामग्रीची अशी शोधाशोध करावी लागत नाही. त्याची कल्पनाशक्ती हीच त्याची साधनसामग्री असते. चरित्रात पृथक्करण, संश्लेषण, विश्लेषणाला महत्त्व असते. साधनसामग्री शोधापासून ते सामग्री निवडानिवडीपर्यंत तर सत्यदर्शन व व्यक्तिदर्शन असेही वेगळेपण सांगता येईल. या चरित्रात चरित्रकार गणेश हवलदार यांनी चरित्रनायकांची व्यक्तित्वदर्शन घडवताना सत्यपूर्ण माहिती देण्यावर त्यांचा भर आहे. तसेच या चरित्रात काल्पनिक घटना-प्रसंगांना कोठेही स्थान दिलेले दिसत नाही.

चरित्र लेखनात साधनसामग्रीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. चरित्रनायकाविषयी साधनसामग्री ही इतिहास संशोधकांप्रमाणे शोधावी लागते. काळाच्या ओघात साधनसामग्री लोप पावण्याचे धोके अधिक असतात. ही शोधाशोध चालू असताना सर्वच साधनसामग्री हाती लागेल असे नाही. संशोधनाअंती साधनसामग्री प्राप्त झाल्यानंतर तिची सत्यासत्यता पडताळून घ्यावी लागते. उपलब्ध सामग्री चरित्रनायकाच्या जीवनभर समप्रमाणात पसरलेली नसते. चरित्रनायकाच्या जीवनातील ठराविक कालखंडातील सामग्रीच अधिक मिळते तर बालपणाविषयी मिळणारी साधनसामग्री कमी प्रमाणात प्राप्त होत असते; कारण अशी साधनसामग्री पुढे कोणालातरी उपयुक्त ठरेल म्हणून तिचे अनेकांनी जतन केलेले नसते. हे चरित्र मंडलिकांच्या मृत्यूनंतर अनेक वर्षांनी लिहिल्याने साहजिकच त्यांची सारी भिस्त साधनसामग्रीवर राहिल्याचे दिसते. त्यांनी जास्तीत जास्त माहिती मंडलिकांची दैनंदिनी, त्यांचा पत्रव्यवहार, त्यांनी निर्माण केलेले साहित्य, चरित्रनायकाच्या समकालीन लोकांच्या आठवणी आणि उपलब्ध सर्व कागदपत्रांवरून चरित्राची सामग्री जमा करून घेतली आहे. साधनसामग्रीबद्दल हवलदार यांनी दिलेली माहिती रंजक आहे. 'पुढे शिखर दिसत आहे त्यावर पोचले असता सर्व पर्वताचा थांग लागेल, असे वाटते, परंतु तेथे जावे न जावे तोच त्या शिखराच्या मागे त्याहून उंच अशी अनेक शिखरे दिसू लागतात. त्यावरही प्रयासाने पोचल्यावर अगणित नवी शिखरे दिसतात व गौरीशंकर हातास लागणार नाही अशी भीती वाटते, त्याप्रमाणेच प्रथम लोकांनी रावसाहेबांना लिहिलेली पत्रे व त्यांना रावसाहेबांनी दिलेली उत्तरे यांच्या वर्षानुक्रमाने बांधलेल्या पुडक्यांचे मोठाले ढीगच्या ढीग पुढे दिसू लागले. ते दृष्टीखाली घालून होत आहेत तोच रावसाहेबांचे वर्तमानपत्रांतील लेख, त्यांची सभांतील किरकोळ भाषणे, प्रसिद्ध मासिक - पुस्तकातील निबंध व मुंबईच्या व कलकत्त्याच्या कायदे करणाऱ्या सभांतील वादविवादात्मक भाषणे ही दृश्यमान झाली. ह्यांचे निरीक्षण होताच त्यांच्या रोजनिशा दुरूनच लक्ष वेधू लागल्या. त्यांचे आकलन करीत पुढे जाता स्मृत्यादि धर्मग्रंथांची रांग पुढे पसरू लागली. वृत्तपत्रातील उतारे व इतर फुटकळ कागदांच्या राशी

तर दूरच राहिल्या व एकंदर सामग्रीच्या राशींचा पुरा थांग लावणे अगदी अशक्य नसले तरी फार अवघड आहे अशी त्याची कल्पना झाली.' म्हणजे जास्त साधनसामग्री उपलब्ध झाली तरी त्यातून योग्य, सत्य आणि उपयुक्त माहिती शोधून काढणे अवघड असते. त्याचप्रमाणे या चरित्राच्या बाबतीत हवलदार यांची गत झाली. परंतु त्यांनी पुढे या सर्व साधनसामग्रीतून योग्य ती सामग्री परिश्रमपूर्वक विलग केली. विषयानुसार तिचे विश्लेषण केले. उपयुक्त साधनसामग्रीचा चरित्रात योग्यरित्या वापर करून घेतला.

फक्त संशोधन करून साधनसामग्री जमा केली म्हणजे प्रश्न सुटत नाही. 'तिची तपासणी, निवड, सत्यासत्यतेची चिकित्सा ह्या प्रक्रियाही घडून याव्या लागतात. शिवाय सामग्रीची उपलब्धता ही एकाच वेळी सिद्धीस जाईल असेही शक्य असत नाही. त्याच त्याच गोष्टींची पुनरावृत्ती टाळावयाची असते. शिवाय सामग्रीचे मूल्य ठरविणे हीही गोष्ट महत्त्वाची असते. खरीखोटी, समर्थनपर, आत्मगौरवपर अशी सामग्री, समतोल मनाने निवडावी लागते. आठवणींच्या स्वरूपातील सामग्रीची निवड करताना इतरांचे पूर्वग्रह तपासावे लागतात.'[१६] हवलदार यांनी प्रत्येक साधनांच्या बाबतीत सत्यता ही कसोटी लावून त्यातून योग्य साधनसामग्री निवडली. त्याबाबत त्यांनी अधिकच खुलासा चरित्राच्या प्रस्तावनेत केला आहे. 'रावसाहेबांच्या विस्तृत चरित्र सामग्रीचा ठाव लागला तर पाहण्याचा हेतू मनात धरून स्वशक्त्यनुसार प्रयत्न करण्यास प्रस्तुत लेखकाने आरंभ केला व उपलब्ध असलेल्या बऱ्याच सामग्रीचे यथामती अवलोकन करून आता हे चरित्र वाचकांस सादर करीत आहे, मनात शंका धरीत नाही, याचे कारण एवढेच की रावसाहेबांच्या चरित्रातील मुख्य मुख्य गोष्टीचा नुसता निर्देश केला तरी सुद्धा ते मनोरंजक होईल हा त्यात विशेष आहे. तरी या प्रचंड सामग्रीचा चरित्रभागात उपयोग करू जाता त्यातील कोठला भाग घ्यावा याविषयी जो विचार करावा लागला त्यापेक्षा कोणता भाग गाळावा- याचाच विचार अधिक करावा लागला.' थोडक्यात, अधिक साधनसामग्री असल्याने हवलदार यांचा काही काळ गोंधळ झालेला दिसतो; पण त्यांनी साधनांची निवड करताना सत्यता ही कसोटी लावून सामग्रीची निवड केल्याचे दिसते. गुणगौरव करणारी किंवा चरित्रनायकाचे अवमूल्यन करणारी साधनसामग्री तपासून घेतलेली आहे. या साधनसामग्रीमध्ये पूर्वग्रहदूषित असणाऱ्या आठवणी टाळलेल्या दिसतात.

चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व चरित्रात दिसणे महत्त्वाचे असते. छोट्या-छोट्या बाबींतूनही (घटना-प्रसंग) चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व दिसत असते. उपलब्ध साधनसामग्रीतील सर्व दुवे एकत्र करून व्यक्तित्व सजवायचे असते. 'एखादी क्षुद्र घटनासुद्धा मानवी मनावर मोठा प्रकाश टाकू शकते, हे सत्य ध्यानात घेता, चरित्र विषयासंबंधी जे जे म्हणून उपलब्ध होण्यासारखे असेल ते ते साधनसामग्री म्हणून जमविणे, हे चरित्रकाराचे आद्य कर्तव्य ठरते. अशा साधनसामग्रीत पूर्वी लिहिलेले चरित्र वा चरित्र लेखन, आत्मचरित्र, दैनंदिनी, पत्रव्यवहार, व्याख्यानादी कार्यक्रमाची प्रतिवृत्ते, आप्त-स्नेही तसेच समकालीन व्यक्ती यांच्या आठवणी,

प्रतिस्पर्ध्याच्या प्रतिक्रिया, चरित्रनायक स्वकालीन असल्यास स्वत:च्या प्रतिक्रिया, चरित्रनायकाच्या सर्जनशील अथवा अन्य कृती, संबंधित स्थळे, छायाचित्रे, वैयक्तिक शेषवस्तू इ. विविध स्वरूपाच्या गोष्टींचा अंतर्भाव होतो.'[१७] रावसाहेब मंडलिक यांच्या चरित्रांत अशा अनेक छोट्या; परंतु महत्त्वपूर्ण बाबींचा समावेश करत चरित्रनायकांच्या व्यक्तित्वाचे दर्शन घडवले आहे. मंडलिकांनी वकिली सुरू केल्यावर अनेक गरीब आणि गरजू लोकांचे खटले मोफत चालवले. त्याबाबत हवलदार यांनी दिलेले एक उदाहरण महत्त्वाचे आहे. 'वकिली करताना सार्वजनिक महत्त्वाचे खटले वेळ पडल्यास फुकटही चालवण्यास रावसाहेब तयार असत. धारेकरी व जप्ती या संबंधाचा महत्त्वाचा प्रश्न एक बर्वे या नावाच्या मनुष्याच्या कज्जांत उपस्थित झाला होता. तो कज्जा रावसाहेबांनी फुकट चालविला व 'भगवत्सत्तेने' जिंकिला व ज्या इसमांनी तो कज्जा यांचेकडे पाठविला होता त्यास लिहिले की, 'कबूल केल्याप्रमाणे या कज्जात मी काही घेतले नाही.'

चरित्रकाराला सत्य जाणण्यासाठी साधनसामग्री पाहिजे किंवा प्रत्यक्ष चरित्रनायकाचा सहवास लाभलेला हवा. हवलदार यांची भिस्त ही सत्यनिष्ठ सामग्रीवर आणि आठवणीवर राहिलेलेली दिसते. चरित्रकार हवलदार यांना साधनसामग्री मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध झालेली दिसते. त्यामुळे त्यांनी तर ऐकीव माहितीपेक्षा लेखी माहितीचा उपयोग केलेला दिसतो. यामध्ये हवलदार यांनी दैनंदिनी, पत्रे, वृत्तपत्रातील लेख, त्यांनी निर्माण केलेले साहित्य अशा अनेक साहित्याचा उपयोग केलेला दिसतो. खरे पाहता साधनसामग्रीसंबंधी वाचकाला काही देणे घेणे नसते. वाचक त्याची विचारणाही किंवा विचारही करत नाही. मात्र चरित्रकाराला त्याशिवाय पुढे जाता येत नाही आणि त्याशिवाय चरित्रात वास्तवता येणार नाही.

चरित्रनायकासंबधी सर्व सामग्री उपलब्ध होईलच असे नाही. यासंबंधी अ.म. जोशी म्हणतात, 'मनुष्याच्या जीवनाबद्दलची माहिती उपलब्ध सामग्रीवरून जेवढी मिळेल तेवढ्यावर चरित्रकाराला संतुष्ट राहावे लागणार. शंभर टक्के सत्य मिळण्याची कोणतीही आशा बाळगू नये. शास्त्रीय शोधाच्या बाबतीत ज्याप्रमाणे एकसारखे प्रयोग करून सत्य शोधून काढणे शक्य आहे. त्याप्रमाणे चरित्राच्या साधनांतून शोधून काढणे शक्य नाही.'[१८] म्हणजेच सत्य शोधण्यासाठी काही काळानंतर चरित्रकाराला थांबावे लागणार हे निश्चित. नेमके हेच धोरण स्वीकारत हवलदार यांनी चरित्र लिहिले आहे. त्यांच्या मते आणखीही साहित्य हाती लागण्याची शक्यता आहे. त्याचाही उपयोग करून अधिक चांगले चरित्र लिहिता येईल.

तरीही असे दिसते की काही साहित्यसंशोधक, इतिहाससंशोधकांनी आयुष्यभर एखाद्या चरित्रनायकाला आपल्या संशोधनाचा विषय करून ठेवतात. त्यामुळे जास्तीत जास्त सत्य साधनसामग्रीचा शोध घेतात. नवनवीन साधनसामग्रीचा शोध घेत नवीन चरित्रे लिहिली जातात. याविषयी सदानंद मोरे म्हणतात, 'नवी साधने उपलब्ध झाली तर चरित्र नव्याने लिहिणे भागच पडते .... मुद्दा असा आहे की, या नव्या साधनसामग्रीचा उपयोग करून

एखाद्या अभ्यासकाने ते लिहिले म्हणजे सारे काही संपले असे होत नसते. इतिहास लेखनात 'डेड एन्ड' कधीच येत नाही. सदर अभ्यासक कितीही विद्वान, नम्र, मेहनती आणि प्रामाणिक असला तरी त्याने या नवोपलब्ध सर्वच्या सर्व साधनांचा परामर्श अन्वयार्थ एकमेव अंतिम असलाच पाहिजे असेही नव्हे.'[१९] हवलदार यांनी मंडलिकांचे चरित्र पुन्हा लिहिले नाही. असे अनेक नवे संदर्भ घेऊन चरित्र पुन्हा लिहिले असते तर कदाचित यापेक्षाही आणखी माहितीपूर्ण, कलात्मक आणि सत्यनिष्ठ लिहिले गेली असते; परंतु असे घडले नाही. त्यामुळेच या चरित्रांचे पुनर्प्रकाशन करणे महत्त्वाचे आहे.

सत्य हा चरित्राचा प्राथमिक निकष असून चरित्र तपासणीची कसोटी आहे. चरित्रात भूतकाळात जीवन जगलेल्या व्यक्तीचे जीवन चित्रित झालेले असते. मानवी जीवन हा साहित्याचा मुख्य विषय असला, तरी चरित्रात प्रामुख्याने एका व्यक्तीचे जीवन चित्रित झालेले असते. प्रत्यक्षात ती व्यक्ती जीवन जगलेली असते. त्याअर्थी मानवी जीवन सत्य असते, वास्तव असते. चरित्रात साधनसामग्रीच्या साहाय्याने सत्य शोधले जाते किंवा चरित्रकार जरी नायकाच्या सान्निध्यात आला असेल तर तो सत्यचित्रण करू शकतो. चरित्रात जर कल्पित मिसळले तर त्याची कादंबरी होते. म्हणून चरित्रात सत्याची वाट धरून चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व साकारायचे असते. बहुतांश वेळा चरित्रकार सत्य शोधत असताना उपलब्ध साधनांवर अवलंबून असतो. चरित्रकाराला संपूर्ण सत्य सांगता येत नाही. कारण त्यासाठी पृष्ठांची मर्यादा असते. चरित्रनायकाच्या जीवनातील काही ठळक घटना प्रसंग जमवून ते सत्य वाचकांसमोर ठेवता येते; परंतु यात तुटकपणा किंवा रुक्षपणा येतो. यासाठी महत्त्वाचे घटनाप्रसंग सलगपणे जोडावे लागतात. चरित्र हे व्यक्तीचे जीवन सत्य जाणण्यासाठीच आहे. किंबहुना चरित्रातील सत्यता जाणण्यासाठीच वाचक चरित्र वाचत असतात. सत्यतेमुळेच चरित्रात सौंदर्य निर्माण होते. ते अभ्यासांती चरित्रकाराला सापडलेले असते. याविषयी वसंत बोरगावकर म्हणतात, 'चरित्रात्मक सत्य दगडाप्रमाणे स्थितिशील नसून ते संगीतातील सुरावटीप्रमाणे अत्यंत तरल, अचूकपणे जाणवणारे असते. चरित्राविषयी होणाऱ्या भावनात्मक तादात्म्यातून ती सुरावट जाणवू लागते. एक प्रकारच्या नीरव शांततेत लेखकाला ते सत्य प्रतीत होते. ते सत्य कागदोपत्री पुराव्याने सिद्ध करता आले नाही तरी त्याला मनोमन जाणवलेले असते.'[२०] ते जाणवलेले चरित्रातील सत्य वाचकांसमोर मांडणे चरित्रकाराचे आद्य कर्तव्य ठरते. हवलदार यांनी मंडलिकांच्या या चरित्रात जीवनातील सत्य चरित्रात मांडले आहे. त्यामुळे या चरित्रात बोरगावकर म्हणतात त्याप्रमाणे सत्य मांडले असून चरित्र कलात्मक झाले आहे.

चरित्र हे मानवी जीवनाचा इतिहास असतो. इतिहासात कल्पित असत नाही. त्याप्रमाणे चरित्रातसुद्धा कल्पिताला स्थान नसते. चरित्राचे मूल्यमापन करीत असताना सर्वप्रथम सत्याची कसोटी वापरतात. 'चरित्र हा व्यक्तिजीवनाचा इतिहास असल्यामुळे त्यातील सर्व आशय ऐतिहासिक दृष्टीने सत्य हवा. चरित्रातील सर्व घटना, प्रसंग, स्थलकाल, क्रम,

वास्तव सत्याच्या निकषांवर समीक्षकाने घासून पाहिले पाहिजे.'[२१] चरित्राच्या समीक्षेसाठी सत्यासत्यता महत्त्वाची ठरते. मंडलिक यांचे चरित्र ही कसोटी लीलया पार करते. कारण हवलदार हे चरित्र साहित्याचे अभ्यासक आहेत. त्यांनी वेळोवेळी चरित्रात संदर्भ देत चरित्र सत्यनिष्ठ करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

चरित्रकार चरित्रनायकाच्या जीवनातील घटिताला बांधील असतो. इतिहास संशोधकाप्रमाणे चरित्रासाठी साधनसामग्रीचे संशोधन करावे लागते. सत्यापासून दूर जाऊ शकत नाही. त्यामुळे चरित्र एक प्रकारे इतिहासच आहे. तो फक्त एका व्यक्तीच्या जीवनाचा इतिहास आहे. मग चरित्र साहित्य प्रांतात कसे येते. याचा विचार केला असता एक बाब प्रकर्षाने लक्षात येते ती म्हणजे चरित्रकार आपल्या कल्पकतेचा वापर करून कलात्मकता आणतो. मंडलिकांच्या चरित्रात विविध प्रसंग, म्हणी, वाक्प्रचार, सुभाषिते यांचा वापर करून कलात्मकता आणली आहे. त्याचबरोबर मंडलिकांनी निर्माण केलेल्या म्हणी याचाही आढावा चरित्रात घेतला आहे. त्यामुळे चरित्र एकजीव झाले आहे. घटनांवर घटना किंवा घटनांची रेलचेल न करता अगदी सुसंगतपणे चरित्र लिहिले आहे.

रावसाहेब मंडलिक यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास चरित्रकारांनी टप्प्याटप्प्याने झालेला दाखवला आहे. चरित्रनायकांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास कसा झाला हे दाखविण्यासाठी गुणदोषांसहित त्याच्या जीवनाचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या जीवनातील निरनिराळ्या घटनांची मार्मिक निवड केलेली आहे. तसेच स्वभावचित्रास उठाव देणाऱ्या बारीकसारीक तपशिलांचे वर्णनही केलेले आहे. त्यामधील एक बाब म्हणजे मंडलिकांनी मुंबई बाहेरील जुगार बंद व्हावा म्हणून चळवळ सुरू केली. यात त्यांना बरेचसे यश आले; त्यावेळी मंडलिकांनी एक मित्रास पत्र लिहून हा जुगार थांबणे किती जरुरी आहे हे कळवले. 'कुर्ल्यासारख्या साष्टी तालुक्यातील ठिकाणी जुगार खेळण्याचे व्यसन वाढत चालले आहे ते बंद करण्याकरता काही उपाय योजण्यात यावे म्हणून तुम्हाला पोलिस कमिशनर या नात्याने जाहीरपणे अर्ज करणार आहे. ही चाल बंद करण्याकरता जर एखादा कायदा करण्यात आला तर तो कायदा मुंबईत चालू असलेल्या सर्व भट्ट्यातील धुराचा उपद्रव बंद करण्यापेक्षा अधिक श्रेयस्कर होईल. मी नुकताच ठाणे व कल्याण या बाजूला धंद्यासंबंधाने जाऊन आलो. डब्यांच्या रांगाच्या रांगा जुगार खेळणाऱ्या लोकांच्या झुंडींनी भरभरून चालल्या होत्या. यातील बहुतेक लोक फार भयंकर असतात. या बाबतीत रेल्वे कंपनीनेच यापूर्वी अर्ज करावयास पाहिजे होता व दुसऱ्या कोणीही अजून या बाबतीत चळवळ सुरू केली नाही, म्हणून आश्चर्य वाटते.' लोकल्यानार्थ मंडलिकांच्या या प्रयत्नाला बरेचसे यश आले होते. त्यांच्या या व्यक्तीत्वामधील सुधारणा या गुणांची उत्तम प्रकारे ओळख अशा छोट्या-छोट्या प्रसंगातून होते. अशा बाबींमुळे ही चरित्रे सर्वोत्कृष्ट कलात्मक आहेत असे म्हणता येणार नाही; परंतु त्यामध्ये कलात्मकता आणण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे. लहान - लहान बाबींचे, सवयींचे चित्रण कलात्मकतेच्या दृष्टीने

महत्त्वाचे ठरते. साहित्यरूप प्राप्त होण्यासाठी चरित्राला मानवाच्या इतिहासातून बाहेर काढावे लागते. त्यासाठी घटनांना प्राधान्य न देता व्यक्तीला प्राधान्य द्यावे लागते. हा गुण मात्र या चरित्रात नजरेत भरण्यासारखा आहे.

या चरित्रात प्रत्यक्षात होऊन गेलेल्या व्यक्तींच्या जीवनकथेचे निवेदन असल्यामुळे एका अंगाने ही चरित्रे त्या-त्या व्यक्तीच्या जीनवाचा इतिहास आहेत; परंतु त्यांच्या जीवनातील घटना-प्रसंग, त्याची आशयानुसार केलेली निवड, व्यक्तिरेखा निवेदनशैली यासारख्या घटकांमुळे दुसऱ्या अंगाने चरित्राला साहित्यरूपही प्राप्त झालेले आहे. आशय, साधनसामग्रीची निवड, चरित्राची भाषा यामुळे या चरित्रांचा समावेश साहित्याच्या प्रातांत झाला आहे.

रावसाहेब मंडलिकांचे चरित्र साहित्याच्या प्रांतात येण्यासाठी किंवा त्यामध्ये कलात्मकता आणण्यासाठी हवलदार यांनी मंडलिकांच्या जीवनाकडे तटस्थवृत्तीने पाहिले आहे. त्यांनी कलास्वादाचा आनंद तटस्थवृत्तीने घेतला आहे. त्याचबरोबर हे चरित्रकार चरित्रे लिहिताना समरस झालेले दिसतात. समरसता हा गुण महत्त्वाचा आहे. 'चरित्रकाराला नि:पक्षपातीबुद्धीने, सत्यकथन करण्यापुरती व वाचकास ते वाचून वाईट न वाटण्यापुरती तटस्थवृत्ती किंवा सविकल्पना आवश्यक असते; आणि उभयतांना चरित्रनायक व इतर व्यक्ती यांच्या अंत:करणाची पूर्ण ओळख पटण्यासाठी समाधी किंवा समरसता पाहिजे.'[२२] त्याशिवाय चरित्रनायकाच्या संबंधाने हवलदार यांना एक प्रकारचे आकर्षण निर्माण झाले आहे. त्यातील एक उदाहरण म्हणजे मंडलिकांची पत्रे. त्याबाबत ते प्रस्तावनेत म्हणतात, 'जरी हे चरित्र विस्तृत आहे तरी अपूर्ण आहे; कारण शेकडो कागदपत्र वाचायचे आहेत. काही पत्रे- जी प्रथम संदर्पाभावे समजली नाहीत म्हणून ज्याचे महत्त्व कळून आले नाही व म्हणून जी विचारात घेतली नाहीत ती आता सर्व ग्रंथ छापून झाल्यावर मागाहून दुसरी पत्रे वाचल्यावर संग्राह्य वाटू लागली आहेत. काही नवे शोध लागण्याचा संभव आहे. उदाहरणार्थ 'जन्मवृत्त' प्रकरण पाहा. तेथे 'मंडलिक' हे नाव कोणी मिळविले याचा शोध चालविला असता विसाजीराम, चरित्र नायकाचा खापर पणजा, याच्या पलीकडे काही शोध लागत नाही असे म्हटले आहे. पण आता एक वृत्तपत्राची नक्कल सापडली आहे तीवरून असे दिसते की, श्री नृप शालिवाहन शके १५८२ शर्वरी संवत्सरात ते वृत्तपत्र एकाला समस्त मुरूडकर ग्रामस्थांनी दिलेले आढळते. त्यावर तिमाजी, मंडलिकांचा आज माहीत असा मूळ पुरुष, यांची सही आहे. ती तिमाजी महाजन मंडलिक अशी आहे. यावरून मंडलिक हे नाव मिळविणारा पुरुष तिमाजीच्या अगोदरचा असावा हे उघड आहे. शिवाय तिमाजी हा गावचा महाजन होता. म्हणून पहिली सही तिमाजीची आहे. अद्यापि मंडलिकांना वार्षिक दुर्गादेवीच्या यात्रेचे आमंत्रण होते तेव्हा 'महाजन चला हो यात्रेला' या वाक्याचा उच्चार होतो, त्याचीही उपपत्ती लागते.' एका-एका विषयावर अनेक वेळा विचार करताना हवलदार चरित्रनायकाशी आणि पर्यायाने व्यक्तित्वाशी समरस झालेले दिसतात.

चरित्रनायकाविषयी कथा, कादंबरीप्रमणे उत्कंठा वाढत गेली तर साहित्याच्या दृष्टीने फायद्याचे होईल. जरी नायकाचे जीवन जगून झालेले असले, सर्वांना माहीत असले तरीसुद्धा जीवनाचे सार अगोदरच सांगितल्याने कलेला कशी बाधा येते याविषयी अ.म. जोशी म्हणतात, 'चरित्र हे जिवंत व्यक्तीचे असल्यामुळे त्याचा आदी, मध्य व अंत सर्वांना माहीतच असतो. हा आक्षेप बरोबर आहे; परंतु जिवंत व्यक्तीचे चरित्र सर्वांना माहीत असले तरी प्रथमच तिच्या जीवनाचे रहस्य सांगून टाकण्यापेक्षा बालपणापासून तिच्या जीवनाचा हळूहळू विकास कसा होत गेला, तिच्या स्वभावावर निरनिराळे संस्कार कसे होत गेले व अखेरीस तिच्या जीवनाला काहीतरी वौशिष्ट्य कसे प्राप्त झाले, याचा क्रमवार इतिहास सांगणे जास्त चित्तवेधक होईल.'[२३] गणेश हवलदार यांनी नेमके हेच सूत्र वापरत टप्प्याटप्प्याने मंडलिकांच्या जीवन उलघडले आहे. पूर्ववृत्त, जन्म, शिक्षण, नोकरी, वकिली, समाजसेवा, कायदे कौन्सिलातील काम, साहित्यनिर्मिती, संस्थांची निर्मिती, संस्थांचा उद्धार या क्रमाने मंडलिकांचा जीवनपट वाचकांच्या समोर ठेवला आहे. त्यामुळे मंडलिकांच्या जीवनातील एक एक रहस्य समजण्यास मदत होते. चरित्र नायकांचे जीवन टप्प्याटप्प्याने व्यक्तिमत्त्व विकासानुसार निवेदन केल्यामुळे मंडलिकांचे क्रमवार जीवन समजण्यास मदत झाली आहे. चरित्र वाचताना उत्कंठा वाढत गेली आहे.

तसेच साधनसामग्रीचा वापर निवेदनाच्या ओघात केला तर कलात्मकता वाढते. अशी पत्रे आठवणी, भाषणे परिशिष्टात किंवा चरित्राच्या शेवटी देणे कलात्मकतेच्या दृष्टिने बरोबर नाही. त्यामुळे तुटकपणा जाणवतो. या खंडातील (खंड दोन, भाग-१ व २) चरित्र इ.स. १८६४ ते इ.स. १९४७ या कालखंडातील असल्याने अशा प्रकारचा तांत्रिक विचार या चरित्रात झाल्याचे दिसत नाही. तरीसुद्धा हवलदार यांनी मंडलिकांनी पत्रे आणि दैनंदिनी यांचा निवेदनाच्या ओघात उत्तमपणे केला आहे. त्यानंतरसुद्धा त्यांनी चरित्राच्या शेवटी मंडलिकांची पत्रे, भाषणे, म्हणी दिलेले आहेत. या उणेपणाबद्दल चरित्रकारांना दोष देणेही योग्य नाही. प्रत्येक घटना-प्रसंग हा नाविन्यपूर्ण रीतीने सजवल्याने चरित्रात कलात्मता आली आहे.

संयम आणि अलिप्तता साधल्याने चरित्रास सौंदर्य निर्माण होते. ज्या घटनांचा, प्रसंगाचा, व्यक्तीचा चरित्रनायकाच्या व्यक्तित्वाशी संबंध नाही अशांना संयमाने टाळले पाहिजे. त्यायोगे चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व उठून दिसेल. याविषयी जान्हवी संत म्हणतात, 'चरित्रकाराने वाद-विवादांच्या भानगडीत पडू नये. उदा. टिळक-रानडे वाद, जहाल-मवाळ वाद इ. न्यायाधीशाप्रमाणे त्याने दोहोंची बाजू मांडावी व निकाल देण्याचे काम वाचकावर सोपवावे.'[२४] नेमके हेच धोरण हवलदार यांनी या चरित्रात ठेवलेले दिसते. त्यांनी अवांतर घटना अजिबात टाळलेल्या नाहीत; परंतु त्यामध्ये संयम राखत तटस्थता ठेवली आहे. फक्त ज्या घटना चरित्रनायकांशी संबंधित आहेत त्यांचाच समावेश केला आहे. तर वाद-विवाद पूर्णपणे टाळले आहेत. याबद्दल मंडलिकांच्या समाजसुधारणा पाहता येतील. त्याकाळात कायद्याने

सुधारणा करायच्या की लोकांनी स्वतःहून सुधारणा कराव्यात असे दोन मत प्रवाह होते. परंतु या वादाच्या भानगडीत न पडता हवलदार यांनी मंडलिकांना हव्या असणाऱ्या सुधारणा त्यांनी कशा-कशा केल्या याबद्दल सविस्तर आणि साधार विवेचन केले आहे. वादविवाद न मांडता हा मुद्दा त्यांनी वाचकांच्या समोर ठेवला आहे. यामुळे या चरित्रांत वाचकांना तटस्थवृत्ती तर दिसते त्याचबरोबर चरित्रकारांनी स्वत:ची मतेही लादलेली नाहीत हेही स्पष्ट होते.

चरित्रात कल्पिताला स्थान नाही. चरित्र ही घटिताशी, वास्तवतेशी बांधील असणारी साहित्यकृती आहे. सत्यतेमध्ये कल्पित मिसळले तरी त्याची कादंबरी होण्याचा धोका असतो. चरित्राला सत्याची चौकट असते. कारण वास्तवात घडून गेलेल्या व्यक्तीच्या संदर्भात चरित्र असते. 'कथा, कादंबरीप्रमाणे ही काही नवनिर्मिती नसते. वास्तवात जीवन जगलेल्या व्यक्तीची ती पुनर्निर्मिती असते. त्यामुळे चरित्रात मुळातच कल्पिताला वाव नसतो. कल्पिताला जरी वाव नसला तरी लेखकाच्या कल्पनाशक्तीला मात्र चरित्रलेखनात वाव असतो.'[२५] लेखक आपल्या कल्पकतेप्रमाणे चरित्रात घटना, प्रसंग निवडून कलात्मकता आणतो. मंडलिकांच्या चरित्रात काल्पनिक घटना-प्रसंगांना स्थान नाही. त्याचबरोबर हवलदार यांनी कल्पकता वापरत चरित्र रेखाटले आहे. चरित्रकार हवलदार यांनी चरित्रनायकांच्या संपूर्ण जीवनातील प्रत्येक घटना-प्रसंग मांडला नसला (असे सर्वच घटना-प्रसंग मांडणेही शक्य नाही.) तरी महत्त्वाचे घटना प्रसंग कल्पकतेच्या आधारे जोडून चरित्रात एकात्मता साधली आहे. यामध्ये नानाविध कायदे करताना मंडलिकांना तारेवरची कशी कसरत करावी लागली याचे विवेचन करताना त्यांनी कल्पकता वापरून कलात्मकता आणली आहे.

चरित्रात व्यक्तिदर्शन असल्याने चरित्राची अंगे नायकाशी संबंधित असतात. चरित्राची व्यक्तित्व, जीवनक्रम आणि परिस्थिती अशी तीन अंगे आहेत. चरित्राच्या कोणत्या अंगाला किती महत्त्व दिले त्या प्रमाणात चरित्रांची वाङ्मयीनदृष्ट्या उत्कृष्ट चरित्र बनण्याकडे वाटचाल होते. चरित्राच्या या अंगांचे यथार्थ दर्शन कसे दिसले यावर चरित्रांची कलात्मकता अवलंबून असते. याविषयी द.न. गोखले म्हणतात, 'चरित्रात मानवी जीवनाचे जे दर्शन घडते ते मुख्यत: एकाच व्यक्तीच्या जीवनामधून घडते. हे व्यक्तीजीवन सर्वसाधारणपणे तीन अंगांनी बनलेले आढळते. पैकी पहिले अंग त्या व्यक्तीचे व्यक्तित्व (कॅरेक्टर), दुसरे अंग म्हणजे त्या व्यक्तीचा जीवनक्रम (करिअर) आणि तिसरे अंग म्हणजे व्यक्तित्व, जीवनक्रम यांना संदर्भ देणारी परिस्थिती (एन्व्हायर्नमेंट). या तीन अंगांपैकी कोणतेही अंग चरित्रात टाळता येणार नाही.'[२६] म्हणजेच व्यक्तित्व, जीवनक्रम आणि परिस्थिती ही चरित्राची तीन अंगे आहेत. त्याचबरोबर चरित्राची भाषाशैली हे चौथे अंग सांगता येईल. या सर्वच अंगांचा विचार करत या हवालदार यांनी मंडलिकांचे चरित्र रेखाटले आहे. या चरित्रातून व्यक्तित्व उत्तमपणे रेखाटले आहे. चरित्रनायकांचा जीवनक्रम आणि तत्कालीन परिस्थितीचे सर्वोत्तम निवेदन केल्यामुळे या चरित्राला परिपूर्णता आली आहे.

चरित्रात व्यक्तित्वाला महत्त्वाचे स्थान आहे. व्यक्तित्व शोधनामुळेच चरित्राला साहित्याचे रूप प्राप्त होते. चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व हे त्याच्या नित्य जीवनातून, त्याच्या हातून निर्मित गोष्टीतूनही दिसते. मानवाच्या हातून घडणाऱ्या प्रत्येक कृतीमधून त्याचे व्यक्तित्व दिसते. व्यक्तित्व हे अदृश्य असले तरी प्रत्येक गोष्टी, कृतीमागे असतेच. कोणतीही कलाकृती एकात्म असावी लागते, तरच तिच्यातील सौंदर्य दिसते. किंबहुना एकात्मता हा आवश्यक गुण आहे. 'चरित्र नायकाचे किंवा कोणत्याही व्यक्तीचे व्यक्तित्व वरवर एकात्म असत नाही. व्यक्तीच्या सहजप्रवृत्ती, अभिवृत्ती, भावना, भावावस्था, प्रतिभा-प्रज्ञा-आदिक शक्ती, सवयी, लकबी वगैरे गोष्टी विश्लेषण करून आपण वेगवेगळ्या काढतो, पण त्या एक असतात. त्यांच्या परस्पर मिलनातून एकजीव व्यक्तित्व तयार झालेले असते.'[२७] एकरूप व्यक्तित्व चरित्रातून दिसताना चरित्र साहित्याच्या जवळ जाते, म्हणून व्यक्तित्वाला चरित्रामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. हवलदार यांनी मंडलिकांचे व्यक्तित्व जवळून अनुभवले नव्हते; त्यांनी मंडलिकांच्या व्यक्तित्वाचा वेगवेगळ्या घटना-प्रसंगातून ठाव घेतला होता. त्यासाठी मंडलिकांची दैनंदिनी, पत्रे, वृत्तपत्रातील लेख आणि त्यांनी निर्माण केलेले साहित्य यांचा मुळातून अभ्यास केला. यामुळेच त्यांना मंडलिकांसारख्या बहुविध चरित्रनायकांचे व्यक्तित्व कलात्मकरित्या रेखाटता आले आहे.

जीवनक्रम चरित्राचे अविभाज्य अंग आहे. जीवनक्रम जन्मापासून सुरू होऊन मृत्यूनंतर संपतो. जीवनातील वेगवेगळ्या टप्प्यावरती वेगळा जीवनक्रम असतो. त्यात जरी व्यक्तित्वाचे प्रतिबिंब पडले तरी जीवनक्रम व्यक्तित्वाप्रमाणे एकरूप नसतो. कारण जीवनक्रम हा बाह्यघटकावर अवलंबून असणारा घटक आहे. मंडलिकांचा जीवनक्रम व्यक्तित्वाप्रमाणे एकात्म नाही. रावसाहेब विश्वनाथ मंडलिक यांचे बालपणीचे जीवन एका खेडेगावात गेले. पुढे शिक्षणाच्या निमित्ताने म्हणा किंवा इतर तत्कालीन कारणांनी त्यांनी वेगवेगळ्या शहरांत प्रवास केला. त्यामुळे त्यांचा जीवनक्रम बदलला. बालपणी असणारी त्यांची कौटुंबिक अवस्था, कुटुंबाची स्थिती, (परिस्थिती) त्यांच्या शिक्षणाच्या वेळची स्थिती, नोकऱ्यांतले बदल किंवा बदललेल्या नोकऱ्या, त्यांच्या विविध होणाऱ्या बदल्या त्यानिमित्ताने होणारी स्थलांतरे, त्यांचे नोकऱ्याशिवाय उद्योग, छंद, राजकीय वा सामाजिक चळवळीतील सहभाग, त्यांचे लग्न, संसार, त्यांच्यावर ओढावलेले भलेबुरे प्रसंग, घडलेली प्रकरणे आदी अनेक गोष्टी-घटनांचा समावेश जीवनक्रमाच्या एका साच्यात होतो. चरित्रनायकांच्या जीवनक्रमाचा स्वतंत्रपणे विचार केल्यास तो एकजीनसी नाही. तरीही तो जीवनक्रम त्या-त्या व्यक्तीचा आहे. जीवनक्रम एकात्म किंवा एकरूप नसला तरी व्यक्तित्वाशिवाय जीवनक्रमातील अनेक पैलू समजणार नाहीत. तसेच व्यक्तिमत्त्व विकास जीवनक्रमाशिवाय समजणार नाही. त्यामुळे मंडलिकांच्या व्यक्तित्वाचा विचार करताना जीवनक्रम लक्षात घेतला आहे. ही या चरित्रांची जमेची बाजू आहे. मंडलिकांच्या बदलणाऱ्या जीवनक्रमाचा त्यांच्या व्यक्तित्वावर होणारा

परिमाण अतिशय परिणामकारकपणे हवलदार यांनी रेखाटला आहे. याचे नमुन्यादाखल एक उदाहरण देता येईल, 'मंडलिकांच्या पत्नीचा मृत्यू झाल्यावर त्यांच्या जीवनक्रमात आमुलाग्र बदल झाला.' त्यामुळे त्यांचे व्यक्तित्व हळवे, दुःखी आणि भावनिक झाल्याचे त्यांनी मित्रांना लिहिलेल्या वेगवेगळ्या पत्रांतून दिसते.

जीवनक्रमाप्रमाणेच परिस्थितीही एकात्म नसते. बाह्य घटकांवर परिस्थिती अवलंबून असते. अन्य एका परिस्थितीत चरित्रनायकाचे व्यक्तित्व कसे प्रकटते ते जीवनक्रम व परिस्थितीवरून दिसते. 'परिस्थितीत कुठलाच सलगपणा असत नाही. बाह्य जगाला व्यक्तिजीवन जिथे जिथे स्पर्श करते त्या त्या स्पर्शस्थानांना आपण परिस्थिती म्हणतो. तेव्हा ती तुटक असावी, एकात्म नसावी, हे क्रमप्राप्त ठरते. जीवनक्रम एकपट तुटक असला तर परिस्थिती दसपट तुटक असते.'[२८] रावसाहेब मंडलिक यांच्या जीवनात परिस्थिती नेहमीच बदलत होती. त्यामध्ये तुटकपणा येत होता. तरीसुद्धा मंडलिकांचे व्यक्तित्व समजावून घेण्यासाठी आणि देण्यासाठी या चरित्रात संबंधित हवलदार यांनी या परिस्थितीचा यथायोग्य उपयोग करून घेतला आहे. मंडलिक वेगवेगळ्या पदांवर नोकरी करताना परिस्थिती भिन्न होती. त्या-त्या परिस्थितीत त्यांनी स्वतःला सिद्ध केले. तेथील वातावरणाचा त्यांच्या जीवनावर काय परिणाम झाला याबद्दलचे विवेचन हवलदार यांनी आवर्जून केले आहे. उदाहरणार्थ, सिंध प्रातांत नोकरीला गेल्यावर तेथील भाषेचा सखोल अभ्यास केला. यामुळे त्यांचे 'सिंध भाषेचा चालताबोलता कोश' असे नाव पडल्याचे हवलदार आवर्जून नोंदवतात.

व्यक्तित्व, जीवनक्रम व परिस्थिती यांच्या संगमातून चरित्राची निर्मिती होत असते. तरीसुद्धा व्यक्तित्वाला अग्रक्रम देऊन चरित्राची कलात्मकता वाढविली जाते. त्यामधील प्रधान क्रमाविषयी जयंत वष्ट म्हणतात, 'चरित्राला साहित्यात स्थान आहे हे लक्षात घेतले तर चरित्रकार परिस्थितीपेक्षा जीवनक्रमाला आणि जीवनक्रमापेक्षा अधिक महत्त्व व्यक्तित्वाला देतो आणि साहित्यरूप चरित्र निर्माण करतो.'[२९] अर्थातच व्यक्तित्वाच्या दर्शनातून चरित्राची निर्मिती होते. जीवनक्रम, परिस्थिती यांच्यामुळे व्यक्तित्वाला पूर्णस्वरूप येते. चरित्र श्रेष्ठ दर्जाचे व्हायचे असेल तर या तिन्ही अंगाची एकात्मता अत्यंत महत्त्वाची आहे. तिन्हींही अंगे एकमेकांशी संबंधित आहेत. एकमेकांवर अवलंबून नसली तरी एका शिवाय दुसरे प्रकट होत नाही; पण महत्त्व मात्र व्यक्तित्वालाच. कारण व्यक्तिदर्शन हाच चरित्राचा प्रधान हेतू असतो. मंडलिकांच्या या द्विखंदात्मक चरित्रात व्यक्तित्वालाच प्राधान्य दिले आहे.

चरित्राची भाषा हाही चरित्राचा एक विशेष घटक समजला जातो. चरित्र कथन करताना चरित्रकार वापरत असलेल्या भाषाशैलीवर चरित्राची यशस्वीता ठरते. चरित्राची भाषा जर बोजड, समजायला अवघड असेल तर चरित्र आपोआपच कमी प्रमाणात वाचले जाणार; पण चरित्राची भाषा जर रसाळ, ओघवती असेल, तर चरित्राची वाचनीयता वाढेल. चरित्रकार स्वत: संपूर्ण चरित्र कथन करतात. म्हणजेच स्वत: नायकाचे चरित्र पाहिले आहे असा भास

निर्माण करतात. त्यावेळी ते चरित्र वाचनीय होते; पण अशा वेळी काही प्रमाणात सत्याला बगल दिलेली असते. कधी-कधी सत्यनिष्ठा जपण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात आधार, संदर्भ दिले जातात. अशावेळी चरित्र रुक्ष होण्याचा संभव असतो. रावसाहेब मंडलिक यांचे चरित्र हे इ.स. १९२७ मध्ये प्रकाशित झाले आहे. हे चरित्र अव्वल इंग्रज कालखंडात लिहिल्यामुळे त्यावर इंग्रजी भाषेचा प्रभाव दिसतो. परंतु चरित्रात संवाद, घटना यांचा समावेश केल्याने चरित्रकथनामध्ये वाचनीयता वाढलेली दिसते. या संपूर्ण चरित्रात वेळोवेळी मंडलिकांचे संवाद दिले आहेत. अनेक म्हणींचा वापर केला आहे. जवळजवळ सर्वच प्रकरणांच्या सुरुवातीला श्लोक किंवा कवितेचे कडवे दिले आहे. त्यामधील एक उदाहरण पाहू. मंडलिकांनी हिंदुस्थानात इ.स. १८७६ ते इ.स. १८८८ मध्ये पडलेल्या दुष्काळात गोरगरीब लोकांना खूप मदत केली. त्यावेळी रामजोशी यांनी या भयानक दुष्काळाचे वर्णन केले.

टाक मुखामधी काही ।
मज नाही म्हणती अन्न पंधरा दिनी ।
जळा पिवुनि किति नळांत फुगले,
पळांत वपु त्यागुनी ।
गळां पडुनि किति रडति,
किति वरतिं बाळक मुडदे कंवटाळुनी ॥
(चाल) करतील काय हो अन्नाविण गांजली ।
ही दुनिया सारी जठराग्निंत भाजली ।
ही दुष्काळाची नौबद बरी वाजली ॥१॥ टा.

अशा प्रकारे प्रत्येक प्रकरण सुरू करताना काव्य पक्ती किंवा महनीय ग्रंथातील श्लोक देऊन वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले आहे. यामुळे चरित्राची कलात्मकता वाढली आहे.

रावसाहेब मंडलिकांच्या चरित्रात निवेदन क्रम कालानुसार ठेवला आहे. कालानुसार निवेदन करताना महत्त्वाची अडचण म्हणजे एकाच कालखंडात चरित्रनायकाच्या जीवनात अनेक घटना घडत असतात. म्हणून त्या शब्दबद्ध करणे कठीण जाते. काळानुसार घटना सांगताना प्रत्येक काळातील घटना, क्षण त्याच कालखंडात सांगणे सोपे नसते. त्यामुळे हवलदार यांनी काळ आणि घटना यांचा संगम करत चरित्रांचे निवेदन केले आहे. बालपण-शिक्षण-नोकरी-कुटुंब-प्रौढावस्था-त्यांना प्राप्त झालेले श्रेष्ठपण या क्रमाने त्यांच्या जीवनातील सर्व घटना-प्रसंगांचे निवेदन केल्याने चरित्रनायकांच्या जीवनातील सामान्य ते असामान्य हा क्रम समजत जातो.

रावसाहेब मंडलिक यांचे हे चरित्र चरित्रअभ्यासकांनी तयार केलेल्या आधुनिक काळातील सर्वच कसोट्या पार करते असे म्हणता येत नाही. महत्त्वाचे म्हणजे अशी चरित्रे ही त्या-त्या काळातील साहित्याची प्रातिनिधिक उदाहरणे असतात. यामुळे पुढे चरित्र साहित्यात काही

प्रगती झाली तर त्या तुलनेत मागील चरित्रे अपुरी वाटली म्हणून त्या चरित्रांचे महत्त्व कमी होत नाही. मंडलिक त्या काळातील देशसेवा करणाऱ्या नोकरदारांचे प्रतिनिधी ठरतात. त्यांची देशभक्ती, सर्वसामान्य लोकांचे भले करण्याची धडपड दिसते. त्यांच्या कोणत्याही कामांतील परिश्रमामुळे इतरांच्या जीवनात आश्वासक बदल व्हावेत ही वृत्ती दिसते. मंडलिक सामान्य कुटुंबात जन्मले. त्यांनी परिश्रम घेत शिक्षण घेतले. वेगवेगळ्या पदांवर अधिकार पदांवर नोकऱ्या केल्या; परंतु याचा वापर मात्र सर्वसामान्य लोकांसाठी केला. या सर्वांचा परिणाम त्यांना असामान्यत्व प्राप्त झाले. त्यांचे असामान्य व्यक्तिमत्त्व आणि प्रसिद्धीपराङ्मुखता यामुळे चरित्रांचा समावेश 'दुर्मिळ चरित्रे पुनर्प्रकाशन' खंडात केला आहे.

रावसाहेब मंडलिकांचे हे चरित्र इ.स. १९२७ मध्ये प्रकाशित झाले. तत्कालीन तंत्रज्ञान, छपाई सामग्रीच्या मर्यादांमुळे चरित्राचा आकार दीर्घ झाला होता; परंतु पुनर्प्रकाशित चरित्रात नवीन तंत्रज्ञानामुळे पृष्ठांची संख्या कमी झाली आहे. पुनर्प्रकाशित चरित्रात इंग्रजी व्यक्तींची नावे जुन्या शुद्धलेखनानुसार आहेत. तर इतर मजकूरांत नवीन शुद्धलेखन नियमाप्रमाणे बदल केले आहेत; परंतु आशयात मात्र बदल होऊ दिला नाही.

रावसाहेब मंडलिकांनी नोकरी, शिक्षण, साहित्य, कायदे, संस्था, दुष्काळ, सामाजिक, धार्मिक, न्यायव्यवस्था आणि अशा अनेक क्षेत्रात दर्जेदार कामगिरी केली होती. या चरित्रामधून त्यांचा सामान्य ते असामान्य असा जीवनप्रवास दिसतो. हे चरित्र स्पष्ट करते की, प्रामाणिकपणे कष्ट केले, देशबांधवांवर प्रेम केले तर आपापल्या क्षेत्रांत उत्तुंग भरारी मारता येते. म्हणून हे चरित्र स्वतःचे, देशाचे भवितव्य घडवू पाहणाऱ्या विद्यार्थी, राजकारणी, विविध क्षेत्रात कार्य करणारांना प्रेरणादायी आहेत. थोडक्यात दूरदृष्टी, प्रामाणिकपणा, देशप्रेम आणि बंधुत्वाची शिकवण हा या चरित्राचा गाभा आहे. माणूस जन्माने नव्हे, तर त्याच्या कर्तृत्वाने संस्मरणीय ठरतो. हेही या चरित्रामुळे पुन्हा अधोरेखित केले आहे. मंडलिक मोठे होते. यामुळे त्यांचा वारसा जपण्याच्या हेतूने हे एवढे प्रदीर्घ, साधार, सर्वांगीण परिपूर्ण चरित्र 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळा'मार्फत पुनर्प्रकाशित होत आहे ही अभिनंदनीय बाब आहे.

- संपादक

❍

संदर्भटिपा :

१. जोशी अ.म., चरित्र-आत्मचरित्र, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, च. आ. २००७, पृ. १२८.

२. संत जान्हवी, 'चरित्र-आत्मचरित्र', मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर, १९७०, पृ. ४८.

३. जोशी अ.म., उनि, पृ. १३२.

४. वष्ट जयंत, 'मराठी चरित्र : रूप आणि इतिहास' पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे,२००९, पृ. ११४.

५. संत जान्हवी , उनि, पृ. ५०.

६. वष्ट जयंत, उनि, पृ. १२९.

७. जोशी अ.म., उनि, पृ. १४४, १४५.

८. संत जान्हवी, उनि, पृ. ६०.

९. सवयी आणि अभ्यास : रावसाहेब विश्वनाथ मंडलिक यांनी सवयी आणि अभ्यास हा छोटेखानी ग्रंथ १४ ऑक्टोबर १८५७ रोजी लिहिला होता. हा ग्रंथ मुलांना बोधप्रत व्हावा म्हणून लिहिला असून त्यामध्ये विद्यार्थ्यांना कोणत्या सवयी हव्यात आणि अभ्यास कसा करावा याविषयी यथासांग माहिती या ग्रंथात दिली आहे. त्यांचे मित्र इंग्रज अधिकारी मि. जेकब यांना हा ग्रंथ अर्पण केला आहे.

१०. हिंदुस्थानचा इतिहास : रावसाहेब मंडलिकांनी सवयी आणि अभ्यास या ग्रंथानंतर 'History Of India' या माउंट स्टुअर्ट यांच्या ग्रंथाचे भाषांतर 'हिंदुस्थानचा इतिहास' नावाने केले. हा महत्त्वाचा ग्रंथ हिंदुस्थानातील हिंदू आणि मुस्लीम राजे यांच्याविषयीचा महत्त्वाचा ग्रंथ असून या ग्रंथाचे प्रकाशन इ.स.१८६१ रोजी केले होते.

११. एफ.ए.एच इलियट : बडोद्याच्या राजगादीसाठी सयाजीराव महाराजांची निवड झाल्यावर इंग्रजांनी त्यांच्यासाठी शिक्षकांचा शोध सुरू केला. त्यावेळी रत्नागिरीचे जिल्हा न्यायाधीस मि. वर्डवुड यांनी इलियट यांच्या नावाची शिफारस केली. इलियट ब्रिटिश सेवेतील तरुण आय.सी.एस. अधिकारी होते. त्यांचे वडील मद्रासला गव्हर्नर होते. इलियट जनरल लॉर्ड मिंटो यांचे जवळचे नातेवाईक होते. इंग्रज अधिकाऱ्यांनी त्यांची बडोद्यातील राजपुत्रांच्या शाळेचे प्राचार्य म्हणून निवड केली. इलियट यांनी बडोद्यात येताच यूरोपातील पब्लिक स्कूलच्या धर्तीवर अभ्यासक्रम आखला. या शाळेतील सयाजीराव महाराजांबरोबर घेतलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व बहुआयामी करण्यासाठी त्यांनी विशेष प्रयत्न केले. याचा फायदा संपतराव गायकवाड यांनाही झाला. पुढे हा अभ्यासक्रम संपल्यावर सयाजीराव महाराजांनी त्यांना बडोद्यातच अधिकारी म्हणून ठेवले. सयाजीराव महाराज, संपतराव आणि इलियट यांचे एकमेकांशी जिव्हाळ्याचे संबंध होते.

१२. सर नारायण गणेश चंदावरकर यांची व्याख्याने, संपादक, यंदे दा.सा., दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, १९१४, पृ. २०५ ते २१९.

१३. लोकमान्य टिळकांचे केसरीतील लेख, २७ फेब्रुवारी १८९४

१४. गडकरी माधव, असा हा महाराष्ट्र खंड -२

१५. जोशी अ.म., उनि.,पृ. ५९ .
१६. जोशी अ.म., उनि., पृ. ९०.
१७. मालशे स. गं., 'चरित्र, समाविष्ट, मराठी विश्वकोश खंड-5', तर्कतीर्थ जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपादक), म.रा.साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७७, पृ. ६७५.
१८. जोशी अ. म., उनि, पृ. ५७.
१९. मोरे सदानंद, टिळक चरित्रांचा मागोवा, समाविष्ट, 'क्रिटिकल इन्क्वायरी', वरखेडे मंगला (संपादक), क्रिटिकल इन्क्वायरी, नाशिक, जुलै-सप्टेंबर २०१२, पृ. ४१ व ४२.
२०. बोरगावकर वसंत, 'प्राचीन मराठीतील चरित्रलेखन', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७८, पृ. २९३.
२१. गोखले द. न., 'चरित्र चिंतन', प्रस्तावना, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २०००, पृ. १५.
२२. जोशी अ. म., उनि, पृ. ६४.
२३. जोशी अ. म., उनि, पृ. ६६.
२४. संत जान्हवी, उनि, पृ. २८.
२५. पाटणकर रमेशचंद्र, 'चरित्र' समाविष्ट, 'मराठी वाङ्मय कोश खंड-४', राजाध्यक्ष विजया (संपादक), म. रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २००२, पृ. ११८.
२६. गोखले द. न., 'एका चरित्राचे चरित्र', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, १९८५, पृ. ५५,५६.
२७. गोखले द. न., एका चरित्राचे चरित्र, उनि, पृ. ६३.
२८. गोखले द.न., एका चरित्राचे चरित्र, उनि, पृ. ६४.
२९. वष्ट जयंत, उनि, पृ. २५.

❍❍❍

श्री
रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक

सी. एस. आय.

उपाध्यक्ष : रॉयल एशियॅटिक सोसायटी मुंबई,
सभासद : बेंगॉल एशियॅटिक सोसायटी,
फेलो : रॉयल जिऑग्राफिकल सोसायटी ऑफ ग्रेट ब्रिटन व आयर्लन्ड,
फेलो : स्टॅटिस्टिकल सोसायटी, लंदन,
फेलो : सिन्डिक व डीन - युनिव्हर्सिटी मुंबई,
सभासद : कायदेकाऊन्सिल मुंबई व कलकत्ता,
सरकारी वकील, हायकोर्ट मुंबई,

यांचे चरित्र

भाग १ ला

गणेश रामकृष्ण हवलदार,
बी. ए. एलएल. बी. हेड शिरस्तेदार,
हायकोर्ट, अपील शाखा, मुंबई
होमरकृत इलियडच्या कविताबद्ध भाषांतराचे कर्ते यांनी लिहिले.

सन १९२७. शके १८४९.
भाषांतराचे वगैरे सर्व हक्क स्वाधीन.

आवृत्ती पहिली.
सर्व ग्रंथ भाग १ व २ मिळून
किंमत साडेतीन रुपये.

मुद्रक : चिंतामण सखाराम देवळे, मुंबईवैभव प्रेस, सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटीज् बिल्डिंग, सँढर्स्ट रोड, गिरगाव, मुंबई.

प्रकाशक : गणेश रामकृष्ण हवलदार बी.ए., एलएल.बी., हेड शिरस्तेदार, हायकोर्ट अपील शाखा, मुंबई.

श्री.

रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक,

सी. एस्. आय्.

उपाध्यक्ष-रॉयल एशियॅटिक सोसायटी, मुंबई;
सभासद-बेंगॉल एशियॅटिक सोसायटी;
फेलो-रॉयल जिऑग्रॅफिकल सोसायटी
आफ् ग्रेट ब्रिटन व आयर्लन्ड.
फेलो-स्टॅटिस्टिकल सोसायटी, लंदन;
फेलो, सिन्डिक व डीन-युनिव्हर्सिटी, मुंबई;
सभासद-कायदेकाउन्सिल मुंबई व कलकत्ता;
सरकारी वकील, हायकोर्ट मुंबई,

यांचें चरित्र.

भाग १ ला.

गणेश रामकृष्ण हवलदार, बी. ए. एल् एल्. बी. हेड शिरस्तेदार,
हायकोर्ट, अपील शाखा, मुंबई.

होमरकृत इलियडच्या कविताबद्ध भाषांतराचे कर्ते यांनीं लिहिलें.

सन १९२७. शके १८४९.

भाषांतराचे वगैरे सर्व हक्क स्वाधीन.

आवृत्ति पहिली.

सर्व ग्रन्थ भाग १ व २ मिळून

किंमत साडेतीन रुपये.

मूळ पुस्तकाचे मुखपृष्ठ

पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना

गेल्या शतकात इंग्रजांच्या राज्याची हिंदुस्थानात प्रस्थापना झाल्यावर त्यांनी जे उदार शिक्षण लोकांस देण्याचा उपक्रम केला, त्याच्या योगाने पौर्वात्य संस्कृती व पाश्चात्त्य संस्कृती यांचा संयोग होण्याचा पर्वकाळ आला तेव्हा ज्या पुरुषांनी आपल्या अंगी मूळ राखून दोन्ही संस्कृतींचा संयोग करून दाखविला त्यात रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांची (अथवा जे नुसत्या रावसाहेब या नावाने प्रसिद्ध होते त्यांची) श्रेष्ठत्वाने गणना होते. सर रेमन्ड वेस्ट यांनी मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या एका पदवीदानाच्या प्रसंगी व्हाइस चॅन्सेलर या नात्याने रावसाहेबांच्या विषयी प्रशंसापर भाषण करताना त्यांना सल्पिशस, व्हॅरो व मसीनास या थोर युरोपियन पुरुषांची पृथकपणे व सामुदायिकरीत्या उपमा दिली. (प्रकरण ३३ पाहा) व प्रोफेसर गोपाळराव आगरकर यांनी रावसाहेबांचा मृत्युलेख सुधारकांत लिहिताना त्यांना पेशव्यांचे सरन्यायाधीश रामशास्त्री प्रभुणे यांची उपमा दिली. याप्रमाणे हिंदी व इंग्रज या दोन्ही लोकांत आदर व श्रद्धा उत्पन्न करणारे रावसाहेबांसारखे पुरुष फार विरळ. त्यांचा कित्ता गिरविण्यास त्यांच्या चरित्रांची हल्लीच्या काळात आम्हास फार गरज आहे.

सामाजिक, राजकीय किंवा दुसऱ्या एखाद्या बाबतीत आपली व रावसाहेबांची काही मते जुळत नाहीत, असे रावसाहेबांची प्रशंसा करताना बजावून सांगणाऱ्या त्यांच्या वेळच्या लोकांच्या मतांशी व खुद्द रावसाहेबांच्या मताशी चालू पिढीच्या लोकांची मते, रावसाहेबांच्या निधनानंतर बराच काळ लोटल्यामुळे आता जुळणार नाहीत, म्हणून त्यांच्या चरित्राचा उपयोग आता तुलनात्मक ऐतिहासिक चर्चेच्या कामी जेवढा होईल तेवढा उपयोग तरुण पिढीला अनुकरण करण्याच्या कामी उदाहरण म्हणून होणार नाही, अशी कोणी शंका काढल्यास तिला उत्तर एवढेच आहे की, रावसाहेबांनी असे काही सद्गुण संपादन केले होते की, ते जनक, श्रीराम व भीष्म यांच्या वेळेपासून अद्यापपर्यंत श्लाघ्यच राहिले आहेत व ते पुढे कोणत्याही देशात, कोणत्याही काळात, कोणत्याही परिस्थितीत तसेच श्लाघ्य राहतील. रावसाहेबांच्या असल्या गुणांचे वर्णन करताना खर्च योग्य कारणांवर होऊ लागला. "त्यांनी (रावसाहेबांनी) सत्याशिवाय कोणाची पर्वा केली नाही; मनोदेवतेशिवाय कोणाची पायधरणी केली नाही; लोकहिताशिवाय काही इच्छिले नाही किंवा न्यायरूप कुलदेवतेशिवाय कोणाचा प्रसाद

त्यांना रुचला नाही.'' हा केसरीतील चरित्रकाराचा उतारा देऊन बालबोधकारांनी पुढे म्हटले आहे- राष्ट्रास अत्यंत हितावह असा रावसाहेबांचा गुण म्हटला म्हणजे त्यांचा सत्यशीलतेविषयी[१] दरारा हा होता. त्यांच्या मनात एखादी गोष्ट भरली म्हणजे ती स्पष्टपणे बोलण्यास ते ब्रह्मदेवाची देखील पर्वा करीत नसत! मग इतरांची प्रतिष्ठा काय! काउन्सलामध्ये स्वतः गव्हर्नरसाहेबांस देखील वचकले नाहीत त्यामुळे बाकी सगळे लोक त्यांना वचकत. आणि मोठमोठे युरोपियन अम्मलदार देखील त्यांच्यापुढे बोलत नसत इ. इ.

असे सर्वकालोपयोगी गुण अंगी असलेले पुरुष आमच्यात झाले नाहीत अशी तक्रार रावसाहेबांनी नाहीशी केली व त्यांचे चरित्र हाती पडल्यावर वैदिशिकांच्या तोंडाकडे पाहण्याची पुढील पिढीला कमी जरूर पडेल; कारण आमच्यातही तसे अनुकरणीय पुरुष निर्माण होऊ शकतात असे पाहून रावसाहेबांची उच्च पदवी प्राप्त करून घेणे आपणास शक्य आहे असा आत्मविश्वास वाचकांच्या मनात उत्पन्न करील. म्हणून वैदिशिक थोर पुरुषांच्या चरित्रापेक्षा रावसाहेबांचे चरित्र इष्ट परिणाम त्वरित घडवून आणील हे उघड आहे.

रावसाहेबांच्या बरोबर जन्मास येऊन त्याच राजकीय व सामाजिक वातावरणात ज्याचे दिवस गेले; रावसाहेबांच्या पुढे उभे असलेले प्रश्न काय काय होते; ते प्रश्न त्यांनी कसे सोडविले; ते सोडविताना त्यांच्या जवळ काय साधने होती व त्यांचा त्यांनी कसा उपयोग केला हे ज्याला पूर्णपणे माहीत होते असा त्यांचा एकादा बालमित्र, गुरुबंधू, व्यवसायबंधू अथवा समकालीन भक्त जर त्यांचे चरित्र लिहिता तर फार उत्तम झाले असते. त्यांचे चरित्र त्यांनीच स्वत: लिहावे असा हेतू त्यांच्या काही मित्रांचा होता. ''तुमचे आत्मचरित्रलेखन कोठपर्यंत आले आहे.'' असे सर जॉर्ज बर्डवुड, यांनी त्यांना एकदा विचारले होते. परंतु रावसाहेबांची इच्छा तशी नव्हती असे त्यांनी लिहिलेल्या (५.१.८२ च्या) पुढील उत्तरावरून दिसून येते. ''माझ्या आत्मचरित्रलेखनाबद्दल विचारता परंतु त्यातील एक अक्षरही लिहिले नाही, म्हणून मी आपली क्षमा मागतो. मनुष्याच्या कृतीत त्याचे चरित्र दिसून येते असे मला वाटते. यास्तव कोणाचेही चरित्र लिहावयाचे असेल तर तो स्मृतिवश झाल्यावरच ते लिहावे. या, नाही त्या, कोठल्या तरी सार्वजनिक कामात पडून सतत उद्योग करून संतुष्ट राहण्याचे व्रत मी १८४८ पासून पत्करले आहे. ते मी माझ्या आयुष्याच्या ग्रंथातील शेवटच्या भागापर्यंत चालविण्याची आशा बाळगतो.''

अर्थात आपले आरब्ध कार्य अजून संपले नाही, नव्हे संपतही आले नाही, तेव्हा आताच चरित्र लिहिण्यात अर्थ नाही असे हे उत्तर देताना रावसाहेबास वाटले असावे व त्याप्रमाणे त्यांनी यावेळेनंतर आणखी सात वर्षे सार्वजनिक काम करून १८८९ साली आयुष्याचा सर्व ग्रंथ संपवला.

यापूर्वी ६ वर्षे म्हणजे २६ ऑक्टोबर १८८३ रोजी बडोद्याचे डेप्युटी सुभे, सोराबजी जहांगीर यांनी रावसाहेबांना एक पत्र लिहून विनंती केली की, ''मेहेरबानी करून आपण आपल्या आयुष्यातील घडून आलेल्या विशेष गोष्टींचे टाचण करून पाठवावे. ते एका महत्त्वाच्या राष्ट्रीय चरित्रमालेत गुंफावयाचे आहे. ही माला तयारीत आहे. यात प्रसिद्ध हिंदी व इंग्रज गृहस्थांचे फोटोंसह आयुष्यवृत्तांत यावयाचे आहेत. सर बार्टल फ्रियर, सर टेंपल, ना. गिब्स, सर टी. माधवराव वगैरे वगैरेंची चरित्रे छापण्यात

येतील. हे काम विद्वान लेखकांकडे सोपविले असून पुस्तक विलायतेत छापावयाचे आहे म्हणून विनंतीस मान द्यावा.'' त्यास जबाब रावसाहेबांनी लिहिला, ''मनुष्याच्या हयातीत चरित्र लिहिणे चुकीचे आहे.''

त्याचप्रमाणे शेट आर. एच. जालभाई यांनी रावसाहेबांचे चरित्र मुंबई इलाख्यांतील पुढाऱ्यांच्या चरित्रमालेत छापण्याचा बेत केला होता, तो रावसाहेबांना मान्य झाला नाही.

नंतर प्रसिद्ध मराठी लेखक, बालबोधकार, रावसाहेब विनायक कोंडदेव ओक यांनी रावसाहेबांच्या चरित्रलेखनाविषयी काही माहिती रावसाहेबांना २९.१२.८४ च्या पत्री विचारिली होती. त्यात त्यांनी मुलांस उत्तम बक्षिस या नावाच्या आपल्या पुस्तकांत छापण्याकरता एक फोटोची प्रत मागितली होती. त्यास उत्तर रावसाहेबांनी दिले ते - ''माझ्या चरित्राविषयी जसली हकिगत माझ्याकडून मिळेल असे तुमच्या पत्रावरून पाहता तुम्हास वाटत आहे तसली कसलीही हकिगत मी लिहून ठेविली नाही. माझ्या चरित्रातील विस्तृत माहिती काहीशी तुम्हाला यशवंतराव आठल्ये यांच्याजवळ मिळेल.''

''गेल्या ३५ वर्षांत जेवढे मी काही बोललो तेवढ्या साऱ्याची टाचणे करून ठेविली नाहीत व स्थानिक काउन्सिलांत व कलकत्त्याच्या काउन्सिलात जे मी काम केले त्याची माहिती पाहिजे असल्यास ज्या सरकारी गॅझेटांत माझी भाषणे प्रसिद्ध झाली आहेत त्याची पाने दाखवून देतो.''

''मी पुढील ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केले आहेत. १८४९ ते १८५२ पर्यंत मराठी ज्ञानप्रसारकांत काही निबंध; सवयी आणि अभ्यास (मराठीत) २ आवृत्त्या, एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानाच्या इतिहासाची मराठीत व गुजराथीत भाषांतरे; यंगकृत बीजगणिताचे सिंधीत भाषांतर, तुकारामाची गाथा, २ आवृत्त्या; रॉयल एशियाटिक मंडळीच्या हिंदी शाखेच्या सभेपुढे अनेक विषयांवर निबंध; हिंदूंची मध्यंतरीय स्थिती, मराठीत; दत्तक विरुद्ध खालसा (म्हैसूर प्रकरणावर) लघुग्रंथ, आवृत्त्या २; कोकणातील वतनदार खोतांचा इतिहास; मराठीत हिंदुधर्मशास्त्र, २ आवृत्त्या; व्यवहारमयूख व याज्ञवल्क्य, इंग्रजी भाषांतर, प्रस्तावना व पुरवणी यांसह; मुंबईच्या जुन्या लिटररी सोसायटीची कामगिरी, ३ भाग टिपांसह.''

''हिंदुस्थानच्या भाविस्थितीविषयीचा जो तुम्ही अनुक्रम नंबर ७ चा प्रश्न विचारला आहे त्याचे उत्तर मला अशा प्रश्नोत्तररूपी पत्रव्यवहारात तत्काल देता येत नाही म्हणून वाईट वाटते व त्या प्रचंड विषयात शिरण्याची माझी तूर्त इच्छा नाही व त्याविषयी चर्चा करण्यास आता सवड नाही.''

''तुमच्या शेवटल्या प्रश्नास उत्तर प्रथम द्यावयास पाहिजे होते व त्या प्रश्नास माझे उत्तर असे आहे की, मी काहीच करून ठेविले नाही. त्याचे कारण त्यावर लोक टीका करतील याची भीती नव्हे. मनुष्याने संसार सोडून संन्यस्त वृत्तीचा स्वीकार केल्यावर, अथवा हे जग सोडून गेल्यावर त्याचे चरित्र लिहिण्यात यावे व चर्चा करता ते लोकांपुढे ठेविले जावे असे माझे पक्के मत आहे. हेच आजपर्यंत काही एक न करून ठेवल्याचे कारण आहे. सोलनच्या नावाने वृत्ती स्थिर ठेऊन क्रीससने[२] मारलेली हाक तुम्हाला विदितच आहे. त्याच्याहूनही मनुष्यमात्राच्या मनावर उत्तम ठसा उठविणारे भीष्म चरित्र अवगत आहेच. या दोहोंच्या चरित्रावरून तरी आमची नैतिकदृष्टया केवढी

अवनती झाली आहे हे आमच्या काही देशबांधवांच्या लक्षात येण्यासारखे आहे. असो. मी आता व्यासपीठावर आरूढ होऊन पुराण सांगावयास लागलो असे वाटत आहे. त्याची मला क्षमा करा."

रावसाहेबांचे खरे वडिलार्जित स्नेही अथवा स्वार्जित शिष्य बापूसाहेब आठल्ये, बडोद्याचे नायब दिवाण, यांनी रावसाहेबांचे चरित्र लिहावे असा पुष्कळ मंडळींचा मनोदय होता व बडोद्याहून सुटल्यावर ते लिहावे असा खुद्द बापूसाहेबांचा मनोदय होता. परंतु बडोद्याहून त्यांची सुटका होण्यापूर्वीच कोणाचेही ध्यानी, मनी व स्वप्नी नसलेली गोष्ट घडून आली. त्यांना उदराची व्याधी एकाएकी जडून उपचार करावयास वेळही दिल्याशिवाय निर्घृण काळ त्यांस १८९४ साली अकाली घेऊन गेला, डॉक्टर जॉन्सनचा जसा बासवेल तसे बापूसाहेब रावसाहेबांचे शिष्य होते. ते असे स्मृतिशेष झाल्यावर बासवेलकृत जॉन्सनच्या चरित्रासारखा नमुनेदार चरित्र ग्रंथ निपजावयाची आशा समूळ नष्ट झाली व रावसाहेबांच्या निधनानंतर लागलीच वर्तमानपत्रांत व लघु आकृतीच्या मासिक पुस्तकांत लघुतर[३] आकृतींची आपल्या वाचकांची तात्पुरती जिज्ञासा तृप्त करणारी जी अनेक चरित्रे प्रसिद्ध झाली त्यावरच समाधान मानून लोकास काही काळ बसावे लागले. रावसाहेबांच्या चिरंजीवांनी रावसाहेबांची इंग्रजी भाषणे व लेख १८९६ मध्ये प्रसिद्ध केले. त्यांना जोडून प्रो. दामोदरपंत पाध्ये, एम. ए. यांनी एक मार्मिकतेने इंग्रजीत लिहिलेले लहानसे चरित्र प्रसिद्ध करण्यात आले व पुढे एका विद्वान, पटुमति, अभ्यस्त लेखकाने मुख्यतः रावसाहेबांच्या रोजनिशा व वरील भाषणे आणि लेख वाचून मराठीत सुंदर व मध्यमाकार चरित्र लिहून १८९८, १८९९, १९०० मध्ये अपूर्णपणे मराठीत सुंदर व हप्त्या हप्त्यांनी विविधज्ञान विस्तारात प्रसिद्ध केले. त्यानंतर बराच काळ गेला; परंतु विस्तृत चरित्र कोणाकडून लिहिले गेले नाही.

हा योगायोगाचा एक प्रकार आहे. तसाच हे चरित्र प्रस्तुत अल्पमती ग्रंथकाराच्या हातात पडले हा योगायोगाचा दुसरा प्रकार आहे. तो घडून आल्यावर प्रस्तुत ग्रंथकार या ग्रंथाच्या सामग्रीचे निरीक्षण करू लागला तेव्हा पर्वताच्या उंचीचा ठाव लावण्याकरता पायथ्यापासून वर चढत जाणाऱ्या शोधकाची स्थिती होते तशी त्याची स्थिती झाली.

पुढे शिखर दिसत आहे त्यावर पोचले असता सर्व पर्वताचा थांग लागेल, असे वाटते, परंतु तेथे जावे न जावे तोच त्या शिखराच्या मागे त्याहून उंच अशी अनेक शिखरे दिसू लागतात. त्यावरही प्रयासाने पोचल्यावर अगणित नवी शिखरे दिसतात व गौरीशंकर हातास लागणार नाही अशी भीती वाटते, त्याप्रमाणेच प्रथम लोकांनी रावसाहेबांना लिहिलेली पत्रे व त्यांना रावसाहेबांनी दिलेली उत्तरे यांच्या वर्षानुक्रमाने बांधलेल्या पुडक्यांचे मोठाले ढीगच्या ढीग पुढे दिसू लागले. ते दृष्टीखाली घालून होत आहेत तोच रावसाहेबांचे वर्तमानपत्रांतील लेख, त्यांची सभांतील किरकोळ भाषणे, प्रसिद्ध मासिक- पुस्तकातील निबंध व मुंबईच्या व कलकत्त्याच्या कायदे करणाऱ्या सभांतील वादविवादात्मक भाषणे ही दृश्यमान झाली. ह्यांचे निरीक्षण होताच त्यांच्या रोजनिशा दुरूनच लक्ष वेधू लागल्या. त्यांचे आकलन करीत पुढे जाता स्मृत्यादि धर्मग्रंथांची रांग पुढे पसरू लागली. वृत्तपत्रातील उतारे व इतर फुटकळ कागदांच्या राशी तर दूरच राहिल्या व एकंदर सामग्रीच्या राशींचा पुरा थांग लावणे अगदी अशक्य नसले तरी फार अवघड आहे अशी त्याची कल्पना झाली,

तथापि एवढ्या कठीण कार्याला हात कसा घालावा असा विचार त्याच्या मनात आला त्याबरोबर आकाशाचा अंत लागण्याचा संभव नसताही पक्षी उच्च अंतरीक्षात स्वशक्तीप्रमाणे संचार करीत असतो, त्याप्रमाणे रावसाहेबांच्या विस्तृत चरित्र सामग्रीचा ठाव लागला तर पाहण्याचा हेतू मनात धरून स्वशक्त्यनुसार प्रयत्न करण्यास प्रस्तुत लेखकाने आरंभ केला व उपलब्ध असलेल्या बऱ्याच सामग्रीचे यथामती अवलोकन करून आता हे चरित्र वाचकांस सादर करीत आहे, मनात शंका धरीत नाही, याचे कारण एवढेच की रावसाहेबांच्या चरित्रातील मुख्य मुख्य गोष्टीचा नुसता निर्देश केला तरी सुद्धा ते मनोरंजक होईल हा त्यात विशेष आहे.

तरी या प्रचंड सामग्रीचा चरित्रभागात उपयोग करू जाता तीतील कोठला भाग घ्यावा याविषयी जो विचार करावा लागला त्यापेक्षा कोणता भाग गाळावा- याचाच विचार अधिक करावा लागला.

काही पत्रे पाठविणारांनी आतील मजकुरावर 'खासगी' असा शेरा मारून तो प्रकट करू नये अशी इच्छा दाखवली, तर काहींनी उत्तरांवरही तसेच शेरे मारून तीच इच्छा प्रकट करून ठेवली आहे. याप्रमाणे या शेऱ्यांचा परिणाम या पर्वतप्राय पत्रांच्या राशींवर वज्रप्रहाराप्रमाणे झाला. त्याप्रमाणेच काही पत्रात त्या वेळच्या पुष्कळ लोकांच्या वर्तनावर टीका आलेली आहे. या टीकेचा जबाब देणारे आता हयात नसल्यामुळे तीही गाळावी लागली व ती गाळावी असा रावसाहेबांचा अभिप्राय होता. त्यांचे मित्र जनरल जेकब इहलोक सोडून परलोकी गेल्यावर त्यांच्या पुतण्याने त्यांचे चरित्र लिहिण्याच्या कामी रावसाहेबांची मदत मागितली. त्यास रावसाहेबांनी असे उत्तर दिले, "तुम्हाला माझ्या साहाय्याची अपेक्षा कोणत्या प्रकारची आहे ते स्पष्ट मला विदित झाले नाही. जराशी फुरसत मिळताच मी त्याची सर्व पत्रे गोळा करणार आहे. त्यातील कोठल्या काळाची तुम्हास उपयोगी पडतील ते कळवाल तर त्यांच्या नकला करून पाठवीन. काही पत्रात व्यक्तीवर टीका आहे ती प्रसिद्ध करू नये असे मला वाटते."

हा उपदेश अगदी शिष्टसंप्रदायाला धरुन आहे. म्हणून प्रथम सांगितल्याप्रमाणे या चरित्रात तशा टीकेला अगदी फाटा दिलेला आहे. फक्त जेवढा भाग सार्वजनिक स्वरूपाचा असून लोकांपुढे सार्वजनिकरीत्या येऊन गेलेला आहे, तेवढाच क्वचितप्रसंगी अवश्य म्हणून घेतला आहे. त्याचप्रमाणे काही मजकूर मागच्या पुढच्या संदर्भाच्या अभावे दुर्बोध म्हणून घेतला नाही. इ. कारणांनी लेखनकार्याचे क्षेत्र फारच मर्यादित झाले व पुढचा मार्गही सरळ झाला.

१६.२.१८६६ च्या पत्रात डॉक्टर बर्डवुड हे रावसाहेबांना इतिहास कसा लिहावा याविषयी आपले मत एका प्रसंगी कळविताना म्हणाले, "मी गतकाळातील कलंकावह वृत्तांत सोडून प्रशस्त तेवढा लिहून ठेवीन. पाप वर्ज्य करून पुण्याचाच तेवढा उल्लेख केला असता मनुष्याची प्रगती होते, कारण प्रत्येक नवी पिढी पुढे तिच्या समोर उत्तम ध्येयाची स्थापना झाल्यामुळे त्या उत्तम ध्येयाच्या प्राप्तीकरता झटेल. अशा इतिहासाला म्हणतात तत्त्वज्ञानाचे दृष्टांत देऊन केलेले निरूपण व ह्याहून इतिहासाची व्याख्या निराळी नाही."

उत्तम भाग तेवढा इतिहासात घ्यावा, वाईट तेवढा निवडून टाकावा, हे एकमत झाले. परंतु इतिहास या शब्दाचा अक्षरश: अर्थ पाहू गेले तर तो निराळाच होईल. इति+ह+आस इतके शब्द

मिळून इतिहास शब्द झाला आहे व त्याचा अर्थ म्हटला म्हणजे, "असे असे झाले", कार्यकारण संबंध काय तो पाहून घ्या. दृष्टांतासहित तत्त्वशोधन करणे ते मागाहून करा, पण त्यात उत्तमाचा संग्रह व अधमाचा अव्हेर असे काही निघत नाही. इतिहास व चरित्र यात फरक एवढाच की चरित्र हे व्यक्तीचा वृत्तांत व इतिहास हा देशाचा. म्हणून चरित्र हेसुद्धा इतिहासाप्रमाणेच लिहिले पाहिजे. म्हणजे चरित्रनायकाच्या आयुष्यक्रमात जे जसे वृत्त घडून आले असेल ते तसेच निवेदन केले पाहिजे हे दुसरे मत झाले. या दुसऱ्या मताला धरून हे चरित्र लिहिण्यात आले आहे.

जरी हे चरित्र विस्तृत आहे तरी अपूर्ण आहे; कारण शेकडो कागदपत्र वाचायचे आहेत. काही पत्रे- जी प्रथम संदर्पाभावे समजली नाहीत म्हणून ज्याचे महत्त्व कळून आले नाही व म्हणून जी विचारात घेतली नाहीत ती आता सर्व ग्रंथ छापून झाल्यावर मागाहून दुसरी पत्रे वाचल्यावर संग्राह्य वाटू लागली आहेत. काही नवे शोध लागण्याचा संभव आहे. उदाहरणार्थ 'जन्मवृत्त' प्रकरण पाहा. तेथे 'मंडलिक' हे नाव कोणी मिळविले याचा शोध चालविला असता विसाजीराम, चारित्र नायकाचा खापर पणजा, याच्या पलीकडे काही शोध लागत नाही असे म्हटले आहे. पण आता एक वृत्तपत्राची नक्कल सापडली आहे तीवरून असे दिसते की, श्री नृप शालिवाहन शके १५८२ शर्वरी संवत्सरात ते वृत्तपत्र एकाला समस्त मुरूडकर ग्रामस्थांनी दिलेले आढळते. त्यावर तिमाजी, मंडलिकांचा आज माहीत असा मूळ पुरुष, यांची सही आहे. ती तिमाजी महाजन मंडलिक अशी आहे. यावरून मंडलिक हे नाव मिळविणारा पुरुष तिमाजीच्या अगोदरचा असावा हे उघड आहे. शिवाय तिमाजी हा गावचा महाजन होता. म्हणून पहिली सही तिमाजीची आहे. अद्यापि मंडलिकांना वार्षिक दुर्गादेवीच्या यात्रेचे आमंत्रण होते तेव्हा 'महाजन चला हो यात्रेला' या वाक्याचा उच्चार होतो, त्याचीही उपपत्ती लागते.

काही पत्रांवरील अक्षरे उडाल्यासारखी झाली आहेत. काहींची लागली नाहीत ती परिचयाने लागू लागतील असा अदमास आहे. काही ज्या शाईने लिहिली गेली तिच्यातील दुर्गुणाने शाईने व्यापलेल्या पत्रांच्या भागाचे चूर्ण होऊन अवशिष्ट भागाची जाळी उरली आहेत व काही पत्रे जराजर्जित होऊन स्पर्श सहन करण्यास असमर्थ झाली आहेत. त्यांचा झाला तो उपयोग करून घेतला आहे. परंतु अधिक उपयोग होण्यासारखा आहे.

तथापि राहिलेली काही महत्त्वाची माहिती जी उपलब्ध होईल तिचा विचार दुसऱ्या आवृत्तीचा योग आल्यास होईलच.

रावसाहेबांचे चिरंजीव, नारायण विश्वनाथ मंडलिक बी.ए.एलएल.बी.जे.पी. यांनी[४] ग्रंथ प्रसिद्धीच्या कामी जुने कागदपत्र वाचावयास देऊन जे हरप्रकारे मोठे साहाय्य केले त्याबद्दल त्यांचा ग्रंथकर्ता आभारी आहे व ते साहाय्य करताना जो मनाचा मोठेपणा दाखविला त्याबद्दल अधिक आभारी आहे असे सांगून या आवृत्तीची प्रस्तावना पुरी करण्यात येत आहे.

फाल्गुन कृष्ण तृतीया शके १८४८ - गणेश रामकृष्ण हवलदार
मु॥ मुंबई गिरगांव आंग्रेयांची वाडी।

❍

संदर्भ टिपा -

१. अशा सर्व गुणांचे वर्णन 'रावसाहेबांचे पौरुष' या प्रकरणात केले आहे.

२. क्रीसस हा मोटा सत्ताधीश व कोट्यधीश राजा होता. त्याच्याकडे त्यावेळेला एक शहाणा म्हणून प्रसिद्ध असलेला सोलन नावाचा तत्त्ववेत्ता गेला. त्यास आपल्या सर्ववित्तराशी दाखवून क्रीससने विचारिले "सर्वांत सुखी मनुष्य कोण आहे?" त्यावर सोलनने फारच अप्रसिद्ध अशा एक दोन मनुष्यांची नावे घेतली तेव्हा क्रीसस राजाला फार आश्चर्य वाटले, अत्यंत गरीब व अप्रसिद्ध लोकांस हा सुखी म्हणतो व मला ऐश्वर्यवानाला म्हणत नाही! पुढे कालचक्र फिरल्यावर क्रीससला शत्रूने जिंकून त्यावेळेच्या चालीप्रमाणे चिता रचून जिवंत जाळून टाकण्याचा हुकूम केला. ते ऐकून क्रीसस अगदी ऐनवेळी चितेला अग्नी लावताना शत्रूची प्राणदानाकरिता प्रार्थना करावयाची टाकून मोठ्याने 'सोलन! सोलन!' म्हणून ओरडला. त्यावरून त्याच्या शत्रूने विचारिले- अरे बाबा! तू माझी अथवा परमेश्वराची करुणा भाकावयाची टाकून हा सोलन कुठला काढलास? त्यावर त्याला आपली सर्व हकिगत सांगून तो म्हणाला- महाराज! शेवटपर्यंत कोणीही मनुष्याने आपल्याला सुखी समजू नये हे तत्त्व सोलनने मला शिकविले व ते मला पटले यावरून हर्षभरित होत्साता मी त्याला मोठ्याने द्विवार हाक मारिली. शत्रूनेही त्यास जीवदान दिले हे सांगावयास नको.

३. असे एक चरित्र इंग्लंडातसुद्धा प्रसिद्ध झाले होते.

४. यांना बी.ए. च्या परीक्षेत कॉब्डन क्लब मेडल मिळाले. १८९७ साली प्लेगाची राष्ट्रीय आपत्ती सुरू झाली. तेव्हा प्लेगग्रस्त लोकांचे क्लेश कमी व्हावे, त्यांना स्वास्थ्य मिळावे व विशेष पथ्यापाण्याची तरतूद व्हावी म्हणून सरकार द्रव्यद्वारा साहाय्य करीत असे. त्यासंबंधाचे काम यांनी १८९८-९९ साली प्लेगाच्या इस्पितळातून व शहराच्या दूषित भागांत फिरून मि. म्युलर (जे. पी. प्रोफेसर एल्फिन्स्टन कॉलेज) याबरोबर प्लेगाची भीती न बाळगता स्वयंसेवक म्हणून केले. त्याबद्दल सरकाराने एक विशेष ठराव करून यांचे आभार मानले.
१८९४-९५ साली ऑ. मॅजिस्ट्रेट, जे.पी. नी निवडलेले असे २० वर्षे व सरकाराने नेमलेले असे तीन वर्षे, मिळून २३ वर्षे मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या कॉर्पोरेशनचे सभासद, म्युनिसिपल स्टॅन्डिंग कमिटीचे अनेक वर्षे सभासद व एक वर्ष चेअरमन, म्युनिसिपल स्कूल कमिटीचे १५ वर्षे सभासद व एक वर्ष चेअरमन डेव्हिड सॅसून रेफर्मेटरीच्या व्यवस्थापक कमिटीचे सरकारने नेमलेले १९०३ पासून १९२१ पर्यंत सभासद व शेवटी तीन वर्षे हिंदी गृहस्थांतून पहिल्यांदा नेमणूक झालेले चेअरमन, शेपर्ड आफ्टर केअर असोसिएशनचे सभासद व अध्यक्ष, मुंबई इलाख्यांतील वॉर रिलीफ अंडमिनिस्ट्रेटिव्ह कमिटीचे सभासद व रेन्ट ॲक्ट कमिटीचे सभासद, या नात्याने यांनी आजपर्यंत पुष्कळ सार्वजनिक कामगिरी स्वार्थनिरपेक्ष केली आहे. गोकुळदास तेजपाल नर्सिंग असोसिएशन, सिनेमाचे चित्रपट तपासणारा बोर्ड, मुंबई मॅचरल हिस्ट्री सोसायटी, बंधमुक्त कैद्यांना साहाय्य करणारी मंडळी इ. इ. आठ-दहा संस्थांत हे सभासद या नात्याने काम करीत असतात.

१९११ साली आपले परम पूज्य बादशहा पाचवे जॉर्ज यांनी या देशी सस्त्रीक येऊन आपल्या प्रजेस दर्शन दिले. त्या शुभ प्रसंगी त्या उभयतांचे स्वागत करण्यास नेमलेल्या कमिटीचे हे सभासद होते. तेव्हा त्यांना 'दरबार' मेडल मिळाले.

❍❍❍

अनुक्रमणिका

प्रकरण	विषय	पृष्ठ
	अध्यक्षांचे निवेदन	सात
	संपादकीय	नऊ
	नवीन आवृत्तीची प्रस्तावना	सतरा
	पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना	५
१	जन्मवृत्त	१७
२	पूर्वेतिहास	२१
३	नाना मंडलिक	२५
४	रावसाहेबांचे बालपण व आद्यशिक्षण	२९
५	उच्च शिक्षण	३५
६	नोकरी (भूज)	३९
७	नोकरी (कराची)	४५
८	नोकरी (व्हिजिटरची)	५३
९	१८५७ साल	६९
१०	सौ. अन्नपूर्णाबाई मंडलिक	७३
११	नोकरी (मुनसफीची)	७७
१२	नोकरी (क्युरेटरची)	८३
१३	नोकरी (प्राप्तीवरील कराच्या कमिशनर साहेबांच्या कचेरीतील)	८९
१४	नोकरीचा राजीनामा	९५
१५	वकिलीचा अभ्यास	१०१
१६	व्यापार	१०५
१७	प्रथम ग्रंथलेखन	१०९
१८	वकिली	१२७

१९	रावसाहेबांच्या वकिलीचे रहस्य	१३७
२०	नेटिव्ह ओपिनियन	१५१
२१	मुंबईतील जुगार	१६९
२२	रेव्हिन्यू सर्व्हे बिल अथवा पैमाषिचा कायदा	१७१
२३	बॉम्बे असोसिएशन	१७९
२४	ईस्ट इंडिया असोसिएशन	१८९
२५	धर्मांतर	१९७
२६	सामाजिक सुधारणा	२०५
२७	स्टुडन्टस् लिटररी अॅण्ड सायन्टिफिक सोसायटी	२३५
२८	वकिलांची सभा	२३९
२९	डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्ससलेशन सोसायटी	२४१
३०	शिष्टदर्शन	२४३
३१	मध्यम ग्रंथलेखन	२४५
३२	म्हैसूर	२४९
३३	विश्वविद्यालय	२६५
३४	रॉयल एशियाटिक सोसायटी	२८५
३५	वक्तृत्वोत्तेजक सभा	२९७
३६	नाना मंडलिकांचा प्रपंच	२९९
३७	भाऊ मंडलिक	३१५
३८	रावजी मंडलिक	३१७
३९	रावसाहेबांच्या मातोश्री	३१९
४०	रावसाहेबांच्या पत्नीचा अंगरोग	३२३
४१	मुंबई म्युनिसिपालिटी	३३१
४२	खोती कज्जा	३७१
४३	कायदा विरुद्ध व्यक्तिविषयक तारतम्य	३८३
४४	मुंबईचे कायदे काऊन्सिल	३९३
४५	महाबळेश्वर	४३३
४६	बडोदे	४३७
४७	श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड सेनाखासखेल यांचा राज्याभिषेक	४४१
४८	प्रिन्स ऑफ वेल्स यांचे आगमन	४४३
४९	दिल्ली दरबार	४४७

५०	सरकारी वकिली	४५३
५१	दुष्काळ	४५७
५२	ऋष्याश्रम अथवा हर्मिटेज बंगला	४६३
५३	धर्मादाय	४६७
५४	स्त्रीविरह	४७५
५५	चिरंजीवांचे लग्न	४७९
५६	विश्वस्त कार्ये	४८३
५७	रावसाहेबांचा ग्रंथसंग्रह	४८७
५८	शेतकऱ्यांचा कायदा	४९५
५९	लोकमत	४९९
६०	ड्यूक ऑफ कनाट यांचे या देशी आगमन	५०३
६१	श्रीगंगा	५०५
६२	गोरक्षण	५०९
६३	रावसाहेब व वैद्यविद्या	५१७
६४	हिंदुधर्मशास्त्र अथवा मयूख	५२७
६५	कलकत्ता	५३३
६६	कलकत्ता काउन्सिल	५३७
६७	लॉर्ड रिपन	५६१
६८	महाराणी व्हिक्टोरिया	५७५
६९	अंतिम ग्रंथलेखन	५७९
७०	समाजसुधारणा विरुद्ध कायद्याची मध्यस्थी	५८७
७१	माधवबागेतील सभा	५९७
७२	दादाजी विरुद्ध रखमाबाई	६०३
७३	समुद्रयान	६१३
७४	ब्रह्मपरिषद	६१७
७५	हिंदुस्थानविषयक इंग्लंडमध्ये व येथे चळवळ	६२१
७६	रावसाहेबांच्या पदव्या	६३७
७७	अंतकाल	६३९
७८	पत्रव्यवहार	६६१
७९	रावसाहेबांची मते	६८३
८०	रावसाहेबांची किरकोळ भाषणे	६९९
८१	रावसाहेबांच्या म्हणी	७०७

८२	रावसाहेबांच्या रोजनिश्या	७१९
८३	रावसाहेबांचे गुरुजी	७३७
८४	रावसाहेबांचे मित्र	७५३
८५	रावसाहेबांचे पौरुष	७८५
८६	उपसंहार	८३३

प्रकरण १

जन्मवृत्त

। सानंदं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता न दुर्भाषिणी ।
॥ सन्मित्रं सुधनं स्वयोषिति रतिश्चाज्ञापराः सेवकाः ॥
। आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मृष्टान्नपानं गृहे ।
॥ साधोः संगमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥ १ ॥

प्रस्तुत चरित्रनायकाचा जन्म, मुक्काम मुरूड, तर्फ पंचनदी, तालुका सुवर्णदुर्ग, जिल्हा रत्नागिरी या गावी शके १७५४ फाल्गुन कृष्ण चतुर्थी रोजी[१] रात्रौ २८ घ. ४६ पळांनी झाला. जन्मगृहाची उंच माडी, त्याची कौलारू मांडावण, त्याच्या मोठ्या विस्ताराला शोभतील अशी पुढे व मागे म्हणजे पूर्व व पश्चिम बाजूस व उत्तरेस म्हणजे उजव्या बाजूस अशी तीन प्रशस्त अंगणी, मागे पश्चिमेस लांब व रुंद अशी वृक्षवाटिका व तीत तांबूल, नारिकेल, कर्दळी, आम्र व पनस इत्यादी लोकोपयोगी वृक्षांच्या दीर्घराजी, वृक्षवाटिकेत असलेले जलाढ्य तीन पाषाणमय कूप, त्यांच्यावर मोठाले रहाट बसवून बलिवर्दादिकांच्या साहाय्याने वृक्षवाटिकेला जलसिंचन करण्याची व्यवस्था, शिवाय डाव्या बाजूला सवत्स धेनू व म्हैस यांचा गोठा, व एखाद दुसऱ्या अश्वाकरिता लहानशी शाला, खाली व माडीवर पाच सहा खोती व इनाम गावांतून व इतर शेतजमिनीतून आणलेल्या विविध व विपुल धान्यांनी भरलेली कोठारे, प्रतिदिवशी घरच्या देवांची पूजाअर्चा करण्यास पढीक ब्राह्मण, अपराह्न समयी कुटुंबांतील व ग्रामातील मुमुक्षु जनांस कथा पुराण वाचून दाखविण्यास शास्त्री, घरातील व बाहेरील काम करण्यास घरच्या स्त्रीपुरुषांस साहाय्य करण्यात गुंतलेले इतर आज्ञापर सेवक, इत्यादी सर्व इच्छापूर्ण ऐश्वर्याचे धनी, गृहस्थाश्रम धर्माप्रमाणे अतिथि सत्कार करणारे, कुलीन व पुण्यशील असे चरित्रनायकाचे वडील नानासाहेब मंडलिक व त्यांच्याबरोबर त्या घरात साक्षात् लक्ष्मीप्रमाणे नांदणारी, प्रियभाषिणी व अनुकूल अशी त्यांची आवडती पत्नी लक्ष्मीबाई (चरित्रनायकाची जननी) ही दोघे आधीची संतती दोन पुत्र व एक कन्या यांसह आनंदात नांदत होती असे आज वाचून एवढ्या मोठ्या ऐश्वर्याची प्राप्ती करून घेणारा महाभाग्यशाली मूळ पुरुष कोण असावा या विषयीची जिज्ञासा कोणाच्याही मनात सहजच उत्पन्न होईल.

ही जिज्ञासा तृप्त करण्याला थोडीशी साधने आहेत. प्रस्तुत चरित्रनायकानेच १८६५ साली त्याचे जन्मस्थान जो मुरूडगाव तो कोणी व कसा वसविला या विषयच्या इतिहासावर मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढे निबंध वाचला. या इतिहासाची मूळ प्रत मोडीत लिहिलेली आहे. तिची भाषा बखरीच्या धर्तीवर आहे. लिपी व भाषा या अंतर्गत गोष्टींचा व इतर बाह्य पुरावा यांचा विचार करता तो निबंध वाचला गेला त्यावेळेला ती प्रत २०० वर्षांची जुनी असावी असे त्या निबंधकारांनी मत दिले आहे. त्यावर आजमितीला ६०-६२ वर्षे लोटली. यावरून ती प्रत २६० वर्षांहून जुनी आहे असे धरावयास हरकत नाही. मुरूड गाव वसविल्यानंतर त्याचा इतिहास लागलाच किंवा त्याची सर्व हकिगत लिहिणाऱ्याच्या स्पष्ट ध्यानात आहे तोच लिहिला गेला असे धरले तर निदान २६० पासून ३०० वर्षांपूर्वी मुरूड हा गाव वसविला गेला असे म्हणण्यात अगदी चूक होणार नाही. तथापि निबंधकाराच्या मताने त्याच ठिकाणच्या पुरातन देवालयांवरून किंवा अन्य खाणांखुणांवरून व लौकिक दंतकथांवरून हा गाव १३ व्या अथवा १४ व्या शतकात म्हणजे ७०० वर्षांपूर्वी वसविला गेला असावा.

मुरूड गावच्या संस्थापनेचा इतिहास अगदी संक्षेपतः असा आहे. गंगाधरभट्ट या नावाचा एक सिद्ध पुरुष उत्तर हिंदुस्थानातून आपल्या एका सुतनिर्विशेष शिष्यासहवर्तमान दक्षिण कोकणात हा गाव वसविला आहे, त्या जागी प्राप्त झाला. ही जागा शेजारी असलेल्या आसूद गावाची रुद्रभूमी म्हणजे स्मशानभूभी होती. त्या भूमीचे व सन्निकृष्ट भागाचे सूक्ष्म निरीक्षण करता त्या सिद्ध पुरुषाच्या ध्यानी आले की ती भूमी वसतियोग्य आहे. म्हणून तेथून चतुष्कोशांतरावर जलग्रामी (हल्लीच्या जालगावात) शेखर वंशांतील जलंधर नामेकरून एक राजा राज्य करीत होता, त्याच्या सन्निध जाऊन ती जागा व आसमंतात भागातील पुष्कळ जागा गाव वसविणाऱ्या लोकांस बक्षीस देण्याकरिता मिळावी अशी विनंती करता झाला. आज्ञोत्तर मिळताच त्याने या नव्या मुरूडगावी १३ ब्राह्मणांची कुटुंबे आणून तितकी ठिकाणे त्यांस आखून देऊन सीमेसीमेवर दगड बसवून बक्षीस दिली. गावामध्ये श्रीदुर्गादेवीची मुख्य देवता म्हणून स्थापना केली. त्याशिवाय पुष्कळ ग्रामदेवतांची स्थापना केली व त्यांच्या पूजार्चनाची सोय करून दिली. त्याचप्रमाणे सोनार, सुतार, गुरव, न्हावी, कुंभार, तेली, परीट, चर्मकार इत्यादी ग्रामसंस्थेस अवश्य अशा धंदेवाल्यांच्या कुटुंबांची वसाहत करवून त्यांना वतनदार केले. यवनांकरिता एका शून्यालयाची (मशिदीची) उभारणी केली. ग्रामोत्सवाची नियमबद्ध व्यवस्था करून ठेविली. सारांश, हिंदुस्थानांतील खेडे म्हणजे जे सर्व युरोपियन गृहस्थांस कौतुकास्पद अद्यापीही वाटत असते, त्या एका खेड्याची नमुनेदार रचना त्या सिद्ध पुरुषाने केली.

यात सांगावयाचे हे की जी १३ ब्राह्मणांची कुटुंबे या गावी वसाहत करण्यास प्रथम आली त्यात एक 'परांजप्या' ब्राह्मण होता व त्याला इनाम करून दिलेल्या ठिकाणातच श्रीगंगानारायण या देवतेची स्थापना करून त्या देवतेची पूजा व अर्चा त्या 'परांजप्या' ब्राह्मणाकडे सोपविलेली होती.

मंडलिकांचे मूळचे आडनाव परांजपे असे होते. मंडलिक हे नाव मागाहून मिळविलेले आहे. त्याला एक आधार आहे. प्रस्तुत चरित्रनायकाचे पितामह धोंडदेव मंडलिक यांना पुरुषसंतती नव्हती. म्हणून त्यांचे जामात श्रीमंत बाजीरावसाहेब (शेवटले पेशवे) यांनी कुवेशी येथील परांजपे घराण्यातील एक मुलगा पसंत करून त्यांच्या मांडीवर दिला. आपल्या वंशांतील मुलगा लभ्य नसेल

तर सगोत्रांतील तरी मांडीवर घ्यावा असा पूर्वी कडक नियम असे. त्याप्रमाणे ज्या अर्थी धोंडोपंत मंडलिक यांच्या मांडीवर परांजप्यांच्या कुळांतील एक पुरुष बसविण्यात आला त्या अर्थी मुरूड येथील मंडलिकांचे मूळ आडनांव परांजपे होते, हा समज खरा असावा.

ज्या ठिकाणात प्रस्तुत चरित्रनायकाचा जन्म झाला व जे अद्यापि मंडलिकांकडे वतन म्हणून चालत आहे ते ठिकाण व मुरूडगाव वसविण्यात आला त्यावेळी श्रीगंगानारायणाच्या पूजे अर्चेकरता 'परांजप्या ब्राह्मणास' जे ठिकाण वतन करून मागे देण्यात आले ते ठिकाण ही दोन्ही एकच आहेत. या ठिकाणी स्थापन केलेल्या श्री गंगानारायणाच्या मूर्तीचा पेंढाऱ्यांनी एका हल्ल्यात ध्वंस केला. तथापि देवळाचा चौथरा अद्यापि या ठिकाणात आढळतो व त्यावरच हल्लीची प्रथम निर्दिष्ट केलेली गोशाळा बांधलेली आहे. सन्निध श्रीगंगानारायणाच्या स्नानादिक्रियेकरिता उदक पाहिजे म्हणून एक तलाव बांधलेला होता. तो जणू काय दुःखाने आटून केव्हाच शुष्क होऊन बुजून गेला आहे, तरी त्याच्या दगडांचा मागमूस या ठिकाणांत बराचसा लागतो. यावरून एवढे अनुमान काढता येते की जो 'परांजप्या' ब्राह्मण मुरूडगावात येऊन प्रथम वसाहत करता झाला तो मंडलिकांचा मूळ पुरुष असावा. हा मूळ पुरुषः सधन नसावा. असता तर पुजारीपण पत्करून नव्या गावात वसाहत करताना जे साहजिक क्लेश भोगणे अवश्य प्राप्त होते ते कुटुंबासह भोगण्याच्या भानगडीत दारिद्र्य विमोचनाचा हेतू असल्याशिवाय पडता ना.

या मूळ पुरुषाच्या कोणत्या पराक्रमी वंशजाने 'मंडलिक' हे उपनाव मिळविले हे आता पाहू.

चरित्रनायकाची एक आते श्रीमंत बाजीराव पेशवे (शेवटले) यांना दिली होती. तेव्हा श्वसूरांचा सन्मान करण्याकरता मंडलिक ही पदवी श्रीमंतांनी दिली, अशी मंडलिक या आडनावाची उपपत्ती काही लोक लावतात. चरित्रनायकाचे आजे धोंडो नारायण यांनी अंजनवेलची मुजुमदारी मिळविली. तिचे काम पाहात असता घरी पुष्कळ मंडळी जमे म्हणून यास मंडलिक म्हणू लागले अशी दुसरी उपपत्ती वरवर विचार करून काही लोक लीलेने लावतात. परंतु मागील कागदपत्रांचे वाचन केले असता असे आढळते की प्रस्तुत चरित्रनायकाचा खापर-पणजा "सेवक विसाजी राम उपनाम मंडलिक व॥ क॥ मुरूड, तालुके पंचनदी, सुभा दाभोळे, यांनी हुजूर सातारचे मुक्कामी महाराज राजश्री छत्रपती स्वामी व तीर्थस्वरूप राजश्री रावप्रतिनिधी स्वामी सान्निध्य येऊन विनंती केली की, आपण पुरातन राज्यातील एकनिष्ठ सेवक. कुटुंबाचे क्षेम चालत नाही. याकरिता 'स्वामींनी कृपाळु होऊन एक ग्राम इनाम करून देऊन चालविले पाहिजे म्हणून त्याजवरून एक ग्राम इनाम करून" इत्यादी मजकूर मंडलिकांकडे अद्यापि चालत असलेल्या नाणीज या इनाम गावासंबंधी जी सनद आहे व तीसंबंधी देशपांडे वगैरे ग्रामाधिकारी यांना जी आज्ञापत्रे श्रीमंत छत्रपती शाहू महाराज व प्रतिनिधी यांचे प्रतिनिधी म्हणून जगजीवन परशराम पंडित यांच्या नावे निघाली आहेत त्यात आढळतो. ही सनद व आज्ञापत्रे सन १७३३ सालातली आहेत. यावरून असे सिद्ध होते की, सुमारे १९५ वर्षांपूर्वीच विसाजी राम मंडलिक हे मराठी पुरातन हिंदुपदपातशाहीचे नोकर होते व त्यांचे उपनाम मंडलिक होते. विसाजीराम विनंती करतात, 'आपण पुरातन राज्यातील एकनिष्ठ सेवक' सेवा एकनिष्ठ ठरण्यास श्रीमंत शाहूमहाराजांच्या कारकीर्दीच्या पलीकडेही जाण्यास हरकत नाही व सन्निध गेल्याबरोबर सनद मिळते त्यावरून असे म्हणता येईल की विसाजीराम हे पिढीजात नोकर

असावे. निदान स्वतः तरी अनेक वर्षेपर्यंत एकनिष्ठ सेवक होते. या गृहस्थास उपनाम मंडलिक लाविलेले आहे. परांजपे या नावाचा उल्लेख नाही. तेव्हा हे उघड आहे की मंडलिक हे नाव विसाजीराम यांनी मिळविले नसून त्याच्या पिढीतील पूर्वजांनी मिळविलेले असावे.

याच्या आधी म्हणजे १७३३ च्या पूर्वी यांच्या वंशांतील कोण पुरुष हे नाव मिळवून गेला याचा शोध लागत नाही. सीताप्राप्तीकरिता लंकेच्या शोधार्थ पाठविलेल्या एका तुकडीतील सुग्रीवाच्या दूतांनी श्री रामचंद्रास येऊन सांगितले की सोमगिरीच्या पलीकडे जाणे अशक्य आहे. त्या प्रदेशांत सूर्याच्या उजेडाचे नाव नाही. तो फार अफाट आहे. त्याच्यापलीकडे आम्हास काही माहिती नाही.[२] त्याप्रमाणेच इतिहासाच्या दृष्टीने असे म्हणता येईल की विसाजीराम हा मंडलिक या उपनावाच्या संबंधे सोमगिरी होय. त्याच्या पलीकडे काही विशेष शोध लागण्याचा तूर्त संभव नाही.

❍

संदर्भ टिपा -

१. तारीख ८ मार्च सन १८३३ रोजी

२. एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं, वानरपुंगवाः । अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ।

- रामायण किष्किंधाकांड अ. ४३ श्लोक ५९

❍❍❍

प्रकरण २

पूर्वेतिहास

। कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततोवा ।
॥ नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

मंडलिकांच्या घरी वंशावळ आहे. नाशिक व काशी या क्षेत्री मंडलिकांच्या उपाध्यांकडे उपलब्ध असलेल्या वंशावळीशी ती जुळत आहे. तिचा प्रारंभ तिमाजी नावाच्या मूळ पुरुषापासून झालेला आहे. त्याला रामजी नावाचा एकच पुत्र होता. त्याला विसाजी नावाचा पुत्र झाला. तो फार पराक्रमी निघाला. त्यांनी १७३३ मध्ये श्रीमंत छत्रपती श्री शाहू महाराज व श्रीमंत पंतप्रतिनिधी यांच्याकडून 'आपण पुरातन राज्यातील एकनिष्ठ सेवक' म्हणून कुटुंबाचे क्षेम चालण्याकरता एक ग्राम इनाम करून घेतला ही हकिगत मागे आलेली आहे. पुरातन राज्याचे विसाजीराम सेवक होते असे सनदेत दिलेल्या अर्जदारांच्या विनंती कलमात स्पष्ट आहे व एकनिष्ठ सेवक होते म्हणूनच योगक्षेम चालण्याकरता गाव इनाम दिला हे उघड आहे. परंतु काय सेवा करीत होते हे त्या सनदेत नाही किंवा अन्यत्र कोठेही त्याचा उल्लेख केलेला आढळत नाही.

वळणे गाव मंडलिक घराण्यात चालत आहे तो याच विसाजीराम मंडलिक यांनी राज्यकार्यधुरंधर संभाजी आंग्रे शिरखेल यांचे वडील तीर्थरूप आबासाहेब यांच्याकडून मिळविला. त्याचप्रमाणे कुंभवे म्हणून मंडलिक यांकडेच चालत असलेला एक गाव आहे तो बेचिराक व उजाड झाला होता तो 'दस्तास आणण्याकरतां' विसाजीराम यांनीच मिळवला.

विसाजीराम यांना पुत्र सात[१] होते. हे सर्वजण आपल्या पित्यास जितक्या सुखास हेतू झाले तितक्याच दुःखासही झाले. कारण हे सातही पुत्र विसाजीराम यांच्या देखत मृत झाले व त्यातील ६ तर निपुत्रिकच होते. सातवा नारायण १७४५ साली मृत्यू वश झाला. तेव्हा त्याची स्त्री सती गेली. सुदैवाने त्याच्या मागे एक ४ वर्षांचा पुत्र धोंडू व दोन कन्या आकाबाई व मथुराबाई[२] अशी तीन अपत्ये उरली होती.

ज्या पुत्रांनी श्राद्धादिसतर्पणे करून विसाजीराम यांचे पारलौकिक श्रेय संपादन करावयाचे त्याच पुत्रांची क्रिया करावयाचे अशुभ कार्य वृद्धपणी विसाजीराम यांवर बहुत वेळा पडल्यामुळे जीवित सहन होत नाहीसे होऊन १७५३ साली विसाजीराम यांनी परलोक गाठला.

यांची क्रिया यांच्या बाल्यावस्थेत असलेल्या १२ वर्षांच्या नातवाने, धोंडूने केली. या मूळ सप्तशाखी वृक्षाच्या उरलेल्या कोवळ्या उपशाखेला वाढविण्याचे काम विसाजीराम यांनी कोणाकडे निरविले होते व परिक्षितितुल्य धोंडूला कोणी वाढविला, हे कळण्याला मार्ग नाही. धोंडू पुढे मोठा झाल्यावर आजोबांप्रमाणेच पराक्रमी निघाला. त्याने १७५९ साली आंग्रे सरखेल यांच्या अमदानीत अंजनवेलची मुजुमदारी मिळविली व आंग्रे यांनी आपल्या कारभाऱ्याची जागा त्यास दिली होती. त्यावेळेस तो अंजनवेलीस जाऊन स्वतः बांधलेल्या घरात राहत होता. घरवाडी ठिकाण व त्या घराचे स्मारक, त्याचे उरलेले जोते, नारायण मंडलिक यांच्या जावयाच्या वंशाकडे (आचवलांकडे) अद्यापि चालत आहे.

धोंडोपंत यांनी एकामागून एक चार स्त्रिया केल्या, त्या घरी धन दौलत पुष्कळ होती; तिचा उपभोग घ्यावयास संततीच पाहिजे होती म्हणून केल्या. त्या- १. सावित्रीबाई, कोणाची मुलगी ते माहीत नाही, २. गंगा, गिम्हवणे येथील गोखले यांची मुलगी, ३. रमा, वेळास येथील जोशी यांची मुलगी व ४. आनंदी (बया), सत्कुंडीचे जोग यांची मुलगी. यांतील पहिली व शेवटली या दोघीजणींपासून संतानप्राप्ती झाली नाही. दुसरी स्त्री गंगा हिला दुर्गा नावाची एक कन्या झाली होती. तिचा विवाह १८.६.१७९३ रोजी श्रीमंत शेवटले बाजीरावसाहेब यांच्याशी झाला होता. सासरचे नाव श्रीमंत सरस्वतीबाईसाहेब असे होते. यांच्याशिवाय ४ मुली गंगाबाईस झाल्या होत्या त्या- १. पुणेकर फाटक यांच्याकडे, २. गव्हे येथील केळकर यांच्याकडे, ३. आंजर्ले येथील विध्वंस यांच्याकडे, ४ मुरूड येथील बर्वे यांच्याकडे अशा दिल्या होत्या. याशिवाय दोन झाल्या होत्या त्या लग्नापूर्वीच मृत झाल्या.

मंडलिकांपैकी धोंडोपंत हेच पहिल्याने पुण्यास रहावयास गेले. त्यांना पालखीचे वतन मिळाले होते. त्यात बसून दररोज एकवेळा सरकारवाड्यात ते जामातांच्या दर्शनास जात असत. पालखीचे वतन व ९ हमालांचा व एक मशालीच्या तेलाचा खर्च अंजनवेल तालुका कचेरीतून खर्च पडत असे. पुणे येथे असताना पेशवे यांच्या कारकीर्दीत अंजनवेल येथील कुळकर्ण धोंडोपंतांनी "रसद म्हणजे नजर ३५०० (साडेतीन हजार) भरुन व मागील रसदवाल्याचे १००० रुपये भरून १७८८ साली प्राप्त करून घेतले होते."

धोंडोपंत यांची स्त्री रमाबाई हीस एक चांगला पुत्र झाला होता; पण त्यास मातृसुख अल्प होते. तो एक वर्षाचा झाल्यावर रमाबाई त्याला सोडून परलोकी गेल्या. त्यावर ६ वर्षांनी त्यास पुण्यास १८१३ मध्ये नेण्याचा बेत धोंडोपंत यांनी केला; परंतु वाटेत खामगाव येथे मुक्काम असताना मातेच्या मागे राहण्याचे जसे काय त्यास जड वाटून वाटेतच दुखणे घेऊन पुणे मुक्कामी गेल्यावर त्याने मातेचाच पंथ स्वीकारला. या सुमारास १८१३-१४ साल निघाले होते. धोंडोपंत यांच्या वयाची ७०-७२ वर्षे उलटली होती; इतक्यात वृद्धपणी एकुलत्या एक सुताच्या विरहाने त्यांची केवढी हानी झाली! चार

स्त्रिया मिळून ६-७ मुले झाली, त्यात मुलगा एक! तोही अल्पायु! पुढे मुलगा होण्याची आशा नाही! धोंडोपंतांचा धीर अगदी खचून गेला व काळ समीप आला असे त्यांना वाटू लागले. ते श्रीमंत पेशवे यांनी जाणून मुरूड येथे मंडलिकांच्या वंशांतील कोणी पुरुष शिल्लक नाही असे पाहून कुवेशीकर विद्वान, दशग्रंथी ब्राह्मण मोरभट्ट परांजपे यांचा १२-१३ वर्षांचा मुलगा श्वशूरांच्या मांडीवर देण्याची समक्ष योजना केली. त्याप्रमाणे १८१३-१४ साली, मार्गशीर्ष वद्य १ शके १८३५ रोजी दत्तविधान झाले. मुलाचे नाव नारायण ठेवण्यात आले. तेच प्रस्तुत चरित्र नायकाचे भाग्यशाली वडील होत.

❍

संदर्भ टिपा -

१. रावसाहेबांच्या दप्तरातील त्यांचे मित्र सोमण यांनी केलेल्या एका टिपणात ही संख्या ५ अशी दिलेली आहे.

२. मथुराबाई ही अंजनवेलचे आचवल यांच्याकडे दिली होती.

❍❍❍

प्रकरण ३

नाना मंडलिक

। यदि रामा, यदि च रमा, यदि तनयो विनयधीगुणोपेतः ।
॥ तनये तनयोत्पत्तिः सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ॥ १ ॥

अर्थः- सुंदर ललना राजलक्ष्मी गृही गुणवान् पुत्रही ज्याला ।
॥ पुत्रापोटी पुत्र होय तरी स्वर्गाधिक सुख हो त्याला ॥ १ ॥

(किर्लोस्करकृत सं. सौभद्र)

नानांचा जन्म १८०० (शके १७२२) साली झाला. त्यांना मागे सांगितल्याप्रमाणे मुरूडचे धोंडोपंत मंडलिक यांनी १८१३-१४ साली दत्तक घेतले. दत्तक घेतल्यावर धोंडोपंत मंडलिक यांचा कैलासवास झाला. पुणे येथे असताच सातारचे कुलीन गृहस्थ दाजीबास्वामी गोळे यांची कन्या नानांस दिली होती. पुढे १८१८ साली श्रीमंत बाजीराव पेशवे प्रजापालनक्लेशांतून मुक्त होऊन ब्रह्मावर्तास रहावयास निघून गेले. त्यांच्याबरोबर न जाता नानांनी मुरूडची वाट धरली; कारण श्रीमंतांस दिलेली नानांची बहीण आधीच निवर्तल्यामुळे मायेचा पाश उरला नव्हता. नानांच्या बरोबर त्यांच्या दोन मातोश्री १. गंगाबाई (पेशवे यांची सख्खी सासू) व २. आनंदीबाई (बयाबाई) या मुरूडास राहावयास आल्या. गाव आल्यावर घरावर मोठा दरोडा पडून ५०००रु. चे दागिने लुटीत गेले. नानांना डोक्यावर एक जखम झाली होती. आनंदीबाई व नाना एकत्र रहात असत. पण गंगाबाईचे व त्यांचे पटत नसे. तिची दुसरी कन्या आवडाबाई मुरूड येथील बर्वे यांच्याकडे दिली होती, तिच्याकडे गंगाबाईचा ओढा फार होता. व ते सहाजिक होते म्हणून ती निराळी राहत असे. एक बागायत घरवाडीचे इनाम ठिकाण (रहाळकरांपैकी मुरूड मुक्कामाचे) पेंढे शेत नावाची भात जमीन व एक कोरेगाव[१] म्हणून जो मंडलिक यांच्याकडे गहाण होता तो खोती गाव आवडाबाईस चोळीबांगडीबद्दल धोंडोपंत मंडलिक यांनी दिला होता. ही मिळकत आवडाबाईच्या हयातीपर्यंतच त्यांच्याकडे चालावयाची होती असे मंडलिक यांचे म्हणणे होते. वंशपरंपरा बक्षीस होती असे बर्वे यांचे म्हणणे होते. या तंट्याच्या कारणावरून चालू वहिवाटीत एक व अव्वल एक असे दोन दावे मंडलिकांनी बर्व्याविरूढ सांगितले. त्यांचा निकाल बर्वे यांच्या तर्फे झाला.

आनंदीबाई यांची रहाणी साधी असे. कोणाच्या भानगडीत न पडता दत्तकपुत्र नानासाहेब यांच्याजवळ राहून त्यांनी आपले आयुष्य ईश्वरचिंतनात घालविले. त्यांना एकदा वरील बर्वे प्रकरणात साक्ष देण्याचा प्रसंग आला होता ती येणेप्रमाणे -

"आनंदीबाई कोम धोंडो नारायण मंडलिक, जात चित्पावन. उमर वर्षे ३४. सर्व माणसे कुटुंबाची पुणे मुक्कामी होत तेथे घरधनी यांजवळ माझी सवत गंगाबाई हिणे विचारिले की चिरंजीव आवडाबाई बर्वी हिचे मुलींस उपजीविकेसाठी काही दिले पाहिजे. तेव्हा उत्तर जाहले की आम्ही मूल घेतला आहे व दुसऱ्याही मुली आहेत. त्याही मागू लागतील. सबब कोणासही काही द्यावयाचे नाही."

"ही गोष्ट विचारल्यावर चार महिन्यांनी आजमासे काळ झाला. वर्षश्राद्ध झाल्यावर आजमासे आठ नऊ महिन्यांनी मी काशीस निघून गेले होते." आनंदीबाईचा सन १८६० साल चैत्र वद्य ६ रोजी अंत झाला.

गंगाबाई ही फार हुशार होती. सर्व मिळकतीचा व्यवहार स्वतः पाहात होती. त्यामुळे नानांस लहानपणी फार त्रास पडला नाही. शिवाय मुरूडास आल्यावर ६७ वर्षांनी नानांचे जनक वडील वेदशास्त्रसंपन्न मोरभट्ट हे मुरूडास रहावयास आले. त्यांची नानांस हरएक कामात मोठी मदत होत असे.

नाना हे वर्णाने गोरे, शरीराने उंच व सदृढ होते. त्यांची स्त्री वर्णाने गोरी, अंगाने सडपातळ व बांध्याने ठेंगणी होती.

दोघांचा जोडा नावाजण्यासारखा होता. यास कशाची उणीव नव्हती. या दंपत्याच्या प्रीतितरूला लवकर लवकर चांगली फळे आली. नानांस १८२५ मध्ये प्रथम पुत्रफलप्राप्ती झाली. त्या पुत्राचे नाव रामचंद्र असे ठेविले होते. त्यास सारे भाऊ म्हणत. यांच्या पाठीवर १८२८ मध्ये नानांना आणखी एका पुत्रफलाची प्राप्ती झाली. त्या पुत्राचे नाव गंगाधर असे ठेवले होते. याला रावजी म्हणत. रावजींच्या पाठीवर एक कन्याफलाची प्राप्ती झाली. कन्येचे नाव काशीताई असे ठेविले होते. त्यानंतर त्यांना १८३३ मध्ये तिसऱ्या पुत्रफलाची प्राप्ती झाली. त्याचे नाव विश्वनाथ असे ठेवण्यात आले. त्यावेळेस हे मूल (प्रस्तुत चरित्रनायक) पुढे पराक्रमी होऊन आपले नाव सार्थ करील असे कोणाच्याही ध्यानात आले नसेल. विश्वनाथास पाळण्यात घालून बाजेवर पडून पाळण्याची सूत्रे हालविताना हा पुढे मोठा झाल्यावर सर्व देशाची सूत्रे चालवील असे स्वप्नसुद्धा याच्या मातोश्रीस पडले नसेल. निद्रा आली नाही म्हणून गीत म्हणत असताना हा मोठा झाल्यावर सारे राष्ट्र याचे यशोगीत गाईल अशी कल्पनाही याच्या मातोश्रीच्या मनात शिरली नसेल. विश्वनाथास सारे अण्णा म्हणत.

यानंतर नानांना आणखी ४ कन्या फळांची प्राप्ती झाली व शेवटी १८४६त एक पुत्रफळाची प्राप्ती झाली होती. परंतु ते अकाली गळून पडले. याचे नाव जयराम असे होते. शेवटी एकंदरीत तीन पुत्र व ५ कन्या अशी चांगली फळे वाढीस लागली. सर्व मुली कुलशीलवान घराण्यांत पडल्या होत्या. त्या पुढीलप्रमाणे,

१. काशीताई - आयनीचे नऊलाखे कान्हेरे (भाऊसाहेब) यांना दिलेली.
२. माई - दाभोळचे दामले यांच्याकडे दिलेली.
३. कृष्णा -अलिबागकर श्रीमंत आंग्रे बिवलकर यांच्याकडे दिलेली.
४. वेणू - केळशीचे नाना केळकर यांच्याकडे दिलेली.
५. आत्या - केळशीचे बिवलकर यांच्याकडे दिलेली.

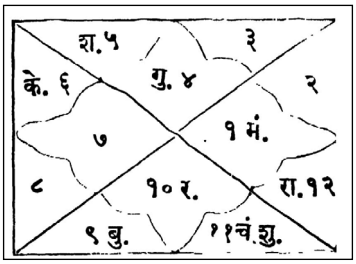

नानासाहेबांची जन्म-लग्न कुंडली

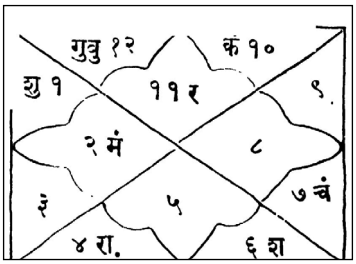

रावसाहेबांची जन्म-लग्न कुंडली

❍

संदर्भ टिपा -

१. मंडलिक यांच्या म्हणण्याप्रमाणे हा गाव बक्षिसपत्रात मागाहून प्रविष्ट केला गेला.

❍❍❍

प्रकरण ४

रावसाहेबांचे बालपण व आद्यशिक्षण

अकीं तुम्हांसि घेउनि, आलिंगुनि, हृष्ट कोण होतात? ।
कोणास माय म्हणतां? तुमचा कृतसुकृत कोण हो तात? ॥

(मोरोपंत)

अण्णांचा वर्ण उत्तम गोऱ्यापैकी, डोळे विशाल व अत्यंत तेजस्वी, चेहरा वर्तुळाकृती, नाक तरतरीत, ओठ अगदी लाल, असे त्यांचे बाळपणचे कोवळे, सुंदर व सुलक्षणसंपन्न शरीर पाहून मथळ्यावर दिलेल्या आर्येतील प्रश्न त्यांच्या पाहाणाऱ्याच्या मनात विचारावेसे वाटले असल्यास त्यात नवल नव्हते. चेहऱ्यात खोडी काढावयाची म्हणजे त्यांचे ओठ फार मोठे व जाड होते. परंतु ते तसे करण्यात परमेश्वराचा हेतू असावा; कारण मोठेपणी त्यांना आपल्या जवळ जवळ मुक्या देशबांधवांची तरफदारी करून वरिष्ठांकडून दाद लावून घेण्याकरता एकसारखे बोलण्याचे काम करावयाचे होते.

प्रातःकाली दृश्यमान होणाऱ्या लक्षणांवरून तो दिवस घनांधकारित होईल अथवा सूर्यप्रकाशित होईल ते कळते अशा अर्थाची एक इंग्रजी. म्हण[१] आहे तिचाच अर्थ अधिक स्पष्ट करून सांगणारी दुसरी एक इंग्रजी म्हण[२] आहे. तिचा अर्थ असा आहे की आज जे लहान मूल आहे तेच पुढे मोठे झाल्यावर कसे निघेल याचे अनुमान त्याच्या लहानपणच्या लक्षणांवरून करता येते. मूल जरा बसू लागले व हाती लागेल ती वस्तू काय आहे हे ठरविण्याचे काम मुखाकडे संपवू लागते. ती वयोवस्था अण्णांस प्राप्त झाल्या दिवसापासूनच त्यांना पुस्तके चाखावयाचा नाद लागला की काय हे माहीत नाही पण तो फार लवकर लागला. त्यावरूनच अण्णा पुढे फार विद्वान निपजतील असे सर्वांनी खात्रीपूर्वक अनुमान अगोदर काढून ठेविले होते व ते खोटे ठरणार नाही, अशी खबरदारी त्यांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देऊन त्यांच्या वडिलांनी घेतली होती.

विद्येच्या नादाशिवाय अण्णांस बुद्धिबळे[३], गंजिफा व सोंगट्या या खेळांचा नाद असे असे सांगतात. हे सर्व बुद्धिवर्धक खेळ आहेत. व या खेळांचा नाद वयाच्या ८-९व्या वर्षी मुलाला लागावा

हे विलक्षण आहे. बुद्धिबळाचा डाव हा युक्तीचा, विशेष बुद्धीचा व तर्काचा आहे. हत्तीप्रमाणे सरळ व उंटाप्रमाणे तिरकस अशा दोन गतीने जाण्याची सत्ता असलेले वजीरासारखे मोहरे जरी प्रतिपक्षाने हस्तगत केले तरी हताश न होता राहिलेल्या मोहन्यांवरच सावधपणे लढून प्रतिपक्षाचा पाडाव करणे, निदान आपल्यावर मोठासा डाव होऊ न देणे हे बुद्धिकौशल्याने शक्य आहे. हत्ती, उंट, घोडा, वजीर व राजा इत्यादी सर्व मोहऱ्यांच्या गती म्हणजे हालचाली नियमबद्ध आहेत. अशा नियमबद्ध, सनदशीर, बुद्धिकौशल्ययुक्त डावाची अण्णांना लहानपणी आवड होती, यावरून असे म्हणता येईल की बालपणीचे अण्णा हे पुढे रावसाहेब झाल्यावर राजकारणात ते जे मोठे सनदशीर व बुद्धिमान योद्धे झाले त्याचे पूर्व लक्षण त्यांनी आपल्या बुद्धिबळाचे खेळावरील प्रेमाने बाळपणीच सुचवून दिले होते.

रावसाहेबांच्या म्हणींपैकी एक म्हण या चरित्रात म्हणीच्या प्रकरणात सापडेल, ती गंजीफांचे खेळावरून निघालेली आहे. ती अशी की, अखेरी मारल्याशिवाय डाव पुरा होत नाही. अखेरी मारावयाची म्हटली म्हणजे १२० पानांपैकी काय काय पाने पडली व काय काय शिल्लक राहिली हे नीट लक्षात ठेवले पाहिजे. अखेरी मारणे हे चांगल्या स्मरणशक्तीच्या चिकाटी असलेल्या माणसाचे काम आहे व ते इतर मंदबुद्धिजनांचे मुळीच नाही. अखेरी मारली की मारणाऱ्यावर लागलेली सर्व पाने फिटतात. राजकारणात जी पुढे रावसाहेबांनी चिकाटी दाखविली, कोणतेही अंगीकृत कार्य सर्व बाजूंकडे लक्ष देऊन पल्ल्याला पोचवण्याचा जो निश्चय दाखविला त्याचे मूळ लक्षण अण्णांनी बालपणातच या गंजिफांच्या खेळाच्या प्रेमाने दाखवले यात संशय नाही.

आधी सांगितल्याप्रमाणे अण्णांना सोंगट्यांचाही डाव आवडत असे. या खेळामध्ये दान लावण्याच्या चातुर्याबरोबर वक्तशीर व फायदेशीर असे मोजके दान पडण्यास दैव लागते. ते अनुकूल नसेल तर फासा फसवितो व ऐन रंगात डाव आला असता सई होत नाही. सोंगट्या न उजवता फिरंगी लागते. तोच फासा अनुकूल झाल्यास प्रतिपक्षावर आपली सई होऊन दुरंगी करता येते. या खेळावरील प्रेमाने रावसाहेबांनी चांगला चट्टा बसतो कापसाचा सट्टा पुढे केला त्याचे पूर्वलक्षण दाखविले. यावर कोणी म्हणेल हे तीन खेळ आमचे राष्ट्रीय खेळ आहेत हे थोडेबहुत सर्वांना येतातच. त्यावर उत्तर असे आहे की, शारीरिक बल वाढविणारे व बुद्धी वाढविणारे आमच्यामध्ये अनेक खेळ आहेत; परंतु त्या सर्वांची आवड अगदी लहान मुलास नसते. मोठ्या मुलांस असते. थोरल्या बाजीरावास आट्यापाट्या, खो-खो व हुतुतू हे खेळ लहानपणी आवडत, त्यामुळे पुढे ते शत्रूस कोंडीत धरू शकत. आपण पकडले गेलो असता ती फोडून निसटून जाऊ शकत. शत्रूस खो देत देत एका ठिकाणाहून त्यांना पिटाळून दडून बसलेल्या आपल्या सैन्याच्या तोंडी अचानक देत असत. अशा रीतीने सर्व देशभर हुतुतू घालू शकत. सर्व युरोपाला उलथे पालथे घालणारा नेपोलियन लहानपणी बर्फाच्या तोफा व किल्ले बांधण्याचा खेळ खेळत असे. अशी उदाहरणे विश्रुतच आहेत.

नानांचे जनक वडील म्हणजे वे. शा. सं. मोरूभाऊ परांजपे, घरी पुराण सांगण्यास ठेवलेले बावधनकर शास्त्री व खुद्द नाना इतक्यांनी अण्णांचे शिक्षणकार्य[४] आपल्या शिरी घेतले होते, त्यांची पद्धतीही अनुकरणीय होती. अण्णांचा हुकूम होईल तसे खेळत व धडे शिकवीत. काही काळ अण्णा गावच्या शाळेत जात होते. त्यांचे तेथे उपलभ्य असलेले मराठी शिक्षण ९व्या वर्षी पुरे झाले. त्याचे

श्रेय खद्द नानास दिले पाहिजे. मुरुडास शाळेत असे अण्णा दोन वर्षे जात होते व तेही त्यांचे जाणे अगदी नावाचे होते.

याशिवाय रूपावली, समासचक्र, अमरकोश यांतही त्यांचा प्रवेश झाला होता. त्याचे श्रेय बावनकर शास्त्रीबुवांकडे होते व रुद्र, पवमान पुरुषसूक्त त्रिकालसंध्या, वैश्वदेव व पूजा हे नित्यकर्माचे भाग त्यांनी मुखोद्गत केले होते, त्याचे श्रेय वे॥ मोरूभाऊंकडे होते. पूजा, वैश्वदेव ही संध्येबरोबर स्वतः अण्णा प्रसंगोपात्त मोठेपण करीत असत. रामरक्षा घरच्या मुलांमुलींबरोबर नानांनी अण्णांस शिकविली होती. तिचा पाठ रावसाहेब मोठेपणीही करीत असत व नातेवाईकांची अथवा स्नेह्यांची मुले भेटावयास आली असता त्यांच्या अभ्यासाची विचारपूस करताना रामरक्षा येते काय असा प्रश्न विचारीत, इतकी त्यांना तिची आवड होती. इतक्या विद्येच्या भाराचा परिणाम शरीरावर जो व्हावयाचा तो झाला. बाळपण अण्णांनी आंग केव्हाही धरले नाही. "मी[५] ८-९ वर्षांपर्यंत शरीराने कृश होतो व पुढे दहाव्या वर्षी घर सोडून गावी गेलो." मंडलिकांचे वरकस गाव हवापाण्यासंबंधी नावाजलेले आहेत. तेथे जाऊन स्वस्थ विश्रांती अण्णांनी घेतली.

अण्णांचा व्रतबंध आठव्या वर्षी माघ महिन्यात झाला व फाल्गुन महिन्यात मुरूड गावाच्या नजीक असलेल्या, 'आंजर्ले गावातील मातबर, प्रतिष्ठित व कुलीन अशा काणे ऊर्फ हवलदार यांच्या घराण्यातील बाळदादा हवलदार यांची सात वर्षांची ज्येष्ठ कन्या सखूताई हिच्याशी झाला.' हुंड्याचे मान त्यावेळी फार नव्हते. मंडलिक ह्यांनी फक्त ४०० रु. हुंडा घेतला. हल्लीच्या मानाने हा खरा बालविवाह होय. त्यावेळेस सर्वत्र अशीच पद्धत होती. परंतु पुढील चरित्रावरून असे आढळेल की हा विवाह केव्हाही अपायकारक झाला नाही. एवढेच नाही तर हल्लीच्या प्रौढ विवाहांशी तुलना करून पाहिले असता या दंपत्याचे प्रेम फार श्रेष्ठ ठरेल. रावसाहेबांनी एका प्रसंगी आपल्या पत्नीला मंदोदरी व अहिल्या या दोघींची उपमा दिली. (प्रकरण ५३ पाहा) कोणत्याही हिंदूस पतिव्रतेची स्तुती याहून अधिक करता यावयाची नाही.

दोन वर्षांनी म्हणजे १८४५ साली रत्नागिरीस शाळा काढून इंग्रजी शिक्षणाची सोय सरकारने केली, असे समजताच अण्णा तेथे जावयास निघाले व नानांनी संमती दिली. खरे पाहिले असता इंग्रजी शिक्षण सुरू झाले तेव्हा त्याचा फायदा गरिबांनीच घेतला, कारण त्यांना तेणेकरून पोट भरावयाचा उत्तम उपायच मिळाला. शिक्षणाद्वारे द्रव्यप्राप्ती होण्याच्या आमिषाला श्रीमंत मासे लुब्ध झाले नाहीत. "ज्यांना विद्या नाही ते विद्वानापेक्षा अधिक श्रीमंत आहेत असे नाही का आपण नित्य पाहात." याच सुरात ते लक्ष्मीस्तोत्र म्हणत व विद्येची निंदा आरंभीत असत. श्रीमंतीच्या डौलात पुढील काळाची पर्वा न करिता संसारात मुलामुलींच्या लग्नाबरोबरच इतिकर्तव्यता संपली असे मानून स्वस्थ बसत असत. अशी लोकस्थिती असता 'तुम्हाला हो विद्या कशाला! ते गरिबांचे काम!' असा मंत्र कोणी अज्ञ खुषमस्कऱ्याने नानांच्या अथवा अण्णांच्या कानात फुंकला नाही व फुकला असल्यास तो त्यांनी मानला नाही. श्रीमंत कुळात जन्म पावून अण्णा शिक्षणप्राप्तीकरता अगदी १३ व्या वर्षी घर सोडून दूर जावयास तयार झाले व वडिलांनी संमती दिली हे आश्चर्यकारक आहे. मुलाकरता नाना रत्नागिरीस स्वतः मधून मधून बिऱ्हाड करून असत. त्या शाळेत हल्लीच्या

४-५ इयत्तांइतके शिक्षण मिळत असे. रत्नागिरीच्या इंग्रजी शाळेतील नोंदीचा सहीसूद एक उतारा सापडतो त्यावरून असे समजते की, ४.१०.१८४५ रोजी अण्णांनी त्या शाळेत तिसऱ्या वर्गात आपले नाव घातले. त्यापूर्वी फक्त १४ मुलेच शाळेत दाखल झाली होती. त्या वर्षाच्या अखेर एकंदर मुलांची संख्या ४५ पर्यंत गेली होती. पुढे दोन वर्षांनी म्हणजे २९.१०.१८४७ रोजी तेथील शिक्षण पुरे करून मुंबईस एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये पुढचा अभ्यास करण्याकरता अण्णा शाळा सोडून गेले. चालचालणुकीच्या सदरात 'बुद्धिमान, वर्तन चांगले' असा शेरा आढळतो.

राम बाळकृष्णाजी हे मुंबईतील एक सज्जन प्रभु गृहस्थ त्यांचे गुरुजी होते. त्यांनी रावसाहेबांची हशारी पाहून त्यांना प्रेमाने शिकवले. गुरुशिष्यांचे एकमेकांवर प्रेम जडले. हे गुरुजी आपल्या हुशारीवर पुढे ४०० रुपये पगारापर्यंत वाढले होते व तसे रावसाहेबही पुढे पुष्कळ वाढले होते. तथापि एकमेकांचे एकमेकांविषयीचे प्रेम आमरणांत राहिले. रावसाहेब कराचीस असता आपला एक आप्त गुरुजीनी रावसाहेबांच्या स्वाधीन केला होता. एकमेकांस नेहमी संक्रांतीचा तिळगुळ पाठवीत. गुरुजी म्हणत, "तिळगुळ पाठवण्याची आमच्यातील चाल स्नेहभाव वाढवणारी आहे व मला ती पाळण्याची आवड आहे." यांना पुढे रावबहादूर हा किताब मिळाला होता, पण यांचे लोकप्रिय नाव नुसते 'राम' असे होते. हे कष्टम खात्यांत असिस्टंट कलेक्टर होते. हे बंगालमधील प्रवास करून विलायतेसही जाऊन आले होते. यांचे शेअर बाजारात फार नुकसान झाले. नंतर ते फार दिवस वाचले नाहीत. सर्व मुंबई यांच्याकरता हळहळली. हे दिसण्यात सुरेख, बोलण्यात गोड, रितीत सभ्य व राहणीत साधे असल्यामुळे फारच लोकप्रिय होते. यांनी गुरुवार २.८.१८६६ रोजी अल्पकालीन दुखण्याने स्वर्लोक गाठला.

रावसाहेब, यांना केवढा मान देत ते त्यांच्या रोजनिशीतील १२.२.१८५६ चा खालील उतारा दाखवतो. "भाईस भेटलो, उत्तम मनुष्य व माझा पक्का मित्र."

मुंबईस जाण्यास अण्णा निघाले तेव्हा त्यांच्या वयाची नुकती १४ वर्षे पुरी झाली होती. तरीही घर सोडून इतके दूर कसे जावे व त्यांना कसे जाऊन द्यावे हा विचार अण्णांच्या किंवा नानांच्या मनात आला नाही. इतक्या दूरच्या प्रवासाचे व त्यावेळच्या मुंबईतील राहणीची गैरसोय सोसून अण्णांनी मुंबईस येऊन यश संपादन करण्याचे जे धाडस केले ते वाखाणणी करण्यासारखे होय. १९०७ साली रावसाहेबांचा अमोलिक ग्रंथसंग्रह फर्ग्युसन कॉलेजला त्यांच्या चिरंजीवांनी रावसाहेबांच्या स्मरणार्थ उदारपणे नजर केला, तेव्हा या ग्रंथसंग्रहाचा उद्घाटन समारंभ नामदार फुल्टन यांच्या हस्ते झाला. त्याप्रसंगी रावसाहेबांच्या वरील धाडसाचा गौरव करताना डॉ. भांडारकर म्हणाले की, 'रावसाहेब हे सरस्वतीचा दुर्ग कसा हस्तगत करावा हे दाखविणारे मागाहून येणाऱ्या आमच्या सैन्यास वाटेतील काष्ठतरूंचा छेद करून व मार्ग शुद्ध करून देणारे त्याकाळचे अग्रेसरच होते.'

❍

संदर्भ टिपा -

१. The dawn shows the day.

२. Child is the father of the man.

३. हे सर्व खेळ नानासाहेबांनी अण्णांना उपपत्तीसह शिकवले होते असे अनुमान करण्यास थोडा आधार आहे. रावसाहेबांच्या रोजनिशीत बुद्धिबळे व गंजिफा यांची उपपत्ती देणारी अगदी जुनी अशी टिपणे संगृहीत केलेली आढळतात. ती रोजनिशी प्रकरणात पुढे येईल. रोजनिशीत फक्त गंजिफानी खेळल्याचा उल्लेख सापडतो.

४. रावसाहेबांचे आजे धोंडोपंत यांच्या मुळे लिपिग्रहणरूपाने रावसाहेबांचा, वाङ्मयात प्रवेश झाला व रावसाहेबांना नानाविध प्रकारचे ज्ञान प्राप्त झाले असे एकाने विविधज्ञानविस्तारात लिहिलेल्यारावसाहेबांच्या चरित्रात दुसऱ्या भागात म्हटले आहे ते शक्य नाही, धोंडोपंत हे पुण्यास १८१४ साली मृत झाले. त्यानंतर १९ वर्षांनी रावसाहेबांचा जन्म झाला.

५. हे आत्मवृत्त १८८७ साली रावसाहेबांची प्रकृती बिघडली तेव्हा तिचे मान चिकित्सेकरता एका वैद्यास लिहिलेल्या यादीत आहे.

❍❍❍

प्रकरण ५

उच्च शिक्षण

॥ कुतः सुखार्थिनो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम् ॥

वयाला १४ वर्षे होत आहेत तोच एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट या नावाच्या पाठशाळेत दाखल होण्याकरता रावसाहेब मुंबईस निघून आले. हल्लीचे एल्फिन्स्टन कॉलेज हे याच संस्थेचे रूपांतर होय. एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट, हल्लीचे स्मालकाज कोर्ट ज्या जागेवर आहे, त्याच जागेवरील जुन्या इमारतीत भरत असे. हल्लीच्या इंग्रजी हायस्कुलातील वरच्या दोन इयत्तात होणारा अभ्यास व हल्लीच्या कॉलेजात चार वर्षांत होणारा अभ्यास, मिळून जेवढा अभ्यास होईल तितका अभ्यास या एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये कमी अधिक मानाने होत असे. हल्ली भिन्न विषयात ऐच्छिक शाखा निघाल्या आहेत. तशा त्यावेळेस नव्हत्या. ऐच्छिक विषय घेऊन कॉलेजमधील बी.ए. ची परीक्षा देणारा विद्यार्थी एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये शेवटची परीक्षा दिलेल्या विद्यार्थ्यांपेक्षा त्या विषयात अधिक प्रवीण कदाचित ठरेल; परंतु भिन्न भिन्न विषयांचे त्याचे ज्ञान पाहिले असता हल्लीच्या कॉलेजमधील कोणताही बी.ए. बहुश्रुतपणात फार कमी भरेल. इतिहास, ज्योतिष, अंकगणित, बीजगणित, भूमिती, त्रिकोणमिती, शून्यलब्धी, वाङ्मय, पदार्थ विज्ञान, रसायनशास्त्र इत्यादी विषय तेथे शिकवले जात.

मुंबईस रावसाहेबांचे बिऱ्हाड अनंत ऋषीचे वाडीत होते. जवळ एक ब्राह्मण स्वयंपाकास होता. धान्य व इतर काही जिनसांचा पुरवठा मुरूडाहून होत असे. रहाण्याची जागा दोन खोल्यांची आकुंचित होती. दर एक खोली दहा फूट रुंद व बारा फूट लांब होती. भाडे १॥ रु. पडत असे. स्वच्छतेबद्दल त्या वाडीची ख्याती नव्हती.

कॉलेजात प्रवेश होण्यापूर्वी एक परीक्षा द्यावी लागे.[१] "सहा महिन्यांनी परीक्षा देऊन कॉलेजात जावयाचा, तो एक मोठा ज्वर सात दिवसपर्यंत आला. त्यावर एका वैद्याने फार कडक औषध दिले. त्यापासून तीन वर्षेपर्यंत त्रास झाला."

परीक्षेपूर्वी आलेला ज्वर रावसाहेबांना नडलेला दिसत नाही, कारण सर्व विषयांत ज्याला चांगले गुण मिळत त्याला शिष्यवृत्ती देण्यात येत असे, त्याप्रमाणे पहिल्या वर्षाची त्यांना मिळाली व नाना मंडलिक यांनी बोर्ड ऑफ एज्युकेशन या संस्थेला खाली दिल्याप्रमाणे करारनामा लिहून दिला.

"ज्या अर्थी माझा मुलगा विश्वनाथ नारायण यास बोर्ड ऑफ एज्युकेशनने क्लेअर स्कॉलरशिप देण्याचे ठरविले आहे, त्या अर्थी या करारनाम्यावरून मी असे लिहून देतो की, एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये आज तारखेपासून तीन वर्षेपर्यंत त्यास अभ्यास पुरा करण्याकरिता ठेवण्यास मी कबूल आहे. या मुदतीच्या आत जर मी त्यास काढून घेतला तर वरील शिष्यवृत्तीनिमित्त जेवढी रक्कम मी घेतली असेल ती सर्व परत देण्यास मी या लेखाने बांधला गेलो आहे." (ता. ४.८.१८४८)

त्यावेळचे अध्यापक पूर्वीच्या ऋषीप्रमाणे शिक्षण हे एकच ध्येय पुढे ठेवून आपले कर्तव्य करीत असत. 'उपाध्यायसहभू दुःशीलता' दाखवीत नसत; यामुळे शिष्यचित्त आपल्याकडे आकर्षण करून घेत. या अध्यापकांत प्रो. हार्कनेस, प्रो. पॅटन, प्रो. रीड व प्रो. ग्रीन हे प्रमुख होते.

रावसाहेब कॉलेजात आले त्या वेळेस भास्कर दामोदर पाळंदे, नवरोजी फरदुनजी, नारायण विष्णु बापट, दादाभाई नवरोजी, नारायण भाई दांडेकर, गणपतराव भास्कर इ. तेथे मंडळी होती.

यातली कोणी मंडळी बुद्धीने कमी नव्हती; अभ्यासात आळशी नव्हती; परंतु विद्यार्थी या नात्याने रावसाहेबांनी आपली छाप सर्वांवर बसविली. त्यांची बुद्धी हवा तो विषय ग्रहण करण्यास व त्यात प्राविण्य मिळविण्यास समर्थ होती. या बाबतीत इतर विद्यार्थी मागे पडत. म्हणजे गणितात एकाची जी मती चाले ती तर्कशास्त्रात कुंठित होई व तर्कशास्त्रात चाले तिला रसायनशास्त्राचे आकलन होत नसे. शेवटल्या परीक्षेपर्यंत रावसाहेब कोणास हार गेले नाहीत. एका विद्यार्थ्यास कॉलेजमध्ये जेवढी बक्षिसे व शिष्यवृत्त्या मिळवणे शक्य होते तेवढी त्यांनी मिळविली. या परीक्षेत ते एकंदरीत पहिले येऊन, शिवाय नऊ विषयांतही पृथकपणे पहिले आले. ते नऊ विषय म्हणजे १. लक्ष्मीशास्त्र[२], २. तर्कशास्त्र, ३. मानसशास्त्र, ४. नीतिशास्त्र, ५. वाङ्मय, ६. इतिहास, ७. रसायनशास्त्र, ८. वनस्पतीशास्त्र व ९. देशीभाषाविषय हे होत.[३] याप्रमाणे परीक्षेत त्यांस नऊ बक्षिसे मिळाली पाहिजे होती; परंतु दोन विषयांहून अधिक विषयात बक्षिसे कोणालाही देऊ नयेत असा नियम असल्यामुळे त्यांना दोनच मिळाली. शेवटच्या परीक्षेत रावसाहेबांना उत्तम गुण मिळून, नॉर्मल स्कॉलरशिप मिळाली व दरमहा तीस रुपयाचे वेतन मिळू लागले. याशिवाय त्यांनी एजवर्थकृत 'लाटरी' या नावाच्या ग्रंथाचे भाषांतर करून सुंदरजी जीवाजी यांच्या नावाचे बक्षीस मिळवले.

अण्णांनी जी सर्व विषयपारंगतता दाखवली ती त्यांच्या गुरुजींच्या चांगली लक्षात होती. संधी येताच म्हणजे त्याचे गुरुजींपैकी एक प्रो. पॅटन हे रजेवर गेले असता त्यांच्या जागी गणित व पदार्थविज्ञान हे दोन विषय तिसऱ्या वर्षाचा अभ्यास करणाऱ्या प्रौढ विद्यार्थ्यांना शिकवण्याकरता रावसाहेबांची नेमणूक करून त्यांचा सन्मान केला.

वयाच्या अठराव्या वर्षी एवढा मोठा मान एवढ्या मोठ्या संस्थेत मिळाला या योगाने रावसाहेबांचा लौकिक फार वाढला. अध्यापकाचे काम रावसाहेबांनी कसे काय केले ते बोर्ड ऑफ

एज्युकेशनने त्यावेळचे गव्हर्नर लॉर्ड फॉकलंड यांना रिपोर्ट सादर केला आहे त्यातील खालील भाग वाचला म्हणजे समजेल.

"विश्वनाथ नारायण यांच्याकडे, (ज्यांच्याविषयी आम्ही आमच्या मागील रिपोर्टमध्ये त्या वर्षी यशस्वी झालेल्या विद्यार्थ्यांत उत्तम असा प्रशंसापूर्वक उल्लेख केला आहे व ज्यांनी पुन्हा यावर्षी उत्तमोत्तम असा लौकिक मिळविला आहे.) प्रोफेसर पॅटन यांच्या रजेत अध्यापकाचे काम होते व ते काम करण्याची त्यांनी आपली लायकी सिद्ध करून दाखविली आहे."

एवढे मोठे यश रावसाहेबांना कसे संपादन करता आले ते पाहू. रोजनिशी प्रकरणात एक अभ्यासक्रमाचे टोपण दिले आहे. ते बहुधा नानांनी घरच्या मंडळीकरता तयार केलेले असावे. त्याप्रमाणे वागण्याची सवय ज्या विद्यार्थ्यांना लागली असेल त्यांना एवढी यश प्राप्ती झालीच पाहिजे, असे दिसून येईल.

रावसाहेब रात्री अभ्यासाकरता जागत न बसता निजावयास लवकरच जात. एक झोप होऊन जागे झाल्यावर काही वेळ वाचन करून फिरून निजत. एवढे करून पुन्हा लवकर उठून स्नानसंध्या आटपून ६ वाजता सकाळी अभ्यासाला तयार असत. त्यांना मध्ये कोणी त्रास दिलेला आवडत नसे. अशा सोबत्यांना खोलीतून अर्धचंद्रच मिळे.

अभ्यास करताना जोडीला कोणी विद्यार्थी यांना लागत नसे. आपल्या वर्गात असता पेन्सिलीने साध्या कागदावर लिहून घेतलेली टाचणे कागदांच्या वहीत लिहून ठेवण्याच्या वेळी गणपतराव भास्कर मात्र मदतीस जात असत.

काही पारशी विद्यार्थ्यांशिवाय इतर विद्यार्थ्यांशी रावसाहेब फारसे मिसळत नसत. प्रखर अशा ज्ञानरवीचे उपासक, पारशी विद्यार्थ्यांतच अधिक होते म्हणावयाचे.

रावसाहेबांना कोणत्याही पुस्तकाची वाण नसे. अभ्यासाची पुस्तके ते सर्व विकत घेत; परंतु भरपूर माहितीच्या चांगल्या पुस्तकांची आवश्यकता वाटल्यास त्यांचे प्रोफेसर रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या संग्रहातून आणून देत. या पंचदशवर्षदेशीय अलौकिक बुद्धीच्या बटूवर त्यांची मर्जी फार बसली होती. डॉक्टर हार्कनेस व प्रो. पॅटन आपल्या गाडीतून त्यांना फिरावयास नेत असत.

असो. अशारीतीने या बुद्धिमल्लास विद्यादेवीच्या आखाड्यात उतरल्या दिवसापासून हार आली नव्हती ती एकदा बारीकशा प्रसंगी आली, ती अशी 'पेरीमेडल' मिळवण्याकरता एक निबंध लिहावयाचा होता. सामनेवाल्यास तयारी करण्यास २ महिन्यांचा अवकाश दिलेला होता. या मुदतीत फुरसत न मिळाल्याने म्हणा अथवा कशाने म्हणा रावसाहेबांनी निबंधलेखन शेवटल्या ५-६ दिवसांवर टाकले व नारायण भाई दांडेकर यांचा निबंध उत्तम ठरला.

प्रो. पॅटन हे रावसाहेबांना विलायतेस सिव्हिल सर्व्हिसच्या परीक्षेस बसण्याकरता बोलवत होते. जर ते गेले असते तर या परीक्षेत विजयी होण्याचा मान हिंदी लोकांत रावसाहेबांना पहिल्यांदा मिळाला असता; पण जातिनिबंधाची भीती आड आली किंवा काय अशी शंका येते. बॅरिस्टर होण्यास विलायतेस जावे असे त्यांच्या मनात होते. त्याचा उल्लेख पुढे येईल व हा जातिनिर्बंध सैल

करण्याची परवानगी श्रीशंकराचार्यांकडून रावसाहेबांनीच प्रथम आणली यावरून वरील शंका खरी असावी.

रावसाहेबांना मिळालेली दोन प्रशंसा पत्रे

"एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये चार वर्षे अभ्यासाकरता राहून उत्तम कीर्ती संपादन करून गेल्या नोव्हेंबर महिन्यामध्ये विश्वनाथ नारायण तेथून गेले. त्यांची मला चांगली माहिती आहे. बुद्धिमत्ता व उद्योगशीलता या त्यांच्या गुणांबद्दल माझे मत फार चांगले आहे. शिकत असता व शिकवत असता व स्टुडन्ड लिटररी सायन्टिफिक मंडळीच्या मराठी शाखेचे सेक्रेटरी असता स्वत:स भूषणावह व दुसऱ्यास हितावह अशी त्यांची वर्तणूक सूक्ष्मरीतीने पाहण्याचे मला अनेक प्रसंग आले. कॉलेजमध्ये असता वाङ्मय विषयात जशी त्यांनी चांगली प्रसिद्धी मिळवली तशीच शास्त्रीय विषयात मिळवली. एका परीक्षेत तर सहा विषयांपैकी चारमध्ये पहिले आले."

१२.३.१८५३ आर. रीड.

इंग्रजी भाषाविषय व इतिहास या विषयांचे अध्यापक.

"विश्वनाथ नारायण हे एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये सव्वाचार वर्षे अदमासे होते. त्या काळात ज्या निरनिराळ्या शिष्यवृत्त्या उपलब्ध होत्या तेवढ्या साऱ्या त्यांनी मिळवल्या, त्या-क्लेअर वेष्ट व दुसरी व पहिली नॉर्मल अशा तीन शिष्यवृत्ती मिळवताना त्यांनी प्रत्येकवेळी इतरांहून आपला श्रेष्ठपणा दाखवला. वार्षिक परीक्षांतून बहुशः ते अभ्यासाच्या कित्येक निरनिराळ्या विषयात पहिले येत असत, म्हणून त्यांना सर्वांत उच्च मान व उपलब्ध असलेल्या शिष्यवृत्त्या मिळाल्या. शिवाय यांचा स्वभाव विनयशील व गोड आहे. माझ्या अवलोकनात त्यांच्या ज्या काही गोष्टी आल्या त्यावरून मी असे म्हणतो की, त्यांच्या वर्तणुकीत औचित्य एकरूपतेने आढळून येई."

मुंबई, एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशन जॉन हार्कनेस

१ नोव्हेंबर १८५२ मुख्याध्यापक

❍

संदर्भ टिपा -

१. असे एका वैद्यास आपले प्रकृतीमान कळविताना ६.३.८७ च्या यादीत रावसाहेबांनी लिहिले आहे.

२. हा शब्द जनुकाका आठले यांनी पोलिटिकल एकॉनमी याचा समानार्थ शोधून काढलेला आढळतो.

३. ही माहिती रावसाहेबांच्या वेळेस खालच्या वर्गात असलेले परमस्नेही नानासाहेब लिमये यांनी मुद्दाम लिहवून ठेवलेल्या टिपणांवरून घेतली आहे.

❍❍❍

प्रकरण ६

नोकरी (भूज)

दिल्ली पतिर्वा जगदीश्वरो वा।
मनोरथान्पूरयितुं समर्थः ॥
अन्यैर्नृपालैः प्रतिदीयमानम्।
शाकाय वा स्याल्लवणाय वा स्यात् ॥

- जगन्नाथराय

रावसाहेबांना जेवढे शिक्षण एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये मिळणे शक्य होते तेवढे मिळून त्याची पूर्तता त्याच संस्थेत त्यांना अध्यापकाची जागा बदलीची मिळून झाली. त्यानंतर त्यांचे लक्ष कायमची सरकारी नोकरी मिळवण्याकडे गेले. राजमान मिळवून राजमान्य होण्याची इच्छा आमच्या लोकांस पुरातनकाळापासून चिकटून आहे त्यात विशेषेकरून आमचे पंडित म्हणजे विद्वान लोक, राजाश्रयाचा अभिमान केवढा वहात आले आहेत ते बादशहाच्या आश्रयास राहून सुखावलेले राजकवी जगन्नाथराय यांच्या वरील गर्वोक्तीवरून स्पष्ट दिसतच आहे. रावसाहेबांच्या वेळेला इंग्रजी शिकलेल्या विद्वानांचा विशेषतः रावसाहेबांसारख्या बुद्धिमानांचा शोध करीत राजाश्रयच हिंडत असे. ही गोष्ट स्वतंत्र धंदा करून राहण्याचे वारे रावसाहेबांसारख्या तेजस्वी पुरुषास प्रथमतःच न लागण्यास अनुकूल होती. कॉलेजात विद्यार्थी असताना रावसाहेबांची कच्छचे पॉलिटिकल एजन्ट कर्नल ली. जेकब यांची भेट १८५१ साली प्रो. पॅटन यांचे घरी झाली होती. त्यासमयी यांच्या अंगी बौद्धिक व नैतिक गुण उच्च प्रतीचे आहेत व १८५१-५२ सालच्या रिपोर्टमध्ये गेल्या वर्षांतील विद्यार्थ्यांत सर्वांत श्रेष्ठ व चालू साली हे पुन्हा मोठ्या प्रसिद्धीस आलेले आहेत अशी प्रशंसा करून प्रो. पॅटन यांनी रावसाहेबांची कर्नल जेकब यांच्याशी ओळख करून दिली होती.

रावसाहेबांच्या गुणांवर कर्नल जेकब फार लुब्ध झाले व त्यांना होईल ती मदत करण्याची इच्छा कर्नल जेकब यांनी प्रदर्शित केली. ती औपचारिकच होती की काय हे पाहण्याकरता रावसाहेबांनी एक पत्र कर्नल जेकब यांना स्मरणार्थ पाठवले. काही वेळाने एजन्सीतील मुख्य कारकून नानाभाई मंचरजी

यांना आपण अंतरणार असे जाणून कर्नल जेकब यांनी बोर्ड ऑफ एज्युकेशनच्या अध्यक्षांना उत्तम विद्यार्थ्यांची पत्री मागणी केली. त्यातच रावसाहेबांचे नाव आपण होऊन सुचवले व रावसाहेबांना खालील पत्र पाठविले-

माडंवी ७ ऑक्टोबर १८५२

विश्वनाथ नारायण,

तुमच्या पत्राचे उत्तर मी पाठवले नाही तरी तुम्हाला मी दृष्टिआड केले नव्हते. याच्या पूर्वीच तुम्हाला कामास येण्याची संधी आली असती तर मी तुमचे काम अगोदर केले असते. तुमच्या तर्फे मी आज सर अस्किरन पेरी यांना लिहिले आहे. तुम्हाकडून स्वीकार होण्याकरता कोणती जागा देण्याचे वचन मी देऊ शकलो आहे ते सर्व तुम्हाला प्रो. पॅटन यांच्याकडून कळेलच. तुम्ही जागा स्वीकारण्याच्या पूर्वी सर अस्किरन पेरी व प्रो. पॅटन यांची मान्यता मिळविली पाहिजे. तुमचा ठाम बेत होऊन मला लिहून येईल तर आनंद होईल व भावी अभिवृद्धयार्थ देऊ केलेल्या जागेवर रुजू होण्याचे जर तुम्ही ठरवाल तर दुसऱ्यांकडून प्रदर्शित झालेल्या तुमच्या योग्यतेस अनुरूप असे साहाय्य मित्र म्हणून होईल तितके मी करीन असा भरवसा असू द्या.

आपला शुभेच्छू,
एल. जी. जेकब.

मनाचा मोकळेपणा दाखविणाऱ्या पत्राच्या भाषेवरून व विशेषतः पत्रारंभी विश्वनाथ नारायण इतकेच नाव त्याच्या अगोदर कोणतेही उपचारपद लाविल्याशिवाय लिहिलेले आहे, यावरून कर्नलसाहेबांचा शिपाईबाणा दिसून येत आहे.

या जागेचे वेतन रावसाहेबांच्या गुणांच्या मानाने अल्पच म्हणजे दरमहा ११० रुपये होते. पल्ला लांबीचा होता. "सर्व विद्यार्थ्यांत उत्तम असा नामनिर्देश ज्या अधिकाऱ्यांनी केला त्यांच्या हाती रावसाहेबांची अधिक मोठ्या हुद्यावर नेमणूक करून टाकण्याचे नव्हते असे नाही. परंतु त्यांच्याच आग्रहावरून ही जागा रावसाहेबांनी पत्करली असावी असे खाली दिलेल्या सर अस्किरन पेरी यांच्या पत्रावरून दिसते."

मुंबई. १६ ऑक्टोबर १८५२

प्रिय विश्वनाथ,

महिना ११० रुपये वेतनाची, मुख्य हिशेबनीसाची जागा तुम्हास देऊ केल्याचे वृत्त निवेदन करण्यास मेजर ली अँड जेकब, कच्छ येथील रेसिडेंट, यांनी मला सांगितले आहे. १८५१ साली मि. पॅटन यांनी तुमची स्तुती केलेली ऐकून व बोर्ड ऑफ एज्युकेशनच्या गेल्या सालच्या रिपोर्टात तुमची उत्तम शब्दांनी प्रशंसा झालेली वाचल्या दिवसापासून मेजर जेकब यांच्या मनात तुम्हास ही जागा देण्याचे भरलेले आहे. मे. जेकब यांच्या अंगी इतके बुद्धिसामर्थ्य, इतकी परिश्रमक्षमता आहे व हिंदी लोकांच्या कल्याणाची ते इतकी कळकळ बाळगतात, की त्यांच्या सारख्याचे एकाद्या तरुण सुशिक्षिताकडे अशा विशेष प्रकाराने लक्ष जावे ही गोष्ट मी एक सुदैवाचा प्रकारच समजतो व देऊ केलेली जागा पत्करण्याविषयी तुम्हास उपदेश करतो.

या जागेवर तुम्ही एकदम रुजू व्हावे अशी मेजर जेकब यांची इच्छा आहे. तत्संबंधी जो खर्च तुम्हाला आगाऊ करावा लागेल तो ते देतील. सरकारी खात्यात इतकी वरिष्ठ जागा मिळण्याची ही संधी आली आहे. तीविषयी माझी अशी प्रामाणिक व ठाम समजूत आहे की तुम्ही आपल्या अमदानीत आपली उपयुक्तता दाखवून फार प्रसिद्धीस याल व एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशनला मोठे भूषणप्रद व्हाल.

आपला सुतराम् शुद्धमती,
ई. पेरी.

ही नोकरी अगोदर पत्करून मग रावसाहेबांनी वडिलांस घरी कळविले व घोड्यावर बसून कोकणांत रावसाहेब त्वरेने जाऊन वडील, मातोश्री व इतर आप्तेष्ट जन यांची परवानगी घेऊन आले. भुजेस जावयाचा त्यावेळी जो ठरीव मार्ग होता त्याप्रमाणे प्रथम बोटीने सुरतेस जाऊन तेथून काठेवाडांतून भुजेस आपल्या जागेवर १ डिसेंबर १८५२ रोजी दाखल झाले. तेथे गेल्यावर मेजर जेकब यांनी आपण केलेल्या नेमणुकीला सरकारांतून मंजुरी मिळविण्याकरिता जो खलिता लिहिला त्यात रावसाहेबांची प्रथम ओळख कशी झाली व तिचे पर्यवसान या नेमणुकीत कसे झाले ते लिहून पुढे लिहिले की विश्वनाथ नारायण हे येथे तारवांतून उतरून आले आहेत. त्यांची नेमणूक मुख्य हिशेबनीसाच्या जागेवर जी केली आहे तिला नामदार गव्हर्नर इन काउन्सिल यांनी मंजुरी द्यावी अशी प्रार्थना करितो. हे काम करण्यास यांचा मला लाभ झाला आहे हे मी माझे मोठे भाग्य समजतो.

इतके अनुकूल मत मेजर जेकबसारख्या तिऱ्हाइताचे रावसाहेबांबद्दल पहिल्या भेटीला झालेले होते.

या प्रांतातील मनुष्य इतके लांब गेल्याचे हे पहिलेच उदाहरण नव्हते. विष्णू हरी म्हणून एक रावसाहेबांचा सहाध्यायी पलटणीत पंडित होता. तो १८५० साली एडनला होता, असे त्याच्या २५.९.१८५० च्या इंग्रजी पत्रावरून दिसते, तो म्हणतो, "अरेरे! एका शाळेत एकाच वर्गात अभ्यास करीत असलेल्या आम्हा दोघांमध्ये शिरून, अमर्याद समुद्र व वालुकामय प्रदेश आता अंतर पाडीत आहेत!"

रावसाहेबांच्या बरोबर गावातील[१] बाळ जोशी या नावाचा १२ वर्षांचा ब्राह्मणाचा मुलगा स्वयंपाक करण्यास गेला होता. नाना मंडलिक यांनी खाली दिल्याप्रमाणे याची शिफारस केली होती. "त्याजला मनाचे भूषण दिले म्हणजे अनाळशी राहून स्वयंपाक चांगला करी. लिहिण्या वाचण्याविषयी मात्र मोठा जड; एरव्ही जाण्या येण्यास हुशार, एक वेळ दाखविल्याने खुणा व मनुष्याची वळख धरून काम बजाऊन येई."

'घोडा संभाळणेस' असाच एक ग्रामस्थ गडी गोविंद पायऱ्या या नावाचा होता. रावसाहेबांनी बाळजोशी याला ३-४ वर्षांच्या अनुभवाने जे शिफारस पत्र दिले ते असे आहे. माझा नोकर बाळा, प्रामाणिक आहे, विश्वासू आहे; पण आपले तेच करतो असा हट्टी आहे. तेणे करून इतर सर्व नोकरांइतका एकटा त्रास देतो.

आठ नऊ महिन्यांच्या अवधीतच रावसाहेबांनी ज्या गुणांनी वरिष्ठांची मर्जी प्रसन्न करून घेतली त्यांचे वर्णन २२.९.१८५३ तारखेस सरकारास रावसाहेबांच्या कामगिरीबद्दल केलेल्या एका रिपोर्टात पुढे दिल्याप्रमाणे केलेले आढळते.

"एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशनमधील विद्यार्थ्यांतून उत्तम म्हणून मागवून आणलेला विद्यार्थी विश्वनाथ नारायण यांनी सर अस्किरन पेरी व प्रो. पॅटन यांच्या अपेक्षेप्रमाणे कामगिरी केली; शिवाय इतक्यातच सरकारी काम करण्याची त्यांनी फार उपयुक्तता दाखविली आहे व जसे ते वयाने मोठे होत जातील तसे सरकारच्या न्यायखात्यांत, मुलकीखात्यांत किंवा इतर कोणत्याही खात्यांत वाटेल ती नोकरी करण्यास नैतिक व मानसिक गुणांनी योग्य ठरत जातील.

खरा उतारा
एच्. डब्ल्यू. टेव्हलियान
अ. पोलिटिकल एजंट, कच्छ

मेजर जेकब हे फार उमदा व चाणाक्ष अधिकारी होते. सरळ व चोख रीतीने सरकारी काम कसे करावे या विषयीचे धडे रावसाहेबांनी याच साहेबांकडून प्रथम घेतले. मेजर साहेबांजवळ उत्तम ग्रंथसंग्रह होता व ते स्वतः विद्वान होते. त्यामुळे ज्ञानवृद्धी करून घेण्यास रावसाहेबांना फार प्रोत्साहन मिळाले. पुराणवस्तुसंशोधनाचा नाद त्यांना येथेच लागला. सार्वजनिक प्रश्नांवर चर्चा करण्याची गोडी याच साहेबांच्या संगतीने रावसाहेबांना लागली. एवंच रावसाहेब हे मेजर जेकब यांच्या हाताखाली सेवानिष्ठ नोकर होते असे म्हणण्यापेक्षा प्रेमळ अंतेवासी शिष्यच होते असे म्हटले पाहिजे.

मेजर जेकब यांनी त्यांच्या देखरेखीखाली ज्या शाळा ठेवलेल्या होत्या त्यांची तपासणी करून त्यांचे काम कसे चालले आहे, याविषयी एक रिपोर्ट करण्याचे काम रावसाहेबांकडे सोपविले होते. या कामाचा अनुभव पुढे रावसाहेब शाळाखात्यांत व्हिजिटरच्या कामावर गेले तेव्हा उपयोगी पडला. भूज येथील हवामान रावसाहेबांना मानवले नाही व डॉक्टरी औषधेही मानवली नाहीत.[२] त्यांनी प्रकृतीस अपायच झाला. मेजर जेकब ज्यांनी एकाप्रसंगी रावसाहेबांच्या आजारीपणांत त्यांच्या पलंगाशी खुर्चीवर बसून जागताना सारी रात्र घालवली होती, तेही रजेवर गेले. इत्यादी कारणांवरून रावसाहेबांनी येथून बदली करून घेण्याचे मनात आणिले. हे त्यांचे मित्र रामचंद्र बल्लाळ लिमये यांना पसंत नव्हते व सर्वच आपल्या मनाप्रमाणे झाले पाहिजे असे कोणालाही म्हणता यावयाचे नाही. खरे बोलावयाचे म्हणजे तरुण माणसास संसारसमुद्र तरून जाताना खवळलेला समुद्र लागलेला बरा, पण शेवटपर्यंत अगदी संथ समुद्र लागलेला बरा नाही. पहिल्या स्थितीत मनुष्य चपळ व सावध रहातो. दुसरीत आळशी व निष्काळजी राहतो.' (२५.१०.१८५४ चे इं. पत्र) मेजर जेकब यांच्या जागेवर मेजर ट्रेव्हलियन यांची नेमणूक झाली होती. कोल्हापूर येथील पोलिटिकल सुपरिन्टेन्डन्ट यांच्या कचेरीतील मुख्य कारकुनाच्या जागेकरता मेजर साहेबांच्या मार्फत रावसाहेबांनी २२.४.१८५४ रोजी अर्ज केला.

हा अर्ज कोल्हापुरास पाठविताना प्रशंसापर मजकूर मेजर साहेबांनी लिहिला त्याचा सारांश- "विश्वनाथ नारायण हे जेथील हवा आपल्या प्रकृतीस अधिक मानवेल तेथे जाण्याची इच्छा करतात.

गृहस्थ या नात्याने त्यांच्या साधारणतः स्वभावाबद्दल माझे मत जितके चांगले झाले आहे, तितकेच सरकारी नोकर या नात्याने त्यांच्या कामाबद्दल झाले आहे. त्यांच्या कर्तबगारीची किंमत वाढण्यास एकाच गुणाची अपेक्षा आहे तो कोणता, तर अनुभव. एवढ्यानेच त्यांची रिकाम्या झालेल्या जागेवर शिफारस करण्यास माझे मन वळत आहे. ती जागा रिकामी असून त्यांना खरोखरीच मिळेल तर त्यांच्या नोकरीस व साहाय्यास मी मुकलो म्हणून वाईट वाटेल. मेजर ट्रेव्हलियन यांनी एक प्रशंसा पत्र २५.५.१८५४ चे रावसाहेबांना देऊन ठेवले आहे. त्यांत रावसाहेबांचे कामावरील लक्ष व उद्योगासक्ती पाहून चार महिने झाले नाहीत तोच पूर्ण संतुष्ट झालो असे लिहिले आहे. तसेच त्यांनी हिशेबनीसाच्या कामाशिवाय पत्रव्यवहाराचे काम (ते काम करणारा. नेहमीचा मनुष्य रजेवर असता) केले व इतर जे जे काम त्यास करावयाचा प्रसंग आला ते ते सर्व काम श्लाघ्य प्रकाराने करून ते मोकळे होत, असेही लिहिले आहे. असो.

कोल्हापूर येथील जागा शिक्षणाच्या व बुद्धिसामर्थ्याच्या मानाने हलकी आहे असे रावसाहेब मानीत होते; परंतु तशीच परिस्थिती उत्पन्न झाल्यामुळे या जागेकरता उमेदवार म्हणून पुढे यावे लागले असे, प्रो. हार्कनेस यांच्या २.६.१८५४ च्या पत्रावरून दिसते. ही जागा रावसाहेबांना मिळाली नाही. रावसाहेब २५.५.१८५४ पासून[३] तीन महिन्यांची रजा घेऊन मुंबईस येऊन राहिले. वाळकेश्वरी जागा घेतली होती व हवाशीर जागा न मिळाल्यास बागुलनाथाचे पाणी पिण्यास न्यावे असा वडिलांनी उपदेश केला होता.

त्यांना लवकरच म्हणजे पुढच्या जुलै महिन्यातच सिंधमध्ये कमिशनरच्या ऑफिसमध्ये १२५ रुपयांची खासगत कारकुनाची जागा कमिशनर मि. बार्टल फ्रियर यांनी दिली. रजा संपण्यापूर्वी पूर्ववत्प्रकृती दुरुस्त झाली नव्हती तरी नुकसान होते, सबब या जागेवर १ जुलै १८५४ रोजी रुजू झाले. या नवीन जागेचा पगार रु. १२० होता.

ही गोष्ट वडिलांस आवडली नाही म्हणून त्यांनी खाली लिहिल्याप्रमाणे रागाने पत्र लिहिले.

"पूर्वी भुजेस जाण्यावक्ती आम्ही इकडे लांबीचे[४] पल्यावर. कळवून जबाब नेऊन उत्तर सांगणे; तसे न करता, पूर्वी कबूल करून मग आलेत. तसेच हल्ली राजी देऊन जाण्याचे कबूल करून[५] लिहिता; त्यात तीन महिन्यांची रजा प्रकृत बिघडल्यामुळे घेतलीत, तीही भरणे असून राजी पाठविता व या दिवशी प्रकृत पूर्ववत झाली नसून जाण्याचा बेत खास करता, त्यात नफा नुकसानीचेही जमेस धरता, त्यास नफा नुकसानीवरच नजर ठेविली तर गु॥ भुजेस गेल्यापासून दोनवार जाणे येणे व रजा यांतही नुकसान फार झाले, असो. हे तुम्ही लिहिल्याचा विनोद नव्हे. केले ते चांगले समजूनच केलेत आहात. आम्ही लिहितो हे तुम्हास खेद होण्याकरता लिहित असे नव्हे. परंतु कोणतेही करणे ते विचारे करून सावकाशीनेच करावे. व तेथेही विचारण्याजोगे आहेत. तसे केले नाही. हे तुम्हाकडे दोष नव्हे. तुमचे स्वभावाप्रमाणे केलेत."

❍

संदर्भ टिपा -

१. याच्यावर रावसाहेबांची फार मर्जी होती. २६५ रुपये लावून त्याचे लग्न रावसाहेबांनी करून दिले होते. उभयता पती-पत्नी राबसाहेबांचे येथेच बहुत काळ घरच्या नात्याच्या माणसांप्रमाणेच वावरत होती.

२. १६.३.८७ चे एका वैद्यास लिहिलेले रावसाहेबांचे पत्र.

३. मागल्या फेब्रुवारीत आजारीपणाची रजा भोगून आल्यावर रावसाहेब पुन्हा आजारी पडले म्हणून ही रजा घेतली होती.

४. पहिली नोकरी आल्यावर अधी पतकरण्याचे वचन देऊन मग वडिलांस भेटावयास रावसाहेब मुरूडास गेले होते.

५. त्याप्रमाणे पुन्हा दुसरी नोकरी आल्यावर आधीं कबुली देऊन मग रावसाहेबांनी वडिलांना कळवले.

❍❍❍

प्रकरण ७

नोकरी (कराची)

यस्तु संचरते देशान् यस्तु सेवेत पण्डितान।
तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥

सिंध प्रांतास 'तरुण इजिप्त' म्हणतात म्हणजे इजिप्त देशात जशी नील नदी तशी सिंधप्रांतात सिंधुनदी महापुराने तटवर्ती भूप्रदेश पिकवून शस्यसंपन्न करते व लोकांच्या सुखाला कारण होते. कर्नल जेकब हे या प्रांतास झोपी गेलेला कुंभकर्ण असे १५ वर्षांपूर्वी म्हणत ते खरे आहे. अद्यापि तो घोरतच आहे त्याला जागा करण्याचे प्रयत्न अद्यापि चालूच आहेत, असे कृष्णाजीपंत नूलकर यांनी ५.८.१८६४ च्या इं. पत्रात याच प्रांतास उद्देशून लिहिले आहे.

भूजमधील नोकरी एकतर्फी होती. रावसाहेबांचा फार लोकांशी संबंध नव्हता. तरी तेथील लोकांच्या विरुद्ध एक तक्रार रावसाहेबांनी नूलकर यांना लिहिलेल्या खालील १८.६.१८५४ च्या इंग्रजी पत्रात आढळते. "माझी इच्छा नसता या शठांचा सहवास मला घडत आहे व त्यांच्याशी व्यवहार करावा लागत आहे. यांचे दर्शन झाले की मन अतिशयच संत्रस्त होते. खासगी पत्र व्यवहाराची पवित्रता देवाच्या मंदिराइतकी असता माझी पत्रे फोडणारे हे निरक्षर शठ काय काय करणार नाहीत!" भूज येथील खाते पडले संस्थानिकांशी राजकीयसंबंधी होणाऱ्या व्यवहाराचे, तेथे गुप्त बातमी फोडण्याचे अनीतिलमूलक प्रयत्न होत असावेत असे दिसते.

सिंधमध्ये असला प्रकार नव्हता; परंतु तेथे रावसाहेबांचा अनेक तऱ्हेच्या अनेक लोकांशी कचेरीत संबंध येत असे. त्यास रावसाहेबांची कडक शिस्त आवडत नसे असे रामचंद्र बल्लाळ लिमये यांच्या २५.१०.१८५४ च्या खाली दिलेल्या (मूळ इं.) पत्रावरून दिसते. "हृदयात जळजळ व मनात मत्सर बाळगण्याविषयी प्रसिद्ध असलेल्या सहानुभूतीशून्य मंडळीत जाऊन पडल्यामुळे तुम्हास कचेरीच्या कामात त्रास पोचत आहे हे ऐकून वाईट वाटते. अशी स्थिती केव्हाही सुखकारक होत नाही असा माझाही अनुभव आहे. मनुष्याचा आत्मविश्वास केवढाही मोठा असू द्या, कर्तृत्वशक्ती परसाहाय्यावलंबिनी अगदी नसू द्या, दानत उत्तम असू द्या, प्राप्त झालेला हुद्दा केवढाही मोठा असू

द्या, त्याच्या मनाच्या सद्भावनांचा प्रकाश इतरांच्या मनावर पडून त्यापासून प्रेमाने रंगीत झालेले किरण परावृत्त झाल्याशिवाय त्याला सुखप्राप्ती होणार नाही. मनुष्याला नेहमी साशंक रहावे लागेल तर आयुष्याचा उपयोग काय? मन मोकळे करून दाखविण्यास एखादा तरी मित्र सन्निध असलाच पाहिजे. तुम्हाला निराश करण्याची माझी इच्छा नाही. कारण वरिष्ठांचे चांगले मत ही गोष्ट तुम्हास फार अनुकूल आहे. म्हणून धीर न सोडता मन स्थिर करा.”

वरील तक्रार नानासाहेबांच्या कानावर गेल्यावर त्यांनी रावसाहेबांना एका पत्रात खाली दिल्याप्रमाणे पोक्त सल्ला दिला होता. “मागील पत्री बहुत लोक कठीण, सबब फार कोणाशी स्नेह ठेवीत नाही असे लिहिले, सबब ऐसीयांसह व्यापार मात्र करू नये. इष्टत्व बोलण्याचालण्याचे ठेवावे. कोणाशी भाषण नाही ते साहेब लोकांस मात्र नीट. आपले शीलास चांगले नाही. आता तुम्हास विद्याव्यसन त्यास हरकत खरी. तत्रापि बोलण्याचा मोठेपणा तसा न बोलण्यात नाही. यद्यपि थोडा वेळ फुकट गेला तरी कामास येईल. आता ते लोक विद्वान नव्हत, यामुळे त्यात व्यत्यय आणू नये असे त्यांचे लक्षात न येईल तर जसे विद्याभूषण तसेच आदरसत्कार दुसरेयाचा करणे हेही भूषण आहे.”

कराची येथील काही लोकाविषयी दोन वर्षे अनुभव घेऊन कृ. ल. नूलकर यांनी एक शिफारस पत्र देऊन ठेविले आहे. त्यांचे मत रावसाहेबांच्या मताशी जुळते. नूलकर म्हणतात- ‘क्ष’ मनुष्याच्या अंगचा शाठ्य गुण हा शिक्षातीत आहे. माझ्या पाहाण्यात किंवा ऐकण्यात जे जे शठ आले आहेत त्या सर्वांवर याची ताण आहे असे म्हणावयास मला दिक्कत मुळीच वाटत नाही. कच्छ येथील शठांची यांशी तुलनासुद्धा करता यावयाची नाही. सारे चालत्या काळातील स्नेही आहेत. पुरे! आणखी लिहिले तर मला मनुष्यद्वेष्टा म्हणाल. (इं. प.)

सिंधमधील लोकांनी दाखविलेला मत्सर हा त्या लोकांतील एक विशेष गुण होता असे न मानता परकीय प्रांतातील अम्मलदाराचा अम्मल सुरू झाला की असा मत्सर उत्पन्न होणे हा मनुष्यस्वभाव आहे असे मानले पाहिजे. कारण बाहेरचा अम्मलदार आला म्हणजे कचेरीतील लोकांस वाटते की हा शहाणा म्हणून बाहेरून आणलेला! आम्ही काय सारे वेडेच आहोत! आमच्यात एकही याच्या तोडीचा मिळाला नसता काय? आमच्यातील मनुष्याला जशी माया आमची वाटेल तशी परक्याला वाटणार नाही. त्याला आमचा सोहेर अथवा सुतक यांपैकी एकाची सुद्धा बाधा व्हावयाची नसते. शिवाय परक्याचे घर लांब असते. श्रमाचा प्रामाणिक मोबदला म्हणून का होईना, पण जो पगार तो आमच्या पैशांतून नेईल तो येथून दूरच नेणार! आमच्यातील अम्मलदार असता तर याचा पगार येथेच राहता! इ. असो.

सिंधमध्ये रावसाहेबांना कमिशनरच्या स्वारीत फिरावे लागे. रावसाहेब घोड्यावर बसून प्रवास करीत. ८ मैलांपासून १५-२० मैलांपर्यंत रोज मजल मारीत. घोडे स्वस्त मिळत. रावसाहेबांनी एक तट्टू बारा रुपयांनी विकत घेतला होता. त्याचे जीन मात्र भाड्याने आणले होते. एका सफरीचे भाडे १० रुपये ठरले होते. घोड्याला मार्गात इजा होऊन तो कामांतून गेला तर चालेल पण सफर संपताच जीन परत दिले पाहिजे अशी अट होती.

वरील वारूवर बसून जाताना रावसाहेब एकदा पडले होते. हातास दुखापत झाली. ती फार नव्हती म्हणून परिचित मित्रांकडून पुष्कळ आनंदप्रदर्शक पत्रे आली. परीक्षा केल्याशिवाय रावसाहेब घोडा घेतील व अशीच काही त्यांना इजा पोचेल ती पोचू नये म्हणून रावसाहेबांचे वडील घोड्याच्या शोधार्थ मुरूडाहून साताऱ्यापर्यंत गेले होते. असो.

सर्वच ठिकाणचे पाणी चांगले नसे. तूप व दूध कित्येक ठिकाणी चांगले मिळे. कधी कधी डाळ तांदूळ चांगले मिळत नसत व धणे किंवा जिरे मिळत नसे. घोड्याला घास प्रभूतपणे मिळे. काही ठिकाणी घोड्यामागे दीड आणा घेत. मग तो घोडा एक पेंढी खावो की दहा खावो. हवेचे मान सुद्धा स्थिर नसे. एकदा एके ठिकाणी तळ दिल्यावर रावसाहेब रावटीच्या मध्यभागी संध्येला बसले होते. इतक्यात धुळीचे वादळ उठले व राहुटी खाली बसली. चुलीवरील स्वयंपाकाची भांडी उलटली व अन्न फुकट गेले. बाळा पावसकर यांचे कपडे जळाले. दुधावर दिवस काढावा लागला.

स्वारीमध्ये कमिशनर व त्यांचे मतदगार मि. एलिस हे कधी कधी दोघे असत. प्रवासामुळे सहवास फार निकट होत गेल्यामुळे दोघांशी रावसाहेबांची मैत्री लवकर जडली, परंतु मि. एलिस यांची मैत्री अल्पायु होती. मि. एलिस हे १८५४ च्या डिसेंबर महिन्यात फर्लो घेऊन विलायतेस गेले. त्यावेळेला त्यांनी खाली दिल्याप्रमाणे रावसाहेबांना प्रशंसापर दाखला देऊन ठेविला आहे -

> विश्वनाथ नारायण (जे मी पहिल्याने पाहिले तेव्हा लहान बटू होते ते.) गेल्या सहा महिने सिंधच्या कमिशनरांचे खासगत कारकून होते. या जागेहून मोठ्या जागांवर पुढे बढती होत जाण्याच्या लायकीची यांची बुद्धिमत्ता व वर्तणूक आहे, असा माझा अभिप्राय कोणी न सांगता नमूद करून ठेवण्यास मला फार आनंद होत आहे. हा माझा ग्रह होण्याचे कारण असे झाले की, ते येथे नुकतेच आल्यामुळे त्यांना सिंधी भाषेचे ज्ञान मिळवावयाचे होते तरीही कराची येथे नार्मल क्लासाची स्थापना करण्यामध्ये यांनी मला कार्यनैपुण्याने साहाय्य केले.
>
> सोईगाव, बी. एलिस,
> असिस्टंट कमिशनर.
> २४ डिसेंबर १८५४

मि. एलिस यांच्या जागेवर मि. गिब्स यांची नेमणूक झाली. मि. गिब्स यांच्याशी झालेली मैत्री दीर्घायू झाली. फिरतीवर असता गार वाऱ्यापासून रावसाहेबांना पडशा खोकल्यापासून उपद्रव होई, अथवा खाण्यापिण्याचे चांगले पदार्थ न मिळाल्यामुळे प्रकृती बिघडे तेव्हा मि. फ्रियर व मि. गिब्स हे रावसाहेबांची तरतूद नीट होते की, नाही इकडे लक्ष देत. एकदा रावसाहेबांच्या पोटात दुखू लागले व त्यांना किंचित ज्वरांशही वाटला. त्या दिवशी फक्त साबुदाण्याची खीर खाऊन होते. त्याने अशक्तता आली म्हणून मि. गिब्स यांनी आपली गाडी रावसाहेबांना बसावयास दिली. असो.

फिरतीवर असताना तिघांचा काळ उपयुक्त माहिती मिळवून ज्ञानार्जन करण्यात मोठ्या आनंदात गेला. जुनी पीरांची थडी, पुरातन कोरीव लेख[१], ऐतिहासिक किल्ले, प्रसिद्ध तळी, देवायतने, मशिदी, ऊनपाण्याचे झरे, कालवे इत्यादी दर्शनीय स्थळांचे निरीक्षण केल्याशिवाय रावसाहेब पुढे जात नसत. चमत्कारिक कंदमुळे व फळे, शिंपे, जुनी नाणी ही जमवीत असत. भूच्या गर्भाचा शोध लावण्याच्या

कामी ज्यांचा उपयोग होईल असे काही फत्तरांचे तुकडे दोन तीन पेट्या भरून मुंबई सरकार व मद्रास सरकार यांच्याकडे पाठविण्याकरता तयार ठेवल्या होत्या. कमिशनरच्या ऑफिसातील कामाशिवाय रावसाहेबांकडे शाळांची तपासणी करणे हे एक काम असे. ते सुरळीत करता यावे म्हणून रावसाहेब पर्शियन व सिन्धी या दोन भाषांचा अभ्यास सिंधमध्ये असताना नित्यनेमाने[२] करीत असत व त्यांचा तो अभ्यास इतका चांगला झाला होता की मि. एलिस व रावसाहेब या दोघांनी मिळून सिंधी व हिंदी मूळाक्षरांस क्रमिक पुस्तकांच्या उपयोगाकरता निश्चित स्वरूप दिले. त्यानंतर मुंबईत विश्वविद्यालयाची स्थापना झाल्यावर सिंधी भाषाविषयात रावसाहेबांना परीक्षक होण्याचा मान मिळत असे. येथेच असताना वो. सखारामभट यांच्याजवळ संस्कृत शिकण्यास रावसाहेबांनी प्रारंभ केला.

रावसाहेबांना अनेक भाषांत प्राविण्य मिळविण्याची जी आवड होती ती विषयी त्यांनी आपल्या रोजनिशीत ८.६.१८५५ रोजी खालील मजकूर लिहून ठेवला आहे.

"कस्टम खात्यांतील मि. प्रिन्स यांना भेटण्यास गेलो होतो. माझा चेहरा पाहून ते म्हणाले की, बहुभाषाकोविद होण्याची लक्षणे माझ्या चेहऱ्यावर दिसत आहेत. मात्र परिश्रम केले पाहिजेत. परिश्रम केले पाहिजेत हे जे ते म्हणाले ते खरे आहे, असे माझ्या गेल्या दोन वर्षांच्या अनुभवावरून दिसते. तथापि यांनी केलेल्या उपदेशापासून लाभ करून घेता येईल तर पाहातो."

सिंधमध्ये असताना रावसाहेबांनी उमरकोट येथील सोद राजांचा इतिहास लिहिला. तो प्रथम कॅप्टन पेली या नावाचे एक इतिहास संशोधक गृहस्थ त्या प्रांतात होते, त्यांनी वाचून पाहिला, व त्यांना पसंत पडला. या ऐतिहासिक लेखाचे मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढे ८.३.१८५५ रोजी वाचन झाले. कॅप्टन पेली हे रावसाहेबांना उपयुक्त सूचना करताना म्हणाले, "जुन्या स्थळांचे निरीक्षण करीत असताना काहींची चित्रे काढीत जावे. पुढच्या भेटीला असले एखादे चित्र काढून मला दाखवाल अशी इच्छा आहे."[३]

अशा रीतीने फिरतीत असता रावसाहेबांना सिंध प्रांताविषयी इतकी माहिती झाली होती की त्यांना 'सिंध प्रांताचे चालते बोलते सर्वसंग्रह कोश' असे कृष्णाजीपंत नूलकर म्हणत.

भुजेस असता रावसाहेबांनी कुटुंबास आणिवले नव्हते. परंतु कराचीस आल्यावर प्रथम तेथील हवा त्यांना चांगली वाटली म्हणून बरोबर अवश्य व योग्य चाकर माणसे देवून कुटुंबाची रवानगी करण्यास वडिलांस पत्र लिहिले. पत्र येताच नानासाहेबांनी सुनेला रोजगारावर पाठविले. सूनबाईचे वय लहान, राहण्याचा प्रदेश फार दूर म्हणून संसाराचा बेत नीट बसावण्याकरता रावसाहेबांच्या मातोश्रींनी बरोबर स्वत: जाण्याची तसदी घेतली. त्यांच्याबरोबर रावसाहेबांची सर्वांत धाकटी बहीण आत्याबाई निघाली. बरोबर एक स्वयंपाक करण्याकरता बाई, साळूबाई जोशी या नावाची, सोबतीस ग्रामस्थ सोमण व अनंतभट बिवलकर, शिवाय एक आचारीही होता 'अक्षरशत्रु म्हणजे कामास चांगला' असे त्यास नानांचे शिफारस पत्र होते. ही सर्व मंडळी ४ एप्रिल १८५५ रोजी मुरूडाहून निघाली. त्यांच्याबरोबर दोन डोळ्या व त्यांचे वाहक आठ गडी, दोन घोडे, व दोन मोतदार होते. मंडळी पायमार्गाने पेणेकडून मुंबईस निघाली असे आगाऊ पत्र वडिलांनी रावसाहेबांना लिहिले.

“मातोश्रीस पाठविण्याच्या बेताचे पत्र लिहून आले ते पाहून समाधान झाले हे पत्री किती लिहावे!” असे उत्तर रावसाहेबांनी वडिलांस लिहिले. चिरंजीवांस आपले करणे पसंत पडल्याने वडिलांस आनंद झाला.

सर्व मंडळी १३ एप्रिल रोजी मुंबईस दाखल झाली. याच दिवशी मंडळी पुढे कराचीच्या बोटीने रवाना व्हावयाची होती. परंतु त्याच बोटीने त्या दिवशी लष्कर रवाना व्हावयाचे होते म्हणून दुसऱ्या आठवड्यात २१ तारखेस मुंबईहून विलायतच्या बोटीने रवाना झाली. ती २४ तारखेस कराचीस सुखरूप पोचली. नंतर नानासाहेबांनी कुटुंबास कळविले की आता विश्रांती घेऊन श्री द्वारकानाथाचे दर्शन घ्यावे व नारायण सरोवराचे स्नान करावे म्हणजे इतकी इजा आम्ही दिली त्याचे सार्थक झाले.

रावसाहेब जरी मुरूडाहून इतके लांब रहात होते, तरी त्यांना कोणत्याही जिन्नसापानसाची वाण पडू नये अशी काळजी नानासाहेब घेत असत. मुंबईस दादा काळे म्हणून एक दुकानवाले व्यापारी होते. त्यांच्याकडे घराहून जिन्नस नानासाहेब गलबतातून पाठवीत व दादाकाळे पुढे कराचीस गलबतांतून पाठवीत असत. नित्यशः पाठविण्यात येणारे जिन्नस खाली दिल्याप्रमाणे असत.

मुरांबे (आवळ्याचा व महाळुंगाचा), मेतकूट, लोणची (बोजाराचे व सुखांबाचे), बतासे, कणगरे व सूरण, गोटे (गळीव सुखडीचे), साजूक तूप, मोहाचे नारळ, गोडीच्या सुपाऱ्या, बारीक भाताचे पोहे; हलवा-तवशीच्या बिया बदाम व खसखस घालून केलेला, सुपाऱ्या, आंब्याची साठे व आंब्याचा आटीव रस, पायतणे जोडे मेणवलीहून आणविलेले, गरे हिरवे (वाळवलेले भाजीकरता), अकरा प्रकारचे भाजीचे बी, बिब्बे, चिंचेचे गोळे, केळ्यांचे पीठ, सांडगे, आवळ्याच्या वड्या, कोकमसाले, आले, मध, याशिवाय इतर जिन्नस रावसाहेब मागवीत ते पाठवीत असत.

यातील बहुतेक जिन्नस कोकणातील भेट म्हणून पाठविण्यासारखा आहे. तो घरी पिकलेला व प्रेमाने वडील मनुष्यानी पाठविलेला मग त्यांना काय गोडी आली असेल ते अनुभवाशिवाय सांगता येणार नाही.

याशिवाय चिमणसाळ, वंर्गल व काळीसाळ यांचे तांदूळ दादा काळे (मुंबईचे व्यापारी) हे पाठवीत असत. असो.

सिंध प्रांतात रोजगारावर असताना वरिष्ठांची कृपा, विद्वज्जन संभाषण, तरुणपत्नी समागम व मातृदर्शन यांचा लाभ घडून रावसाहेब मनात फार संतोष पावले.

परंतु पुढे अतिपरिश्रमामुळे फिरण्याच्या त्रासाने रावसाहेबांची प्रकृती वारंवार बिघडे. तशांतच पत्नीची प्रकृती दुरुस्त रहात नसे. एवढ्याच करिता त्यांनी बदलीची खटपट चालविली होती. १८५४ साली शाळा खात्याची पुनर्रचना करण्याकरता विलायतेहून अधिकाऱ्यांचा जो प्रसिद्ध खलिता आला त्यांत ७ व्हिजिटरच्या जागा नव्या करण्यात आल्या. त्यातील एकीवर रावसाहेबांची नेमणूक झाली. ती १८५५ च्या जुलै महिन्यातील सरकारी गॅझेटमध्ये प्रसिद्ध झाली होती. (१८.२.८६ चे रावसाहेबांचे मि. नेलर यांना इं. पत्र)

ही जागा सोडताना सिंधचे कमिशनर मि. एच्. बी. ई. फ्रियर यांनी खाली दिल्याप्रमाणे रावसाहेबांना त्यांच्या कामगिरीचा प्रशंसापर दाखला दिला होता-

मि. विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनी शाळा खात्यात बढतीची जागा पत्करल्यामुळे कमिशनरच्या खासगत कारकुनीचे काम करीत असता जो थोर उत्साह व बुद्धिसामर्थ्य दाखविले त्याविषयी माझा अभिप्राय कागदोपत्री नमूद करून ठेवण्याची माझी इच्छा आहे. त्यांचा दृढ व अखंड प्रामाणिकपणा व इतर नैतिक गुण यांची गणना फार उच्च दर्जात हरएक कारणांवरून करतो. यांचे भावी चरित्र इतके उपयुक्त होईल व इतके सन्माननीय होईल की ज्या संस्थेमध्ये ते नामांकित विद्यार्थी होते तीस ते भूषणप्रद होईल अशी निष्कपट भावाने मी आशा करतो.

कराची ९.८.१८५५

एच. बी. ई. फ्रियर
सिंधचे कमिशनर

असो. नंतर रावसाहेबांनी आपल्या जागेवर आपले मित्र कृष्णाजीपंत नूलकर यांची नेमणूक करून घेतली[४], व राजीनामा देऊन १०.८.१८५५ रोजी मुंबईस जाण्याकरता निघाले. इतर माणसे बिऱ्हाडीच ठेविली होती. कारण ठाणे येथील नोकरी कायम नव्हती एखादे वेळी परत सिंधमध्ये यावे लागण्याचा संभव होता. १४.८.१८५५ रोजी रावसाहेब मुंबईस पोचले मि. हार्कनेस यांना भेटून १६ तारखेला आपल्या नव्या कामावर रुजू झाले. त्यांनी ठाणे येथे काणेवाडात जागा भाड्याने घेतली होती.

मंडळी कराचीस असता त्यांना काही कमी-जास्त लागल्या सवरल्यास त्याची व्यवस्था करण्याचे काम रावसाहेबांचे मित्र व कुटुंब वैद्य डॉ. अनंत चंद्रोबा, कृष्णाजीपंत नूलकर व मोरोबा दांडेकर यांच्याकडे सोपविले होते. या मंडळीस वाटत होते की रावसाहेब परत येतील. डॉ. अनंत चंद्रोबा यांनी एकापत्री लिहिले होते की प्रसंग पाहून तुमच्या धाकट्या बहिणीस मि. फ्रियर यांना भेटविले तेव्हा तिने "माझ्या अण्णांस परत केव्हा आणणार म्हणून विचारले." शिवाय मातोश्रींच्या मनात श्रीद्वारकाधीशाचे दर्शन घ्यावयाचे होते. त्या तिकडे जावयास निघाल्या तेव्हा त्यांच्या माणसांबरोबर सूनबाई निघाल्या. आपण असता नुसत्या चाकरमाणसांबरोबर एकट्या सासूबाईस जाऊ देणे त्यांना प्रशस्त वाटेना. २३.१०.१८५५ रोजी कोठ्यांतून यात्रेस मंडळी निघाली. दुर्दैवाने वादळ उद्भवले व कोठ्या तडीस लावता येईना. समुद्रात दूर एकदोन दिवस रहावे लागले. सासूबाईचे सोवळे कडक. स्नान नाही म्हणून पाणीही मुखात घालीनात. अशा स्थितीत सूनबाईसही तसेच निर्जळी उपास काढावे लागले. त्यातून समुद्र लागल्यामुळे ओकून फार हाल झाले. शेवटी समुद्र शांत झाल्यावर कोठ्या मांडवी बंदरात लावण्यात आला. तेथे नूलकरांची स्वारी फिरतीवर होती.

त्यांच्या येथे ४-५ दिवस विश्रांती घेऊन दुसऱ्या कोठ्यात बसून द्वारकेस मंडळी गेली. एकदम द्वारकेस जावयाचे असते तर आगबोटीने जाता आले असते व बरीच हलाखी वाचली असती परंतु मातोश्रींचा हट्ट पायमार्गाने मांडवाहून नारायण सरोवरास जाणेचा, तेथे नाईलाज झाला. असो.

पुढील यात्रा सुखरूपपणे पार पडली व मंडळी परत कराचीस येऊन ठाणे येथील नोकरी कायम होते की नाही हे समजण्याची वाट पाहात बसली.

ठाणे येथील नोकरी कायमची नव्हती ती कायमची करून घ्यावी असा वडिलांसुद्धा सर्व घरच्या मंडळीचा आग्रह पडला होता. ते डॉ. हार्कनेस यांना रावसाहेबांनी कळविले. "घरच्या मंडळीची अनुज्ञा कराचीस पुन्हा जाण्यांकरिता कशीतरी मिळवा. सवयीने हवा मानवू लागेल." असे मि. हार्कनेस म्हणत. समुद्रप्रवास सोसत नाही. फिरण्याचे काम होत नाही. तथापि सरकारी कामाची गैरसोय होत असेल तर पुन्हा कराचीस जाण्यास रावसाहेब सिद्ध झाले. सिंधी धूळाक्षरांचा त्यास अधिक विचार करावयाचा होता. यावरून प्रारब्ध कार्य तडीस नेण्याची जबाबदारी रावसाहेब ओळखून असत व हिच्या पुढे स्वार्थाची अधिक गणना करीत नसत हे सिद्ध होत आहे. असो.

सिंध प्रांतातील व्हिजिटर म्हणून पुन्हा त्यांची नेमणूक सरकारी ग्यॅझेटमध्ये प्रसिद्ध झाली. "घरी फिरतीवरून आलो तो सिंधला बदली झाल्याचा हुकूम हातात पडला. आज माझी तबीयेत नादुरुस्त आहे. ज्यांना हवेच्या मानाने हे दिवस सिंधमध्ये वाईट असतात त्यांनी या दिवसांत तिकडे जाऊ नये असा डॉक्टरांचा अभिप्राय पडला. त्यावरून मि. हार्कनेस यांनी ती बदली रद्द केली. व ठाणे येथील नोकरी कायम केली." (१८५५ च्या रोजनीशीतील उतारा)

नंतर कराची येथील मंडळी १८५५ च्या डिसेंबर महिन्यात ५ व्या तारखेस मुंबईस आली परंतु; पुढे ५-६ महिने फिरतीवर जावे लागणार, याकरता रावसाहेबांनी पत्नीला मुरूडास मातोश्रींबरोबर रवाना करून दिले.

❍

संदर्भ टिपा -

१. शक्य तेथे त्यांचा अर्थ लावून टिपून ठेवण्यात येई अथवा त्यांची आकृती कागदावर काढून घेण्यात येई.

२. (एके दिवशी अभ्यासात खंड पडल्यावर) अरेरे! एक धडा म्या गमाविला! केवढा आळशी आहे! असे रावसाहेबांनी रोजनिशीत लिहून ठेवले आहे.

३. त्या प्रकारची काही चित्रे रावसाहेबांच्या रोजनिशीत सापडतात. रायगड किल्ल्यात नागाप्पाशेटी यांचे स्मारक म्हणून एका दगडावर नाग कोरलेला आहे त्याचे चित्र रावसाहेबानी रोजनिशीत काढून ठेविले आहे व त्याची लांबी रुंदी नमूद करून ठेविली आहे.

४. याकरता २.७.१८५५ चे पत्र लिहून नूलकर यांची संमती रावसाहेबांनी मिळविली होती.

❍❍❍

प्रकरण ८

नोकरी (व्हिजिटरची)

तेथे लहान मंदिरी करिता गोंगाट, वचक ठेवोनी ॥
शाळेंत शिशुस शिकवी पंतोजी चतुर, गांविं राहोनी ॥ १ ॥
बहु शिस्त कठिण याची तोंडावरती दिसे कठोर कळा ॥
मी या जाणे पुरता बटु हि तसा चुकवि नित्य जो शाळा ॥ २ ॥
ज्ञान तयाचें किति तें वर्णितसे सर्व लोक निःशंक ॥
म्हणती तयास येई 'लिहितांना तेवि मोडितां अंक' ॥ ३ ॥
साधी भूचें मापन, वर्तवि तिथिवार ओहटी भरती' ॥
बोलति लोक असेंही 'सांगे मावेल कुंभिं तक्र किती' ॥ ४ ॥
याची वादकुशलता मान्य करी गांवचा उपाध्याही ॥
आली हार तरी हा वाद पुढे करित सारखा राही ॥ ५ ॥
विद्वत्तेचे दर्शक, गर्जुनियां, शब्द लांब तो वदतां ॥
साश्चर्य गांवढळ जन निरखिति त्या भोंवतीं उभे असतां ॥ ६ ॥
जों जों निरखिति तों तों चित्तीं आश्चर्य सर्व जन पावे ॥
ज्ञान अशेष तयाचें इतक्या डोक्यांत हो कसें मावे ॥ ७ ॥

स्वकृत (गोल्डस्मिथकृत निर्जन ग्राम)

या वेळेस शाळा खात्याचे अधिकारी मि. अर्स्किन हे होते. मेजर जेकब व मि. हार्कनेस यांच्याजवळून पत्रे घेऊन त्यांची भेट घेऊन १६.९.१८५५ रोजी व्हिजिटरच्या कामावर रावसाहेब रुजू झाले. या जागेचा पगार १५० रुपये होता. फिरतीवर असता भत्ता रोज तीन रुपये मिळत असे. रावसाहेबांची नेमणूक लोकांस पसंत पडली असे दिसते. कामाकरिता पहिल्याने मुंबईस आले तेव्हा रेल्वेच्या स्टेशनावर त्यांना भेटण्याकरिता जगन्नाथ शंकरशेट, बमनजी हारमसजी वाडिया, नारायण दीनानाथजी, श्री धुंडिराज विनायक बिवलकर, प्रभाकरपंत बापट व एदलजी रुस्तमजी इत्यादी बडी मंडळी हजर होती.

काम हाती घेतल्या दिवशी रोजनिशीत रावसाहेबांनी असे इंग्रजीत लिहून ठेवले आहे. "कागदपत्र तपासले. पुष्कळ काम करावयाचे आहे. मला वाटले तितके अथवा मि. फ्रियर सहित पुष्कळ लोकांस वाटले तितके सोपे हे काम नाही; याचा मला आनंदच होत आहे. माहिती मिळवून कामाची व्यवस्था लावण्यास पुष्कळ चातुर्य लागेल. माझ्याने होईल तेवढी शिकस्त करून पाहीन." येथील नोकरी करताना प्रवास करीत हिंडावे लागे त्याविषयी २०.८.१८५५ च्या रोजनिशीत रावसाहेबांनी लिहिले आहे, "आठ महिने साऱ्या जिल्ह्याभर हिंडावयाचे व पावसाळ्यात चार महिने मुख्य मुख्य शहरी हिंडावयाचे, म्हणजे आठ महिने प्राकृत व चार महिने संस्कृत प्रवास करीत रहावयाचे असा प्रकार आहे." हे काम म्हणजे जागोजाग नवीन पद्धतीच्या शाळा स्थापन करून साक्षरता प्रसार करावयाचे होते. यावरून यापूर्वी शिक्षणाची सोय मुळीच नव्हती असे समजावयाचे नाही. जुन्या पद्धतीप्रमाणे खेड्यापाड्यांतून पंतोजीच्या शाळा असत. त्यांना गावठी शाळा म्हणत. त्या सार्वजनिक देवालयात, धर्मशाळेत अथवा एखाद्या धनिक व उदार गृहस्थाच्या पडवीत भरत असत. पंतोजीला वेतन रोखीने अथवा धान्यरूपाने मिळत असे. मोडी अक्षर, तोंडचे हिशोब, परवचा, वाचन इत्यादी प्राथमिक विषयांत शिक्षण देण्यात येई. धूळपाटी व निरुपयोगी झालेले खर्डे यांवर घालून दिलेली अक्षरे गिरवूनच अक्षर वळविण्यात येई. कोणी तरी फर्ड्या कारकुनाने लिहिलेल्या लिखितांवरून वाचन शिकविण्यात येई. पुस्तकाचे नाव नाही. असली सामग्री यशस्वी करून दाखविण्यास पंतोजीला एक काय ती छडी सहाय होत असे. 'छडी वाजे छम छम विद्या येई घम घम' या म्हणीचे उत्पादक हेच पंतोजी होत.

"त्यापैकी बहुतेक चित्पावन ब्राह्मण व गौडसारस्वत ब्राह्मण व प्रभु या जातीचे असत. काही ठिकाणी शिंपी, कासार व मराठे या जातीचे असत. नार्गोळच्या बाजूला पार्शी असत. हिंदुस्थानी शाळांत मुसलमान असत. त्यांच्या शाळांस कुराणांच्या शाळा म्हणत. रोहे येथील कुराण शाळेत एक मुलगी शिकत होती. भिवंडी येथे वयाने मध्यम, पण अकालवृद्ध, मुद्रेने गंभीर, वृत्तीने उद्दाम, बद्धमुख व आपल्याशिवाय इतरांस तुच्छ मानणारा, सभ्यपणे चार शब्द बोलावयास नाखूष, अशा उत्तर हिंदुस्थानांतून आलेल्या एका मुल्लाजीशी एका कुराण शाळेत रावसाहेबांची गाठ पडली होती. (६.३.१८५६ची रोजनिशी) पनवेलच्या बाजूला गुजराती पंतोजी असत. घोंसाळे येथे एक शाळा महार लोकांच्या आश्रयावर चालली होती. ते वर्षाचे ४० रुपये पंतोजीस देत. या सर्व शाळांतून फी पालकांच्या ऐपतीप्रमाणे अर्ध्या आण्यापासून दोन आणे, चार आणे व क्वचित् आठ आणेपर्यंत असे. थळाजवळ एके ठिकाणी पंतोजी होता. तो वृद्ध असून अंध होता. तो लिहावयास व वाचावयास कसे शिकवीत होता ते मला समजले नाही." असा त्याविषयी रोजनिशीत रावसाहेबांनी उल्लेख करून ठेविला आहे.

"तळे येथील एका शाळेत मुलांस १०५०२७ ही संख्या वाचता येईना तशी त्यांच्या पंतोजीसही येईना. पण तेथील काही शाळात लेखन, वाचन, पाढे, गुणाकार, भागाकार व तोंडचे हिशोब करण्यापर्यंत मुलांची मजल गेली होती." तरी मि. रीड, शाळांचे इन्स्पेक्टर, म्हणत, "ज्या ज्ञानाच्या पायरीपासून शिक्षणाला आरंभ व्हावयाचा त्या पायरीशी या गावठी शाळांतील शिक्षणाचा शेवट

होत आहे.'' यातच घोणकाई, रेवदंडा इ. ठिकाणी पाद्री लोकांनी चालविलेल्या शाळा होत्या. त्यांचा खर्च डॉक्टर वुइल्सन देत असत. पंतोजी जू जातीचे असत. वेळेसंबंधी शिस्त चांगली असे. तेथे ख्रिस्ती धर्माचे शिक्षण देण्यात येई. बालबोध व मोडी लिहावयास व वाचावयास शिकविण्यात येई. डॉक्टर वुइल्सन यांनी एक मुलांकरिता मनोरंजक गोष्टींचे पुस्तक पाठविले होते त्याचे वाचन वर्गात चालत असे. रेवदंडा येथील बाळकृष्ण अनंत जोशी यांनी चालविलेल्या एका गावठी शाळेत विदुरनीती, पंचोपाख्यान, वेताळ पंचविशी, विक्रम बत्तीशी व इसापनीती, यासारख्या ग्रंथांचे वाचन मुलांकडून होत असे.

'उपयुक्त ज्ञानसंग्रह' या कोल्हापुराकडील मासिकाचा अंक हाती पडला होता त्यातील नैतिक म्हणींचे वाचन नागावमधील एका गावठी शाळेत होत असे. तेथील दुसऱ्या एका शाळेत गुणाकार व व्याकरण शिकण्यापर्यंत मुलांची मजल गेली होती, व रामदासाचे श्लोक वाचून घेत असत. इंग्रजी शिक्षणाची अलिबाग येथे एक शाळा होती ती डॉक्टर वुइल्सन यांच्या खर्चाने चाले. तीत इयत्ता चार होत्या. कुलॉक्सची इंग्रजी क्रमिक पुस्तके, आशियाखंडाचा भूगोल, मॉरलक्लास बुक, वुइल्सन यांचे भाषापद्धतीचे धडे, महाराष्ट्राचा इतिहास ही पुस्तके अभ्यासक्रमात लाविलेली होती. भूगोल शिकवीत पण नकाशाची कल्पना कोणाला झालेली नव्हती. कलकत्ता, मुंबईच्या दक्षिणेस आहे म्हणून एका विद्यार्थ्याने सांगितले. ऋणनिषेधक बोध, जागती ज्योत, जनावरांचे वर्णन, बाळव्याकरण इ. पुस्तके अभ्यासक्रमात लावलेली होती. त्यावेळचे मुंबईचे गव्हर्नर नामदार एल्फिन्स्टन साहेब यांनी आपल्या राहत्या बंगल्यासमोर आपल्या खर्चाने एक शाळा चालविली होती.

नवीन पद्धतीच्या काढलेल्या शाळांस सरकारी म्हणत. अशा शाळा रावसाहेबांच्या आधी मि. होप व मि. बेकर यांनी कित्येक काढिल्या होत्या. तळोजे, दहिवली, पेण, रोहे, अलिबाग, कोयनड, डहाणू, वांद्रे, कोळवण, मुरबाड, भिवंडी, इत्यादी ठिकाणांत नव्या पद्धतीच्या शाळा स्थापण्याचा हुकूम सर पेरी शाळाखात्याचे त्यावेळचे मुख्य अधिकारी यांनी देऊन ठेविला होता. नवीन शाळांची स्थापना करावयाच्या पूर्वी गावोगाव हिंडून, वजनदार लोकांच्या साहाय्याने गावकऱ्यांची सभा भरवून, त्यांना नवीन शाळा स्थापण्यापासून काय फायदे होतील ते रावसाहेब समजून सांगत. लोकांची मने तयार झाली म्हणजे त्यांच्याकडून अर्ज घेत व त्या अर्जीत आम्ही फलाणे फलाणे ग्रामस्थ अमुक वर्गणी वर्षास देत जाऊ असे वचन घेत. शाळेच्या स्थापनेचा निम्मे खर्च करण्यास कंपनी सरकार तयार होती सबब निम्मे खर्च द्यावयाचे अभिवचन लोकांनी दिले व ते वचन काही वर्षे तरी निश्चयाने लोक पाळतील अशी खात्री झाली म्हणजेच रावसाहेब सरकारची मंजुरी आणून नवीन शाळा काढीत. ''मि. बेकर साहेबांच्या वेळेस स्थापन झालेल्या थोड्याशा शाळांपासून मला जेवढा त्रास झाला तेवढा त्रास सर्व जिल्ह्यातील शाळांपासून झाला नाही. लोकांचे निश्चय वाळूच्या दोऱ्याप्रमाणे अशाश्वत आहेत'', असे रावसाहेब म्हणत. 'आम्ही अमूक वर्गणी दरवर्षास देत जाऊ' असे लोक लिहून देत असत हे अगदी खरे; परंतु हा लेख लिहून देणारे कायद्याने बांधले जात असत अथवा नसत या विषयी संशयच होता. निदान काही लोक बांधले जातो, असे मानीत नसत म्हणून जे बंधन मानले जात असे ते नैतिकच होते. काही दिवसांनी एक म्हणे, ''आता आमचा मुलगा शाळेतून

निघाला, त्याचे शिक्षण संपले त्याबरोबर वर्गणी देण्याचे कारण संपले. दुसरा म्हणे आम्हाला गाव सोडून जावे लागत आहे म्हणून वर्गणी देण्याचेही सोडावे लागत आहे.'' तिसरा म्हणे, 'आमची स्थिती बदलली म्हणून वर्गणी देववत नाही याबद्दल लाचार आहोत.' मुलगा महिना दोन महिने गैरहजर अथवा रजेवर असला तर वर्गणी किंवा फी न देण्यास सबळ कारण झाले असे पालक म्हणत व ते म्हणणे मान्य होई असा अनुभव भास्कर दामोदर हे नगरास व्हिजिटर असता त्यांना पुष्कळ आला. लोकांनी दिलेले लेख कायदेशीर आहेत असे धरून फिर्यादी करून पै न पै वसूल करण्याचा प्रयत्न मामलेदार, महालकरी करीत नसत, तसे केल्याने लोक वर्गणी देण्याचे कबूल करण्यास पुढे आले नसते व शाळा स्थापणे कठीण गेले असते म्हणून लोकांच्या समजुतीवर जास्त भिस्त ठेवावी लागे. या संबंधी आपला प्रथमचा अनुभव रावसाहेबांनी असा लिहून ठेविला आहे. ''वर्गणी देण्यास साधारणपणे लोक खुषी नाहीत. यामुळे मि. होप यांच्या वेळी स्थापन झालेल्या शाळा आता डळमळू लागल्या आहेत. पुढल्यावर्षी वर्गणी देण्यास आम्हाजवळ पैसे नाहीत, तुमच्या शाळा आम्हास नकोत असे काही ग्रामस्थ सांगतात. त्या सावरावयास मला भगीरथ प्रयत्न करावे लागतील.'' रावसाहेबांकडे एका सोलापूर येथील मास्तराने ठाणे जिल्ह्यात माझी बदली करा अशी विनंती करताना असे पत्र लिहिले होते- ''माझा येथे निर्वाह होऊ शकत नाही. पगार भागविण्यात फीच्या पैशांत जी तूट येईल ती भरून काढणे लोकांच्या वर्गणीवर अवलंबून आहे. ती इतके दिवस न आल्याने मी वर्षभर अर्धपोटी असून सर्व दिवसभर पुरेपुरे काम करीत आहे.'' उरण येथील मास्तराने तक्रार केली होती की, ''माझा २ महिन्याचा पगार लोकांकडून येणे आहे.'' ही स्थिती १८६१ पर्यंत सुधारली नव्हती. २८.६.१८६१ च्या पत्रात नारायण भाई दांडेकर हे ठाणे व कुलाबा या जिल्ह्यात रावसाहेबांच्या मागून व्हिजिटर असता त्यांनी रावसाहेबांना कळविले की, ''परशराम विष्णू या मास्तराने आम्हावर दहा रुपयांची फिर्याद केली आहे. तो म्हणतो ही रक्कम लोकांकडून येणाऱ्या वर्गणीची दोन महिन्यांची बाकी आहे.''

रत्नागिरी येथील गंगाधरपंत टिळकांनी रावसाहेबांजवळ गायिलेली कहाणी श्रवणीय आहे. ''आजपर्यंत सण नाही, वार नाही, सुटी नाही. सदोदित हमालासारखा काम करीत असे. मी कामाचा स्नेही व काम माझा स्नेही. याशिवाय गुलहौसी स्नेही संपादन करून कधी त्यांच्या बरोबर सुटीत बाहेर गावी टिफिनीस वगैरे आज वीस वर्षांत गेलो नाही. पंतोजीपणांत मुलांस फार श्रम घेऊन शिकविले तरी वार्षिक परीक्षेच्या वेळी मुलांच्या तोंडून उत्तरे आली तर मुले हुशार आहेत, पंतोजी बरे श्रम घेतो असे दैववशात म्हणतील आणि आपण शिकवावे एक आणि परीक्षकांनी विचारावे दुसरेच असे झाल्याने मुलांच्याच तोंडून उत्तरे आली नाहीत म्हणजे आम्ही किती जरी श्रम घेतले असले तरी ते व्यर्थ होऊन 'काय बरे! पंताजी मेहनत घेऊन शिकवीत नाहीत.' इत्यादी इनाम मिळाले म्हणजे मरण येईल तर बरे असे वाटते. सबब शेळीचे कान गोसाव्याच्या स्वाधीन अशी चाकरी करू लागल्यास हे विसावे वर्ष. म्हणून या चाकरीचा फारच कंटाळा आला आहे. १९ वर्षांत ३॥ महिने रजा घेतली होती.'' या कहाणीची फलश्रुती खालील स्वकृत श्लोकांत वर्णन करून पत्र पुरे केलेले आहे.

सरित् सरसि कंचन द्विजजनं प्रवाहागतम् ।
तदुत्धृतिचिकीर्षया निजसुतनयं शिक्षयेत् ॥
इमानिति धिया नरान् द्विजवरो विदित्वा तदा ।
वरं जनजशिक्षणान्मरणमेव सोऽमस्तह ॥ १ ॥

गरीब, श्रीमंत व वजनदार अशा पुष्कळ लोकांशी रावसाहेबांनी संभाषण केले त्यात लोकमत असे आढळून आले की, 'आपसात' केलेल्या ठरावाने वर्गणी जमविण्याचे काम लोकांना त्यांचे त्यांनाच अशक्य वाटते. जमिनीवरचा जसा कर तसाच शिक्षणाचा कर अल्पसा जमिनीच्या कराबरोबरच वसूल करावयाचा असा ठराव केल्यास नियमित पैसा नियमित काळी जमेल.

गावोगाव शाळांची स्थापना व त्याबरोबर प्रतिष्ठित लोकांची शिक्षणावर देखरेख ठेवणाऱ्या स्कूल कमिट्यांची रचना व स्थापलेल्या शाळांची तपासणी, शाळांच्या खर्चाकरिता व इमारतीकरिता वर्गणी जमविणे इ. कामांकरता रावसाहेबांनी फार परिश्रम केले. त्यांनी १८५७-५८ साली खुष्कीने ८३७, जलमार्गाने २९६ व रेल्वेने १६८० मैल प्रवास केला. ते म्हणत, "माझ्याकडे सोपविलेल्या माझ्या लोकांची नैतिक व बौद्धिक स्थिती मी जर अल्पांशाने सुधारू शकेन तर मी आपणास धन्य मानीन." अलिबागेस एका सभेत रावसाहेबांनी बरीच वाटाघाट केली. सभेला मुनसब, मामलेदार हजर होते. लोकांचे मनावर काही परिणाम झाला नाही. त्या प्रसंगाचे वर्णन करताना रावसाहेबांनी असे लिहून ठेवले आहे, "मी दगडांजवळ बोलत होतो असे मला वाटले. रोह्यांचे[१] मेंधळे व अलिबागचे आंग्रे इत्यादी लोकांशी वादविवाद करताना माझे सर्व वक्तृत्व वृथा झाले. पोलाद पुरास गेलो, लोकांची सभा भरविली. शाळा मागून घेण्याविषयी उपदेश केला. शिक्षणाचे महत्त्व या विषयावर भाषण केले. मुला-बाळांना शिक्षण देण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर नीतिदृष्ट्या कशी आहे ते सांगितले. सभेत बरेचसे वाणी होते. सर्व बोलणे वाया गेले." (८.१.१८५६ची रोजनिशी) लोकांची मने वळवून शाळेच्या खर्चाकरता पैसे जमविणे कठीण आहे. एक वाईट मनुष्य सर्वांचा बिघाड करतो. एक कृष्णवर्ण मेंढी सर्व कळपाचा बेरंग करते असे त्यांना कोठे कोठे आढळले. कधी कधी शाळास्थापनेच्या आड सामाजिक समजुती येत. शाळा भरावयास स्वतंत्र इमारत नसल्यामुळे एकाद्या धनिकाच्या पडवीत ती भरावी लागे. त्यात जर साहेब इन्स्पेक्टर तपासणीकरता शिरले तर आम्हास पटणार नाही असे गुळसुंदे येथील ग्रामस्थांनी रावसाहेबांना कळविले. ही अट इन्स्पेक्टर साहेबास साहजिकच मान्य झाली नाही. "खानिवली येथे २ सुवर्णकार, १ कासार, १ लोहार व तेथील देशमुख एक मराठा गृहस्थ, एवढेच काय ते ज्ञानी व संभावित लोकांपैकी होते. रामराव देशमुख हे सज्जन होते. त्यांना ४ मुलगे होते. मोठा मुलगा बळवंतराव पुढे चांगला निघेल अशा लक्षणांचा होता. शिकण्याकरता या मुलास कोठेतरी ठेवा असे मी म्हटले. देशमुख म्हणाले, 'माझ्यापासून दूर करावयास मी कबूल नाही.' इतरांनी त्यांची वाहवा केली." (१.३.१८५६ ची रोजनिशी) कित्येक ठिकाणी गावठी शाळा सरकारी लोकांनी पाहून जाव्या या कल्पनेबरोबर पंतोजी कपाळाला आंठ्या चढवीत. तथापि उमेद न सोडता शाळा स्थापन करण्याची ही चळवळ रावसाहेबांनी अगदी खेड्यापाड्यात नेऊन पोचविली होती. त्यांनी डॉ. हार्कनेस यांना कळवले होते की, रायगड व राजपुरी तालुक्यात ४ शाळा स्थापाव्या

अशी सूचना मी करणार आहे. गोरेगाव व निझामपूर येथील लोकांकडून अर्ज येऊ लागले आहेत. मालाड, गोराई व जू या खेड्यांतून अर्ज भराभर आले. तळे घोसाळ्यांस लोक जमा झाले; परंतु सरकारी अटी त्यांना पसंत पडेना. प्रसिद्ध बंडखोर राघोजी भंग्र्या याच्या जातीचे जंगलांत राहणारे कोळी, ठाकूर, ज्यांना पुष्कळ लोक जादूटोणा करणारे समजत ते व शिकारीवर निर्वाह करणारे कातकरी यांनाही शिक्षण कसे देता येईल याविषयी रावसाहेब विचार करीत असत. या कामाकरता पनवेल तालुक्यात फिरत असता एके ठिकाणच्या सभेची हकिगत त्यांनी इंग्रजीत लिहून ठेविली आहे ती फार मनोरंजक आहे.

"मी १६.५.१८५६ रोजी रा. रा. कृष्णाजी बाबाजी भावे, साई पेट्याचे महालकरी यांच्या विनंतीवरून रावे नामक खेड्यात शिरलो. येथील रहिवाशी आग्री जातीचे लोक जंगलांत वस्ती करणाऱ्या त्यांच्या कोळी जातीच्या बांधवांप्रमाणे सुधारणा व तिचे संस्कार यापासून दूर होते. गावात १५२ झोपड्यांत सुमारे ६६० माणसे रहात होती. हे सर्व एका वेळी फार दिवसापासून मदिरेचे भक्त बनलेले होते असे त्यांच्याच सांगण्यात आले. 'थोड्या दिवसांपूर्वी आम्ही अगदी पक्के दारूबाज बनलले होतो. खिशात असलेली पै न पै खर्च होई तो दारू पिण्याने कित्येकांना उपास काढावे लागत.' दरमहा दरघरी कमीत कमी एक रुपया दारूपायी खर्च धरिला तरी या गावी वर्षास १८२४ रुपये खर्च होत. यामुळे या गरीब लोकांचे जे हाल होत त्यांना पारावार नसे; परंतु मशारनिल्हे महालकरी या गावात आल्याबरोबर दारूच्या मक्तेवाल्यांच्या लबाड्या उघडकीस आणून त्यांना दंड करू लागले व समाज जमे तेथे या अज्ञान लोकांना, वेळोवेळी उपदेश करून हाडीमाशी खिळलेले हे व्यसन त्यांनी सतत प्रयत्नाने त्या लोकांना अजिबात सोडावयास लावले! त्यांच्याकरिता केलेल्या स्तुत्य अविश्रांत श्रमाबद्दल त्या महोत्साह महालकऱ्याला सारा गाव दुवा देऊन कृतज्ञापूर्वक त्याचे गुण माझे जवळ गाऊ लागला. आपण आरंभलेल्या कृत्याची पूर्तता करण्याकरिता व मद्यपानाची अजीबात बंदी झाल्यापासून होणाऱ्या सुधारणेला चिरस्थायित्व आणण्याकरिता कृष्णराव मला घेऊन आपल्या नेहमीच्या परिचित स्थानी म्हणजे जेथे त्यांचे उद्योग सतत चालू असत व जेथे उभे राहून मदिरापान व त्याचे दुष्परिणाम यावर इतका गुणकारक उपदेश ते करीत आले तेथे प्राप्त झाले व शिक्षणाचे फायदे काय आहेत ते त्यांना समजून सांगून 'शाळा मागून घ्या' अशी विनंती त्यांनी केली; मात्र तो आपल्या हितकर्त्याने केलेली विनंती त्या गावढेकऱ्यांनी फार खुषीने मान्य केली. नेहमीचे अटीवर शाळेच्या स्थापनेप्रित्यर्थ माझेकडे अर्ज आणून दिला. हे सर्व त्या महालकऱ्यांचे उद्योगाचे फळ होय. यांच्यासारखी कृती करण्याची नुसती इच्छा असणारे लोक माझ्या जिल्ह्यात फार कमी व कृती करू शकणारे तर नाहीतच." १५.५.१८५६ च्या रोजनिशीत पुढील उतारा सापडतो. "कृष्णाजी भावे यांची गणना गर्विष्ठ, उद्धट व आगंतुक कारणाने भाग्योदय पावलेल्या माणसांत लोक करतात; परंतु ते माझ्या पाहण्यात आलेल्या उत्तम माणसांपैकी आहेत. वर्तनाने सभ्य, मनाने मोकळे व वाचेचे निष्कपटी असून त्यांची मुद्रा गर्वाने लुप्त झालेली मुळीच दिसत नाही. अंगमेहनत फार घेतात. प्रामाणिक आहेत व लांचलुचपतीस केव्हाही वश होत नाही. सरकारावर त्यांची निष्ठा पूर्ण आहे. स्वत: जास्त शिकण्याची व त्याचप्रमाणे आमच्या लोकांत शिक्षणाची वृद्धी करण्याची

इच्छा करतात. साई भागांत मदिराप्रसाराच्या विरुद्ध त्यांनी युद्ध चालविले आहे. ईश्वर त्यांना या कामी यश देवो. असला मनुष्य माझा मित्र व्हावा अशी मी इच्छा करतो.'' याप्रमाणे यांची मैत्री जडून ती आमरणात होती.

रावसाहेबांची शिस्त फार कडक असे. ती पाहून सर अस्किरन यांनी त्यांना असे पत्र लिहिले, ''गैरशिस्त रीतीच्या वर्तनावर्तनात फरक असतो, तो निवडण्यात पुष्कळ काळजी घेतली पाहिजे. एखादे वेळेस गोंधळून गेल्यामुळे, भीतीने गांगरल्याने अथवा उपजत मूर्खपणामुळे म्हणा एखाद्याच्या हातून गैरशिस्त वर्तन झाले तर ते निराळे व जाणून बुजून बुध्या सदोष असे वर्तन केलेले निराळे.'' काम करण्यास नालायक, निष्काळजी, केलेला हुकूम मुद्दाम मोडणारे यांना एकवार सावध करूनही वर्तणूक न सुधारणारे अशा मास्तरांचे शासन रावसाहेब करीत असत. कोणास पेन्शन देण्याची शिफारस करीत. कोणास कमी पगारावर घालवीत. काही होत नसूनही आजारी म्हणून खोटा रिपोर्ट करून गैरहजर राहण्याऱ्या एका मास्तरास शाळाखात्यास लाज आणणारे वर्तन करणारा म्हणून बडतर्फ करावा असे वरिष्ठांकडे लिहून पाठवताना रावसाहेब म्हणाले, 'अशांना पुन्हा पुन्हा सुधारतो का पाहा असे म्हणून नोकरीवर ठेवणे हा सार्वजनिक पैशाचा दुरुपयोग करणे होय.' त्यांना सर्वांत चीड आळशी व गचाळ मास्तरांची येई. ''xx ठिकाणच्या शाळेवरील असिस्टंट मास्तर अगदी निरुपयोगी आहे. भाराभर चुका करतो. काही माहिती मागविली व याने देण्यास उशीर केला नाही असे कधीच होत नाही व अशाबद्दल जाब मागितल्यास, 'मी आता वृद्ध झालो' अशी सबब सांगत तेव्हाच पुढे येतो व सहस्रशः माफी मागतो, असल्या मूर्खांनी माझे काम भागावयाचे नाही.'' तथापि लोक आपल्या विरुद्ध काहीतरी तक्रार करतील की काय अशी शंका घेऊन कोणी एक पंतोजी विचारल्याशिवाय आपले म्हणणे सांगू लागला तेव्हा, ''तुमच्यावर आरोप ठेविल्याशिवाय तुम्ही समारोप कसला करिता.'' असे त्यास विचारून रावसाहेबांनी वाटेला लावले.

रावसाहेबांकडे एकदा पनवेलच्या एका पंतोजीचे प्रकरण आले होते. त्या सर्वांचा त्यांनी विचार करून त्याची काही चूक नाही असे ठरविले. हा सगळा पत्रव्यवहार त्यांच्याकडे नेहमी येणाऱ्या एका मित्रास वाचावयास मिळाला. तेव्हा त्याने सखाराम बापू दातार याजवळ सांगितले की, माझ्यामुळे पनवेलचा पंतोजी वाचला. ते ऐकून रावसाहेब म्हणाले, ''दुसऱ्या कोणाच्या शिफारशीवरून एखाद्याविषयी मी जे असत्य आहे ते कसे लिहीन अथवा बोलेन! मला आता जास्त सावध राहिले पाहिजे व या मित्राच्या वर्तणुकीवरून धडा शिकला पाहिजे.'' (१.१२.१८५५ रो. इं.)

रावसाहेबांच्या कामाच्या खोलीत त्या तारखेपासून कोणालाही, प्रत्यक्ष पत्नीलाही येण्याची बंदी झाली. असत्य वर्तन रावसाहेबांना खपत नसे.

''संध्याकाळी बाळाजीपंत अण्णा लिमये खात्यातील हाताखालील लोकांशी असलेल्या माझ्या वर्तनाबद्दल माझ्यावर रागावले. कोणता प्रसंग असे विचारता म्हणाले, पुढच्या मुक्कामावर माझी डाक पाठवू नको असे बजाविले असता शिपायाने डाक पुढे पाठविली व विचारता तसे केले नाही म्हणाला. असे खोटे बोलल्याबद्दल मी त्यास बडतर्फ केले. इतकी असत्यता चालू दिल्यावर जगात सुरक्षितता राहणार नाही.'' (१०.२.१८५६ ची रोजनिशी)

मुलांवर रावसाहेबांचे प्रेम असे. त्यातून हुशार व हजरजबाबी मुलांवर विशेषच. कल्याणास मुक्काम असता तेथील शाळा तपासण्यास रावसाहेब गेले. वर्गामध्ये धड्यांचे वाचन घेऊन एका मुलास 'नागवणे' या शब्दाचा अर्थ रावसाहेबांनी विचारला. पुष्कळ मुलांस वेळेवर अर्थ सुचला नाही. क्रमाने सर्वांस विचारीत असता एका लहानशा बटूने आपली लंगोटी सोडून ती पुढे हातात धरून सांगितले 'हे पाहा नागवणे!' त्याबरोबर वर्गावरील पंतोजी चपापले; पण रावसाहेबांनी त्याच्या धीटपणाची व हजरजबाबी बुद्धीची तारीफ करून भविष्य करून ठेविले की, तू पुढे प्रसिद्धीस आल्याशिवाय राहणार नाहीस. हा बटु व नागपुरचे प्रसिद्ध वकील गोरक्षणसभेचे अध्यक्ष कै. गोपाळराव भिडे हे एकच.[२] पंतोजी कसे शिकवितो ते रावसाहेब पाहात बसत व कित्येक वेळा शिकवावे कसे ते स्वत: पंतोजीस शिकवून दाखवित.

काही दिवसांनी रावसाहेबांचा कामासंबंधी बेत चांगला बसला असावा. नीळकंठराव नावाच्या एका स्नेह्याने ८ जून १८५६ च्या पत्रांत असे लिहिले की, "बेळगाव प्रांतातील लोक उदार व धनिक आहेत, ++++ विद्याखात्यांत रा. नारो विष्णू बापट यांच्यासारखे शिकविण्याच्या कामात मदतगार आहेत. मि. रॉबर्टसनसारख्या वरिष्ठांना लोककल्याणाची आस्था आहे; तथापि शिक्षणाप्रीत्यर्थ आम्ही केलेली कामगिरी तुम्ही आपल्या निष्कांचन मुलखात केलेल्या कामगिरीच्या पासंगासही लागणार नाही व याच मानाने पाहाता इतर जिल्ह्यांतील व्हिजिटरांपेक्षा तुमचेच श्रम सर्वांत अधिक यशस्वी झाले असले पाहिजेत."

रा. गोविंद नारायण[३] यांनी खालीलप्रमाणे प्रशंसापर उद्‌गार एका पत्रात काढले आहेत. "या प्रांतात तुम्ही शिक्षणाचे कामात दाखविलेली मनाची कळकळ व उत्साह ही सर्वांच्या स्तुतीस पात्र आहेत. आपल्या इतके परिश्रम लोकहितार्थ करणारे फारच विरळा. + + + + + आपल्यासारखा सामर्थ्यवान व दयाळू व्हिजिटर मिळणं हे येथील लोकांच्या दैवांत आहे खरे; पण तसेच तुमच्या योग्यतेची किंमत कळण्याइतकी अक्कल अंगी असणे त्यांच्या दैवात असले पाहिजे."

नारायण भाई दांडेकर, रावसाहबांचे सहाध्यायी हेही रावसाहेबांप्रमाणेच अन्यत्र व्हिजिटर होते. ते २९.८.१८५६ च्या एका पत्रांत लिहितात. "आमच्या गावात शाळा स्थापन करा अशी मागणी करताना ग्रामस्थ लोक जी लेखी हमी देतात तिचा आपण एक उत्कृष्ट नमुना योजिला आहे. व मी असे ऐकतो की तो इतका चांगला ठरला आहे की हमी देणारे लोक फारच थोड्या प्रसंगी तो मोडतात. म्हणून ती नमुना कसा काय आहे तो पाहण्यास त्याची नक्कल पाठवा."

रावसाहेबांची कामगिरी जशी लोकांस तशी सरकारासही मान्य झाली. १९.८.१८५६ तारखेपासून त्यांना ठाणे जिल्ह्याच्या शाळांशिवाय मुंबई शहराच्या शाळांचे व्हिजिटर नेमले.

इंग्रज सरकारची प्रथमची शिक्षणविषयक कामगिरी थोडक्यात वर्णन करावयाची म्हणजे इंग्रज सरकाराने शिक्षण संस्था संघटित स्वरूपाच्या निर्माण केल्या. शाळांत अमूक एक इयत्तांपर्यंत शिक्षण द्यावयाचे असे ठरवून प्रत्येक इयत्तेतील अभ्यासक्रम निश्चित करून दिला व विद्वान लोकांकडून क्रमिक पुस्तके लिहविली व ती छापवून लोकांचे हाती जितकी स्वस्त देववतील तितकी दिली. हे सर्व रचनात्मक कार्य रावसाहेब मंडलिक, भास्कर दामोदर पाळंदे, नारायणभाई दांडेकर, प्रो. केरो लक्ष्मण छत्रे, डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर इ. बुद्धिमान लोकांकडून करून घेतले.

प्रवास करीत असता रावसाहेबांना धर्मशाळेत किंवा एकाद्या देवालयात उतरावे लागे, तथापि त्यांना तंबूत राहणे आवडे व या त्यांच्या आवडीची निवड त्यांच्या रत्नागिरी येथील गुरुजींस म्हणजे राम बाळकृष्ण यांना फारच पसंत पडली. ते २१.१.१८५६ च्या पत्रात म्हणतात, "प्रवासाचे कामात तुम्ही तंबूची योजना केलीत तीहून अधिक चांगली योजना तुम्हाला करिता येणार नाही. मानी मनुष्यास तंबूशिवाय प्रवास करणे व्हावयाचे नाही. एकाद्या मोठ्या खेड्यात अथवा लहान नगरात जाणे होताच जो भेटेल त्या वाईट बऱ्या लोकांपुढे 'आम्हास जरा थोड्याबहुत सोईची जागा उतरावयास द्या.' असे म्हणून तोंड वेगाडावे लागते व आपण सरकारी अधिकारी पडलो म्हणून पुष्कळ लोकांना मनात असो अथवा नसो वेडीवाकडी सोय भिडेस्तव करावी लागते. त्यांच्याकडून हे काम खऱ्या प्रेमाने किंवा पैशाने होत नाही. जर पत्करत असेल तर गरज म्हणून गावाच्या शेवडीबाहेर एखाद्या देवालयात उतरावे लागते. अथवा धर्मशाळेचा आश्रय घ्यावा लागतो व कोणी सांगावे या शेवटच्या ठिकाणात आपण उतरण्यापूर्वीच दुष्ट रोगाने पिडलेले, मालन व अशुद्ध लोक, नुकतेच राहून गेले नाहीत म्हणून!"

प्रवास करणे तो बहुधा घोड्यावर बसून रावसाहेब करीत. कधी-कधी रस्ता चांगला असल्यास घोड्याच्या बगीत करीत. पनवेलीहून येताना एकदा घोड्याचा पाय सरला व तो जमिनीवर पडला त्यावेळी बगीला धक्का बसला त्यासरसे रावसाहेबही खाली पडले. जरा गळ्याखाली इजा झाली होती. कित्येक वेळा ते होडीने प्रवास करीत. एकदा बेलापुराहून येताना होडीत बसते वेळी बरोबरचे सामान येण्यास उशीर झाला; होडी तशीच हांकारावी लागली. वाटेत भूक लागली. उळव्यास होडी लागली. तेथे फराळाचे सामान, केळी अथवा खजूर यापैकी काही मिळाले नाही. पुढे ओहटी लागल्यामुळे चौकीत उपाशी निजून रहावे लागले. अशीच एक रात्र सामान वेळेवर न आल्यामुळे पाचड मुक्कामी दूध विकत घेऊन तेवढेच पिऊन रहावे लागले. प्रवासात रावसाहेब बरोबरीच्या भारवाहक मंडळीच्या सुखाकडे पाहात असत, त्याचे उदाहरण खाली दिले आहे.

"मुंबईस मग संध्याकाळी ३॥ वाजता घोड्यावर बसून मालाडाजवळ किंचवळीच्या धर्मशाळेत आलो. तेथे फराळ करून बरोबरच्या मनुष्यांनी आराम केल्यावर त्यांच्या खुषीने हळूहळू घोडबंदरास ११ वाजता येऊन नाना शंकरशेट यांच्या बंगल्यात येऊन निजलो." (७.११.१८५८ रो.उ.) कधी-कधी प्रवासाचे सोईकरता पाहाटेस ३ वाजता उठावे लागे व तसे उठून स्नानसंध्या करून प्रवासास आरंभ करीत. पण कित्येक ठिकाणी इक्षुरसाचा लाभ घडत असे व संध्याकाळच्या वेळी प्रवास केल्यास कल्याणाच्या खाडीवरील झुळझुळ वाहणारा वारा सुखावह होई. रावसाहेब घोड्यावर बसून प्रवास करतेवेळी घोड्यास जरा दुःखापत झाली तर भाऊ दाजींकडे औषधोपायास पाठवीत. कधी कधी पशुवैद्य स्टिफन्स यांच्याकडे पाठवावयास सांगत. व्हिजिटर असताना रावसाहेब पुष्कळ फिरत असत. तेव्हा फिरता फिरता वाटेत जी दर्शनीय स्थले लागत, उदाहरणार्थ वसईचा किल्ला व त्या बाजूला असलेले साखर शुद्ध करण्याचे कारखाने व वज्रेश्वरी येथील ऊन पाण्याची कुंडे, ती पाहावयास जात. पण आपले काम टाकून प्रसिद्ध स्थळ पाहावयास ते केव्हाही वाटेच्या आड गेले नाहीत. असे एका अपवादाने म्हणता येईल. तो अपवाद म्हणजे त्यांचे रायगडास जाणे होय. "मी

कुतूहलाने रायगडाचे दर्शनास गेलो. माझ्या भागातील डोंगराळ प्रदेशातून जाऊन येऊन २० मैलांचा प्रवास करण्याच्या श्रमाचे रायगडावर जेवढे मी पाहिले तेवढ्याने चीज झाले. सिंहासनाचा भाग, उध्वस्त मनोरे, शून्य दुनिर्गम वाटा इ. पाहून कोणत्या हिंदूचे किंवा मराठ्याचे हृदय ऐश्वर्यमाहात्म्याने भरून जाणार नाही!" (ज. जेकब यांना पत्र) पुढे रायगडच्या दरवाजावरील संस्कृत श्लोक त्यांनी १३.१.१८५६ रोजी रोजनिशीत पेन्सिलने उतरून ठेवला आहे. तो अस्पष्ट आहे, लागला तसा खाली दिला आहे.

श्रीगणपतयेनमः
प्रासादो जगदीश्वरस्य जगतामानंददोनुज्ञयं[१]।
श्रीमच्छत्रपतेः शिवस्य नृपतेः सिंहासने तिष्ठतः[२]॥
शाके षण्णवबाणशुमिगल[३]नादानंदसंवत्सरे।
ज्योतीराज[४]महर्त्रकेतिमहिते शुक्लेश[५]सार्पेतिथौ ॥ १ ॥
वापीकूपतडागराजिरुचिरे हम्यैर्वनैर्वीथिका।
स्तंभैः कुंभिगृहैर्नरेन्द्रसदनैरभ्रंलिहैर्महिते ॥
श्रीमद्रायगिरौ गिरामविषये हाराजिता[६] निर्मितो।
यावच्चंद्रदिवाकरौ विलसतस्तावद समुज्जृभतो[७] ॥ २ ॥

१. हा शब्द अनुज्ञया असावा. २. हा शब्द अदमासाने ग्रंथकाराने लाविलेला आहे. ३. ही पांच अक्षरे भूमिगणना असावी. ४. हा समास महतुकेऽति असा असावा. ५. ही तीन अक्षरे शुक्लेच अशी असावी. ६. हा शब्द 'हीराजिना' अशी तृतीया असावी. हिराजी हे इंजिनियर असावेत. ७. शेवटले अक्षर ताम् असे असावे. म्हणजे शके १५९६ (इ. स. १६७४) साली आनंदनाम संवत्सरात वैशाख महिन्यांत शुक्ल नवमी रोजी एवं गुणविशिष्ट प्रासाद सिंहासनाधिष्ठित शिवनृपतीच्या अनुज्ञेने हिराजीने बांधून पूर्ण केला, तो यावच्चंद्राढादिवाकरौ विराजमान होवो असा सुंदर अर्थ निघतो.

रायगडावरील इतर वस्तूंचे वर्णन दिले आहे. त्यात अंधारी खोली (धान्य साठविण्याचे कोटार), महादरवाजा, गंगा तलाव (ज्यातील पाणी उत्कृष्ट आहे) इंग्रजांच्या सैन्यापैकी जीवंत राहिलेल्या युद्धजर्जरित ३ शिपाई व १ नाईक यांच्या झोपड्या, हत्तीखाना, शिरका बाईचे देऊळ, बाजार, किल्ल्यातील व्यापारी नागाप्पा व त्याचे स्मारक म्हणून एका दगडावर कोरलेला ३ फूट लांब व ५ फूट रुंद व ९२ (काय ते लागत नाही.) असलेले कोरीव चित्र[४], महादेवाचे देऊळ (ज्याचा गाभारा रावसाहेबांनी दर्शन घेतले तेव्हा पाण्याने भरून गेला होता), शिवरायांच्या सिंहासनाची जागा, राजवाड्याचा पाया, राणीमहाल, तोफा डागण्याचा दारूखाना, पालखीदरवाजा, मनोरे, सप्तमहाल, हिरकणीची टेकडी (जीवरून हिरकणी नामक गवळण रतिबाचे दूध घेऊन आल्यावर किल्याचे द्वार रात्र होताच बंद झाले म्हणून आत अडकून गेल्यामुळे मुलास पाजण्याकरिता खाली उडी घेऊन किल्ल्यातून निसटली, व ज्या ठिकाणी मनोरा बांधून तिचे स्मारक केलेले आहे ती) इत्यादी प्रसिद्ध भागांचे वर्णन आहे.

व्हिजिटर असताना रावसाहेबांच्या हातात कल्याण करण्याची सत्ता असल्यामुळे पुष्कळ लहान मोठ्या लोकांकडून विनंतीपत्रे येत. "अमक्या साहेबास सांगून मला तमुक जागा देण्यास सांगा. फलाण्या ठिकाणी माझी बदली करवा. माझ्याविषयी xxसाहेबाजवळ बोलला असालच." इत्यादी मजकुरांच्या पत्राचा रावसाहेबांकडे भारा येऊन पडे. 'माझ्या हातात काय आहे.' असे म्हणतील तर त्यातच 'कोऽतिभारः समर्थानाम्' असे उत्तर असे. काही वयाने मोठे व थोडेसे विद्वान अशा लोकांच्या पत्राचे शेवटी 'सुतेषु विस्तरेण अलमिति विनतयः समुल्लसन्तु' अशी सन्मानार्थ विज्ञाप्ती आढळते. "कल्पवृक्षाखाली फलप्राप्तीविषयी इच्छा धरून बसण्याची पूर्णता करणे समर्थांकडे आहे." असे एखादा मनुष्य सरळ लिही. कित्येक नाती उकरून काढीत त्यात एक रावसाहेबांचे मावसभाऊ निघाले. फलटनहून रामचंद्र नारायण भावे (एक तेथील शाळेतील मास्तर) लिहितात, "आम्ही आपले सख्खे मावस भाऊ. आईचे नाव वज्रचुडे मंडित बहिणाबाई भावी." चुकीबद्दल रावसाहेबांनी रिपोर्ट केला तर नुकसान होईल म्हणून एकाने एका स्नेह्याच्या मध्यस्थीने प्रसिद्ध केरुनाना छत्रे व कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्याकडे धाव मारून "हा खुळा आहे यास माफी करावी." अशी पत्रे आणविली होती. योग्यता पाहून कोणाही मनुष्याचे काम हाती असल्यास ते करण्याची रावसाहेबांना हौस असे. व ते करीत असता आपलाच एखादा गृहस्थ आड आला तर त्यांना वाईट वाटे." त्यांनी प्रो. केरोपंत यांना एका पत्रात असे लिहिले होते, "उत्तम पदारूढ होऊन जर लोक मला साहाय्य करणार नाहीत तर ते व त्यांचा देश ही दोघेही करुणास्पद होत एवढे मला म्हणता येईल. या वाक्याच्या कडकपणाबद्दल माफी असावी. मनोविकार प्रबल झाल्यावर तीक्ष्ण शब्द वापरावे लागतात." मोठ्या वशिल्याने रावसाहेबांच्या दृष्टीने लायकी येत नसे.

"नेटिव्ह जनरल लायब्ररीत नाना गानू भेटले. मोकळेपणे बोलले नाहीत. आंठी धरून होते. का ते पूर्णपणे मी समजलो. अगदी नालायक, आळशी व (काय काय नाही?) अशा त्यांच्या मेव्हण्याला मी नोकरी दिली नाही म्हणून." (१२.२.१८५६ ची. रो.)

दाजीबा म्हणाले, "माझ्या मुलाला कारकुनीची जागा देण्यास मि. पीट यांना सांगा. यांचा मुलगा मूर्ख आहे हे मला ठाऊक आहे. त्याच्या सारख्याची शिफारस करून मला मूर्ख बनावयाचे नाही."

ठाणे येथे असताना रावसाहेबांना तेथील हवा कधी कधी मानत नसे. तेव्हा ते मुंबईस येऊन रहात. नानासाहेब मंडलिक त्यांना पाण्याविषयी नेहमी खबरदारी घ्यावयास लिहीत. "ठाण्याची हवा प्रकृतीस न मानल्याकारणाने वाळकेश्वरी अथवा महालक्ष्मीस जाऊन राहण्याचे लिहिलेत, त्यास जेथे शरीरास सुख तेथे जावे xxx हल्ली पाणी कापांतील पीत असाल तर मना करून बागूलनाथाच्या विहिरीचे न्यावे." असे बजावीत. कराचीच्या उदाहरणावरून चिरंजीवांस घोडा पाडतो ही भीती नानासाहेबांची अजून गेली नव्हती. 'म्याना ठेवावा' असे ते नेहमी सांगत; परंतु नवा घोडा घेऊ द्या अथवा घरचा पाठवा.' असे दोन वेळा रावसाहेबांनी वडिलांस लिहिले. तेव्हा त्यांनी घोडा पाठविला व पत्र लिहिले त्यात निगा करून बाळगलेल्या जनावरावरील प्रेम फार व्यक्त होत आहे. "दोन्ही पत्रांत घोडा पाठविणेविषयी लिहिलेत त्या प्रमाणे घोडा व लक्ष्मण पायऱ्या व मणु खोत असे रवाना केले आहेत. गाडीस घोडा घालण्याचे मनात आणोन लिहिलेत; हे स्वत: आमचे बेतास न

आल्यामुळे पाठविणार नव्हतो, परंतु पाठविला. आज घोडा बाळगला. त्यापासून सुख आपणास जाहले व त्याची जी शुश्रूषा ठेवली ती आता योजना करता त्याने व्यर्थ जाणार म्हणजे अदमासे ५-४ वर्षे फारतर घोडा सोबत देण्यासारखा आहे; तो गाडीला वर्ष दोन वर्षे उपयोग झाल्यास होईल. बाकी आयुष्य या मेहनतीने सरेल!"

व्हिजिटर असताना फार फिरावे लागल्यामुळे होणाऱ्या दगदगीने रावसाहेबांची प्रकृती नीट राहीना. तेव्हा ते अन्य ठिकाणी किंवा एका जागेवरील स्थायिक नोकरी शोधू लागले. वर्षातून आठ आठ महिने इतस्ततः फिरावे लागे. रावसाहेबांच्या प्रवासात जरा त्वरा विशेष असे, त्यामुळे त्यांना विसावा मिळत नसे. सतत फिरण्याने माझी मानसिक व शारीरिक सुधारणा होत नाही. अशी त्यांची नड होती.

दुसरी नोकरी शोधली पाहिजे याविषयीची गोष्ट एकदा राम बाळकृष्ण यांच्याजवळ रावसाहेबांनी काढली त्या प्रसंगांचे वर्णन रावसाहेबांनी केले आहे.

"मार्गी असता मी विचारसृष्टीत मग्न झालो. भाईंची व माझी नुकतीच भेट झाली, तेव्हा ज्या ज्या गोष्टी निघाल्या त्या त्या सर्व माझ्या पुढे उभ्या राहिल्या." भाई म्हणाले, 'तुम्ही अत्याशा करू नका. कारण निराशा झाल्यास आशेएवढाच खेद उत्पन्न होईल.' आता असा विचार करूया. मला महिना शंभर रुपये मिळतात व ९० रुपये भत्ता मिळतो. तेच दुसऱ्यांकडे पाहू. त्यांची स्थिती माझ्या स्थितीहून वाईट आहे. मला इतस्ततः वर्षानुवर्षे हेलकावे खावे लागत आहेत. थोडीशी नजर चिरप्रवासी जनांकडे दिली पाहिजे. ते शास्त्राभ्यासाकरता पृथ्वीचे पाठीवर सर्वतः हिंडत असतात, इंग्लंडाहून निघून कलोन्झ गाठतात, आस्ट्रेलिया देशात जातात. 'पुढची आशा' त्यांना समाधान हेतू होते. बाकी त्यांची स्थिती माझ्या स्थितीहून वाईट आहे. मग मी चिंता का करावी! कधी करू नये. मला जन्मास घालून पित्याप्रमाणे माझेवर दृष्टी ठेवून जो परमेश्वर माझे रक्षण करतो तोच मला पैल थडीला नेईल. त्याच्या दयाळूपणावर मला श्रद्धा ठेविली पाहिजे व ती श्रद्धा त्याचे गुणानुवाद गाऊन गाऊन निपजविली पाहिजे. मी आता भाईना लिहितो की होईल ते होवो माझी तयारी आहे." (११.२.१८५७ चा रो. इं. भा.) यानंतर रावसाहेब ३-४ महिन्यांवर स्वस्थ बसले नाहीत. माझी पुढे कशी काय बढती होईल अशी त्यांनी मि.हेन्स शाळा खात्यांतील इन्स्पेक्टर यांच्याजवळ गोष्ट काढली व एका ठिकाणी राहून काम करण्याची नोकरी मागितली व ती देण्याचे मि. हेन्स यांनी वचन दिले.

१८५७च्या जुलै महिन्यांत रावसाहेबानी धुळे जिल्ह्यांतील डेप्युटी कलेक्टरच्या जागेकरता डायरेक्टरांच्या परवानगीने अर्ज केला होता. परवानगी देताना मि. हावर्ड यांनी खाली दिल्याप्रमाणे पत्र लिहिले.

पुणे, १० जुलै १८५७.

प्रियकर महाराज,

कालच्या तारखेच्या तुमच्या पत्रास उत्तर लिहिताना विज्ञप्तिपूर्वक असे लिहितो की कोणत्याही प्रकाराने तुमची बढती होत असेल तर तिच्या आड येण्याची माझी इच्छा नाही

व मला हक्क नाही. सोत्साहव्यग्रता व नैपुण्य यांनी स्मरणार्ह झालेल्या तुमच्या नोकरीस मी मुकणार म्हणून मला वाईट वाटेल.

तुम्हाला जर धुळे येथील डेप्युटी कलेक्टरची जागा मिळाली तर तुमच्या स्वभावांत विनयशीलता व प्रेमळपणा हे गुण जे माझ्या अनुभवास आले तेच मि. मॅनस्फिल्ड यांच्या अनुभवास येतील याबद्दल मला शंका नाही.

तुमच्याविषयी पराकाष्ठेची शुभेच्छा धरणारा सानुराग

इ. हावर्ड,

डॉ. ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन,

विश्वनाथ नारायण यांना पण ही जागा रावसाहेबांना देण्यात आली नाही. कारण काय? तर रावसाहेब वयाने लहान!

रावसाहेबांचे वय या वेळेस सुमारे २४ वर्षांचे होते. मित्राचे नात्याने त्यांनी ही गोष्ट मेजर जेकब यांना कळवली. "डेप्युटी कलेक्टरच्या जागेचे काम करण्यास आता मी वयाने लहान म्हणून नालायक आहे. पण पुढे कदाचित जागा मिळावयाची वेळ आली म्हणजे मी फार वृद्ध म्हणून नालायक होईन!" त्यावर त्यांनी १७.१.१८५८ तारखेचे उत्तर पाठविले. "तुम्ही इतर सर्व प्रकारे डेप्युटी कलेक्टरच्या जागेला चांगले लायक आहात तरी मला अद्यापि त्या जागेला तुम्ही लहानच वाटता. पोक्त मनुष्याच्या हाती दिलेल्या सत्तेचे वजन बहुजन समाजावर जसे पडते तसे तरुणाच्या हाती दिलेल्या सत्तेचे पडत नाही."

"ती जागा आपणास मिळावी हा तुमचा हेतू वाजवी आहे. तो लवकरच सफल होईल यात मला संशय वाटत नाही व ती जागा मिळाल्यावर आपली लायकीही सिद्ध कराल असा माझा गाढ विश्वास आहे." नंतर १४.५.१८५८ ला बोटीने निघून मुरूडास जाऊन १८.५.१८५८ रोजी रावसाहेब परत मुंबईस आले.

पुन्हा एकदा, मुलकी खात्यांत रावसाहेबांनी जागा मिळविण्याची खटपट १८५७ च्या नोव्हेंबर महिन्यामध्ये केली होती. त्या वेळेस मि. हेन्स ॲ. एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर यांनी प्रशंसापत्र देऊन ठेविले आहे. त्यात ते म्हणतात, "मी शाळा खात्यात इन्स्पेक्टर असता मि. विश्वनाथ नारायण यांनी आठ महिने माझ्या हाताखाली काढले त्या अवधीत जे काम त्यांचेवर पडले ते करताना त्यांनी जी विलक्षण कार्यक्षमता दाखविली तिची साक्ष पटवून देण्यास मला फार आनंद होत आहे. बुद्धीची कुशाग्रता, उदार शिक्षण, उच्च नैतिक गुण, या गुणांस विनयशील अकृत्रिम स्वभावाची जोड मिळाल्यामुळे हे या शिक्षण खात्याइतक्याच लायकीच्या दुसऱ्या कोणत्याही कामावर गेले तरी ज्यांच्याशी यांचा सहवास घडेल, त्यांच्या विश्वासास व आदरास पात्र होण्यावाचून हे राहणार नाहीत." रावसाहेबांच्या मनोदयाप्रमाणे त्यांना एके ठिकाणी बसून काम करण्याची नोकरी मिळाली; ती वसई मुक्कामची मुनसफी होय.

"मी मि. अर्स्किन यांना भेटलो. त्यांनी मुनसफीविषयी विचारले. त्यांना सांगितले की जर नुकसान न होता मिळेल तर करण्याची खुषी आहे. त्यांचा अभिप्राय पडला की जरी प्रथम नुकसान

झाले तरी आपल्यास त्या खात्यात जाणेच तर काम थोडेच असते तेथे शिकण्यास चांगले आणि हुशारी समजल्यावर मग मोठी जागा देण्यास हरकत नाही. याचा विचार केला पाहिजे. आजपर्यंत झाले ते नीटच झाले. आता ईश्वराची प्रार्थना करून चांगली स्थिर बुद्धी मागून या कामाचा विचार केला पाहिजे. उगाच घाई कामाची नाही.” (२.९.१८५७ ची रो. इं.)

व्हिजिटर असताना रावसाहेबांना ज्ञान वाढवावयास वेळ मिळत नसे. तरी त्यांनी तसले व्यवसाय सोडले नव्हते. एकदा ठाण्याचे पश्चिम बाजूला रानात वनस्पतीचे शोधार्थ गेले होते. पण फार लाभ झाला नाही. “वनस्पतीशास्त्र व भूगर्भशास्त्र यात काही शोध लावण्याची खटपट माझ्याने होत नाही म्हणून वाईट वाटते. पर्श्यन व संस्कृत यांची हेळसांड करून उपयोग नाही. शास्त्री ठेवावा असे मनात आहे.” (१८.१२.१८५५ ची रोजनिशी)

पर्श्यनचा अभ्यास रावसाहेबांनी सिंधमध्ये असताना थोडासा केला होता. आता तो पुढे चालविण्याची आवश्यकता त्यांना वाटली कारण, “पुढे मागे पर्श्यन शिक्षण ज्यात दिले जाते अशा शाळा (माझा हुद्दाच तसा असल्यामुळे) तपासाव्या लागतील. तेव्हा जी भाषा मला विशेष समजत नाही, त्या भाषेत परीक्षा घेणे मला शोभणार नाही.”

याप्रमाणे ते अमरकोश धातुरूपावली यांची संथा नारायण शास्त्री व विठ्ठलवाडीतील तुळसीबागकर पुराणिक यांच्यावळ घेत असत. त्यांच्याशी वाचून निघण्टाची आवृत्ती पुरी करून शिक्षा, ज्योतिष व छंद यांची आवृत्ती रावसाहेबांनी पुरी केली. भागवताचे श्लोक रोज ५ प्रमाणे वाचीत असत. याशिवाय त्यांचे इंग्रजी वाचन सुरू होतेच. बेकन, स्पेक्टेटर,चेंबर्स मिस्सलेनी, गुरुत्वाकर्षण व त्याच तत्त्वावर बनवलेले खेळ, हिंदुस्थान व त्याचा कारभार, कीजकृत ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभार, जेफ्रेजच्या निबंधांतील स्विफ्ट, पेपीझ, फ्रेड्रिक धी ग्रेट यांच्या चरित्रांवरील निबंध, फ्रेंच राज्यक्रांती, शेरिडनची भाषणे इ. इ. पुस्तके नेमाने रावसाहेब वाचीत असत. शिवाय जिऑग्रॉफिकल सोसायटीच्या व्याख्यानास जात असत.

ग्रंथलेखनही चालूच होते. ‘सवयी आणि अभ्यास’ हे पुस्तक व्हिजिटर असताच छापावयास दिले व एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे भाषांतर करण्याचे ठरवले.

व्हिजिटरच्या कामाशिवाय रावसाहेबांना क्लासबुक कमिटीचे सभासद नेमले होते. या कमिटीचे काम निरनिराळ्या इयत्तांतून पुस्तके कोणती नेमावयाची ते ठरविण्याचे होते.

“क्लासबुक कमिटीची सभा डायरेक्टरच्या बंगल्यावर भरली होती. डॉक्टर वुइल्सन, डॉक्टर हार्कनेस, मि. ग्लॅस्गो, मि. हावर्ड, रा. गोविंद नारायणजी, रा. भास्कर दामोदर व मी हजर होतो. पोकळ गप्पांचा सुकाळ होता. शहाणपणाची मते प्रतिपादनार्थ निघाली होती; परंतु हातात लेखणी घेऊन दौतीत बुडविली तेव्हा कागदावर लिहिण्यासारखे फार नाही असे आढळले.” (१०.३.१८५७ ची रोजनिशी) ज्या दिवशी फिरतीवर जावयाचे नसे त्या दिवशी रावसाहेब काही तालीम करीत अथवा घोड्यावर बसून एक तास फिरून येत. गंजिफांनी बापूसाहेब बिनीवाले आले असता एकदाच खेळले होते.

याशिवाय सार्वजनिक कामात लक्ष घालीत असत. ठाणे येथील लायब्ररीचा कॅटलॉग करावयाचा होता त्याकरता सर्व पुस्तकांचे वर्गीकरण त्यांनी केले.

पांडुरंग मोरेश्वर न्हावेरकर ठाण्याचे प्रिन्सिपल सदर अमीन यांनी ४० वर्षे नोकरी केल्यावर पेन्शन घेतले ते समयी लोकांनी जाहीर सभेत त्यांचा सन्मान केला. सरकारमार्फत यांना शाल अर्पण करण्यात आली. इंग्रजी मानपत्र जज्ज्यांनी वाचले व मराठी मानपत्र रावसाहेबांनी वाचले. दोन्ही मानपत्रांचे मसुदे रावसाहेबांच्या हातचे आहेत. व दुसरे दिवशी रावसाहेबांनी त्यांना घरी मेजवानी दिली. रावसाहेबांची व यांची दोस्ती आमरणांत होती. पुढे रावसाहेब मुंबईस कायमचे राहावयास आल्यावर हे नियमाने त्यांना भेटावयास येत असत.

❍

संदर्भ टिपा -

१. तथापि अण्णासाहेब मेहंदळे यांनी द्रव्य द्यावयाचे कबूल केले ते खातरके वास्ते असावे असे रावसाहेबांना वाटले.

२. ही गोष्ट कै. गोपाळराव भिडे यांनी प्रस्तुत लेखकास महाबळेश्वरी एका भेटीच्या प्रसंगी मोठ्या प्रेमाने सांगितली.

३. हे मुंबईतील माडगांवकर घराण्यांतील जे या नावाचे गृहस्थ होऊन गेले ते असावेत.

४. नागाचे रोजनिशीत एक चित्र रेखलेले आहे.

❍❍❍

प्रकरण ९

१८५७ साल

नंतर सुन्दररशना तत्स्त्री नेत्रांत आणुनी पाणी।
बंदीकृत नगरांतिल हाल जनांचे निवेदिते राणी ॥ १ ॥
प्रथम नरांचें कर्तन, मागुन अग्नीत भस्म नगराचें।
विस्तृतरशनांच्या मग नारींचे हरण तेविं बालांचे ॥ २ ॥
(शत्रूने वेढा दिलेल्या एका नगराचे होमरकृत वर्णनाचे भाषांतर, स्वकृत.)

हिंदुस्थानांत इतरत्र, विशेषत: उत्तर हिंदुस्थानात बंडाचा वणवा पसरला असता या प्रांतावर त्याची एक ठिणगी सुद्धा उडाली नव्हती व येथे शांतता किती होती हे मागील एका प्रकरणात वर्णन केल्याप्रमाणे साक्षरता प्रसाराचे काम किती सुरळीत रीतीने चालले होते ते वाचून कळेल.

रत्नागिरी येथे एक शिपायांची तुकडी होती. तिची चर्या जरा बदललेली दिसल्यामुळे तिला निःशस्त्र करण्यात आले. त्या समारंभास गारुड्याचा खेळ अगर तमाशा पाहण्यास जसे लोक जमतात तसे लोक पुष्कळ जमले होते.[१]

धुळे येथे सर्व लोकांनी जमून अखिल हिंदुस्थान देशास भीतीने ग्रासून टाकणाऱ्या या शोकपर्यवसायी संकटाचे शमन व्हावे म्हणून सर्व शक्तिमान परमेश्वराची प्रार्थना केली.[२]

हे बंड लवकर मोडेल याबद्दल शंका नव्हती; परंतु शिक्षण वगैरे बाबीस बराच धोका येईल अशी कित्येकांस साहजिक धास्ती वाटत होती. मि. पीट[३] यांनी ५.८.१८५७ तारखेचे रावसाहेबांना विलायतेहून पत्र लिहिले होते त्यात ते म्हणतात, "++बंडखोर शिपायांच्या अमानुष क्रौर्याबद्दल माझ्या मनाला बसलेला धक्का अधिक आहे की त्यांच्या मूर्खपणाबद्दल वाटलेले आश्चर्य अधिक आहे हे जरी मला खात्रीने सांगता येत नाही, तरी असे सांगता येते की इंग्रज शिपाई हे बंड लवकरच मोडतील. या बंडाचा प्रादुर्भाव आमच्या इलाख्यात झाला नाही याबद्दल मला आनंद होत आहे; पण थोडी अशी भीती वाटते की आमच्या शिक्षणकार्याला काही काल प्रतिबंध होईल."

या पत्राला उत्तर म्हणून खालील पत्र ९.९.१८५७ रोजी रावसाहेबांनी लिहिले ते असे- "++ बंगाल सरकारच्या विरुद्ध शिपायांनी बंड केल्यापासून प्रत्येकाला जबर धक्का बसला आहे. याचा प्रादुर्भाव कसा झाला याची कारणे मला अजून कळून आली नाहीत. कारण आमची तूर्त मदार वर्तमानपत्रावर आहे व ती तर कधी कधी अशा त्रोटक बातम्या पसरवितात की त्यापासून काही एक अनुमान मी काढू शकत नाही. ते काहीही असो. हा मतिभ्रममूलक जो स्फोट झाला आहे ते एक आमच्या राष्ट्रावर मोठे अरिष्टच आले आहे असे मानल्याशिवाय माझ्याने राहवत नाही. हिंदुस्थानवासिजनांच्या प्रगतीला तेणेकरून अनंतकालपर्यंत प्रतिबंध होणार अशी मला भीती पडली आहे. हृदयांत उद्वेग उत्पन्न करणारी कृत्ये-जी घडून आल्याची बातमी पसरली आहे ती-रानटी पशूचीच कृत्ये आहेत. असले प्राणी हिंदुस्थानात अद्यापी काहीतरी असतील अशी माझी कल्पनाच नव्हती. याविषयी माझ्याने अधिक लिहवत नाही. वर्तमानपत्रांतून पुरेशी होऊन उरेल इतकी हकिगत तुम्हाला मिळेल.

मला वाटते सर्वथा परिपूर्ण अशी राज्यव्यवस्था सर्व जगात कोठेही असू शकणार नाही. तुमचे इंग्लंडच घ्या ना? पार्लमेन्ट सभेत जो सारखा झगडा सुरू आहे तो असे सांगतो की मानवी संस्था त्या अखेर मानवीच! स्वतंत्रतेचा गर्व वाहणारे असे जे अगदी अग्रेसर अमेरिकन लोक त्यांची पुष्कळ विषयांवरील मते अजून अपक्क आहेत. स्वतंत्रता, समता व विश्वबन्धुता हे जे मनुष्याचे तीन हक्क आहेत त्यांच्या विषयींच्या ज्या कल्पना या यान्की[४] लोकांच्या झालेल्या आहेत त्यांवर या संयुक्त संस्थानांत गुलामगिरीचे अस्तित्व[५] हे उत्तम टीका करीत आहे. नंतर आपण जगातील (माझ्या मताप्रमाणे) तिसऱ्या राष्ट्राकडे म्हणजे फ्रेंच राष्ट्राकडे वळू. बादशहाची गर्दन उडवण्याकरता वारंवार केलेले प्रयत्न काय दाखवतात? दाखवतात की मानवी संस्था अपूर्णच आहेत.

जे स्तुतीला पात्र नाही त्याची स्तुती मी केव्हाही करणार नाही असे तुम्हाला माझ्या पुष्कळ परिचयामुळे ठाऊक आहेच. हिंदुस्थानातील कंपनीच्या राज्याची शिफारस मी किंवा दुसरा कोणीही समंजस माणूस (असे मी तुमच्या परवानगीने म्हणत) अगदी बिनशर्त करू शकणार नाही. तथापि मला वाटते की ते प्रस्तुत परिस्थितीच्या मानाने उत्तम आहे त्यांत कंपनीच्या राज्यात सुधारणा करण्याची, चुका दुरुस्त करण्याची, पाहिजे असेल त्याला न्याय मिळेल असे करण्याची इच्छा आहे असा माझा भरवसा आहे. हल्ली हल्ली इंग्लंड देशाशी दळणवळण लवकर लवकर वाढल्याने व रेल्वेच्या प्रसाराने पुष्कळ प्रगती होण्याची आशा उत्पन्न झालेली होती; परंतु आता या शिपायांच्या उन्मत्तावस्थोचित बंडामुळे आमची किती पीछेहाट होईल ते मला कळत नाही."

पुढे सर्व देशभर सामसूम झल्यावर १.११.१८५८ रोजी, "राणीचे राज्य झाले ये विषयी जाहिरनामा वाचण्यात येऊन त्या दिवशी व दुसऱ्या दिवशी सर्व सरकारी ऑफिसमध्ये रजा मिळाली होती. पहिल्या दिवशी सर्व गावात रोषनाई रयतेने व सरकारने केली. अशी रोषनाई मुंबईत आजपर्यंत कधीच झाली नाही व पुढे होण्याची आशा नाही. हजारो रुपये खर्च करून लोकांनी नाना तऱ्हेची आरास केली. दुसऱ्या दिवशी मोठा दरबार भरला होता. व रात्री दारूकाम झाले.[६]

इंग्लंडमधील लोकांच्या हक्कांची सनद म्हणजे मॅग्नाचार्टी आहे. त्याप्रमाणे १८५८ चा राणीसाहेबांचा जाहिरनामा हिंदुस्थानातील लोकांच्या हक्कांची मोठी सनद आहे असे रावसाहेब म्हणत. (१९.१२.१८५८ चे जेकब यांना पत्र) ही हक्काची सनद लार्ड स्टॅनले यांच्या सरस लेखणीतून उतरली आहे व प्रजेच्या धर्मात त्रयस्थ राहण्याविषयी विश्वासवचन खुद्द राणीसाहेबांच्या सुचनेवरून घातलेले आहे असे म्हणतात.

वरील सनदेला जेकबसाहेब हिंदुस्थानातील 'कोहिनूर' म्हणत, ते खरे आहे. या स्यमंतक. मण्यावर हिंदुस्थानची भामा फार फिदा होऊन राहिली आहे.

❍

संदर्भ टिपा -

१. माधवराव बर्वे यांचे १६.८.१८५७ चे पत्र.

२. नानासाहेब लिमये यांचे २.१०.१८५७ चे पत्र.

३. हे शिक्षणखात्यात मोठे अम्मलदार होते व अध्यापकांचे काम कसे करावे याविषयी इंग्लंडांतील प्रसिद्ध संस्थांतून यांना शिक्षण मिळाले होते. यांच्या हाताखाली रावसाहेब व्हिजिटर या नात्याने ठाणे जिल्ह्यात कामावर होते.

४. हे अमेरिकन लोकांचे टोपणनाव आहे.

५. १८७४ मध्ये शेवटले युद्ध संयुक्त संस्थानात आपआपसांत झाले. तेथपर्यंत गुलामगिरी तेथून नाहीशी झाली नव्हती.

६. हरी बाळकृष्ण लिमये यांची १२ नोव्हेंबर १८५८ ची पत्रे.

❍❍❍

प्रकरण १०

सौ. अन्नपूर्णाबाई मंडलिक

पतिपत्नी एकमते करुनी संसार नांदतात घरी।
उत्कृष्ठ वस्तु ही जगिं हीसम नच अन्य लभ्य, शोध करीं ॥
शत्रूस खेद होतो मोद हितेच्छुंस तेवि मित्रांस।
आणि विशषे कळतें त्यांचें त्यांनाच सौख्य दोघांस ॥ २॥
(होमरकृत आदेसी नामक काव्यांतील उताऱ्याचे भाषांतर, स्वकृत)

बिऱ्हाड करून स्त्रीसहवासात राहण्याची संधी रावसाहेब कराचीस नोकरीवर गेले असता एकदा अल्पकाळ आली होती. ती शिवाय स्वतंत्रपणे बिऱ्हाड करून मोकळेपणे स्त्री सुखाचा अनुभव घेण्यास ठाणे येथील नोकरी कायम होईतो दुसरी संधी मिळाली नाही, तोपर्यंत त्यांच्या वयाची २०-२१ वर्षे सरली. येथपर्यंत रावसाहेबांचे लक्ष पत्नीच्या शिक्षणाकडे नव्हते असे नाही. मात्र आपल्या मातोश्रीमुळे पत्नीच्या शिक्षणास विरोध होतो असे रावसाहेबास वाटत असल्याचे त्यांच्या रोजनिशीत सापडते.

मंडलिक घराण्यातील काही स्त्रियांस लिहिता वाचता येत असे त्याप्रमाणे रावसाहेबांच्या पत्नीसही येत असे, परंतु पती व पत्नी यांचा पत्रव्यवहार उघडपणे होण्यास त्यावेळची शिस्त आड येत असे. पत्नीच्या नावावर घरी पत्र पाठविण्यास चोरीच होती. सहानुभूती असणाऱ्या बालमित्रामार्फतच परस्परांस पत्रव्यवहार करावा लागे असे मोरो काशीनाथ यांच्या १९.९.१८५५ च्या पुढील पत्रावरून दिसते. "आपले वामांगीने लिहिलेले पत्र पाठविले आहे. शुद्ध अशुद्ध करून पाहावे. नूतन अभ्यास आहे."

१८५५ च्या ऑगस्ट महिन्यात रावसाहेब कुलाबा जिल्ह्याचे व्हिजिटर असता ठाणे मुक्कामी बिऱ्हाड करून पत्नीस रोजगारावर आणले होते. घरात वडील माणसे कोणी नव्हती. होती ती, चिरपरिचित नोकर माणसेच होती. तेव्हा रावसाहेबांनी आपल्या पत्नीस चांगले वाचावयास लिहावयास व हिशोब ठेवणे वगैरे आवश्यक बाबींचे शिक्षण दिले होते. स्त्रीशिक्षणाविषयी त्यांचे

ध्येय उच्च होते. "फॅमेली हेरल्ड मध्ये एक लेख वाचला. किती सुंदर आहे! आमच्या समाजातील चालीरीती अनिष्ट आहेत. लहान वयात-अगदी बालपणीच-लग्न झाल्यामुळे हिंदूंना प्रीतीचे ज्ञान कसे होऊ शकणार! हिंदूंना फक्त अपत्योत्पती करण्याचे हेतूने लग्न जुळवावयाचे असते. बायको म्हणजे दिवसा घरांत काम करणारी व रात्री शय्यासमागम ठेवणारी दासी होय. ही बरोबरीची प्रिय सखी, आनंद व दुःख यांची वाटेकरीण ही कल्पना त्यांच्या डोक्यातही कधी शिरत नाही. बौद्धिक-गुण-संपत्तीकडे कोणी लक्ष देत नाही. आता आपल्याला काय पाहिजे व पुढे काय लागेल त्या सर्वांची तजवीज करण्याचा अधिकार तिला आहे असे शब्दांनी अथवा कृतीने तिची समजूत तिला तिचा पती कधीही होऊ देत नाही." (३०.१.१८५७ रो. इं. उ.) एवढे विचार मनात आल्यावर रावसाहेबांचे विचार सहजच आपल्या स्त्रीकडे वळले. "माइया बायकोची मूर्ती मनात आली की, मला आनंद होतो. ती गुणांनी इतर स्त्रियांपेक्षा फार श्रेष्ठ आहे. अजून तिच्या बुद्धीची वाढ होण्यास शिक्षणाची जरूर आहे. व आणखी शिकण्याची तिची इच्छा आहे. कारण तिला माहीत आहे की, मला एखादा प्राणी केवळ त्याचे डोळे सुंदर आहेत म्हणून आवडावयाचा नाही. तिचे वर्तन तर मला जसे पाहिजे तसे आहे. एकमेकांस जसे एकमेकांचे हृद्‌गत कळत जाईल तशी आम्ही अधिक सुखी होत जाऊ हे आमचे सौख्य परमेश्वर पराकाष्ठेला पचवो! तथास्तु." (३०.१.१८५७ रो.इं.उ.) शिक्षण म्हणजे काय ही वाचकांची जिज्ञासा तृप्त होईल असा उल्लेख दुसऱ्याच दिवशी रावसाहेबांनी रोजनिशीत नमूद करून ठेविला आहे.

"देवाविषयी, स्वत:विषयी व मनुष्यजातीविषयी आपली कर्तव्ये काय आहेत. सर्व ऐहिक-संपत्ती, ज्ञान-संपत्तीपुढे कशी तुच्छ आहे इ. विषयांवर स्त्रीस पत्र लिहिले." स्वस्त्रीची योग्यता त्यांना किती कळून आली होती हे दाखविणारा एक उतारा रोजनिशीतून दिला म्हणजे पुरे होईल "मला बहुतेक असे वाटत आहे की, माझे स्वत:चे चरित्र म्हटले म्हणजे एक उत्तम कादंबरीचा विषय होईल. त्याचा शेवट काय होईल ते परमेश्वराला ठाऊक. मी इतके खात्रीने म्हणतो की मी अद्यापपर्यंत समजून उमजून मिथ्या भाषण केले नाही अथवा अन्यायमूलक कृती केली नाही, तथापि विविध परिस्थितीचे काहूर जे माझ्या वाटोळे माजून राहिले आहे त्या योगाने माझ्या चरित्रास इतके विचित्र स्वरूप प्राप्त झाले आहे की, त्यावर एक कादंबरी रचता येईल व तीत माझी बायको एका उपकथेचा विषय होईल. आमची जोड नौका परमेश्वर पैलतीराला सुरक्षित लावो." (२.२.१८५७ रो. इं. उ.)

याप्रमाणे स्वस्त्रीला समान दर्जा देऊन तिच्याशी तसेच वर्तन रावसाहेब ठेवीत असत. वडिलांच्या कर्जामुळे रावसाहेबास नेहमी काटकसर करावी लागे. म्हणून पावसाळ्यात फिरती बंद होऊन जाग्यावर येताच एक गडी व एक ब्राह्मण कमी करण्याचे त्यांनी ठरविले व याप्रमाणे पावसातही सडे राहिल्यास आणखी खर्च वाचता पण तसे त्यांनी केले नाही. त्याचे कारण स्त्रीला दिलेले वचन होय. "बायकोस पावसाळ्यात कोकणातून आणावी की न आणावी हा प्रश्न आहे; परंतु आणीन म्हणून तिला वचन दिले आहे. वचन पाळलेच पाहिजे. तिला आणिलेच पाहिजे." (१४.२.१८५७ रो.इं.)

पुढे ठाणे सोडून मुंबईस आल्यावर बिऱ्हाड मोडण्याचा सहसा प्रसंग येत नसे त्यामुळे रावसाहेबांना आढळले की, "मिळेल तेवढे खर्च करून टाकतो, या बेताची राहणी नेहमीच चालू ठेवणे शक्य

नाही. माझे स्वतंत्रपणे राहणे, देवऋण, पितृऋण व मनुष्यजातीचे ऋण या विषयीचे जे माझे विचार आहेत त्याप्रमाणे आचरण करण्यास जो खर्च लागेल तो संभाळावयाचा म्हटले म्हणजे पुढे मागे माझे असे स्वत्वाचे काहीच उरणार नाही व मला लोकांच्या दयेचा प्रसंगविशेष आश्रय घ्यावा लागेल.'' म्हणून रावसाहेबांनी काटकसर करण्याचे काम स्त्रीवर सोपविले होते. दोन दोन महिन्यांची सामग्री जिनसांची करीत जावे असे उभयतांनी प्रथम ठरवले. (२०.२.१८६१ रो. इं. उ.)

अशा रीतीने संसार टापटिपीने करण्यास उभयतां पतिपत्नी मिळून आरंभ केला. सौ. अन्नपूर्णाबाई यांची प्रसिद्धी याच गुणाबद्दल पहिल्याने झाली. सणा सुटीचे दिवशी रावसाहेबांचे बालमित्र किंवा सहाध्यायी आले म्हणजे भोजनास रहात असत.

सासरे नानासाहेब मंडलिक व दीर रावजी मंडलिक हे कामासंबंधे मुंबईस येत. त्यांचा मानमरातब सौ. अन्नपूर्णाबाई उत्तम ठेवीत असत. रावसाहेब फिरतीवर असले तरी पाहुण्यांचा आदरसत्कार नीट करीत असत.

सौ. अन्नपूर्णाबाईचा कल धार्मिक कृत्यांकडे विशेष असे. भागवत सांगण्यास त्यांच्या करता रावसाहेबांनी शास्त्री ठेविला होता. ते ऐकण्यास रावसाहेब सुद्धा कधी कधी बसत. बाहेरील ज्ञान होण्यास रावसाहेब आपल्या पत्नीस ऐतिहासिक चित्रपटांचे खेळ दाखविण्यास नेत व विहारचा तलाव वगैरे स्थळे दाखवून आणीत.

असा पहिला काळ उभयतांचा सुखात गेला. पुढे आधी व्याधी पाठीस लागून सौ. अन्नपूर्णाबाईचे प्रकृतिस्वास्थ्य नष्ट झाले तरी त्यांनी संसारयात्रा कशी केली ते वृत्त पुढे येईल.

❍❍❍

प्रकरण ११

नोकरी (मुनसफीची)

शास्त्रज्ञः कपटानुसारकुशलो वक्ता नच क्रोधन ।
स्तुल्यो मित्रपरस्वकेषु चरितं दृष्ट्रेव दत्तोत्तरः ॥
क्लीबान् पालयिता शठान् व्यथयिता धमर्यो लोभान्वितो ।
द्विर्भावे परतत्वबद्धहृदयो राज्ञश्च कोपापहः ॥ १ ॥

(मृच्छकटिकम)

मुनसफ होण्याची रावसाहेबांची इच्छा होती; परंतु वयाच्या २५ वर्षांपूर्वी मुनसफीचे परीक्षेला बसण्याची परवानगी नसल्यामुळे त्यांना तिकडे इतके दिवस ढुंकूनही पाहाता आले नाही. पण २५ वर्षे वयाला झाल्यावर त्यांनी मुनसफीची परीक्षा दिली नाही. ती फार कठीण होती असे नाही. हल्लीचे मोठमोठाले कायदे अस्तित्वात नव्हते. त्यावेळी अमलात असलेली रेग्युलेशने वाचावी लागत. परीक्षेस बसताना रेग्युलेशनची पुस्तके विकत घेतल्याचा अतिमहत्त्वाचा दाखला लागत असे. बरोबर आहे. पुस्तकेच नसली तर अभ्यास तरी कसा होणार! रावसाहेबांना त्यांच्या मनोदयाप्रमाणे १८५८ साली मुनसफ होण्याचा योग आला व तोही परीक्षा दिल्याशिवाय. वसई मुक्कामी नारो सखाराम बिनीवाले या नावाचे एक मुनसफ होते. ते सहा महिन्याचे रजेवर गेल्यामुळे सदरहू कोर्ट बंद राहिले. सबब त्या जागेवर रावसाहेबांची बदलीवर नेमणूक झाली व त्यांना तसा हुकूम (३.८.१८५८) चा कोकण सिव्हिल कोर्ट (दिवाणी अदालत प्रांत कोकण सन १८३०) याची सनद मोहोर बंद आली व त्यांना वहिवाटीप्रमाणे शपथ घेण्यास जिल्हा कोर्टाचे बोलावणे आले.

रावसाहेबांनी ९.८.१८५८ रोजी सर अर्स्किन यांच्या पुढे शपथ घेतली व १३.८.१८५८ रोजी सदर जागेचा चार्ज घेतला. ती जागा स्वीकारण्यापूर्वी त्यांना अगोदर शाळा खात्याची परवानगी घ्यावी लागली. सार्वजनिक कामातील अडचणीचा परिहार करण्याकरता ही जागा पत्करण्याचा सर अर्स्किन पेरी यांना आग्रह केल्यावरून रावसाहेब या जागेवर नारायण भाई दांडेकर यांना व्हिजिटरच्या जागेचा चार्ज देऊन वसईस गेले. (१३.८.१८५८ चे भाईस पत्र)

कोर्टाचे काम मराठीत चाले. कोर्टाचा हुकूम व तो करण्याची कारणे ही मराठीतच (मोडी लिपीत) लिहिली जात. अशा हुकुमांच्या व ठरावांच्या नकला रावसाहेबांच्या दप्तरात सापडतात. रावसाहेब मुनसफीच्या जागेवर असताना त्यांचे वर्तन नमुनेदार होते. आपण न्याय देण्याच्या पवित्र कार्याचा अंगीकार शपथपूर्वक केला आहे याची स्मृती त्यांनी सदैव बाळगली होती. कोण कसा आहे हे सदैव ध्यानात ठेवीत. "आज कचेरीत xxxx याने मला पूर्वी एखादा दाखविलेला एक कागद दाखविला व बरेचसे खोडसाळ बोलला. मी त्यास फार रागे भरलो. पहिलाच प्रसंग म्हणून रिपोर्ट केला नाही. फार कठोरपणा पदरात आला असता. त्याला क्षमा केली; परंतु त्याने एकदांचा जो वाईटपणा मिळविला तो मी केव्हाही विसरणार नाही. तो खोटा मनुष्य आहे, दिसताना बावळा दिसू द्या!" (९.२.१८५९ रो. इं.) सरकारी कामासंबंधाने काही एक पत्र लिहू नये असे वडिलांस त्यांनी लिहून ठेविले. आपल्या प्रतिपक्षाविरुद्ध न्यायाधिशाचे मन कलुषित करण्याकरिता पापडी मुक्कामच्या एका पक्षकाराने भडोचहून एका इसमाचे आपल्या नंबराबद्दल पत्र आणून रावसाहेबांकडे पाठवून दिले. त्याची भाषा फार खुबीदार होती. तरी त्यातील मतलब कळण्यासारखा होता. शिफारसपत्र देणाऱ्याचा[१] रावसाहेबांनी चांगलाच पिच्छा पुरवला. "न्यायाधिशाचे जे मूळभूषण नि:पक्षपातीपणा म्हणजे खरेपणा त्याच्या आड येऊन न्यायाचे कामात अशी घालमेल करणारे लोकांस योग्य शासन व्हावे." असा अभिप्राय देऊन वरिष्ठांकडे ते प्रकरण १९.८.१८५८ रोजी रावसाहेबांनी पाठवून दिले. दुसऱ्या दोन पक्षकारांस खोट्या साक्षीबद्दल सेशनकमिट केले.

कित्येक वेळा साक्षीदारास समन्स म्हणजे हजर राहण्याचा हुकूम मिळाला असूनही हुकमाची अवज्ञा होत आहे असे आढळे. त्यातून काही वेळा जाणूनबुजून हुकूम मोडला अशी खात्री होताच दोघा तिघांस त्यांनी दंड केला.

आजारी मनुष्याची साक्ष घ्यावयास त्याच्या घरी मुनसफास जावे लागे. कज्जाची जागा पाहावयास जावे लागे. अशा एका प्रसंगी रावसाहेबांना वाघोबाने भेट दिली. तिचे वर्णन त्यांनी एका इंग्रजी पत्रात केले आहे-

"वसई तालुक्यांत एक वेळ मी तंट्याची जमीन तपासण्याकरिता स्वत: एका खेड्यात गेलो होतो. त्या जमिनीचा नकाशा काढून जागच्या जागी साक्षी तपासावयाचे होते. मामलेदारांच्या वहिवाटी विरुद्ध मी अपल्या कचेरीतील लोकांसह गावाबाहेरच तळ देऊन होतो. माझ्या सोईकरिता आपल्या खर्चानेच एक तात्पुरता मांडव घातला होता. एका रात्री वाघ आमचेवर चाल करून येत आहे अशी ओरड झाली व आमच्यापैकी काहीस माझ्या निजावयाचे जागेपासून ५० यार्डावर आलेला वाघ दिसला. आमच्या जवळ बंदूक नव्हती, त्यामुळे अगदी पूर्व युगांतील उपाय, म्हणजे भयंकर आरोळी मारणे, शेकोट्या पेटवणे यांचे अवलंबन करून वाघोबास पिटाळावे लागले."

कोर्टाचे कामाविषयी कोणाही गृहस्थास घरी बोलणे काढून देत नसत. "सुमारे साडेसहा वाजता xxx अमूक मुक्कामचे भाऊसाहेब आले होते. त्याजवळ बोलत होतो. त्यांनी प्रथम गोष्ट काढली व ते म्हणाले की, मला समन्स लागले आहे. ते १४ वीचे आणि मला कामास जावयाचे आहे." मी म्हटले, "भाऊसाहेब तेवढे आपण बोलू नये कारण हे कोर्टातले काम आहे. तेव्हा मग ते उमजले आणि म्हणाले- मी बोलत नाही." (११.२.१८५९ ची रोजनिशी)

फिरतीवर असता लोकांकडून शिधापाणी घेत नसत व देवालयात, धर्मशाळेत किंवा वेळ पडल्यास झाडाखाली सुद्धा भोजनाचा बेत करीत. ज्या मनुष्यांचा लौकिक चांगला नाही त्यांच्याशी संबंध ठेवत नसत.

घोड्यावरून जात असता बाळू xx याने पुढे येऊन धीटाईने हाक मारिली. "सरकारी कामाकरिता निघालो आहे मला वेळ नाही' असे उत्तर दिले. 'तर मग परत येताना घर पाहावयास येईन असे वचन द्या.' असे तो म्हणाला. मी उत्तर दिले. 'असे काही वचन देता यावयाचे नाही.' तो म्हणाला, 'तरीपण परत येताना आपण यालच अशी कल्पना करण्यास हरकत नाही. कल्पनाच करावयाची तर हवी ती कल्पना करून मनात सुखी होण्यास कोणाला केव्हाही हरकत नाही.' असे म्हणून मी पुढे गेलो. या लुच्च्या मनुष्याकडे मला जावयाचे नाही." (२४.२.१८५९ रो. उ.) दुसऱ्याकडे जाणे येणे अगदीच वर्ज्य नसे. "धर्माजी हिराजी भंडारी याचे घर पाहावयास गेला होतो." (३.१०.१८५८ रो. उ.) वकील किंवा इतर कचेरीतील हाताखालचे लोक किंवा गावातील मंडळी यांना भीडभाड घालून त्यांचे ओशाळे होऊन बसत नसत.

"नंतर एक पुराणिक आले. ते सांगू लागले, मी पुराण सांगणार. त्यांना सांगितले- फार चांगले. सांगावे. मला काय द्यावयाचे ते देईन. दुसऱ्यास देण्यास काही सांगणार नाही." (११.२.१८५९ ची रोजनिशी)

येणेप्रमाणे जनांच्या मोहसागरात उत्पन्न झालेल्या लहरींनी न्यायाचा तराजू झुकेल या भीतीने रावसाहेब जनांच्या चळवळीपासून मुनसफ असताना कसे अलिप्त रहात असत त्याचे उदाहरण २३.५.१८५८ च्या रोजनिशीत एक आढळले ते असे. "उदयिक नारळी पौर्णिमेला लोक मिरवणूक काढतात. मिरवणुकीत पुढाकार घेण्यास याल काय? अग्रेसर व्हाल काय? अशी विनंती वकिलांनी मिळून केली तेव्हा मी त्यांना सांगितले की मुनसफ या नात्याने मी स्वतः येणार नाही व दुसऱ्यास जा म्हणणार नाही; परंतु खासगी नात्याने येण्यास जर मला आमंत्रण दिलेत तर येईन; व लोक काय काय करतील ते जसा कथा-कीर्तनप्रसंगी तसा मी प्रेक्षक होऊन स्वस्थपणे पाहीन, याहून जनांपासून अलिप्त राहणारे एक सर मॅथ्यू सॉस[२] या नावाचे हायकोर्टात जज्ज होऊन गेले ते कोणास कधी भेटत नसत. सभेला जात नसत. वृत्तपत्रे वाचीत नसत. ख्रिस्तानुयायी म्हणून दर रविवारी प्रार्थनालयात सकाळी जात, परंतु तेथून व कोर्टात जाता येता मेण्याची[३] दारे लावून घेत असत. न जाणो जनाच्या संपर्काने काही वृत्त कळून आपल्यापुढे येणाऱ्या खटल्यासंबंधे पूर्वमत होऊन जाईल!"

रावसाहेब वसईस असता पत्नीस आणून बिऱ्हाड करण्याचा योग आला नाही. कारण त्यांच्या पत्नीस याच वेळेला आमवाताचा विकार होऊन उपचारार्थ मुंबईस रहावे लागले. औषधोपचार डॉ. भाऊंचे चालू होते. उभयतांनी एकत्र राहू नये असे पथ्य डॉ. भाऊनी सांगितले. त्यामुळे जरा गुण पडल्यावर रावसाहेबांनी पत्नीस कोकणात पाठविण्याचे ठरवले. कमरेत कळ उठून पाठीच्या कण्याकडे वरवर जात असे. ती वेळीच बरी झाली नाही तर जड जाईल असे भाऊंचे म्हणणे होते. काही औषध त्यांनी कमरेवर लावावयास दिले होते त्याने पुरीळ उठून फार त्रास होई. याप्रमाणे अगदी सडे असल्यामुळे व एका जागेची नोकरी मिळाल्यामुळे विश्रांती मिळून रावसाहेबांची प्रकृती

चांगली राहिली. त्यामुळे त्यांचा काळ फार उत्तम गेला. रोजनिशा तपासून पाहिल्या असता ७ तास झोप, ३-४ तास स्नानसंध्या, घोड्यावर बसून फिरणे, भोजन, पत्रलेखन, मित्रांच्या भेटी व संभाषण यात जाऊन बाकीचा वेळ कचेरीतील काम व संस्कृताचा व कायद्याचा अभ्यास यामध्ये जात असे. कचेरीतील काम[४] भरपूर असे. एखादे वेळी फार असे. "६॥ वाजता उठलो. एक तास स्नानसंध्या भोजन यात खर्च करून रात्री ७ वाजता सरकारी काम केले. भोजनोत्तर अगदी थकून गेलो सबब निजलो." (१.९.१८५८ ची रोजनिशी) संस्कृताच्या अभ्यासविषयात अमरकोशाच्या आवृत्तीपासून अष्टाध्यायी, निघंट, माघ, रघु व भागवत यांचा समावेश होत असे. संस्कृत भाषेतील सहाध्यायी माधवराव दिवेकर हे होते. शिक्षकाचे काम बाळंभटजी मराठे यांच्याकडे होते. काशीनाथपंत वर्तक यांच्याबरोबर वेदांतग्रंथ पाहात; पण पुढे याहूनही जोराने संस्कृताचा अभ्यास करण्याकरिता खालील ग्रंथ मागवले होते. किरात, नैषध, वेणीसंहार, ग्रहलाघव, अनेकार्थमंजरी, ज्योतिषसंग्रह (वही), मेदिनी कोश, त्रिकांड कोश, वृत्तरत्नाकर, रामायण व आर्यारामायण. काही जुने ग्रंथ छापून निघाले नव्हते म्हणून ते हाती पडता त्यांच्या हस्तलिखित प्रती करून संग्रह करण्याचा नाद रावसाहेबांना प्रथम येथेच लागला असे दिसते. सह्याद्री खंडाची प्रत त्यांनी पापडीकर भटजीकडून करून घेतली. इंग्रजी कायद्याच्या अभ्यासात पुराव्याच्या कायद्यावर विशेष भर होता. मान्टेसक्विरसकृत कायद्याचे रहस्य या पुस्तकाची त्यांना फार आवड होती. "ह्या पुस्तकाने मला अगदी भारून टाकले आहे. यातील तत्त्वज्ञान फार गहन आहे. याचा समूळ अभ्यास केला पाहिजे. या पुस्तकाचे भाग म्हणजे कायद्याच्या ज्ञानाची किंबहुना सर्वसाधारण ज्ञानाचीसुद्धा मूळाक्षरेच होत असे म्हणता येईल." (२३.१.१८५९ ची रोजनिशी) शिवाय नार्टनकृत पुराव्याचा कायदा वाचत असत.

रावसाहेब कायद्याचा अभ्यास करीत आहेत असे त्यांचे बंधू रावजी यांना कळले तेव्हा त्यांनी असे लिहिले की, कायद्याचा अभ्यास करण्याकरता श्रम करू नये. फक्त कचेरीचे काम करून स्वस्थ बसावे, त्यावर रावसाहेबांनी उत्तर दिले की मला जन्मभर नोकरी करीत रहावयाचे नाही.

याशिवाय राजकीय विषयासंबंधाने पुस्तके वाचीत. 'हिंदी वसाहती' विषयी एक पार्लमेंटच्या सभासदांची कमिटी बसून तिच्यापुढे साक्षीपुरावा झाला होता, त्याचे वाचन रावसाहेबांनी लक्ष लावून केले होते. '३००० वर्षांपूर्वीचे हिंदुस्थान' ह्या ऐतिहासिक पुस्तकाचे अवलोकन केले. सर्व रीतीने सुरळीतपणे काम चालले होते. ते आपल्या बुद्धीला साजेल अशी जागा मिळाल्याबद्दल मित्रांकडून अभिनंदनपर पत्रेही येऊ लागली. मुरूडकर बालमित्र महादेव सोमल, बाळ बागुल, विठ्ठलभट वैशंपायन इ. मुद्दाम भेटीस येऊ लागले. तोच यांच्या बदलीची मुदत सरली व ३.३.१८५९ रोजी नारायण सखाराम यांना परत चार्ज देऊन मोकळे झाले. रावसाहेबास पहिल्या जाग्यावर म्हणजे शाळाखात्यातील इन्स्पेक्टरच्या जागेवर जावे लागले नाही. कारण मुंबई येथील बुक डेपोचे क्युरेटर, भास्कर दामोदर पाळंदे यांची बदली पुण्यास एलिअनेशन खात्यात झाल्यामुळे व शाळाखात्यात रावसाहेब नोकरीने सर्वांत वरिष्ठ असल्यामुळे सरकारी बुक डेपोच्या क्युरेटरच्या जागी त्यांचीच नेमणूक ४ मार्च १८५९ रोजी झाली. येथे यांचा दुसरा हुद्दा मुंबई येथील मराठी शाळांच्या डेप्युटी इन्स्पेक्टरचा होता. येथे बदली झाली हे चांगले झाले. कारण याच्या अगोदर रावसाहेबांची प्रकृती रेच

झाल्याने नादुरुस्त झाली होती. तेव्हा नानांनी तर स्पष्ट लिहिले की, "वारंवार लिहिणे इतकेच आहे की सध्या ईश्वराने पोटापुरती संस्था केली आहे तथापि चाकरी लौकिकाकरिता, तोही आजपर्यंत संपादन झाला. यास्तव रजा घ्यावी व न दिल्यास राजी द्यावी. हमालांच्या डोल्या करून (घरी) यावे. खर्च फार येईल तो ईश्वराने दिला आहे." (१७.३.१८५९)

पुन्हा एक वर्षाने भास्कर दामोदर परत आल्यावर मुनसफी करण्याचा प्रसंग येणार होता, असा रावसाहेबांचा तर्क होता व त्याकरता डेपोमध्ये क्युरेटर असता सर्व मोकळा वेळ कायद्याचे अभ्यासात घालविण्याचा त्यांनी निश्चय केला होता. तो मि. हावर्ड, डायरेक्टर, यांना कळल्यावरून त्यांनी त्यास थोडा उपदेश केला तो असा, "कायद्याच्या अभ्यासाकरिता मुंबईस काही दिवस काढण्याचा आपला बेत असेल तर तो ठीक आहे परंतु इंग्रजी कायद्याच्या नुसत्या परिभाषेवर फार वेळ घालवू नका."

"रोमन लोकांच्या कायद्यांत दिसून येणारी व्यवहाराला धरून जी मूलतत्त्वे आहेत ती व पुराव्याच्या कायद्यांतील तत्त्वे यातच सर्व कायद्याचे ज्ञानाची मख्खी आहे. म्हणून या दोहोचा अभ्यास आपण करावा. तसाच कॉन्ट्रॅक्टच्या कायद्याच्या अभ्यास करावा."

त्यांचे मित्र ज. जेकब यांचे मत रावसाहेबांनी न्याय खात्यांत शिरावे असे होते. त्यांनी कोल्हापुराहून यांना असे लिहिले की, "तुम्ही पुन्हा न्यायखात्यात शिराल अशी आशा करतो. तुम्ही त्याच खात्यातील नोकरीस सर्व प्रकारे लायक आहात." परंतु तसा योग पुढे आला नाही.

❍

संदर्भ टिपा -

१. तो सरकारी नोकर होता, त्याला कमी पगारावर नोकरी करण्याची शिक्षा झाली.

२. न्या. जोसेफ आर्नोल्ड हेही हायकोर्टात न्यायाधीश होते. ते १८६९ साली विलायतेस पेन्शन घेऊन गेले. त्यांना लोकांनी त्यांच्या उत्तम स्वभावाबद्दल, विद्वत्तेबद्दल व कर्तव्यदक्षतेबद्दल मानपत्र दिले त्या समयी त्यांनी भाषण केले, त्यात ते म्हणाले, "मला एकांतवाशाला लोकांपुढे कशाला आणले? मी एक कर्तव्यव्यग्र प्राणी होतो. कर्तव्य केले त्या पलीकडे काही केले नाही. सार्वजानिक चळवळीचा विचार मला शिवला नाही. युनिवर्सिटीच्या चॅन्सेलरचे काम केले पण ते सार्वजनिक काम करावयाचे होते म्हणून नव्हे तर सरकारने नेमले म्हणून! मिस कार्पेन्टरच्या भाषणांनी मला भुलवून स्वमार्गच्युत केले नाही, समाजशास्त्राने मला मोह पाडला नाही. हिंदी स्त्रीसमाजाला शिक्षण देण्याच्या भानगडीत पडलो नाही व हिंदी विधवांची लग्ने लावली नाहीत! (हंशा!) तथापि माझ्या मनात तुमच्याविषयी सहानुभूती होती व घरी जाताना तुम्हाला सोडून जाताना तुम्ही कोणत्याही देशांतील लोकांमध्ये चांगले आहात अशी स्मृती माउन्ट स्ट्युअर्ट एल्फिन्स्टन म्हणले त्याप्रमाणे मनात सदैव बाळगीन."

३. या काळात श्रीमंत लोक मेण्यातून फिरत असत.

४. मुनसफीचे कामाशिवाय रावसाहेबांकडे मामलेदार व फौजदार यांची शिल्लक, व सामानसुमान यांच्या तपासणीचे काम असे. त्याचप्रमाणे पुणे येथील कॉलेजातील विद्यार्थ्यांस शिष्यवृत्ती देण्यापूर्वी परीक्षा द्यावी लागे. त्या परीक्षेचे रावसाहेबास परीक्षक नेमत असत. येथे असता रावसाहेब नित्य घोड्यावर बसून फिरावयास जात.

❍❍❍

प्रकरण १२

नोकरी

सरकारी बुकडेपोचे क्युरेटर
(शालोपयोगी पुस्तकालयाचे)

तद्दिव्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे ।
यत्प्रसादात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसश्छटाः ॥ १ ॥

ज्ञानाचा प्रसार वाढविण्यास लागणारी जी मुख्य सामग्री म्हणजे चांगले ग्रंथ ते सरकार विद्वान लोकांकडून लिहून घ्यावी व त्यांना मोबदला देऊन छापवी. शिवाय विलायतेहून शिक्षणविषयक पुस्तके मागवी व त्यांचा पुरवठा, मुंबईतील मध्यवर्ती डेपोच्या शाखा पुण्यासारख्या शहरी होत्या त्यांना करी व तेथून सर्व शाळास पुस्तके पुरविण्यात येत. या सर्व कामाचे व्यवस्था ठेवणे हे क्युरेटरचे काम होते. त्यावर रुजू झाल्यावर रावसाहेबास असे आढळून आले की डेपाचे काम फार वाढत आहे. १८५७ ते १८५९ साली मुंबईत पुस्तके छापविली किती, विलायतेहून आणविली किती, येथे रोखीने व उधारीने विक्री झाली किती व डेपोच्या भिन्न भिन्न शाखांस पुरवठा केला किती, याचा आढावा काढून हल्ली असलेल्या कचेरीतील मंडळीस इतके काम होणार नाही असे दाखवून, "कचेरीचे काम बरोबर चालत नाही म्हणून जो कोणी सर्वांत नाराज असेल तो मीच." असे लिहून माणसे जास्त कामावर ठेवावी असा प्रयत्न रावसाहेबांनी लागलीच केला. "डेपोची संस्था शाळाखात्याचे एक मोठे उपयोगी व आवश्यक अंग आहे व फायदेशीर आहे असे सिद्ध करता येईल. हिशोब ठेवण्याची पद्धती सुधारून तो रोजच्या रोज पुरा करण्याची वहिवाट पाडून क्युरेटरने जास्त परिश्रम घेतले म्हणजे झाले. पावती बुकापासून सुधारणा करीत आहे. ही संस्था जर शिक्षणखात्याचे एक अवश्य अंग असेल तर केवळ व्यापारी दृष्टीने तिकडे बघता कामा नये," असे रावसाहेबांचे मत होते. आणखी महिन्याचे आत रावसाहेबांना ५० रुपये बढती देऊन मुंबईतील मराठी शाळांचे इन्स्पेक्टर नेमण्यात आले. शाळांची तपासणी करण्यात कधी कधी रावसाहेब आपण शिकवून दाखवीत व गुरुजी कसे शिकवितात ते पाहात बसत. एकदा जगन्नाथ शंकरशेट यांच्या शाळेत एका पंतोजीने प्रश्नोत्तररूपाने लहान अर्भकांशी बालविवाहाची चर्चा चालविली होती ती रावसाहेबांना मूर्खपणाची वाटली. एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये २९.३.१८६० रोजी बक्षीस समारंभ होता. त्यावेळी मि. मॅलेट

हे अध्यक्ष होते. त्यांनी जमलेल्या हिंदी लोकांस 'ख्रिस्ती धर्माचा हक्क' यावर व्याख्यान दिले ते राजकारणी पुरुषाला व विशेषतः सरकारी नोकराला अगदी अनुचित आहे असे रावसाहेबांना वाटले. मुंबई येथील वरिष्ठ वर्गातील शिष्यवृत्ती देण्याकरिता जी परीक्षा घेत असत तीत रावसाहेब येथे असता परीक्षक असते.

रावसाहेब मुंबईस येताच त्यांच्या जुन्या सहकारी मित्रांस आनंद वाटला. रोज अनेक जण भेटीस येऊ लागले व इतक्या दिवस कित्येक बेत मनातल्या मनात जिरून गेले होते ते पुन्हा वर आले असे त्यांना वाटे. विनायकराव भागवत, रा.गो. भांडारकर (आता डॉक्टर भांडारकर), विष्णू बाजी गोडबोले, विनायकपंत बेरडे, गणेशपंत वैद्य, भास्कर दामोदर, भाऊ महाजन, महादाजी पेंढरकर, जनार्दन नारायण अभ्यंकर, गंगादास किशोरदास इत्यादी सरस्वतीचे भक्त जमून एक नवा छापखाना, एक मराठी वृत्तपत्र व दिग्दर्शनासारखे मासिक इतक्या गोष्टी सुरू करण्याचे विचार रोज करू लागले. त्यातून फारसे निष्पन्न झाले नाही तथापि; ज्ञानप्रसारक व बुद्धिवर्धक सभा यात रावसाहेब पुन्हा निबंधलेखनाचे व निबंधवाचनाचे काम करू लागले.

एका ठिकाणची नोकरी मिळाल्याने प्रवासाचे हाल वाचले, परंतु प्रकृती अगदी निकोप राहिली असे नाही. "कच्छ येथील ज्वर व संग्रहणी हे दोन्ही व्याधी माझेवर फिदा आहेत असे दिसते. नियतकाली मला भेट देऊन जातात!" (१२.९.१८५९ चे ज. जेकब यांना इं. पत्र) पत्नीची प्रकृती साधारणपणे बरी होती. रोज रोज नव्या औषधाची योजना डॉ. भाऊ करीत असत. म्हणून त्यांनी काही दिवस गोकुळदास तेजपाळ यांच्या बंगल्यात[१] बिऱ्हाड केले होते व काही दिवस वाळकेश्वरी केले होते, त्यामुळे त्यांची प्रकृती सुधारली. रावसाहेबांना मात्र एकदा अंतर्गळाची व्यथा झाली होती ती डॉ. भाऊंनी शस्त्रप्रयोगाने दुरुस्त केली.

रावसाहेबांचे काम सरकारी पुस्तके छापविण्याचे असे. गणपत कृष्णाजी यांच्या छापखान्यात मराठी पुस्तके छापली जात व नानाभाई राणिना यांच्या युनिअन प्रेसमध्ये मि. हावर्ड यांची इंग्रजी पुस्तके छापली जात. तेथे त्यांना जावे लागे. त्यावेळी रावसाहेबांचे सरळ व प्रामाणिकपणाचे वर्तन या छापखान्यांच्या मालकांना पसंत पडून त्यांची आमरणांत मैत्री झाली. गणपत कृष्णाजीच्या छापखान्याच्या मालकांनी रावसाहेबांना आपल्या इस्टेटीचे ट्रस्टी नेमिले होते व नेटिव ओपिनियन पत्र काढण्यास युनियन प्रेसची मदत पुष्कळ झाली ते वृत्त पुढे येईल.

अनेक विद्वान ग्रंथकार आपली पुस्तके सरकारच्या आश्रयाकरिता सादर करीत. त्याचा निकाल करण्याकरिता एक मंडळी नेमलेली होती. तीत डॉ. हार्कनेस, डॉ. वुइल्सन, मेजर कॅन्डी, मि. जॉन पीट, विनायक वासुदेव, भास्कर दामोदर, गोविंद विठ्ठल महाजन, बाळाजी पांडुरंग, गोविंद नारायण, नारायण विश्वनाथ शास्त्री, दादोबा पांडुरंग, इ. होते.

केरूनाना छत्रे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर[२], गंगाधरपंत टिळक, दादोबा पांडुरंग इत्यादी मंडळी ग्रंथ लिहून आश्रयास पाठवीत असत. दादोबांचे व्याकरण याच वेळेला आश्रयास सादर झाले होते. तत्संबंधी आठ कलमी सूचना रावसाहेबांनी सादर केल्या होत्या त्या सर्व सभासदांकडे व काही

शास्त्रीपंडितांकडे पाठवण्यात आल्या होत्या, त्या विषयी भास्कर दामोदर यांनी दादोबांना असे पत्र लिहिले होते.

"मत्प्रिय दादासाहेब,

रावसाहेब विश्वनाथ यांनी केलेल्या सूचना मला पसंत आहेत व तुम्हासही पसंत पडतील असे धरून चालतो." (५.६.१८५९) त्यावर रावसाहेबांचे व माझे विचार जुळतात म्हणून दादोबांनी आनंद प्रदर्शित केला. डॉक्टर रामकृष्ण गोपाळ यांच्या मनातून बापू छत्रे यांच्या बाळमित्राची आवृत्ती छापण्याची होती. ते नेहमी त्याविषयी रावसाहेबांना भेटून वाटाघाट करीत.

जव्हेरीलाल याज्ञिक यांचे साहाय्य घेऊन रावसाहेबांनी गुजराती कवितांचे वेचे क्रमिक पुस्तकात घालण्यास तयार केले होते.

रावसाहेबांच्या मनात कायद्याचा अभ्यास करावयाचा होता तो हेतू आता साध्य झाला. सरकाराने संध्याकाळी कायद्याच्या शिक्षणाचा वर्ग काढला होता. त्याला रावसाहेब जाऊ लागले. डॉ. रीड सारख्या विद्वान प्रोफेसरांच्या शिकवणीचा लाभ झाला. शिवाय कायद्याच्या मूलतत्त्वांचा अभ्यास रावसाहेबांनी घरी चालविला होता, तो कसा काय झाला आहे ते पाहण्यास विष्णुपंत केळकर यांना 'मला प्रश्न विचारा' असा एकदा आग्रह धरला होता.

मुंबईत असता विठ्ठलशास्त्री भिडे, पनवेलकर नारायण शास्त्री पुराणिक, अप्पाशास्त्री नाशिककर, थोरात शास्त्री, पांडुरंग गोपाळ गुर्जर इ. प्रमुख विद्वज्जनांचा रावसाहेबांना सहवास घडला. नारायण शास्त्री द्रविड या नावाचे विद्वान शास्त्री रावसाहेबांनी वाळकेश्वरी रोज संस्कृताचा अभ्यास करण्याकरिता आणून ठेवले होते. त्यांच्याजवळ कौमुदी व भागवत या ग्रंथांचे वाचन रोज रावसाहेब करीत असत. हे शास्त्री कडक होते. ते एक दिवस म्हणाले, "संध्येप्रमाणे जर संस्कृताच्या वेळी बोलणे बंद होईल तर बरे." त्यावर उद्यापासून प्रयत्न करीन असे रावसाहेब म्हणाले. (२८.८.१८६० ची रोजनिशी)

संस्कृताच्या अभ्यासाशिवाय पुष्कळ महत्त्वाची इंग्रजी पुस्तके त्यांनी वाचली. वॉरन वे ब्लॅकस्टन, क्यूमेरानकृत हिंदुस्थान विषयक इंग्लंडची कर्तव्ये, मिल्टनकृत पॅरडाईस लॉस्ट व पहिला आलसिबायडिझ ही पुस्तके पेंढरकरांबरोबर वाचली, जातिभेदावर आयरव्हिंग यांचे निबंध, प्लेटो, कोलबुककृत निबंध, हॉलकृत सांख्यज्ञान इ. पुस्तके वाचली. एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे भाषांतर पुरे केले. रोज पाहाटेस उठल्याबरोबर व निजावयाच्यापूर्वी काहीतरी भाषांतराचे काम नेमाने करीतच असत. याशिवाय त्यांनी आपली 'कायद्याची चूर्णिका' दुरुस्त केली. असा रोजचा अभ्यासक्रम पाहून एक दिवस संस्कृतकाव्य म्हणणार तोच शास्त्री बुवा म्हणाले, 'शरीररक्षणाकडे लक्ष न देता अतिशय अभ्यासाचा मी निषेध करतो.' (१३.१.१८६० ची रोजनिशी) रावसाहेब काही बोलले नाहीत.

याशिवाय डॉक्टर हार्कनेस, मि. सिंक्लेअर, डॉ. रीड; सर अर्स्किन, मि. हावर्ड यांच्याशी कामासंबंधी यांच्या नेहमी भेटी होत त्यावेळी त्यांच्या संभाषणाचा फायदा मिळे. त्यावेळी रावसाहेबांचे वय २६ वर्षांचे होते. त्यांनी पुष्कळ विद्वत्ता संपादन केली होती व करीत होते. ज्ञानकली चांगली फुलू

लागली होती. जेथे विद्वज्जन जमत तेथे विविध विषयांवर चर्चा सुरू असे. हिंदूलोकांतील एक पत्नी जिवंत असता दुसरी करणे याविषयी नारायण दाजी यांच्यासह वादविवाद (१३.१.१८५९ च्या रो. उ.) "आज बापुसाहेब कानिटकर यांचे घरी बाळोबा पाध्ये, राघोबा पाध्ये, विनायकपंत बेरडे वगैरे आले होते. तेथे ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयी वगैरे सरस विषय निघाले होते." (१७.४.१८५९ ची रोजनिशी) "जगन्नाथ शंकरशेट यांचे जामात बाबाजी घरी आले व मला शंकरशेट यांच्या बागेतील बंगल्यात घेऊन गेले तेथे विधवाविवाह व नीतिभ्रंशक नाच याविषयी बोलणे झाले. (१५.५.१८५९ ची रोजनिशी) आज नारायणशास्त्री यांच्याबरोबर "मृत्यू स्वरूप व लोकांतर करण्याचे सर्वांस येणारे आमंत्रण याविषयी संभाषण झाले. यावर मी पुष्कळ विचार केला आहे. त्याची दिशा मी स्पष्टपणे ठरविली आहे, तथापि हा प्रश्न मला गूढ वाटतो व तो सोडविणे मनुष्याच्या तर्कबाहेर आहे असे वाटते." (८.७.१८६०ची रोजनिशी) 'आमचे लोक दरिद्री का झाले याविषयी पाध्ये यांच्याजवळ बोलत होतो.' (२०.७.१८६० ची रोजनिशी) याप्रमाणे रावसाहेबांचा बराच काळ विद्वद्‌गोष्टीत गेला.

याशिवाय सार्वजनिक कामात रावसाहेब लक्ष घालीत असत. कर्नल जेकब यांचे स्मारक (डॉक्टर भाऊ व नारायण दीनानाथजी यांच्या साहाय्याने), सार्वजनिक व्यायामशाळा (करसनदास यांच्या साहाय्याने), ताम्रपटाचे वाचन (डॉक्टर भाऊकरिता) इत्यादी कामे करीतच असत. कोठे गेले तरी जवळपासची दर्शनीय स्थळे पाहिल्याशिवाय तेथून जात नसत. पुण्यास परीक्षक या नात्याने गेले असता माणकेश्वराचे वाड्यातील आरसेमहाल व वाटेत खंडाळ्याचे बोगदे पाहून आले. एकदा घारापुरीची लेणी व विहाडचा तलाव पाहिला. १६.२.६० रोजी लखमीदास यांच्याबरोबर एका स्नेहाच्या घरी गुजराती महाराजांस त्यांचे भक्त झोपाळ्यावर झुलवीत असता, "पुष्कळ बायकापुरुषांचा एकत्र कल्होळ पाहण्याचा प्रसंग आला." पण पुढे, 'महाराजा लायबलच्या खटल्यात' त्यांना साक्ष द्यावी लागली. हरिकीर्तनाला वगैरे जाण्यास यांतून वेळ काढीत असत. अद्याप त्यांची जशी शिकण्याची तशी शिकविण्याची हौस पुरी झाली नव्हती. हरिपंत तात्या लिमये यांच्याकडील मुलांस (दाजी व बापू) व प्रस्तुत लेखकाच्या वडिलांस इंग्रजी निबंध व भाषांतर शिकवीत असत व दादाजी खत्री (गावातील रावसाहेबांचे शेजारी) यांच्या मुलास (आत्मारामास) इंग्रजी इतिहास शिकवीत. एवढ्या उद्योगपरंपरेत आपल्या स्वतःच्या करमणुकीखातर २-४ तासच १८६० सालात वेळ खर्च केला असेल. रामबाळकृष्णांकडे bagatelle नावाचा खेळ एक दोन वेळा खेळले. बापूसाहेब बिनीवाले व विष्णुपंत भुपटकर यांच्याबरोबर एक गंजिफांचा डाव खेळले व गोवर्धनपंत छत्र्यांबरोबर करमणुकीकरिता एकदा गायन व इतर गोष्टी झाल्या. या जागेवर असता एकदा पितृदर्शन लाभ झाला व त्यानंतर नानासाहेबांनी कोट तुळसी वाहिल्या त्याचे संतर्पणार्थ रजा घेऊन रावसाहेब कोकणात जाऊन आले. याच साली नानांची आई 'बया' यांचा वृद्धापकाळी अंत झाला. शेवटी वेळेवर मुरूडास जाऊन आजीबाईस भेटू शकलो नाही म्हणून रावसाहेबांना वाईट वाटले 'व ईश्वराची मर्जी' असे म्हणून त्यांना स्वस्थ बसावे लागले; परंतु खरा दुःखाचा प्रसंग तो पुढेच होता. 'धाकट्या व आवडत्या बहिणीचा (आत्याबाईचा) नवरा रत्नागिरी मुक्कामी आजाराने वारला' असे दुःखकारक वर्तमान हरिपंत तात्यांचा कागद आल्यावरून समजले. तीर्थरुप व मातोश्री

यांचे सांत्वन करण्यास लागलेच रावसाहेबांनी पत्र लिहिले व 'ब्रह्मदेवाच्या चुकीस कोणी प्रायश्चित्त सांगावे' असे म्हणून १८.८.१८६० ची रोजनिशी पुरी केली.

काया वाचा मने करून रावसाहेब आपल्या जागेचे काम करीत असता एके दिवशी खाली दिलेला प्रकार झाला. "मि. कोक ॲक्टिंग इन्स्पेक्टर यांनी मला मि. हावर्ड डायरेक्टर यांचा हुकूम दाखविला. त्यात त्यांनी मि. कोक यांना डेपोची एकंदर व्यवस्था काय आहे त्याची बारीक तपासणी करावयास सांगितलेले आहे. मि. कोक बोलताना म्हणाले, मी बारा वाजता कचेरीत येईन पण आले मात्र दोन वाजता शिवाय ते म्हणाले, प्रत्येक जण तुम्हाला शिव्या देत आहे. हे जाणून रावसाहेबांना फार अचंबा वाटला. "अशा रीतीचे शिफारसपत्र मिळण्यास मी काय केले आहे ते मला समजत नाही. मला नोकरी करावयाची आहे तोपर्यंत मौन स्वीकारले पाहिजे. माझ्या काय अडचणी आहेत त्या मी प्रथमच मि. हावर्ड यांना कळविल्या आहेत. मि. कोक यांना येथे पाठविण्यात मि. हावर्ड यांचा मला सतवावे याशिवाय काय हेतू असावा?" (१८.१.१८६० ची रोजनिशी)

रावसाहेबांना ही गोष्ट जरा लागली. खरी स्थिती वर्णन केली म्हणून मी सदोष कसा हे त्यांना समजेना. मी सत्य तेच लिहीत जाणार व सत्यमार्गाने जावयास परमेश्वर मला शक्ती देवो असे म्हणून ते घरी आले. शास्त्रीबुवांशी सत्यमार्गावलंबनाविषयी थोडे भाषण रावसाहेबांनी केले. शास्त्रीबुवा म्हणाले, "कधी कधी असत्याश्रय करावा लागतो तेव्हा तो अदूष्यच आहे." त्यावर रावसाहेबांनी म्हटले, "असे व्हावयाचे नाही, निदान असे असू नये. सत्याविरुद्ध कोणतीही गोष्ट मी ऐकून घेणार नाही." (१८.१.१८६० ची रोजनिशी) सेवाधर्म हा आता रावसाहेबांना थोडासा कठीण वाटला असे दिसते. स्वतंत्र धंदा करावा की काय याविषयी लागलीच डॉ. भाऊंशी वाद केला. भाऊंनी विरुद्ध मत दिल्यावर गोष्ट विचारावर रावसाहेबांनी टाकली. "परंतु मुकुंदराव भास्कर यांना माझा स्वतंत्र धंदा करण्याचा विचार आवडला, तरी गोष्ट आणखी विचारावर टाकिली पाहिजे असे ठरविले." (२२.३.१८६० ची रोजनिशी) पुढे चार दिवशी मंगळदास भेटले. तेथे डॉ. भाऊही होते. एक शिकवणी रावसाहेबांनी पत्करावी, अशी सोय डॉ. भाऊंनी काढली. ती मिळाल्यास नोकरी सोडण्याचा बेत केला. मुकुंदराव भास्कर यांचे तसेच मत पडले. पुढे पाहतात तो जे काम करावयाचे होते ते मंगळदास यांच्या युनायटेड स्पिनिंग मिलच्या सेक्रेटरीचे काम होते. गिरण्या चालवणाऱ्या कंपन्यांच्या सेक्रेटरीचे काम म्हणजे दुटप्पी असते असे काही रावसाहेबांचे मनाने घेऊन ते काम त्यांनी पत्करण्याचे नाकारिले. शिवाय ही गोष्ट गुपित ठेवण्याचा संकेत असता शापूरजीचे कानावर गेली, तेथून विनायकरावाच्या कानावर गेली म्हणजे ती 'गॅझेटेड्' झाली इ. प्रकारावरून ती जागा रावसाहेबांनी विशेषे करून नाकारली. व एक दिवस मि. हावर्ड यांनी त्यांना मि. गिब्स, प्राप्तीवरील कराचे कमिशनर, यांचे पत्र ३.१२.१८६० रोजचे दाखवले. त्यात त्यांनी रावसाहेबांना आपल्या असिस्टंटच्या जागेवर मागून घेतले होते व मि. हावर्ड यांच्या परवानगीने त्या जागेवर रावसाहेब लागलेच रुजू झाले. या जागेचा पगार ३५० रु. होता. प्राप्तीवरील कर कोणी किती द्यावा हे ठरविण्याचा अधिकार त्यांच्याकडे होता. त्यावेळेस १५.११.१८६० रोजी एक पत्र लिहून मेहेरबान हावर्ड साहेब यांनी त्यांचे अभिनंदन करून पुढे प्रशंसापर मजकूर असा लिहिला, "जिच्या चांगुलपणाची कबुली

मी तुम्हाला आनंद होईल अशाप्रकारे दिली आहे त्या तुमच्या नोकरीला मी मुकणार म्हणून मला फार वाईट वाटत आहे. तथापि लायक माणसे वेचून त्यांना जबाबदारीचे कामावर कोणी योजिले तर मला आनंद वाटतो. तुम्ही आपल्या नव्या जागेवर गेला तरी ज्या जुन्या खात्याने तुमच्या भरभराटीस आरंभ करून दिला त्याला तुम्ही विसरणार नाही अशी मी आशा करतो.'' रावसाहेबांची नेमणूक जरी येथे झाली होती तरी त्यांचा हक्क पहिल्या क्युरेटरच्या जागेवर ठेवलेला होता व तेवढ्याकरता क्युरेटरच्या जागेवर ज्यांच्या नेमणुका करावयाच्या त्या पक्क्या करू नये असा सरकारी ठराव मि. गिब्स यांच्या लिहिण्यावरून झाला होता, त्या योगाने रावसाहेबांचा हक्क त्या जागेवर राहिला होता.

❍

संदर्भ टिपा -

१. गावामध्ये असता ढोलके, टाळ इ. कठोर वाद्यांच्या योगाने त्यांच्या अभ्यासात व्यत्यय येई. एक दिवस घराच्या गच्चीवर वाणी लोकांनी नाच केला तेव्हा खाली आपल्या खोलीत गप्प रावसाहेबांना निजावे लागले.

२. गंगाधरपंत टिळक यांनी लघुव्याकरण लिहिले होते व ते छापण्याचा हक्क सरकाराने विकत घेतला होता. शिवाय त्यांनी गोलत्रिकोणमिती लिहून आश्रयार्थ पाठविली होती.

❍❍❍

प्रकरण १३

नोकरी

(प्राप्तीवरील कराच्या कमिशनर साहेबांच्या कचेरीतील)

तावदाश्रीयते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरंयशः ।
पुरुषस्तावदेवासौ यावदमानान्न हीयते ॥ १ ॥

या कचेरीत रावसाहेबांचे काम म्हणजे प्राप्तीवर कर कायद्याप्रमाणे कोणी किती द्यावा हे ठरविणे होते. ते काम सोपे नव्हते. ते रावसाहेबांना कसे गेले त्याचे वर्णन जनरल जेकब यांना लिहिलेल्या एका पत्रात त्यांनी दिले आहे. "प्राप्तीवरील कराचा वसूल करताना आम्हाला फार त्रास पडला. परंतु माझे वरिष्ठ अधिकारी मि. गिब्स यांनी वापरलेले व्यवहारज्ञान व धरलेले सामोपचाराचे वर्तन व कोणाची प्राप्ती किती आहे व कोणास किती कर द्यावा लागतो याविषयी काहीही बातमी कोणास कळू न देण्याची आम्ही घेतलेली खबरदारी, यांच्या योगाने आमची नौका आम्ही आरंभीच उठलेल्या वादळातून तडीस लावली." रावसाहेबांवर मि. गिब्स यांचा इतका विश्वास होता की कामाचा सर्व बोजा रावसाहेबांवर त्यांनी टाकला होता. वरील कराच्या आकारणीविषयी गुप्तपणा रहावा म्हणून हिशोब ठेवण्याची एक नवीन पद्धत रावसाहेबांनी शोधून काढली होती. लोकांच्या नावाबद्दल काही सांकेतिक खुणा अथवा अक्षरे यांच्या साहाय्याने सर्व हिशेब ते ठेवीत. ही अक्षरे अथवा खुणा यांची जुळणी करून नेमकी नावे कशी ओळखावी याची लेखी मोडणी मात्र रावसाहेबांच्या खासगी पेटीत कुलपात ठेवलेली होती. हिंदी लोकांवर जबाबदारी टाकिली म्हणजे काम करण्याची त्यांची योग्यता केवढी आहे हे या गोष्टीवरून समजते.

मि. जेम्स गिब्स, कराचे प्राप्तीसबंधी मुंबई व मुंबई बेट या भागांकरिता मुद्दाम नेमलेले कमिशनर. यांनी सरकारात एक रिपोर्ट १८६१ साली सादर केला. त्यात त्यांनी खाली दिल्याप्रमाणे रावसाहेबांविषयी उल्लेख केला होता.

"रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांची कामगिरी नेकनामदार गव्हर्नर साहेबांच्या नजरेस आणल्याशिवाय मला या रिपोर्टची समाप्ती करता येत नाही. सर बार्टल फ्रियर यांच्या खासगत कारकुनीच्या जागी अप्रकाश्य स्वभावाचे काम करीत असताना या गृहस्थांशी माझी ओळख झाली,

तेव्हाच मी जाणले की यांच्या अंगी प्रचुर बुद्धि सामर्थ्य असून हे पूर्ण विश्रंभपात्र आहेत. यांना हिंदूसमाज व त्याचे व्यवहार यांचे जे स्वतः मिळविलेले ज्ञान आहे वे असल्या बाबतीत कोठून कोठून माहिती मिळवावी त्याचे जे मार्ग यास ठाऊक आहेत, त्यांच्या योगाने यांनी मला जितके साहाय्य केले तितके हे करू शकतील असे प्रथमतः म्हणण्याची माझी तयारी नव्हती. ज्यांचा ज्यांचा या कामाशी संबंध येईल त्या त्या सर्वांच्या विश्वासास पात्र होता येईल अशा रीतीने यांना करावे लागलेले काम ज्यांना करता येईल असे मला फारच थोडे. इसम ठाऊक आहेत.''

- जेम्स गिब्स.

थोडक्याच दिवसांनी या खात्यामध्ये पूर्वी काही पैशाची अफरातफर झाल्याचे रावसाहेबांना आढळून आले. रावसाहेबांनी सर्व चौकशी करून एक रिपोर्ट वरिष्ठांस सादर केला. त्यात आरोपीवर फौजदारी करावी असा अभिप्राय दिला होता. ''खटला केला असता शिक्षा होईल इतका भरपूर पुरावा असल्याशिवाय सरकारने या भानगडीत पडू नये.'' असे मि. गिब्स यांचे मत होते. याचा शेवट एक दोन माणसे कामावरून दूर करण्यात झाला. केलेला खटाटोप व्यर्थ गेला या गोष्टीने दुसऱ्याच्या हाताखाली काम करण्याने मतस्वातंत्र्यास बाधा येते म्हणून रावसाहेबांच्या मनास थोडा जांच झाला.

प्राप्तीवरील कराच्या स्पेशल कमिशनरच्या कचेरीत अशा रीतीने काम करीत असता रावसाहेबांची व पुष्कळ व्यापाऱ्यांची ओळख झाली. त्यात लखमीदास खिमजी हे प्रमुख होते.

या जागेवर असता रावसाहेबांना आपले काम सांभाळून, जुन्या म्हणजे क्युरेटरच्या जागेचे काम त्या जागेवर आलेल्या मनुष्यास तो नवीन असल्यामुळे काही दिवस शिकवावे लागे. तेही करून त्यांनी आपले ज्ञानार्जनाचे काम पुढे चालविलेच होते.

मुंबईस नामांकित शास्त्री होते त्यांच्या भेटी होत. रामगीता, सिद्धान्तरहस्य, (गोकुलनाथजींच्या टीकेसह) ऋग्वेद इ. संस्कृत ग्रंथांचे रावसाहेब पठण करीत. प्रो. मॅक्स मुल्लर यांच्या निबंधांचे वाचन करीत. मूर्तिपूजा व कर्ममार्ग इ. विषयांवर वे॥ बाळोपाध्याय गुर्जर यांच्याशी चर्चा करीत. विनायकशास्त्री दिवेकर (ज्यांना उत्तरपक्षाची आवड पुष्कळ होती, ते) व पांडुरंग शास्त्री व तुळजारामशास्त्री यांच्या सारख्यांजवळ सूर्यवंश व चंद्रवंश यांचे उन्नतिकारक स्वरूप व वेदांचा अधिकार इ. विषयांवर संभाषण करीत. (२१.४.१८६१ रो.) जातिभेद व वेद यांवर भाऊ सामलांसारख्या बाळबोध गृहस्थांजवळ बोलत. आणि लखमीदास खिमजी, गोकुळदास तेजपाळ, मंगळदास नथूभाई, डॉक्टर भाऊ, राम बाळकृष्ण, गोविंद नारायण इ. स्नेह्यांशी विद्येपासून हल्लीच्या शिकलेल्या लोकांनी काय काय केले पाहिजे इत्यादी विषयांवर चर्चा करीत. मि. एडवर्ड ऱ्हियॉट्सेक (जे विविध विषय संभाषण कुशल विद्वन्मणी होते ते) भेटल्यावर 'आडनावे' यासारख्या काही स्वैर पण बोधप्रद विषयावर वादविवाद करीत. शिवाय स्टुडन्ट लिटररी सोसायटीच्या शाळांचे काम व मराठी ज्ञानप्रसारकांत लेख लिहिणे इ. व्यवसायही चालू ठेवीत. वेळात वेळ काढून डॉक्टर भाऊंबरोबर घारापुरीसारखी स्थळेही पाहावयास जात. इतके सर्व व्यासंग चालले असता, आपला आणखी अभ्युदय कसा होईल याचा विचार त्यांच्या मनातून नष्ट झाला नव्हता, अल्पसंतोष त्यांना ठाऊक नव्हता. नोकरीवर असता मागे सांगितल्याप्रमाणे मन कष्टी होण्याला एखादे कारण उपस्थित

होई. ही स्थिती इतरत्र सुद्धा होती. एकसारखी नोकरी करणे, याने बुद्धीला मांद्य येते असे कित्येकांचे म्हणणे यांच्या कानावर येत असे. उदाहरणार्थ, कृष्णाजीपंत नूलकर यांनी २२.७.१८६१ रोजी एक इंग्रजीत पत्र लिहिले होते त्यात ते म्हणतात, "आधीच खालावलेला कारकुनांचा धंदा दिवसानुदिवस अधिकाधिक खालावत आहे. पेन्शन घेण्याची खरी इच्छा होते. जो तुटपुंजा संग्रह केला आहे तेवढ्यावर तहान भूक भागवावी असे वाटते. पण हे राहो. मला समाजातून उठून गेल्याप्रमाणे वाटते. उन्नतीचे नाव नाही. आमच्या आयुष्याचा दुसरा उपयोग होत नाही. निराकांक्षेने चित्तास ग्लानी येते व पुढील सर्व चरित्र सन्मुख उभे राहून माझेकडे टक लावून पाहताच 'विचार कर' म्हणूनच मला सांगत आहे की काय असा मला भास होतो व माझ्या आयुष्यातील उत्तम भाग अगदी शुष्क रीतीने गेल्याबद्दल माझा मलाच तिरस्कार वाटू लागतो."

अशाच तऱ्हेची खळबळ रावसाहेबांच्याही मनात सुरू झाली होती. त्यांनी स्वत:चे पर्वतप्राय गुण परमाणूप्रमाणे वर्णन करून एवंगुणविशिष्ट एक मनुष्य आहे त्याने अशा अशा विवक्षित स्थितीत काय करावे ते कृपा करून सांगा असे एका इंग्रज स्नेह्यास इंग्रजीत पत्र लिहिले होते. त्याच्या स्थल प्रतीत याला उद्देशून हे पत्र लिहिले होते त्याचे नाव नाही. "मत्प्रियकर- आपला महामूल्य वेळ माझे करता अल्प प्रमाणात खर्च करावा अशी विनंती करण्याचे धाडस आपल्या परवानगीने करीत आहे. पुढील जन्मकथा सदय अंतःकरणाने ऐकून घ्या; व या पत्राच्या अंतिम खंडात वर्णन केलेल्या प्रसंगांत सापडलेल्या एका मनुष्यास आपल्याकडून काही साहाय्य मिळेल किंवा नाही ते कळवा व तसे करणे आपल्यास रुचेल की नाही तेही सांगा. मिथ्यानाम देऊन त्या मनुष्याची जन्मकथा आपणापुढे ठेवल्याबद्दल मला क्षमा करा. खरा पुरुष मागे ठेवण्याकरता त्याला मिथ्याःनाम बुद्ध्या दिले आहे. त्याचे खरे नाम विदित केले असता, मला वाटते, आपले मन त्याविषयी पक्षपाती होईल अथवा न जाणो वेळेला विरुद्ध भावनायुक्तही होईल, तथापि आग्रह धरल्यास त्याचे खरे नाव आपणास कळेल. समक्ष भेट न घेता पत्राद्वारे भेट घेण्याचा उपक्रम केला आहे त्याचा हेतू एवढाच आहे की, विचारलेल्या प्रश्नाला उत्तर असे द्यावे की तसे यावे याचा अगोदर विचार करण्यास आपणाला वेळ मिळावा."

येथे एक व्यक्ती आहे तिला आपण घटकाभर 'अ' हे नाव देऊ. तो सरासरी २९ वर्षांच्या उमरीचा, सामान्य बुद्धीचा, कॉलेजात मिळालेल्या बेताबाताच्या शिक्षणाचा असूनही काही मोठ्या सरकारी ऑफिसरांच्या आदरास पात्र झालेला व जीवनयात्रा करावयास निघालेल्या बरोबरच्या सहचरांशी तोलून पाहता उत्कर्षपथाने जितके दूर जाणे हिंदी मनुष्याच्या वाट्यास येते तितका दूर तो गेलेला आहे. या बाबतीत दैवास दोष देण्यास 'अ'ला कारण नाही, तो अद्यापि नोकरी करीत आहे. त्यात राहून त्याला अजून उत्तरोत्तर काहीशी लाभवृद्धी होण्याची व अंती पूर्वी केलेल्या सेवेबद्दल घरी रिकामे बसून वेतन मिळण्याची अपेक्षा आहे. हे अर्थातच त्याच्या सद्वर्तनावरच अवलंबून राहील.

लोकांत सन्मान्य पदवी प्राप्त झाली असूनही 'अ'ला असे कळून आले आहे की, गेल्या दहा वर्षांत त्यास काही एक द्रव्यसंचय करता आला नाही. हाताने मिळवावे व तोंडाने खावे असा रोजचा क्रम आहे. जर काही दुर्दैवाने अपघात होऊन हातपाय मोडण्याचा प्रसंग आला तर पोटाकरता दुसऱ्याचा

आश्रय घ्यावा लागेल अशी त्यास भीती वाटत आहे. हिंदी लोकांच्या (ज्यांच्या नशिबी दुसऱ्याच्या हाताखालीच काम करावे लागते त्यांच्या) मार्गात अडचणी तरी किती आहेत! दिवसांतील अमुक हा वेळ आपला, असे त्यांना म्हणता येत नाही. नोकरीशिवाय दुसरा धंदा त्यांना कायदेशीर रीतीने करताच येत नाही व लोकांपुढे असलेल्या प्रचलित विषयावर जर भावी कल्याणाची आशा असेल तर त्यास तोंडही उघडता यावयाचे नाही. नव्हे, त्यानी उघडताच कामा नये! ही जी मानसिक गुलामगिरी आहे ती फार विघातक होईल असे 'अ'स वाटत आहे, म्हणून एक व्यापारी त्याला हाताखाली काम देण्यास मेहरबानीने राजी झाला आहे. त्याचे अंतेवासित्व पतकरावे असे 'अ'चे मनात आहे. त्याच्या आणखी काय काय आकांक्षा आहेत त्या मला आपले जवळ सांगता येत नाहीत. मला जे काही आणखी कळविण्याचा त्याने अधिकार दिला आहे, ते एवढेच की तो कष्टाळू आहे, इंग्रजी बरे लिहितो, हिशोबाचे काम जाणतो, आणखी अंगी काय काय गुण आहेत त्यांची ओळख देणे हे काम प्रत्यक्ष अनुभवावर टाकणे त्याला आवडते. स्वत:चे भांडवल आहे तेवढे सर्व तो बरोबर घेऊन येईल व ते कोणते म्हणाल तर त्याचे एक डोके व दोन हात!

या मनुष्याकरता आपण काही करू शकाल असे आपणास वाटते काय? तो म्हणतो १० वर्षांपूर्वी असले साहस त्याच्याने सहज झाले असते; त्याची हल्ली समाजात योग्यता वाढली आहे व तिचा दर्जा त्याला राखणे भाग आहे, तेव्हा चाकरीचे नियमित काळातले नियमित व ठरीव उत्पन्न सोडून देणे वेडेपणाचे आहे; व ज्या रस्त्याने नुसते जावयाला सुद्धा शहाणे लोक भितील तेथे धावत जाण्याचे धाडस करणे हा मूर्खपणा आहे. व त्याच्या विनंतीवरून मी एवढे लिहिलेले लांबलचक भारूड स्वेच्छेनेच आपल्याला त्रास देण्याकरता आपलेकडे पाठविले आहे व आपल्या वेळाचा व्यय करू पाहात आहे त्याबद्दल क्षमा मागून पत्र पुरे करतो.

या प्रश्नाचे उत्तर आले नाही. आले असल्यास उपलब्ध नाही.

रावसाहेब जरी नोकरीचा एक व्यवसाय करीत होते तरी नोकरी शिवाय आणखी दोन व्यवसाय आपण करावे असे त्यांना वाटत होते. ते, एक व्यापार व दुसरा वकिलीचा अभ्यास. घराहून वडिलांचे एकदा पैशांचे मागणे आले तेव्हा रावसाहेबांनी उत्तर पाठविले की मला सवड नाही. व्यापार करण्याचे मनात आहे. त्यावर वडिलांनी लिहिले, "मागे रत्नागिरीस ग्रंथ छापला असाच (म्हणजे ग्रंथ लिहून आपल्या हिमतीवर तो छापून मागाहून विकत बसणे हा) व्यापार असेल तर तो करावा असे आमच्या विचारात येत नाही." (१.९.१८५७ चे पत्र)

या वेळी नानासाहेब लिमये यांनीसुद्धा व्यापारांत पडू नये असाच उपदेश केला होता. कृष्णाजीपंत नूलकर यांना व्यापाराची कल्पना रुचली नाही. त्यांनी रावसाहेबांना लिहिले, "एकादी तुमच्या गुणास योग्य अशी-सुरेखशी सरकारी नोकरी मिळाली तर तुम्हाला बरी. पण व्यापारात पडणे बरे नाही, असे मला साधारणपणे वाटते. कोणता व्यापार करणार ते कळल्याशिवाय मला इतकेसुद्धा लिहिता यावयाचे नाही. पहिल्या वर्गाच्या मुनसफीच्या जागेवर आरंभ करावयास नाही का तुम्हाला सापडणार!" (३.७.१८६० चे इं. प.) करसनदास, रावसाहेबांना व्यापारात ओढीत आहेत असे समजून हरी बाळकृष्ण लिमये यांनी एक पत्र लिहिले ते, "करसनदास हे तरी नवीन व्यापार करणार,

अनुभव घेतलेला नाही. भागीदार मिळवून ते आपले एकट्याचे नावावर सवड सापडेल तसा व्यापार चीन व विलायत या देशांशी करणार. परंतु अनुभवशीर कोणी त्यात सामील असेल तर फार चांगले. मी एप्रिल महिन्यात येईन तेव्हा समक्ष याचा विचार केल्यानंतर आपला भाग ठेवणेच तर ठेवावा; पूर्वी ठेवू नये.''

हे आप्तेष्टांचे भित्रे बोध रावसाहेबांना मानवले नाहीत. प्राप्तीवरील कराची आकारणी वसूल करीत असता व्यापाऱ्यांचे हिशोब पाहाण्याचे प्रसंग फार येत. लखमीदास खिमजी, मंगळदास नथूभाई व करसनदास माधवदास इ. फार धूर्त धाडसी व सचोटीच्या व्यापाऱ्यांचा रोज सहवास घडू लागला. त्यामुळे व्यापारात होणाऱ्या फायद्याचे वर्म रावसाहेबांना कळू लागले व व्यापार करून पाहावा म्हणून ११.७.१८६१ रोजी लखमीदास खिमजी यांना रावसाहेबांनी गुजरातीत पत्र लिहिले ते, ''विनंती जे हाल एकसो रुपयांनी नोट मोकली छे ते मारे खाते जमा करजो.'' इ. हा रावसाहेबांचा व्यापारातील 'ओनामा' होय. पुढील धडे शिकण्याचा त्यांचा विचार चालू होताच. ''चांगली संधी आली असता मी व्यापारात शिरणार आहे. पण तसे घडणे हे बरेचसे परिस्थितीवर अवलंबून राहील.'' असे रावसाहेबांनी डॉ. हार्कनेस यांना ११.९.१८६२ च्या इं. पत्रात कळवले होते.

कायद्याचा अभ्यास करावा हेही रावसाहेबांच्या मनात पुष्कळ दिवसांपासून होते. १८५३ सालातच रेग्यूलेशनची पुस्तके घेऊन त्यांचे वाचन रावसाहेबांनी चालू केले होते. ते कळताच नानासाहेब लिमये यांनी रावसाहेबांना लिहिले, ''रात्री जागरण करू नये अशी माझी विनंती आहे. कॉलेजात असताना तुम्ही कसे श्रम घेता त्याचा मला पूर्ण अनुभव आहे म्हणून मी तुम्हास लिहीत आहे.'' (१८५३ च्या जून महिन्यांतील इ. पत्र) त्याप्रमाणेच घराहून वडिलांनी लिहिले, ''तुम्ही हल्लीचे पत्र लिहिता की ऑफिसमध्ये जातो, काम होईल तितके करतो, दुसरे अधिक करीत नाही. परंतु फारसीचा अभ्यास चालविला आहे व कायद्याची बुके नेली आहेत. त्यास आमचे सांगणे इतकेच आहे की, आहे विद्या इतकियाने निर्वाह आहे. आणि यद्यपि दुसरी करणे तर जेथे शरीर स्वस्थ व हवा चांगली तेथे करावयास येईल इतकियांत न साधे असे होणार नाही व साहेबांची कृपा आहे तरी त्यांनाच करुणा येऊन तुमची शक्ती पाहून बदलीही चांगले ठिकाणी करतील. सरकारी काम मागील तुंबले असेल ते मेहनत घेऊन चालत्ये तारखेवर आणू पाहाल तर तसे ही हवा अंगी चांगली पडेतो करू नये.'' मागे एकदा रावसाहेबांनी एकापत्री 'न शरीरं पुनः पुनः' या चरणार्धाचा पूर्वार्ध काय म्हणून वडिलांस विचारले होते व तो त्यांना वडिलांनी कळविला होता, त्यानंतर लागलेच नानासाहेब मंडलिक यांना कळले की, रावसाहेब अभ्यास करीत आहेत. तेव्हा नानासाहेबांनी निकडीचे पत्र लिहिले, ''मुनसफीच्या कामास श्रम फार. हल्लीचे[१] कामास श्रम कमी. आता ही जागा कायम नाही तेव्हा पुन्हा पूर्वीची जागा करणे म्हणजे, फिरणे होत नाही, सबब रजा किंवा राजी, घ्यावी, द्यावी लागेल, वेळ येईल तसे करावं लागेल व 'न शरीरं पुनः[२] पुनः' याचा पूर्वार्ध विचारला होता त्याचे स्मरण देतो. मेणा अथवा डोली करून यावे. इकडे बरे वाटेल. दिवस कळवा म्हणजे रावजीस पुढे पाठवतो.''

सारांश, सेवासुखासनावर बसलेले त्यांचे मन एकाबाजूस व्यापार व दुसरे बाजूस वकिली याकडे झोके खाऊ लागले. परंतु हळूहळू झोका वकिलीच्या अभ्यासाकडेच झुकू लागला. रास्तगोफ्तार-मध्ये लेख लिहीत असत ते काम रावसाहेबांनी बंद केले. परंतु अमुकच दिवसात अभ्यास करावयाचा असा त्यांचा संकेत झाला नव्हता.

अभ्यासाकरता रजा घ्यावी असा निश्चय करून एक वर्षाच्या बिन पगारी रजेचा अर्ज रावसाहेबांनी केला. तो पाहून वरिष्ठांनी रजा देत नाही असे म्हटले; नाही म्हटले तर म्हटले, पण नाही म्हणताना अपमानकारक शब्दांची योजना केली ती रावसाहेबांना सहन न होऊन लागलीच त्यांनी राजीनामा दिला. याचे वाचकांना आश्चर्य वाटेल; परंतु ते काम पूर्ण विचाराचे होते, अविचाराच्या लहरीत काहीतरी केलेले मागाहून पश्चात्तापास कारण होणारे चंचल वर्तन नव्हते असे पुढील प्रकरणावरून समजेल.

❍

संदर्भ टिपा -

१. क्युरेटरच्या

२. हा सर्वचरण असा आहे.॥ पुनर्दारा पुनर्वित्तं न शरीरं पुनः पुनः॥

❍❍❍

प्रकरण १४

नोकरीचा राजीनामा

सहसा विदधीत न क्रियाम् ।
अविवेकः परमापदां पदम् ॥
वृणते हि विमृश्यकारिणम् ।
गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ १ ॥

(किरात)

रावसाहेबांच्या पायांत सेवाशृंखला कशी दृढ होत गेली त्याचा परिचय वाचकांस झालाच आहे. आता या प्रकरणात तिचे दुवे हळूहळू ढिले होऊन तटकन कसे तोडले गेले त्याचे वृत्त संक्षेपाने दिले आहे. "बगीतून बसून मि. अर्स्किन याकडे गेलो. बोलता बोलता सरकारी शाळांना मदत करण्याविषयी बोलणे निघाले. लोकांकडून लिहून घ्यावयाच्या करारनाम्याविषयी बोलणे निघाले. 'माझ्या अमूक तारखेच्या मला वाटते गेल्या डिसेंबर महिन्यांतल्या - पत्राची नक्कल तुम्हाजवळ आहे काय?' असे मि. अर्स्किन यांनी मला विचारले. मी म्हटले, 'माझ्याजवळ नाही पण मि. हार्कनेस यांच्याजवळ आहे.' तर मग मि. अर्स्किन म्हणाले, 'मि. हार्कनेस यांच्याजवळून घ्या. हे वृत्त मि. हार्कनेस यांना कळविता त्यांना राग आला असे दिसले. आणि मग मि. हार्कनेस म्हणाले, तुम्ही मि. स्किन यांच्याजवळ बोललेतच आहात त्यांच्या कचेरीतूनच घ्या.' एवढे झाल्यावर मी पत्रांची फाईल तशीच ठेविली. मि. अर्स्किन यांनी वांद्रे येथील शाळांविषयी मि. हार्कनेस यांच्याजवळ काही गोष्ट काढावयास सांगितली होती. परंतु मि. हार्कनेस जरा चिडलेले दिसल्यामुळे शब्दांचा उगाच व्यय करावा असे वाटले नाही. मी त्यांना मदत केली नाही असे त्यांनी आपल्या भाषणात सुचविले! वाहवा! माझ्या श्रमांचा चांगलाच मोबदला मिळाला म्हणावयाचा!" (२३.६.१८५६ ची रो. इं.)

रात्रंदिवस कायावाचामनेकरून काम करणाऱ्या रावसाहेबांना हा मोबदला निराशाजनक वाटला असला तर काय नवल!

“मि. बासवेल यांना भेटण्यास घोड्यावर बसून गेलो. ते म्हणाले. ‘मला काम आहे. जर काही महत्त्वाचे काम असेल तरच भेट होईल.’ तसले काही काम नसल्यामुळे मी घोडा फिरवून गावाकडे धावडवीत आलो. असल्या लोकांना भेटणे मला आवडत नाही. याच्यापुढे मी मि. बासवेल यांना बहुधा भेटणार नाही. परंतु व्हिजिटर या नात्याने माझे काम मला उत्तम करावयाचे असल्यास, ज्या लोकांचा मी द्वेष करतो- अर्थात हा द्वेष राष्ट्रभिन्नत्वापासून सहजी उत्पन्न होणारा नव्हे, पण असल्या व्यक्ती गर्विष्ठ व कोपप्रकृती असतात म्हणून उत्पन्न झालेला आहे- त्या लोकांशी मला स्नेह ठेविला पाहिजे. प्रत्येक इंग्रज कर्नल जेकब असला पाहिजे अशी आशा करता कामा नये. परंतु अधिक स्वतंत्र स्थितीची प्राप्ती करून घ्यावी, असे मला वाटते.” (१८५६ ची रो. इं.) वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपासून अपमान व ज्यांचा प्रत्यक्ष संबंध नाही अशा इतर अधिकाऱ्यांपासूनही झालेला अपमान पाहून स्वातंत्र्याची ज्योत रावसाहेबांचे मनात उत्पन्न झाली असावी; परंतु ती एकदम प्रदीप्त न होण्यास वडिलांच्या कर्जाचे तीवर झाकण पडलेले होते.

“नाणीझ या गावासंबंधाचा अर्ज लिहून वडिलांकडे पाठविला. गाव जप्तीत असल्यावेळच्या उत्पन्नाची सर्व बाकी सरकारातून परत मिळेल अशी खात्री आहे. मग माझे वडील ब्रह्मस्वातून मुक्त होतील व नोकरी लवकर सोडून देण्याचे माझे बेत पुरे करता येतील; परंतु तूर्त हे बेत मनोराज्यातील आहेत. वेडेपणाची आशा करावयास लावून वंचना करणारे आहेत! परमेश्वरावर भरवसा ठेवितो म्हणजे सर्व नीट जुळून येईल. परमेश्वर दयाळू आहे. ज्याने आम्हास जन्माला घातले आहे जो नित्य आम्हाकडे वात्सल्याने पाहतो, तोच आम्हाला सततचा आधार आहे.” (१०.२.१८५७ रो. इं.)

“सरकार माझे वडीलांस नाणीझचे दरम्यानचे उत्पन्न देईल. मग मी ठरविला आहे तितका पैसा जमवीन आणि आजपासून ७ वर्षांनी सरकारी नोकरी सोडीन. खाजगी मनुष्याप्रमाणे स्वतंत्र राहू लागेन. आनंदाने परमेश्वराचे आभार मानीन.” (२०.२.१८५७ रो. इं.)

“चेंबरच्या पुस्तकात ध्येय या विषयावर एक स्फुट वाचले. माझ्या पुढे काही ध्येय आहे का? याचा विचार करू. होय. माझ्यापुढे एक ध्येय ठेवलेले आहे; पण ते फार दूर आहे. ते कोणते तर प्रामाणिकपणे उद्योग करून निदान ६० हजार रुपये मिळवावयाचे व मग स्वतंत्रपणे राहावयाचे. हे काम सोपे नाही. प्रथम कामाचा वीट सोडला पाहिजे व उद्योग सतत करण्याची सवय जोडली पाहिजे. १८५२ साली मी कच्छमध्ये असताना कर्नल जेकब म्हणत असत की, न्यायखाते साऱ्यात उत्तम, पण माझ्या वयाची अद्यापि २५ वर्षे पुरी झाली नसल्यामुळे मला त्या बाजूने काहीच करता आले नाही. सदर कोर्टाने मला परीक्षेला बसूनच देत नाहीत. येत्या मार्चमध्ये माझ्या वयाची २५ वर्षे पुरी होतात; मग मला परीक्षेला बसून उत्तीर्ण होण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.” (१८.५.१८५७ रो. इं. उ.)

पुढील महिन्यात रेग्युलेशने वाचण्यास रावसाहेबांनी आरंभ केला.

रावसाहेब स्वहिताकरिता नोकरीत शिरले होते हे खरे आहे; परंतु नोकरीत असता लोकहिताची चिंता त्यास वाटून लोकहित करण्याचे साधन नाही यामुळे त्यांना खेद होई.

"लायब्ररीत जाऊन वाचून आलो. मध्ये अगदी कंटाळा आला. का ते समजत नाही. परंतु मन विरस झाल्यासारखे वाटले. आपल्या हल्लीच्या हुद्यापासून लोकांस विशेष उपयोग होत नाही असे वाटले. आणि किंचित वाईट वाटले. परंतु हे नीट नाही. परमेश्वराच्या इच्छेने सर्व नीट होते, त्यापेक्षा हे नीटच आहे." (१६.९.१८५७ रो.)

क्युरेटर असताना मि. हॉवर्ड यांनी रावसाहेबांच्या रिपोर्टावरून त्यांचे काम तपासण्यास मि. कोक यांना पाठवून दिले व त्यांनी रावसाहेबांना म्हटले की जो तो तुम्हांस शिव्या देत आहे. हे शब्द ऐकून रावसाहेब संत्रस्त झाले होते वगैरे हकिगत मागे आलीच आहे. हा प्रकार नोकरीचा वीट आणण्यास अंशतः कारण कसा झाला ते वृत्त मागे आले आहे.

प्राप्तीवरील कराच्या कलेक्टरच्या कचेरीत मोठ्या अधिकाराची हौस बाळगणारे एक अधिकारी होते. रावसाहेबांना आपल्या हाताखाली मागून घेण्याचा यांचा मानस होता. मि. गिब्स म्हणाले, "मिस्टर अमुक अमुक यांनी येऊन मला विचारले की तुमचे काम संपले असल्यास रावसाहेब मंडलिक यास माझ्या मदतीस तुमची अडचण केल्याशिवाय पाठवू शकाल की नाही? मी त्यास नाही म्हणून सांगितले आहे." पुढे मि. गिब्स यांनी रावसाहेबांना सांगितले, "मी तुम्हाला त्यांच्या हाताखाली केव्हाही जाऊ देणार नाही. मिस्टर अमुक अमुक हे माझे केव्हापासून ओळखीचे आहेत. आपल्या हाताखाली उगाच पुष्कळ लोक जमवावे एवढीच त्यांची हौस आहे." (१४.१.१८६० रो.) येथेच प्रसंग आल्यास वरील व्यक्तीचे व रावसाहेबांचे पटणार नाही अशी प्रस्तावना मि. गिब्स यांनी करून ठेवली म्हणावयाची! व पुढे रावसाहेबांना असे कळले की १८६१ च्या ऑक्टोबर महिन्यात मि. गिब्स हे रजा घेऊन विलायतेस जाणार व तीन वर्षे परत येणार नाहीत. "आता मला जरा इकडे तिकडे पाहिले पाहिजे. मि. गिब्स यांच्या जागेवर अमुक येणार! xx आपल्या हाताखालच्या हिंदी मनुष्याचा स्वतंत्र व सरळ बाणा त्यांना आवडेल की नाही याचा वानवाच आहे. हिंदी नोकर झटला की साधारणपणे त्याला स्वतंत्र अस्तित्वच नाही व मी एक दिवस मि. गिब्स यांना सांगितले त्याप्रमाणे काम करताना आपला सारासार विचार वापरून एकादी गोष्ट करण्याची त्याला फक्त एका अटीवर परवानगी असते. ती कोणती तर केलेली गोष्ट वरिष्ठांस पसंत न पडल्यास त्याचे प्रायश्चित्त भोगावयास त्याने सज्ज असले पाहिजे ही होय! इंग्रजी संस्थांतले वर्म आम्हास कसे कळत नाही असे कर्नल जेकब विचारीत, त्याचे उत्तर माझे जवळ आहे. ते हे की आमच्या पुढे रोजची उदाहरणे असल्यावर नुसता तोंडचा उपदेश आम्हाला काय करायचा! इंग्रजी संस्थांचा जेवढा चांगुलपणा आहे, तेवढा प्रथम कबूल करतो (कारण या संस्थांच्या इतक्या उत्तम संस्था तार्किक दृष्टीने पाहता- व्यावहारिक दृष्टीने नव्हे हो!- कोठेही नाहीत.) व विचारतो की इंग्रज आपल्या वर्णाबद्दल जितके जबाबदार आहेत तितकेच जबाबदार आम्ही आपल्या वर्णाबद्दल असता, असा वर्णभेद का?" (१५.२.१८६१ रो. इ.)

मि. गिब्स यांच्या मागे त्यांचे जागी येणाऱ्या अधिकाऱ्याशी आपले पटणार नाही हे त्यांना कळून आलेच होते व तसे घडूनही आले. "नवे स्पेशल कमिशनर यांनी एका व्यापाऱ्याच्या संवत् १९१६ च्या जमा खर्चाच्या वह्या तपासल्या व १९१७ सालच्या तपासल्या नाहीत व जे कर्ज वसूल होण्याचा मुळीच संभव नाही ते बाद केले नाही. या प्रकरणाचा निकाल लागल्यावर दुसऱ्या

व्यापाऱ्याच्या वह्या तपासताना कमिशनरनी १९१७ सालच्या वह्या तपासल्या व १९१६ सालच्या तपासल्या नाहीत. ही गोष्ट त्यांच्या मी नजरेस आणली, त्याचा त्यांना राग आला. कारण यांची विसंगतता दाखवून दिली ते त्यांना रुचले नाही. व 'मी १९१६ च्या तपासल्या,' असे म्हणाले. माझी खात्री आहे की त्यांनी या वह्या तपासल्या नाहीत. या व्यापाऱ्याने वह्या आणल्या होत्या; परंतु त्या तपासण्याचे नाकारून कायद्याविरुद्ध वर्तन केले. मी त्यांना कायदा काढून दाखविला व त्यांची चूक आहे असे सांगितले. तरी ते माझे ऐकेनात व १९१७ सालच्या मात्र वह्या तपासल्या. त्याचे कारण मला वाटते त्या वह्यांवरून जी त्यासाठी शिल्लक निघत होती ती १९१६ सालच्या वह्यांतील शिलकीहून अधिक असावी असे वाटते." हे तत्त्वाला सोडून वर्तन आले असे रावसाहेबांना वाटले. पूर्ण विश्वासाने सर्व काम रावसाहेबांवर सोपविलेले होते व आता त्यात विनाकारण फरक नव्या कमिशनरने केला असे वाटले. पुढे काही दिवसांनी रावसाहेबांनी सर बार्टल फ्रियर, मुंबईचे गव्हर्नर, यांची परेळच्या बंगल्यात भेट घेतली. त्यांनी रावसाहेबांना कायद्याचा अभ्यास करण्याविषयी उपदेश केला. रावसाहेबांनी सॉलीसिटरची परीक्षा द्यावी असे कित्येकांच्या मनात होते. "करसनदास माधवदास यांनी मला ॲटर्नीच्या (सॉलीसिटर होण्याबद्दल जी आगाऊ द्यावा लागते त्या) फी ची रक्कम उसनी देण्याचे अभिवचन दिले; पण ती घेण्याचे मी नाकारले. मध्यंतरी मी खावे काय?" शेवटी २१.११.१८६२ रोजी कायद्याच्या अभ्यासास आरंभ करून दिवाण काम चालविण्याचा कायदा रावसाहेबांनी वाचावयास घेतला. ६० पासून १०० कलमे रोज वाचत असत. १८६३ च्या जानेवारी महिन्यात रावसाहेबांनी रजा मागितली. तो अर्ज वाचून मि. रॉबर्टसन चीफ सेक्रेटरी यांनी त्यांना बोलाविले व रावसाहेब जवळ जाताच म्हणाले तुम्हाला रजा मी देणार नाही. सरकारी नोकरी म्हणजे आपली, इतर कामे करण्याची एक सोय झाली असे तुम्ही समजता!" (३.१.१८६३ रो. इं.) हे शब्द रावसाहेबांना सहन होण्यासारखे नव्हते. त्यांनी लागलीच जागेचा राजीनामा दिला.

क्षुद्र कारणावरून अथवा कारणावांचून वरिष्ठांनी चिडणे, जो गृहस्थ सहवास ठेवण्यास अनुचित आहे त्याशी नोकर म्हणून सहवास ठेवण्याची आवश्यकता, स्वतंत्रपणे राहण्याची मोठी आवड, सरकारी हुद्यावर असता लोकहित नियमित प्रमाणानेच हातून होण्याची शक्यता, सरळभावाने काम करीत असता वरिष्ठांच्या मनात संशयास थारा मिळणे व काम करताना रावसाहेबांच्या इतक्या कर्तृत्त्ववान पुरुषालाही स्वतंत्र अस्तित्व नसणे, इत्यादी सेवेचे अनुभव येत गेल्यावर, इमाने इतबारे नोकरी केल्याची कर्नल जेकबपासून मि. गिब्स यांच्यापर्यंत सर्व अधिकारी ज्यांची वाहवाच करीत आले त्यांना उद्देशून रजा देण्याचे नाकारताना असले अपमानकारक शब्द वरिष्ठांनी उच्चारले म्हणजे रावसाहेबांच्या महारंभरचनायुक्त सेवामंदिराच्या खाली सहानुभूतीशून्य अधिकाऱ्यांनी सुरुंग भरून ठेवला होता, त्यावर ठिणगीच लावली म्हणावयाची!

रावसाहेबांनी ताबडतोब एक अर्ज लिहिला, त्यात रजा न दिल्यास सर्व सरकारी नोकरीचा (म्हणजे प्राप्तीवरील कराच्या कचेरीतील जागेचा व शाळा खात्यातील क्युरेटरच्या जागेचा) हाच राजीनामा समजावा, असे लिहिले व आपल्याकडून मोकळे झाले!

रावसाहेबांनी नोकरी सोडली; परंतु त्यापासून त्यांना काही फायदे झाले. 'ज्यांना उत्तम धनी व्हावयाचे असेल त्यांनी प्रथम उत्तम नोकर व्हावे' अशी म्हण आहे. इंग्रज सरकारच्या राज्यकारभारातील शिस्त म्हणून जो गुण आहे, जी शिस्त पाळली जाते म्हणून सर्व खात्यातील कामे यंत्राप्रमाणे सुरळीत चालतात, ती रावसाहेबांचे अंगात पूर्ण जडली. वकिलीची कामे, नेटिव्ह ओपिनियन पत्राचे काम, काही स्नेह्यांचे रावसाहेब ट्रस्टी होते त्यांची कामे, घरच्या व मुंबईच्या प्रपंचांची व काउन्सिलची कामे इ. कामे निरनिराळ्या सरकारी खात्याप्रमाणे त्यावर मनुष्ये नेमून आपण स्वत: त्यांच्यावर देखरेख ठेवून सुरळीतपणे रावसाहेब जन्मभर चालवू शकले.

सरकार पुष्कळ लोकांची मते मागवून त्यांचा खल करून नवा कायदा करते अथवा जुन्यात दुरुस्ती करते त्याचप्रमाणे एकाद्या कायदे कानूसंबंधी रावसाहेबांना मत द्यावयाचे झाल्यास स्वतः तज्ज्ञाकडून मते मागवून आपली खात्री करून घेत व मग मत देत, ही सरकारी पद्धती त्यांनी उचलली होती.

रावसाहेबांच्या हातून राज्यकारभाराची काही कामे झाली त्यामुळे राज्यकारभारांत काय काय अडचणी येतात त्या त्यांना कळून आल्या म्हणून ज्यावेळेस सरकार एकादा कायदा करावयास निघे त्या वेळेस त्याची आवश्यकता दिसल्यास त्यास पाठिंबा रावसाहेब देत असत. शहरातील मुलांना सक्तीने देवी टोचविण्याच्या कायद्यास गोस्तनदेवींची लस वापरण्याच्या अटीवर रावसाहेबांनी संमती दिली. नोकरीत असताच त्यांना कर्नल जेकबसारख्या, मि. गिब्ससारख्या इंग्रज गृहस्थांचा परिचय झाल्यामुळे जरी, "प्रत्येक इंग्रज गृहस्थ जेकब नाही असे त्यांना आढळले तरी तो न्यायमूर्ती फोबर्स आहे, नामदार वेडरबर्न आहे, डॉबर्डवुड आहे असे आढळून आले.

याहून मोठा फायदा व तो सर्वांत मोठा होता, तो हा की रावसाहेबांची व्यापकबुद्धी न्यूनतर बुद्धीच्या मनुष्यास लायक असे काम एकावेळी एकच करीत बसून संकोच पावत होती ती, तिला अमर्याद अवसर प्राप्त झाल्यामुळे, न्यायाचे कोर्टात, म्युनिसिपालिटीत, विश्वविद्यालयात, कायदेकानू करणाऱ्या राजसभेत आपल्या प्रभावाने स्वतंत्रपणे लोकहितार्थ संचार करू लागली!

❍❍❍

प्रकरण १५

वकिलीचा अभ्यास

यो म गर्भगतस्यादौ वृतिं कल्पितवान् प्रभुः ॥
शेषवृत्तिविधानाय स वै सुप्तोऽथवा मृतः ॥ १ ॥

राजीनामा दिल्याबद्दल रावसाहेबांना मुळीच वाईट वाटले नाही. उलट मि. राबर्टसन यांनी काही दिवस राजीनामा बाजूला ठेवून दिला होता, तो लवकर स्वीकारावा, माझी फार गैरसोय होत आहे असे त्याचा स्वीकार होण्यापूर्वी रावसाहेबांना लिहावे लागले. तेव्हा ११ नोव्हेंबर १८६२ रोजी दिलेला राजीनामा मंजूर करावयाचा दिवस १८६३ त फेब्रुवारीच्या २४ तारखेस उजाडला. याचे कारण असे दिसते की, रावसाहेबांच्या स्नेह्यांनी मध्यस्थी केली त्यात खुद्द गव्हर्नर सर बार्टल फ्रियर हे एक होते असे रावसाहेबांच्या एका पत्रावरून दिसते. तेव्हा शेवटी अशी शक्कल निघाली की रावसाहेबांचा राजीनामा कमिशनरच्या कचेरीतील नोकरीचा तेवढा घ्यावा. म्हणजे ते आपल्या क्युरेटरच्या जागेवर (त्यांचा तीवर हक्क ठेवला असल्यामुळे) परत सहजीच जातात व रजा देणे ती त्या जागेवर ते आहेत असे समजून द्यावी. तशी वर्षाची रजा त्यांना देण्यात आली. ३१ जानेवारी १८६३ रोजी नामदार गव्हर्नर साहेब (सर बार्टल फ्रियर) यांना रावसाहेब भेटावयास गेले व "पक्का राजीनामा देण्याचे प्रत्यक्ष कारण झाले ते निवेदन केले. 'तुम्ही आपले नेहमीचे शहाणपण येथे वापरले नाही' असे गव्हर्नरसाहेब पहिल्याने म्हणाले. नंतर मी एकंदर परिस्थितीचे स्पष्टीकरण केल्यावर 'तुम्हाला काय पाहिजे असेल ती मदत मी करीन' असे मागाहून म्हणाले." रावसाहेबांच्या वडिलांना राजीनामा दिला हे आवडले नाही. त्यांनी लिहिले, "चाकरी सोडण्याचा अभिप्राय कसा तो कळवावा. तो, व्यापार अगर स्वस्थ घरी बसणे; त्यास चाकरीचे ऐश्वर्य नाही असे माझे बुद्धीने. मग बेतास येईल तसे करावे." शेट करसनदास माधवदास यांची भेट ८.१.१८६३ रोजी झाली. "तूर्त तुम्ही मला मदतगार म्हणून माझ्या व्यापाराच्या धंद्यात येता काय?" असे रावसाहेबांना त्यांनी विचारले. रावसाहेबांनी त्यांचे आभार मानून सांगितले की, एप्रिल महिन्यात वकिलीच्या परीक्षेस बसणार आहे, तेथपर्यंत उत्तर देण्यास वेळ पाहिजे. परीक्षेला अवकाश अवघा तीन साडेतीन महिन्यांचा होता; तरीसुद्धा रावसाहेब नुसती

परीक्षेची पुस्तके घेऊन एकांतात बसले नव्हते. लिटलगोची परीक्षा चालली होती तेव्हा फेब्रुवारी महिन्यात उमेदवारांवर देखरेख करीत होते. बी. ए. च्या परीक्षेत मराठी विषयात मे. कॅन्डीबरोबर लेखी व तोंडी परीक्षा घेत होते. सिंधी भाषेत याच वेळेस हे परीक्षक होते. एकदा पहिल्या बी. ए. च्या परीक्षेसंबंधाने कमिटी होती. तिच्या कामाला आरंभ व्हावयाचा होता. कारण, प्रो. वर्डस्वर्थ, नामदार वेस्ट हे कागद तपासत होते. दरम्यान, अवकाश सापडला म्हणून रावसाहेब, मि. पिन्हे यांना भेटून आले. शिवाय नित्य संध्याकाळी बाळ मंगेश वागळे, नूलकर व भागवत इ. मित्रांबरोबर समुद्रावर फिरावयास जात असत. जगन्नाथ शंकरशेट यांच्या नातीच्या लग्नसमारंभासारख्या बड्या समारंभास हजर असत. स्टुडन्ट लिटररी सोसायटीचे काम बघत असत. एल्फिन्स्टनच्या इतिहासाचे गुजराती भाषांतर छापण्याचे काम चालवले होते ते पाहण्यास छापखान्यात जात असत. तेथे एखाद्या दिवशी तीन-तीन तास बसत. युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षेच्या कमिट्या भरत तेव्हा जात असत. महादेव गोविंद रानडे यांच्या सारख्यांचे ज्ञानप्रसारक सभेत व्याख्यान झाले तर ते चुकवीत नसत. अभ्यासाची वेळ थोडी सकाळी, थोडी मधल्या वेळी व थोडी रात्री अशी योजिली होती. पहिल्याने एकटेच अभ्यास करीत. मग मग शांताराम नारायण व गणपतराव भास्कर हे येत असत. कधी कधी विष्णुपंत केळकर येत असत व वामनराव पटवर्धन यांबरोबर वकिलाची (गाईड) मार्गदर्शक वाचीत असत. कधी कधी (जागा कोठे व वेळ केव्हा?) तर "शिव येथील किल्ल्यात मेजर कॅन्डी यांचे येथे परीक्षेचे कागद तपासत असता वेळ मिळाला तेव्हा." अभ्यास करीत. (२०.१३.१८६३ रो. इं. उ.)

वकिलीचा अभ्यास चालला असताच बाळ मंगेश वागळे यांनी एका बनारशी विद्यार्थ्याच्या आईची दुःखकारक कहाणी सांगितली. तिची सोय केल्याशिवाय रावसाहेबांना चैन पडेना. लगेच दुसऱ्या दिवशी आपले स्नेही लखमीदास, गोकलदास तेजपाल व खटाव मकनजी यांच्याकडून १२५ रु. आणून दिले. (२४.३.१८६३ रो.इं.) कायद्याचे चांगले ज्ञान होण्याकरिता रामप्रसाद रॉय यांच्या सारख्यांची टीका (दिवाणी काम चालविण्याच्या कायद्यावरची) वाचीत असत व हिंदुधर्मशास्त्रांची चर्चा काही मुद्यांवर विनायकशास्त्र्यांबरोबर करीत असत.

असे करता एप्रिल महिना उजाडला. परीक्षेला बसणाऱ्या उमेदवारांची नावे हायकोर्टात दाखल करण्याची वेळ आली. रावसाहेबांची इतरांबरोबर १० ते ५-३० पर्यंत रखडपट्टी झाली. हे रजिस्ट्रार मि. पिन्हे यांना समजताच आता तुम्ही जा उद्या आलेत तरी चालेल असे म्हणाले, दुसऱ्या दिवशी नाव दाखल झाले तेव्हा मि. समर्स यांनी रावसाहेबांच्या जवळचे प्रशंसापर दाखले पाहिले. तेव्हा ते उपदेश करू लागले व म्हणाले, "असल्या उत्तम उत्तम नेमणुका मिळाल्या असता त्या सोडून का जाता ते समजत नाही!" त्यांना गप्प बसविण्याकरता 'नामदार गव्हर्नर यांच्या उपदेशावरून' असे रावसाहेबांनी सांगितले. एप्रिलची तिसरी तारीख उजाडली. आता जेव्हा परीक्षेला ३ तीन दिवस उरले, तेव्हा मात्र आपल्या रुग्णाईत स्त्रीला पुण्यास औषधोपचारार्थ पाठवून दिले. चौथ्या तारखेला रावसाहेबांनी सात तास अभ्यास केला तसाच पाचवीला; परंतु रात्री गणेशशास्त्री व नारायण शास्त्री यांच्याशी गप्पा सांगत बसले.

सहावीला परीक्षेला प्रारंभ झाला. ती पांचवाजेतो चालू होती म्हणून युनिव्हर्सिटीच्या कॉनव्होकेशनला (पदवीदानाच्या समारंभास) जावयास मिळाले नाही. (६.४.१८६३ रो.इं.उ.) रावसाहेबांना या काळी संग्रहणीचा विकार जडला होता. त्यामुळे परीक्षेच्या दिवशी एक दिवस प्रश्नांचा कागद देऊन लवकर उठून यावे लागले! ते पाहून रावसाहेबांना परीक्षेत यश येणार नाही अशी काळजी त्यांच्या मित्रांना वाटली. तेव्हा मी माझ्या कामापुरती उत्तरे दिल्याशिवाय उठलो नाही! असे रावसाहेबांनी त्यांना सांगितले तेव्हा त्यांची मने स्वस्थ झाली. लेखी परीक्षा संपून तोंडी परीक्षेला अवकाश होता तितक्यांत रावसाहेब एक दिवस जगन्नाथ शंकरशेट यांच्याकडे लेडी फ्रियर यांना मेजवानी होती तेथे गेले होते. दुसऱ्या दिवशी परेळ येथे सरकारवाड्यात होती तेथे गेले होते व तिसऱ्या दिवशी रॉयल एशियाटिक सोसायटीची सभा होती तिला गेले होते.

एके दिवशी परीक्षेत एका विषयांत फार खुबीदार प्रश्न विचारला होता. एका काल्पनिक खटल्यातील कागदपत्र उमेदवारांना वाचून दाखविण्यात आले व त्यांचा सारांश त्यांना टिपून घेण्यास सांगून त्यावरूनच हुकूमनामा काय देणे तो लिहावयास सांगितला. १३ व्या तारखेस दुपारी तोंडी परीक्षा होती. तरी रावसाहेब लेडी फ्रियर विलायतेस जावयाच्या होत्या त्यांना पोचविण्यास अपोलो बंदरावर गेले होते. दुपारी तोंडी परीक्षा झाली. "तोंडी प्रश्नांची उत्तरे फार चांगली दिली. उत्तीर्ण होण्याची मला आशा आहे" (१३.४.१८६३ रो.) दुसऱ्या दिवशी १४ व्या तारखेस परीक्षेचा निकाल लागला. गणपतराव भास्कर, शांताराम नारायण व रावसाहेब उत्तीर्ण झाले.

❍❍❍

प्रकरण १६

व्यापार

॥ पश्य कोटिद्वयोपेतं लक्षाय प्रणतं धनुः ॥

रावसाहेबांची परीक्षा उतरल्यावर सनद आपल्या तर्फे काढून घेण्याकरता शांताराम नारायण यांना वकील पत्र देऊन रावसाहेव प्रथम पुण्यास गेले. तेथे मागे सांगितल्याप्रमाणे त्यांच्या पत्नीस औषधोपचारार्थ ठेविले होते त्यांना भेटावयाचे होते. तेथे जाऊन पाहातात तो औषधपाण्याची व्यवस्था नीट झाली नव्हती ती त्यांनी प्रथम केली. मग मित्र नारायणभाई दांडेकर, केरोपंत, नाना बर्वे व विष्णुपंत भूपटकर इ. मंडळीस भेटले. नंतर लखमीदास खिमजी यांच्या बरोबर कराचीस जाण्यास २२ एप्रिल रोजी निघाले. तेथे व्यापारानिमित्त काही इमारती बांधावयाच्या होत्या त्यांची जागा पाहणे, नकाशे तयार करणे, कंत्राटदाराकडे काम सोपवून देणे. इ. गोष्टी लखमीदास यांना करावयाच्या होत्या. "मी परीक्षेनंतर स्वच्छंदपणे पर्यटन करून आलो." असे रावसाहेबांनी मि. गिब्स यांना लिहिले होते.

लखमीदास व रावसाहेब यांनी कराचीच्या आसपास बऱ्याच ठिकाणी प्रवास केला. बळवंतराव दप्तरदार, कृष्णाजीपंत बाळ, महादेवशास्त्री पुराणिक, मुनशी नंदराम, शमसुद्दीन तय्यबजी, इ. पुष्कळ स्नेही भेटले. त्यातच वसई येथे मुनसफ असता ज्याच्या विरुद्ध रावसाहेबांनी रिपोर्ट केला होता तोही उत्तमराम ..... भेटला! येथे आल्यावर रावसाहेबांनी कराची येथील हिंदू क्रिकेट क्लबकडून एक आपआपसांत खेळांचा सामना करविला व स्वत: खेळावयास गेले! "अगदी अनभ्यस्त असल्यामुळे माझे दांडू एकदम निरस्त करण्यात आल्यामुळे माझा डाव गेला." "प्रत्येकाने दाखविलेले सौजन्य व मित्रभाव तसाच प्रत्येकास झालेला आनंद पाहून रावसाहेबांना फारच सौख्य झाले. दुसरे दिवशी त्या मंडळीस आभार प्रदर्शक पत्र लिहून काही रक्कम लखमीदास खिमजी व आपण मिळून बक्षीस दिली. व त्या रकमेतून तंबू किंवा बिचोवा घेण्यास लिहिले.

पुढे एक दिवस सुरतसिंगाचे गाणे ऐकून मुंबईस येण्यास निघाले.

नंतर पुन्हा पुण्यास पत्नीला भेटण्यास गेले. प्रकृतीत सुधारणा दिसली. तेथे नाना भिडे, मोरो रघुनाथ ढमढेरे, मोरोबा कानोबा, आबासाहेब पटवर्धन, दादा कानिटकर व कृष्ण शास्त्री यांना भेटले व मुंबईस आले. काही दिवसांनी त्यांना पुन्हा पुण्यास जाऊन पत्नीस मुंबईस परत आणावे लागले; कारण तेथे राहून प्रकृती पुन्हा बिघडू लागली. मुंबईस आले, परंतु वकिलीकडेच त्यांचे सर्व लक्ष नव्हते. १८५५ साली सिंधमध्ये असताच त्यांना कंपनीतले भाग विकत घेण्याचा नाद लागला होता. त्यांनी सिंध रेल्वे कंपनीत तीन भाग घेतले होते. ते व्यापाराकरता होते की नुसते पैसे फायदेशीर रीतीने अडकवून ठेवण्याकरता होते ते समजत नाही.

कराचीहून परत आल्यावर कपाशीच्या भावाच्या तारा त्यांच्याकडे रोज खेळू लागल्या होत्या आणि १८६३ साली तर लखमीदास खिमजी यांची व रावसाहेबांची भागी झाली होती. याचवेळेला रावसाहेब लखमीदास यांना इंग्रजी शिकवीत असत. १८६३ साली व्यापाराचे क्षेत्र वाढू लागले. कावसजी एदलजी ह्या हुशार पार्शी व्यापाऱ्याची व यांची गट्टी झाली. व चीन देशांत अफूच्या पेट्या रावसाहेब पाठवू लागले. अफूची ने-आण, जमशेटजी व नसरवानजी मेथा आणि मंडळी करीत असे, "तेजी असेल तर ५ पाटणाच्या पेट्या पाठवा." असा हुकूम दिल्याचा उल्लेख १८.३.१८६३ च्या रोजनिशीत सापडतो. नोटीचा व्यापार थोडा थोडा चालू असे. "संत्राल बँकचे शेअर वीस, श्रावणाचे वायद्याचे, काल रोजी विकले आहेत. दर शेकडा तीस रुपये प्रमाणे. बाजार तेजीवर खरा; परंतु बँकेचा हिशोब तयार झाला. त्यात पंचवीस हजारांची खोट गेल्या डिसेंबरपर्यंत बाकी राहिली आहे. तो हिशोब उदईक वर्तमानपत्रांतून बाहेर पडेल नंतर भाव घटेल किंवा कसे नकळे." (२९.६.१८६३ चे हरी बाळकृष्ण लिमये यांचे पत्र)

यानंतर रावसाहेबांच्या मनात व्यापार करावा की न करावा अशी चलबिचल चालू झाली. तिचा तात्पुरता परिणाम म्हणूनच की काय त्यांनी आपली लखमीदास खिमजी यांबरोबर असलेली भागी तोडून टाकिली. त्यासंबंधी रावसाहेबांच्या २६.१०.१८६३ च्या रोजनिशीत उल्लेख आढळतो.

"माझी तुमच्याशी असलेली भागी येत्या दिवाळीपासून तोडून टाका, असे जेव्हा रावसाहेबांनी लखमीदास खिमजी यांना सांगितले तेव्हा ही दिशा चांगली आहे, सोडू नका असे त्यांनी आग्रहाने सांगितले. "मी त्यांच्या मोहक वचनाला भुललो नाही व मी माझे बेत वारंवार इतके बदलीत आलो आहे की याच्यापुढे एकदाही बदलता कामा नये. जरी लखमीदास यांनी घालून दिलेल्या मार्गाने गेल्यास द्रव्याची अधिक प्राप्ती होईल तरी तेणेकरून समाजातील प्रतिष्ठेत जास्ती भर पडणार नाही व इतके म्हटले तर पैसा म्हणजे काय पदार्थ आहे? पैसा असून कल्याण करण्याची सत्ता पाहिजे व लोक तुमचे ऐकतील एवढे समाजात वजन पाहिजे." (२६.१०.१८६३ रो. इं. उ.)

गोविंद आप्पा वाळेकर यांना, "चांगली संधी पाहून कापूस गलबतात माझे करता भरावा." असे रावसाहेब १८६४ साली सांगत असत.

कोणी बळगी आप्पा नावाचे गृहस्थ देशावरील तेल, तूप, गूळ इ. किराणा मालाचे भाव वारंवार रावसाहेबांना कळवित असत. त्यांनी एकदा रावसाहेबांना लिहिले की, फार दूरदेशाहून हे युरोपियन

लोक थोड्याशा भांडवलावर व्यापार करतात व आम्ही हिंदी लोक त्यांच्याहून फार श्रीमंत असून त्यांच्याच नोकरीस राहून आपले पैसे कुलपांत ठेवण्यांतच सुख मानितो! (२६.८.१८६५ चे पत्र)

बर्मा ट्रेडिंग कंपनी, ब्रिक्स कंपनी इ. नव्या धाडशी कंपन्या मुंबईस याच सुमारास निघाल्या होत्या, त्यांचे भाग रावसाहेब घेत असत.

दादाभाई नवरोजी यांनी एक लंडन बँक नावाची पेढी विलायतेस स्थापन केली होती. ती यशस्वी झाली नाही. ती बुडू लागल्यावर तिने दुसऱ्या एका बुडत्या कंपनीचा आधार घेतला म्हणजे तिच्याशी आपला मिलाफ केला व दोघीही कंपन्या बुडाल्या. यात रावसाहेबांचे फार नुकसान झाले. रावसाहेब व धीरजलाल यांनी या मिलाफासंबंधी फिर्यादी केल्या होत्या त्यांचा उपयोग झाला नाही. या बँकेचे भाग रावसाहेबांनी नफा मिळवण्याकरताच घेतले होते असे नाही. हिंदी लोकांनी काढलेल्या धंद्यास उत्तेजन देण्याकरितांच त्यांनी ते घेतले होते व दुसऱ्यांकडूनही घेवविले होते. या बँकेचा मुंबईचा व्यवहार सदानंद बाळकृष्ण हे चालवीत असत.

तिकडे वकिलीचा बेत चांगला बसला होता तरी व्यापाराचे अद्यापि मनातील बेत ढासळले नव्हते, ते अधिक बद्धमूलच होऊ लागले. शेअर घेण्याचा मोह अधिकच सुटत होता व आपल्याजवळ पैसे नसले तरी दुसऱ्या जवळचे आणूनही शेअर खरेदी करावे असे रावसाहेबांना वाटले म्हणून त्यांनी काही दिवसांपुरती काही रक्कम एका मित्राजवळ मागितली. रावसाहेबांसारख्या कुळास केव्हाही पैसे देण्यास हरकत नसता तो नाही म्हणाला व आपण नखशिखांत कसे वायद्यांच्या नादी लागून कर्जात बुडून गेलो आहोत ते खेदकारक वृत्त त्याने उघड करून सांगितले. ते ऐकून रावसाहेब चकित झाले व त्यांनी मेथाजीला हुकूम दिला की बाबारे! माझे पैसे जर शिलकीत नसतील तर दुसऱ्याचे घेऊन केव्हाही शेअर घ्यावयाचे नाहीत. (१०.९.१८६४ रो. इं. उ.)

करसनदासने इंपीरियल बँकेचे शेअर घेतले. करसनदास म्हणत असत, "सर्व शिकलेल्या लोकांनी व्यापारात पडावे. सुधारा वगैरे सर्व सोडॉ." वैशाखाच्या वायद्यांचा हिशोब मेथाजींनी दिला नाही; सबब गोपाळ बळवंत यांना रावसाहेबांनी १३.११.१८६४ रोजी भागी बंद करण्यास लिहिले. सदरहू गोपाळ बळवंत यांनी रोजच्या रोज नीट हिशोब ठेवला नाही म्हणून रावसाहेबांना झालेल्या नुकसानीपेक्षा वाईट वाटले. "मला रोजच्या रोज चोख हिशोब ठेवणारा मनुष्य पाहिजे. तोटा झाला तरी मी पर्वा करणार नाही असे करसनदास यांना त्यांनी कळविले." (१४.११.६४ रो.)

अमेरिकेच्या उत्तर व दक्षिण या दोन भागांतील संस्थानांची गुलामांच्या व्यापारानिमित्त आपसात लढाई सुरू झाल्यामुळे त्या देशात कपाशीची लागवड अगदी बंद झाल्यामुळे हिंदुस्थानातील कपाशीला मागणी फार आली व तिचा दर सारखा वाढत जाऊन थोडक्यात बहुलाभाची अपेक्षा करणाऱ्या मंडळाला काही सारासार विचार सुचेनासा होऊन सट्ट्यांचा प्रकार परकाष्ठेला पोचला. तेव्हा लांबून पाहणारे विचारी लोक आता पुढे काय होणार ते आधीच भविष्य करू लागले होते; त्यांपैकी डॉ. हार्कनेस हे होते. १७.४.१८६५ च्या एका पत्रात रावसाहेबांना डॉक्टर साहेबांनी असे कळविले, "गेल्या काही थोड्या वर्षापर्यंत मुंबापुरीने ऐश्वर्यपथाने जितकी धाव मारली आहे तितकी मारण्याचे दुसऱ्या एखाद्या शहराच्या किंवा प्रांताच्या वाट्यास आलेले विरळा. हे असेच पुढे सतत

चालेल असे समजू नये व सावध होऊन माझे मित्र, पुढे येणाऱ्या संकटापासून आपले रक्षण करतील अशी आशा करतो. संस्थानांची सामग्री आता सरत आली आहे. काही ना काहीतरी अटींवर तह झालाच पाहिजे असे बहुतेकअंशी ठरलेलेच आहे म्हणून सट्टे करताना व्यापारीवर्गाने पूर्ण सारासार विचार केला पाहिजे.''

जेथे रावसाहेब जात तेथे शेअरांची गोष्ट निघे. शेट करशेटजी नसरवानजी कामा यांच्याकडे काही कामानिमित्त गेले होते. तेथे त्यांनी विचारिले, ''काही शेअरांची देवघेव किंवा व्यापार करता की नाही?'' रावसाहेब म्हणाले, ''माझे जवळ तूर्त २५ बँकेचे शेअर आहेत.'' मग कामाजी म्हणाले, ''आम्ही तुमचे करता काही कामगिरी करू.'' रावसाहेबांनी कामगिरी करावयास सांगितले नाही; परंतु असे दिसते की १८६५ मध्ये रावसाहेबांचे नुकसान फार झाले. त्यांनी एक दिवस करसनदास माधवदास यांना सांगितले की ह्या माझ्या हिशोबांच्या वह्या घ्या व हिशोब पुरा करा. मला फार सट्टा बसला आहे. ही अफवा लवकरच सर्वत्र झाली असे पुढील पत्रावरून दिसते.

''लोक म्हणतात तुम्ही पंचवीस हजार रुपयांना खाली आला.'' (२२.५.१८६६ चे रामभाऊ उदास यांचे पत्र)

रावसाहेबांचे समकालीन दक्षिणी स्नेही या व्यापारापासून दूर रहात व म्हणत, सरकारी नोटांचा व्यापार तेवढा तुमच्या कामाचा आहे. फार तर प्रसिद्ध व्यापारी खंडाप्पा गुळवे यांचा मुंबईकर मुनीम तुमचा मुनीम होऊ शकेल व तुम्हास लागेल तो माल, तो दलाली घेऊन पुरवील व तुम्ही त्यास पुरवावा. इतके म्हणण्याइतके ते पुढे जाऊन सरकारी नोकरांनी व्यापार करू नये असा निर्बंध नाही का असे विचारून लागलेच मागे जात म्हणून बुडाले नाहीत.

याच्या पुढे रावसाहेबांनी सर्व व्यापार सोडला. बारीक सारीक बर्फ तयार करणाऱ्या कंपन्या, ज्यांना भांडवल थोडे लागते व बर्फाचा खप सतत असतो म्हणून फायदेशीरही होतात, त्यांतही आग्रहास्तव सुद्धा शेअर घेत नसत. यापुढे व्यापाराविषयी कोठेही उल्लेख त्यांनी केलेला आढळत नाही. मात्र एखादा पारिभाषिक शब्द पूर्वी केलेल्या व्यापाराच्या स्मृतीचा अवशेष म्हणून त्यांच्या पत्रव्यवहारात येत असे. ''मी चालेपर्यंत तुम्हावर वरात करणार नाही.'' असे एका पत्रात कोकण येथील त्यांचा व्यवहार पाहाणारे विष्णुपंत जोगळेकर यांना पत्र लिहिले होते. वरात या शब्दाचा अर्थ कळाला नाही, असे जोगळेकर यांनी भीतभीत विचारल्यावर त्यांना रावसाहेबांनी लिहिले की, ''वरात म्हणजे रुपये देण्याची चिट्ठी, ती हल्ली मुंबईत करीत नाहीत.''

❍❍❍

प्रकरण १७

प्रथम ग्रंथलेखन

सकृदुक्तगृहीतार्थो लघुहस्तो जितेंद्रियः ।
शब्दशास्त्रपरिज्ञाता एव लेखक इष्यते ॥ १ ॥

रावसाहेब वकिली करू लागले तेव्हा त्यांच्या आयुष्याच्या अतिमहत्त्वाच्या भागास आरंभ झाला. त्याच्या वर्णनास प्रारंभ करण्यापूर्वी विद्यापीठात असताना व नोकरीत असताना रावसाहेबांनी जी साहित्यसेवा केली तिचे संक्षिप्त वर्णन या प्रकरणात दिले आहे. रावसाहेबांचा पहिला निबंध उपयुक्त ज्ञानप्रसारक सभेपुढे वाचला गेला. ही संस्था मुंबई एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये १.९.१८४८ रोजी स्थापित झाली होती. तिचा उद्देश व्याख्याने देऊन व निबंध वाचून ज्ञानाचा प्रसार करणे हा होता. पुढे लवकरच सभासदांनी सभेत दिलेली व्याख्याने व वाचलेले निबंध छापून काढण्याकरिता संस्थेने ज्ञानप्रसारक नावाचे मासिक पुस्तक काढिले. त्याच्या दर अंकाची किंमत अगदी अल्प म्हणजे ४ आणे ठेविली होती. संस्थेचे कामदार खाली दिल्याप्रमाणे होते.

दादोबा पांडुरंग	अध्यक्ष
महादेव गोविंदशास्त्री	उपाध्यक्ष व चिटणीस
विनायक हरिश्चंद्रजी	खजीनदार

व्यवस्थापक मंडळीचे सभासद

वरील तीन गृहस्थांशिवाय आणखी नारायण दीनानाथजी, लक्ष्मण नृसिंह जोशी, नारायण विष्णू व दाजी परशुराम हे होते.

सभा दर गुरुवारी भरत असे. या सभेच्या सभासदांतील काही लेखक व त्यांचे विषय खाली दिले आहेत.

लेखक		विषय
प्रा. केरो लक्ष्मण छत्रे	-	भरती व ओहोटी, कालसाधन, हवा इ. यांचे निबंध सचित्र व सकोष्टक असत.

बाळ भास्कर	-	हिंदूलोकांची स्थिती-बाळाजी विश्वनाथ कारकुनाचा पेशवा झाला. महादाजी शिंदे खिजमतगाराचा राजा झाला. हरिपंत फडके पाणक्याचा मंत्री झाला. कुतुबुद्दिन गुलामाचा बादशहा झाला. अशी आठवण देऊन 'मनावर घ्या व उद्योग करा.' असा उपदेश लेखकाने या निबंधांत केला आहे.
विश्वनाथ नारायण	-	व्यवहारशास्त्राचे उद्देश व लाभ.
जनार्दन हरी आठल्ये	-	विद्या.
हरी केशवजी	-	शिक्षे पासून लाभ

(टांकी घाय साहे। पाषाण देव झाला आहे॥)

भास्कर दामोदर पाळंदे	-	सृष्टिसौंदर्य मुंगीच्या संसाराचे वर्णन.
लक्ष्मण शास्त्री हळबे	-	

अर्थ ज्ञानाविणें श्रुति नसे थोर। वैदिक हे भार वहाति वृथा॥

इतके उपयुक्त विषय त्यातील एका सभासदाने म्हटल्याप्रमाणे, "लेकरांनी चालविलेल्या संस्थेत येत असत. या लेकरांनी चालविलेल्या संस्थेत सर्वच लेखक अथवा व्याख्याते लेकरे नसतील, पण रावसाहेब मात्र लेकरूच होते; कारण व्यवहारशास्त्रावर त्यानी निबंध लिहिला त्यावेळेस त्यांच्या वयाला १५ पुरी होऊन सोळावे वर्ष लागण्याचा सुमार होता. तेव्हा यांच्या कोवळ्या लेखणीचे उष्टावण झाले त्या प्रसंगी वर वर्णन केलेल्या षड्रस पक्वान्नांचा आस्वाद तिला मिळाला. त्यामुळे पुढे तीच लेखणी जुनी झाल्यावर रसपुष्ट लेख लिहू लागली."

यानंतर द्यूतनिषेध ही कल्पित गोष्ट लिहून याच मासिकात त्यांनी छापविली. तीत द्यूतादिव्यसनांपासून अपाय कोणते होतात ते दाखवून कष्टाने मिळविलेले द्रव्य यशास येते असे तात्पर्य दिले आहे.[१]

सवयी आणि अभ्यास

रावसाहेबांचा पहिला ग्रंथ म्हणजे 'सवयी आणि अभ्यास' हा होय. हा आकृतीने लहान आहे पण महत्त्वाने थोर आहे. रावसाहेबांनी एवढी विद्वत्ता व एवढा मोठेपणा कसा मिळविला या प्रश्नाचे उत्तर हा ग्रंथ देत आहे. अमेरिका खंडातील डॉक्टर जॉन टाड् यांनी केलेल्या 'विद्यार्थ्यांचा मार्गदर्शक' या पुस्तकाच्या संक्षेपावरून काही व काही अन्य स्थली संपादिलेल्या ज्ञानावरून रावसाहेब, 'स्वकल्याणाचा एक उपाय' म्हणून एक ग्रंथ लिहीत होते. त्याचे दोन भाग होते. १. सवयी व २. अभ्यास. या भागांस 'व्याख्यानिक' स्वरूप देऊन रावसाहेबांनी प्रथम पृथक्पणे ज्ञानप्रसारक सभेपुढे वाचले व नंतर १४.१०.१८५७ रोजी ते एकत्र करून छापिले तेव्हा, "हा ग्रंथ निदान एका पुरुषास

जर चांगल्या सवयी लागण्यास कारणीभूत होईल तर सर्व श्रम हरतील.” अशी इच्छा रावसाहेबांनी प्रस्तावनेत प्रदर्शित केली आहे.

हा ग्रंथ त्यांनी आपले मानलेले गुरू व मित्र कर्नल ली. जेकब यांना ‘लोक सुधारणेचा लहानसा उपाय’ म्हणून कृतज्ञतापूर्वक अर्पण केला आहे. या ग्रंथाचा सारांश असा आहे.-

आपल्या लोकांस उतरती कळा प्राप्त होण्यास सत्य व उद्योग यांचा अनादर होत गेला हे कारण होय. आहार, निद्रा इ. पशुसाधारण क्रियांमध्ये आमच्या लोकांच्या उद्योगाचे पर्यवसान होते. आणि तो उद्योगही मनस्वी होतो तेणे करून प्रवृत्ती मार्गाची सिद्धी होत नाही. मनुष्याच्या उत्पत्तीचा हेतू काय? कर्तव्य अकर्तव्य काय? मनुष्यासारख्या उच्च स्थितीच्या प्राण्याने ईश्वराच्या अगाध करणीचा शोध लावण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. असंख्य सृष्ट्यंतर्गत व्यापारांच्या नियमांचे उद्घाटन केले पाहिजे; व त्यापासून लोकोपकार करण्यास प्रवृत्त झाले पाहिजे. असा उद्योग करण्याची प्रवृत्ती होण्यास आमच्या लोकांच्या सवयी बदलल्या पाहिजेत.

सवयी सहज लागून जातात; त्यातून ज्या वाईट त्या तर लवकरच जडतात. त्यांची बंधने तोडणे पायांतील बेड्या तोडण्याहून दुर्घट आहे.

एवढ्याकरता ज्यापासून मुहूर्ता मुहूर्तास तुमचे सौख्य व उपयुक्तता, वृद्धी पावतील अशा सवयी पाडून घ्या. त्या येणेप्रमाणे.

१. प्रत्येक दिवशी काय करावयाचे त्याचा पूर्वी संकेत करून ठेवण्याची.

२. सतत श्रम करण्याची.

निरुद्योग्याच्या तोंडी जी म्हण आहे ती अशी “धावण्यापेक्षा चालणे बरे, चालण्यापेक्षा निश्चल उभे राहणे बरे, उभे राहण्यापेक्षा बसणे बरे व बसण्यापेक्षा पडून राहणे बरे!” असा निरुद्योगी दयेस पात्र आहे.

आमचे लोक कालसंपत्ती किती बेसावधपणे उधळून टाकीत आहेत ! ही संपत्ती जोवर व्यर्थ जात आहे तोवर हा देश संपत्तीमान होऊन आपल्या योग्यतेनुसार उच्च स्थितीप्रत पावेल ही अपेक्षा करणे मौर्ख्य आहे.

३. सतत उद्योग चालवणे भलत्याच्याने होणार नाही याकरता तिसरी सवय जडवून घेतली पाहिजे ती मनोनिग्रह करण्याची.

विचार करून उतावीळपणा सोडॉ. काही उद्योग काढला असता आमच्या लोकांत हा प्रश्न पुढे येतो “यापासून तूर्त फायदा काय तो सांगा!” शिजे तंव ज्यास धीर नाही त्यांना मग पिके तंव कोठचा! दूर लाभावर दृष्टी ठेवा.

४. कालनियमाची

अहो! जे केवळ पोटार्थी, ज्यांचा केवळ परान्नावर निर्वाह, तेही कोणी अत्यादरे आमंत्रण केले असता कालातिक्रम केल्यावाचून रहात नाहीत, मग इतरांकडे पाहाण्यासच नको; फार काय! या ज्ञानप्रसारक सभेतही सभासदांचा वरील दोषाविषयी निषेध करण्याचे प्रसंग मागे आले होते.

५. प्रातःकाळी लवकर उठण्याची. लवकर उठता यावे म्हणून लवकर निजणे अवश्य आहे.

६. जो पुरुष भेटेल त्यापासून काही उपदेश घेण्याची. या जगात सदोदित डोळे उघडे ठेवले पाहिजेत तसे कानही ठेविले पाहिजेत.

ज्ञान जे संपादन करावयाचे त्याला स्थैर्य पाहिजे म्हणून आणखी एक सवय पाहिजे ती-

७. आपल्या वृत्तींविषयी व कृतीविषयी दृढ विचार करण्याची.

जो विषय पाहावयाचा असेल तो वर वर पाहू नका. पुरतेपणी पाहावयास अवकाश नसेल तर अवकाश मिळे तो थांबा व मनन करून विचारांना स्थैर्य आणा.

८. शरीर व पोषाख, साधी, स्वच्छ व नीट ठेवण्याची. शरीर हे आत्म्याचे घर आहे त्याची अंतःस्वच्छता ठेवा व बाहेरून पोषाखाची ठेवा.

९. जे कार्य करणे ते चांगले करण्याची. उदाहरणार्थ, काही लोक घाईघाईने अशी टिपणे करून ठेवतात किंवा पत्रे लिहितात की काही दिवसानी त्यांची त्यांनाच वाचत नाहीशी होतात.

१०. आपल्या मनोवृत्ती स्वाधीन ठेवण्याची.

११. तारतम्य विचारशक्ती दृढ करण्याची.

१२. आईबाप, मित्र आणि सोबती यांच्याशी योग्य रीतीने वागण्याची.

मित्र जोडावे ते निवडक व निस्पृह असावे. जुन्यांशी संघटन ठेवावे व नवीन पाडावे. कारण या नाशिवंत जगात स्थलांतराने व मरणाने इतके फेरफार होतात की जो सांप्रतच्या काळात नवीन स्नेह जोडीत नाही त्यास लवकरच मित्र नाहीसा होतो.

अभ्यास

कोणत्याही देशाच्या मोठेपणाची इमारत सत्य व उद्योग या दोन मजबूत चिऱ्यावर उभारावी लागते. या दोहोंसही अभ्यासाची जोड लागते. पोटापुरते मिळवून स्वस्थ बसू नये. शाळांतील अभ्यास हा मार्ग दाखविण्याकरता आहे. पहिली शाळा सोडल्यावरच वास्तविक अभ्यासास दुसरी शाळा जे जग त्यात सुरवात होते. विद्या म्हणजे ज्ञान ते मिळविणे, हे काम शेवटपर्यंत चालणारच आहे. परिमित आयुष्यात अपरिमित ज्ञानसागर काय आपण उल्लंघणार आहो? म्हणून आपण सर्व आमरणांत विद्यार्थी आहो असे समजून अभ्यास कसा करावा याविषयी सूचना.

१. नित्याभ्यासाचे कालमान

बहुधा दिवसास सहा तास याप्रमाणे अगदी मनाचा होईल तितका निग्रह करून व्यासंग केला असता पुरे. एकाद्या जाड काचेपासून अग्नी पाडावयाचा असला तर त्या कांचेवर सूर्याचे किरण पाडून त्या किरणांचे सर्व तेज एका मध्यवर्ती बिंदूवर आपण आणतो तसे सर्व मन त्या विषयांत गुंतविले पाहिजे.

२. अभ्यासाचे वेळी शरीराची व्यवस्था नीट ठेवणे. नीच मेजाशी बसून अभ्यास करण्यापेक्षा उभे राहून करणे बरे. तेणे करून पुढे कमर अशक्त होत नाही व पोक येत नाही. अभ्यास जेवढा दिवसा होईल तेवढा पार पाडावा. प्रकाशाची ज्योती डोळ्यांवर पडू देऊ नये. शरीर निश्चल ठेवावे पण निद्रारीशी गाठ पडेल इतके नसावे.

३. अभ्यास करणे तो पुरतेपणी करणे.
अभ्यास करीत असता जी जी प्रकरणे येतील त्यांचा निर्णय न करणे आणि मनाची पूर्तता न करून घेणे हे अर्ध बोबड्या विचारांचा बाप आहे; याची प्रजा गोंधळ, आणि त्यांच्याशी जो संघट्टण ठेवील, तो पोकळ भारथी! पंडित नव्हे.

४. कठीण अभ्यासाची सवय ठेवणे.

५. पुनः अवलोकन (पुनरावृत्ती) करण्याची.

६. अभ्यास करीत असता थकल्यामुळे विश्रांती मिळण्याकरता अभ्यास टाकून न देता, दुसऱ्या तऱ्हेचा अभ्यास करून मनोरंजन करण्याची.

या निबंधांत अभ्यासाविषयी काही विचार सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचे फळ सिद्ध होण्यास तदनुसार आचार झाला पाहिजे.

'बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले.'

मित्रहो! आपल्यामध्ये स्वस्थ बसून गोष्टी सांगण्याची आणि निरर्थक वेळ घालविण्याची दुष्ट सवय पडून गेली आहे. ही जरी व्यभिचारादी दुष्ट चालीपेक्षा वरून पाहिले असता निरुपद्रवी चाल दिसत्ये तरी ही सर्व दुर्गुणांची माता आहे. हिचा आळसाशी समागम होऊन जी प्रजा उत्पन्न झाली आहे, तिने आपला देश उद्ध्वस्त करून टाकला आहे. आता उद्योग व अभ्यासरूप खडग धरून जर तुम्ही तिचा शिरच्छेद न कराल तर ती तुमचा सर्वस्वापाहार करील.

(यासाठी सर्वांनी निरंतर अभ्यास करून आपल्या देशाचे कल्याण करावे अशी आशा शेवटी केलेली आहे.)

हा ग्रंथ वाचल्यावर कृष्णाजीपंत नूलकरांनी रावसाहेबास लिहून कळविले की तुम्ही असले ग्रंथ लिहिण्यात गुंतलेले पाहून जो आनंद होत आहे तो व्यक्त करता येत नाही. माझ्या आळसाला व अध्ययनाला धिक्कार असो! (९.१.१८५८)

"सवयी आणि अभ्यास हे ग्रंथ झणजे तुमच्या भावी ग्रंथलेखनाच्या उद्योगाचा ओनामा आहे असे समजतो. यापुढे तुम्ही आपल्या बुद्धीचा व ज्ञानाचा फायदा आपल्या देशबांधवांस असेच ग्रंथ लिहून द्याल, त्याचप्रमाणे बहुजनसमाजाला, न समजणारे अशा मोठमोठ्या संस्कृत शब्दांचा वारंवार उपयोग न करण्याची खबरदारी घ्याल अशी आशा करतो. प्राकृतात शब्दसंग्रहाची मोठी धनत्तर विहीर आहे. संकृतांतील नदीकडे सारख्या धावा घेतल्याशिवाय तिच्यातून हवा तेवढा पुरवठा होण्यासारखा आहे."

ग्रंथकाराने प्रतिकूल टीका ऐकून उमेद व ग्रंथ लेखनाचे प्रयत्न सोडू नये. चांगल्या ग्रंथाची किंमत लोकांना कळू लागण्यास त्यावर बरेच दिवस जावे लागतात. कधी कधी तर ग्रंथकाराची हयात संपून जावी लागते." (३१.१.१८५८ चे. जेकब यांचे पत्र)

पेशव्यांच्या राज्यपद्धतीवर रावसाहेबांनी लिहिलेला निबंध स्टुडन्ट लिटररी आणि सायन्टिफिक मंडळीने छापला होता असे २.१०.१८५७ च्या लिमये यांनी लिहिलेल्या पत्रावरून दिसते. मॉडर्न हिस्टरी या ग्रंथाचे भाषांतर करण्याचा रावसाहेबांचा बेत होता तो सिद्धीस गेला नसावा.

बोधसार

हा पद्यात्मक ग्रंथ नावाप्रमाणे उपदेशपर व सारभूत अशा कवितांचा संग्रह होता. यात ज्ञानेश्वर, तुकाराम, रामदास व मोरोपंत यांच्या कवितांतील वेचे दिलेले होते. त्यात रावसाहेबांच्या एका आप्ताने (नाव कळले नाही) रचलेल्या काही कविता होत्या. हे सर्व वेचे संगतवार लावून आरंभी समर्पक प्रस्तावना व नंतर विषयानुक्रमणिका अशी दिलेली होती. पद्यग्रंथमालेतील हे पहिले पुष्प होय. हा ग्रंथ जनार्दन हरी आठल्ये यांनी आपल्या जगन्मित्र छापखान्यांत शिळाप्रेसवर १८५७ मध्ये छापला. किंमत आठ आणे होती व प्रती हजार काढविल्या होत्या. दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रती तीन हजार काढल्या होत्या. बऱ्याच प्रती घेऊन आश्रय देण्याचे मेहरबान हावर्ड साहेब त्यावेळेचे डायरेक्टर यांनी कबूल केले होते.

सिंधी भाषेचे लघुव्याकरण

रावसाहेब सिंधमध्ये असता त्या भाषेचा अभ्यास करून तिचे चांगले ज्ञान त्यांनी संपादन केले होते. शाळाखात्याकरता त्यांनी एक 'सिंधी भाषेचे लघुव्याकरण' नावाचा ग्रंथ लिहिला होता. तो रावसाहेब ठाण्यास आल्यावर छापून प्रसिद्ध झाला.

यंग साहेबांच्या बीजगणिताचे भाषांतर

कराचीस असता यंगकृत बीजगणिताचे सिंधीत भाषांतर काजी अब्दुल व रावसाहेब या दोघांनी मिळून केले होते. त्याची पृष्ठसंख्या ५०० होती. ठाण्यास बदली झाल्यामुळे छापण्याचे काम तेथील शाळाखात्याकडे सोपवून दिलेले होते व पुरे करण्याकरता त्या खात्यास बरेच वेळा निकड करावी लागली. हा ग्रंथ शिळाप्रेसवर छापवला होता.

या कामाबद्दल रावसाहेबांना मेहनताना म्हणून ५०० रुपये मिळाले. "नियमाप्रमाणे म्हटले म्हणजे मूळ इंग्रजी दर एक छापील पानाबद्दल एक रुपया या हिशोबाने द्यावयाचे पण सिंधीत बीजगणित करण्यास विश्वनाथ याने इतके परिश्रम घेतले आहेत व इतक्या काळजीने ते काम केले आहे की दर सिंधीपानाबद्दल एक रुपया देण्याचे ठरविले आहे." (सरकारी ठराव नं. १५४. १४.७.५९)

लक्ष्मीशास्त्र

कराचीस जाण्यापूर्वी रावसाहेबांनी लक्ष्मीशास्त्रासंबंधी एका चांगल्या इंग्रजी पुस्तकाचे भाषांतर केले होते. त्याबद्दल त्यांना ३०० रुपयांचे डेक्कन व्हॅर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटीने बक्षीस दिले होते. मूळ ग्रंथ मिसेस मार्सेटबाईचा प्रश्नोत्तर रूपाने लिहिलेला होता. त्याचे भाषांतर करण्याचे काम प्रोफेसर ग्रीन यांच्या देखरेखीखाली हरी केशवजी व रावसाहेब या दोघांनी केले. ते वरील सोसायटीने १८५४ मध्ये छापविले होते असे म्हणतात.

दिवाणी कायद्यांची चूर्णिका

१८५९ साली मुंबई इलाख्यातील दिवाणी कोर्टात चालू असलेल्या १८३४ पासून १८५७ पर्यंत झालेल्या सर्व कायद्यांची चूर्णिका रावसाहेबांनी प्रसिद्ध केली होती. तिची किंमत १ रु. होती. सरकारचा आश्रय मिळाला होता.

हिंदू लोकांच्या मध्यंतरीय अवस्थेविषयी विचार

वरील विषयावर रावसाहेबांनी ज्ञानप्रसारक सभेपुढे एक निबंध वाचला. तोच १८६२ मध्ये छापून प्रसिद्ध केला.

"सिकंदर पादशाहाच्या पूर्वीचे, त्याच्या वेळचे आणि विक्रमापर्यंतचे लोक व चाळीसपन्नास वर्षांअलीकडील लोक, यांच्या स्थितीतील काही गोष्टींमधील अंतर दाखविणे हा या निबंधाचा हेतू होता."

"सांप्रतचे लोक xxx साधारणरीत्या निःसत्त्व व नामर्द झाले आहेत. प्राचीन ग्रंथामध्ये पाहू गेले तर त्यावेळचे लोक विरक्त व फार बेपर्वा होते."

"हिंदुस्थानातील लोक आपल्या राजाचे कल्याण होवो असे ईश्वराजवळ मागत असत; परंतु इराणी लोकांप्रमाणे त्यापुढे साष्टांग नमस्कार घालीत नसत."

"तत्त्वविचारशास्त्र प्रकरणात पाहू गेले असता सर्व उत्तम ग्रंथ (षड्दर्शनादी) प्राचीन आहेत. नामदेव, तुकाराम व रामदास हे प्रेमळ भक्त होऊन गेले खरे; परंतु पुढे पुण्यतिथींची भिक्षा मागून त्यातून आपल्या संसाराची बेगमी करण्याचे संप्रदाय राहिले आहेत. दुसरी परंपरा राहिली नाही. ज्या वस्तूच्या शोधार्थ ते झटत होते तिजविषयी अनास्था करून लोक शब्दच घेऊन कुटीत बसू लागले. आतील दूध जाऊन फुटकी श्रीफलमाता हातात येत चालली आहे असा सुमार दिसतो."

"ज्योतिष व भूगोल विद्या या शास्त्रांविषयी पाहाता असाच हर्ताळ माजत चालला आहे. भास्कराचार्यांच्या अलीकडे प्रख्यात सिद्धांतकार कोणी झालेला आढळत नाही परंतु जर कोणी गणिताने चुका काढून दिल्या आणि त्याच्या पाठपुराव्यास नलिकाबंध करून आकाशातील तारे दाखविले तर ही सुधारणा कुलाब्याच्या केरोपंतांनी किंवा गोवर्धनपंतांनी इंग्रजी ज्योतिषावरून केली, म्हणून उपयोगी नाही असे उद्‌गार येतात."

"भूगोल वर्णनाविषयी म्हणावे तर आमचे लोक मुळी परदेशात जाण्याच्याच आड येतात. आम्ही कूपकूर्म झालो!"

"कालगणनविद्या व इतिहास ही तर आम्ही सोडूनच दिली आहेत. पाछहा व बिरबल यांच्या गोष्टी लोक सांगू लागले आहेत व हे अवतारी पुरुष होते असा लोकांचा ग्रह होऊन गेला आहे. लोकांच्या मनाची स्थिती अशी झाल्यामुळे शुकबहात्तरी व महाभारत आणि वेताळ पंचविशी व रामायण यांची योग्यता साधारण लोकांच्या दृष्टीने एकच होऊन गेली आहे."

“वैद्यकशास्त्रामध्ये वाग्भटानंतर वैद्यकाचे संगतवार विवेचन करण्याचा प्रयत्न किंवा नवीन शोध करून कोणी शास्त्राची मर्यादा वाढविली नाही. सांप्रत तर वैद्य म्हटले म्हणजे हिंग, जिरे, मिरे, मसालेवाले असतात. त्यांना त्यांच्या विषयांची उपपत्ती माहित नसते. पथ्यापथ्य विचार त्यांच्यापासून दोन कोस लांब रहातो. रोगाचे निदान पुस्तकात असते. चिकित्सा म्हटली म्हणजे, वृद्ध स्त्रियांचा सल्ल्याने शुभाशुभ ग्रह पाहून, ग्रामदेवाचा कौल घेऊन व वैद्यबुवांकडे जो निरोप्या गेला असेल त्याचे व त्यावेळची सुचिन्हे दुश्चिन्हे पाहून नंतर होत असत्ये. मग या क्रमाप्रमाणेच औषधाची योजना झाल्यावर त्या दुर्दैवी आजाऱ्यास प्रस्थान ठेवण्याचा समय येतो. कित्येक जुन्या रीतीने शिकलेले वैद्य चांगले विद्वान व विचारशील आहेत हे मला माहीत आहे. प्राचीन वैद्य शास्त्रास खच्ची करून इंग्लिश वैद्यकाचे पुरण भरले असता या देशाचे कल्याण होईल.” (याच प्रमाणे शिल्पशास्त्राविषयी रावसाहेबांनी उद्गार काढले आहेत.)

“सभेच्या नियमाप्रमाणे धर्माविषयी काही लिहावयाचे नाही तथापि धर्माचे सोंग घेऊन जी पुष्कळ वंचके या देशांत पसरली आहेत त्याविषयी लोकांनी शोध करावा. राज्यरीतीविषयी ही वाटाघाट करण्यास प्रतिबंध आहे तथापि जेथे हिंदूंच्या सर्व स्थितीचा विचार चालला आहे तेथे-

सर्वांनी कायद्यास मान द्यावा, आपआपली विवक्षित कामे इतरांच्या हक्कांवर पाय न देता बजावावी, जे-जे अधिकार सरकार आपणास देईल ते-ते इमानाने व धैर्याने बजावून त्याहून अधिकांचा उपभोग घेण्यास योग्य व्हावे या सर्व गोष्टी उचित आहेत. इतके सांगणे अवश्य दिसते आणि हे सांगण्यास सभेच्या नियमास काही बाध आहे असे वाटत नाही.”

(१८६२ साली दिलेले वरील मत फार महत्वाचे आहे, व ६० वर्षे होऊन गेल्यावरही राजकारणाची कोणती दिशा होईल ते अगदी बिनचूक दाखवीत आहे. यात रावसाहेबांची दिव्यादृष्टी दिसून येत आहे.)

“प्रत्येक विषयाचा शोध लावावयाला पाहिजे. या देशाच्या इतिहासास प्रारंभ केव्हा झाला ते माहीत नाही. ज्या विद्या पाहाव्या त्यातून काही इंद्राने सांगितल्या; काही सूर्याने उपदेशिल्या; काहीची प्रवृत्ती गंधर्वीपासून झाली. असा बहुतेक या विषयांचा प्रकार आहे. या विषयांत लाक्षणिक भाग किती व वास्तविक किती आहेत याचा विचार प्रतिपदी झाला पाहिजे. आम्ही इतके जडबुद्धी झालो आहो की, आकाशात ढग पाहिला असता कोठेतरी लढाया चालल्या आहेत. पतन तारे दृष्टीस पडले असता कोणी विख्यात पुरुष जन्मास येत आहे. भाकरीस फुगारा आला असता व विस्तव फुरफुरला असता पाहुणा येत आहे, इत्यादी क्षुद्र कल्पनांनी आम्ही गुंग होऊन गेलो आहो.”

“चांगला कित्ता प्रथम समर्थांनी घालून दिला पाहिजे.”

“समुद्रास भरती आली, म्हणजे पाणी भरून पुनः ओहोटते; परंतु ते ओहोटत जाता जाता त्याची मागे जाण्याची सीमा होऊन पुनःते वाढू लागते त्याचप्रमाणे कोणत्याही लोकांचे उत्कर्षापकर्ष होतात असे दिसते. अलीकडे दोन हजार वर्षांपर्यंत या देशाचा सर्वप्रकारे अपकर्ष होता होता पाणी संथ होऊन भरती लागण्याचा समय आला आहे. या देशाच्या नशिबाचे तारू आजवर इकडून तिकडे अडखळत होते ते सांप्रत ज्या देशास लागले आहे तो देश विद्येचे व स्वतंत्रतेचे आद्यस्थान आहे.

म्हणून आता तरी भरती येईल; तेव्हा विद्या, कला, कुशलता व शौर्य इतक्या जिनसांनी ते तिकडून भरून येईल अशी आशा आहे. सर्वांनी सावध होऊन द्रव्यद्वारा व शरीरद्वारा स्वदेशकल्याणार्थ प्रयत्न करावा.

मुंबई इलाख्याचा इतिहास व भूगोल

याची रूपरेषा रावसाहेबांनी हाती घेतलेली होती व त्यासंबंधाने सर अर्स्किन यांच्या संग्रही असलेली काही कोष्टकांक प्रमाणसिद्ध माहिती (१८५६ साली) मागवली होती, व ही बातमी सर्वतोमुखी झाली होती. या ग्रंथांत त्यांच्या मनातून काठेवाडांतील संस्थाने, कच्छ भावनगर, जुनागड, पालनपूर, रेवाकांठा, महीकांठा वगैरे या विषयींची स्वत:ची माहिती द्यावयाची होती. बडोद्याबद्दल एक स्वतंत्र भाग लिहिणार होते. त्याचप्रमाणे जंजिरा येथील हबशांचे वसाहतीची माहिती वे जव्हार, सावंतवाडी, कोल्हापूर व साधल्यास दक्षिणेतील सर्व संस्थाने यांची संक्षिप्त माहिती देणार होते. हा यत्न अपुरा राहिला असे दिसते.

हिंदुस्थानचा इतिहास

हा ग्रंथ रावसाहेबांनी नामदार माउंट स्ट्युअर्ट एल्फिन्स्टन साहेब यांच्या मूळ ग्रंथावरून भाषांतररूपाने तयार केला. या कामास त्यांनी १८५४ मध्ये प्रारंभ केला; परंतु सरकारी नोकरीचे काम संभाळून हे काम करावयाचे होते ते तीन वर्षांनीसुद्धा पुरे झाले नाही असे पाहून त्यांनी ते त्वरित संपविण्याचा निश्चय केला. "१८५४ मध्ये आरंभ करून अजून हा ग्रंथ माझ्याने तडीस गेला नाही ही गोष्ट मोठी लाजिरवाणी आहे तर आता याची पाठ घेऊन सुटले पाहिजे. नाही तर तो पुरा होणार नाही. कृतनिश्चय करून बाकीचे अगदी अवश्य तितकेच पाहिजे." (७.९.१८५७ ची. रो.) एवंच पिपीलिकेच्या चालीने हे काम पुरे होऊन १८६१ मध्ये याचे पहिले दोन भाग प्रसिद्ध झाले. त्यातील पहिला भाग एल्फिन्स्टन कॉलेजचे मुख्याध्यापक जॉन हार्कनेस यांना शिष्यत्वाचे नात्याने कृतज्ञतापूर्वक अर्पण केला आहे. "यात शब्दास शब्द न उतरता सरळ मराठी भाषेत ग्रंथकाराचा आशय कळविण्याचा यत्न केलेला आहे." सरकारी कामाचा वेळ खेरीजकरून फावल्या वेळात लिहिलेला हा भाग मेहरबान हावर्ड डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन व दक्षिण भाषेत पुस्तके प्रसिद्ध करणारी मंडळी यांच्या उदार आश्रयाने छापून बाहेर पडला.

दुसरा भाग मि. हावर्ड, डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन यांना, "त्यांनी एकंदर देशी सारस्वताला उदार आश्रय दिल्याबद्दल त्यांचे उपकार प्रसिद्धपणे कबूल करण्याच्या उद्देशाने, अर्पण केलेला आहे."

या भागांचा उपोद्धात १८६२ मध्ये छापला गेला व तो, "मेजर जनरल ली ग्रँड जेकब यांना हिंदी लोकांच्या कल्याणार्थ स्वहितनिरपेक्ष प्रयत्न केल्याबद्दल गाढ कृतज्ञतेची दर्शक खूण म्हणून अर्पण केलेला आहे." पहिल्या दोन भागांत श्री रामाच्या उत्तर हिंदुस्थानांतून लंकेवर केलेल्या स्वारीच्या वर्णनापासून तो मोगल बादशहांच्या समाप्तीपर्यंत वर्णन आहे. उपोद्धात म्हणून जो तिसरा

भाग आहे, तोच फार महत्वाचा आहे. "या देशातील धर्म, कायदे, चाली इत्यादीविषयी युरोपातील एका बुद्धिमान व विचारी पुरुषाचा नि:पक्षपाती अभिप्राय कसा होता हे समजण्याची संधी मराठी वाचणाऱ्यांस या भागाने प्राप्त झाली." हिंदूंचा धर्म त्यांच्या रीतिभाती, स्वभाव, त्यांची तत्त्वदर्शने, शास्त्रे, विद्या, जमीनधान्याची शिस्त, राजे व प्रजा यांचे परस्परांशी संबंध या प्रकरणांविषयी त्याचे विचार, शोध व ज्ञान अप्रतिम आहेत. बाळशास्त्री जांभेकर यांना एल्फिन्स्टन साहेबांचा हा ग्रंथ आवडून त्यांनी ह्याचे संक्षिप्त सार काढले होते.

रावसाहेबांनी केलेल्या संपूर्ण ग्रंथाची जरूर कॉलेजांतील वरच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांस होती तशीच देशी भाषांतील शाळांच्या विद्यार्थ्यांस होती, त्यामुळे यांच्या ग्रंथास भरपूर आश्रय मिळाला. डे. व्ह. भाषांतर मंडळीने सुद्धा आश्रय दिला होता. "सरकारी शाळेत शिकविण्यास हा ग्रंथ उत्कृष्ट प्रतीचा आहे." असे मत नारायणभाई दांडेकर यांनी दिले आहे.

तिसऱ्या भागावर म्हणजे उपोद्घातावर केरो लक्ष्मण यांनी असे मत दिले, "माझ्या मते हा भाग तिन्ही भागांत उत्तम आहे. आमच्या देशातील धर्म, नीती, चाली व रीती यावर एका विद्वान व सूक्ष्मदृष्टीने अवलोकन करणाऱ्या इंग्रजाने दिलेले विचार या भागात येतात. आमच्या देशाकरता हे विदेशी लोक जे करीत व लिहीत आहेत त्यापैकी एकही गोष्ट नीट शोधपूर्वक निरीक्षण करून, आम्हांपैकी २० कोटीत अथवा त्याहून अधिक जनसंख्येतून एकजण पुढे येऊन लिहू शकत नाही ही गोष्ट आम्हा सर्वांस फार लज्जास्पद आहे. काही प्रकारे डॉ. भाऊ, तुम्ही स्वत: व दुसरी काही बंगाल्यातील पटुमती तरुण मंडळी ही कदाचित अपवाद म्हणून जन्मला आहात. म्हणून तुमच्या प्रयत्नास यश येवो."

"ज्या दिवशी मी अखिल पृथ्वीतील प्रमुख विद्वान लोकांच्या यादीवर दृष्टी टाकिली असता त्यात तुमचे नाव माझ्या देशबांधवांच्या नावातून चिरकाल राहण्याकरता प्रामुख्याने ग्रंथित केलेले पाहीन त्या दिवशी मला फारच अभिमान वाटू लागेल." (१०.२.१८६२ चे इं. पत्र)

१८६२च्या जानेवारीला परिशिष्टाचे भाषांतर संपले. १८६२ मध्ये याच ग्रंथाचे गुजराथीत भाषांतर रावसाहेबांनी केले व भाषांतर करण्याचा हेतू काय होता तो रावसाहेबांनी सर बार्टल फ्रियर मुंबईचे गव्हर्नर यांना १४.७.१८६२ च्या पत्रात कळविला होता तो असा- "एल्फिन्स्टन साहेबांसारख्या उच्च दर्जाच्या राजकारणी व तत्त्वज्ञ पुरुषाची मते ज्यांत ग्रंथित झाली आहेत अशा ग्रंथाचे भाषांतर नेमस्तांस मार्ग दाखवील, भ्याडांस धीर देईल व अत्याचाऱ्यांस आवरून धरील व मोठे कार्य करील."[२]

हा जो येथे भाषांतर करण्याचा म्हणून हेतू दाखविला आहे तोच रावसाहेबांच्या एकंदर चळवळींचा हेतू होता असे धरण्यास हरकत नाही. मोठ्या पुरुषांच्या मुखातून प्रसंगोपात्त त्वरेने निर्गत झालेली वाणी गुर्वर्थ असून सिद्धादेश कथन करते.

उपयुक्त इंग्रजी पुस्तकाचे भाषांतर करणे अथवा अशा इंग्रजी पुस्तकात ज्या विषयांचे प्रतिपादन केलेले आहे त्यांचा चांगला अभ्यास करून त्यावर मनन करून अगदी स्वतंत्रपणे संक्षिप्त अथवा विस्तृत रीतीने आपल्या अज्ञ देशबांधवांस पाश्चात्त्य ज्ञानाचा लाभ करून देणे ही जी जबाबदारी ज्या

आमच्या लोकांस पहिल्याने पाश्चात्य ज्ञान प्राप्त झाले त्यांच्यावर येऊन पडली, तिची जाणीव आपणास आहे असे रावसाहेबांनी एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे भाषांतर करून सिद्ध केले. त्यांची प्रशंसा झाली. पुस्तकास आश्रय मिळाला. कॉलेजमधील वरच्या दोन परीक्षेतील अभ्यासक्रमात त्याचा प्रवेश झाला. पंधरा वर्षे लोटली. नंतर या पुस्तकावर शस्त्र उचलणारे निघाले. ते विष्णुशास्त्री होत. त्यांनी भाषापद्धतीवर काही निबंध आपल्या मालेत लिहिले आहेत. त्यात मराठी भाषा काही परकीय लोकांनी दूषित केली व काही स्वकीयांनी असे म्हणून वरील भाषांतराच्या १५०० पानांच्या ग्रंथांतून दूषित भाषापद्धतीचे ४१५ मासल्याकरता उतारे देऊन शास्त्रीबुवा म्हणतात, "वरच्यासारखे भाषेचे प्रकार प्रस्तुत भाषांतरात येथून तेथून आहेत."

यावर कोणी चांगले उतारे दाखवून देऊन यांचे म्हणणे खोटे पाडण्यास प्रतिपक्षी उभा राहील 'तर आम्ही चांगले भाग नाहीत असे कोठे म्हणत होतो' अशी सबब सांगून त्यास गप्प बसविण्याकरता शास्त्रीबुवा पुढे म्हणतात, "मधून मधून भाषांतर चांगले आहे खरे व कोठे कोठे शब्दही चांगले निवडून घेण्यासारखे घातले आहेत, पण ज्याकरिता हे भाषांतर ग्रंथकाराने केले त्यांना याचा काडी इतका उपयोग होण्यासारखी नाही असे म्हटल्यास हरकत नाही" व पुढे म्हणतात, "असे इतिहासग्रंथ असल्यावर एकंदर लोकांचे ठायी इतिहासाचे एवढे अज्ञान असल्यास नवल काय!"

मराठी भाषेवर शास्त्रीबुवांचे वडिलार्जित प्रेम होते. पितापुत्रांकडे मराठी भाषा पाणी भरीत होती. तिला कोणी दूषित करील तर शास्त्रीबुवांस केव्हाही रुचणार नाही. परंतु, तिला शुद्ध ठेवण्याच्या औत्सुक्यभरांत, तिलाच पुष्कळ ठिकाणी अलंकृत करीत असता कतिपय प्रसंगी कोणी तिला दूषित करून गालबोट लाविल्यास त्या त्याच्या यत्नांचा काडीइतका उपयोग नाही असे म्हणून जी रावसाहेबांची निंदा शास्त्रीबुवांनी केली ती खचित वृथापुष्ट झाली असे दिसते.

हे भाषांतर 'काडीभर उपयोगी पडण्यासारखे आहे की नाही' हे पाहण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत लेखकाने वाचले. तो त्यास पुष्कळ भाग उपयुक्त असा आढळला. म्हणून रावसाहेबांच्या विरुद्ध लोकांचा शास्त्रीबुवांनी करून दिलेला समज अथवा गैरसमज दूर व्हावा या बुद्धीने काही उतारे खाली दिले आहेत.

"कासीम याणे सिंधमध्ये ज्या पुष्कळ स्त्रियांस बंदीत घातले, त्यांमध्ये राजा दाहिर याच्या दोन मुली होत्या. त्या रूपलावण्याने युक्त असून मोठ्या घराण्यांतल्या असे समजून त्या आपला अमीरिल मोमनीम् यास (खलीफास) नजर कराव्या असा त्याणे विचार केला. त्याप्रमाणे त्या दोघींस दरबारात नेऊन जनानखान्यात प्रविष्ट केल्या. त्यांतील वडील कन्येच्या सौंदर्याविषयी खलीफाने गोष्टी ऐकल्यावरून, तिला पाहण्याची अत्यंत उत्सुकता त्यास प्राप्त झाली होती. नंतर तिला जेव्हा खलीफासमोर आणिली, तेव्हा तिने रडून आसवांचा पूर सोडिला आणि शेवटी सांगितले 'मला स्वदेशाहून इकडे पाठविण्याचे पूर्वीच कासिमाने मजवर जुलूम केला, ह्याकरिता मी आपल्या नजरेसमोर उभी रहाण्यास योग्य नाही!' तिचे सौंदर्य पाहून खलीफास दया आली, आणि आपल्या चाकराने आपला असा अपमान केला म्हणून क्रोधायमान होऊन त्याचा सूड घ्यावा अशी त्या संतापाच्या पहिल्या लहरीत त्याची वृत्ती फिरून कासिमास कच्च्या कातड्याच्या पोत्यांत शिवून

तसाच इमाइकस येथे पाठवून द्यावा; असा त्याने हुकूम केला. तो हुकूम बजावून कासिमाचे शव आल्यावर ते त्याने राजकन्येस दाखविले. ते पाहून तिला परमानंद झाला. नंतर तिने खलीफास सांगितले की कासिमाने काही मजवर जुलूम केला नव्हता. तो निर्दोषी होता! परंतु त्याणे माझा बाप मारला, व आमचा वंशच्छेद केला, त्याचा सूड उगवावयाचा होता म्हणून मी असे केले! ते ऐकून खलीफ चकित झाला.'' (भाग १, पृ. ६१-६२)

''इराकनामक इराणी प्रांताचा अधिपती मरण पावला तेव्हा आपले काम साधून घ्यावे असे महंमुदाने कसे मनात आणिले व 'माझा भ्रतार जिवंत होता तेव्हा मी तुला भ्याले' असत्ये, परंतु आता अनाथ बायकांवर हात टाकण्याकरता तुझे उदार मन पुढे होणार नाही आणि ज्या कलहापासून तुझ्या कीर्तीची वृद्धि होणार नाही त्या कलहांत गुंतून तू आपले नाव जोखमांत घालणार नाहीस, कारण तू ज्ञाता आहेस. म्हणून मी स्वस्थ आहे.'' इत्यादी इराकच्या विधवेचे पत्र वाचून हिंदुस्थानावर ११ वेळा स्वाऱ्या करणारा महमूद हतवीर्य कसा झाला त्याचे हे वर्णन हृदयंगम आहे. (भाग १, पृ. ११८)

पुष्कळ वेळा मूळ अतिभार वाक्यांचे भाषांतर करताना रावसाहेब तशीच वाक्यरचना अर्थाचा सुबोधपणा राखून करीत; उदाहरणार्थ, ''हे (रजपूत) आळशी होते किंवा नाही हे इतिहासात लिहिलेले नाही xxx परंतु जर वर लिहिलेल्या सद्‌गुणांस (वीरश्री, कुलाभिमान, दाक्षिण्य इत्यादींस) आळस आणखी मिळविला आणि मुसलमानांचा पुष्कळ दिवस जुलूम चालल्यामुळे जे दोष उप्तन्न झाले आहेत, ते वरील सद्‌गुणांतून वजा करून टाकले, तर बाकी राहिलेले गुण सांप्रतच्या रजपूत लोकांमध्ये पाहू गेले असता मिळत आहेत.'' (भाग १, पृ. १८३)

''हे (मोगल) कोणाला धर्मोपदेश करीत नसत, कारण यांनाच धर्म नव्हता; कोठे सुधारणेचे आरोपण करावे, तर याजवळ मुळी बीजच नव्हते'' इ. मोगल लोकांच्या संक्षिप्त वर्णनापेक्षा भाषांतरात संक्षिप्त पद्धती चांगली उतरली आहे. (भाग १, पृ. १८३)

''नासरुद्दीन बादशहाच्या भलेपणाविषयी एक गोष्ट सांगतात, ती अशी की, एके दिवशी बादशहा याणे आपण लिहिलेला एक ग्रंथ आपल्या दरबारांतील एका मानकऱ्यास दाखविला. त्यात त्याने पुष्कळ चुक्या काढून दाखविल्या. त्या बादशहाने नीट केल्यानंतर जेव्हा तो अमीर निघून गेला, तेव्हा याणे ते शोध खरवडून टाकून पुनः ग्रंथ जसा होता तसा केला. हे पाहून यास कोणी असे करण्याचे कारण विचारिले. तेव्हा याने सांगितले की ती प्रत पूर्वीचीच शुद्ध होती, असे मला माहीत होते; परंतु आपल्यामते चांगली बुद्धी सांगणारा असा जो अमीर त्याचे मन दुखविण्यापेक्षा ते शोध घालावे हे मला बरे वाटले.'' (भाग १, पृ. १९८)

तात्पुरते च्छंदानुवर्तन दाखविणाऱ्या बादशहाच्या सच्छीलाच्या वर्णनाचे स्वारस्य कायम ठेवून भाषांतर चांगले साधले आहे.

''त्यावेळी या (महम्मद तघलखा) एवढा वक्ता व कुशल बादशाहा कोणी नव्हता. xx कोणास काही चमत्कारिक रोग झाला असता त्याची लक्षणे कशी पालटतात हे पाहाण्याकरता हा आजारी लोकांजवळ जाऊन स्वस्थ बसत असे. हा आपले निमाज नियमितवेळी पढत असे. दारूस शिवत

नसे. आणि आपले आचरण आपल्या धर्मातील नीतिवचनांप्रमाणे ठेवत असे. लढाईमध्ये शौर्य व चपलता याविषयीची याची प्रख्याती असे. या सर्व गुणांवरून हा कोणी अद्भुत पुरुष आहे असे त्यावेळचे सर्व राजे मानीत.'' (भाग १, पृ. २४९) यातील शब्दरचना सरळ व साधी आहे.

''पाच दिवसपर्यंत शहरांत लूट चालली होती व आग लागली होती; है तैमूरलंग स्वस्थपणे पाहत होता व आपला जय झाला म्हणून उत्साह करीत होता. शेवटी जेव्हा लोकांचे प्राण घेता घेता याचे लष्कर थकले आणि लुटावयास शहरात काही राहिले नाही, तेव्हा याने परत जाण्यास निघण्याचा हुकूम दिला, आणि जाण्याच्या दिवशी यमुनातीरी फिरूजशहा याणे बांधिलेल्या संगमरवरी दगडाच्या मशीदीत मनःपुरसर व नम्रतेने प्रार्थना करून ईश्वराचे आभार मानिले'' (भाग १, पृ. २७५) यांत मनाचा घट्टपणा तंतोतंत उतरला आहे.

''तेथे (दरबारात) आपणावर सांप्रत प्रसंग कसा आला आहे, अथवा लूट किती मिळवावयाची आहे अथवा किती देश साध्य करावयाचा आहे या नेहमीच्या विषयांपैकी काही बोलणे काढिले नाही. तसेच धर्माविषयीही काही सांगावयासारिखे हा बोलला नाही; परंतु सांप्रत आपणावर जी वेळ गुजरली आहे तीत सर्वांनी आपले सत्व राखावे यांविषयी हा त्यांना बोलला; आणि पराजय झाल्यास मृत्यूच येईल, परंतु जय झाल्यास कीर्ती मिळेल! असे संधान आहे, हे त्यांना समजावले.'' (भाग १, पृ. ३११) बाबराचे सरळ वक्तृत्व वाचकांस पटेल असे हे भाषांतर आले आहे.

''या देशातील हवा सुंदर असून सभोवारच्या पर्वतावर बर्फ पडले असताही या देशांत सर्वकाळ वनस्पती हिरव्याचार असतात व येथे एकसारखा वसंतऋतूच आहे असा भास होतो. निरनिराळ्या देशांत होणारे वृक्ष या प्रदेशांत पसरले आहेत. नाना प्रकारची फळे व अपरिमित जातीची फुले ही पर्वतांतून व खालच्या तळवटांतून आपसुखाने वर्षाव करीत आहेत. खालच्या सपाट देशात खिंडीतून झरे उत्पन्न होऊन अथवा पर्वतांतून धोधे निघून जिकडे तिकडे उदकाचा प्रसर झाला आहे आणि ते पुष्कळ ठिकाणी साचून तलाव झाले आहेत. त्यांतून दोन तलावांच्या किनाऱ्यांची शोभा व तेथील बागाईताची शोभा वर्णनीय आहे इ.'' (भाग १, पृ. ४७४) हे काश्मीर वर्णन चांगले साधले आहे.

''इतक्यात चांदबीबी भरचिलखत अंगावर चढवून तोंडावर पदर व हातात नागवी तलवार घेऊन धावत आली आणि त्या लोकांस थांबवून आणि मोंगलांचा पहिला हल्ला हटवून जो जो इलाज त्या ठिकाणी होण्याजोगा होता तो तो करून, त्यांजबरोबर लढत राहिली. तटाखालच्या खंदकांत जी लोकांची गर्दी झाली होती तिजवर तिणे बाण, दारू व दुसरे ज्वालाग्राही पदार्थ यांचा पूर सोडला, तोफा लागू केल्या, गोळ्या व तीर यांचा पाऊस पाडला. ++ शेवटी मोंगलास हल्ल्याचे काम दुसऱ्या दिवसावर टाकून आपले लष्कर परत घेऊन जावे लागले.''

हे भाषांतर मनोरंजक आहे. (भाग १, पृ. ४९४)

''ज्या खोलीत अकबर निजलेला होता, तेथे सर्व उमराव लोकांस बोलावून आणण्याची मला (सिलीमला) त्याणे आज्ञा केली. त्यावेळी अकबर म्हणाला की, ज्या लोकांनी मजबराबर इतकी वर्षे श्रम केले आणि मला कीर्ती मिळवून दिली, त्यांशी तुझे वाकडे असावे हे मला सहन होत नाही. पुढे

ते सर्व जमल्यानंतर त्यांजवळ त्याणे सुयुक्त संभाषण केले, आणि आशाभरित दृष्टीने त्यांकडे पाहून मी कोणाचा अपराध केला असेल तर क्षमा करावी' असे मागणे मागितले." (भाग १, पृ. ५०८)

"तिच्या (नूरजहानच्या) रसिकतेने पादशहाच्या दरबाराची शोभा वाढली, आणि तिच्या चांगल्या व्यवस्थेने तेथील खर्च कमी केला. तिणे कल्पना चालवून राजमहालातील सामानात फेरफार केले. पूर्वीच्या पेक्षा बायकास साजत असे स्त्रियांचे पोषाग सुरू केले. xx ती शीघ्र कवी असे. त्यामुळे व दुसऱ्या गुणांनी तिने जहानगीरास मोहित केले होते." (भाग २, पृ. ४९) "जहानगीराने नूरजहान हिच्या शिकवणीने त्यावेळच्या त्याच्या स्थितीतील जेवढ्या गोष्टी त्यास अनुकूल होत्या त्यांपासून झाले तितके आपले कार्य करून घेतले. आपल्या नेहमीच्या शिताफीने मोहबतखान याचे बोलणे कबूल केलेसे ढोंग दाखवले. असफखानाचा मजवर विशेष जुलूम होता त्यांतून आता सुटल्यामुळे मला आनंद झाला असे तो सांगू लागला आणि मोहबतखानास इतकेही कपट करून सावध केला, की जसे माझे तुजविषयी चांगले मन आहे तसेच नूरजहान इचेही आहे असे ते समजू नको; आणि प्रसंगवशात तुझे बेत मोडून टाकण्याकरता लहान लहान बंडे होतील त्यांविषयी खबरदारी राख अशी त्याणे मोहबतास कपटाने सूचना केली. या कपटांनी मोहबताच्या डोळ्यांस पडदे बांधले. आणि आपल्या जवळ बादशहा खऱ्या रीतीने चालेल असे त्यास वाटून लोकांच्या मसलतीविषयी त्याने तितकी काळजी वाहिली नाही." (भाग २, पृ. ८२)

"याने (शहाजहानने) एक मयूरासन करविले. ते याच्या डामडौलाचे व उधळेपणाचे विलक्षण प्रतीक होय. त्याचे नाव मयूरासन पडण्याचे कारण, ते पुष्कळ हिरे व जवाहिराचे मोठे अवडंबर रचून त्यांत मुख्य मोराची शोभा असे; तो मोर सर्व जवाहिराचा केलेला असून त्याचा पिसारा पसरलेला असे. आणि जसे स्वाभाविक पिसाचे रंग असतात, त्याप्रमाणे नीळ, पाच व माणके ही व दुसरी योग्य रत्ने यांचे काम करून तसे रंग उठविलेले होते. ते सिंहासन जो पाही, तो दीपावून जात असे." (भाग २, पृ. १४४)

"त्यावेळी शिवाजी महाराज तेथे (प्रतापगड येथे) राहत होते. तेव्हा जर तुम्ही बरोबर लोक आणले तर मी भिऊन जाईन या करता तुम्ही एकटे मला भेटावयास याल तर मी तुमची प्रत्यक्ष भेट घेऊन तुमच्या तोंडून माझ्या अपराधांची क्षमा झाल्याचे ऐकेन असे त्या मराठ्याने (शिवाजीने) कबूल केले. (भाग २, पृ. १८६)

शिवाजी महाराजांच्या तोंडी घातलेल्या या वाक्याच्या प्रत्येक कान्हामात्रांतून त्याचे मोहक वाक्चातुर्य बाहेर पडत आहे.

"शेवटी आपल्या बाहेरील दोस्तांशी बरोबर बंदोबस्त झाल्यावर एके दिवशी सायंकाळी तो स्वतः एका पेटाऱ्यांत लपून बसला, आणि त्याचा मुलगा दुसऱ्यात बसला. आणि पाहरेकरीलोकांमधून निघून गेला; परंतु त्याविषयी कोणाच्या मनात संशय आला नाही. त्याच्या बिछान्यावर एक चाकर निजून राहिला होता. तो पळून गेल्याचा वहिमा पुष्कळ वेळपर्यंत आला नाही. इतक्यात इकडे तो एका आड जागी गेला, आणि तेथे घोडा तयार करून ठेवला होता त्यावर स्वार होऊन आपल्या मुलास मागे बसवून हरतऱ्हा करून मथुरेस चालता झाला इ." (हे वर्णन साधे व सरळ आहे.) (भाग २, पृ. २००)

"प्रतिनिधी हा त्याचा (बाजीरावाचा) मोठा प्रतिस्पर्धी होता व या दोन्ही कारभाऱ्यांचे अभिप्राय अगदी एकमेकांविरुद्ध असून त्यांचा कार्यभागही विरुद्ध होता. मराठे लोकांची सत्ता आणखी प्रसृत झाली असता वाईट परिणाम होईल अशी त्या प्रतिनिधीस मनापासून भीती होती. म्हणून शाहूराजाचे सांप्रतचे राज्य बंदोबस्ताने मजबूत करावे, आतल्या आत तंटे आहेत ते मोडावे आणि उत्तर हिंदुस्थानांतील देश जिंकण्यापूर्वी दक्षिणेतील मुलखांत आपली सत्ता दृढतर बसवावी असा तो सक्त भांडत असे. बाजीरावाचा विचार याहून शहाणपणाचा व धैर्याचा होता. त्याने असे पाहिले की आपले जे लुटारू घोडेस्वारांचे लष्कर आहे हे शत्रूच्या मुलखांत फार उपयोगी पडते; परंतु ते घरी ठेवले असता अगदी बेकैद होईल ++ या हेतूने एकदम उत्तरेकडील प्रातांत एकदम स्वारी करावी असा त्याने उपदेश केला आणि मोगलांचे राज्य हे मध्यावर तर अगदीच खराब झाले असून एरव्हीही आतून दुर्बल झाले आहे. xxx तो म्हणाला 'हे पोखरलेले खोड आपण तोडू या, म्हणजे त्याच्या खांद्या आपोआप पडतील' त्याने हा विचार मोठ्या वक्तृत्वाने व औत्सुक्याने राजास समजाविला; तेणेकरून त्याचे सर्व संशय दूर झाले. आणि आपला झेंडा नर्मदेच्या पलिकडे नेऊन लावण्यास मला परवानगी द्यावी असा जेव्हा बाजीरावाने आग्रह केला तेव्हा शाहूराजास मोठे स्फुरण चढून तो म्हणाला की तुम्ही तो हिमालयावर लावा!" (भाग २, पृ. ३४८)

या वीर परिषदेतील वक्तृत्वपूर्ण मंत्राचे वर्णन फार उत्साहकारक आहे.

"मराठे लोक हे घांस दाणा मिळविण्याच्या कामांत फार हुशार आहेत. त्यांच्या छावण्यांतून प्रत्यही सूर्योदयी लहान लहान घोडे व तट्टू यांवर बसून लांबच्या लांब रांगा निघालेल्या दिसतात आणि ते लोक चोहीकडे जाऊन गुरांस वैरण, घरांची ओढून आणलेली जळवणाकरता लांकडे, आणि जेथे गांवढेकरी लोकांनी पेवांतून दाणा लपविलेला असेल त्यांतून उकरून काढलेला दाणा या सर्वांची ओझीच्या ओझी घेऊन रात्र पडावयाच्या पूर्वी परत येतात. इ." (हे वर्णन स्वाभाविक आहे.) (भाग २, पृ. ४५०)

"जिंकून घेतलेल्या देशाची व्यवस्थाही तशीच उदारपणाच्या रीतींनी केली आहे. कोणी राजाने एक देश घेतला म्हणजे प्रथम लागलीच दवंडी पिटून सर्वांस अभय द्यावे. त्या देशांतील धर्म व शास्त्रे (म्ह. कायदे) ही तशीच राखून त्यांना मान द्यावा, आणि काही वेळ जाऊन त्या नवीन घेतलेल्या देशांतील लोक भरवसा ठेवण्याजोगे झाले असे समजले म्हणजे तेथील जुन्या राजवंशांतील एक पुरुष गादीवर बसवावा. आणि त्याणे त्या राजाचा कारभार जिंकून घेणाऱ्या राजाच्या तंत्राने चालवावा." यातील राजकारण सहज समजण्यासारखे आहे. (उपोद्घात, पृ. ३१, राजधर्म)

"प्रत्येक गावकी आप आपले आतील कारभार चालवित्ये. जो महसूल सरकारास द्यावयाचा तो गावातील लोकांपासून वसूल करित्ये. आणि पुरी रक्कम भरणा करण्याचे जोखम एकंदर गांवकीवर असते. गांवच्या हद्दीतील गुन्हेगार लोकांचा बंदोबस्त गांवकीकडून ठेवला जातो व तितक्या जाग्यात काही माल चोरीस गेल्यास त्याची जबाबदारी गावकीवर असत्ये. हलक्या गुन्ह्यांबद्दल शिक्षा करणे व कोणत्याही कज्जांचा प्रथमतः निवाडा ठरवणे एवढ्या बाबतीत गावांतील लोकांचा इनसाफ गांवकीकडून होतो. गावचे तंटे व देवालये दुरुस्त करणे, गावकीकडील होमांचा व धर्मादायांचा खर्च

चालविणे व तसाच उत्साहांच्या वेळी काही धर्मसंबंधी क्रिया करण्यास व काही खेळ करण्यास खर्च लागेल तो करणे हे गावातील सर्व खर्च करण्यास पैकी जमविण्याकरता गावकीकडून लोकांवर पट्टी बसत्ये.”

“प्रत्येक गावच्या लोकांचे जे समुदाय ती लहानशी लोकसत्तात्मक राज्येच होत; ++ जेथे दुसरा कोणताच बंदोबस्त टिकत नाही तेथे हे समुदाय टिकतात असे दिसते. वंशामागून वंश धुळीस मिळाले; घालमेलीमागून घालमेली झाल्या, हिंदू, पठाण मोगल मराठे, सीक व इंग्लिश हे सर्व एकामागून एक सत्ताधीश झाले; परंतु हे गावकीचे समुदाय तसेच राहिले आहेत.” (उपोद्घात, पृ. ११२)

हे गावकीचे स्वरूप यथार्थ आहे.

“आधानकाली प्रत्येक आत्म्यास एक सूक्ष्म देह व त्यावरून एक स्थूल देह असे प्राप्त होतात. याप्रमाणे आत्मा व प्रकृती यांचा संबंध झाला म्हणजे बाह्य प्रकृतीपासून जे आभास उत्पन्न होतात ते इंद्रिये नेऊन आत पोचवितात. मन हे त्या सर्वांस एकत्र करिते; ते अमुक विभूतीपासून उत्पन्न झाले असा त्यांचा पत्ता अहंकार लावून देतो. मग बुद्धी त्यांपासून अनुमान करून जे ज्ञान इंद्रियास प्राप्त होत नाही ते संपादन करित्ये. इकडे आत्मा हा अकर्ता असून हे सर्व पाहत तटस्थ असतो. तो सर्व पाहतो परंतु जसा आरसा सर्व रूपांच्या प्रतिमा घेतो, परंतु त्याचे रूप अगदी बदलत नाही त्याप्रमाणे आत्मा हा कशापासूनही विकार पावत नाही. आत्म्याने प्रकृतीचे स्वरूप पुरे पाहून जाणले म्हणजे त्याचा कार्यभाग संपला. मग तो मुक्त होतो व प्रकृती आणि तो आत्मा यांचा संबंध नाहीसा होतो. याविषयीं मूळ ग्रंथांत असा दृष्टांत दिला आहे की प्रकृति ही नर्तकीसारखी आपले स्वरूप दाखवित्ये; तिचे स्वरूप आत्म्याने पाहिले म्हणजे ती पुढे येत नाही आणि मग आत्म्याचा जो मुख्य उद्देश मोक्ष तो त्यास प्राप्त होतो.” (उपोद्घात, पृ. २१४) शास्त्रीय विषयांत सुद्धा सुबोधरचना साधलेली आहे.

असो शास्त्रीबुवांच्याविरुद्ध साक्ष देणारे इतके उतारे शास्त्रीबुवांनी रावसाहेबांवर आणिलेला आरोप खोटा आहे इतके ठरविण्यास पुरे आहेत.

धीरत्व

मा ते कर्मफलहेतुर्भूः। मा ते संगोस्त्वकर्मणि ॥

(भगवद्गीता)

रावसाहेबांच्या कागदपत्रांत एका व्याख्यानाचे टाचण केलेले आहे. अक्षर त्यांचेच आहे. त्यांतील विषय फार महत्त्वाचा आहे. रावसाहेबांचे जे उद्योग सतत चालू असत ते करण्यास त्यांची प्रवृत्ती सतत कशी होत असे ते यावरून दिसून येत आहे व त्यांच्या यशाचे साधन काय होते ते त्यावरून दिसून येते; म्हणून त्या आधीच संक्षिप्त टाचणास आणखी संक्षेप देऊन त्यास अति संक्षिप्त स्वरूप देऊन खाली दिले आहे.

हिंदुस्थानातील लोकांस धीरत्वाची आवश्यकता

धीरत्व हा गुण ज्याच्या अंगी असतो तो धीर पुरुष समजावा. तो सदोदीत आनंदित असतो. त्याला दु:ख कधीच होत नाही, असा धीरत्व हा त्याचा गुण एक किमया आहे.

कोणत्याही प्रसंगी ज्याचे मन, (अंतरंग व बहिरंग) उपाधींनी विकार पावत नाही असा पुरुष धीर समजावा. असे होणे म्हणजे पाषाणवत होणे नव्हे. पाषाणवत आणि धीर पुरुष यात महदंतर आहे. ते 'मा कर्मफलहेतुर्भः मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि' या गीतावाक्याच्या आधाराने दाखवितो. गीता हे एक उत्कृष्ट व्यवहारोपयोगी उपनिषद् आहे. त्यातील वरील वाक्याचा अक्षरशः अर्थ असा आहे की, कर्मफले हेतू म्हणजे कारण ज्यास, असा तू होऊ नकोस; तुझा संबंध कर्मलोपाशी ठेवू नको. तात्पर्य अमूक कर्माचे फल अमूक होईल अशा आशेने कर्म करू नको व असे कर्म करण्यात अर्थ नाही म्हणून कर्माचा मुळीच त्याग करू नको. उद्योग कर पण फलाच्या लोभाने नको.

असा उद्योग करणे तो ज्ञानत: केला पाहिजे; कारण मनुष्य हा ज्ञानवान् प्राणी आहे. त्यास आनंद पाहिजे असतो, दु:खप्राप्ती तो टाळीत असतो. मनुष्याच्या जन्माचा उपयोग काय? तर 'जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा.' 'तत्त्वजिज्ञासा' ही ज्ञानप्राप्तीने होत असते. अज्ञान व दु:ख ही दोन्ही एकच आहेत व ज्ञान व आनंद ही एकच आहेत. हा आनंद कसा मिळेल तर सतत उद्योगाने व कर्माने. आनंद प्राप्त होण्यास काही उद्दीपक लागते. मादक पदार्थ सेवन हे उद्दीपक नव्हे. कारण मागाहून ग्लानी येते. दु:ख होते.

सतत उद्योग व सतत आनंद सतत निरपेक्ष अथवा विरक्तकर्म करण्याने होतो. या गुणास धीरत्व म्हणावे.

रावसाहेब सर्व कामे याच निरपेक्षतेच्या तत्त्वावर करीत असत. त्यांचे सहकारी मित्र खरसेटजी नसरवानजी कामा स्वर्गवासी झाले तेव्हा त्यांनी दुखवट्याची तार केली. 'यांच्या निधनाने मुंबईकरांची हानी झाली' असे म्हणून यांची जागा कोण घेईल? 'क्ष' का असे विचारून ज्या कार्याचे फळ मिळत नाही त्या आमच्या कार्यात पडतो कोण अशी पृच्छा रावसाहेबांनी केली आहे.

या निबंधांत कर्ममार्ग व ज्ञानमार्ग यांची सांगड ज्ञानतः कम सतत करावे असे सांगून रावसाहेबांनी केली आहे. म्हणून रावसाहेब हे ज्ञानी कर्मवीर होते. हा निबंध १८६० च्या सुमारास लिहिला आहे. तेव्हा गीतेचा अर्थ प्रवृत्तीपर लावण्याचा उपक्रम फार जुना आहे, असे दिसून येते.

❍

संदर्भ टिपा -

१. रावसाहेबांचा या व्यसनावर कटाक्ष होता. मुंबईतून आगगाडी सुटली म्हणजे कुल्र्याच्या पुढे जुगार किती चालतो ते सांगून काही उपाय योजण्यास स्वतंत्र रितीने पोलीस कमिशनरकडे त्यांनी एक अर्ज केला होता.

२. It will guide the moderate, encourage the timid and check the violent & c.

❍❍❍

प्रकरण १८

वकिली

॥ अगाधहृदया भूपाः कूपा इव दुरासदाः ॥
॥ घटका गुणिनो नोचेत्कथं लभ्येत जीवनम् ॥ १॥

रावसाहेबांची परीक्षा उतरली तेव्हा आपल्या पत्नीस पुण्यास औषधोपचारार्थ नेऊन ठेविले होते. त्यांना भेटावयास मे महिन्यात गेले होते. तेव्हा त्यांना एक वकीलपत्र एका कामांत मिळाले ते त्यांचे पहिले काम असावे. नंतर सोळाव्या प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे ते कराचीस जाऊन आल्यावर सनद घेण्याकरिता हायकोर्टात २७.५.१८६३ रोजी गेले होते. तेथे मि. पिन्हे, शास्त्रीबुवा, पांडुरंग बळीभद्र, वासुदेव जगन्नाथ व शांताराम नारायण यांना भेटले व उत्तम उत्तम कायद्यांच्या पुस्तकांची यादी करून आणली.

१८६२ साली हायकोर्टाची नवीन व्यवस्था अमलात आली. तेव्हा इंग्रजी न जाणणारे जुने वकील तेथे वकिली करीत होते. त्यांना रेग्युलेशन २) खाली सनदा मिळालेल्या होत्या, त्या त्यांच्या गैरवर्तनाशिवाय काढून घेता येत नसत. त्यांची कामे देशी भाषा जाणणाऱ्या न्यायाधीशांपुढेच निकालास ठेवावी असा नियम केलेला होता. हा हक्क बजावून घेण्यात माधवराव खारकर व हरिपंत पटवर्धन हे प्रमुख होते. तरी ही पिढी सरत आली होती व कुळाचे नुकसान होऊ नये म्हणून अनेक वेळा आपली कामे नवीन इंग्रजी जाणणाच्या तरतरीत वकीलासच आणून देत. ही वेळ रावसाहेबांसारख्यास तर पुढे येण्यास फारच अनुकूल होती.

जून महिन्यात उन्हाळ्याची सुटी संपताच कोर्ट उघडले व रावसाहेबांचे काम सुरू झाले. रावसाहेबांची वकिलीची परीक्षा उतरली हे वाचून जेकब साहेब यांनी एक अभिनंदनपर पत्र लिहिले, "तुमची हायकोर्ट वकिलीची परीक्षा पास झाली म्हणून तुमचे अभिनंदन करतो. आता पुढे केव्हातरी तुम्ही हायकोर्टात न्यायासनावर न्यायाधीश म्हणून विराजमान व्हाल. पण मी ते ऐकण्यास जिवंत राहणार नाही." (२.९.१८६३ चे पत्र) "यावेळेस, आता काय तुम्ही विद्यावान, व्यापारी व न्यायनिपुण वकील झालात" असे कौतुक त्यांचे मित्र करू लागले. (२५.११.१८६३ चे नूलकर यांचे पत्र)

रावसाहेबांचा आरंभापासून बेत चांगला बसला. "मी १८६३ च्या एप्रिलमध्ये पास होऊन जूनमध्ये हायकोर्टाच्या अपील शाखेकडे वकिली करू लागलो. नोकरीत असता मला जो पगार मिळे त्याच्याहून अधिक प्राप्ती मला पहिल्या महिन्यापासून होऊ लागली आहे." (२२.९.१८६३ चे सर अर्स्किन पेरी यांना पत्र)

"मला माझा नवीन धंदा आवडतो व मी श्रमही पुष्कळ करीत आहे. मराठी जिल्ह्यातून मला कामही पुष्कळ मिळत आहे." (मि. स्ट्युअर्ट यांना २०.११.१८६३ चे पत्र) "मुंबई हायकोर्टाच्या हल्लीच्या न्यायाधीशांना कायद्याचे व लोकांच्या रीतीभातीचे ज्ञान चांगले आहे. मुख्य न्यायाधीश पहिल्या प्रतीचे आहेत व बाकीचे बुद्धिमान आहेत असे मला वाटते, यामुळे काम करण्यास हुरूप आली आहे." (२८.९.६३ चे जेकब साहेबांना पत्र)

"माझा धंदा चांगला चालेल अशी लक्षणे दिसत आहेत. मी थोडक्याच दिवसांत थोडेसे हजार रुपये संग्रही टाकतो व विलायतेस बॅरिस्टर होण्याकरिता येतो; परंतु असे तूर्तच म्हणणे म्हणजे आकाशात गंधर्व नगरांची रचना करण्यासारखे आहे." (जेकब साहेब यांना २४.७.१८६३ चे पत्र)

रावसाहेबांचे कुळाजवळ मागणे फार बेतवार असे. अगदी पहिल्याने यांनाच कोणी सल्ला विचारीत तेव्हा सांगत की मी नवीन आहे, माझे पेक्षा हुषार वकील पाहिजे असेल तर पांडुरंग बळिभद्र किंवा शांताराम नारायण हे आहेत. (२८.५.१८६३ चे कुळास पत्र)

धीरे धीरे अशा रीतीने काम करीत असता लवकरच काम इतके वाढले की, "माझ्याने आता उरकत नाही." असे गोपाळपंत विध्वांस (रावसाहेबांच्या बंधूचे व्याही) यांना रावसाहेबांनी कळविले.

प्रथम लिहिल्याप्रमाणे विलायतेस जाण्याचा मानस रावसाहेबांचा होता. त्यांना सर बार्टल फियर मुंबईचे गव्हर्नर यांनी उपदेश केला होता. पण वडिलांची मंजुरी मिळेना. त्यांनी ८.१२.१८६३ च्या पत्रात रावसाहेबांना लिहिले, "तुम्हास नामदार साहेबांचा सल्ला विलायतेस जाऊन बॅरिस्टर होण्याची परीक्षा द्यावी असा आहे म्हणून आम्हास कळवून आमचा रुकार विचारिता तर सदरहू प्रमाणे करावयाचे, ऐसीयास आमचा रुकार नाही. कारण आजपर्यंत जी अबरू तुम्ही मिळवून जो लौकिक संपादन केलात तो सर्व व्यर्थ होणार आणि ही तरी देऊन द्रव्य संपादन करावयाचे, तर येरव्ही जे मिळत आहे हेच लक्ष कोटी समजतो, यातून अधिकाची आशा नको. आणि साहेब महसूबही माझे बुद्धीने तुमची परीक्षा पाहाणेचे बुद्धीने रुकार देत असतील एरव्ही आपल्या धर्मास त्या देशी जोर येणे हे कसे घडेल? हे त्यांचे लक्षात असेलच आणि त्यांची पूर्ण कृपा तरी या देशी मोठ्या पगाराच्या जागा बहुत आहेत व मुंबई शहरात तुम्हास पाहिजेत तर तेथे असतील. श्रीमंत राजश्री देशमुख यांना जागा नामदार साहेबांनीच युरोपियन लोक नवे देऊ असे म्हणत असतानाच दिली. सारांश त्यांची मर्जी म्हणजे पाहिजे तसे करू शकतात. म्हणोन आमचा रुकार तुम्ही जावे असा नाही. या उपरी बेतास येईल तसे करावे." रावसाहेबांनी पित्राज्ञा पाळावयाचे ठरविले असे त्यांच्या पुढील पत्रावरून दिसते.

"मी नव्यानेच वकिलीला सुरवात केली असे पाहिले, म्हणजे माझे काम फार चांगले चालले आहे. मला नोकरीपासून जी प्राप्ती होती तीहून आता अधिक होत आहे. आता यापुढे दहा वर्षे तरी सरकारी नोकरी पत्करणार नाही. माझ्या मार्गात काही गृहगत गोष्टी आड येत आहेत. त्या जर मला दूर करता आल्या तर इंग्लंडमध्ये येऊन तेथे बॅरिस्टरच्या परीक्षेचा अभ्यास करावा असा मानस आहे. हे अवश्य आहे हे मला समजून आले आहे. परंतु ते घडवून कसे आणावे याविषयी माझे पक्के बस्तान बसले नाही. मातापितरांचे व पत्नीचे मन दुखविले पाहिजे. पश्चिम हिंदुस्थानातील सर्व ब्राह्मशक्तीबरोबर झगडावे लागेल! व आधीची सर्व समाजबंधने त्यांच्या जागा भरण्यास जवळ साधन नसूनही तोडावी लागतील."

x x x x

काळ हा पुष्कळ गोष्टी घडवून आणतो, तो पुढील मार्ग सुलभ करून टाकील. (२८.९.१८६३ चे ज. जेकब यांना पत्र)

वकिली सुरू केल्यावर तीन, चार वर्षांनींच रावसाहेबांचे बस्तान उत्तम बसले. त्यास उद्देशून त्यांचे मित्र विनायकराव भागवत यांनी त्यांना २६.२.१८६७ रोजी एक पत्र लिहिले. "तुम्हाला आता बार्टल फ्रियर यांच्या आश्रयाची गरज नाही. तुम्ही आपल्या पायावर आता उभे राहू लागलेत हे पाहून आनंद होत आहे. सरकारी नोकरीत काही काळ घालविण्याने तुम्हाला कामाची शिस्त लागली आहे. विशेष डोके खर्च करून काम करण्याची अभिरुची प्राप्त झाली आहे. विविध विषयांचे ज्ञान व दीर्घदृष्टी तुमच्या वेळच्या लोकांस कितिकास आहे! या गुणांत व्यवहार नैपुण्याची भर पडलेली आहे!"

अशा रीतीने आरंभीच काम चांगले जमले तरी रावसाहेबांचे हितेच्छ स्नेही त्यांनी नोकरीत रहावे अशी इच्छा करीत व पुन्हा रजा संपताच नोकरीवर येणार की नाही अशी पृच्छा करीत. तशा तऱ्हेच्या पृच्छेला रावसाहेबांनी खालीलप्रमाणे उत्तर दिले होते.

"मी पुन्हा शाळाखात्यात नोकरीवर रुजू होणार नाही व नेक नामदार गव्हर्नर साहेब (सर बार्टल फ्रियर) यांच्या इच्छेस मान देऊन मी वर्षभर त्या खात्यातून रजा घेऊन निघालो. मुंबईस गव्हर्नर साहेबांची स्वारी येताच राजीनामा देण्याचा माझा मानस आहे. मी वाईट काम घेत नसल्यामुळे जितकी कामे माझेकडे जमली असती तितकी जमत नाहीत. तरीही प्राप्तीवरील कराच्या ऑफिसात कर आकारणीचे कामावर असता जो मला पगार पडे त्याहून अधिक किफायत हल्लीच्या धंद्यात होत आहे. ईश्वरेच्छेने मला याच सरळ मार्गापासून च्युत न होण्याचे सामर्थ्य येईल, तर अंती हा धंदा मला यशोदायक झालाच पाहिजे याविषयी मला शंकासुद्धा वाटत नाही. मी कायद्याचे ज्ञान वाढविण्याकरिता आणखी अभ्यास करीत आहे. लॅटिन समजत नाही म्हणून थोडी अडचण भासते ती दूर होण्यास त्या भाषेचा अभ्यास करीत आहे." (डॉक्टर हार्कनेस यांना पत्र)

डॉक्टर हार्कनेस यांचेही मत तसेच पडले. त्यांनी १८.१२.१८६३ रोजी पत्र लिहिले "बुद्धिसामर्थ्य व सचोटी यांचा संयोग नेहमीच साऱ्या धंद्यात आढळून येत नाही; पण सुदैवाने जेथे तो होतो तेथे त्या

धंद्याचे महत्त्व लोकांत वाढते.'' प्रसिद्ध बॅरिस्टर ॲनस्टी यांनी एका स्नेह्याजवळ सांगितले की, मि. मंडलिक हे आता इंग्रजी बॅरिस्टराप्रमाणे काम चालवतात.

काम वाढल्यामुळे रावसाहेबांचा वेळ त्याची वाटणी कितीही काटकसरीने केली तरी तो पक्षकारास पुरत नाहीसा झाला. त्यात त्यांचे इतर व्यवसाय असल्यामुळे सर्वांस त्यांची गाठ पडण्याची मारामार पडू लागली. तिचे वर्णन त्यांचे मित्र कृष्णराव भावे यांनी १९.४.१८६५ च्या पत्रात चांगल्या रीतीने केले आहे ते असे -

''आपला धंदा वकिलीचा फार उत्तम चालला आहे अशी कीर्ती ऐकितो. त्यातच अपकीर्तीही लोक सांगतात, की आमची गाठ पाच पाच तास मालकाशी पडत नाही. इंग्रज लोकांस भेटून येणे जितके सोपे आहे त्याहून आपली भेट होणे फार कठीण, यामुळे आपल्याकडे कामानिमित्त जाणाऱ्यांची मने खट्टू होतात. आपल्या धंद्यास म्हटले म्हणजे सदरहू रीत योग्य नाही. तो धंदा अर्थसंपादन करण्याचा आहे. ते कारस्थान, या वृत्तीने चांगले सफल होणार नाही, असे मजलाही वाटते. आपलाही उद्योग मुख्य हाच आहे असे नाही. आपल्या मनात विचार निराळाच असेल. वकिली हे एक उगीच त्या विचारांतोन मन निघाल्यावर करमणुकीचे साधन आहे असा माझा अभिप्राय आहे. तथापि मजला असे वाटते की धंद्यात करमणुकीच्या काही वेळा नेमून सर्वत्रांस भेटण्याचा नेम ठेवून तितक्यातल्या तितक्यात थोडे बहुत भाषण करून त्यास लावून दिले असता वजन चांगले होईल.''

लोक पाल्हाळ लावतात म्हणून त्यांच्याशी फार बोलावयाचे नाही असा रावसाहेबांचा निश्चय होता.

मिरज येथील हरिपंत परांजपे हे कज्जाचे कागद खांकोटीस लावून पायवाटेने पुण्यास प्रथम आले. कारण त्यावेळेस दक्षिण महाराष्ट्रात आगगाडीचा रस्ता नव्हता. पुढे मुंबईस आले. गावात कोठे जेवणखाण न करता आधी रावसाहेबांना भेटण्यास आले. रावसाहेब बाहेर जावयास निघाले होते. दारात यांना पाहाताच रावसाहेब म्हणाले, ''तुमचे काम काय आहे ते थोडक्यात सांगा.'' रावसाहेबांना वेळ नसतो हे यांना ठाऊक होते. तशात बाहेर जावयास निघालेले; मग काय काम आहे ते थोडक्यात कसे सांगावे याची पंचाईत इतरांस पडली असती. हरिपंतास पडली नाही. हे गृहस्थ पडले संस्थानांतील हजरजबाबी! त्यांनी हात जोडून उत्तर दिले. ''खालच्या कोर्टात माझे विरुद्ध निवाडा झाला आहे तो फिरवून माझे तर्फे निकाल व्हावा म्हणून अपील करण्यास आपल्याकडे धाव घेतली आहे.'' रावसाहेब हजर जबाब ऐकून हसले व त्यांना उदयिक भेटण्याची वेळ नेमून बाहेर गेले.

रावसाहेबांचे पहिले काम पुणे येथील गंगाधर केशव भिडे यांचे होते. त्याचा निकाल रावसाहेबांच्या तर्फे झाला. (७.८.१८६३ रो.) पहिल्याने स्टांपाच्या व किरकोळ खर्चाच्याशिवाय फी १५ रुपये घेत असत. ७-८ वर्षांनंतर १५ रुपये कागद वाचणावळ घेत. हांशील असेल तर काम चालविण्याचे कबूल करून आणखी १५ रुपये खर्चाशिवाय घेत. (१४.५.१८७० चे प्रभाकर जोशी यांना पत्र) कागद वाचण्यास अर्धा तास पुरला नाही तर पुढे पुढे ३० रुपये घेऊ लागले. बळवंतराव रानडे यांनी फीच्या दरात वाढ केल्याचे कारण विचारले. त्यांना उत्तर लिहिले की मला जन्मभर वकिली करीत बसावयाचे नाही. (७.१०.१८७२ चे पत्र)

कागद पुष्कळ नसले पण दावा मोठा आहे तरी ३० रुपये घेत असत व पक्षकार अकिंचन असल्यास समयी काही घेत नसत. "पाचशे रुपये अंदाजाचा कज्जा असला म्हणजे फी बयाणा मिळून तीस रुपये घेण्याचा माझा शिरस्ता आहे. नादार असल्यास समयी फुकटही काम घेतो." (बाबासाहेब बिवलकर यांना पत्र ३.१.१८७४) १८८४ च्या सुमारास हाच बयाणा साठ रुपये केला. त्यात काम कमी करण्याचा हेतू होता. "जे येईल ते काम घ्यावयाचे नाही म्हणून बयाणा साठ केला आहे." (२५.६.१८८६ चे बळवंतराव रानडे यांना पत्र) महत्त्वाच्या खटल्यामध्ये बक्षिसासंबंधी विशेष ठराव करीत असत. असे ठराव कज्जा हातात घेतेवेळी केले असता कायदेशीर आहेत. कज्जा हातात घेतल्यावर मागाहून मात्र करता येत नाहीत. पुष्कळ सावधपणा ठेवूनही कधी कधी बूड येत असे.

कोल्हापूर येथील गोपाळ हणमंत सरलष्कर बहादूर अज्ञान तर्फे पालन करणार त्यांच्या मातोश्री कमळजाबाई साहेब यांचे वकीलपत्र रावसाहेबांना बाईचे मुक्त्यार यांनी दिले होते. त्यावेळेस फीबद्दल विशेष प्रकारचा ठराव केलेला होता. म्हणजे तो अशिलाच्या होणाऱ्या फायद्याच्या रकमेच्या प्रमाणात होता. ठरावाप्रमाणे काम फत्ते झाले. बक्षिसाच्या पैशांबद्दल पोलिटिकल एजन्ट यांचा खुलासा आणून पुढे पत्रव्यवहार करणे म्हणजे लेखणीस शीण देणे आहे असे ठरल्यावर रावसाहेबांनी हायकोर्टात फिर्याद आणली. अव्वल कज्जांत त्यांना यश आले; परंतु अपिलांत मुखत्याराला विशेषप्रकारचा ठराव करण्यास त्याला दिलेल्या मुखत्यारपत्राच्या भाषेवरून अधिकार होता असे दिसत नाही असे ठरले व कज्जा बुडाला.

कामात हाशिल असले तर काम घ्यावयाचे हा रावसाहेबांचा नियम असल्यामुळे काही हटवादी पक्षकारांशिवाय बरेच लोक रावसाहेबांचा अगोदर अभिप्राय घेणे शहाणपणाचे मानीत. कज्जाचे महत्त्वाचे मानाने ३० मोहरा अभिप्रायाकरता मागत असत. तरीसुद्धा अभिप्रायार्थ कामे बरीच येत. अभिप्राय मागणारे तरी कधी कधी प्रश्न विचारण्यात फार चिकित्सकपणा दाखवीत व कज्जाचे स्वरूप विलक्षण रीतीने वर्णन करीत ते रावसाहेबांना आवडत नसे असे खालील पत्रावरून दिसते.

"वि. वि. आपले सहा मिनहूचे पत्र आले ते पावले xxx आपण नाव गाव वगैरे न लिहिता परीक्षेचे प्रश्नांसारखा अभिप्राय विचारिला आहे तसा देण्याची माझी वहिवाट नाही. नाव गावसुद्धा जसा प्रकार घडला असेल त्याप्रमाणे कच्ची हकिगत देऊन अभिप्रायाचे प्रश्न रीतीप्रमाणे पाठवावे, म्हणजे विचार करण्यास ठीक पडेल." (वामनराव बापट यांना पत्र)

वकिली करताना सार्वजनिक महत्त्वाचे खटले वेळ पडल्यास फुकटही चालवण्यास रावसाहेब तयार असत. धारेकरी व जप्ती या संबंधाचा महत्त्वाचा प्रश्न एक बर्वे या नावाच्या मनुष्याच्या कज्जांत उपस्थित झाला होता. तो कज्जा रावसाहेबांनी फुकट चालविला व 'भगवत्सत्तेने' जिंकिला, व ज्या इसमांनी तो कज्जा यांचेकडे पाठविला होता त्यास लिहिले की, "कबूल केल्याप्रमाणे या कज्जात मी काही घेतले नाही xxx आता इतके सांगतो की असले धारेकरी किती आहेत व जप्त्या किती झाल्या व त्यांनी सरकारास अर्ज किती केले ही माहिती व केलेल्या अर्जाच्या नकला मिळतील

तेवढ्या व त्याचप्रमाणे जबाबाच्या नकला पाठवाव्या. सार्वजनिक कामाकरतां पाहिजे आहेत.” (शिवरामपंत काणे यांना ८.१०.१८७१चे पत्र)

रावसाहेबांकडे पुष्कळ राजेरजवाडे व जहागीरदार, यांची कामे जी लवकरच येऊ लागली ती शेवटपर्यंत येत होती.

प्रसिद्ध बाळाजी जनार्दन ऊर्फ नाना फडणवीस, श्रीमंत पेशवे यांचे मुख्य मंत्री, हे निवर्तल्यावर, त्यांच्या जिवूबाई[१] नावाच्या पत्नीने एक मुलगा दत्तक घेऊन त्याचे नाव माधवराव असे ठेविले होते. आपल्या हुकमतीशिवाय कोणीही जहागीरदाराने दत्तक घेऊ नये असा ठराव कोर्ट ऑफ डायरेक्टरने १८५३ साली केला. त्याच्या पूर्वी हे दत्तविधान झाले होते.

परंतु १८५४ साली सदरहू जिवूबाई यांच्या निधनानंतर १२००० रुपयांचे वतन, अम्बाईपूर येथील गायरान व मेणवली गाव या सर्वांचा प्रत्याहार करून बेलबागेतील श्रीरामाच्या देवळाचे वतन तेवढे सरकारने ठेविले. त्या योगाने “एक वेळ धनराशीवर लोटत असलेल्या, पेशव्यांच्या मुख्य प्रधानाच्या पदाचा उपभोग घेणाऱ्या, अखिल भरतखंडांतील राजेरजवाड्यांत अद्वितीय प्रतिष्ठा पावलेल्या प्रत्यक्ष नाना फडणवीसांच्या मुलाला आतासुद्धा पहिल्या वर्गातील सरदाराला एकदम नुसत्या निर्वाहाच्या साधनाभावे साधारण स्थितीतील गृहस्थाप्रमाणे लोकात राहता येऊ नये इतके एका लेखणीच्या झटकाऱ्यासरसे दैन्य यावे हे अनुचित आहे म्हणून त्याचा प्रतिकार व्हावा,” असा अर्ज सार्वभौम महाराणी सरकाराकडे करण्याचे काम रावसाहेबांकडेच आले होते. त्यात त्यांनी पुण्यातील नाना फडणवीस यांचा वाडा मिळावा अशीसुद्धा मागणी केली होती. या अर्जावरून मेणवली गाव परत मिळण्याचा ठराव विलायत सरकारने १८६६ मध्ये केला. (५.१२.१८६६ चे सखाराम बापू जोशी नि॥ फडणीस यांचे पत्र)

रावसाहेबांकडे याप्रमाणे संस्थानिकांची कामे येऊ लागली. करवीरस्थ श्रीमंत महाराज अहिल्याबाईसाहेब यांनी एक काम रावसाहेबांकडे पाठविले होते व सदरहू राणीसाहेब आपले काम रावसाहेबांकडे पाठविताना आपल्या ७.७.१८६७ च्या पत्रात म्हणतात, “विद्वत्ता, प्रामाणिकपणा, आणि धरलेल्या कामास मनःपूर्वक झटण्याची उत्सुकता हे सर्व गुण आपल्या अंगी असल्याचे ऐकून आपण या कामी लवकर आणि खचित यश मिळवाल अशी इकडील इच्छा आहे.” १९.७.१८६७ च्या पत्रात पुन्हा म्हणतात, “आपल्यासारख्या स्वराज्याभिमानी लोकांनी (आमच्या कामाकरता) झटले पाहिजे.”

राणी अहिल्याबाईसाहेब या वटोदरस्थ श्रीमंत महाराज गणपतराव गायकवाड यांच्या कन्या होत. १८५४ साली यांचे लग्न झाले तेव्हा लाखो रुपये पिताजींनी खर्च केले. ४.८.१८६६ रोजी यांच्या पतीचा कैलासवास झाला. यांनी पुढे कै. श्रीमंत महाराज राजाराम महाराज यांना दत्तक घेतले. यांच्या अज्ञानपणातील राजधानीच्या कारभारासंबंधी हे दहाकलमी काम होते; परंतु प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे हे काम घेण्याचे रावसाहेबांनी नाकारले.

संस्थानिकांच्या कामात सातारकर श्रीमंत आबासाहेब महाराज भोसले यांच्या प्रकरणात रावसाहेबांनी मोठी कामगिरी मोठी कळकळ बाळगून केली. मराठी साम्राज्याचे संस्थापक

पुण्यप्रतापी श्रीछत्रपती शिवाजी महाराज यांचे हे वंशज होते. १८४९ साली लार्ड डलहौसीच्या ठरावाप्रमाणे सातारचे राज्य कंपनीसरकारचे राज्यास जोडण्यात आले. त्यावेळेस श्रीमंत छत्रपती शहाजीराव महाराज यांच्या मागे राहिलेल्या राणीसाहेब श्रीमंत सगुणाबाईसाहेब ऊर्फ आईसाहेब महाराज यांनी १८६५ साली श्री. आबासाहेब यांना दत्तक घेतले. श्री. सगुणाबाई साहेब यांनी राज्य खालसा करणाऱ्या हुकमा विरुद्ध दयाळू महाराणी व्हिक्टोरिया यांच्याकडे योग्यद्वारा अर्ज केलाच होता. परंतु त्याचा निकाल होण्यापूर्वीच १८७४ साली श्रीमंत सगुणाबाई साहेब यांना निर्घृण काळाने हिरावून नेले. त्यावर फार दिवस गेले नाही तोच आबासाहेब महाराजांना इंग्रजसरकारातून यादी लिहून आली; तीत श्री. आईसाहेब महाराज यांना मिळत होती ती नेमणूक बंद केल्याचे वृत्त कळवून त्यांच्या पदरी असलेले १६७ गडकरी व २६ संरक्षक शिपाई कमी केल्याचा हुकूम देऊन महाराजांच्या वहिवाटीस असलेले राजवाडे खाली करून द्यावे अशी मागणी केली होती.

महाराजांच्या पदरी बहिरराव पिंगळे[२] म्हणून कारभारी होते. त्यांच्यामार्फत हे काम रावसाहेबांकडे आले होते.

काम काही परक्याचे नव्हते, आगंतुकाचे नव्हते, नवोदय भाग्यवंताचे नव्हते, "महाराष्ट्रीयास प्रकर्षच्छायागुणाने आश्रयभूत अशा महाराष्ट्र भूमीत दृढमूल झालेल्या सत्कुलवृक्षाच्या अंकुराचे आहे. तुम्हासारख्या सुज्ञ व प्रसिद्ध पुरुषाची विशेष प्रसिद्ध होण्याचा हा समय आहे. वारंवार असा समय येत नाही," असे २.५.१८७४ चे खुद्द आबासाहेब महाराजांच्या हातचे पत्र रावसाहेबांना येताच १८७४ साली जे काम रावसाहेबांनी हातात घेतले ते त्याचा शेवट लागेपर्यंत म्हणजे १८८४ सालापर्यंत सोडले नाही.

त्यांनी एक छापील अर्ज हिंदुस्थान सरकारकडे पाठविला. त्या अर्जामध्ये खर्चास नेमणूक, रहावयास इमारती व सन्मानास उच्च वंशाला शोभेल अशी पदवी, गडकरी व संरक्षक शिपाई इतकी मिळावी अशा मुख्य मागण्या होत्या. हे काम पुढे महाराणी सरकारापर्यंत न्यावयाचे होते. तेथे काम चालविण्यास पाटणा येथील प्रसिद्ध बॅरिस्टर मि. टेलर यांची योजना रावसाहेबांनी केली व त्यांना एक तार केली ती, "मुंबई सरकार वर्षासन चालविण्याचे नाकारते. वाडे स्वाधीन करा म्हणते. कुलक्रमागत किताबाचा उपयोग करू देण्याचे नाकारते. सेवकांस दूर करा म्हणते. 'छत्रपती' ही राजचिन्हांकित पदवी आम्ही नाही मागत. फक्त कुलाभिधान 'महाराज' एवढीच. सातारकरांचे कुल दक्षिण हिंदुस्थानात पूज्य, सर्व लोक हळहळत आहेत. कठोर निकाल. व्हिक्टोरिया राणीसाहेब न्यायी. डलहौसीचे हुकमाची बजावणी स्थानिक सरकार करू पाहाते. त्या विरुद्ध लॉर्ड संलिसबरी यांच्याकडून तहकुबी मिळवा. पुरातन कुटुंबाचा लोप लांबणीवर टाका. पार्लमेंट सभेत प्रश्न विचारवा. अर्जाचे कागद पाठविले. राणी साहेबांचा अर्जही (टपाल मार्गे) पाठवला."

काम सुरू करताना रावसाहेबांना फारशी आशा कोणी दाखविली नाही तरी प्रयत्न करण्याचा त्यांचा निश्चय कायम होता. "या महत्त्वाच्या प्रश्नाचा निकाल तुम्ही म्हणता तसाच होणार असला तरी मृत मनुष्याविषयीचे कर्तव्य मला पुरे करावयाचे आहे व सर्वांत वरिष्ठ अधिकाऱ्यांपर्यंत हे काम पोहचवायचे आहे." (एका मित्रास पत्र)

रावसाहेबांनी असा जो निश्चय केला होता त्याला मुख्य कारण असे होते की, काहीतरी दाद लागेल अशी त्यांना स्वत:ला खात्री वाटत होती. "राजवाड्यातून जर राणीसाहेबांच्या (आईसाहेब महाराजांच्या) दत्तक मुलास काढून लावण्यात आले तर ती एक राष्ट्रीय आपत्तीच होईल. अद्यापि ही गोष्ट कशी टाळता येईल ते सुचवावे. इतिहास समूळ पुसून टाकता यावयाचा नाही व सरकार जर विचार करील तर असे करण्याची त्यास बुद्धी खचित होणार नाही असे मला वाटते." (११.९.१८७४ चे मि. टेलर यांना पत्र)

हे काम मोठ्या खर्चाचे होते व खर्चाचे पैसे मागे पुढे पोचले तरी रावसाहेब काम अडून देत नसत. "सातारकरांच्या मुक्त्याराने पुरेसा पैसा मला दिला नाही तरी मी आपणास हुंडी पाठवीत आहे." (मि. टेलर यांना २५.९.१८७४ चे पत्र)

सातारकर महाराजांचा खटला समजावून देऊन येथील व विलायतेतील वर्तमानपत्रांची व मासिकांची सहानुभूती मिळविण्याचा प्रयत्न करण्याचा रावसाहेबांचा बेत होता. त्याकरिता लघु आकाराची काही पुस्तके वाटण्यास ते लिहिणार होते. रावसाहेब मुंबईस व मि. टेलर विलायतेस, म्हणून त्यांना कज्जा समजावून देण्यास तुम्हास वेळ मिळेल काय म्हणून दादाभाईस रावसाहेबांनी २५.९.१८७४ च्या पत्राने विचारिले होते. "समाजात प्रतिष्ठा येईल अशी लहानशी पदवी व तिचा मान राखता येईल अशी निर्वाहाची साधने म्हणजे सवलतीचा तनखा, देण्यात आला तर महाराजांना व सरकारास शर्मप्रद होईल व हा जुना झालेला व्रण बरा होईल."

"ही शेवटली पण क्षुल्लक नव्हे अशी बाब (महाराजांना वाड्यातून काढण्याची-समाजात जरा त्यांना कमीपणा आणणारी) तुम्ही दुरुस्त करू शकाल काय?" अशी उत्तेजनपर पत्रे मधून मधून रावसाहेब मि. टेलर यांना पाठवीतच असत.

हे काम काही सोपे नव्हते, फार कठीण होते, सरळ नव्हते, फार भानगडीचे होते, फार विचाराचे होते, त्वरित होण्यासारखे नव्हते म्हणून कालावधी लागला यात आश्चर्य नाही. तितक्या अवधीत कलेक्टर बदलले. मुंबईचे गव्हर्नर बदलले. कलकत्त्याचे गव्हर्नर बदलले. अविचारी औदार्य व विचारी कृपणपणा या दोन टोकांच्या मध्ये सरकारच्या धोरणाच्या लंबकाने झोके अनेक घेतले असतील! पण खालून वर व वरून खाली असे कागदी घोडे नाचविता नाचविता सरकारने उदारपणे महाराजांची स्थिती सुधारण्यास काहीतरी चांगली व्यवस्था करण्याचे ठरविले. ती व्यवस्था पुष्कळ समाधानकारक होती. निदान तसे रावसाहेबांना वाटले होते. व महाराजांचे कायमचे हित केल्याचे श्रेय सरकारास मिळणार होते.

सरकारने केलेला ठराव अमलात आणण्याच्या कामी रावसाहेबांनी साहाय्य करण्याचे कबूल केले व रावसाहेब एकंदर व्यवस्था कशी करावी याविषयी उपाय सुचवतील असे महाराजांना लिहून गेले. महाराजांची मान्यता येताच रावसाहेबांना या कामी साहाय्य करण्यास पोलिटिकल एजंटही सिद्ध होतेच. तथापि परमेश्वराची योजना तशी नव्हती. महाराजांस सरकारी ठरावातील काही अटी अमान्य होऊन प्रकरण तेथेच थांबले व सरकारनेही "या कामासंबंधी तुम्ही केलेल्या प्रयत्नास यश आले नाही." असा सखेद उल्लेख रावसाहेबांस लिहिलेल्या एका पत्रात केला, त्याशिवाय पुढे या प्रकरणाचे काय झाले ते कळण्यास रावसाहेबांच्या पत्रात मार्ग नाही.

एवढ्या जोखमाचे काम रावसाहेबांनी आपल्या शिरावर घेऊन एकंदर कागदपत्र वाचन, अर्ज तयार करण्यापासून तो मध्यंतरी लागणारी माहिती वेळोवेळी सरकारास पुरवून केवढे परिश्रम घेतले होते व नेहमीप्रमाणे केवढी कळकळ दाखविली याची कल्पना त्याकामातील कागदपत्र वाचल्याशिवाय व आतील वाटाघाटी कळल्याशिवाय होणार नाही.

शेवटी रावसाहेब एका मित्रास म्हणाले. "एकंदर व्यवस्था इतक्या चांगल्या पंथाला येऊन ती सर्व फुकट जावी म्हणून वाईट वाटते. मी हे काम हाती घेतले तेव्हा या कामाचा शेवट काही सन्मानार्थ बक्षीस घेतल्याशिवाय-सन्मान मिळविल्याशिवाय नव्हे हो! तडीस नेईन असे वाटत होते."

अशा रीतीने जरी सातारकर राजे यांच्या कामांतून रावसाहेब निघाले तरी त्यांच्या विषयींची कळकळ व अभिमान त्यांच्या मनातून केव्हाही नाहीशी झाली नव्हती, याचे एक उदाहरण व्हिक्टोरिया महाराणीसाहेबांच्या ज्युबिलीच्या वेळी घडून आले. रावसाहेबांनी आपल्या एका इंग्रज मित्रास २३.२.१८८७ चे पत्र लिहिले त्यात त्यांनी लिहिले, "माझ्या जुन्या सातारकर पक्षकाराकरिता या ज्युबिली महोत्सवात काहीतरी करता येईल तर इच्छा होती. कोल्ब्रुककृत एल्फिन्स्टनचे चरित्र नुकतेच वाचले तेव्हा त्याच्या पूर्वस्थितीचे मला स्मरण झाले."

काठेवाडातील संस्थानांची सुद्धा कामगिरी रावसाहेबांकडे येत असे. येथील काही संस्थानांत भायादांचे, म्हणजे भाऊबंदांचे, मोठे प्रस्थ माजलेले होते. कधी कधी त्यांची काही विशेष व्यवस्था करावी लागे. त्यांची दौलत एकत्र करून राज्यकारभार करणाऱ्या मंडळात त्यांनी निवडलेले काही सभासद घ्यावे अशाविषयी काही तंटा होता. त्यांना स्वतंत्र होण्याचीही फार हौस असे. ब्रिटिश सरकाराशी झालेल्या तहनाम्यावरून प्राप्त झालेल्या कच्छच्या रावांच्या हक्कास काही बाध येईल अशी काही व्यवस्था करण्याचा हट्ट १८६९ मध्ये भायाद धरून बसले. ते प्रकरण विलायतेस नेऊन निकाल लावून घ्यावयाचा होता. त्या कामी रावसाहेब रावांचे वकील होते. मुंबईस आणखी एक सॉलिसिटर मदतीस होते. ते सॉलिसिटर, रावसाहेब व कच्छचे राव[३] हे एकत्र बसून बरेच महिने खटल्याचा खल करीत होते.

जुनागड संस्थानापासून आम्ही राजकीय खाते व न्यायाचे खाते या दोन्ही बाबतींत स्वतंत्र आहो असे मंग्रोळ दरबारचे म्हणणे होते. ते काम १८७६-७७ साली रावसाहेबांनी १४ महिने केले.

दक्षिणेतील सरदारांची कामे रावसाहेबांकडे येत असत. वतनदार घराण्यांतील दत्तकाची प्रकरणे येत असत. त्यात दत्तक मुलगा घ्यावयाचा असता राजास अट घालता येते की नाही असले बिकट कायद्याचे प्रश्न असत.

श्रीमंत गायकवाड सरकार यांची पाटीलकी, कित्तूर प्रकरण इ. संबंधी काही कामाची हकिगत रावसाहेबांच्या कागदांत सापडते. त्यात त्रोटक ऐतिहासिक माहिती आहे. दुसरी अनेक संस्थानिकांची प्रकरणे रावसाहेबांकडे आलेली दिसतात; पण त्या सर्वांसंबंधी रावसाहेबांनी पुढे काम चालवलेले दिसत नाही म्हणून अधिक विस्तार करण्याचे प्रयोजन नाही, तथापि या संबंधी क. जेकब यांनी लिहिलेले पुढील पत्र वाचण्यासारखे आहे.

बाह्यतः दृश्यमान होणारे संस्थानिकांविषयींचे अन्याय बघून अथवा सर्वत्र दूरवर पसरलेल्या असंख्य सरदारांच्या दुर्दैवी कहाण्या ऐकून भलतीकडे मन वाहू देऊ नका. कारण बऱ्याचशा आपत्ती आपल्याच कुलंगड्यानी त्यांनी आपल्यावर ओढून आणलेल्या असतात. हे तर हिंदुस्थानांतील अशिक्षित सरदारांचे मोठे पाप आहे! कपटप्रबंधाचा कसा काय परिणाम होईल हे समजण्याइतके हल्लीच्या युगांत वस्तुस्थितीचे ज्ञान ते होऊ देत नाही. एक गोष्ट मात्र खरी दिसते. पुढे आणलेला पुरावा विश्वसनीय वाटतो व सांगितलेली गोष्ट संभवनीय दिसते; परंतु उलट तपासणी कसून केली म्हणजे सर्वच व्यूह कसा घडघडतो ते तुम्ही जाणतच आहात. (१२.११.१८६७)

रावसाहेबांनी राजेरजवाड्यांची कामे मोठ्या हिमतीने केली; परंतु अनेक वेळा त्यांचा मेहनताना बुडालेला आहे. राजेलोक दुसऱ्याच्या पायांनी चालतात. काही दिवसांनी जर एक राजे जाऊन दुसरे आले किंवा मध्यस्थ मर्जीतून उतरले म्हणजे नवे राजे म्हणत, "जुना व्यवहार आम्हाला उलगडण्यास जड जातो." मध्यस्थ म्हणत, "आमचे आता चालत नाही. आम्ही काय करावे तथापि लौकिक वाढल्यामुळे पैशाचे नुकसान रावसाहेबांनी फारसे गणतीत धरलेले नाही."

❍

संदर्भ टिपा -

१. नाना फडणीस यांच्या विधवेने लोहगड किल्ला कसा झुंजविला व सर ए. वेलस्ली (मागाहून ड्यूक आफ वेलिंग्टन) यांनी काय युक्ती केली; नंतर तिने किल्ला कसा स्वाधीन केला व पनवेलीस येऊन प्रथम कशी राहिली व नंतर ती मेणवलीस कशी गेली; व दुसरे वाटेल ते तिला मिळण्याचा संभव असता दत्तक घेण्याचेच तिने कसे पत्करले इ. हकिगत थोर इंग्रजांच्या तोंडून ऐकल्याचा उल्लेख १८६५ च्या रावसाहेबांच्या रोजनिशीत आहे.

२. श्री शिवाजी महाराजांनी मराठी साम्राज्याची संघटित रचना केली त्यावेळी १६७४ साली पेशवे पदावर नेमले गेलेले प्रसिद्ध जे पिंगळे म्हणून होते त्यांचे हे वंशज होते.

३. कच्छचे राव आपल्या भायादांशी भांडू लागले ते ऐकून रावसाहेबांना जेकब साहेब म्हणाले "जा, जाऊन राव भेटले म्हणजे त्यांना सांगा ज्या खांदीवर तुम्ही उभे आहात तीच तुम्ही तोडीत आहात."

❍❍❍

प्रकरण १९

रावसाहेबांच्या वकिलीचे रहस्य

॥ परं भूयःप्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥

(भगवद्गीता)

रावसाहेबांनी वकिलीत जे अपूर्व यश संपादन केले, त्याचे रहस्य लोकांस कळावे व त्याचा फायदा नवीन होतकरू वकिलांना व्हावा म्हणून ते रहस्यकथन या प्रकरणात केले आहे.

वकिलीच्या परीक्षेला नसलेली परंतु कायद्याचे ज्ञान वाढविणारी इतर पुस्तके सदोदित रावसाहेब वाचीत असत.

वकिलीला आरंभ होताच पक्षकारांनी नेमल्या वेळीच भेटले पाहिजे असा रावसाहेबांनी नियम केला व त्याची अंमलबजावणी ते सक्तपणे करू लागले.

"अगदी सकाळी येण्याचे ठरले असता उशिरा आल्यामुळे पक्षकारास १० वाजेपर्यंत तो माझी भेट होण्यास थांबावे लागले." (२३.६.१८६३ रो.इं.)

ज्या कज्जांत काहीच हशील नाही तो घ्यावयाचा नाही असा रावसाहेबांचा ठराव असे. तेवढ्यावरून पेण यथील एक अपील[१] रावसाहेबांनी घेण्याचे नाकारले.

"खालच्या कोर्टाने एका मुद्याचा निकाल पुराव्याचा नीट विचार करून केला होता. दुसरा एकच प्रश्न उरला होता तो महंमदी कायद्याचा होता. पहिल्या मुद्याच्या निकालावर अवलंबून होता. तो विरुद्ध झाल्याने आता त्यात अर्थ उरला नाही." (२६.९.१८६३. रो. उ.)

ज्यात हशील नाही ते काम हाती न घेण्याचा जो रावसाहेबांचा नियम होता त्याच्या वाजवीपणाबद्दल वाखाणणी होण्याचा प्रसंग एके दिवशी आला तो असा -

एकदा एक पक्षकार रावसाहेबांकडे कागद घेऊन आला. ते वाचून पाहाण्याचे रावसाहेबांनी कबूल केले. वाचून पाहातात तो अपीलाचे कामी विचारात घेण्याजोगा एकही मुद्दा आत नाही. म्हणून त्यांनी काम हातात घेण्याचे नाकारिले. पुढे एक दिवस त्या पक्षकाराला दुसरा एक वकील अपील

करतो असे म्हणणारा भेटला व त्याने अपील तयार करून एका इंग्रजी बॅरिस्टराकडे, अपील मंजूर करून घेण्याकरिता व दरम्यान अपील मुदतीबाहेर गेले ती हरकत माफ करून घेण्याकरता दिले. ते काम कोर्टात निघावयाच्या दिवशी रावसाहेबही त्यांचा एक दिवाणी अर्ज निघावयाचा होता म्हणून कोर्टात गेले होते. तेव्हा त्यांना सदरहू बॅरिस्टर जवळ येऊन म्हणाले, "ज्या पक्षकाराचे तर्फे तुम्ही अपील करीत नाही असे म्हणालेत तेच अपील मी आता कोर्टात दाखल करीत आहे व नियमाच्या बाहेर उशीर झाला तो माफ करून घेण्यास मी हेच कारण सांगणार आहे." पुढे बॅरिस्टरसाहेब व रावसाहेब यांचा संवाद खाली दिल्याप्रमाणे झाला.

बॅ : मि. विश्वनाथ! तुम्ही अपील का गुदरले नाही?

वि : त्यात एकही मुद्दा घेण्यासारखा नव्हता. माझी सदसद्विवेक बुद्धी ते काम घेऊ देईना.

बॅ : तुम्ही काहीतरी कारणांची यादी दाखल करावयाची होती व म्हणावयाचे होते मी आता अपील चालवीत नाही ! असे काहीतरी केले असतेत तर अपील मुदतीत तरी झाले असते!

वि : हं! असा कायदा आहे काय? तुम्ही म्हणता तसे करण्याचा अधिकार देणारा एकादा कायदा मला मुळीच माहीत नाही! कोर्ट मला कदाचित विचारील तर माझी कारणे काय आहेत ती स्पष्ट सांगेन.

बॅ : बरं तर! मी आता अपील तयार केले आहे व या मनुष्याचा (एका मुसलमान बाईच्या मुक्त्याराचा) मुदतमाफीचा अर्ज मंजूर झाला तर ते दाखल करण्यात येईल.

वि : फार चांगले !

यानंतर कोर्टाने अर्ज वाचिला व आतील सर्व खोडसाळ प्रकार कोर्टाच्या नजरेस आला. "मंडलिक यांनी कागद घेतले. तीस रुपये घेतले व अपील गुदरण्याचे कबूल केले अशी असत्य विधाने त्यात केलेली होती."

खरा प्रकार प्रथम दिलाच आहे. गोषांतील एका स्त्रीचा कज्जा होता एवढेच यात विशेष होते. न्या. वेस्ट म्हणाले, "रावसाहेबांनी कज्जा न घेताना फार तारतम्य ज्ञान दाखविले." न्या. फोर्बस म्हणाले, "रावसाहेबांनी जे वर्तन केले ते वकिलांच्या संघांतून इतरांच्या हातून सहसा झाले नसते."

यावर रावसाहेब म्हणाले, "ही प्रशंसा अनिवार झाली व कोर्टाचे माझ्याविषयी चांगले मत आहे त्याला मी योग्य आहे असे वर्तन सदैव ठेवण्याची आशा करतो." तो अर्ज व अपील दोन्ही नामंजूर झाली.

ह्याच तत्त्वाचा त्यांना क. जेकब साहेबांनी ७.१२.१८७७ च्या पत्रात उपदेश केला होता. "काही काही कामे अशी असतात की, पक्षकार कितीही बुद्धिमान असले तरी यश येण्याचा संभव नसतो, अशा कामी तुम्ही आपल्या बुद्धीचा व्यय करू नका, असे तुम्हास मी तुमचा सर्वांत जुना मित्र म्हणून उपदेश करतो. अशा कामाची मांडणी उत्तम करू शकाल, दोषात गुणत्व आणण्याचा प्रयत्न कराल व त्यास शक्य तेवढी बळकटी आणाल व आपली फी मिळवाल; पण फळ काय! म्हणून सर्वांत शहाणपणाची गोष्ट म्हटली म्हणजे खऱ्या कामातच आपले बुद्धिसर्वस्व खर्च करा. आशा नसेल तर तडजोड करावी हा मार्ग उत्तम.

रावसाहेबांनी वकिलीच्या कामाबरोबर अर्ज लिहून देण्याचेही काम सुरू केले पण त्यासंबंधी एक त्यांची शिस्त असे ती एका पक्षकारास त्यांनी अशी स्पष्ट करून सांगितली- "तुमच्या बंधूकडून अमूक संस्थानच्या मुख्य प्रधानाच्या जागेचा राजीनामा जुलमाने दिला आहे. माझी फी मिळाली म्हणजे मी तुम्हास शिरस्त्याप्रमाणे अर्ज लिहून देईन व लोकांपुढेही त्यांचे काय म्हणणे आहे, ते शक्य असल्यास मांडीन. वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध करीन. परंतु या कामांत माझे खासगी वजन खर्च करीन अशी जर तुमची समजूत असेल तर मात्र ती फार चुकीची आहे. माझ्याहातून ते केव्हाही घडणार नाही. मला खटपट आवडत नाही व मी जे स्वत: करणार नाही ते तुम्हास करा असा उपदेश करणार नाही." यावर पक्षकार म्हणाले, "आमचे कायदेशीर मार्ग दाखविणारे तुम्ही. म्हणून कायदेशीर मार्ग दाखविण्यास तुम्हाकडे आम्ही काम सोपवितो."

एक मुसलमान घरी भेटला व म्हणाला मी सुरतेच्या नबाबांकडून आलो आहे. मी त्यास सांगितले, "नबाबसाहेबांचे पत्र मला तुम्ही आणल्याशिवाय मी तुम्हास ओळखणार नाही." त्या सरसा तो निघून गेला. (६.११.१८६४. रो.)

पुढील उतारा बोधपर म्हणून १९.१२.१८७९ च्या रोजनिशीत रावसाहेबांनी लिहून ठेवला आहे तो खाली दिला आहे.

केशवराव : पेणेस एक कज्जा चालवावयाचा आहे. त्यात मुलगा मुलीचा असून दत्तक घेतला आहे. तो आम्हास रद्द करावयाचा आहे. त्यास ऐकतो काही ठराव आहेत. ते व शास्त्रार्थ असल्यास द्यावे.

उत्तर : ठराव आता झाला आहे; पण तो बरा नसून देशरिवाज उलट आहे. सांगा तुम्ही आहे की नाही?

के. : होय, देशचाल आहे पण...

उ. : होय पण तुम्ही लोभाविष्ट होऊन आता ती नाही असे म्हणणार!

(केशवरावांनी अंसप्रदेश असंतोषदर्शनार्थ संकुचित केले.)

मी पुढे तसेच म्हटले : तर मी ग्रंथ तयार करीत आहे त्यात खरा मजकूर लिहीत आहे; त्या विरुद्ध मी तुम्हास शास्त्रार्थ देणार नाही.

के. : पण त्याला छापावयास दिवस लागतील. इतक्यात-

उ : इतक्यात मी काही खोटे कालत्रयी देणार नाही.

अहमदनगराहून एक गृहस्थ वकिलातनामा घेऊन आले. वकिलातनामा देताना 'बक्षीस' मागू लागले. "तुमच्याशी मला काही कर्तव्य नाही असे सांगून त्या बाक्या चोरास घालवून दिला." (२५.१.१८६४ रो.)

"सरकारावर फिर्याद करणे हे फार पैशाचे व महत्त्वाचे काम आहे. यासाठी पुरा विचार केला पाहिजे." (रत्नागिरीचे बळवंतराव रानडे यांना ९.३.१८७१ चे पत्र)

“घरगुती खटले (उदाहरणार्थ पितापुत्राचे) दोन पैसे नफानुकसान सोसून आपसात अगर कोणी नेकीचा मनुष्य मध्यस्थ घेऊन मोडावे. वकील या नात्याने असा उपदेश करणे हे जरी नुकसानीचे असले तरी त्या धंद्याचा दर्जा वाढविण्यासारखे असते. शिवाय हा उपदेश सर्वांस कुटुंबस्वास्थ्य देणारा आहे.” (१३.३.१८७० चे गोंधळेकर यांना पत्र)

कज्जे विकत घेऊन भांडण्याच्या विरुद्ध रावसाहेब असत. “वकिली म्हणजे सराफी असली तरी दुसऱ्याचे कज्जास पदरचे पैसे लावणे पसंत नाही. स्वत:ची फी वगैरे जी प्राप्ती व्हावयाची ती समयी मागून झाली तरी चिंता नाही.” (४.३.१८७० चे पांडोबा दातार यांना पत्र)

अनेक वेळा कुळे किंवा त्यांचे मध्यस्थ चांगले करारमदार करून पुढे अगदी रावसाहेबांना खर्चासंबंधी तोंडघशी पाडीत; पण रावसाहेब काम शेवटास नेल्याशिवाय टाकीत नसत. ‘क्ष’ यांनी अद्यापि एक कवडीही भरली नाही. एकाही वकिलीची फी भरली नाही. तरजुमे करण्यास द्यावयाचे त्यांचा खर्च नाही. वेळेवर पत्राचा जबाब नाही. नव्वद दिवसांची मुदत सरली. (आज सुटीनंतर सरते) अद्यापि त्यांकडून मनुष्य नाही, असा प्रकार आहे. हे काम न घेण्यास मला जर ठाकुरद्वारी[२] १५ रुपये भरण्यास सांगाल तर मी आनंदाने भरीन. आपणास इजा, मला त्रास व मालकाच नुकसान, इतकी बंद होतील. मालक भरवशाचे कूळ म्हणून तगाद्याची जराशी ढिलाई झाली. ‘प्रारब्धस्यान्तगमनम्’ या न्यायाने तडीला नेलेच पाहिजे. (११.७.१८७३ चे बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र)

“क्ष यास सांगावे अवश्य तेवढा पैसा पाठवावा. अद्याप खर्चाकरता काही पोच झाली नाही. xxx परंतु ही गोष्ट कामाचे माप पुरे घालण्याच्या आड येता कामा नये.” (१४.१.१८८५ चे बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र)

“मि. जार्डिन यांना हातचे सोडू नये. तिन्ही कज्जांत त्यांना गुंतवून ठेवावे. खर्चाच्या पैशाची तजवीज कशी करावयाची ही गोष्ट फक्त तूर्त एक तुम्हाला किंवा मला ठाऊक असूद्या. नदी तरून काठाशी बुडण्यासारखे होईल.” (१०.३.१८८६ चे बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र)

काम पुष्कळ येऊ लागले म्हणून रावसाहेब हाताखाली माणसे पुष्कळ ठेवीत असत. त्यांची निवड चांगली असे. व त्यांचाही उत्तरोत्तर उत्कर्षच झाला असे आढळून आले. गणपतराव भास्कर हे अगदी पहिल्याने यांच्या बरोबर काम करीत असत. ते स्मॉलकॉज कोर्टाचे मुख्य जज्ज झाले होते. कृष्णाजी नारायण खेर यांना १८७५ साली नोकरीवर ठेविले होते. गोविंदराव रानडे बी. ए. हे ऑफिसमध्ये कारकुनीच्या कामावर होते. पुढे ते सेक्रेटॅरिॲट मध्ये मोठ्या हुद्यावर चढून पेन्शनमध्ये गेले.

नागोपंत दिवाण हे यांच्याकडे कारकून होते. पुढे मराठी वकिलीची परीक्षा देऊन कोल्हापूर येथे वकिली करू लागले व गबर झाले.

शामराव विठ्ठल हेही यांचेबरोबर काम करीत असत. पुढे ते स्वतंत्रपणे काम करू लागले व फार प्रसिद्धीस आले.

यशवंतराव ऊर्फ बापूसाहेब आठल्ये हे यांच्यासह बरीच वर्षे काम करीत असत. पुढे ते नायब दिवाणाच्या जागेपर्यंत बडोद्यास वाढले होते.

दाजी साहेब खरे हे त्याचप्रमाणे यांच्याकडे काम पाहावयास असत. त्यांनी वकिलीत पुष्कळ लौकिक संपादन करून वयाच्या ६० व्या वर्षी परलोक गाठला.

वकिलीचा धंदा हा फार प्रतिष्ठित मानलेला आहे. वकिलाचे मुख्य काम आपल्या अशिलाच्या पक्षाचे मंडन करून न्यायाच्या कामात न्यायाधीशास मदत करणे हे आहे. ही दोन्ही कामे करण्यास कायद्यात वाकब असे लोक लागतात; पण त्याशिवाय ते प्रामाणिक व पापभीरू, सुनीतिमंत असे असावे लागतात. १८७९ साली हायकोर्टात एका मनुष्याने सनदेकरता अर्ज केला, त्याची पूर्वीची वर्तणूक फार संशयास्पद होती. तेव्हा आपल्याबरोबर मांडीला मांडी लावून काम करण्याची संधी त्यांस देऊ नये अशी कुरकुर वकीलमंडळांत सुरू झाली. तिचा शेवट लावण्यास पुढे कोणी व्हावे असा प्रश्न होता. रावसाहेबांना अप्रामाणिक मनुष्याची फार चीड असे. त्यांनी लागलेच पुढे होऊन वरील गृहस्थास सनद का देऊ नये याविषयीची कारणे शोधून काढण्याचे कामावर २३ वकिलांची कमिटी, प्लीडर्स असोसिएशनमार्फत जमविली व तिने काही काम केले. पुढे साक्षीपुरावा घेऊन पूर्ण चौकशी करून रिपोर्ट करण्याकरता आपण पुढे झाले व सरन्यायाधीशांकडे अर्जदाराची पूर्वपीठिका देऊन छापील रिपोर्ट पाठवून दिला. त्यावरून सर न्यायाधीशांनी अर्जदाराचा सनदेबद्दलचा अर्ज नामंजूर केला.

याकामी त्यांना शांताराम नारायण, घनश्याम नीळकंठ नाडकर्णी, शामराव विठ्ठल कैकिनी, माणिकशहा जहानगीरजी यांची मदत होती.

वकिलीचा धंदा श्रेष्ठ आहे. त्याची पदवी फार उच्च आहे, या गोष्टीचा अभिमान त्यांना किती असे त्यांचे एक उदाहरण देऊन हे प्रकरण पुरे करतो.

औपचारिक कृत्यांत देखील वकिलांच्या हातून काही चुकत आहे अशी त्यांना शंका आल्यास त्याची नीट चौकशी करून कोणता योग्य उपचार आहे तो शोधून काढीत व त्याप्रमाणे रावसाहेब वागत असत यास उदाहरण असे झाले. न्यायमूर्ती वेस्ट्राफ हे १८८२ च्या एप्रिल महिन्यांत पेन्शन घेऊन स्वदेशी गेले. हे फार विद्वान होते. वकिलांचे कैवारी होते. वकिलांचा दर्जा जेणेकरून वाढेल ते करावयास ते तत्पर असत. यामुळे ते वकिलांच्या मंडळीतसुद्धा फार लोकप्रिय होते. तेव्हा उत्साहभरात वकील मंडळींनी त्यांना लेखी मानपत्र देण्याचा ठराव केला. लेखी मानपत्राचा प्रकार रावसाहेबांना अनुचित वाटला. कारण बॅरिस्टरांची कधी कोणत्याही केवढ्याही मोठ्या न्यायाधीशास लेखी मानपत्र देण्याची वहिवाट नाही. कलकत्त्याकडील वहिवाट आनंद प्रसाद बॅनर्जी यांच्याकडून कशी आहे ती माहिती तारेने मागविली. तिचे उत्तर 'लेखी मानपत्र देण्याची' असे आले. तरी त्यांना तो प्रकार रुचला नाही. रावसाहेबांना मोठा पेच पडला होता. एक तर सर्व बरोबरीच्या वकिलांनी ठराव केला तो कसा मोडावा; दुसरा असा की वैयक्तिक संबंधाने न्या. वेस्ट्रॉफ हे यांचे स्नेही होते तेव्हा त्यांना मिळणाऱ्या मानास एक औपचारिक पायरी उतरावयास कसे लावावे! रावसाहेबांनी हा पेच नामदार फुल्टन साहेब यांच्या मार्फत खुद्द न्या. वेस्ट्रॉफ साहेब यांच्याकडूनच पुढील पत्र लिहून सोडवून घेतला. "विलायतेस ॲटर्नी जनरल हे अशा प्रसंगी आपण तोंडी भाषण करतात. तीच वहिवाट मला बरी वाटते. अपील शाखेचे आम्ही वकील बॅरिस्टरांपेक्षा दर्जाने काही कमी नाही.

लेखी मानपत्र देऊन आमचा दर्जा कमी करून घेण्याची माझी इच्छा नाही. इ. मजकूर माझे कर्तव्य म्हणून न्यायमूर्तींच्या कानावर घातल्यावर दिलेला उपदेश मानणे भाग आहे.''

न्यायमूर्तींचे मत लेखी मानपत्र नको असे पडले. याप्रमाणे पदोपदी इतरांस उदाहरणे घालून दिलेल्या सत्तत्वांची उदाहरणे अनेक देता येतील. परंतु विस्तारभयास्तव सर्वतोमुखी असलेले पुढील मार्गदर्शक वकिलीचे नीतितत्त्व वगळता यावयाचे नाही.

सुभानराव वाघोलीकर नावाच्या एका गृहस्थांवर फौजदारी खटला झाला होता तो सेशनमध्ये पुण्यास चालावयाचा होता. त्यांनी रावसाहेबांना वकीलपत्र दिले होते. खटल्याचा दिवस तारेने रावसाहेबांना आगाऊ कळविलेला होता. तो दिवस शुक्रवार होता. त्या दिवसाची रजा घ्यावी कदाचित शुक्रवारी सर्व काम न संपले तर शनिवारावरही जाईल म्हणून त्या दिवसाचीही रजा घेऊन ठेवावी अशी विनंती केलेली होती. याहून दिवस जास्त लागणार नाहीत पण न जाणो वेळ आहे वखत आहे. सोमवारचीही घेतलेली बरी अशी विशेष प्रार्थना केलेली होती. रावसाहेबांनी तशी व्यवस्था करून ठेविली होती. फी रु. सहाशे ठरली होती.

गुरुवारी दुपारी २ वाजतांच्या गाडीने पुण्यास जाण्याचे ठरले होते, ते परस्पर कोर्टातूनच काम आटपून जाणार होते. परंतु दुपारी जेवून खाऊन कोर्टात जावयास निघताना आपल्या कुटुंबास, ''पुण्यास जात आहे, काय हवे नको म्हणून विचारावयास गेले. कुटुंबाची प्रकृती इतकी नाजूक होती की तिला हवेतला सूक्ष्म फरक दाखविणाऱ्या यंत्राची उपमा दिली तर शोभण्यासारखी होती.'' रावसाहेब आपल्या कुटुंबाच्या शरीरास तर त्रास होऊ देत नसतच; परंतु मनासही होऊ न देण्याची खबरदारी घेत असत. रावसाहेब गुरुवारी आज जाणार व कदाचित सोमवारवर काम गेले म्हणजे त्यांचे दर्शन मंगळवारपर्यंत होणार नाही म्हणून त्यांच्या कुटुंबास फार अवघड वाटून नुसते त्यांचे कुटुंब त्यांना म्हणाले, ''वाटले तर जाण्यापूर्वी घरी नुसते शिरून जावयाचे.'' परंतु एवढी प्रिय पत्नीची सूचना म्हणजे रावसाहेबांना प्रेमातिशयामुळे आज्ञाच वाटून जाता जाता घरी शिरून पत्नीला कुशल विचारून स्टेशनवर जातात तो गाडीची शिटी वाजून गाडी निघाली होती. घड्याळ काढून पाहातात तो वेळ बरोबर आहे असे समजले. रावसाहेबांना आपली वेळ चुकली या सबबीवर मुदत मागण्याकरता सेशन जज्जकडे तोंड वेंगाडण्याचे जीवावर आले. तिथल्या तिथे त्यांनी ट्रैफिक मैनेजर जेथे होते तेथे तारा वगैरे करून स्पेशल ट्रेन काढण्याची व्यवस्था केली व पुण्यास निघून गेले. शुक्रवारी सर्व दिवसभर कज्जा चालून साक्षी पुरावा संपला व वकिलांच्या भाषणावर कज्जा शनिवारावर तहकूब अशी त्याच रात्री मुंबईस तार आली व शनिवारी संध्याकाळी सुभानराव दोषमुक्त झाले म्हणून तार आली. रावसाहेबांनी या कामाकरता स्पेशल ट्रेन स्वत:च्या खर्चाने काढून वेळेवर हजर राहून संकेतपालन करण्यात जी कर्तव्य जागृती दाखविली तिची स्तुती जी अद्यापिही गाण्यात येत आहे ती यथार्थ आहे.

रावसाहेब मंडलिक यांची ख्याती राजेरजवाडे, वतनदार, जहागीरदार व जनता यांच्या हक्काचे संरक्षक म्हणून विशेष आहे. त्यांच्या हक्काकरता भांडण्यातच त्यांचे आयुष्य खर्च झाले व हक्क संरक्षणार्थ हातात घेतलेल्या पुष्कळ कामांत त्यांना यशच मिळत गेले.

आपाजी बल्लाळ देसाई यांनी एका पत्रात रावसाहेबांना लिहिले की आपण अभिजात कुलोत्पन्न वतनदारांच्या हक्कांचे संरक्षण करणारे या मनूतले केवळ पराक्रमी अर्जुन आहात.

रावसाहेब फडणीस मेणवलीकर यांच्या वतीने काम करीत असता मेणवली गाव सुटल्यावर आणखी पुढे अर्जाद्वारे खटपट करण्याबद्दल विनंती करताना रावसाहेब फडणवीस लिहितात, "पुन्हा अर्ज करणे तो आपले हातून व्हावा अशी इच्छा आहे. कारण, आपणास इकडील अभिमान थोर. लिहिण्याचे कामात आपले इतके वाकबगार थोडे निघतील."

श्रीमंत शाहू छत्रपती महाराज करवीर संस्थानचे माजी अधिपती यांच्या आजीबाई श्रीमंत महाराज मातुश्री अहिल्याबाई यांनी आपल्या काही कामाकरता रावसाहेबांना वकीलपत्र दिले होते. तेव्हा त्यांनी लिहिले, "विद्वत्ता, प्रामाणिकपणा आणि हाती धरलेल्या कामांत मनःपूर्वक झटण्याची उत्सुकता हे सर्व गुण आपल्या अंगी असल्याचे ऐकून सदरील कामी आपली मदत घेण्यात आली आहे इ.[३]" (११.६.१८६७ चे मातुश्री अहिल्याबाईराणीसाहेब यांचे पत्र)

हा लिहिण्याच्या कामात वाकबगारपणा, ही अर्जुनाची वेधशक्ती, रावसाहेबांच्या अंगी कोठून आली? उपजतच होती? की श्रमाने प्राप्त झाली? याचा विचार केला पाहिजे. असले अलौकिक गुण एकदम कोणालाही प्राप्त होत नाहीत. हे पुढे दिलेल्या डेमास्थनीसच्या गोष्टीवरून सिद्ध होत आहे.

डेमास्थनीस हा सर्वोत्कृष्ट वक्ता ग्रीस देशात होऊन गेला. त्याने अनेक सरस भाषणे केली; पण त्याने केलेल्या देशसेवेबद्दल त्यास मुकुट अर्पण करून त्याचा सन्मान काही देशबांधवांनी करावयाचे योजिले असता, त्याच्या वैऱ्याने असे करण्यास हरकत घेतली त्या वेळेस आपल्या वैऱ्याचे म्हणणे खोडून टाकण्याकरता आत्मसंरक्षणार्थ डेमास्थनीस याने जे भाषण केले ते त्याच्या सर्व भाषणांत उत्कृष्ठ होय; म्हणजे ते जगातील उत्कृष्ट वक्त्याचे उत्कृष्ट भाषण होय.

ते वाचावयास कोणी लागला म्हणजे आनंदाच्या लहरी उत्पन्न होतात व अगदी बहारीच्या भागास आरंभ झाला म्हणजे वाचक अगदी तल्लीन होऊन जातो व त्या भागाचे वाचन समाप्त होताच ते पुस्तक खाली ठेवून देतो. त्यास वाटू लागते की, वाचले इतके पुरे झाले. येथे वक्तृत्वकलेची अंतिम सीमा आपण पाहिली. येथून पुढे वाचणे म्हणजे आनंदपर्वताच्या उच्च शिखरावरून कडेलोट करून घेण्यासारखे आहे.[४]

प्रश्न असा की- एवढी वक्तृत्व कला डेमास्थनीससारख्या प्रथमत: तोतरे बोलणाऱ्या व कृश शरीराच्या अशक्त मनुष्यास कशी साध्य झाली! याची गोष्ट अशी आहे की, डेमास्थनीस याचा पिता फार संपन्न गृहस्थ होता. दुर्धर व्याधीने पिडीतहोत्साता आपले मरण जवळ आले असे पाहून पुढे आपल्या लहान दुर्बल मुलाचे व स्त्रीचे काय होईल याची चिंता करू लागला, तेव्हा मृत्यू पत्र करून काही व्यवस्था करून ठेवावी असे त्याच्या मनात आले. त्याप्रमाणे त्याने एक मृत्यू पत्र करून स्त्रीचा व मुलाचा संभाळ करण्याची व स्थावरजंगम मिळकतीची व्यवस्था करण्याची सर्व जबाबदारी आपल्या एका स्नेह्याकडे सोपवून त्यास काही मेहेनताना देण्याचे ठरवून सुखाने स्वर्लोक गाठिला; परंतु पित्याचा मित्र मृत्यू पत्राप्रमाणे न वागता डेमास्थनीस व त्याची माता यांची हेळसांड करून मालमत्तेची अफरातफर करता झाला. पुढे सज्ञान झाल्यावर ग्रीस देशाच्या शेकडो प्रतिनिधीपुढे उभे

राहून त्याच्याविरुद्ध गाऱ्हाणे करण्यास डेमास्थनीसला कोणी साहाय्य करीना, म्हणून हे काम स्वत:च त्यास करावे लागले. तेवढ्याकरता त्याने अचाट श्रम घेऊन प्रचंड तयारी केली. तोंडात लहान दगड धरून समुद्रकाठी उभे राहून मोठमोठ्यांनी ओरडून पहिल्याने आपला तोतरेपणा घालविला व डोंगर चढून उतरून आपल्या छातीला बळकटी आणली व इतकी सुंदर व वक्तृत्व कला संपादन केली की आपली सर्व मिळकत ग्रीस देशाच्या हजारो प्रतिनिधींपुढे वक्तृत्व करून त्यांच्या हुकुमाने परत मिळविली. त्याचप्रमाणे रावसाहेबांचे वडील नानासाहेब व रावसाहेब यांना अतिशय परिश्रम घेऊन वडिलार्जित वतन मिळवावे लागले व ते मिळविताना जे श्रम करावे लागले त्यांतच रावसाहेबांच्या संस्मरणीय वकिलीची सामर्थ्याची किल्ली आहे, असे पुढील दिलेल्या हकिगतीवरून कळेल.

मागे दुसऱ्या प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे १७३३-३४ साली विसाजीराम मंडलिक यांनी शाहू छत्रपती महाराज यांचे आज्ञेवरून जगजीवन परशराम पंडित यांनी नाणीज हा गाव जल, तरु, पाषाण निधिनिक्षेप, हल्ली पट्टी, पेस्तर पट्टी, खेरीज हक्कदार इनाम करून दिला, त्या दिवसापासून माजी अंमलात व इंग्रजी अंमलात हा गाव मंडलिक यांच्याकडे अविच्छिन्नपणे इनाम चालत असता १८१८ साली कोणाकडे इनाम गाव चालत होते ते हुकमाशिवाय चालो नये. याविषयी ताकीद झाल्यावरून मंडलिक यांनी आपल्या निसबत कारकून यांच्याकडून सनदा रूजू करविल्यावरून मेहरबान रीड साहेब यांनी त्या सनदा पाहून पूर्वापार चालत आल्याप्रमाणे गाव चालविण्याविषयी नारो गणेश हवलदार यांना २४.१०.१८१८ रोजी हुकूम पाठविला.

पुढे १८३४ साली कलेक्टर यांनी जाहीरनामा प्रकट केला की सनदा कौल व हरएक कागद असेल तो तीन महिन्यांचे मुदतीत तालुकानिहाय हजीर न केल्यास मंजूर धरला जाणार नाही. त्यावरून नारो धोंडदेव मंडलिक यांनी सनदा हजर केल्या त्यावर रामजी कदम मामलेदार रत्नागिरी, यांनी सनदा खऱ्या नाहीत असा आपला अभिप्राय दिल्यावरून तीन-चार वर्षे इनामाची रक्कम मंडलिक यांना मिळाली नाही. ती त्यांनी रेव्हिन्यू कमिशनर व कौन्सिल यांच्याकडे अर्ज करून मिळविली.

१८३७ च्या मार्च महिन्यात २५ तारखेस १८२७ चे रेग्युलेशन १७, कलम १० प्रमाणे कलेक्टर यांनी मंडलिक यांना इनामाच्या चौकशीस हजर राहण्याची नोटीस दिली. नारो धोंडदेव कागदपत्र घेऊन हजर राहिले. मि. स्पूनर यांनी कागदपत्रांची पाहाणी करून २०.२१.१८३८ रोजी मंडलिक यांच्याविरुद्ध निकाल दिला व इनाम जप्त केले. सनदा बनाऊ आहेत; परंतु बहुत वर्षे होऊन गेल्यामुळे तसा पुरावा देणे शक्य नाही. ते सोडविण्यास झालेले नुकसान भरून मिळण्यास रत्नागिरी येथील सदर अमीन कोर्टात नारो धोंडदेव यांनी १०.११.१८४० रोजी ४३८-१८४० नंबरचा अव्वल दावा आणला. वादीचे वकील काशीनाथ रामचंद्र किबे व सरकारचे वकील विनायक सदाशिव ठाकूर हे होते.

सरकारचे म्हणणे असे पडले की, ज्या कागदावर, ज्या शाईने सनदा लिहिल्या गेल्या त्या कागदाचा व शाईचा तजेला निराळा दिसतो व त्या सनदांचे पाठीवर मोर्तबे डीकवणी बंदाचे सांध्यावर असावी तशी नाही. म्हणून त्या सनदा खऱ्या नाहीत. म्हणून माजी मामलेदार यांनी रिपोर्ट केला. माजी अमलांतील झडत्या पुणे मुक्कामी आहेत त्यांचा मुकाबला पाहिला पाहिजे. त्याखेरीज

दुसरा आधार नाही. त्यावरून अंजनवेल तालुक्याच्या व रत्नागिरी तालुक्याच्या जुन्या झडत्या, बेहेडे, अजमास व ताळेबंद इ. कागदपत्रांची तपासणी करता कित्येक ठिकाणी या गावच्या जमाबंदी कित्येक साली वादीच्या वडिलांच्या नावे, मोकाशाचे सदरात आहे. कित्येक साली इनामाचे सदरात आहे. कित्येक ठिकाणी बदल मुशाहिरा खेरीज कबज किंवा तैनात इनाम या सदरात खर्च लिहिली आहे. काही साली इनाम शब्द न लिहिता खर्च लिहिला आहे. बहुत वर्षे झाली सबब सनदा बनावट आहेत असा पुरावा करणे मुश्किल आहे. सनदा खऱ्या मानल्या तरी गाव 'बदल मुशाहिराचे' सबबीने चालला होता. म्हणजे वादीचे वडिलांकडे पेशवाईत अंजनवेलच्या मुजुमदारीचा दरक होता त्याजमुळे चालला होता. आता इंग्रजीत दरक बंद झाला सबब १८२७ चा कायदा १७ क. ३५ र. ४ प्रमाणे सरकारात परत घेण्यास सबब पुरी आहे. मि. रीड साहेबांची चौकशी फुरसतीच्या अभावी पुरी नव्हती. वादीच्या सनदांवरील मोर्तब जगजीवन परशराम यांच्या इतर सनदांवरील मोर्तबासारखे नाहीत.

सनदांचा तजिला नवीन या प्रतिवादीच्या म्हणण्यावर वादीचा जबाब असा होता की आम्ही सनदा जतनेने सांभाळून ठेवल्या होत्या.

वादीने काही गाव मोकासा सदरात असून इनाम चाललेले दाखविले व दाखवल्यास मोर्तबाच्या चिठ्ठ्या व इजमायली हिशेब दिले. या कामात वादी तर्फे पेशवे सरकारचे माजी दप्तरदार पांडुरंग रामचंद्र देवधर ऊर्फ आबासाहेब ढमढेरे व रावसाहेब पेंडसे व सरकारतर्फे रा. ब. नरसो लक्ष्मण दप्तरदार, निसबत अजम रेव्हिन्यू कमिशनर, यांनी सवाल लिहून पाठवून जबाब लिहून कोर्ट मार्फत आणविले होते. हे साक्षी वाकबदार व अब्रूदार म्हणून त्यांच्या शब्दावर शब्दार्थ व वहिवाट यासंबंधी भरवसा कोर्टाने ठेवला. जगजीवन परशराम यांच्या आणखी सनदा पाहून त्यांचे शिक्कामोर्तब एक प्रकारचे होते असे नाही असे कोर्टाच्या नजरेस आले.

मुजुमदारी धोंडो नारायण याने १८५९ मध्ये मिळविली तेव्हा त्याच्या पूर्वजाने १८३४ मध्ये मिळविलेला इनाम गाव मुजुमदारीचा मुशाहिरा होऊ शकत नाही, हेही कोर्टास मान्य झाले. दोन्ही तालुक्याच्या झडत्यांत इनाम शब्द सापडतो यावरून दोन्ही तालुक्यांत भूल होईल अशी शंका कोर्टास आली नाही. सनदा खोट्या म्हणता येत नाहीत. जनतेने ठेवल्यामुळे मैला झाल्या नाहीत. इंग्रजी अंमल सुरू होण्यापूर्वी गाव बहुत वर्षे भोगवट्यास असल्यामुळे तो हवा तेव्हा जप्त करण्यास कलेक्टर साहेबांस अखत्यार नाही. सदर अमीन वासुदेव शिवराम खारकर होते. त्यांनी २९.८.१८४३ रोजी निकाल दिला तो- कोर्टात वादीस नुकसान देववीत नाही. सदरहू कागदपत्र वाचून कोर्टास दिसून येते की वादीचा दावा वाजवी आहे. सबब वादीतर्फे निवाड पत्र देण्यात येते की सनदांप्रमाणे वंशपरंपरेने गाव वादीकडे कलेक्टर यांनी चालवावा वसुलाचे रुपये परत द्यावे व दिलेल्या दाव्यापुरता खर्चाचा हुकूम केला.

याच्यावर सरकारने सीनियर असिस्टंट जज्ज यांचे कोर्टात ११-१८४४ चे अपील केले त्यात सरकारचे वकील भिकाजी लक्ष्मण मसुरेकर होते. या अपीलांत एक नवीन मुद्दा होतो तो -

आपण युरोपियन सरकारी अमलदार आणि सरकारी कामांतील वर्तणुकीबाबत आपणास अव्वल कज्जात प्रतिवादी केले होते. याज करता रेग्युलेशन १८२७ का. २ कलम ३७ व ४३ व सदर दिवाणी अदालतीचे जज्जसाहेब याही इन्टरप्रिटेशन केले ते गव्हर्नमेंट गॅझिट ता. ४ माहे जानेवारी सन १८४४ यात छापिलेले आहे त्याप्रमाणे या कज्जाचा इनसाफ करण्यास सदर अमीन याला अखत्यार नाही या करता सदर अमीन याचा निवाडा रद्द व्हावा.

सिनियर असिस्टंट जज्ज यांचे मत जुन्या तक्रारीसंबंधी सदर अमीन यांच्या मताप्रमाणे पडले; परंतु नवीन कायद्याच्या मुद्यावर जज्ज साहेबांचे मत सीनियर अ. जज्ज यांनी अगोदर मागितले तेव्हा जज्ज साहेबांनी एकतर्फी मजकूर ऐकून लिहून कळविले की नवीन इन्टरप्रिटेशनचा मतलब मागील कामास लावला तर लोकांचे नुकसान होईल. जसे तुमचे नजरेस येईल तसा इनसाफ तुम्ही करावा. या नंतर सीनीयर अ. जज्ज यांनी अजम विष्णु भिकाजी फडके, मुकादम, त्रिंबक महादेव पोट्ये, बाळाजी सदाशिव फाटक, बाळाजी महादेव आगाशे, दाजी नारायण लेले या पंचांकडे सनदांचा प्रश्न पुन्हा ठेवला. त्यांनीही सनदा खऱ्या आहेत. गाव इनाम आहे. चाकरीबद्दल चालत आला नाही असा अभिप्राय दिला, मग सीनियर अ. जज्ज मि. प्राइस यांनी खर्चासह २८.१०.१८४५ रोजी अपील रद्द केले.

याच्यावर अदालत जिल्हा कोकण, जज्ज साहेब यांचे कोर्टात सरकाराने अपील नंबर १७०-१८४६ चे लाविले व कलेक्टर विरुद्ध कज्जा चालविण्याचा अखत्यार नेटिव्ह सदर अमीनास नाही अशी नव्या इन्टरप्रिटेशनप्रमाणे तक्रार केली.

कोर्टाने ठरवले की, इन्टरप्रिटेशनबद्दलचा अभिप्राय या कोर्टाने एकतर्फी केला होता. आता कोर्टाचे नजरेस असे येते की कायद्याचा मतलब इंटरप्रिटेशनने ठरविला त्या प्रमाणे चालावे. नुकसानीवर नजर देऊ नये. इंटरप्रिटेशनावरून फक्त कायद्याच्या अर्थाची सफाई झाली. तो अर्थ ज्या तारखेपासून कायदा चालू झाला त्या तारखेपासून चालू झाला असे समजावे. कनिष्ठ कोर्टात हे इंटरप्रिटेशन झाल्यावर एक अर्ज झाला असता तिकडे त्या कोर्टाने दुर्लक्ष केले. कोर्टाने खर्चासह वादीचा दावा रद्द केला; पण कलेक्टरच्या पहिल्या हुकमावर जज्ज कोर्टात अपील करण्याचा रस्ता रेग्युलेशनांप्रमाणे मोकळा ठेवला. हा निकाल मि. लम्स्डन यांनी १२.३.१८४७ रोजी दिला.

या हुकुमाविरुद्ध नाना मंडलिक यांनी सदर दिवाणी अदालतीत अपील केले होते तेथे ९.१२.४८ रोजी विरुद्ध निकाल झाला.

नंतर कलेक्टर यांच्या निवडपत्रावर जिल्हा जज्ज कोकण यांचे कोर्टात अपील नंबर ७१-१८४९ चे नानासाहेबांनी केले. यात नवीन मुद्दे फार नव्हते. कलेक्टर यांचे म्हणणे पडले की अपीलेन्ट हे पेशव्यांचे सोयरे आहेत म्हणून त्यांच्या साक्षीदारांनी त्यांच्या तर्फे साक्षी दिल्या त्यावर भरवसा ठेवू नये. जज्जसाहेबांचे मत पडले की अपीलेन्ट, पेशवे यांचे सोयरे असतील; परंतु साक्षीदार हे इंग्रज सरकारचे चाकर आहेत. सदर अमीन यांनी केलेल्या ठरावाची कारणे जज्जसाहेब मि. रॉबर्ट कीज यांना मान्य होऊन ७.३.१८५० रोजी निकाल मंडलिकांच्या तर्फे केला.

यानंतर सरकारने सर्टिफिकेट मिळवून मुंबईस सदर दिवानी अदालतीत इस्पेशल अपील केले. परंतु सनदा खऱ्या आहेत व इनामाबद्दल आहेत; चाकरीबद्दल नाहीत असे नामदार जॉन वॉर्डन, नामदार लेगेट व नामदार ग्रँट या त्रिमूर्तींनी ठरवून १६.२.१८५३ रोजी अपीलाचा निकाल मंडलिकांतर्फे केला.

१८४० साली जी फिर्याद आणली तिचे काम १२ वर्षांनी, एका तपाने संपले, पण तितक्याने मंडलिक यांचे नष्टचर्य संपले नव्हते. इनामतीचे उत्पन्न घेण्यास नानांनी दरखास्त दिली. गाव ताब्यात देण्याला शनिवार आड येऊन सरकार मुदत मागून घेई; म्हणून दरखास्त मंजूर होण्यास आणखी दोन वर्षे गेली व इनामांचे उत्पन्न व कज्जाचा खर्च पदरात पडावयाची वेळ आली. मंडलिकांच्या वकिलाने ११.७.१८५६ रोजी मागच्या सर्व वर्षांची इनामाच्या उत्पन्नाची बाकी मिळाली अशा मजकुराच्या पावतीवर सही सुद्धा केली. तो त्याच दिवशी १८२७ च्या १७ व्या रेग्युलेशनच्या ३८ व्या कलमाप्रमाणे इनाम परत घेतल्याची नोटीस त्यावर बजाविण्यात आली. नोटिशीबरोबर हुकुमाची नक्कलसुद्धा नव्हती. म्हटले आहे.

। रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातम् ।
। भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पंकजश्रीः ॥
। इत्थं विचिंतयति कोशगते द्विरेफे ।
। हा! मूलतः कमलिनीं गज उज्जहार ॥

अन्यायरूपी रात्रीचे तम नाहीसे होईल. न्यायरवीचा उदय होऊन आनंदकारक प्रकाश पडेल, लक्ष्मीचे उगमस्थान नाणीजरूपी पंकज हसू लागेल असे आशाकोशांत भ्रमराप्रमाणे चिंतन करीत बसलेला बिचारा नाना मंडलिक १८५७ च्या रेग्युलेशनरूपी गजाकडून मुळापासूनच नाणीजरूपी कमलिनीसह उच्चाटन पावता झाला!!

मुरूडाहून रत्नागिरी, तेथून ठाणे, तेथून मुंबई इत्यादी ठिकाणी फिर्यादी करता, अपिलाकरता, हेलपाटे मारण्यात पुण्यापर्यंत पुरावा गोळा करण्याकरता फेरे करण्यात, वकिलांना कज्जा समजावताना उरस्फोड करण्यात व पैशाच्या राशी खर्च करूनही काय होते याविषयीच्या काळजीत रात्रीच्या रात्री उन्निद्रावस्थेत घालविण्यात नानांची १६ वर्षे गेली व निकाल असा झाला याहून विचित्र दैवाची अधिक विचित्र करणी कोठे पाहावयास सापडेल!

प्रबलव्याधीने जर्जरित झालेल्या एकाद्या रोग्यास दूरदर्शी व क्रियाकुशल वैद्याने चूर्णे, रस, कषाय इ. शतशः उपाय करून वर्षांच्या वर्षे जपून अगदी शेवटीं त्रैलोक्यचिंतामणीची मात्रा घालून वाचवावा, परंतु निघृण काळाने बारीकसा अदृश्य फास टाकून त्याचा जीव हरण करावा त्याप्रमाणे नाणीजगाव जीवितसंशयांत बहुत वर्षे असता सदर अदालतीतील तीन जज्यांनी आपली मात्रा चालवून वाचविला पण सरकारी नोटिशीने नाहीसा केला! बा नाणिजा! तुला किती वेळा तरी वाचवावा! वांचिवला तरी तू पुन्हा पुन्हा मरतोस! तरी प्रेतगतिगत हा नाणीज पुन्हा परतो म्हणून रावसाहेबांनी पुढे प्रयत्न चालविला. त्यांचा धीर खचला नाही. म्हणून 'प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति' या भर्तृहरीच्या म्हणण्याप्रमाणे रावसाहेबांची गणना उत्तम जनात होते.

मुंबईस कज्जा येई तो सर्व काम नानांनी स्वत: चालविले. मधून मधून कज्जाची हकिगत मात्र रावसाहेबांना कळवीत. परंतु इस्पेशल अपीलाची व्यवस्था रावसाहेबांनीच केलेली दिसते. अपीलासंबंधी कागदाची टाचणे आहेत त्यावर रावसाहेबांचे हस्ताक्षर आहे. त्यांना सर्व कज्जाची माहिती होतीच.

इंग्रज सरकारच्या राज्यात अन्यायाविरुद्ध दाद मागण्याच्या पायऱ्या आहेत. आता वरच्या पायरीवर चढून जाण्याच्या तयारीस रावसाहेब लागले.

रावसाहेबांनी १०.२.१८५७ रोजी मुंबईचे गव्हर्नर यांच्याकडे एक अर्ज केला. गाव इनाम कसा मिळाला, माजी अमलात व इंग्रजी अमलात मिळून १०० वर्षांवर भोगवटा झाल्यावर रत्नागिरीच्या कलेक्टरांनी गाव जप्त कसा केला, त्याच्यानंतर अर्जदाराने कायदेशीर इलाज कोणकोणते केले, बारा तेरा वर्षे मोठ्या खर्चाने सर्वांत उच्च प्रतीच्या न्यायाच्या कोर्टांत तीन न्यायाधीशांचे समाधान होईल अशा रीतीने आपल्या हक्काची शाबीदी कशी केली व आपल्यातर्फे निवाडा कसा मिळविला, दरखास्तीचे काम दोन वर्षे कसे चालले व ११.७.१८५६ रोजी गाव ताब्यात देण्याचा हुकूम कसा झाला व त्याच दिवशी नामदार गव्हर्नर साहेबांच्या हुकुमावरून पुन्हा जप्त कसा करण्यात आला ते सांगून अर्जदाराकडे पिढ्यान पिढ्या भोगवट्यास असलेला हा गाव अर्जदाराचे दुर्दैवाने कोणत्या सबबीवर जप्त करण्यात आला ते अर्जदारास कळविण्याची विनंती केली व १८४० पासून १८५६ पर्यंत गाव जप्तीत होता त्या दरम्यानचे उत्पन्न मागितले. अर्जावर सही नानांची होती.

यानंतर १५.३.१८५७ रोजी अर्जदाराचे किती नुकसान झाले आहे ते कळवून योग्य विचार होण्याची विनंती केली. हा अर्जही नानांच्या नावाचा होता. पुन्हा १७.६.१८५७ रोजी तिसरा अर्ज केला. त्यात प्रत्यक्ष अर्जाचा निकाल लावण्यास वेळ लागेल; परंतु सदर अदालतीने देवविलेले १८४० पासून १८५६ पर्यंतचे दरम्यानचे उत्पन्न सुमारे ४००० देण्याचा हुकूम द्यावा. ही रक्कम सरकाराला क्षुल्लक वाटेल; पण ती मिळाली असता या खटल्याच्या एकांत दुर्दैवी अखेरीमुळे हैराण झालेल्या अर्जदाराची स्थिती सुधारेल असे लिहिले होते.

सरकारने रेव्हिन्यू कमिशनर या मार्फत आपले अभिप्रायासह हे प्रकरण रत्नागिरीचे कलेक्टर यांच्याकडे रवाना केले आहे अशी समजूत अर्जदारास जुलै महिन्याच्या आरंभी आली व १३ जुलै १८५७ रोजी रत्नागिरीच्या कलेक्टरांकडून लिहून आले की, आपल्याकडे इनाम म्हणून चालत आलेला गाव इनाम म्हणून चालविण्याविषयी व मागील बाकीचा वसूल आपल्यास अदा करण्याविषयी अजम रत्नागिरीचे मामलेदार यांना आज रोजी हुकूम देण्यात आला आहे; तरी रत्नागिरीच्या मामलेदार कचेरीत हजर व्हावे म्हणजे ते सर्व हुकूम अमलात आणतील. शेवट गोड झाला.

हा कज्जा रत्नागिरीपासून पुण्यापर्यंत व रावसाहेबांचे मित्र कराचीपर्यंत होते त्यापर्यंत सर्वतोमुखी गाजत होता व त्याकडे सर्वांचे डोळे लागले होते. सर्व लोकांस आनंद झाला. सर्वांनी अभिनंदनपर पत्रे पाठविली. या कामी त्रास किती पडला असेल ती वाचकांनीच कल्पना करावी. परंतु या कज्जाचा परिणाम फार उत्तम झाला. रावसाहेबांना हक्काकरता शेवटपर्यंत चिकाटीने लढण्याची सवय

लागली. जसे जसे त्या कामी त्यांचे परिश्रम वाढत गेले तशी तशी त्यांची भांडण्याची शक्तीही श्रम करणाऱ्या पैलवानाच्या शक्तीप्रमाणे रोजच्या रोज वाढतच गेली. यात इंग्रजी कोर्टाची खालपासून वरपर्यंत स्वतंत्र न्यायबुद्धी दिसून आली व त्यामुळे रावसाहेबांची त्यावर फार श्रद्धा बसली व वकील होण्याची बुद्धीही याचमुळे त्यांना झाली असेल हे सर्वथैव खरे नसले तरी त्यांच्या यशाची किल्ली नाणीजच्या कज्जात आहे.

नाणीजप्रकरणी यशाचे बहुतेक वाटेकरी स्वत: असून नानांनी ते सर्व श्रेय आपल्या पुत्रासच दिले. "गाव व ऐवज सुटल्याचे समजले. आमची सर्वप्रकारे काळजी गेली. हे सर्व करणे तुमचे ये विषी तुम्हीही आपल्या देहास बहुत इजा आजसुमारे १२ वर्षे दिलीत आता तुम्ही काळजी तिळप्राय ठेवू नका." (२२.७.५७ चे पत्र)

रावसाहेबांनी आपले मित्र क. जेकब यांना लिहिले की, १८ वर्षांच्या मागील उत्पन्नासह माझा इनाम गाव सरकारने परत दिला हे लिहावयास मला फारच हर्ष वाटत आहे. तुम्हाला खरे सांगत तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे विचारशक्तीच्या 'राजी'चा विजय झाला आहे व नैतिकदृष्ट्या हा जय[५] केसीच्या लढाईत किंवा[६] एजिनकोर्टच्या लढाईत मिळविलेल्या जयाहून अधिक मोठा आहे. (१.१०.१८५७ चे इं. पत्र) या वेळेस रावसाहेबांच्या मित्रांची अभिनंदनपर पत्रे आली त्यात जनुकाका आठल्ये यांनी लिहिले की, "अण्णासाहेब! तुम्ही सिंहाच्या जबड्यात हात घालून हरिण बाहेर काढलेत!" (७.७.१८५७ चे पत्र)

वाचक हो! या इतिहासावरून तुम्हाला रावसाहेबांचे अंगात देसाई म्हणतात, ती अर्जुनाची वेधशक्ती अथवा आठल्ये म्हणतात त्याप्रमाणे सिंहाच्या जबड्यात हात घालण्याची सर्वदमनाची शक्ती कोठून आली ते समजेल.

❍

संदर्भ टिपा -

१. 'अभिप्राय देणे हे न्यायाधीशाचे काम मी करतो,'
(दुसऱ्या अशाच कामी सातारचे ओक यांना ७.९.७२ चे पत्र)

२. टीप- श्रीरामाचे पुढे.

३. राणीसाहेबांनी सर्व पत्र कारकुनाकडून लिहवून शेवटी अक्षरे बहुत काय लिहिणे, ही स्वहस्ताने मोडीत लिहून मोहोर करविली आहे. यावरून १८६७ साली राजघराण्यातील स्त्रियांस लिहिता वाचता येत होते असे दिसते.

४. कृष्णशास्त्री यांनी अनेक विद्यामूलतत्त्वांत जी या वक्त्याची फिलिप्सच्या विरुद्ध लढाईस उभे राहण्यास आपल्या थंड देशबांधवांस चेतविण्याकरता ज्या झंझावातप्रबल भाषणांची भाषांतरे दिली आहेत त्यात या भाषणाच्या भाषांतरास जागा मिळाली पाहिजे होती.

५. इंग्लंडचा प्रख्यात वीरकुमार ब्लॅक प्रिन्स याने या लढाईत फ्रान्स देशाचा राजा फिलिप्स यावर जय मिळविला.

६. इंग्लंडचा राजा पाचवा हेनरी याने फ्रान्सचा राजा लुई यावर १४१५ रोजी या लढाईत जय मिळविला.

❍❍❍

प्रकरण २०

नेटिव्ह ओपिनियन

। प्रहर्तुं वित्तराशीभिर्नाहं राजाऽस्मि वित्तवान ।
। अन्तः सहानुभूतिर्मे बहिश्चस्फुरति लेखनी[१] ॥ १ ॥

(टिपेत दिलेल्या सुरेन्द्रनाथ बॅनर्जीस रावसाहेबांनी लिहिलेल्या पत्रांतील एका वाक्याचे भाषांतर- स्वकृत)

प्रसिद्ध बॅरिस्टर ॲन्स्टी हे म्हणत असत, "हिंदुस्थानात लोकमत कसे ते नाहीच. यात थोडी दर्पयुक्त अतिशयोक्ती होती व आहे असे धरिले तरी तथ्यांश बराच होता. हिंदी लोकांचे असे राजकीय, सामाजिक, नैतिक इ. विषयांवर त्यांच्या समजाप्रमाणे मत होते. (व ते कोणास नसते? रानटी लोकांचेही त्यांच्या व्यवहारापुरते असते.) परंतु या मताचा प्रवाह अगदी निर्जीव असल्यामुळे उगमाशीच जिरून गेला की काय असे वाटे. कधी जोराने वाहत असे; पण नियमितपणाने वाहत नसे व वाहू लागला तर समाजातील बखेड्यांनी कुंठित होत असे. त्यामुळे लोकमत अस्तित्वात असूनही त्याची गणना होत नसे. हिंदी लोकांची म्हणून मते प्रसिद्ध करण्यास पुष्कळ इंग्रज लेखकांनी केलेले प्रयत्न निष्फळ होत अथवा कित्येक वेळा हानिकारक होत. अशी स्थिती सुमारे १८५८ पर्यंत होती. "आपले मत काय आहे हे हिंदुस्थानच्या लोकांना जाहीर करता येत नाही इतकेच नव्हे पण कोणी उदारधी इंग्रज त्यांची तरफदारी करू लागला तर त्यास नुसता पाठिंबाही देता येत नव्हता. याचे कारण काय?" असे विचारता रावसाहेबांनी ९.१.१८५९ च्या पत्रात क. जेकब यांना पुढील उत्तर दिले. "आमच्यापैकी ज्यांना इच्छा आहे, त्यांच्याजवळ साधन नाहीत, ज्यांच्या जवळ साधने आहेत त्यांना इच्छा नाही. माझी अजून निराशा झाली नाही. कालावधी लागेल; काळावरच माझा भरवसा आहे. आम्ही सर्वांनी आपले कर्तव्य केले तर कालात्ययाने- मला दिसत आहे त्यावरून एक पिढी गेल्यावर आम्हास यश येईल. तूर्त सलाम."

वर्तमानपत्रे ही संस्था मूळची युरोपियन लोकांची आहे; परंतु राजपक्षास दोन गोष्टी सांगून आपल्या हिंदी बांधवास नेहमी साहाय्य करण्याचे यांच्या हातून होत नसे. यांचा व सरकारचा लढा

पडला. (उदाहरणार्थ, एकाद्या कायद्याने यांच्या खिशास चट्टा बसला) म्हणजे, हे आकाश पाताळ एक करतात व तसे नसले की हे मूग गिळून हिंदी बांधवांस मिळेल त्यात संतुष्ट राहावयास सांगतात. तथापि चळवळीने कार्यभाग होतो हा धडा बिन अधिकारी इंग्रज लोकांनीच शिकविला म्हणून ते हिंदी लोकांस गुरूंचे ठिकाण आहेत. त्यापैकी प्रमुख असे पुढील गृहस्थ होऊन गेले. डॉ. बुइस्ट, मि. कानन, मि. रॉबर्ट नाईट, मि. मल, मे. मॅक्लीन, डॉ. बर्डवुड, मि. जेम्स टेलर इ.

रावसाहेबांना जेव्हा आपले मत प्रदर्शित करण्याची संधी क. जेकबसारख्या गृहस्थाने विचारल्यास येई, तेव्हा ते निर्भीडपणे स्वमतप्रकाशन करीत. पण त्याचा फायदा जनतेस होत नसे. कारण असली पत्रे ज्याला लिहिलेली असतात त्याला लिहिणाराचे मत कळवणारी पण खासगी स्वरूपाची असतात. 'सवयी आणि अभ्यास' यासारखे विशिष्ट विषयावर लिहिलेले निबंध रावसाहेब छापून प्रसिद्ध करीत ते लोकांना वाचावयास मिळत; परंतु सार्वजनिक हिताचे जे जे विविध विषय लोकांपुढे नित्यशः येत त्यावर त्यांची मते काय आहेत ती लोकांस प्रसंग पडताच कळण्याचा मार्ग नव्हता.

कराचीहून मुंबईस आल्यावर रावसाहेब रास्तगोफ्तार पत्रात इंग्रजी लेख लिहीत असत; परंतु तेवढ्याने त्यांची तहान भागत नाहीशी झाली. १८६१ पासूनच एक स्वतंत्र मताचे पत्र काढावे हा विचार त्यांचे मनात होता. त्याविषयी विनायकराव भागवत यांच्याशी चर्चा केली असा १५.७.१८६१ च्या रोजनिशीत उल्लेख सापडतो.

पुढे १८६२ साली अगदी अखेरीस रावसाहेबांचे मनात कायद्याचा अभ्यास करावयाचे येऊन स्टुडंट्स लिटररी सोसायटीच्या कामाशिवाय सर्व कामे बंद करावयाची असा निश्चय त्यांनी करसनदास मूलजी यांना कळविला, पण एक अर्धातासपर्यंत कृष्णाजीपंत नूलकर, विनायकराव भागवत व नानाभाई राणिना व रावसाहेब असे मिळून दर आठवड्यास प्रसिद्ध होणारे व सुशिक्षित हिंदी लोकांनी चालविलेले इंग्रजी पत्र काढण्याविषयी वाटाघाट केली.

नंतर रावसाहेब १८६३ सालातील मार्च महिन्यात वकिलीची परीक्षा पास झाले व लागलीच पुढल्या महिन्यात मुंबई हायकोर्टाचे अपील बाजूस वकिली करू लागले. तेव्हा पुन्हा वर्तमानपत्रात लिहिण्यास ते मोकळे झाले व स्वत:चे वर्तमानपत्र काढावयाचे ठरवले. वर्तमानपत्राचा मुख्य उपयोग स्वपक्षाचे समर्थन करण्याकडे होतो. मतभेदाने पक्षभेद होतो. आपआपल्या पक्षाच्या समर्थनार्थ निरनिराळी वर्तमानपत्रे लागतात. ही गोष्ट हिंदुस्थानखेरीज इतर देशांची झाली; परंतु हिंदुस्थानात दरएक पक्षाला एक एक वर्तमानपत्र चालविणे खर्चाकडून झेपत नाही. ही स्थिती हिंदी वर्तमानपत्रांचीच होती किंवा आहे असे नाही, तर इंग्रजी पत्रांचीसुद्धा होती व आहे. येथील इंग्रज लोकांत पक्षभेद सांगण्यासारखा नाही. म्हणून एक वर्तमानपत्र टाईम्ससारखे चाले व चालत आहे. त्याच ठिकाणी एकादे गॅझेटसारखे काही वर्ष चालले. त्या दोघांत वास्तविक पक्षभेद नव्हता. जो होता तो उघड पोट भरण्याकरता स्वीकारलेला नव्हता. तो कोणता म्हणाल, तर हिंदी लोकांचा पक्ष कधी उचलून धरावयाचा. तेवढ्याने काही पोट भरत नसे. या म्हणण्याची सत्यता दाखविण्याकरताच की काय कोण जाणे हिंदी लोकांची बाजू उचलणारे ते मुंबई गॅझेट मागेच बंद पडले.

रावसाहेबांचा पक्ष नवा होता व त्याच्या समर्थनार्थ त्यांना स्वतंत्र पत्र पाहिजे होते त्याप्रमाणे हा विचार त्यांनी दादाभाई नवरोजींस कळविल्यावरून पत्रास आश्रय मिळण्यास होईल ती मदत करीन म्हणून त्यांनी वचन दिले. (२४.१२.१८६३ रो. इं.) "पत्र उत्तम निघाले पाहिजे. खर्चाकडे पाहून उपयोग नाही असे करसनदास व आम्ही ठरविले होते. नारायण महादेव यांच्याजवळ तीन वर्षांचा ठराव करण्यास मला अधिकार दिला होता." (रो.इं.)

१८६४ च्या आरंभापासून, रावसाहेबांच्या स्वत:च्या मालकीचे पत्र, 'नेटिव्ह ओपिनियन' या नावाचे आठवड्यातून एकदा इंग्रजीत प्रसिद्ध होऊ लागले. पत्राचे नाव 'नेटिव्ह ओपिनियन' दिले याचे कारण त्यात, "रागाने कोण आंठी घालीत आहे अथवा लोभाने कोणाच्या चेहऱ्यावर हास्याची छटा दिसू लागली आहे इकडे लक्ष न देता राजकीय, सामाजिक व नैतिक विषयांवर नेटिव्हांनी स्वतंत्र मते प्रसिद्ध करावयाची होती." त्यात चालकांचा मुख्य हेतू "सरकारास साहाय्य करण्याचा होता." सरकाराचे स्वरुप विराट पुरुषाच्या स्वरूपासारखे, "सहस्त्रशीर्ष, सहस्राक्ष व सहस्रपाद आहे." तरीही, "नेटिव्ह लोकांच्या स्वतंत्र मतांची त्याला अपेक्षा आहे. सरकारने हाती घेतलेल्या विषयांवर नेटिव्हांनी स्वतंत्रपणे चालविलेली चर्चा त्यास इष्टच आहे. म्हणून जी माहिती फक्त नेटिव्हांसच असू शकेल ती देऊन सरकारास साहाय्य करण्याचा" त्यांचा हेतू होता. याशिवाय चालकांचे मनात, "नेटिव्ह लोकांस स्वतंत्रपणे विचार करावयास लावून त्यांच्या विचारांस उच्च वळण लागण्याकरता", "त्यांच्या गुणदोषांचे विवेचन करून", "त्यास सन्मार्ग दाखवून", "मित्राप्रमाणे त्यांच्या हिताचे संरक्षण करावयाचे होते." "वेदांती म्हणतात तसा हा उदरनिमित्त घेतलेला वेष नव्हता." "युरोपियन व नेटिव्ह यांच्यामधील गैरसमज नाहीसा करून सख्य वाढवावयाचे होते." "हे सर्व हेतू जर अंशतः साधतील तर या कार्यात घातलेल्या भांडवलाचा व्यापारी दृष्टीने पूर्ण नाश झाला तरी चालकांची तयारी होती." समग्र इंग्रजीत असे नेटिव्हांनी स्वमत प्रदर्शनार्थ चालविलेले असे हे पत्र होते म्हणून प्रथम सांगितल्याप्रमाणे या पत्रास 'नेटिव्ह ओपिनियन' हे सार्थ नाव चालकांनी दिले होते.

प्रथम दर आठवड्यास प्रचलित महत्त्वाच्या राष्ट्रीय विषयांवर शिरोभाग अग्रलेख,नंतर आठवड्यात घडून आलेल्या कमी महत्त्वाच्या अशा गोष्टींवर चर्चा व शेवटी बोधप्रद व मनोरंजक वर्तमानसार असे इष्ट तेच प्रकार या पत्रात येत असत. सारांश, पश्चिम हिंदुस्थानातील राष्ट्रीय पक्षाचे हे एक पत्र होते यात संशय नाही.

याचे अंक प्रथम ५०० काढीत असत व महिना खर्च निदान खाली दिल्याप्रमाणे होता.

एडिटर व व्यवस्थापक वि. भागवत	२०० रु.
१ कारकून	१५
१ शिपाई	८
१ छपाई	४७४
एकूण	६९७

वार्षिक वर्गणी १५[२] रुपये होती. त्याचा आकार लोकाभिरुचीप्रमाणे उत्तम ठरलेला म्हणजे 'सॅटरडे रिव्ह्यू'चा होता. पुढे नारायण परमानंद यांना व्यवस्थापक व एडिटर तेवढ्याच पगारावर नेमून

भागवत यांस १०० रुपये पगारावर दुय्यम एडिटर नेमले होते. लेखक या नात्याने नारायण परमानंद यांची अगोदर ख्याती झालेली होती. त्यांच्याशी दोन वर्षांचा करार करण्यात आला. त्याच्या आत ते काम सोडून गेले तर ५० रु. दरमहा परमानंद यांनी नेटिव्ह ओपिनियनच्या मालकास द्यावे; परंतु मालकांनी त्यांना मुदतीच्या आत जावयास सांगितले तर त्यांनी परमानंद ह्यास दरमहा १०० रु. यावे असे ठरवले होते.

याचे काही अंक विलायतेस जात असत. एका इंग्रज वाचकाने ५.४.१८६४ च्या पत्रांत रावसाहेबांना कळविले की, तुमचे नेटिव्ह ओपिनियन देशहित करील असा संभव दिसतो. कारण त्यांतील व्यक्ती-द्वेषरहित समर्याद लेख बुद्धिमान मनुष्याच्या हातचे आहेत असे वाटते. हे पत्र युनियन प्रेसमध्ये छापून काढावे असे ठरण्यापूर्वी जुन्या सोनापूर गल्लीत जनार्दन बापूजी हे एक 'इंडीयन बॅनर नावाचे' पत्र आपल्या छापखान्यात काढीत असत. त्या छापखान्यात नेटिव्ह ओपिनियन छापून काढावे अशा विषयीचा काही पत्रव्यवहार रावसाहेबांचे मित्र कावसजी यांनी चालविला होता. एकमेकांच्या अटी न जुळल्यामुळे त्यातून त्याचवेळेस काही निष्पन्न झाले नाही. पुढे लवकर परमानंद हे आपली अन्यत्र सोय पाहू लागले; कारण त्यांच्या योग्यतेच्या मनुष्यास २०० रु. हे वेतन अल्प होते.

वाटला होता तेवढा आश्रय पहिल्या वर्षाच्या अंती मिळाला नाही. पुढे राजधानीपेक्षा बाहेरगावच्या लोकांकडून आश्रय मिळून पत्राची वाहवा होऊ लागली व लवकरच खर्चापुरते उत्पन्न वाढेल असे चालकांना वाटले. भिडेभाडेने वाढविलेल्या वर्गणीदारांच्या पैशावर पत्र चालविण्यापेक्षा आम्ही पत्र बंद करू असा चालकांचा बाणा होता.

या वर्तमानपत्राची ख्याती वाढतच होती. मि. काघ्लॅम साहेबांनी उदास यांना लिहून कळविले, "जन्मापासून आजपर्यंत झालेली आपल्या वर्तमानपत्राची वाढ अभिनंदनीय आहे." विनायकराव भागवत यांनी २६.५.१८६५ च्या पत्रात कळविले की, " फ्रेंड पत्राची सर नेटिव्ह ओपिनियनला आली आहे अशी कृष्णशास्त्री व रामकृष्णपंत भांडारकर यांची सर्टिफिकिटे मजजवळ आहेत."

विनायकराव भागवत, नवानगर येथे ५०० रुपयांवर सेक्रेटरी म्हणून १८६५ च्या ऑक्टोबर महिन्यात जामसाहेबांकडे नोकरीवर गेले. ते वेळेस रामभाऊ उदास हे त्यांच्या जागी आले व नारायण महादेव परांजपे हे नेटिव्ह ओपिनियनच्या संस्थेस येऊन मिळाले. १८६६ मध्ये बाळकृष्ण लक्ष्मण बापट हे मिळाले.

कोलंबोचे प्रसिद्ध हिंदी बॅरिस्टर मुत्तुकुमार स्वामी यांनी रावसाहेबांना १५.११.१८६५ च्या पत्री नेटिव्ह ओपिनियनविषयी आपले मत कळविले ते असे- हिंदुस्थानची आठवण मला जेव्हा जेव्हा होते तेव्हा तेव्हा विश्वनाथ हे नाव त्यापासून पृथक करता येत नाही. लढते, लढते, जिते रहो! मला नेटिव्ह ओपिनियनचा अंक मिळतो व टाइम्सचाही मिळतो. तुमचे पत्र आस्ते आस्ते विजयी होत आहे.

रावसाहेब स्वत: या पत्रात लेख लिहीत असतच व त्यांचे मित्र कावसजी एदलजी खंबाटा[३] हेही लिहीत असत. क. जेकब साहेबांनी असे कळविले की, 'नेटिव्ह लोकांनी लिहिलेल्या इंग्रजी

लेखात जे हिंदी वळण दिसून येते ते तुमच्या वर्तमानपत्रांतील लेखात दिसत नाही. पुन्हा त्यांनी १९.११.१८६६ च्या पत्रात कळविले की, विलायतेतील लोकांना असे वाटते की, हे पत्र हिंदुस्थानांत राहिलेल्या पण असंतुष्ट असलेल्या इंग्रज गृहस्थांनीच चालविले आहे.

पुढे २४.९.१८६७ मध्ये सुद्धा क. जेकब साहेबांनी रावसाहेबांना कळविले, "नेटिव्ह ओपिनियनची योग्यता मोठी आहे असे मी मानतो. त्यातील काही उत्तम लेखांत तुमचे वळण मी तेव्हाच ओळखू शकतो." याच पत्रात जेकब साहेबांनी वर्तमानपत्रात कोणत्या जाहिराती घ्याव्या न घ्याव्या याविषयी असा उपदेश केला होता- "हालोवेच्या गोळ्यांच्या जाहिरातीशिवाय तुमचे पत्र चालावे अशी मी इच्छा करतो. वाटले तर ती अगदी थोडक्यात व जरा कोना कोपरा पाहून अशी छापा. प्रमुख जागेवर असल्या जाहिराती छापणे म्हणजे प्रतिष्ठित पत्रास कमीपणा आणणे असे आमच्या इकडे समजतात. मग तुमच्या तिकडे काय समजतात कोणाला ठाऊक? पहिल्या वर्गाच्या पत्राचा संबंध या स्वयंसिद्ध वैद्याशी काडीभरही उपयोगाचा नाही."

१८६६ सालापासून यात हायकोर्टाचे निवाडे देण्याकरता एका पृष्ठाची भर घालण्यात आली. बाहेरगावच्या वकिलास तर हा बेत आवडून अंक जास्त खपू लागले. या रिपोर्टाचे उतारे घेण्याचा हक्क आपणाकडे पुढे राखून ठेवण्यात आला यामुळे काही बाहेरगावची गुजराती पत्रे यातून उतारे घेऊन भाषांतर करीत, ती नाखूष झाली.

पुढे दोन वर्षांनंतर 'हे पत्र घेऊन वाचावे' अशी केवळ मराठी जाणणाऱ्यांस झालेली इच्छा पुरविण्याकरिता मराठीत लेख त्यातच लिहिण्याची व्यवस्था वर्गणी वाढविल्याशिवाय करावी असे ठरले. त्याकरिता एका जादा पृष्ठाची भर आकारांत घालण्यात आली. वर्गणीदार वाढविण्याचा त्यात शिवाय हेतू होता. १.७.१८६६ ला मिश्र अंक निघाला. काही मुशाहिरा घेऊनही स्वतंत्र पत्रव्यवहाराच्या कामाकरिता बाहेरगावचे चांगले लोक मिळत नसत. काही वर्षे झाल्यावर खर्च व उत्पन्न यांचा आढावा घेतल्यावर असे दिसून आले की १२,६०० रुपये तोटा आला. तो मालकांनी पदरचा लावला. त्यांचे ओझे कमी करण्याकरता एका उदार गृहस्थाने ४००० रु. दिले व दुसऱ्याने १००० रु. दिले. त्यांची नावे देण्याची इच्छा नव्हती.

पुढे पुढे त्यात हायकोर्टाचे निवाडे मराठी लोकांकरता छापून पुरवणी म्हणून वाटले जात. त्यांचे काम रावसाहेब स्वत: व गणपतराव भास्कर हे करीत व दरमहा ५० रु. पगार घेत. १८६६ च्या नोव्हेंबरमध्ये, एका प्रसंगी नामदार आर्नोल्ड यांनी या रिपोर्टाची तारीफ केली होती.

१८६९ च्या जून महिन्यात छापखान्यातील एका कारकुनाने नीट हिशोब न ठेवल्याने छापखान्याचे फार नुकसान झाले असे आढळल्यामुळे छापखाना काढून टाकून मि. नानाभाईकडे छापण्याचे काम रावसाहेबांनी सोपविले, व्यावहारिकदृष्ट्या जरी मोठा तोटा झाला असला तरी इतका तोटा सोसण्याचे कारण असे की, नैतिकदृष्ट्या आम्हास लाभच झाला असे मालकास वाटले. मुंबईच्या बाहेरील लोकांस नेटिव्ह ओपिनियनचा उपयोग फार झाला. त्यांना जरा स्वस्त अशा इंग्रजीत निघणाऱ्या स्वतंत्र मताच्या वर्तमानपत्राची जरूरी होती. मराठी पत्रांवर त्यांची तहान भागेना. कारण मराठी वर्तमानपत्रात दुसऱ्या पत्रातील लेखांची भाषांतरे समग्र अथवा सारांशरूपाने थोड्याशा

फरकाने येत असत. आणखी त्यात येणारे विषय म्हणजे, "सूत्रदरिद्रतेला पावलेले दोनच असत. एक विधवापुनर्विवाह व दुसरा स्त्रीशिक्षण."

१८७० च्या जानेवारी महिन्यापासून मे अखेरपर्यंत रावसाहेब आपल्या कुटुंबाच्या प्रकृतिस्वास्थ्याकरता महाबळेश्वर मुक्कामी जाऊन राहिले होते. रावसाहेब मुंबईत असता नेटिव्ह ओपिनियनच्या लेखांतील प्रूफ लेखकांकडून मंजूर होऊन आले म्हणजे, त्यावर एकवेळ नजर टाकून, काही कमी जास्ती करावयाचे की नाही ते पाहून छापायला शेवटचा हुकूम देत असत. महाबळेश्वरास विश्रांतीकरता गेल्यावर मात्र असे करणे शक्य नव्हते; कारण सर्व लेख, पत्र निघावयाच्या तारखेपर्यंतही तयार नसत. तितक्यात काही महत्त्वाचा विषय निघाला तर असा उशीर होणे साहजिक होते. मग त्याचे प्रूफ महाबळेश्वरास पाठवून रावसाहेबांची मंजुरी घेण्यास सवड नसे. म्हणून ते काम त्यांनी आपले मित्र गणपतराव भास्कर यांच्याकडे सोपविले होते. यावेळी उदास येथे नव्हते. त्यांच्या जागी गोविंद कृष्ण रानडे बी. ए. हे होते. जरा काही दिवस बाळकृष्ण शास्त्री बापट काही काम छापखान्यात बघत असत. मि. कावसजी यांच्या तल्लख लेखांतील एखादा शब्द गणपतरावजी बदलीत. मि. कावसजी यांनी रागाने एक दिवस रावसाहेबांना लिहिले की, "शनिवारी घडलेल्या प्रकारावरून पाहता मला स्वाभिमान धरून तुमच्याशी संबंध ठेवता येत नाही, असे स्पष्ट सांगावे लागत आहे." नेटिव्ह ओपिनियनमधले लेख नेहमी निर्भीडपणे लिहिलेले असत. तरी कावसजींचे समाधान तेवढ्याने होत नसे. त्यांनी मागे एकदा १०.१.१८६४ च्या पत्रातच कळविले होते ते असे- "तुमच्या लेखातील समर्यादपणा व पोक्तपणा म्हणजे कोणते गुण आहेत? मुळमुळीतपणाशिवाय दुसरे नाहीत! स्थानिक नाव मिळविण्याचे आलेले प्रसंग तुम्ही अनेकवेळा घालविले आहेत."

एका हिंदी मनुष्याची मोठ्या हुद्यावर नेमणूक झाली. कावसजी त्यावर टीका करताना आपल्या लेखात म्हणाले, 'यांचे कल्पित शिक्षण इ.' गणपतरावांनी कल्पित शब्द काढून टाकला. ते कावसजींस आवडले नाही. नानाभाई राणिना यांनी सांगितले की, व्यक्तिविषयक चेष्टा करणारे लेख कावसजी यांनी लिहू नये हे खरे; पण वादग्रस्त व शीघ्रसंक्षोभकारक लेख आम्ही आपल्या पत्रात नेहमी लिहावे.

रावसाहेब जाग्यावर (मुंबईस) असले म्हणजे सर्व लेखकांची समजूत घालून जो इष्ट तो फेरफार त्यांच्या लेखांत करून घेत. ते काही अंशी तरी साधावे म्हणून त्याची एक खुबी गणपतरावास रावसाहेबांनी सांगून ठेविली होती ती अशी, "मन स्थिर व डोके शांत, ठेवा. सावधान राहून लेखांतील अकारण तीव्रता दिसेल ती जरा सौम्य करा." तथापि दुय्यम लेखकांशी शांतपणे करावी लागलेली ही रोजची वाटाघाट पाहून रावसाहेबांनी विनायकराव भागवत यांना लिहिले की, एकदा एकाला एडिटरच्या कामावर नेमला म्हणजे त्याची लेखणी आवरून धरावयाला किती कठीण जाते ते एकट्या नारायणालाच ठाऊक! (८.५.१८७०)

तरी एकदा एडिटर म्हणून रावसाहेबांनी एखादा मनुष्य नेमला म्हणजे त्याच्या कामात ते हात घालीत नसत याचे एक उदाहरण डायरीत लिहिलेले सापडते.

xx मंगेश यांचा छळ एका कॉन्स्टेबलने केला होता त्याची कहाणी सांगत ते आले व म्हणाले, 'ने. ओपिनियनच्या एडिटरला माझ्या गाऱ्हाण्याविषयी लिहावयास सांगा.' मी म्हटले, 'एडिटर माझा नोकर नाही. नेटिव्ह ओपिनियनला जर काही किंमत असेल तर त्याच्या कामात हात घालणे त्यास आवडणार नाही व नसेल तर तुम्ही भरीस पडण्यात अर्थ नाही.' ते म्हणाले, 'हे पत्र नेटिव्हांचे मत प्रदर्शित करणारे आहे. म्हणून माझे गाऱ्हाणे ऐकले पाहिजे नाही तर मी वर्गणी देणार नाही.' मी सांगितले, 'असला संशयित वर्गणीदार आम्हास नको.'

मि. टक्कर यांनी, एकदा मि. कावसजीस विचारले, (कारण हे, ने. ओपियनमध्ये लेख लिहितात हे त्यांना माहीत नव्हते) "नेटिव्ह ओपिनियनच्या लेखकांना काही फायदा पडतो काहो?" त्यावर मि. कावसजी यांनी उत्तर दिले, "आम्ही स्वेछाप्रेरित होऊन लेखकांचे काम करतो रोजंदारीवर करीत नाही. आमच्या श्रमाच्या मुळाशी प्रेम आहे." हे ऐकून मि. टक्कर साहेबांस आनंद वाटला व त्यांनी आमच्या लेखांतून दिसून येणाऱ्या स्वतंत्र बाण्याची स्तुती केली. (१६.४.७० चे मि. कावसजी यांचे रावसाहेबांना पत्र)

इतकी प्रतिष्ठा या पत्रास यावयास काही उत्तम मंडळीच्या वयाची ५-६ उत्तम वर्षे व सततोद्योग कारण झाला यात संशय नाही व हे पत्र इतके लोकप्रिय झाले होते की, "नेटिव्ह ओपिनियनचा अंक कधी एकदा बाहेर पडून हातात पडतो" असे लोकांना होत असे.

नानाभाई राणिना यांच्याकडे पत्र छापावयाचे काम गेल्यापासून दुसरी एक गैरसोय होऊ लागली. अगदी ताज्या प्रचलित विषयांवर टीका करावयाची म्हणजे मुख्य मजकूर अगदी शेवटल्या दिवशी छापावयास येई. वेळेवर अंक निघण्याकरता जादा माणसे तरी ठेवावी लागत अथवा उशिरा बसवून मनुष्यास सवाई द्यावी लागे. खर्च वाढे व छापखान्याच्या इतर व्यवसायात थोडी अडचण पडे. त्यामुळे त्यांची थोडी कुरकुर सुरू झाली. छपाईकरता जुना छापखाना पुन्हा सुरू करता येईल की काय असा विचार सुरू झाला. त्याचे सामान पडलेच होते. बाळकृष्णशास्त्री बापट हे तो छापखाना घेण्यास तयार झाले. पत्राची ही जबाबदारी अंगावर घेता येईल तर पाहू लागले. मालकी, छापखाना व पत्राची व्यवस्था, शास्त्रीबुवांच्या हवाली करण्याचा विचार रावसाहेबांनी १६.१.१८७० च्या सुमारास चालविला होता. कार्यबाहुल्यामुळे नेटिव्ह ओपिनियनची व्यवस्था रावसाहेबांनी १८७१ साली दुसऱ्यावर सोपविली. "नेटिव्ह ओपिनियनची व्यवस्था माझ्याकडे नाही. मी मला वाटेल तेव्हा थोडे लिहीत असतो." (१८.४.१८७४ चे ज. जेकब यांना पत्र) १८७२ मध्ये खप वाढावा म्हणून १५रु.ची वर्गणी १२ रु.करण्यात आली. १८७६ साली इंदुप्रकाशाचे मालक विष्णुशास्त्री पंडित हे परलोकवासी झाले. तेव्हा या छापखान्याची व्यवस्था पाहाण्यास १८७६ साली इंदुप्रकाश छापखान्यातील अनुभविक गृहस्थ मोरो विठ्ठल वाळवेकर हे मिळाले. त्यांना नारायण महादेव परांजपे हे येऊन संस्थेस मिळाले होते. यांना त्यांचे बंधू हरिभाऊ परांजपे साहाय्य करू लागले. पुढे काही दिवसांनी प्रसिद्ध बापूसाहेब आठल्ये हे लेखकांचे काम करीत. पुढे लवकरच नारायणराव परलोकवासी झाल्यावर हरीभाऊ परांजपे यांच्याकडे छापखान्याची व पत्राची व्यवस्था आली व हरिभाऊ हे नित्यनेमाने लवकर उठून व्यायाम घेण्यास महालक्ष्मीच्या समुद्राकडे जात असत. तेव्हा

घरी जाताना रावसाहेबांच्या बंगल्यावर येऊन त्यांच्या सन्निध ऑफिसमध्ये बसत, वेळ झाल्यास रावसाहेब त्यांना काम करता करताच एकादे दुसरे स्फुट तोंडी सांगत तेवढे लिहून घेऊन परत येत. रावसाहेबांच्या मागे हे पत्र हरिभाऊ परांजपे यांनी बरेच दिवस चालविले होते. लेखकाचे काम ते स्वत: व मि. ऱ्हीयाट्सेक, दामोदर कृष्ण करंदीकर. बीए. एलएल.बी., रामभाऊ सहस्रबुद्धे वगैरे करीत असत. हरिभाऊंच्या मागे हे पत्र बंद झाले.

नेटिव्ह ओपिनियन पत्राबद्दल इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध झालेली काही मते

ज्यांचे चालकत्व विश्वविद्यालयाच्या ग्रॅजुएटकडे असते त्यांचे स्वरूप इतर कोणी चालविलेल्या पत्रांहून भिन्न असते. बी. ए. मंडळी हॅलम, मेकॉले व बर्क यांच्या लेखात अवगाहन केलेली असते व राजपक्षावर प्रजापक्षाने मिळविलेला जय त्यांना सारभूत वाटू लागतो व त्या धोरणाने हे लोक लेख लिहू लागतात. म्हणून त्यांना काही अँग्लोइंडियन पत्रे 'विषारी सर्प', 'कृष्णकारस्थानी', 'धंद्याने राजद्रोही' इत्यादी विशेषणे देऊ लागतात व थोडक्यात, सांगावयाचे म्हणजे त्यांना ब्रिटिश राज्याचे शत्रू समजतात व यांची मुस्कुटदाबी करावी अशा सूचना करू लागतात. असा गहजब ने. ओपिनियन पत्रावर आला नाही. सर जॉर्ज बर्डवुड यांनी लंडनमध्ये एका सोसायटीपुढे, 'हिंदी वर्तमानपत्रे' हा विषय मुद्दाम व्याख्यानास घेऊन सांगितले की, "हिंदू पेट्रियट, नेटिव्ह ओपिनियन, रास्त गोफ्तार व इंदुप्रकाश यांचा खप चांगला असून यांच्या लेखात स्वतंत्र बाणा व राजभक्ती दिसून येते." पुढे १८७२ सालात २.११.१८७२ च्या सॅटरडे रिव्ह्यूमध्ये हिंदी वर्तमानपत्रांवर टीका करताना एका लेखकाने खाली दिल्याप्रमाणे मत दिले आहे- "कलकत्त्यास हिंदू पेट्रियट व बेंगाली; मुंबईस अर्धे इंग्रजीत निघणारे नेटिव्ह ओपिनियन, मित्रोदय व इंदुप्रकाश इतकी पुढारी पत्रे आहेत. त्यांचे वजन जलदीने वाढत आहे. नेटिव्ह ओपिनियनमधील लेख फार चांगले लिहिलेले असतात. 'ब्रिटिश राज्याचा सूर्य हिंदभूमीवर सतत प्रकाशित राहो अशी इच्छा प्रत्येक हिंदी मनुष्याची आहे.' हा नेटिव्ह ओपिनियनमधील उतारा इंग्लंडची हिंदुस्थानास गरज आहे असा ठरीव सिद्धांत प्रकाशित करीत आहे."

१८७१ च्या एप्रिल महिन्यात ७ वर्षे नेटिव्ह ओपिनियनची सेवा करून, त्याचे एडिटर आपल्या वाचकांस रामराम करून मोकळे झाले. त्यावेळेला हे पत्र चालविताना, बुद्धिनैपुण्य व सदसद्विवेकबुद्धी दाखविली म्हणून इंडियन मिररने, फार परिश्रम घेऊन चांगला विजय मिळविला म्हणून पेट्रिअटने, फार काळजीपूर्वक पत्र चालविले म्हणून गुजरात मित्राने, त्यांची स्तुती केली. या लेखात रावसाहेबांचे नाव नाही. मोघमपणे एडिटर असा शब्द वापरला आहे. १८७१ च्या ने. ओ. च्या कुठल्याही अंकांत रावसाहेब एडिटरच्या कामातून मोकळे झाले असा उल्लेख नाही किंवा दुसरा एकादा लेखक काम सोडून गेला असाही उल्लेख नाही; परंतु सात वर्षे सेवा केलेले एडिटर रावसाहेबच असावे असा तर्क करण्यास जागा आहे. 'मी हल्ली ते काम करीत नाही.' असा उल्लेख रावसाहेबांच्या एक-दोन पत्रांत १८७१ च्या पुढे सापडतो. यावरून हे लेख रावसाहेबांना उद्देशून लिहिले असावे.

नेटिव्ह ओपिनियन पत्रातील निवडक लेख छापून प्रसिद्ध करण्यासारखे आहेत. कारण ते एक स्वतंत्र पत्र होते. कोणाच्या आश्रयावर अवलंबून नव्हते. स्वतंत्र झऱ्याच्या प्रवाहातील पाण्याप्रमाणे त्यातील लेख निर्मळ होते.

ने. ओ. च्या स्वतंत्र मताची शुद्धी अबाधित राहण्यास मुख्य कारण असे होते की, या पत्राच्या उत्पन्नावर त्याचे चालक पोटाकरता अवलंबून नव्हते. फायद्याकरता भलत्यासलत्या जाहिरातीसुद्धा या पत्रात ते घेत नसत. इतकेच नव्हे तर स्वमतप्रसारार्थ पदरास खोट लावून घेण्यास चालक तयार होते, त्यामुळे त्यांना कोणाची हांजी हांजी करावी लागत नसे. आपले खरे मत तेच ते देऊ शकत. वर्तमानपत्र हेच जर त्यांचे पोटाचे साधन असते तर वाचकांची खुशामत करताना त्यांचे मत दूषित झाले असते.

या पत्रातील सर्व लेखांचा सारांशही देणे येथे शक्य नाही म्हणून त्या पत्राचे स्वरूप काय होते ते संक्षेपतः देण्याचे योजले आहे.

प्रथम प्रचलित विषयावर अग्रलेख, काही लघु संपादकीय लेख, नंतर हिंदुस्थानातील अनेक वर्तमानपत्रातील व इंग्लंडातील वर्तमानपत्रांतील काही विषयावरील लेखांचे उतारे येत. ते बहुशः खालील पत्रातील असत-

सरामपूर (श्रीरामपूर) येथील फ्रेन्ड ऑफ इंडिया, अलाहाबाद येथील पायोनियर, सॅटरडे रिव्ह्यू (लंडन), बेंगाली, हिन्दू पेट्रियट, ज्ञानप्रकाश (पुणे), इंदुप्रकाश (मुंबई), होमन्यूस (इंग्लंड), वृत्तप्रकाश (नगर), मॉर्निंग हेरल्ड, सत्यदीपक, मद्रास टाईम्स, पूर्णचंद्रोदय (इंदूर), न्याय सिंधू, जामेजमशेद, इंग्लिशमन (कलकत्ता), इंडियन मिरर, डाकाप्रकाश, सिलोन ऑब्सरव्हर, टाइम्स (मुंबई), गॅझेट (मुंबई), ऑब्सरव्हर (पुणे), सिन्डियन, ओव्हरलन्ड मेल, डेली न्यूस, मद्रास स्टॅन्डर्ड, बेळगावसमाचार, जगन्मित्र (रत्नागिरी), महाराष्ट्रमित्र (सातारा), शुभसूचक (सातारा), नाशिकवृत्त, बरारसमाचार, गुजराथी, रास्तगोफ्तार, गुजराथमित्र, चाबूक, हरकारू इ. इ.

इतक्या पत्रातील उतारे देण्याचा मतलब जागा भरून काढण्याचा नव्हता. निवडक उतारे शोधून काढण्यात जितका वेळ लागत असे तितक्यात नवे लेखही लिहिता आले असते. परंतु वाचकांचे मनोरंजन होऊन काही ज्ञानाचा लाभ व्हावा व लोकमत विशेषतः हिंदुस्थानातील लोकांचे[४] काय आहे ते सर्वांस कळावे हा उतारे देण्याचा मतलब होता. उतारे देताना त्यांतील लेखांवर अल्प टीका येत असे. फ्रेंड आफ इंडिया (हिंदुस्थानाचा मित्र) हे नाव धारण करणारे पत्र श्रीरामपुरास निघत असे. ते हिंदी आकांक्षांचे विरुद्ध असे. त्यावर ने. ओ. मध्ये नित्य टीका येई. एकदा तर, 'मुखपृष्ठावर असलेले हिंदुस्थानचा मित्र हे आपले नाव बदलावे' अशीही सूचना ने. ओ. मध्ये आली होती.

नंतर विविध विषयांवर उपयुक्त माहिती देऊन वर्तमानपत्र हे नाव यथार्थ होण्यापुरते थोडे वर्तमानसार देण्यात येई.

आबालवृद्धांस विशेषतः खेडेगावच्या लोकांना प्रिय असलेली सरकारी अधिकाऱ्यांच्या बदल्यांची व नेमणुकांची बातमी असे. ती देताना नेमणुका चांगल्या कोठल्या व वाईट कोठल्या ते जरूर तेथे सांगण्यात येई.

रत्नागिरीच्या हायस्कूलमधील युरोपियन प्रिन्सिपॉल यांच्या कारकीर्दीवर लेख लिहून नेटिव्ह ओपिनियनने त्यांची बदली करून घेतली होती. "हे वेळेवर शाळेत जात नाहीत. दोन वर्षांत एकही मुलगा मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेस बसू शकला नाही; हे नालायक आहेत. यांच्या पगाराचा पैसा हिंदुस्थानातील गरीब रयतेच्या पैशावर बोजाच आहे. येथील उष्ण हवेत नांदण्यासारख्या यांना सवयी नाहीत. त्यांना घरची थंड हवा चांगली. आम्हास विद्याज्ञान करून स्वार्थ साधावयास आलेल्या या गृहस्थांच्या विरुद्ध लिहून यांचे नुकसान करण्याचा आमचा हेतू नाही! भांडारकरांसारख्या बुद्धिमान बी. ए. ला रत्नागिरीस आणल्यास लोकांचा फायदा होईल." याप्रमाणे डॉ. भांडारकर यांची नेमणूक झाली.

म्युनिसिपल कमिशनरच्या जागेवर डॉ. बर्डवुडसारख्या थोर इंग्रज गृहस्थाची नेमणूक व्हावी अशी शिफारस ने. ओ. करी.

मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या रोजच्या कामावर लिहिलेले लेख वाचनीय आहेत. मि. क्राफर्ड हे कमिशनर असता त्यांच्या उधळपट्टीवर या पत्रांत अनेक लेख आले होते. हे पत्र हात धुऊन त्यांच्या पाठीस लागले होते.

संस्थानिकांचा पूर्वेतिहास येत असे. त्यांची लोकसंख्या, उत्पन्न व राज्यव्यवस्था कशी आहे त्याची हकिगत येत असे. कारण हिंदी संस्थानिकांवरील लोकांचे प्रेम या सुमारास जरा वाढले होते. डलहौसीने पुष्कळ संस्थानिकास राज्य करीत बसण्याच्या दगदगीतून वाचविले होते व थोडे उरले त्यांना राजकीय पदार्थसंग्रहालयांत जुन्या राजांचे नमुने म्हणून शिक्षणाच्या रुमालाने साफसूफ करून रक्षण करून ठेवले असता जुन्या काळाचे स्मारक म्हणून तरी ते पाहावयास मिळावे अशी लोकांची शुभेच्छा असे. हिंदी संस्थाने व इंग्रजांचे राज्य या विषयावर ने. ओपिनियनमध्ये लेख बरेच आले आहेत. ते वाचनीय आहेत. "त्यात ब्रिटिश राज्याशी आमचा संबंध जुळून आला आहे यात मोठे राष्ट्रीय कार्य आहे. त्याची चिन्हे बघणाऱ्यास स्पष्ट दिसत आहेत. त्यांची राज्यव्यवस्था प्रागतिक आहे व तिची वाढ उत्तरोत्तर होणारी आहे, त्यामुळे आम्ही स्वत: ब्रिटिश राज्य अधिक चाहतो असे सांगून ब्रिटिश अंमलापासून नफे-तोटे दाखवून संस्थानातील अंमलाचे नफे-तोटे दाखवून दिले आहेत. ब्रिटिश राज्याच्या जमेस व खर्चास घालण्यासारखे जे होते ते घालून लोकांपुढे १८६८ साली हा खर्डा स्पष्टपणे ठेवून, "संस्थानिकांनी न्यायखाते व अम्मलबजावणीचे खाते ही निराळी करावी, चांगले कायदे करावे व तिजोरीतून खासगी खर्चास उचलावयाच्या पैशास आळा घालावा." असे सुचविले आहे व पुढे म्हटले आहे की, "संस्थानांतील अंमल जर म्हणण्यात येतो इतका जुलमी असता तर इंग्रजांची उत्तम व्यवस्था मनात आणून या संस्थानिकांची सर्व प्रजा एक दिवस उठून दुसऱ्या दिवशी संस्थानांची सरहद्द ओलांडून मुलां-बाळां-ढोरा-पोरां सुद्धा इंग्रजांची प्रजा बनली असती व मग हिंदी संस्थानिकांच्या वाटोळे फक्त सारंगीवाले, तबलजी व पैंजण घालून नाचणाऱ्या वारयोषिताच उरल्या असत्या!"

"इंग्रजांनी उदार शिक्षण देण्याची व मुद्रणस्वातंत्र्याची अशा ज्या दोन देणग्या दिल्या आहेत त्यांनी सर्वांचे कल्याण होऊन इंग्रजाची प्रतिष्ठा वाढेल असे सांगून इंग्रजांच्या राज्यपद्धतीच्या

संसर्गाने संस्थानिकांनी अंतर्व्यवस्था बदलावी.'' असे सुचविले आहे.[५] तशी आशा करण्यास जागा आहे असे दाखविण्यास सर रिचर्ड टेंपल मुंबईचे माजी गव्हर्नर यांच्या पुस्तकातील खालील उतारा दिला आहे.

''याशिवाय संस्थानिकांच्या विषयी सत्यधर्माने बोलावयाचे म्हणजे असे म्हटले पाहिजे की, आमच्या शंभर वर्षांच्या या देशावरील वर्चस्वाच्या काळात पुष्कळ चांगले हिंदी राजे होऊन गेले. त्यांची मोठी यादी देण्याची गरज नाही. ते प्रसिद्धच आहेत. त्याशिवाय उत्तम मंत्री होऊन गेले. उदाहरणार्थ, म्हैसूरचा पूर्णिया, इंदूरचे तात्या जोग, हैदराबादचे सालरजंग, ग्वालेरचे सर दिनकरराव व त्रावणकोरचे सर टी. माधवराव.''

हे लेख इंग्रजीत होते ते इतके लोकप्रिय झाले की, ते पुस्तक रूपाने पुन्हा छापवावे लागले.

राजकीय मंडळ्या व वर्तमानपत्रे यांचे कार्य कोणते याविषयी रावसाहेबांचे एक आवडते मत असे. त्याचा उल्लेख ने. ओ. मध्ये होत असे, ''हिंदी वर्तमानपत्रे व सभा यांचे कार्य व विलायतेतील पार्लमेंट सभेतील अधिकारारूढ पक्षास विरोध करणाऱ्या सभासदांचे कार्यही एकच आहेत. अधिकाररूढ पक्षाने करू घातलेल्या कामास पार्लमेंट सभेत विरोध करून त्यांची कसोशीने तपासणी करून लोकांच्या अनहिताचा भाग त्यातून काढून टाकून बाकीची कामे तडीस नेण्यास मदत करावयाची हे ते कार्य होय.''

''या संस्थांनी प्रचलित विषयांचा नीट अभ्यास करावा, देशासंबंधी सर्व तऱ्हेची माहिती गोळा करावी, काय काय सुधारणा होण्यासारख्या आहेत काय काय इष्ट आहेत, इ. इत्थंभूत माहिती मिळवावी म्हणजे या संस्थांचे वजन पडलेच पाहिजे.''

''विलायतेस ॲन्टी कॉर्नला लीग ही संस्था पहिल्याने तुच्छ मानिली जाई. पुढे अत्यंत प्रयासाने त्या संस्थेने लोकमत आपले बाजूस वळवून घेतले हे प्रसिद्धच आहे. तिचे अनुकरण करून आमच्या संस्थांनी आपल्या मनाप्रमाणे प्रजेचे कल्याण करून घेणे शक्य आहे.'' (३.४.१८७०)

''एवंच सरकारने केलेल्या कृत्यांतील चांगलेपणाची वाखाणणी करणे हे निराळे आहे व त्यातील खोड दाखवून देणे हे निराळे आहे; परंतु खोड दाखवून देणे हे ती नाहीशी करण्याच्या हेतूने दाखविण्यात येत आहे.'' असे या पत्राचे धोरण त्यातील लेख वाचल्याबरोबर ध्यानात येण्यासारखे आहे.

टीका करताना शब्दछल मुळीच करण्यात येत नसे. काय लिहावयाचे ते स्पष्टपणे लिहिले जाई. ''मनातले विचार दाबून ठेवून उगाच केलेला शब्दांचा उच्चार सोनाराच्या नळीतून इकडून तिकडे गेलेले वारे होय.'' म्हणून अवास्तविक स्तुतीच्या मागे, ने. आ. केव्हाही लागले नाही कारण, ''अशी स्तुती फार मादक आहे. तिच्या योगाने मुत्सद्दी मोह पावतात. तत्त्वज्ञानी विचारभ्रष्ट होतात व राज्ये नाश पावतात.''

ने. ओ. मध्ये 'बाहेरगावचा न्याय' या सदराखाली मॅजिस्ट्रेट व जिल्हाधिकारी यांनी केलेल्या निकालांवर खरपूस टीका येत असे. त्याचा उद्देश पुढे दिल्याप्रमाणे होता. ''स्वेझच्या कालव्यापासून

पुढे या बाजूला लोकमत नाही. कायदे अथवा सशास्त्र राजसंस्था लोकमताच्या दाबाशिवाय निष्फल होत असतात म्हणून अधिकारी हिंदी असोत अथवा इंग्रज असोत, त्यांच्या कृत्यावर टीका करून ती दूरपर्यंत प्रसिद्धी पावतील असे करावयाचे.'' अनेकवेळा हायकोर्टाने असले अन्याय नजरेस आल्यावर दूर केल्याची उदाहरणे ने. ओ. मध्ये दिलेली आढळतात. ''ब्रिटिश राज्याची बळकटी लोकमतावर आहे, असे प्रतिपादन या पत्रांत वारंवार येत असे.''

वाकस्वातंत्र्याबद्दल व लेखनस्वातंत्र्याबद्दल ने. ओ. सरकारास दुवा देत असे.

''ज्या गोष्टी आम्हाला नडतात त्याविषयी उघडपणे व खासगी रीतीने कुरकूर करण्यास जॉन बुलला जेवढा इंग्लंडात, तेवढा येथे आम्हास अधिकार आहे. आम्हास राजकीय हवामापन यंत्राकडे सतत सूक्ष्म नजरेने पाहात रहावे लागते. कारण एकाद्या वेळेस +x+ येथील लोहकांत उष्णता उत्पन्न करील, हवा पातळ होईल व राजकीय व्यापारावर परिणाम करणारे निराळेच वारे अन्य दिशेने वाहू लागतील! त्याचा नकाशा आमचे पाशी नाही.'' इ. इ. वर्णन वाचून ने. ओ. हे राजकीय पक्षाचे काम नावाड्याप्रमाणे करण्यास अवतरले होते हे उघड आहे.

ने. ओ.ने प्रामाणिकपणे केलेली टीका सरकारात आदरास पात्र होई. साऱ्याच्या थकलेल्या बाकीवर व नोटिशीच्या खर्चावर अल्प व्याज घेण्याचे एका अधिकाऱ्याने ठरविले. त्यावर ने. ओ. मध्ये टीका आल्यावर तो हुकूम रद्द झाल्याचे सरकारने ने. ओ. ला कळवले.

कित्येक इंग्रजी पत्रकारांस राहून राहून हिंदी लोकांची नालस्ती करावयाची सवय आहे. तिला अनुसरून कोणी काही लिहिल्यास स्वाभिमानपूर्वक त्याचा निषेध ने. ओ. करीत असे. एकदा ''हिंदीलोक हे कृतज्ञ नाहीत. त्यांच्या कोशांत 'मी आभार मानतो' हा शब्दसमुच्चय नाही.'' अशी तक्रार काही इंग्रजी पत्रात सुरू झाली. तेव्हा ने. ओ.मध्ये हिंदुस्थानचे हितशत्रू वॉरन हेस्टिंग्स यांच्या तोंडचे मि. बर्क यांच्या खटपटीने त्यांची कोर्टात चौकशी चालली असता कृतज्ञतेबद्दल हिंदी लोकांस दिलेले शिफारसपत्र छापून काढून त्याच्या जोडीला हिंदी धर्मास नावे ठेवणाऱ्या मिशनरी लोकांपैकी एकाने दिलेले शिफारसपत्र ने. ओ. ने छापिले, ''मी आधीच घेतलेल्या शपथेवर असे सांगतो की, हिंदी लोक स्वभावाने सौम्य व दयाळू आहेत. त्यांना अपकार केला असता ते जितके चिढतील त्याहून त्यांच्यावर उपकार केला असता अधिक कृतज्ञता दाखवतील. पृथ्वीच्या पाठीवर प्रबल दुर्विकारांस थारा न देणारे जे सुधारलेले देश आहेत त्यापैकी एक त्यांचा देश आहे.'' (वॉरन हेस्टिंग्स) ''कृतज्ञता हिंदी लोकांच्या रोजच्या राहाणीत आढळून येते. ते एकवेळ त्यांना केलेला अपाय विसरून जातील; पण उपाय केलेला कधी विसरणार नाहीत, हे मी २२ वर्षे व २८ दिवसांच्या अनुभवाने सांगतो.'' (चार्लस फोर्स, १८.१२.१८३९) ही प्रतिस्पर्ध्याबरोबर सामना करण्याची पद्धती ने. ओपिनियनची सर्व पत्रांस साधत नाही.

वरील गैरसमजाचा प्रकार वर्ज्य करण्याचा ने. ओ. उपदेश करी- ''इंग्लंडच्या हिंदुस्थानाशी घडून आलेल्या संयोगाने हिंदी राष्ट्राच्या सामाजिक, बौद्धिक, नैतिक व धार्मिक जीविताला चैतन्य प्राप्त झाले आहे. दोन्ही राष्ट्रांनी एकमेकांतील गैरसमज दूर करून विचारविनिमय सुरू केला पाहिजे.''

"हिंदुस्थानाच्या राजकीय भूमितीचा पाचवा सिद्धांत (जो गर्धभाला बुजवणाऱ्या पुलाप्रमाणे नूतन विद्यार्थ्यास भासतो तो) ओलांडून सर्वांना गेले पाहिजे. त्यास राजेरजवाडे, हिंदी प्रजा, ब्रिटिश प्रजा व घरचे मुत्सद्दी हे अपवाद नाहीत. सर्वांस स्वत:च्या कर्तव्याचे व जबाबदारीचे धडे शिकले पाहिजेत."

पार्लमेंट सभेतील वादविवादांत जेवढा बोधप्रद भाग असे तेवढा ने. ओ. नेहमी प्रसिद्ध करी.

युनिव्हर्सिटीमध्ये पदवीदान समारंभाच्यावेळी कलकत्ता, मद्रास व मुंबई येथे झालेली भाषणे ही पहिल्यापहिल्याने फार उत्तम असत. शिक्षण व ते देण्याचे हेतू व त्याचे परिणाम याविषयी जे विद्वानांस म्हणता येईल ते सर्व त्या वेळेस बोलून झाले नव्हते म्हणून हल्ली जी पदवीदान समारंभाच्या वेळी या देशांत सर्वत्र भाषणे होतात, त्यापेक्षा त्यावेळच्या भाषणांस फार रंग चढे व सर्व लोकांचे लक्ष त्याकडे स्वाभाविकपणेच वेधले जाई. "जुन्या वैभवाची स्मृती तत्काळ नष्ट होणार नाही हे साहजिक आहे व क्षम्य आहे; परंतु हल्लीच्या चढाओढीच्या काळात जे चढणार नाहीत ते पडतीलच, जे पुढे धावणार नाहीत, ते कदाचित या शर्यतीत मागे राहतील." इ. तरुणांस उपदेश करणारे सर सेटन कार यांचे १८६८ मधील कलकत्ता येथे झालेले भाषण फार सरस वक्तृत्वाने भरलेले ने. ओ. मध्ये समग्र आले होते. निवडक विद्वानांची व्याख्याने या पत्रांत सतत येत असत. सांख्यादी तत्त्वज्ञानावर डॉ. भांडारकरांसारख्यांची व्याख्याने, हिंदुस्थानाचे दारिद्र्य यावर दादाभाईंचे निबंध व बंगाली वक्ते बाबू केशवचंद्रसेन यांची नव्या धर्मावर व्याख्याने ही फार मननीय असत, ती ने. ओ. आदरेखून प्रसिद्ध करी.

एकदा पहिल्या पायरीपासून शेवटच्या पायरीपर्यंत अन्यायाविरुद्ध दाद मागून घेण्याचे उपाय ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेत कसे कसे उपलब्ध आहेत ते क्रमवार देण्यात आले होते, ते वाचले म्हणजे हाताने बोट धरून 'चाल चाल' या मंत्राचा उच्चार करून लहान बालकास चालावयास शिकविणाऱ्या आईची अथवा दाईची आठवण होते.

काउन्सिलांच्या कामगिरीवर नेहमी टीका असे. त्यात काउन्सिलांची कामे घाईने करू नये अशी मुख्य सूचना असे ती रावसाहेबांच्या पत्रव्यवहारांतही आढळते.

फार कायदे करणे म्हणजे फार औषधे घेऊन शरीरप्रकृती बिघडून घेण्यासारखे आहे असे वारंवार प्रतिपादन येत असे.

नवा कायदा करावयाचे वाटू लागले की, पुढील दोन तीन मुख्य प्रश्न विचारले जात.

१. कोणती अडचण दूर करण्याकरता कायदा करण्यात येत आहे?

२. ही अडचण दूर करावी अशा किती मागण्या लोकांकडून आल्या आहेत?

३. हा कायदा केवळ प्रयोगाखातर केला जात आहे काय?

कायदे करणारा तसाच कायद्याच्या मसुद्यावर टीका करणारा हे दोघे कायद्यात निष्णात असावे लागतात. त्याशिवाय तत्त्वार्थ निघत नाही. रावसाहेब स्वत: कायद्यात निष्णात असल्यामुळे त्यांनी केलेली टीका विचारार्ह असे.

लोकांमध्ये कधी कधी काही प्रश्न फार खळबळ उडवतात, त्यावर लेख लिहिणे हे लोकशिक्षण, लोकांचे मनोरंजन व लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे या तीन कार्यांशिवाय वर्तमानपत्राचे चौथे कार्य गणिले जाते. ते कार्य करताना ज्या विषयांवर ने. ओ. लेख लिही ते- कुलींचा प्रश्न, काळा गोरा यात दिसून आलेला फरक, आगगाड्यातील व्यवस्था अथवा गैरव्यवस्था, जोड्याचा व बुटांचा प्रश्न, शेअर बाजारातील सट्टेबाजी, वऱ्हाड प्रांत, कोर्टातील देखावे. (ज्यात अनुक्रम अंक टाकून त्यात प्रसिद्ध बॅरिस्टर ॲन्स्टी यांनी कोर्टात केलेल्या दंडलीचे वर्णन येत असे ते)

रेल्वेत स्त्रियांस कधी कधी त्रास पोहचल्याची उदाहरणे आढळली तर ने. ओ. हिंदी लोकांसच दोष देत असे व म्हणे, "आपल्या स्त्रीचे रक्षण जर करता येत नाही तर युरोपियनांप्रमाणे बरोबर घेऊन स्त्रियांना कशाला फिरवावे! दुष्ट लोकांची खात्री पिनल कोडाच्या कलमांतील शब्दांवर केलेल्या टीकेने होत नसते. घोड्याचा चाबुक घेऊन त्याच्या प्रहाराने चांगली खात्री त्वरित होते व अशा बहाद्दराला ब्रिटिश मॅजिस्ट्रेट पुरुषार्थ दाखविता येतो म्हणून मानच देईल व सहानुभूती दाखवेल." सोल्जरांची लीला येत असे; तशी एकदा सोल्जरांच्या हातून हिंदी मनुष्यास इजा झाली तेव्हा त्यांनी इस्पितळापर्यंत त्यास वाहून नेल्याची हकिगतसुद्धा आली होती. यावरून असे सिद्ध होते की, एखाद्या विशिष्ट वर्गाबद्दल विनाकारण पूर्वमत न होऊ देण्याची खबरदारी ने. ओ. घेत असे.

स्त्रीशिक्षणास तर हे पत्र वाहिलेलेच होते. त्यासंबंधी सर्व चळवळींची हकिगत ने. ओ. मध्ये प्रसिद्ध होई. विधवा विवाहाच्या बाबतीत प्रथम ने. ओ. ने चांगली कामगिरी केली आहे.

शिमग्याच्या सणातील बीभत्स प्रकार सोडण्याचा उपदेश या पत्रात येत असे.

दुष्काळ, अग्निप्रलय इ. आपत्तीने लोक त्रस्त झाले असता आपत्तिनिवारणार्थ द्रव्य गोळा करून त्यांचा विनियोग इष्ट तऱ्हेने ने. ओ. करीत असे.

याशिवाय साधकबाधक प्रमाणे देऊन खालील विषयांवर लेख येत असत- होम चार्जिस, लष्करी खर्च, सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये हिंदी लोकांचा प्रवेश होण्याकरता दोन ठिकाणी परीक्षा घेण्याची सूचना, न्यायखात्याची व अंमलबजावणी करणाऱ्या खात्याची फारकत, स्वराज्य (काहीतरी प्रातिनिधिक पद्धतीचे), साम्राज्याच्या खर्चाची विभागणी, राज्यकारभारात आमचे अंग, हिंदुस्थानाकरता हिंदुस्थान, बहुजनसमाजास प्राथमिक शिक्षणाची आवश्यकता, लवाद कोर्ट, दारूचे व्यसन[६], वाङ्मयात्मक शिक्षण, विरुद्ध, यांत्रिक शिक्षण, शारीरिक शिक्षण, प्रवासवर्णने, बनारस, आग्रा व कानपूर इ. शहरांची वर्णने.

वर दिलेल्या विषयात जे राजकीय गाऱ्हाणी गाणारे काही विषय आहेत, त्यांना ऐतिहासिक महत्त्व आहे; कारण आता राजकीय सुधारणा बरीच होऊन लोकांना अधिक राजकीय हक्क प्राप्त झालेले आहेत.

किरकोळ विषय कोणते अगोदर घ्यावे याविषयी रावसाहेबांनी आपले धोरणपत्रिकेचे संपादक शिशिर बाबू यांना एकापत्री कळविले होते ते असे, "मी जर तुमच्या ठिकाणी असतो तर तूर्त कायदे काउन्सिले व सिव्हिल सर्व्हिस हे विषय जरा बाजूला ठेवून आगगाड्या, चौकीदारी व सर्व्हे इ. सर्व विषय रयतेच्या दाराशी भिडलेले हातात घेतले असते. या विषयीची गाऱ्हाणी दीर्घकालीन आहेत."

काही काही फार मनोरंजक व बोधप्रद विषय येत. त्यांत पुढे दिल्याप्रमाणे विषय असत. अकबराचा धर्म, पीटर दि ग्रेट रशियाचा बादशहा याचे मृत्यू पत्र. (ज्यात रशियन लोकांची तत्कालीन राजनीती व तिचे भावी धोरणही दिसून येत आहेत ते)

"लॅटिन भाषेपेक्षा शब्दप्राचुर्यवती, ग्रीक भाषेपेक्षा अर्थानुनेय व दोघींपेक्षा स्निग्ध" या शब्दांत विल्यम्स जोन्स यांनी वर्णन केलेली व "पूर्णपणे व स्पष्टपणे साहजिक रीतीने अमूर्त कल्पना प्रदर्शित करण्यास इंग्रजी भाषेहून समर्थ अशी परिपूर्ण" म्हणून डॉक्टर हॉग यांनी वाखाणलेली जी संस्कृत भाषा तिचेवर निबंध येत असत. दारिद्र्य, उद्योग इ. सर्वकाळी सारख्या महत्त्वाच्या विषयांवर छोटेखानी निबंध येत ते फार सुटसुटीत असत. उदाहरणार्थ पुढील शिक्षण या विषयावरील निबंधाचा भाग, (पॅरा पहिला.)

शिक्षण

आता याकाळात शिक्षण म्हणजे काय हे सांगत बसणे एकवेळ सांगितलेली गोष्ट पुन्हा सांगण्याप्रमाणे आहे.

अज्ञानाचा नाश शिक्षणाने होतो. शिक्षणाने रानटी मनुष्यास आपल्या पाशवी शक्तीचे आवरण करता येते. मत्सरी मनुष्यास मात्सर्याचा लोप करता येतो. व्यसनी मनुष्यास व्यसनाकडे असणारी प्रवृत्ती नाहीशी करता येते. दरिद्री जनास दारिद्र्याच्या वेदनांचे शमन करता येते व श्रीमंतास त्याच्या प्रमाणातीत लक्ष्मीचा मद व गर्व यांचा ऱ्हास करता येतो. इ.

विरोधाभास हा अलंकार रावसाहेबांचा आवडता असे तो त्यांच्या पत्रव्यवहारांत आढळतो तसा ने. ओ. मधील लेखांतही आढळतो. त्याचा एक मासला असा आहे, "जिंकणाऱ्यास कोण जिंकतो? जिंकलेला! आम्हाला जिंकणाऱ्यास आम्ही जिंकले असा गर्व कधी कधी निरुपद्रवी जिंकलेल्यास करता येतो. रोमन लोकांनी ग्रीकांचा पाडाव शारीरिक बळाने केला; पण ग्रीकांनी बुद्धिबळाने त्यावर सूड काढला. तसाच प्रकार थोडा आता घडून आला आहे. संस्कृत भाषेचा अभ्यास करून येथून गेलेले जर्मन संस्कृत भाषेचा अभ्यास तेथील विद्वानांकडून करवू लागले आहेत व आता त्यांचा मोर्चा इंग्लंडकडे वळला आहे व लवकर प्लासीच्या लढाईचा सूड क्लाइव्हच्या देशावर काढणार असा रंग दिसत आहे. हिंदूच्या पवित्र भाषेतील पाणिनीच्या व्याकरणाच्या पद्धतीने भाषाविज्ञान व व्युप्तत्तीशास्त्र यांना चालन मिळाले आहे. इ."

या लेखात जित झालेल्याची जेत्यास जिंकण्याची इच्छा (कशा का रीतीने होईना?) दिसून येते, असे म्हणावे लागते; कारण मनुष्यजाती ही लढवय्यी आहे. तिच्यात लढाई करण्याचे वारे गुप्तपणे संचरत असते, नाही तर मुक्तीफौजेसारख्या केवळ धार्मिक संस्थेला व्यावहारिक नाव देण्याकरता युद्धशास्त्रातील फौज हा एक शब्द कशाला हौसेने हुडकून काढण्यात आला असता? याच विरोधात्मक धर्तीवर काही म्हणी वापरण्यात येत, त्या लेखास फार शोभा आणीत. उदाहरणार्थ, शत्रूकडून पराभव पावण्यात जेवढा धोका आहे त्याहून मोठा धोका शत्रूवर विजय मिळविण्यात आहे.

कधी कधी ने. ओ. आशावादित्वाच्या भरात भविष्य करून ठेवी. त्यातील एक उदाहरण मासल्यास पुढे दिले आहे.

"आम्ही असे भविष्य करून ठेवतो की, सेनेटमध्ये जेव्हा हिंदी लोकांचा अधिक भरणा होऊन त्यांचे बहुमत होईल त्यावेळेस देशी भाषांतीलच बी. ए. पुष्कळ निपजतील. हल्ली इंग्रजीचे ज्ञान होईतो देशी भाषांची जरूरी लागते. पुढे त्यास इतकी बंदी होते की ती पाहून कोणी म्हणेल की, या भाषा व टिंबकटू प्रांतांतील भाषा सारख्याच म्हणून या त्याज्य होत."

"पुढे अशी वेळ येईल की विद्यार्थ्यांस पाश्चात्त्य देशातील कोणतीही भाषा अवश्य म्हणून शिकविली जाणार नाही. डॉक्टरी विद्या शिकणाऱ्याने, इंग्रजी कायदा शिकणाऱ्याने पाहिजे तर लॅटिन शिकावे, मुसलमानाने पाहिजे तर अरबी शिकावे, हिंदूला पूर्वजांच्या ज्ञानोदधीत अवगाहन करणे असेल तर संस्कृत शिकावे, परंतु ज्यास काहीतरी करून सरकारी नोकरीत अथवा खासगी नोकरीत पोट भरावयाचे असेल त्याने मायभाषेतच बी. ए. नव्हे, एम. ए. सुद्धा व्हावे!" हे भविष्य उत्तरोत्तर कसे खरे ठरत जात आहे हे पाहिले म्हणजे वरील भविष्य करण्यात ने. ओ. ने जी दिव्यदृष्टी दाखविली, तिचे कौतुक वाटते.

स्वतंत्र लेख जबाबदारी जाणून ने. ओ. लिही. "त्यामध्ये स्वतंत्र बाणा व राजभक्ती एकत्र दिसून येते", असे मत इंग्लंडमध्येसुद्धा प्रसिद्ध होते. हे कार्य साधण्यात हिंदीवृत्तकारांची जबाबदारी काय आहे ती दाखविणारे ज. जेकब यांचे पत्र देऊन हे प्रकरण पुरे करण्यात येत आहे.

"आम्ही हिंदुस्थानात आलेले लोक परक्यालोकात गणले जातो. पोट भरले म्हणजे ढेकर देण्यास घरी जावयाचे असे समजण्यात येते. ही गोष्ट आम्हास प्रतिकूल आहे. तुमच्या-आमच्या चालीरीती भिन्न आहेत. ही दुसरी प्रतिकूल गोष्ट आहे. देशातील उद्योग आमच्यामुळे नष्ट होतात अशी तिसरी प्रतिकूल समजूत आहे. या गोष्टीशी सामना करण्यास अनुकूल होणारी गोष्ट एकच आहे ती ही की, आमच्या सुराज्याची खरीखुरी किंमत लोकांस कळून येणे; परंतु व्यापारी वर्गाशिवाय ती चांगलीशी कोणास कळून येत नाही व बहुजन समाजास त्याची किंमत चांगली कळवून देण्याचे काम कोणीही कर्तव्य म्हणून मनावर घेत नाही व तुम्हास आम्ही अपाय करतो अशा समजुती बहुजन समाजात ज्यांच्यायोगे उत्पन्न होतील, असे सूचक लेख लिहिण्यात येतात. ही स्थिती समाधानकारक नाही. समर्याद, निर्मळ अंतःकरणाने टीका करणे- ती कितीही कठोर शब्दांत केलेली असेना ही एक गोष्ट आहे; परंतु विचार केल्याशिवाय दोष देणे, निष्कारण अपराध माथी लादू पाहणे व सरकारी अधिकाऱ्यांनी केलेल्या कृत्यांच्या हेतूचा विपर्यास करणे या सर्व गोष्टी अगदी निराळ्या आहेत. या गोष्टींनी हानीच होणार आहे. याशिवाय या लेखकांचा दुसरा कोणता बरे हेतु असावा! 'सौ सोनारकी एक लोहारकी'[७] ही म्हण नीट ध्यानात आणा. पुन्हा-पुन्हा उडवलेले शिंतोडे, वारंवार केलेली कुरकूर व मत्सराने माथी मारलेले अपराध ही शेवटी बहुजनसमाजरूपी लोहारास आपल्या हातोड्याचा एकच ठोका मारावयास लावतील!"

लेखांतील परुषाक्षर शब्द ज. जेकब यांना आवडत नसत. ते म्हणत, "ज्या कार्याकरता कठोर भाषा वापरावयाची, त्याच कार्याचा तिने नाश होतो. कठोर भाषा ही नुसत्या वक्तृत्वाला जोर आणते;

परंतु जेथे तर्कानुबद्ध लेखाने कार्य साधावयाचे आहे, तेथे तर्कशक्तीला कठोर शब्द हानिकारक होतात. तर्क सबळ नसला म्हणजे तो निष्फळ होतो व तो निष्फळ झाला की शेष कोपेन पूरयेत या न्यायाने लेखकाचा पक्ष खोटा आहे म्हणूनच तो अपभाषण करीत आहे असे ठरते."

❍

संदर्भ टिपा -

१. I am not a Raja to send you heaps of wealth, yet I have my sympathy within and my pen without.

२. पत्र सरकारच्या आश्रयाशिवाय चालवावयाचे होते. मागील वर्षी एका पत्राने आश्रय स्वीकारल्याचे वृत्त रावसाहेबांच्या कानावर आले तेव्हा त्यांनी डायरीत असे लिहून ठेवले आहे. "तर मग त्याने आपणास विकून घेतले! आता या कारकीर्दीविरुद्ध 'ब्र' काढण्याची याची छाती नाही. ही सांगड फार अपवित्र झाली. हिची फळे उभयतांस पोट भरून खायला मिळतील. मिळोत!" (१६.३.१८६३)

३. एका युरोपियन मित्रास यांच्या विषयी २३.६.७० चे शिफारस पत्र रावसाहेबांनी दिले होते ते, मि. कावसजी हे जुने एल्फिन्स्टोनियन असून डॉ. हार्कनेसचे शिष्य आहेत. हे इंग्रजी लेखकांत सर्वात उत्तम नसले तरी उत्तमांतले आहेत. हे एक वेळ रास्त गोफ्तारचे लेखक होते; आता नेटिव्ह ओपिनियनचे मुख्य लेखक आहेत.
यांचा संबंध याच्यापूर्वी ४५ वर्षे नेटिव्ह ओपिनियनशी होता. कासवजींचे लेख रावसाहेबांनी प्रथम १८५८ साली वाचले तेव्हापासून ते लेखकाचे काम अन्यत्र करीत असत.

४. वर्तमानपत्रांतील लेखांचे संक्षिप्त अथवा विस्तृत उतारे लोकमत प्रचलित विषयांवर कसे आहे ते कळावे म्हणून रावसाहेब त्यांतील छापील भाग कापून घेऊन दुसऱ्या कागदास चिकटवून त्यांची पुस्तके बांधवून आपल्या संग्रही ठेवीत असत.

५. याशिवाय ब्रिटिश लोकांच्या राज्यव्यवस्थेच्या तत्त्वाचा विजय हिंदीसंस्थानांत झालेला पाहाण्याची इच्छा ने. ओ. नित्य करी. ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेचा नियमितपणा व प्रामाणिकपणा या दोन गुणांचे अनुकरण करून कारभार करण्याची, प्रजा अज्ञानांधकारांत पिचत न पडू देण्याची व प्रजेस अन्यायाची बाधा न होऊ देण्याची इत्यादी सूचना संस्थानिकांस ने. ओ. नित्य करी.

६. हिंदू, मुसलमान व ख्रिस्ती यांच्या धर्मपुस्तकातील मद्यपाननिषेधक वाक्यांसह या विषयावर लेखांमागून लेख येत असत. त्यात अबकारी खात्याला 'अपकारी' असे नाव देऊन मद्याला 'अग्निरास' ही संज्ञा दिलेला आढळते.

७. ही म्हण जेकब साहेबांनी या पत्रात मुद्दाम मराठीत लिहिली आहे. ज्या लेखांवरून लॉर्ड लिटन यांनी वर्तमानपत्रांचा कायदा केला त्यास उद्देशून हे पत्र आहे.

❍❍❍

प्रकरण २१

मुंबईतील जुगार

हे कामकोपलोभक्रोधमहानर्थकोटिचे वतन ॥
'वत' न म्हणे, कवण कितव, धर्महि दुःखात पावला पतन ॥ १॥

(मोरोपंत)

नेटिव्ह ओपिनियन हे पत्र रावसाहेबांनी लोकशिक्षणाकरिता व लोकजागृतीकरता सुरू केले; परंतु जेव्हा मुंबई असोसिएशनसारखी सरकारातून दाद लावून घेण्यास रावसाहेबांच्या हातात साधने नव्हती, तेव्हा रावसाहेब पहिल्याने स्वतः सार्वजनिक गाऱ्हाण्यांची दाद लावून घेण्याकरता योग्य अधिकाऱ्यांची समक्ष अथवा पत्राद्वारे भेट घेत असत. (२.२.१८६४) रोजी त्यांनी मि. एलिस, पोलिस कमिशनर, मुंबई यांना खालील पत्र मुंबईच्या आसपास चालणाऱ्या जुगाराविषयी लिहिले होते.

"कुर्ल्यासारख्या साष्टी तालुक्यातील ठिकाणी जुगार खेळण्याचे व्यसन वाढत चालले आहे ते बंद करण्याकरता काही उपाय योजण्यात यावे म्हणून तुम्हाला पोलिस कमिशनर या नात्याने जाहीरपणे अर्ज करणार आहे. ही चाल बंद करण्याकरता जर एकादा कायदा करण्यात आला तर तो कायदा मुंबईत चालू असलेल्या सर्व भट्ट्यातील धुराचा उपद्रव बंद करण्यापेक्षा अधिक श्रेयस्कर होईल. मी नुकताच ठाणे व कल्याण या बाजूला धंद्यासंबंधाने जाऊन आलो. डब्यांच्या रांगाच्या रांगा जुगार खेळणाऱ्या लोकांच्या झुंडींनी भरभरून चालल्या होत्या. यातील बहुतेक लोक फार भयंकर असतात. या बाबतीत रेल्वे कंपनीनेच यापूर्वी अर्ज करावयास पाहिजे होता व दुसऱ्या कोणीही अजून या बाबतीत चळवळ सुरू केली नाही, म्हणून आश्चर्य वाटते."

वरील पत्रात म्हटल्याप्रमाणे रावसाहेबांनी खालील अर्ज ९.७.१८६४ ला पाठवून दिला.

बी. ए. एलिस, एस्क्वायर, रेव्हिन्यू व पोलिस कमिशनर, उत्तर प्रांत, यांचे हुजरास.

१८५६ च्या कायद्याने मुंबई पोलिसांना दिलेल्या जबर अधिकाराने भ्यालेल्या लोकांनी प्रत्यही शिंवाच्या (कॉजवे) पलीकडे जुगाराचा खेळ भयंकर प्रमाणावर चालविला आहे. हा प्रकार मोठा शोचनीय आहे. कारण याचे परिणाम फार दुःखद आहेत. हे व्यसन केवळ कुर्ला वगैरे ठिकाणाला

धरून आहे असे नाही. आम्हाला खात्रीलायक आधारावरून असे कळून आले आहे की, हे व्यसन या इलाख्यातील इतर भागात विशेषतः ठाणे, अहमदाबाद व कराची या शहरांच्या आसपास पसरत चालल आहे. स्थानिक सरकारने लवकर कायदा करून उपाय योजले पाहिजेत, असे वरील गोष्टी मोठ्याने ओरडून सांगत आहेत असे आम्हीही नम्रपणाने सुचवतो.

खुद्द मुंबई शहरात जर जुगाराचा बंदोबस्त कायद्याने करण्यात येतो तर मुंबईच्या बाहेरच्या जागेत का करता येऊ नये? मुंबई शहर व बेट यांच्या बाहेरील ठिकाणी सध्या जुगार म्हणजे रिकामपणाचा निरुपद्रवी वेळ दवडण्याच्या मार्ग आहे असे खुशाल समजले जाते अशी आम्हास भीती वाटते. शिवाच्या (कॉजवे रस्त्याच्या) एका बाजूला कायद्याने जुगाराचा झालेला नायनाट व दुसऱ्या बाजूला त्याची असलेली भरभराट असा देखावा ब्रिटिश कायद्याच्या सर्वशक्तिमत्वाविषयी व पावित्र्याविषयी हितकर कल्पना लोकांच्या मनात उत्पन्न करून देण्यास समर्थ नाही अशी आम्हाला भीती वाटत आहे. या व्यसनापासून प्रत्यक्ष रीतीने होणारे परिणाम तर आम्हास दुःखकारक वाटतातच. परंतु त्यापासून अप्रत्यक्षरीतीने होणारे परिणाम काही कमी दुःखकारक वाटत नाहीत. असल्या परिणामांपैकी काही पुढे देत आहोत. ठाणे व मुंबई यांच्या दरम्यान आगगाडीतील सर्व वर्गातील (विशेषतः स्वानुभवावरून पाहता दुसऱ्या वर्गातील) उतारूंच्या जीवास व जिनगीस धोका आहे. जुगार खेळणाऱ्यांची एकदम गर्दी कुर्ल्यास स्टेशनवर कशी होते हा प्रकार प्रसिद्धच आहे. मुंबईहून कुर्ल्यास येता जाता हे दुर्दैवी प्राणी चोऱ्या व त्याहून निकृष्ट गुन्हे कसे करता येतील यांची योजना करून ते करूनही टाकतील अशी भीती धरण्याला कारणे आहेत. तुमच्या हाती असलेल्या सत्तेचा लोकांमध्ये असलेल्या वजनाचा उपयोग करून हजारो लोकांचे जेणेकरून नैतिक व सामाजिक हित होईल ते करण्याला तुम्ही झटता अशी ख्याती आहे, म्हणून वरील गोष्टी तुमच्या नजरेस आणणे हे आमचे कर्तव्य आहे असे समजतो. म्हणून तुम्ही आता आपल्या चांगल्या नावाचे व अधिकाराचे वजन खर्च करून स्थानिक सरकाराकडून जुगार खेळणे हा खेळ नसून गुन्हा आहे व जसा मुंबईत तसा बाहेरगावीही शिक्षेस पात्र आहे असे ठरवणारा कायदा करून घ्यावा.

आपले इ.
वि. ना. मंडलिक
गणपतराव भास्कर
एन. व्ही. बापट.
खर्सेटजी नसरवानजीकामा
आर्देसर फ्रामजी मूस

❍❍❍

प्रकरण २२

रेव्हिन्यू सर्व्हे बिल अथवा पैमाषिचा कायदा

ॐ नमः सिद्धम्

हे पैमाषीच्या कायद्याचे प्रकरण रावसाहेबांच्या राजकीय धड्यांचा ओनामा होता. जमिनीवर दस्त बेताचा ठेवला असता सरकार व प्रजा या उभयतास तो कल्याणप्रद होतो. म्हणून सर्वत्र समत्व राखून दस्त बसविले पाहिजेत. जमिनीच्या मालकांचे व इतरांचे जे हक्क आहेत त्यांचे रक्षण केले पाहिजे इ. तत्त्वांवर मोजणीची जी कामे या प्रांतात १८३६-३७ पासून सुरू होती, त्यांचा परिणाम काय झाला आहे तो पाहून मुंबई इलाख्यांत सर्वत्र पैमाष लागू करण्यास व त्यासंबंधी नियम करण्यास वरील कायद्याचा मसुदा १८६४ च्या ऑगस्ट महिन्यात मुंबई सरकारच्या कायदे करणाऱ्या काउन्सिलांत पुणे मुक्कामी आणण्यात आला. त्या वेळेस काउन्सिलांत खाली लिहिल्याप्रमाणे सभासद हजर होते.

सर बार्टल फ्रियर (गव्हर्नर साहेब) अध्यक्ष.

१. सर मॅन्सफिल्ड.

२. नामदार डब्ल्यू ई. फ्रियर

३. नामदार जे. डी. इनव्हरॅरिटी

४. नामदार ए. डी. राबर्ट्स

५. नामदार रस्तमजी जमशेटजी जीजीभाई

६. नामदार जगन्नाथ शंकर शेट

७. नामदार प्रेमाभाई हेमाभाई

८. नामदार डब्ल्यू. आर. कॅसल्स

९. नामदार हार्ट.

मुंबई इलाख्यात सर्व जिल्ह्यांत जमिनीची मोजणी करणे, चतुःसीमांची आखणी करणे, सरकार दस्त ठरविणे व पुढील व्यवस्था करणे, जमिनीच्या मालकांच्या हक्कांची नोंदणी करणे व आधीच केलेल्या मोजणीचे ठराव मान्य करणे इ. या कायद्याचे उद्देश आहेत असे प्रसिद्ध करण्यात आले होते.

हा कायदा त्याच दिवशी विचार करण्याकरिता एका कमिटीकडे सोपविण्यात आला. त्या कमिटीत खाली दिलेले सभासद होते.

१. नामदार फियर

२. नामदार हार्ट

३. नामदार राबर्टसन

४. नामदार जगन्नाथ शंकरशेट

५. नामदार माधवराव विठ्ठल विंचूरकर

त्यांनी तत्त्वतः हा कायदा मान्य केला व त्यातील नियमांत सुधारणा करून या कायद्याच्या नियमांची भाषांतरे कानडी, गुजराथी, मराठी व सिंधी इतक्या भाषांत करावी असे ठरवून कायदा पास करावा अशी शिफारस २५ ऑगस्ट रोजी केली.

खासगी व्यक्तीने सरकारास जमा न देता उपभोगलेला गाव इ. इ. व्याख्या इनाम[१] गावाची या कायद्यात केलेली होती व खोताला सरकारास जमा द्यावी लागत असल्यामुळे ४९ कलमाप्रमाणे हा कायदा खोतास लागू व्हावयाचा होता. तेणेकरून खोताचा जो आमावणीचा हक्क होता, तो नष्ट होत होता. या हक्काने दरवर्षी पिके तयार झाल्यावर त्यांचे कुळासमक्ष मोजमाप करून अर्धेल व तिर्धेल या मामूल वहिवाटीप्रमाणे कुळांकडून धान्यरूपाने वसूल घेण्याचा खोताचा पुरातन हक्क होता. सरकारास जे देणे द्यावयाचे ते पाच वर्षांच्या उत्पन्नाच्या सरासरीवरून लिलावात जे धान्याचे दर होतील त्या दराने किती भरावयाचे ते ठरत असे; परंतु आता ३८ व्या कलमाप्रमाणे खोताने कुळांकडून वसूल किती मागावा ते ठरविण्याचा अधिकार या सर्व्हेच्या अंमलदारास देण्यात आला होता.

दुसरे असे की ३७ व्या कलमाने सर्व्हेची जी काही ३० वर्षांची मुदत असेल ती संपेपर्यंत वार्षिक कबुलायत न घेता खोतांकडे गाव राहू देण्याचा ठराव करण्याचा पूर्ण अधिकार सेटलमेंट ऑफिसरांना दिलेला होता.

महाराष्ट्राच्या गादीचे स्थापन कर्ते श्रीशिवाजी महाराज यांचा अवतार झाला नव्हता, तेव्हापासून खोत अस्तित्वात मालक म्हणून होते. पेशवाईचा अंत झाल्यावर वार्षिक कबुलायती खोतांपासून इंग्रज सरकार घेऊ लागले; पण त्या कबुलायतीचा अर्थ इतकाच होता की, "अस्मानी सुलतानी झाली किंवा कुळे निघून गेली तरी आम्ही जमा भरू" अशी कबुली खोतांकडून घ्यावयाची. एका खोतास काढून दुसरा खोत तेथे बसविण्याचा अधिकार या कबुलायतीने सरकारास येत नव्हता. खोताशी आता मुदतीचा करार करण्याचा अधिकार या बिलाने सरकारी अधिकाऱ्यांना दिल्याने खोतीचा शेवट जवळ आला अशी खोतास भीती सुटली; पण ते पडले गरीब दरिद्री! अर्ज करून,

वकील देऊन, बॅरिस्टर उभा करून, सरकाराशी भांडणे त्यांना कसचे झेपते! परंतु खोतांचा वाली मुंबईस जागत होता. तो कोण तर रावसाहेब मंडलिक. त्यांनी या कायद्यास शक्य तेवढा विरोध करावयाचा निश्चय केला व ते काम मोठ्या धीटाईने व पुष्कळ अंशी स्वतःच्या खर्चाने त्यांनी केले.

ते स्वतः खोत असल्यामुळे स्वत: पुढे येणे त्यांना इष्ट वाटले नाही. कारण त्यांची ही सर्व खटपट स्वार्थमूलक आहे असे त्यांना नाव ठेवण्यात आले असते. या कामी त्यांनी आपले मित्र करसेटजी नसरवानजी पार्शी यांना पुढाकार दिला होता व तो त्यांनी आपला वेळ खर्च करून व वेळी पदरचे पैसेही खर्च करून स्वीकारला होता. यांनी खटपट करून एक अर्ज केला होता. या कायद्याचे दुसरे वाचन व्हावे असे सुचविण्यास सरकारतर्फे ना. मि. इनव्हॅरिटी उठले व त्यांनी सोराबजी जहांगीर व ब्रदर्स यांचा अर्ज, "आमच्या गावास सर्व्हे लागू करावी" असा आला होता, तो या कायद्याच्या उपयुक्ततेची साक्ष म्हणून सभेस सादर केला. लगेच मि. खर्सेटजी नसरवानजी कामा व मि. विश्वनाथ नारायण मंडलिक व दुसरे यांचा अर्ज आला होता त्याची संभावना करताना ना. मि. इनव्हॅरिटी म्हणाले, "या अर्जाचे स्वरूप अगोदरच्या अर्जाच्या स्वरूपाहून भिन्न आहे. यात व्यक्त झालेला मनोभाव भिन्न आहे. या कायद्याच्या हेतूविषयी अर्जदारांचा गैरसमज झाला असावा असे मला सत्कृद्दर्शनी वाटले; परंतु नीट वाचून पाहिल्यावर असे वाटते की हा अर्ज प्रामाणिकपणाने लिहिलेला नाही. लेखकांचे अज्ञान जागोजाग प्रदर्शित झाले आहे. मुद्याला सोडून बरेच संगतिविहीन अवडंबर माजविलेले आहे. अज्ञानी लोकांस चिथावण्याचा यात हेतू दिसतो." हा अर्ज १५ कलमी होता. त्यांतील पंधरावे कलम व ३ विनंती कलमे ही महत्त्वाची होती.

कलम १५- सरकाराला जेवढा कर अवश्य म्हणून बसवावा लागेल तेवढा देण्याचा अर्जदारांची राजी आहे व तेवढा कर तुम्ही द्या असा उपदेश आपल्या देशबांधवांस करावयास त्यांची खुशी व तयारी आहे; परंतु हा कायदा पास करून घेण्याकरिता जी अनुचित घाई करण्यात येत आहे, ती प्रशस्त नाही असे अर्जदार सन्मानपूर्वक म्हणतात. कारण हिच्या योगाने जमिनीच्या मालकाच्या हक्कास प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रीतीने खूप इजा पोचणार आहे, म्हणून नेक नामदार गव्हर्नर साहेबांस अशी विनंती करण्यात येत आहे की, खालील प्रश्नांचा विचार सभासदांकडून करवा.

१. जमिनीसंबंधाने सर्व हक्कांचे संरक्षण व्हावे. सार्वजनिक हिताची सबब योग्य आहे असे सिद्ध झाल्याशिवाय कोणाचाही हक्क नष्ट करू नये. नष्ट करणे अवश्य झाल्यास योग्य नुकसानी भरून द्यावी.

२. गावच्या व शेताच्या मालकांच्या व्यवस्थेत हात घालू नये.

३. खाजगी जमिनीतील झाडांवरील मालकीत हात घालू नये.

४. सर्व्हे खात्याने मध्ये हात घातल्यास आपल्या इनाम गावाची मोजणी करणे इनामदारांच्या खुशीवर ठेवावे.

५. मोजणीचे काम, जमीन मोजणे व तिचा आकार ठरविणे, याच्या पलीकडे न जाऊ देण्याची खबरदारी ठेवली पाहिजे. म्हणजे जमिनीचे क्षेत्रफळ व आकार यांची नीट नोंद नोंदणीबुकात

सरकारास करता यावी; परंतु जमिनीच्या मालकांच्या हक्कात हात घालण्यास मोजणीच्या निमित्ताने साधू नये.

६. चतुःसीमेचे तंटे दिवाणी कोर्टाकडे निकालाकरता हल्लीप्रमाणेच रहावे.

७. सर्व्हे विरुद्ध दिवाणीकडे अपील करण्याचा जो हल्लीचा हक्क आहे तो नष्ट होऊ नये.

यावर ना. मि. इनव्हॅरॅरिटी म्हणाले, "आमच्या कायद्यात सर्व हक्कांचे संरक्षण करण्याची तजवीज आहे. गावच्या मालकांच्या वहिवाटीत हात घातलेला नाही. खाजगी जमिनीवरील झाडे तोडण्याचा हक्क नष्ट केलेला नाही. इनामदारांनी आपआपल्या गावची सर्व्हे वाटेल तर करावी असेच ठरविले आहे. सर्व्हेचे काम जमिनीची मोज करण्याचे आहे. मालकीच्या पुराव्याशी त्याचा संबंध येत नाही. जमिनीसंबंधी व दुसऱ्या हक्कासंबंधी फिर्याद करण्याचे काम दिवाणी कायद्याचा अधिकार नष्ट केलेला नाही."

"या कायद्याने जमिनीच्या मालकांची मालकी दृढ केलेली आहे. जमिनीची सुधारणा करण्यास पैसा खर्च करावा असे या कायद्यामुळे त्यांना वाटण्याचा संभव आहे. सर्व्हेने उदारपणे ठरविलेल्या जमाबंदीचे काम लोकांपुढे २५ वर्षे आहे व त्याचा फायदा लोकांना देण्याचा सरकारचा विचार आहे. आपमतलबी लोकांच्या ओरडीस मान देऊन हा कायदा पसार करण्यास विलंब करणे म्हणजे अतिशयोक्तीने भरलेल्या भितीकारक विधानांनी रयतेमध्ये असंतोष उत्पन्न होऊ देण्याचे पाप शिरावर घेण्यासारखे आहे. तथापि, आपले म्हणणे स्पष्टपणे सिलेक्ट कमिटीस समजून सांगण्याकरता अर्जदार कामा व मंडलिक यांना संधी मिळावी म्हणून सविस्तरपणे कायदा पसार करण्याचे काम पुढील बुधवारपर्यंत तहकूब ठेवावे, पण आज दुसरे वाचन पुरे व्हावे." असे सुचवून ना. मि. इनव्हॅरॅरिटी खाली बसले.

नंतर माधवराव विंचूरकर यांनी इनाम जमिनीच्या मोजणी संबंधाने व लोकल फंडा संबंधी सूचना केल्यानंतर भावनगरचे दिवाण गौरीशंकर उदेशंकर यांनी पाठवून दिलेल्या सूचना सभेस सादर केल्यानंतर गव्हर्नरसाहेबांनी मि. कामा व रावसाहेब मंडलिक यांनी पाठविलेला दुसरा अर्ज वाचून दाखविण्यास सेक्रेटरीस हुकूम केला. दुसऱ्या अर्जाचा संक्षिप्त मजकूर खाली दिल्याप्रमाणे होता.

"* * * हा कायदा करण्यात फार घाई करण्यात येत आहे व त्यामुळे ज्यांचे नुकसान होणार आहे अशा हजारो जमिनीच्या मालकांच्या हरकती ऐकून घेण्याची त्यांना संधी देण्यात येत नाही."

"कायद्याच्या मसुद्याची भाषांतरे फक्त गेल्या महिन्याच्या २० तारखेस प्रसिद्ध झाल्यामुळे लोकांच्या हातात पडली न पडली तोच त्यांना आपले म्हणणे सरकारास कळविता यायचे नाही. या कायद्याविरुद्ध फार महत्त्वाच्या हरकती घेण्यासारख्या आहेत त्याकरता निदान ३ महिन्यांची मुदत द्यावी. लाखो रुपयांच्या किमतीच्या वडिलार्जित जमिनीचे हक्कांस धोका आला असता लोकांचे म्हणणे ऐकून घेणे जरूर आहे त्याकरिता मुदत द्यावी."

नामदार गव्हर्नरसाहेब म्हणाले, "अर्जातील मजकूर ऐकल्यावर सच्च्या चांगुलपणाविषयी स्वतःच साक्ष दिल्याशिवाय दुसरे वाचन पुरे करता कामा नये." नंतर १८३५ सालापासून (म्हणजे

ज्या साली पहिल्याने या प्रांतात ते सरकारी जागेवर आले, ज्यासाली पनवेलपासून पुण्याकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर गाड्या प्रथम दृष्टीस पडत नसत, एकादी पडली तर ती दगडी चाकाची, खताची गाडी, बैलांच्या जोड्यांच्या जोड्या लावल्या तरच ओढली जाईल इतकी जड असे व ज्यासाली कापूस, धान्य वगैरे पदार्थांच्या अगणित जड गोण्या वाहणाऱ्या विजाऱ्यांच्या सहस्रावधी बैलांच्या तांड्यांनी रस्ता भरलेला असे, त्या सालापासून) आजतागायत रयतेचा मनोरंजक इतिहास विदित करून नामदार गर्व्हनर साहेब म्हणाले, "रयतेस जमीन सुधारण्याची गोडी लागली आहे. दारिद्र्याच्या तळाशी बुडून राहिलेले लोक म्या पाहिले आहेत. बेचिराख झालेली खेडीही पाहिली आहेत. जमा वसूल करण्यात ताळ नसे. हलक्या अधिकाऱ्यांकडून जुलूम होत असे. वारंवार सूट द्यावी लागे; परंतु सर्वेच्या नेमस्त मागणीने आता हे मान फिरले आहे. व बंगाल्यांतील जमिनदाराप्रमाणे लोक हे मध्यस्थ असल्याने आपले नुकसान होईल म्हणून ओरड करीत आहेत हे साहजिकच आहे; कारण रयतेचा फायदा म्हणजे यांचा तोटाच आहे. तथापि, खोतांना सर्व्हेचे फायदे कळून आले म्हणजे तेही अनुकूल होतील. आतापर्यंत त्यांच्या प्रांतात सर्व्हे नाही म्हणून ते भीत आहेत. सर्व्हे म्हणजे काय हे लोकांना माहीत झालेले आहे. घाई होत आहे ही तोहमत व्यर्थ आहे."

यानंतर काही सभासदांची पुष्ट्यर्थ भाषणे झाल्यावर दुसरे वाचन समाप्त झाले. अर्जदार कामा, रावसाहेब मंडलिक व विनायकराव भागवत यांना असे कळविण्यात आले की, येत्या २१ तारखेपर्यंत कायद्याच्या विरुद्ध काही तक्रारी करणे असेल तर सिलेक्ट कमिटीपुढे सादर केल्यास ऐकण्यात येतील. (१६.९.६४)

एकविस तारखेस कमिटी भरली होती. जगन्नाथ शंकर शेट व प्रेमाभाई यांना आपले म्हणणे समजून देण्यास रावसाहेब स्वत: पुण्यास गेले होते. २१ तारखेस रावसाहेबांनी आपल्या वतीने एक मि. कूपर नावाचे बॅरिस्टर दिले होते. त्यांना कायद्याप्रमाणे कमिटीपुढे बोलण्याचा अधिकार आहे असे ठरल्यावर त्यांनी भाषण केले त्याचा सारांश, "मेसर्स कामा व मंडलिक यांनी मला नुकतेच आपले म्हणणे समजावून दिले आहे; परंतु मला कायद्याच्या कलमांचा विचार करावयास वेळ मिळाला नाही; तथापि हा कायदा पहिल्या पायरीवरून वरपर्यंत घाईने पळवीत नेण्यात आला आहे. ११ ऑगस्टला कायद्याची कलमे गॅझेटात छापून प्रसिद्ध झाली. सप्टेंबरच्या आठव्या तारखेपर्यंत सिलेक्ट कमिटीत पसंत झालेल्या कलमांचे भाषांतर प्रसिद्ध झाले. पुष्कळ कलामांचे स्वरूप निःसंशयपणे इन्क्विझिटोरियल आहे. म्हणजे ती रोमच्या धर्माधिकाऱ्यांच्या कडक शासनपद्धतीची जुलमी आहेत. अर्जदारांना तक्रारी ऐकवण्याचा हक्क आहे. त्यांना तशी संधी देण्यात आली नाही. अर्जदारांनी यापूर्वी दोन अर्ज केलेच आहेत. शनिवारच्या अर्जावर रविवारी त्यांना जबाब आला की, तुमचे म्हणणे बुधवारी ऐकण्यात येईल. इतक्या अवधीत अर्जदारांना साक्षी पुरावा गोळा करणे शक्य नाही. त्यांचा पुरावा घेतल्यावर कलमे बदलावीच लागतील अशी माझी खात्री झालेली आहे." मि. कूपर यांनी तिसरा अर्ज वाचून दाखविला. त्यांत पुराव्यासह कायद्यास हरकत घेण्यास ३ महिन्यांची मुदत मागितली होती.

सर वुइल्यम मॅन्सफील्ड म्हणाले, "रयतेला चिथविण्याचा प्रयत्न अर्जदारांचा दिसतो. त्याला खरा उपाय म्हटला म्हणजे हा कायदा त्वरित पारीत करून घ्यावा हाच होय."

गव्हर्नर साहेब म्हणाले, "दृश्य स्वरूपाच्या सकारण हरकती घेण्यासारख्या असत्या तर अर्जदारांनी घेतल्या असत्या. गौरीशंकर उदेशंकर भावनगरचे बुद्धिमान दिवाण यांना जर लांबून घेता आल्या तर मि. कामा, मि. मंडलिक यांना जवळून घेता आल्याच असत्या. कामा हे येथे लोकप्रसिद्ध आहेत व विश्वनाथ नारायण मंडलिक हे तर उच्चतम शिक्षण मिळालेले गृहस्थ असे लोकांत नावाजलेले आहेत. येथे असलेल्या कोणत्याही गृहस्थाप्रमाणे ते लिहिण्यात व आपली बाजू समजावून सांगण्यात तरबेज आहेत. कामा यांचा बिलाशी संबंध कसा येतो हे त्यांना सांगता येत नाही. पण वि. ना. मंडलिक हे जन्मतः खोत आहेत. पाहवे तर अर्जावरून त्यास कोणत्या हरकती कायद्यास घ्यावयाच्या आहेत ते स्पष्ट दिसत नाही."

"स्वतः येऊन हरकती घेण्याची त्यांची सर्व तऱ्हेने लायकी असताना व कमिटीने त्यांचे म्हणणे नीट ऐकून घेतले असते असे असताना स्वतः न येता बॅरिस्टर मार्फत हजर रहातात व अशिलांचे म्हणणे समजावून घ्यावयाला मला मुदत पाहिजे एवढेच त्याच्या तोंडून वदवतात. जर काडीएवढे योग्य कारण मुदत देण्याला असते तर मी तेव्हांच मुदत दिली असती; परंतु तसे कारण नसता इतका उपयोगी कायदा अमलात येण्याचे लांबणीवर टाकावे असे मला वाटत नाही."

मग पुढे सभासदांत चर्चा सुरू झाली. यावेळेस डॉक्टर भाऊदाजी, मंगळदास नथूभाई, व ६३ दुसरे यांचा अर्ज दाखल झालेला वाचून दाखविण्यात आला. त्यांच्या मागण्या कामा व रावसाहेब मंडलिक व भागवत यांच्याप्रमाणेच होत्या.

कामा व मंडलिक, कृष्णाजी विनायक, राहाटघरचे खोत यांचा तिसरा अर्ज वाचून दाखविण्यात आला. त्यात मुख्यतः असे लिहिले होते की, आम्ही कायदे पंडितांचा सल्ला घेतला आहे. त्यात हा कायदा पास करण्यात आला तरी तो अमलांत न येऊ देण्याचे कायदेशीर उपाय आहेत. तरी तसा प्रसंग येऊ नये म्हणून आधीच आमच्या हरकती कळविण्यास अधिक मुदत द्यावी. मि. टी. सी. ऍन्टी व मि. हेलर या बॅरिस्टर द्वयांचे म्हणणे आमच्या वतीने ऐकून घेण्याची मेहेरबानी करावी. 'आम्ही असंतुष्ट जनांपैकी आहोत, अयोग्य हेतूने या कायद्याविरुद्ध चळवळ आम्ही करीत आहोत.' इत्यादी जसे सभेत आमचे वर्णन केलेले आहे, तसे आम्ही नसून आम्ही पूर्ण राजभक्त प्रजाजन आहोत. (२८.९.६४)

अर्जदारास पुढील अर्थाचे उत्तर मिळाले, "तुम्हास हरकती घेण्याची संधी दिली असता तिचा फायदा घेण्यात आला नाही. आता जास्त सवलत देता येत नाही. पाहिजे तर तिसरे वाचन चालू असता लेखी हरकती पाठवून द्याव्या त्यांचा विचार होईल."

तिसऱ्या वाचनाकरता सभा ८.१०.१८६४ रोजी पुण्यात भरली तेव्हा कामा व मंडलिक यांचा नवा हरकत अर्ज दाखल झाला. त्यात वेळ देण्यात आला नाही याबद्दल आश्चर्य प्रदर्शित करून मुख्य सात तक्रारी केलेल्या होत्या व त्यांची कारणे दिलेली होती. सोबत पुणे दरबारच्या व कंपनी सरकारच्या वेळेच्या जुन्या खोती सनदा दाखल केल्या होत्या. या अर्जातील प्रत्येक हरकतीवर चर्चा होऊन कायद्याचे तिसरे वाचन पुरे होऊन कायदा वरील तारखेस पसार झाला.

बॅरिस्टर मि. कूपर यांनी मुदत मागतांना भाषण केले त्यांत, 'पुरावा हजर करण्याकरता' असे न म्हणता रानातील जाळ्यातून शिकार हुडकून काढतात त्याप्रमाणे पुरावा हुडकून काढण्याकरता (to hunt up) हे इंग्रजी शब्द वापरले. मि. इनव्हॅरिटीने त्याचा फायदा घेतला व अर्जावर शिंतोडे टाकून आमच्या अर्जाची अप्रतिष्ठा करण्याचा प्रयत्न केला अशी १९.९.१८६४ च्या रोजनिशीत रावसाहेबांची नोंद आहे. या कामात प्रसिद्ध बॅरिस्टर मि. ॲन्स्टी यांचे मत त्यांची फी देऊन रावसाहेबांनी घेतले होते. (२२.९.१८६४ रो. उ.)

हा कायदा पसार झाल्यावर रावसाहेब स्वस्थ बसले नाहीत. पुढील अर्ज करण्याचे काम मि. हेलर म्हणून एक बॅरिस्टर होते, त्यांकडे दिले होते. परंतु त्यांच्या १५ दिवसांत ते झाले नाही. नुसती प्रस्तावना लिहून झाली होती. म्हणून ते काम रावसाहेबांनी स्वत:च करण्याचा निश्चय केला व एका दिवशी सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत व दुसऱ्या दिवशी दुपारपासून चार वाजेतो बसून पुरे केले. (४.१२.१८६४ रो. उ.)

या नव्या अर्जावर डॉ. भाऊ व कामाजी यांनी सह्या केल्या होत्या. हा अर्ज गव्हर्नर जनरल यांच्याकडे १७.१२.१८६४ रोजी पाठविण्यात आला.

या अर्जाचा जबाब आला तो, अर्जदारांच्या सर्व हरकतींचा पूर्ण विचार केल्यावर गव्हर्नर जनरल यांना या कायद्यास संमती न देण्यास काही एक कारण दिसत नाही. या कायद्यांतील मुख्य तत्त्वे व विशेषतः ३७-३८ कलमे (ज्यांना अर्जदार विशेष हरकत घेत आहेत ती) पूर्ण पसंत आहेत. असे ठरविल्याने गव्हर्नर जनरल हे अर्जदारांचे मुळीच नुकसान करीत नसून इतर लोकांच्या हक्काचे संरक्षण अवश्य म्हणून करीत आहेत.

रावसाहेबांची उमेद येथेही खचली नाही. त्यांनी आपले मत एका ठिकाणी पुढे दिल्याप्रमाणे प्रदर्शित केले होते, "आम्हाला जे काही पाहिजे आहे ते फक्त या दोन गोष्टी. १. सर्वत्र शांतता व २. धान्याच्या पद्धतीस कायमपणा. यापैकी पहिली आम्हास लाधली आहे; परंतु दुसरीविषयी म्हणाल तर मुंबईतील कायदेकानू करणारे सरकारी मंत्री अशास्त्रसिद्ध मुशीत तिला घालून तिच्यावर प्रयोग करून पाहत आहेत. तथापि ब्रिटिश राज्याची प्रजा या नात्याने आम्हालाही काही सनदशीर उपाय लब्ध आहेत. म्हणून जर अशा आणीबाणीच्या वेळेस आपल्या हक्कांच्या संरक्षणार्थ आमचे लोक उभे राहाणार नाहीत व जरूर पडल्यास आरूढप्रताप सार्वभौम महाराज्ञीच्या पदापुढे आपले प्रतिनिधी जर सादर ठेवणार नाहीत तर ही त्यांची वर्तणूक त्यांना लाजिरवाणी होईल." यानंतर गव्हर्नर जनरल यांच्या पुढची पायरी म्हणजे स्टेट सेक्रेटरी यांचेकडे पाठवायचा अर्ज, सिलोन येथील प्रसिद्ध बॅरिस्टर मुत्तुकुमारस्वामी मुदलियार यांच्याकडून तयार करविला. हे सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले; परंतु राजकारणात पडण्याच्या पहिल्याच प्रसंगी रावसाहेबांनी केवढी चिकाटी दाखविली ते दिसून येत आहे. राजकीय कामे कशी करावी त्याचाही अनुभव त्यांना मिळाला तो लहान सहान नव्हता.

❍

संदर्भ टिपा -

१. Alienated village

❍❍❍

प्रकरण २३

बॉम्बे असोसिएशन

॥ सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ॥
॥ अप्रियस्य च पथ्यस्य श्रोता वक्ता च दुर्लभः ॥ १ ॥

(रामायण)

थोड्या थोडक्यात सुखासमाधानाने, अल्पसंतुष्टपणे, अगदी कुरकुर केल्याशिवाय, कंटकपणाने राहणे, मग ते घरी असो राजद्वारी असो, ही सवय हिंदी लोकांची मूळपासूनची कोणा देवाच्या शापामुळे पैदा झाली होती ते कोणास अद्यापपर्यंत ठाऊक नाही. तिच्यामुळे ऐहिक सुखात भर पडली नाही. राजकीयदृष्ट्या आलस्याने हानी झाली. राष्ट्रात जोम शिरला नाही. सार्वजनिक दुःखे नेहमी ओरडल्याशिवाय सोसली जाऊ लागली, कारण काय, तर म्हणे, "ती फार वेळ काढावयास नकोत! जरा प्रत्येकाने थोडी थोडी गैरसोय सोसली म्हणजे झाले." पण राष्ट्र म्हणजे अशाच प्रत्येक व्यक्तीचे बनलेले असल्यामुळे सारे हिंदी राष्ट्र सोसक झाले होते, एकतंत्री राजसत्तेच्या वाढीला फार अनुकूल झाले होते.

तथापि, इंग्रजांनी शिक्षण दिल्यापासून पाश्चात्त्य संस्थांच्या ज्ञानाने लोकांचा विदेहीपणा जरा डळमळू लागला. सरकार हे सर्वज्ञ आहे. प्रजेला ज्या आधिव्याधींची बाधा होत असेल ती अंतर्ज्ञानाने जाणून तिचे निरसन सरकारने आपण होऊन केले पाहिजे ही जुनी कल्पना मागे पडू लागली व सरकार म्हणजे एक कायद्याने उभारलेली महारंभरचनायुक्त संस्था आहे. म्हणजे तिच्यातील प्रत्येक राज्याधिकारी पुरुष कायद्याने वागण्यास बांधलेला आहे व केलेले कायदे अनुल्लंघनीय आहेत. प्रजाजनांपैकी कोणाची वाजवी तक्रार असेल तर अर्जद्वारा, सार्वजनिक संस्थांचे द्वारा, लोकमताचे मध्यस्थीने दाद मागून घेणे त्याचे कर्तव्य आहे. तसे करण्याचा त्याचा हक्क आहे. ही विचारसरणी लोकांस सुचू लागली व ती जॉन बुलला[१] पटण्यासारखी आहे. म्हणून तो वरील मार्गाचे अवलंबन केले असता अधिक उदार बनतो.

बंगालमध्ये इंग्रजी विद्येचा प्रसार सर्वांत अगोदर झाला व त्याने कायदेशीर राजकीय चळवळ तेथे लोकांत उत्पन्न करून आपला प्रभाव अगोदर दाखविला. १८५२ च्या सुमारास कलकत्ता यथे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अमदानीतच ब्रिटिश इंडियन असोसिएशन या नावाची एक राजकीय संस्था स्थापन झाली व "गरीब परवर खुदावंत जनाब साहेब, बन्दे गुलामकू जिस तऱ्हासे हुजूर फर्मावेगे उस तऱ्हासे बन्दा गुलाम हुकूम बजाने में बिलकूल तय्यार है" ही दरबारी भाषा तेथील प्रजेच्या मुखी खिळलेली होती ती बदलून गेली. एवढेच नाही तर सरकारात कायदेकानू होण्याचे घाटत असता स्वस्थ बसून राहण्याची व मागाहून कुरकुर करीत बसण्याची चाल तेथील शिकलेल्या लोकांनी स्वीकारली नाही. उलट मन मोकळे करून कायदेकानू करणाऱ्यास भरपूर लोकहिताची उपयोगी माहिती देण्याच्या युरोपियन लोकांच्या पद्धतीचा स्वीकार केला. वरील असोसिएशनचे प्रमुख चालक बाबू ख्रिस्तदास पॉल हे होते. बंगालमध्ये, 'बन्दा गुलाम' प्रकृतीचे लोक पहिल्याने होते. तसे येथे नव्हते; परंतु येथे शाकवृत्तीचे लोक होते. हे स्वास्थ्याभिलाषी होते. रुजल्या ठिकाणीच हवा, पाणी व अन्न यांच्या सेवनाने वृद्धी पावणे व कालांतराने आपली जाती पुढे चालण्याची व्यवस्था फलोद्याने झाली की शुष्क होऊन नष्ट होणे म्हणजे मृत्यू वश होणे, हा या शाकवृत्तीलोकांचा जीवनक्रम होता. अशा मनुष्यास रावसाहेब 'मानवी बटाटे' म्हणत. यांचे पीक रानोमाळ व कल्पनातीत होते व अजूनही आहे. तथापि, इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार इकडे बंगाल देशाच्या मागून झाल्यामुळे लोकांची शाकवृत्ती थोडी उशिरा का होईना; पण नाहीशी होऊ लागली व बंगालमधील लोकांचे अनुकरण करून बॉम्बे असोसिएशन नावाची संस्था मुंबईकरांनी प्रथम काढली.

ही संस्था कंपनीचे राज्य असताच १८५२ च्या सुमारास स्थापन झाली होती. तिचे अध्यक्ष जगन्नाथ शंकरशेट होते व सन्माननीय चिटणीस डॉ. भाऊ होते. तिची ठराविक कामे मागे पुढे मिळून केव्हातरी होत असत. १८६० सालच्या जानेवारी महिन्यात विनायकराव जगन्नाथ शंकरशेट यांच्या बंगल्यावर व्यवस्थापक मंडळीने आदरेखून तयार करून ठेवलेली चौथ्या, पाचव्या व सहाव्या वार्षिक सभेची हकिगत मंजूर करून घेण्याकरता सभा भरली होती. अशी स्थिती लवकरच का झाली? तर या सभेचे चालकत्व पुष्कळ अंशी स्वाथैरकदक्ष मुंबईच्या व्यापाऱ्यांच्याकडे होते. कारण तेच त्यावेळेस मुंबईचे पुढारी होते व अशा पुढाऱ्यांच्या यादीत 'जी', 'चंद', 'भाई' व 'दास' या बहुमानवाचक प्रत्ययांनी शोभलेली नावेच अधिक सापडत. याचा परिणाम अथवा दुष्परिणाम एक असा झाला होता की, जेव्हा व जेवढ्या बाबतीत यांच्या खिशाला चट्टा बसे तेव्हाच व तेवढ्या बाबतीत हे चळवळ करीत. उदाहरणार्थ, इनकम टॅक्स रद्द करण्याविषयींची चळवळ या सभेने चांगली केली यात नवल नाही. कारण पैशाकरताच हे व्यापारी जन्म पावतात व पैशाकरताच जगतात व पैशाकरताच मरण पावतात! शेअर बाझाराच्या सपाट्यात या व्यापारी मंडळीचे डोके ठिकाणावर नव्हते. तेव्हा राजकीय चळवळ अगदी मंदावून गेली होती. म्हणून एकंदर रयतेची गाऱ्हाणी सरकाराच्या कानावर घालण्याच्या कामास खरा आरंभच झाला नव्हता. थोडा झाला होता तो टिकला नव्हता. कुळे अडाणी होती. मुंबईच्या बाहेर जमिनीच्या मालकांस सरकार म्हणजे काय याची खरी कल्पना नव्हती. नेहमी दृष्टीस पडणारे बेलिफ, मामलेदार व कलेक्टर यांचे शिपाई व त्यांचे यजमान याशिवाय त्यास सरकार ठाऊक नव्हते. काही शिकलेले लोक होते. जे कूळ नव्हते,

जमीनदार नव्हते, व्यापारी नव्हते; पण त्यांचे वजन कोठेही नव्हते. पोट त्यांच्या पाठीस लागलेले होते व ते पोटाच्या पाठीस लागलेले होते. हे नोकरीत शिरल्यावर वरिष्ठांच्या चेहऱ्यावरील हास्यावर यांचे टेबलापुढील जीवित अवलंबून होते. मग खरी राजकीय चळवळ करणारा होता कोण? याला उत्तर म्हणजे सह्याद्रीच्या भयाण दरीतून निघालेला अधिक भयाण प्रतिध्वनी 'कोण' हा होता!

अशी बॉम्बे असोसिएशनची मोडकळीची स्थिती पाहून रावसाहेबांचे मनात एक सुंदर विचार आला. नेटिव्ह ओपिनियन पत्र हे लोकशिक्षणाचे व लोकजागृतीचे काम करीत होते. याच्या पुढे त्यास राजकीय चळवळीला संघटित स्वरूप द्यावयाचे होते. त्याला साधन वरील असोशिएशनसारखी संस्था त्यांना पाहिजे होती. ती आयतीच मिळाली. नवी संस्था निर्माण करण्यापेक्षा जुनी मोडकळीस आलेली हातात आल्यास तिचा जीर्णोद्धार केलेलाच बरा. देऊळ नवे बांधण्यापेक्षा ज्याच्या भिंती ढासळून गेल्या आहेत, ज्यातील मूर्ती उछिन्न झाली आहे, अशा देवळाच्या भिंतींची डागडुजी करून आत नव्या मूर्तीची प्रतिष्ठापना करणे हेच युक्तिसिद्ध व श्रेयस्कर आहे. देवळाच्या जुनेपणामुळे जो एक लोकांच्या मनात त्याविषयीचा महिमा वसत असतो त्याचा फायदा उद्धारकास मिळतो, खर्च व श्रम कमी पडतात. बॉम्बे असोसिएशनकडे निरखून पाहिले असता रावसाहेबांना असे आढळले की, प्रथम सांगितल्याप्रमाणे गेल्या कित्येक वर्षांत वरील संस्थेच्या सभा बऱ्याच काळात भरल्या नव्हत्या. तिच्या कामकाजाची हकिगत काय आहे व तिचे हिशोब काय आहेत हेही प्रसिद्ध झाले नव्हते. अध्यक्षांची पूज्य मूर्ती विलुप्तजीवित होऊन सात महिने होऊन गेले होते. एकदा उपचार म्हणून हे दुःखकारक वृत्त ऐकून सर्व सार्वजनिक संस्थांनी यथोचित शब्दांत दुःखोद्‌गारही काढले, तरी या संस्थेचे सभासद जागच्या जागी थंडच राहिले होते व स्वकर्तृत्वाचा त्यांना पक्का विसर पडला होता. अशा परिस्थितीत तिचा जीर्णोद्धार करावा असा रावसाहेबांनी विचार ठरवला.

रावसाहेब या सभेचे सभासद होऊन ४-५ महिने झाले होते. त्यांनी सर्वसाधारण सभा भरण्याचा व्यक्तिशः प्रयत्न केला तो सफळ झाला नाही, हे पाहून उपाध्यक्ष व सर्व सभासद यांच्याकडे आपल्या सहीने इंग्रजीत लिहिलेली छापील पत्रके १९.६.६६ तारखेस वाटून आतील मजकुराकडे तत्काळ लक्ष देण्याची त्यांना रावसाहेबांनी विनंती केली. त्या पत्रकाचा सारांश असा होता -

आपआपल्या हिताला जपण्याकरिता व्यापारी लोकांच्या, मळेवाल्यांच्या, ख्रिस्ती लोकातील नाना पंथांच्या निरनिराळ्या नावाच्या संस्था आहेत; पण आमच्या राणीसाहेबांच्या इतर प्रजेच्या नाहीत. म्हणून आमच्या हक्कांचे संरक्षण होऊन आमची उन्नती होण्याकरिता असल्या संस्थांची आवश्यकता आहे.

एका काळी असल्या संस्था म्हणजे सरकाराशी विरोध करणाऱ्या अतःएव राजद्रोही मंडळ्या आहेत असे समजण्याचा पुष्कळांचा संप्रदायच झाला होता. याच्याहून चुकीचा संप्रदाय अन्यत्र मिळावयाचा नाही. सदोष राज्यपद्धती व अज्ञानादी तम यातून आमचा उद्धार करण्यास्तव परमेश्वरानेच इंग्रजी अंमल आमच्यावर चालू केला आहे, त्याबद्दल-काशीपासून रामेश्वरापर्यंत कोठेही जो- वरच्या वरच्या सुशिक्षित लोकांत अहर्निश दुवा न देणारा एक ही इसम मिळावयाचा नाही; परंतु सरकारच्या पद्धतीत सुधारणा घडवून आणण्यासारखे काही उरलेच नाही असे त्यावरून निष्पन्न

होत नाही. खुद्द ब्रिटिश लोक इंग्लंडात काय करतात व ब्रिटिशांच्या राज्यव्यवस्थेच्या मुळाशी काय सारभूत तत्त्व आहे, त्याचा विचार केला असता असे दिसून येईल की, प्रत्येकाने आपआपले म्हणणे सरकारापुढे स्पष्टपणे वेळेवर मांडले पाहिजे व इंग्रज सरकाराचे राज्य वसाहतीवर सुयंत्र चालण्यास अशा संस्थांची आवश्यकता आहे. कलकत्त्यास या संस्थेच्या बहिणीने सार्वजनिक कल्याणाच्या बाबतीत एका वर्षांत २३ निरनिराळ्या विषयांची चर्चा केली असे दिसून येईल. तीन इलाख्यांत तीन काउन्सिलांची स्थापना करून सरकाराने आम्हास असे आवाहन केले आहे की, "लोकहो! तुमच्या राज्यव्यवस्थेविषयी तुमच्या इच्छा काय आहेत त्या आम्हांस कळवा." मग या संस्थेसारख्या संस्थेने पुढे येऊन मुंबईद्वीपाचे प्रतिनिधित्व पत्करून उदार भावनेने प्रेरित झालेल्या हिंदुस्थान सरकारच्या या हाकेस 'ओ' द्यावयास नको काय?

या उज्ज्वल, स्पष्ट व उत्साहजनक प्रार्थनेचा उपयोग चांगला झाला. नवे सभासद करण्याकरता, वर्गणी जमवण्याकरता जोराचा प्रयत्न झाला. १४.१२.१८६७ रोजी लोकांची सभा भरून बॉम्बे असोसिएशनचा जीर्णोद्धार करण्याचा ठराव झाला. तो फार यशस्वी झाला.[२] तेव्हा सर मंगळदास नथूभाई यांना अध्यक्ष, नवरोजी फर्दुनजी यांना चिटणीस नेमण्यात आले. जवळ जवळ शंभर सभासद झाले. वार्षिक वर्गणीचा आकडा पाच हजारावर (५०००) गेला. सभासदांत खालील मंडळीची नावे झळकू लागली.

सर जमशेटजी जीजीभाई सन्माननीय अध्यक्ष, सर मंगळदास नथूभाई अध्यक्ष, नवरोजी फर्दुनजी चिटणीस, नवरोजी वाडिया, केशवजी नाईक, वरजीवनदास माधवदास, विनायक जगन्नाथ शंकरशेट, नारायण दिनानाथ, गोविंद गंगाधर शास्त्री, बाळ मंगेश वागळे, कावसजी जहांगीर, नसरवानजी एम्. पेटिट, अहंमदभाई हबीबभाई, मुरारजी गोकुळदास, (सर) दिनशा माणकजी पेटिट, लखमीदास खिमजी, वंद्रावनदास पुरुषोत्तमदास, सोराबजी फ्रामजी पटेल, रघुनाथ नारायण, के.आर. कामा, शांताराम नारायण, आत्माराम पांडुरंग, जनार्दन सखाराम गाडगीळ, विष्णु परशराम शास्त्री, रामचंद्र उदास, विश्वनाथ नारायण मंडलिक, नानाभाई हरिदास, खंडेराव चिमणराव बेदरकर, वीरभद्र मदीवल्लाप्पा, दादोबा पांडुरंग, साजोकृष्ण धोंड, धोंडो शामराव गरुड, धिरजलाल मथुरादास, बाळाजी पांडुरंग, भाऊ दाजी, कमरुद्दीन तय्यबजी, सोराबजी शापूरजी बंगाली, आर्देसर फ्रामजी मूस, बाबाजी काशिनाथ इ. सभासद वर्ग होता.

७.१.१८६८ रोजी सर्व सभासदांची सभा भरून पुढील कामगिरी करण्यात आली.

१. जनरल कमिटीची स्थापना.

२. नवे सभासद करण्याचा ठराव.

३. बॉम्बे असोसिएशनचा जीर्णोद्धार झाल्याचे वर्तमान सरकारास कळविण्याचा ठरावे.

४. त्याचप्रमाणे कलकत्त्याच्या ब्रिटिश असोसिएशनला, मद्रासच्या नेटिव्ह असोसिएशनला व लंडन येथील ईस्ट इंडियन असोसिएशनला कळविण्याचा ठराव.

५. काव्हनेन्टेड सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये हिंदी लोकांचा प्रवेश होईल अशा सवलती मिळविण्याकरिता स्टेट सेक्रटरींस अर्ज करावयाचा ठराव.

या सभेचे सेक्रेटरी मि. नवरोजी फर्दुनजी हे फार हुशार व दक्ष होते. अर्जाचा मसुदा हे करीत व रावसाहेबांनी पसंत केला म्हणजे तो पुढे जाई. 'होता होईतो कडक भाषा अर्जात टाळता येईल तेवढी टाळावी' अशी साधारण सूचना नवरोजी यांना एका पत्रात रावसाहेबांनी करून ठेवली होती.

बाहेरगावच्या वकिलांची नावे रावसाहेबांपासून मि. फर्दुनजी यांनी मागून घेऊन आपल्या संस्थेचे सभासद वाढविण्याची पुष्कळ खटपट केली.

सार्वजनिक कल्याणाचा जो प्रश्न निघेल त्यासंबंधी लोकांचे म्हणणे काय आहे ते सरकारास कळविण्यात सभेने केव्हाही दिरंगाई केली नाही. नवीन व्यवस्था झाल्यापासून खालील विषय १८६९ पर्यंत सभेपुढे विचारास आले होते.

१. कापसाची विक्री करताना वाईट कापसाची चांगल्या कापसात लोक भेसळ करीत. त्याच्या प्रतिबंधार्थ सरकारने तयार केलेला एक कायद्याचा मसुदा.

२. महाराणी साहेबांचे द्वितीय चिरंजीव ड्यूक ऑफ एडिनबर्ग यांना मानपत्र देण्याचा ठराव.

३. सक्तीने देवी काढण्याची इष्टता.

४. बोरघाटात जी.आय.पी. रेल्वे लाईनीवर मोठा अपघात होऊन मोठी प्राणहानी झाली म्हणून उघड्या पडलेल्या मृतांच्या आप्तांना काही साहाय्य करण्यास सरकारास विनंती करावी, याविषयी रा. रा. जनार्दन सखाराम गाडगीळ यांनी सभेस लिहिलेल्या पत्राचा विचार.

५. लोकल फंडाचा विनियोग सार्वजनिक कामाकडे करण्याकरता तालुका कमिटीतील व जिल्हा कमिटीतील सभासद कमिशनरकडून नेमले जात असत ते तसे न करता जमिनीच्या मालकांना निवडणूक करण्याचा अधिकार देण्याविषयी सरकारास अर्ज करावा अशी सूचना सदरहू गृहस्थांनी केली होती तिचा विचार.

पुढील दोन महत्त्वाचे विषय १८७२ मध्ये सभेपुढे होते.

१. फौजदारी कायद्याचे काम चालविण्याच्या कायद्याचा विचार.

२. मि. फासेट साहेबांना पार्लमेंट सभेत निवडून देणाऱ्या विलायतच्या मतदारांना उद्देशून लिहिलेले गौरवाचे पत्र.

एकदा पार्लमेंट सभेने एक हिंदुस्थानच्या व्यवस्थेसंबंधी तपास करण्याकरता एक कमिटी नेमली होती. रावसाहेबांनी साक्ष देण्यास जावे असे प्रथम घाटत होते. "परंतु, मी जाऊ शकत नाही." असे त्यांनी मि. फर्दुनजी यांस कळविले; परंतु कमिटीला विश्वसनीय माहिती मिळवून ती पुरवण्याचे काम असोसिएशनने अंगावर घेतले होते. या सभेच्या काही सभासदांची एक कमिटी या सभेने नेमली होती, त्यात रावसाहेब होते. विविध प्रश्नांविषयी माहिती जागोजागच्या आपल्या सहकारी मित्रास पत्रे पाठवून रावसाहेबांनी मागविली होती. ज्या विषयांवर माहिती मागविली होती त्यांचा संक्षेपतः उल्लेख खाली दिला आहे.

१. जमिनीवरील सारा माफक व युक्त आहे की जड व प्रमाणातिशयित आहे? तसा असेल तर कोणत्या जिल्ह्यांत? उदाहरणे द्या.

२. सरकारच्या मागण्या पुरवून जमिनीच्या मालकास अथवा जमीन कसणाऱ्यास लागवडीचा खर्च वजा जाता काही शिल्लक उरत्ये काय? ती मालकाच्या अथवा कसणाऱ्याच्या गरजा पुरवू शकते काय?

३. सरकारी साऱ्याचे प्रमाण जमिनीच्या एकंदर उत्पन्नाशी व खर्च वजा जाता होणाऱ्या निव्वळ फायद्याशी काय आहे? एकंदर उत्पन्नाचा केवढा भाग सारा भरण्याकडे जातो?

४. साऱ्याशिवाय आणखी करांचा भार जमिनीवर पडतो काय? व तो गैरकायदा आहे काय?

५. ३० वर्षांची मुदत संपल्यावर साऱ्यामध्ये वाढ झाली त्याविषयी विशेष माहिती काय आहे? शेतकीच्या उत्पन्नाच्या व मजुरीच्या वाढीचे जे प्रमाण आहे त्या मानानेच सोन्याची वाढ झाली आहे की अधिक आहे?

६. १०-२० वर्षांपूर्वी धान्याचे व मजुरीचे दर काय होते?

७. शेतकरी वर्गाची व मजूर वर्गाची हल्लीची स्थिती काय आहे? व दहा वर्षांपूर्वी कशी होती? हल्लीच्या काळी शेतकऱ्यास व मजुरास निरामय निर्वाह करण्यास खर्च काय येतो? व दहा वीस वर्षांपूर्वी किती येत असे?

८. हल्ली जमिनीचा बाजार भाव काय आहे?

९. तीस वर्षांपर्यंत ठरविलेल्या साऱ्याच्या पद्धतीपासून शेतकऱ्यांचा फायदा काय झाला व तो कोणत्या जिल्ह्यांत? किती जमिनीच्या मालकांनी आपल्या जमिनी सावकारांकडे गहाण टाकल्या आहेत किंवा इतरांस विकल्या आहेत? अथवा गेल्या दहा वीस वर्षांत गहाण टाकलेल्या होत्या त्या किती जनांनी सोडविल्या आहेत? सारा वसूल होण्याकरिता उभ्या पिकांच्या जप्त्या व जमिनीची लिलावे वारंवार केली काय? सारा थकण्याची कारणे काय? त्यांचा परिणाम काय? अशी बाकी कोणत्या जिल्ह्यांत किती थकलेली आहे? थकलेल्या बाकीवर सरकार व्याजाचा दर भारी ठेवते काय? साऱ्याची माफी सरकारने कितीवेळा दिली आहे? व ते देण्याचे प्रसंग कोणते? लोकांना मदत करण्यास सरकाराने कामे कधी कधी काढली?

१०. कायम धान्याच्या पद्धतीचे व मुदतीच्या पद्धतीचे नफे-तोटे तुलनात्मक दृष्टीने काय आहेत? प्रत्येकीपासून जे नफे आहे ते होतील व तोटे आहेत ते टाळता येतील अशी काही धान्याची पद्धती तुम्ही सुचवू शकाल काय?

११. धान्याचे भाव वाढण्याची कारणे काय?

१२. सारा वसूल करण्याकरता जी खाती सरकारने ठेवली आहेत त्यांचा खर्च जबर आहे की माफक आहे? त्यात काटकसर होणे शक्य आहे काय? सारा वसुलीचे खाते व मामलेदारीचे फौजदारी खाते यांची फारकत होणे इष्ट आहे काय?

१३. एका जिल्ह्यातील विशिष्ट कामाकरता उभारलेला लोकल फंड दुसऱ्या जिल्ह्यात खर्च झाल्याची किंवा दुसऱ्याच कामाला लावल्याची उदाहरणे असतील तर द्या.

१४. रेव्हिन्यू व पोलीस या खात्यांतील लोकांनी जुलूम केल्याची उदाहरणे असतील तर द्या.

१५. गाड्या व मजूर वेठीला धरतात त्यांची माहिती द्या. रेव्हिन्यू कामगार व पोलीस कामगार दौऱ्यावर गेले म्हणजे उदमी लोकांना बरोबर दुकान ठेवावयास लावतात की काय? वेठीच्या गाड्यांबद्दल मजुरीबद्दल व उदमी लोकांस दर कसा देतात? त्यांचे नुकसान काय काय होते? अशी वेठ सरकारने बंद केली आहे काय? व बंदचे हुकूम मानले जातात की मोडले जातात?

१६. हिंदुस्थान सरकारच्या, स्थानिक व म्युनिसिपल करांचा बोजा लोकांवर कसा पडतो? तो कोणत्या वर्गातील लोकांस जाचक होतो? प्राप्तीचा कर व इतर कर यांच्या वसुलाच्या कामात जुलूम झाल्याची असतील तर उदाहरणे द्या. स्टॅम्पचे दर वाढल्यामुळे फिर्यादीत दाद न मिळाल्याची उदाहरणे द्या.

१७. खाली दिलेल्या खात्यांत निरर्थक होणाऱ्या उधळपट्टीची उदाहरणे द्या.

सार्वजनिक खाते	वैद्यक खाते
न्याय खाते	जंगल खाते
रेव्हिन्यू खाते	नोंदणी खाते
मीठ अफू व कस्टमची खाती	शाळा खाते
लोकलफंड खाते	पोलीस खाते
सैन्य खाते	तुरुंग खाते

व साधारण खाते.

१८. काही उगीच कामाशिवाय व पगारखाऊ लोक ज्यांच्यावर विनाकारण नेमले जातात अशा काही मोठ्या पगाराच्या जागा आहेत किंवा काय? सरकारी कामाच्या चोखपणात कमीपणा न आणता कोणता खर्च कमी करता येईल.

१९. लोकांवर काही जुलूम होतो काय? काही त्रास त्यास पोचतो काय? असेल तर लोकांत असलेल्या असंतोषाचे वर्णन करा.

२०. युरोपियन लोकांनी हिंदी लोकांस वाईट रितीने वागविल्याची उदाहरणे असतील तर द्या.

२१. बागाईत, कालव्याच्या पाण्याने भिजलेल्या जिराईत जमिनीवर दर बिघ्यास कमाल व किमान सारा काय आहे?

२२. ऊस, भाज्या, भात, कापूस, गहू, ज्वारी, बाजरी, हरभरा इत्यादी पिकांना दर बिघ्यास काय खर्च येतो? व या उत्पन्नाला मणी दर काय येतो?

२३. रयतेच्या कुटुंबाला जे श्रम करावे लागतात त्याच्या मजुरीशिवाय दर बिघ्याला आणखी खर्च काय येतो?

२४. दर बिघ्याला सारा देऊन निव्वळ फायदा काय होता?

२५. दर शेतकऱ्याला व मजुराला खाण्यापिण्याचा व कपड्यालत्त्याचा खर्च काय येतो?

२६. शेतकरी व मजूर लोकांची स्थिती काय आहे?

२७. मजुरीचे दर काय आहेत?

२८. शेतकीच्या उत्पन्नाचे (कापूस, गूळ, गहू, ज्वारी, हरभरे इत्यादींचे) मण दर काय आहेत? इ. ही प्रश्नांची यादी लांब-रुंद आहे, त्यांची उत्तरे देण्यास विचारही खोल करावा लागला असेल. "यांची समर्पक उत्तरे साधार देणारे किती आहेत! मेंढ्यांच्या कळपात उच्च स्वरात जितका गोंगाट होतो तितकी लोकर पिकत नाही हे ध्यानात ठेवले पाहिजे. आमच्यामध्ये दुही आहे, नाही तर या काटकसरीच्या कमिटीमुळे हिंदुस्थान देश हिमाचलापासून सेतुबद्ध रामेश्वरापर्यंत खडबडून जागा झाला पाहिजे होता." असे रावसाहेबांनी मि. आर. डी. मेथा (कलकत्त्याचे व्यापारी मित्र) यांना पत्र लिहिले होते.

याप्रमाणे बॉम्बे असोसिएशनने एकंदर कामगिरी केली ती समग्र वर्णन करणे म्हणजे तिचा निराळाच इतिहास लिहावा लागेल. म्हणून ती कोणत्या प्रकारची होती एवढे दाखविण्याकरता वरील संक्षिप्त हकिगत दिली आहे.

या सभेची उत्तरोत्तर भरभराटच होत गेली. १८७५ साली रावसाहेब व्हाईस प्रेसिडेन्ट झाले होते. व व्यवस्थापक कमिटीत ना. रोगे, लखमीदास खिमजी, मुरारजी गोकुळदास, दादाभाई नवरोजी, बाळाजी पांडुरंग, रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, डॉ. आत्माराम पांडुरंग, रा. वि. माडगावकर, काशिनाथ त्रिंबक तेलंग, बाळ मंगेश वागळे, धिरजलाल मथुरादास, नवरोजी फर्दुनजी असे होते. याहून अधिक चांगली मंडळी निवडता आली नसती.

१८७६ मध्ये (सर) दिनशा पेटिट यांना प्रेसिडेन्ट नेमिले होते व यशवंत वासुदेव आठल्ये व आर्देसर फ्रामजी मूस यांना सेक्रेटरी नेमले होते.

या सभेत बॉम्बे असोसिएशनचे मुख्य चालक रावसाहेब, नवरोजी फर्दुनजी व सोराबजी शापुरजी बंगाली हे होते व ते सर्व कर्तृत्ववान पुरुष होते. त्यांचे अंतवासित्व पत्करून या सभेत मागाहून शिरलेली तरुण मंडळी विशेषेकरून (सर) फिरोझशहा मेथा, (न्या.) काशीनाथ त्रिंबक तेलंग व (न्या.) बद्रुद्दीन तय्यबजी तरबेज झाली. शिवाय ते स्वयंप्रकाशित असल्यामुळे या संस्थेत राहून रावसाहेबांनी आखून दिलेल्या कक्षेत उपग्रहाप्रमाणे फिरत राहणे त्यांना पटले नसावे. शिवाय तरुण मंडळीचे विचार वृद्धमंडळीच्या विचारांशी जुळते राहणे सदोदित शक्य नाही, म्हणून 'वृद्धास्ते न विचारणीयचरिताः' या वाक्यातले वारे त्यांच्या डोक्यात शिरले असेच नसले तरी स्वतंत्र रीतीने देशसेवा करण्याचे या मंडळीने मनात घेतले. यावेळेस विचारांची प्रौढी व परिपक्वता, मनाचा धृतिमान उत्साह, आजन्म कार्यासक्ती, स्वहितनिरपेक्षता इ. गुणपरंपरेच्या योगाने रावसाहेबांना अग्रपद प्राप्त झाले होते. कोणतीही चळवळ कोणी करण्याचे योजले तरी रावसाहेबांचा सल्ला घ्यावा लागे. त्यांना त्यांच्या अनुगांचा पूर्ण पाठिंबा होता. कोणत्याही कार्यास द्रव्य लागल्यास अवश्य तेवढे

द्रव्य मिळविण्यास जशी काही यक्षिणीची कांडीच त्यांच्याजवळ होती अशी त्यांची कर्तृत्वशक्ती पुष्कळ होती. लोकांत व सरकारांत त्यांचे वजन होते. त्यांच्या तंत्राने वागणे सोयीचे व श्रेयस्कर होते. म्हणून सर्व कारभार एकतंत्री रावसाहेबांच्या हाती होता व तेथपर्यंत या सभेत राहिल्याने नवीन तरुण मंडळीचे तेज यांच्या पुढे स्वतंत्रपणे पडणे शक्य नव्हते. ही अनन्यसाधारण सत्ता यांच्या हातातून हिसकावून घेण्याचे काही मंडळीच्या मनात आले असे रावसाहेबांच्या बापूसाहेब आठल्ये यांना लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून दिसते. "मी स्वत: कानाने ऐकिले नाही; परंतु अशी लोकवार्ता आहे की काहींची तरी मुख्य तक्रार अशी आहे की, मी सर्व सत्ता बळकावून बसलो आहे. एतदर्थ मला बाहेर काढून लाविले पाहिजे! कशाच्या बाहेर ते परमेश्वरालाच टाऊक! गेल्या शनिवारीच एका मित्राला जे सांगितले त्याप्रमाणे हे जग एवढे मोठे आहे की, त्यांत सहस्रावधी अ, ब, क, इ. मनुष्यांचा समावेश होईल. मनुष्याने आपल्या आयुष्यक्रमात व्यर्थ उक्तीपेक्षा कृती करून दाखवली पाहिजे."

"असो. माझे काम येथे उत्तम चालले आहे. सहा वर्षांपूर्वी तुमच्या मित्राच्या बहुतेक आकांक्षा एका पुण्यपावन प्रसंगी अग्नीत भस्म झाल्या होत्या. तथापि अश्रांतपणे काम करण्याची शक्ती जी परमेश्वराने त्यास देणगी म्हणून दिली आहे तिचा उपयोग करून घेण्याच्या सामर्थ्यांत अद्यापि काही न्यून नाही हे मोठे गूढ आहे." (२.३.१८८६) या विषयीचा इशारा काही वर्षांमागे नवरोजी फर्दुनजींनी रावसाहेबांना दिला होता. त्याप्रमाणे या नवीन मंडळीने एक नवी राजकीय संस्था मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशन नावाची काढली. तिचे सेक्रेटरी मि. फिरोझशहा मेथा, नामदार काशिनाथ त्रिंबक तेलंग व मि. दिनशा वाच्छा असे होते.

उद्देश पत्रकातील नवीन सभा स्थापण्याचे हेतू जुन्या सभेच्या हेतूहून भिन्न नव्हते. हिंदुस्थान देशाचे हित हिंदी लोकांचा पक्ष उचलून धरून सनदशीर रीतीने करणे हा मुख्य हेतू होता. असे असता 'विषवृक्षमपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्' या कालिदासोक्तीकडे यांचे लक्ष्य कसे गेले नाही कोणाला ठाऊक?

हा प्रकार इष्ट झाला की, अनिष्ट झाला हे सांगता येणे कठीण आहे. रावसाहेबांच्या करण्यास सरकारात मान असे तो या नव्या मंडळीकडे पूर्ण किंवा अपूर्णपणे गेला नसावा असे पुढील उदाहरणावरून सिद्ध होत आहे व तेवढे उदाहरण देऊन हे प्रकरण पुरे करण्यात येत आहे.

नवी सभा स्थापन झाल्यावर एकदा इंग्लंडमध्ये पार्लमेंट सभेच्या सभासदांची पुन्हा निवडणूक व्हावयाचा प्रसंग आला. तेव्हा मि. फॉसेट व मि. जॉन ब्राईट हे उमेदवार उभे राहिले होते. यांना हिंदुस्थानाचे मित्र असे गणिले जात असे. त्यांच्या बरोबर, हिंदुस्थानात काही दिवस काढून तिकडे परत गेलेले असे दुसरे इंग्रज गृहस्थ उमेदवार उभे राहिले होते. यांचा प्रवेश पार्लमेंट सभेत झाल्यावर मि. फॉसेट व मि. ब्राईट हे जे हिंदुस्थानाच्यातर्फे बोलतील त्यांच्या विरुद्ध हे दुसरे उमेदवार बोलतील, अशी भीती प्रेसिडेन्सी असोसिएशनच्या चालकांना पडली. कारण इकडून गेलेले गृहस्थ म्हणणार आम्ही खुद्द हिंदुस्थानात राहिलेले डोळस गृहस्थ, प्रत्यक्ष तेथील स्थिती पाहून आलेले, तेव्हा आमचे म्हणणे खरे का हिंदुस्थान न पाहिलेले मि. फॉसेटसारख्या आंधळ्या लोकांचे म्हणणे खरे? म्हणून फलाणे फलाणे गृहस्थ आमचे हित करतील व फलाणे फलाणे करणार नाहीत व ते आमचे

प्रतिनिधी नव्हते इ. ठराव करून तो इंग्लंडच्या मतदारांकडे पाठविण्याचे प्रेसिडेन्सी असोसिएशनच्या चालकांनी ठरवले. अखिल मुंबई इलाख्याच्या नावाने चळवळ करावयास निघालेल्या या सभेच्या तीन चालकांच्या मतास लंडन येथील टुली स्ट्रीट निवासी (सर्व इंग्लंड देशाच्या नावाने चळवळ करणाऱ्या) तीन शिंप्यांच्या मतापेक्षा एकंदरीत पुष्कळ अधिक मान होता. तरी रावसाहेबांच्या मतास जेवढा मान होता तितका नव्हता हे वरील राजकीय 'सूचिकर्मकुशल' गृहस्थांसही पटले असावे. हा ठराव पुढे आणण्यास त्या सभेच्या चिटणिसांनी रावसाहेबांना विनंती केली, ती रावसाहेबांना मान्य झाली नाही. असल्या ठरावात रावसाहेबांचे अंग पाहिजे हे जन्मतः म्हणजे हिंदुस्थानावर पाय ठेवल्या दिवसापासून हिंदी लोकांच्या आकांक्षांविषयी सहानुभूती बाळगणाऱ्या एका प्रसिद्ध इंग्रज गृहस्थाच्या ध्यानात येऊन त्यांनी रावसाहेबांना विशेषतः ते मुंबईत या वेळेस हजर असता गळ घालण्याकरता एक पत्र लिहिले. त्यास पुढील उत्तर रावसाहेबांनी दिले. "प्रेसिडेन्सी असोसिएशनपुढे येणाऱ्या ठरावाविषयी मी सोत्कंठपणे मन लावून विचार केला; परंतु तो ठराव हाती घेण्याचा काही मार्ग मला दिसत नाही म्हणून वाईट वाटते. मी त्या सभेच्या चिटणिसांना लिहून कळविले तसेच तुम्हास कळवितो की, माझ्या मताने असा ठराव आणला असता आम्ही जे कार्य ब्रिटिश जनतेस, तिच्या उदार वृत्तीवर भिस्त ठेवून, करण्यास सानुनय विनंती करणार आहात त्याचा बिघाड होईल. हा ठराव मीच आणावयाचा म्हणजे यथोचित भाषण करून तो आणला पाहिजे. तितकी तयारी करण्यास मला सवड नाही." (२९.९.८५)

❍

संदर्भ टिपा -

१. हे इंग्लिश मनुष्याचे टोपणनाव आहे.

२. इतके यश रावसाहेबांना येईल असे कित्येकांना वाटले नव्हते. या सभेची पहिली खालावलेली स्थिती त्यांनी आपले मित्र शिरगांवकर यांना कळवली. तेव्हा त्यांनी रावसाहेबांना लिहिले, "मुंबई असोसिएशन आता गतप्राण झाली आहे असेच म्हणावयाचे. तिचे दिवस करून मोकळे व्हा. तिच्या जागी एक नवीनच संस्था निर्माण करा." रावसाहेबांनी जुन्या सभेसच १८६६ साली जी चेतना आणली, ती आणखी २० वर्षे प्रेसिडेन्सी असोशिएशन निघेपर्यंत चांगल्या स्थितीत होती.

❍❍❍

प्रकरण २४

ईस्ट इंडिया असोसिएशन

Sporting the lion ramped and in his paws Dandled the kid.

(मिल्टनकृत पॅरॅडाइस लॉस्ट)

सिंहः पश्चिमपादयोर्मधुवने लीलापरः संस्थितः ।
दत्त्वा तस्य करे स्वयं निजशिरः क्रीडत्यजायाः शिशुः ॥

(वरील इंग्रजी ओळींचे भाषांतर स्वकृत)

ईस्ट इंडिया असोसिएशन या नावाची ही संस्था दादाभाई नवरोजी यांनी लंडनमध्ये १८६६ साली स्थापन केली. तिची वार्षिक वर्गणी १ पौंड (१० रु.) होती. तिचे अध्यक्ष लॉर्ड लेव्हडिन हे होते. शिवाय दुसरे बरेचसे लॉर्ड लोक, नाइट पदवी धारण करणारे वजनदार इंग्रज लोक व पार्लमेंट सभेचे १५ सभासद, कर्नल व कॅप्टन झालेले मोठ्या पदवीचे इंग्रज लोक तिचे सभासद होते. त्यामध्ये कर्नल साइकस ए. पी, मि. जॉन डिकिन्सन, मेजर इव्हॅन्स बेल, मि. दादाभाई नवरोजी, मि. फिरोजशहा मेथा, मि. राबर्ट नाइट, मि. उमेशचंद्र बानर्जी, मि, मनमोहन घोस, मि. नवरोजी फर्दुनजी व बरेच जनरल जेकबसारखे हिंदी लोकांचे इंग्रज मित्र होते. सभेचे नियम व तेथे झालेली काही काही भाषणे ही दादाभाईनी रावसाहेबांकडे पाठवून दिली व पश्चिम हिंदुस्थानातून त्या सभेला सभासद मिळवून देण्याविषयी दादाभाईंनी रावसाहेबांना विनंती केली. तेव्हा रावसाहेबांनी ते काम चालू केले. या सभेचे पुष्कळ सभासद झाले, त्यापैकी काही खाली दिले आहेत.

भावनगरचे ठाकूरसाहेब, मोर्वीचे ठाकूरसाहेब, सय्यद अहमदखान, वि. ना. मंडलिक, डॉ. भाऊ, मंगलदास नथुभाई, गोपाळराव हरी देशमुख, बाळ मंगेश वागळे, नारायण महादेव परमानंद, जनार्दन सखाराम गाडगीळ, वासुदेव जगन्नाथ कीर्तीकर, धोंडो शामराव गरुड, मास्कर हरी भागवत, जव्हेरीलाल उमियाशंकर याज्ञिक, कर्सनदास माधवदास, छबिलदास लल्लुभाई, लक्ष्मीदास खिमजी, करसनदास मूळजी, धीरजलाल मथुरादास, नानाभाई हरिदास, शांताराम नारायण, खंडेराव बेदरकर, विष्णु परशराम शास्त्री इ. इ. २५० सभासद झाले होते.

काठेवाडातील एका संस्थानिकाने ५० हजारांची देणगी दिली होती. तिचे व्याज या सभेच्या खर्चाकडे लावावयाचे होते. इतर संस्थानिकांची मदत मिळाली होती.

इंग्लंडमध्ये एक लंडन 'इंडियन असोसिएशन' म्हणून एक लहानशी हिंदी लोकांची संस्था होती. तिला काम करणारे उत्साही लोक मिळतनासे होऊन ती अगदी निर्जीव झाली होती, स्वतंत्रपणे आपल्या पायांवर तिला उभे राहता येईना असे झाले. ती दादाभाईनी या नव्या सभेस जोडून टाकली. ब्रिटिश जनतेला हिंदुस्थान देशाविषयी चांगली व विश्वसनीय माहिती नसते ती करून देणे व इंग्लंड व हिंदुस्थान यांचा एक जीव करणे हा या सभेचा मुख्य हेतू होता.

हा हेतू सत्यनिष्ठा व देशाभिमान या गुणांनी साध्य करावयाचा होता. पहिल्या सभेत खालील विषयांवर दादाभाईनी स्वतः एक निबंध वाचला. १. हिंदुस्थानावर ब्रिटिशांचा अंमल चालू आहे त्याने परस्परांचे हित होत आहे किंवा नाही? २. असेल तर ब्रिटन व हिंदुस्थान यांचा संयोग शक्य तितका चिरस्थायी होण्यास उत्तम उपाय कोणते? ३. व त्यांची योजना होत आहे किंवा नाही?

या भाषणांत दादाभाईच्या नीतीचे स्वरूप स्पष्ट रेखाटलेले आहे.

"माझ्या देशबांधवांनी उत्साह, सतत परिश्रम, स्वाभिमान व स्वार्थत्याग बाळगून उद्योग करावा. व कायदा व राज्यव्यवस्था यांचे उत्क्रमण होणार नाही अशी काळजी घेऊन देशकार्यास लागावे" अशी हिंदीजनास त्यांनी प्रार्थना केली.

जेकबसाहेबांनी दादाभाईविषयी (३.११.६७ च्या) एका पत्रात असे मत दिले. "नवरोजी हा चांगला व्यवहारनिपुण, परिपक्व व सूक्ष्म बुद्धीचा पुरुष दिसतो." जेकब साहेब हवे त्याची तारीफ करीत नसत. त्याच पत्री त्यांनी दुसऱ्या एका हिंदी गृहस्थाविषयी लिहिले "क्ष हा हुशार आहे, पण त्याचे डोकं चुकीच्या कल्पनांनी घेरलेले आहे. प्रजासत्ताक वाद्यांच्या म्हणींचे व विचारांचे बरेच अध्ययन त्याने केलेले आहे. पण हिंदुस्थानाविषयी आम्हाला माहिती सांगत असता त्याच देशाविषयी स्वतःचे अज्ञान प्रकट करीत आहे. तेणेकरून येथील लोकांचा गैरसमज होईल. भलत्याच मागण्या करून त्याचे हातून अपाय होण्याचा संभव आहे."

प्रचलित हिंदी प्रश्नांवर माहिती भरलेले व सुशिक्षित हिंदी लोकांची त्यावरील मते प्रदर्शन करणारे निबंध या सभेपुढे वाचण्यास निरनिराळ्या लोकांकडून दादाभाईंनी मागिवले होते व रावसाहेबही त्या तयारीला लागले होते. हिंदी लोकांनी लिहिलेल्या निबंधावरून त्यांची खरी योग्यता दिसून येत आहे, असे उद्‌गार दादाभाईनी १७.६.६७ च्या पत्रात काढले होते.

१८६७ साली सेक्रेटरी ऑफ स्टेट या संस्थेचे पेट्रन झाले. याचसाली ही सभा भरवून आपला आवडता विषय, म्हणजे सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा हिंदुस्थानात व इंग्लंडमध्ये दोन्ही ठिकाणी भरवावी या विषयीचा ठराव दादाभाईंनी सभेपुढे मांडला. तो सारांशरूपाने असा होता. "प्रसिद्ध मोगल बादशहा अकबर याने उदारनीतीचा अंगिकार करून हिंदी बुद्धिमत्तेचे साहाय्य घेऊन हिंदी लोकांचे हित तेच आपले हित असे मानून राज्यकारभार हाकता झाला व आपले महत्त्व स्थापन करून गेला. तद्वतच[१] सिव्हिल सर्व्हिस दोन्ही ठिकाणी भरून राज्यकारभारात बुद्धिवान व लायक

हिंदी लोकांचा प्रवेश व्हावा म्हणून अर्जद्वारा ब्रिटिश सरकारास विनंती करण्याकरता काय व्यवस्था करावी ते ठरवण्याकरता एक कमिटी नेमावी.'' हा ठराव सभेत पास झाला.

१८६९ च्या मे महिन्याच्या २३ व्या तारखेस मुंबईस फ्रामनी कावसजी हॉलमधे ईस्ट इंडिया असोसिएशनची शाखा मुंबईस काढण्याकरता मुंबईकरांची सभा भरली होती. त्या सभेस पुष्कळ हिंदी व काही इंग्रज हजर होते. मुख्य वक्ते मि. दादाभाई होते. तिचे उद्देश खाली दिल्याप्रमाणे होते. १. मूळ इंग्लंडमधील सभेकरता द्रव्यनिधी जमवणे, २. हिंदुस्थानाविषयी हरएक माहिती इंग्लंडमधील सभेस पुरविणे, ३. ती सभा ज्या गोष्टी हिंदी लोकांच्या कल्याणाकरता करील त्यांची लेखी माहिती हिंदुस्थानांतील लोकांस कळविणे, ४. सभेच्या मासिक पुस्तकांतील लेखांची माहिती भाषांतरद्वारा अथवा व्याख्यानरूपाने येथील लोकास देणे, असे होते. तथापि, अर्ज वगैरे करण्याचे काम बॉम्बे असोसिएशनकडेच ठेवावे असे ठरले होते. या सभेचे १५० सभासद प्रथमदर्शनी झाले होते. ही सभा स्थापन होण्यापूर्वी ई. इं. असोसिएशनला विनायक गंगाधर शास्त्री, रावसाहेब मंडलिक, नवरोजी फर्दुनजी, आर्देसर फ्रामजी मूस, कैकुसू काब्राजी, सोराबजी मोदी यांनी साहाय्य केल्याबद्दल दादाभाईंनी मुद्दाम आभार मानले. या सभेत सर वुइल्यम वेडर्नबर्न हे दुसरे वक्ते होते. सर जमशेटजी जीजीभाई यांना या सभेचे अध्यक्ष व सर मंगळदास, फ्रामजी नसरवानजी, ना. बहिरामजी जीजीभाई, शेट विनायकराव शंकरशेट (सर), दिनशा पेटिट, डॉक्टर भाऊ, करशेटजी नसरवानजी कामा व वरजीवनदास माधवदास यांना उपाध्यक्ष नेमण्यात आले. नंतर व्यवस्थापक मंडळी नेमण्यात आली.

तेव्हा डॉ. भाऊस अध्यक्ष व (सर) वेडरवर्न यांना उपाध्यक्ष व फिरोज शहा मेथा व बाळ मंगेश वागळे यांना चिटणीस व सोराबजी शापुरजा बंगाली, सी. एन. कामा, रावसाहेब मंडलिक, मि. वुड, मि. मल, मि. रघुनाथ नारायण, आ. फ्रा. मूस, शांताराम नारायण, मि. खंडेराव चिमणराव बेदरकर, के. आर. कामा, रे. धनजी भाई, महादेव गोविंद रानडे, डॉ. आत्माराम पांडुरंग, रा. गो. भांडारकर, मंचरजी कावसजी मर्झबान, जनार्दन सखाराम गाडगीळ, विष्णू परशराम शास्त्री यांना व्यवस्थापक मंडळीमध्ये सभासद नेमिले गेले. एवढे सभासद केले याचे कारण एवढेच होते की, सभास्थापनेचे जे मुख्य उद्देश होते त्याप्रमाणे कामाची वाटणी या सभासदांचे तीन भाग करून प्रत्येकाकडे एक एक सोपवून द्यावयाची होती. पुढे एक ना. तेलंग व मि. भावनगरी या सभेचे चिटणीस होते. १८८५ साली जव्हेरीलाल याज्ञिक या सभेचे सेक्रेटरी होते. पुढे या शाखेचे अध्यक्ष रावसाहेबांना नेमिले होते. ''या सेभेने आपले काम चांगले केले व पुढे करण्याची योग्यता तिचे अंगात आहे.'' असे रावसाहेबांचे मत होते (दादाभाईस ४.५.८५ चे पत्र) या सभेने एक वृत्तपत्र काढले होते. सभेच्या कामगिरीचे स्वरूप दाखविण्याकरता पुढील वृत्त पुरे होईल.

ईस्ट इंडिया असोसिएशनच्या मुंबई शाखेच्या सभेची मंडळी सरकारी कामगारांनी केलेली प्रजाहिताची कामे कृतज्ञपणे मान्य करून त्या सत्कृत्याबद्दल त्या कामगारांचे गौरव करण्यास तत्पर असे. तसे केल्याने राज्यकर्ते व प्रजाजन यांचा सलोखा वाढे व प्रजेला काय केले असता सौख्य होईल ते स्पष्टपणी सरकारासही कळून येत असे. अशा तऱ्हेचे एक गोड उदाहरण १८८३ च्या ऑगस्ट महिन्यात घडून आले. मेजर सर एव्हलिन् बेअरिंग के. सी. एस. आय., हिंदुस्थान

सरकारचे फडणीस यांची बदली इजिप्त देशात लष्करी खात्यात झाली. त्यावेळेस त्यांनी केलेल्या लोकहिताच्या कामगिरीबद्दल त्यांना मानपत्र समर्पण ई. इ. असोसिएशनच्या मुंबई शाखेने केले. त्याकरता सभासदांची सभा भरली होती, तिचे अध्यक्ष रावसाहेब होते. मेथा व तेलंग वगैरे मंडळीने या कामात भाग घेतला होता. राज्यकारभार करण्यात दिवसानुदिवस प्रजेला अधिकाधिक भाग घेता यावा, अशी लोकांमध्ये जी आकांक्षा उत्पन्न झाली आहे ती पुरवून त्यांच्यावर राज्यकारभाराचे काम अधिकाधिक सोपविणे हे इष्ट आहे व वाढत्या दारिद्र्याला आळा घालण्यास एक उपाय आहे असे सर बेअरिंग यांनी १८८२ च्या मार्च महिन्यात आपल्या भाषणात स्पष्टपणे जाहीर केले म्हणून स्थानिक स्वराज्यप्राप्तीचा लाभ लोकांना करून देण्याचा जो हिंदुस्थान सरकारचा मुख्य उद्देश तो अमलात आणून त्याच्या योगाने राजकारणाचे शिक्षण पर्यायाने लोकांना लावून देण्यास व सार्वजनिक कामांत आपले तन-मन-धन अर्पण करण्याची हौस उत्पन्न करण्यास सर बेअरिंग यांनी साहाय्य केले म्हणून; सरकारास लागणारे सामान येथे पैदा होणारे येथेच विकत घेऊन देशातील भांडवलाचा उपयोग देशातील उद्योगधंदे वाढविण्याकडे करण्याच्या कामी यांनी श्रम घेतले म्हणून; मिठासारख्या जीवनास आवश्यक असणाऱ्या पोषक द्रव्यावरचा कर कमी कसा करता येईल हे दाखवून देऊन तो कमी करण्यात हिंदुस्थान सरकारला साहाय्य केले म्हणून; शेतकरी लोकांची कर्जबाजारी स्थिती सुधारण्याकरता सर वेडरबर्न यांनी बँका स्थापन करणे व त्यांना कर्ज देणे वगैरे ज्या योजना केल्या होत्या तिकडे सहानुभूतिपूर्वक लक्ष दिले म्हणून, दुष्काळात लोकांना साहाय्य करण्याकरता निधी काढून ठेवावयाचे ठरविले म्हणून, राजपुताना रेल्वेने गव्हाची ने-आण करण्याचे दर कमी केले म्हणून व गव्हाच्या पिकाचे उत्तम उत्तम नमुने विलायतच्या बाजारात पाठवून त्यास अधिक किंमत आणून देण्याकरिता खटपट केली म्हणून, इजिप्तमध्ये हिंदी सैन्य लढण्यास पाठविले, त्याच्या खर्चाकरता हट्ट धरून इंग्लंड देशातून ५००,००० पाउंड आणविले म्हणून, तुरुंगातील कारखान्यांकडे विशेष लक्ष दिले म्हणून व जमीन महसुलाच्या आकारणीची वाढ करण्याची आहे, म्हणून काही मुदतीचा निर्बंध घातला म्हणून, सर बेअरिंग यांची त्यांना दिलेल्या मानपत्रात प्रशंसा केलेली होती. यात पर्यायाने लॉर्ड रीपन यांनी जे उदार धोरण स्वीकारले होते तिला प्रजाजनांचा पूर्ण पाठिंबा होता असेही दाखविण्याचा हेतू असावा हे उघड आहे.

अध्यक्ष या नात्याने वरील मानपत्रदानाच्या प्रसंगी रावसाहेबांनी भाषण केले त्याचा सारांश- "हिंदी साम्राज्यासारख्या विस्तीर्ण व विचित्र साम्राज्याचे फडणवीसाचे काम यशस्वी रीतीने पार पाडणे ही लहान सहान नित्य पाहण्यात येणारी साधारण कामगिरी नव्हे. ती कामगिरी सर ई. बेरिंग यांनी करून दाखविली एवढेच नाही; परंतु ती करताना हाती मोठी साम्राज्यसत्ता असलेले हिंदुस्थान सरकार आपल्या स्वाधीन केलेल्या भिन्न भिन्न लोकांच्या हिताकरता शक्य तितके झटत आहे याची जाणीव त्यांनी दाखवली आहे."

यांनी जमाखर्चाचा खर्डा काउन्सिलास सादर करताना असे बोलून दाखविले की, "जरी हिंदुस्थान देशाच्या उत्पन्नाच्या बाबी पुष्कळ आहेत व त्या वाढण्यासारख्या आहेत तरी हिंदुस्थानांतील लोक फार दरिद्री आहेत ही गोष्ट ज्यांच्या हातात या देशाच्या राज्यनौकेचे सुकाणू आहे, त्यांनी मनात

बाळगली पाहिजे. अफगाणिस्थानाशी युद्ध, कित्येक वर्षांचा सालोसालचा दुष्काळ, इजिप्तवरील स्वारी इत्यादी गुंतागुंतीच्या अडचणीतून सुद्धा वाट काढून ज्यांनी पुष्कळ सुधारणा केल्या त्यांचे नाव इतिहासात सदोदित राहील. मिठावरच्या कराचे ओझे कमी केल्यामुळे या देशातील गरीब लोकांचा फार फायदा झाला आहे. तद्वतच तारांचा दर कमी करून पोस्ट खात्याची सुधारणा करून अडचणींशी झगडण्यात ब्रिटिश मनुष्याच्या मनाचा खंबीरपणा आपल्या अंगात आहे असे यांनी दाखविले. अफूचा व्यापार बंद करण्याची चळवळ मध्ये इतकी बळावली होती की पार्लमेंट सभेचे लक्ष्य तिने आपल्याकडे बरेच वेधून घेतले होते; परंतु ब्रिटिश जनतेची या बाबतीत चांगली खात्री करून देण्याइतके अवसान यांनी दाखविले. रेल्वेसंबंधीची व खासगी उद्योगधंद्यासंबंधी यांनी जी सुधारणा केली आहे तिची गोड फळे मागून येणाऱ्या पिढीस खावयास मिळतील; कारण कोणतीही सुधारणा घ्या, ज्या सुधारणेच्या योगाने खचत काटकसर होईल व उद्योगधंद्याची वृद्धी होईल त्याहून टिकाऊ, त्याहून महत्त्वाची व त्याहून फायदेशीर दुसरी कोणतीही सुधारणा असणे शक्य नाही.” (२७.८.१८८३)

या संस्थेच्या सभांतून रावसाहेबांची अनेक भाषणे झाली होती त्यापैकी काहींचा सारांश पुढे दिला आहे-

(‘हिंदुस्थानाची औद्योगिक प्रगती’ या विषयावर मि. मार्टिन वुड यांनी एक निबंध वाचला त्यावर रावसाहेबांनी भाषण केले त्याचा सारांश)

“या सभेच्या हेतूंबद्दल पुष्कळ गैरसमज उत्पन्न झालेला आहे. हिंदुस्थानच्या सामाजिक व राजकीय सुधारणेची जशी कळकळ या सभेस वाटते तशी औद्योगिक सुधारणेचीही वाटते. या देशात हल्ली अस्तित्वात असलेल्या सर्व उद्योगधंद्यांची वृद्धी करणे म्हणजेच त्याची कायमची उन्नती करण्यासारखे आहे. नवीन इंग्रजी पंडितांचा जो वर्ग उत्पन्न झाला आहे त्याच्याविषयी प्रशंसापर उल्लेख मला करता येत नाही. गाढ अज्ञानसागरात आपले अज्ञान बांधव बुडत असता त्यांना वर काढण्याची शक्ती अथवा उद्योगसातत्य याच्या अंगात नाही. समाजातील औद्योगिक गल्लीकुचीचे मार्ग शोधून काढल्याशिवाय मेकॉले, ॲडिसन अथवा ह्यांसारख्या इतर विद्वानांच्या लेखांचा अभ्यास करणारे हे लोक आपल्या देशाचे कल्याण करू शकणार नाहीत. हे गुलाब व मोतियाच्या अत्तरांचे शौक असलेले लोक देशाची उन्नती करण्यास माझ्या मते असमर्थ आहेत. उद्योग करणाऱ्या धंदेवाल्यांपैकी मी आहे असा अभिमान मनुष्यास वाटला पाहिजे. सुया तयार करणे किंवा तंबाखूच्या नळ्या तयार करणे या दोन्ही धंद्यांस मान्यता आणता येईल व त्यापासून मोठा फायदा मिळविता येईल. या विस्तृत देशाच्या भूगर्भाचा शोध केला तर कितीक खाणींचा ठाव लागेल. मध्य हिंदुस्थानात कोळशाच्या व लोखंडाच्या धनत्तर खाणी आहेत असा शोध भूगर्भशास्त्रवेत्त्यांनी लावला आहे. त्यातून खनिज पदार्थ काढण्याचे काम आमच्या लोकांचे आहे. वाङ्मयाचा अभ्यास हा नुसता पाया आहे. त्याच्यावर शास्त्रीय ज्ञानाची उभारणी करणे आहे.” (१८७७)

(सिव्हिल सर्व्हिसच्या परीक्षेकरीता इंग्लंडमध्ये जाणाऱ्या हिंदी विद्यार्थ्यांच्या वयाची इयत्ता वाढवावी म्हणून पार्लमेंट सभेस अर्ज करण्याकरता ई. इ. असोसिएशनची सभा भरली होती. तेव्हा रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणांचा सारांश.)-

"१८५२-५३[२] साली ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अमलातच सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा सुरू होऊन तीस वाटेल त्याला बसण्याची मुभा मिळाली व त्याकरता बरीच वर्षे विलायतेत झगडा करावा लागला. पहिल्याच वर्षी यशस्वी झालेल्या उमेदवारांत मि. पील एक्झिक्युटिव्ह काउन्सिलर व न्यायमूर्ती वेस्ट हे होते. त्याच वेळेला योग्य विचारानेच वयाची इयत्ता तेवीस वर्षांची ठरविण्यात आली होती; पण ती हळूहळू कमी करण्यात आली त्याचा परिणाम हितकारक झाला नाही. असे होता होता पार्लमेंट सभेत एक कायदा करण्यात आला त्या वेळेस हिंदी लोकांना जवळ जवळ या परीक्षेची दारे बंद करण्याचे श्रेय एका सत्पुरुषाने घेतले. (हंशा) मी असे म्हणताना हिंदी लोकांकरता मागील दरवाजा खुला केला होता हे विसरलो नाही; परंतु पुढील दरवाजा लावत लावता अजीबात का बंद करण्यात आला त्याची कारणे उपलब्ध असलेल्या खलित्यांत मिळत नाहीत."

"ती कारणे काही असोत, हेतू कसलेही असोत, त्यांचा परिणाम झाला तो अनिष्ट झाला. लॉर्ड ऑकलन्ड व लॉर्ड बेन्टिंग यांच्या वेळेला हिंदुस्थान सरकारने एक शिक्षणाची प्रचंड योजना तयार केली होती, ती लॉर्ड मेकॉलेच्या कर्तबगारीने अमलात येऊन पाश्चात्त्य वाङ्मय कला व शास्त्रे व तत्त्वज्ञान यांचे ज्ञान हिंदभूच्या लेकरांस करून देण्याचे निश्चित झाले व सर मेट्रॉफ यांनी असे बोलून दाखविले की पाश्चात्त्य ज्ञानमंदिराचे रस्ते हिंदी लोकांस बंद करावयाचे झाले तर मी त्यात नाही. इंग्लंडमधील केवढाही मोठा मुत्सद्दी घ्या, तो अशी बंदी व्हावी अशी इच्छा केव्हाही करणार नाही. हिंदुस्थानातील शिक्षणाच्या प्रगतीला आळा घालणे हा एक शाप देण्याचा प्रकार समजेल व पाश्चात्त्य ज्ञानाचे मार्ग हिंदी लोकांना मोकळे ठेवून त्यांना पुढे जाऊ देण्याने जर इंग्रजांस घरचा मार्ग धरावा लागला तरी बेहेत्तर आहे असे समजेल. तेव्हापासून इकडे शिक्षणाचा प्रसार होऊ लागला. विश्वविद्यालयाची स्थापना होऊन आज २८ वर्षे झाली मानसिक व नैतिक शक्ती निर्माण झाली आहे. तिला सरकाराने चांगल्या मार्गाला लावून दिले पाहिजे. ज्या सुशिक्षित वर्गाला सरकारनेच निर्माण केले त्याची आता मागणी आपल्या देशाच्या राज्यकारभारात योग्य तेवढे अंग असू द्या अशी होत आहे ती कबूल करणे मेहेरबानीवर अवलंबून ठेवण्यास नको तर चांगली परीक्षा घेऊन तीत उत्तीर्ण होण्यावर ठेवावे हे उचित आहे. ती मागणी मान्य न करणे म्हणजे वाफेचा स्फोट होऊन शिक्षणाचे यंत्र बिघडू नये म्हणून त्यात जी संरक्षक द्वारे ठेवलेली आहेत त्यांचे पडदे बंद करण्यासारखे आहे. म्हणून ज्यांनी हे शिक्षणरूपी महायंत्र सुरू केले आहे, त्यांच्याच मार्गाने जाऊन आम्ही आपल्या अडचणी दूर करून घेण्याकरिता जेवढा कायदेशीर उपाय आमच्या हाती आहे तेवढा आपण कायद्याने प्रस्थापित असलेल्या राज्यात योजित आहोत." (१३.८.१८८४)

इतक्यावरून असे दिसून येईल की या संस्थेचे स्वरूप वाखाणण्यासारखे होते. सरकारी बडे बडे अधिकारी संस्थानिक व ब्रिटिश प्रजाजन व व्यापारी इ. भिन्न भिन्न हितसंबंध असलेले लोक या संस्थेचे सभासद होते. हा मोठाच पर्वकाळ होता असे मानले पाहिजे. ब्रिटिश लोक आपल्या हिंदी बांधवांस राजकीय धडे शिकवीत होते. हे पाहून त्यांच्यावर औदासिन्याचा आरोप ठेवावयास या सभेने जागा ठेवली नाही.

ही सभा पुढे चालली असती तर आपआपसांतले गैरसमज दूर होऊन राज्यकर्ते व त्यांचे प्रजाजन यांत बळकट प्रेमभाव उत्पन्न होण्यास व तो वाढण्यास कारणीभूत झाली असती.

कित्येक लोकांस ईस्ट इंडियन असोसिएशनची मुंबईची शाखा नकोशी झाली. या सभेत इंग्रज व हिंदी असे मिळून काम करीत असते ते व्यर्थ झाले, हे ऐकून रावसाहेबांनी दाजीसाहेब खरे यांना इंग्रजी पत्र लिहिले त्याचे भाषांतर -

"ज्यांना ही सभा नको त्यांनी साफ तसे सांगून चालते व्हावे व जाताना सर्व अनुयायी वर्गासही शक्य तर घेऊन जावे. मुंबईस या सभेच्या एका शाखेची जरूर आहे. मी आत नसलो तरी माझी जागा मी दुसऱ्यास देईन व काम चालवीन. दादाभाईचा फक्त नैतिक जोर पाहिजे. मी कॉलेजात असता काम करीत असे, तितके आता करू शकतो हे भाग्य आहे. उद्याचे सांगता येत नाही." (२१.२.१८८५)

याप्रमाणे रावसाहेबांच्या सार्वजनिक राजकीय चळवळीची रूपरेषा काय होती ते वाचकांना कळून येईल. एका प्रकारे पाहता राजकीय चळवळीचीच त्यांना विशेष हौस होती. इतके त्या बाबतीत काम करीत तरी आणखी करवत नाही म्हणून रावसाहेब खट्टू होत. "टाइम्समधील तुमच्या पत्राबद्दल मी आभारी आहे. हल्ली लोकरुची बिघडल्याची चिन्हे दिसत आहेत, म्हणून वाईट वाटते. प्रकाशाचा सहचर अंधकार असतो म्हणून मन सभय होते. जर मला राजकीय प्रकरणात आणखी काम करता आले असते तर तुमच्या व कोट्यावधी मुक्यांकरता झगडणाऱ्या तुमच्यासारख्या लोकांच्या आशीर्वादास पात्र झालो असतो. पण हे डोंगर चढण्याइतके कठीण काम आहे." (१३.३.१८७६ चे जेकबसाहेब यांना पत्र)

रावसाहेबांच्या काळी धार्मिक व सामाजिक काय चळवळी झाल्या व त्यांची रावसाहेबांशी संबंध कसा काय आला ते वृत्त पुढे दिले आहे.

❍

संदर्भ टिपा -

१. आपल्या ऐन उमेदीत हिंदी आकांक्षांचे जे बीज दादाभाईंनी रुजत घातले त्यास उदार इंग्रजांच्या सहानुभूतीचा जलसेक मिळून मोठा वृक्ष होऊन ४०-४५ वर्षांनी फुलू लागला आहे. १८२३ साली ब्रिटिश सरकारच्या कृपाछत्राखाली तो फलदायकही झाला, ही फार आनंदाची गोष्ट आहे. हिंदुस्थान व इंग्लंड या दोन ठिकाणी एकदम सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा घेण्याचे ब्रिटिश सरकारने ठरविले आहे. त्याबद्दल सर्व हिंदी प्रजा ब्रिटिश सरकारास कृतज्ञ बुद्धीने दुवाच देत राहतील.

२. याच्यापूर्वी उमेदवारांची अगोदर निवडणूक करून मग त्यांना काही विशिष्ट शिक्षण देण्यात येत असे. ते पुरे झाल्यावर त्यांची हुद्यावर नेमणूक होत असे.

❍❍❍

प्रकरण २५

धर्मांतर

स्वधर्म निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥

(भगवदगीता)

सरकारी इंग्रजी शाळांतून व कॉलेजांतून स्वधर्मविषयक शिक्षण मिळत नसे. म्हणून त्यात जाणाऱ्या मुलांना पुढे मोठे झाल्यावर स्वधर्माविषयी थोडी उदासीनता क्वचित प्रसंगी प्राप्त होई. तथापि, परधर्मावर त्यांची श्रद्धा बसत नसे. मिशनऱ्यांच्या शाळांतून व कॉलेजांतून परधर्माचे म्हणजे ख्रिस्ती धर्माचे शिक्षण मिळे तरी कोणी तेथे शिकलेला मनुष्य धर्मांतर करी अशी गोष्ट विरळाच घडून येई. एखाद्या हिंदूने धर्मांतर केल्यास त्याची लोकांस कीवच येई व फार खेद वाटे.

"१८५४ साली बाबा पद्मनजी हे हिंदू गृहस्थ ख्रिस्ती झाले. त्यावेळेस त्यांची कीव सर्वांना वाटली. त्यांच्या धर्मांतरामुळे पालकाकडे राहून जन्मभर शोक करीत बसणे, त्यांच्या दुर्दैवी स्त्रीला पडेल की काय अशा शंकेने लोकांस फार हळहळ वाटली." (वि. ना. भागवत यांचे पत्र)

बंडानंतर जिकडे तिकडे सामसूम झाल्यावर येथे व विलायतेत मुत्सद्दी लोकांत 'चुकले कोठे' व "काय केले म्हणजे पुनः बंडासारखी आपत्ती देशावर कोसळणार नाही." याविषयी चर्चा पुष्कळ सुरू झाली. कोणी म्हणत दत्तकाची परवानगी, जहागीरदार व राजेरजवाडे यांना त्यांच्या पुरातन चालीप्रमाणे व शास्त्राप्रमाणे दिलीच पाहिजे व निपुत्रिक असण्याच्या अपराधाबद्दल कोणत्याही राजास त्याचे राज्य ब्रिटिश राज्यात सामील करण्याची शिक्षा देऊन उपयोगाचे नाही. यासंबंधाने टाइम्सने सुद्धा लेख अनुकूल लिहिले आहेत व पुष्कळ इंग्रज मुत्सद्दी दत्तकाच्या हक्काचे संरक्षण झाले पाहिजे या मताचे झाले; परंतु कित्येक धर्मनिष्ठ मिशनऱ्यांना वाटत होते की, खरा उपाय म्हणजे बायबलाच्या ज्ञानाचा अधिक प्रसार हिंदुस्थानात करावा. यात काही भ्रमिष्ट होते, काही कल्पनासृष्टीतच गुंगून राहणारे होते, तर काही कुटिल तर्क निष्णात होते. त्यांच्याकडून सरकारी शाळातून बायबल शिकवावे अशी सूचना येऊ लागली. बंड हे का झाले? तर धर्मभोळेपणामुळे

व अज्ञानामुळे. असे नसते तर गाईच्या चरबीने भिजवलेली काडतुसे, अधिकारी आम्हास देतात, असल्या खऱ्याखोट्या गोष्टींनी शिपाई चिडले नसते. इतउपर त्यांना अज्ञानात राहू देणे इष्ट नाही व बायबलच्या ज्ञानापासून अनंत फायदे दाखविण्यात येऊ लागले. त्यातील काही कल्पनातीत होते. पुढे असलेला एका इंग्रजी पत्रातील प्रबंधाचा उतारा मनोरंजक आहे म्हणून दिला आहे. "पश्चिम हिंदुस्थानात एका लहानशा संस्थानचा एक लहानसा राजा होता. मुंबईच्या पत्रात काही सणसणीत लेख एकाने छापले होते. ते त्या राजाकडे कोणी पाठवून दिले. कारण त्यात त्याच्या कारकीर्दीतील काही दोष उघडकीस आणलेले होते. त्यासरसे राजेसाहेब फार चिडले व लिहिणारा कोण असेल त्याचा शोध लावण्याकरता अनेक हेरांची त्याने योजना केली. अपराधी म्हणून त्याच्यापुढे एक संन्यासी लवकरच उभा करण्यात आला; पण अशा मनुष्यावर असला आरोप ठेवणे हे त्या हिंदू राजाला विलक्षण दिसले." संन्याशाने राजाविरुद्ध असे लेख हिंदुस्थानात लिहिणे म्हणजे एखाद्या टमरेल विक्याने लंडनमध्ये लॉर्ड डर्बीसारख्या उमद्या उमरावाचे विरुद्ध भडाभड लेख लिहिण्याप्रमाणेच होते. पण चमत्कार काय? तो लघुवेष्टनाच्छादित व भस्मभाषित संन्यासी आग्रहाने म्हणू लागला, "अहो हे लेख माझे आहेत असे सिद्ध करण्याचा माझा हक्क आहे! तो कसा?" असे विचारताच तो म्हणाला, "माझे शिक्षण एका मिशनरी शाळेत झाले. ख्रिस्तीधर्म स्वीकारणे माझे कर्तव्य आहे असे वाटले नाही एवढेच नाही पण स्वधर्मालाच चिकटून राहणे हेच माझे कर्तव्य आहे असे वाटले. त्याप्रमाणे मी देशभर हिंडत असतो, व खोटी, अन्यायमूलक व कार्यप्रवृत्त कृत्ये हुडकून त्यांना चवाठ्यावर आणीत असतो व जेथे जेथे चांगले म्हणून आढळेल त्याला टेका देऊन उचलून धरीत असत. व मी हेच पुढे करीत राहणार!" विस्मयाने चकित होत असताना तो राजा म्हणाला, "तर मग मी तुला मुख्य मंत्रिपदावर नेमतो." संन्यासी म्हणाला, "मी ते पद स्वीकारण्याचे नाकारतो. मला माझे दुसरे कार्य आहे. तथापि मी माझे सारखाच चांगला मंत्री तुला पाहून देतो. त्याचे शिक्षण माझ्याबरोबरच झाले आहे." या दिलेल्या वचनाप्रमाणे त्या राजाला त्या संन्याशाने मंत्री पाहून दिला. तो कोण? तर ज्या वर्तमानपत्रामध्ये याचे लेख आले होते, त्याचाच प्रत्यक्ष अधिपती व मिशन शाळेत असतां ज्या सत्याचा व ज्या न्यायाचा महिमा तो शिकला त्या सत्याचा व न्यायाचा डंका वाजवीत दूरदूर हिंडण्याचे आपले व्रत चालविण्यास तो संन्यासी लांब निघून गेला. असे गुणग्राही राजे, असे कर्तव्यदक्ष संन्यासी व वर्तमानपत्राचे निर्भिड अधिपती व असे मिशनरी शाळांतल्या धर्मशिक्षणाचे परिणाम पाहून मोठमोठे मुत्सद्दीही चकित झाले तर नवल काय ![१]

हा वादविवाद चालला असता ज. जेकब यांना त्यांनी पत्री विचारल्यावरून बायबलाच्या ज्ञानाचा प्रसार हिंदुस्थानात सर्वत्र करावा की काय या प्रश्नावर आपले मत रावसाहेबांनी एका पत्री कळविले होते -

त्यांत त्यांनी ख्रिस्ती धर्मांतर्गत जी नीती[२] आहे तिचे प्रशंसक हिंदू लोकांमध्ये आहेत असे प्रथम सांगून, "देवळांत प्रार्थनेला जाणे, गोमांस, अजमांस यांचे सेवन करणे, संकीर्ण समाजाशी सहवास ठेवणे इत्यादींनी मनुष्यास मुक्ती मिळते काय?" अशी पृच्छा केली आहे.

"स्वतः मुक्त झाल्याशिवाय दुसऱ्यास मुक्त करण्याची पात्रता ख्रिस्तीजनास कशी प्राप्त होणार? नीतीचा नुसता तोंडाने उपदेश न करिता स्वतः १. सर्वदा सत्य बोलल्याशिवाय, २. ईश्वराला भिऊन वागल्याशिवाय व ३. वाणीप्रमाणे करणी करून दाखविल्याशिवाय इतरांना नीतिमंत व सत्यभक्त कसे बनवाल? व ईश्वराची भीती बाळगण्यास कसे लावाल?" अशी दुसरी पृच्छा केली आहे. नंतर काही युरोपियन ख्रिस्ती राष्ट्रांच्या दृष्य कृत्यांकडे बोटे दाखवून, "प्रत्यक्ष ख्रिस्त जर डोळे उघडून वरून खाली पृथ्वीवर नजर टाकील तर तत्प्रणीत धर्माचा प्रसार करण्याकरता त्याचेच अनुग कोणत्या उपायांची योजना करू पाहात आहेत ते पाहून तो संत्रस्त होईल" असे सांगून हिंदुलोकांत बायबलच्या ज्ञानाचा प्रसार करण्याच्या विरुद्ध मत दिले आहे. (३.८.१८६० चे पत्र)

(परंतु खऱ्या ख्रिस्ती मनुष्याला रावसाहेब केवढा मान देत याविषयी २१.४.१८६५ च्या रोजनिशीत पुढील उतारा आढळतो तो वाचण्यासारखा आहे.)

"न्यायमूर्ती ए. के. फोर्ब्स हे आसन्नमरण स्थितीत आहेत हे ऐकून जीवाला फार काळजी लागली आहे. त्यांचे जर काही बरेवाईट झाले व होईल अशी भीती वाटत आहे तर न्यायदेवतेच्या अंगावरील एक दागिनाच गळून पडेल! मनुष्य जातीचा उत्तम मित्र नाहीसा होईल! माझ्या मताप्रमाणे ते खरे खरे ख्रिस्तानुयायी आहेत. सर्व निरीक्षकांत निरीक्षक! श्रद्धावान धर्मात्मे व आशापूर्ण! आमच्याकरता परमेश्वर त्यांना दीर्घायु करो!"

इतक्याने ज. जेकब यांचे समाधान झाले नाही. १८.१२.१८६० रोजी त्यांनी दुसरे पत्र पाठविले त्यात त्यांचे मत संक्षेपतः असे पडते, "आपणास ख्रिस्ती म्हणविणारे गोरे अ, ब, क यांनी जर काळ्या ड, फ, ग यांच्याशी पशुतुल्य वर्तन केले म्हणजे तो दोष ख्रिस्तीधर्माचा नव्हे; कारण ख्रिस्ती धर्म यांना पशुतुल्य वर्तन करण्यास शिकवीत नाही. जी नीती व जे सद्गुण ख्रिस्ती धर्म यांना शिकवितो त्यांना हे लोक मानीत नाहीत. त्याला ख्रिस्ती धर्म करणार काय? ख्रिस्ती धर्म जर इतरांशी क्रौर्याने वागावयास शिकविता तर मग हे परिणाम खिस्ती धर्मशिक्षणाचे आहेत म्हणून ते शिक्षण नको असे म्हणता आले असते; परंतु ख्रिस्ती धर्माची नीती ज्या अर्थी गुन्हे करण्याच्या अगदी विरुद्ध आहे त्या अर्थी काही ख्रिस्ती, नावाचे ख्रिस्ती असतात म्हणून ख्रिस्ती धर्माचे शिक्षण नको असे म्हणता येणार नाही. ख्रिस्ती धर्माचे शिक्षण नको असे म्हणण्यास याच्याहून अधिक सबळ कारणे आणली पाहिजेत; उदाहरणार्थ असे म्हणा की आपआपल्या मुलांविषयीचे जे आईबापांचे हक्क आहेत त्यावर गदा येते."

"उत्तम नागरिक बनविण्याकरता मुलांस मानसिक शिक्षण देण्याची जबाबदारी आम्हावर आहे, म्हणून हिंदू आईबापांनी कराच्या रूपाने दिलेले पैसे बायबलाचे शिक्षण देण्याकरता खर्च करतो, असे जर सरकार म्हणेल तर न जाणो! चुकून माकून केव्हा ना केव्हातरी माझा मुलगा धर्मांतर नाही ना करणार? या धोक्यांत, मुलांना शिक्षण अवश्य आहे एवढ्याकरता, हिंदू आईबापांस सतत ठेवणे हे सरकारला प्रशस्त नाही. जे प्रत्यक्ष रीतीने करता येत नाही ते अप्रत्यक्ष रीतीने करता कामा नये. खासगी शाळा काढणाऱ्यांची गोष्ट निराळी. शाळेत नाव नोंदण्यापूर्वी कोणत्या अटी पाळाव्या लागतील हे त्या संस्थांच्या चालकांना नियमित करता येईल. आईबापांची खुशी नसेल तरी सरकारी

शाळेत बायबल शिकवावे व त्यांच्या हक्कांचे विरुद्ध जावे असे इंग्लंडमधील समजूतदार लोक केव्हाही म्हणणार नाहीत; परंतु ५७ चे बंड जर खरोखर अज्ञानामुळे झाले असेल तर ते अज्ञान दूर केले पाहिजे हे उघड आहे. तेव्हा बायबलाच्या शिक्षणाचा परिणाम नव्या पिढीवर काय होईल हे मला समजावयाला पाहिजे. मिशनरी शाळेत बायबल शिकवितात त्यात शिकणाऱ्यांपैकी जितके लोक धर्मांतर करतात तितकेच लोक सरकारी शाळेत शिकावयास जाणाऱ्यात तेथे बायबल शिकवले जात नसूनही धर्मांतर करतात की काय हे मला समजले पाहिजे."

यावर उत्तरादाखल रावसाहेबांनी १.१२.६१ चे पत्र लिहिले ते- धर्मांतराविषयी मत देण्यापूर्वी हल्लीच्या शिक्षणाचा येथील लोकांच्या मनावर काय परिणाम होतो ते पाहिले पाहिजे. शिकणाऱ्या लोकांचे मी दोन मोठे वर्ग करतो. पहिल्या वर्गात एकेश्वरवादी (Monotheists) येतात. हा वर्ग फार लहान आहे. यातील लोक फार विद्वान असतात. दुसऱ्या वर्गात अनेक देवतावादी (Polytheists) येतात व यात बाकी बहुतेक लोकांचा समावेश होता. दोन्ही वर्ग ईश्वरवादीच (Theist) आहेत. इंग्रजी शिक्षणाने साधारणपणे पाहताना दुसऱ्या वर्गातील इंग्रजी शिकलेले लोक जे धर्माविषयी विचार करण्याच्या भानगडीत पडतात ते विश्वदेवतावादी होतात. काहीतरी एक धर्म सर्व विश्वाला साधारणपणे मान्य होईल असा शोधून काढावयाला पाहतात किंवा १. चार्वाक मतवादी विषयासक्त होतात; अथवा २. शून्यवादी होतात. पहिल्या वर्गातील एकेश्वरवादी लोकांची श्रद्धा बट्लर, स्टुअर्ट इत्यादीकांचे ग्रंथ वाचून हलत नाही व आपल्या देशांत जे महान महान साधुपुरुष होऊन गेले त्यांची चरित्रे वाचून त्यांना डॉ. विल्सनसारखे राजकारणी ख्रिस्ती धर्मोपदेशक जे परिश्रम करतात त्यांना काही अपूर्व अथवा कौतुकार्ह दिसत नाही. उलट ते असे समजतात की हे धर्मोपदेशक आमच्या सामाजिक व नैतिक हक्कांवर अप्रत्यक्षपणे हल्लाच करत आहेत.

"मधून मधून एखाद दुसरा धर्मांतराचा जो मजेदार प्रकार दिसून येतो त्यात व कळसूत्री बाहुल्यांच्या खेळात अंतर मला तर काही दिसत नाही व दिसणे शक्य नाही. हे धर्मांतराचे प्रकार जे मला आढळत आले ते सारे अगदी हीन जातीतील लोकांतून झालेले आहेत व माझ्या माहिती मिळविण्याच्या साधनांवरून जी माहिती मिळाली त्यावरून असे आढळून आले की उच्च जातीतील जे लोक येशूच्या कळपात ओढले गेले त्यांच्या मनातील हेतू केवळ परमार्थ साधण्याचा नव्हता. असे म्हणताना माझ्या मनात ख्रिस्ती नीतीचा उपाहास करावयाचा नाही; कारण ख्रिस्ती नीती चांगली आहे व आत्म्याचा उत्कर्ष करणारी आहे; परंतु जी आमच्या धर्माची नीती नीट शोध करून अनुसरली असता ख्रिस्ती नीतीपेक्षा अधिक चांगली नसली तरी तिच्या इतकी चांगली आहे, तिचा पद्धतवार का विनाश करावा ते मला समजत नाही. आम्ही तरी माणसेच आहोत, आणि म्हणूनच माणसे या नात्याने आम्हाला काही हक्क आहेत व जर आमची अशी समजूत आहे की कोणी कोणाच्या धर्मात हात घालू नये तर ज्या सरकारचा अवतार आमच्या धार्मिक स्वातंत्र्याचे पालन करण्याकरता आहे, त्याने तर आमच्या धर्मात ढवळाढवळ शेवटपर्यंत करू नये. भगवद्गीतेत सांगितले आहे की, 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' म्हणजे मनुष्य जर आपआपलीच कामे करीत राहील तर त्याला सिद्धी प्राप्त होईल. मिलचे सारे ग्रंथ वाचून जेवढे ज्ञान होते, त्याच्याहून

आमच्या सामाजिक इतिहासाचे ज्ञान या एका चरणाच्या वाचनाने होते. मी अद्यापि मिशनरी शाळेत जाऊन बायबल शिकणारे लोक किती बाटतात व सरकारी शाळेत जाऊन बायबल शिकल्याशिवाय किती बाटतात याची चौकशी केली नाही, केल्यावर कळवीन.''

धर्मांतर केलेला

एवढे खरे की या वेळी धर्मांतर करणाऱ्या लोकांना मान मुळीच नसे व तो सर्वांस दूष्यच वाटे. धर्मांतर केलेल्यास तो बाटला असे म्हटल्यास राग येत असे. रावसाहेबांनी जे एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे भाषांतर केले त्यांत धर्मांतर करणे याच्याबद्दल बाटणे असा शब्द वापरल्याबद्दल टाइम्समध्ये कडक टीका आली होती व तीत असे ध्वनित केले होते की रावसाहेब व त्यांचे अनुयायी यांना हिंदू धर्म सोडून ख्रिस्ती झालेल्या लोकांविषयी बोलताना दुष्ट वाणी वापरण्याची सवय लागली आहे. याला २४.६.६१ च्या पत्रात रावसाहेबांनी उत्तर दिले त्याचा सारांश- ''वरील आरोप तुम्ही माझ्यावर व माझ्या सहकारी मित्रांवर आणल्यामुळे व त्यांत आमच्या शीलाबद्दल शंका घेतल्यामुळे उत्तर देण्याच्या भानगडीत पडत आहे. 'बाटणे' हा शब्द 'बटावणे' या शब्दापासून निघाला आहे. 'बटावणे' म्हणजे एका जातीची नाणी देऊन त्याच्याबद्दल दुसऱ्या जातीची नाणी घेणे. म्हणजे 'बाटणे' या शब्दाचा मूलार्थ 'बदलणे' हा होय. अर्थात धर्म बदलणे म्हणजे धर्मांतर करणे हा होय. आणि मी हा शब्द त्याच मूल अर्थी वापरला आहे.''

''बाटणे याचा रूढार्थ दूषित होणे असा आहे हे मला नाकबूल नाही तथापि ग्रंथकर्त्यांच्या मनातील अर्थ कोणता आहे हे पाहावयाचे झाल्यास मागचा पुढचा संदर्भ पाहावा लागतो व मागे पुढे लिहिलेल्या मजकुरांत शब्द कोणच्या अर्थी कसे वापरले आहेत ते पाहिले पाहिजे. उदाहरणार्थ 'कन्व्हर्शन' या शब्दाचे भाषांतर त्याच बुकात निरनिराळ्या प्रसंगी निरनिराळ्या तऱ्हेने केले आहे.''

''एवढ्यावरून असे कळून येईल की बाटणे हा शब्द फक्त धर्मांतर करणे याबद्दल वापरलेला असून तुम्ही ज्याचा एवढा बाऊ केला आहे त्या दूषित अर्थी वापरलेला नाही.''

या स्पष्टीकरणाने टाईम्सचे समाधान किती झाले ते कळले नाही.

दुसरी एक गोष्ट या धर्मांतर केलेल्या काही लोकांत आढळून येत असे ती ही की, धर्मांतर केल्यानंतर तसे केल्याने जे वास्तविक अगर काल्पनिक आत्मविषयक सुख मिळाले असेल त्याचे स्वस्थपणे सेवन करावयाचे सोडून व शांती वरावयाची सोडून, जशी काही चिडल्यासारखी होऊन आपल्या जुन्या धर्मावर अद्वातद्वा तोंडसुख घेण्यास धर्मांतर केलेली मंडळी वारंवार तुटून पडे. नव्या धर्मात वैशिष्ट्य काय आहे त्या सद्गुणांचे वर्णन न करता जुन्या धर्माची विटंबना एकदम चालू करी. हल्ली अशा तिच्या मानभावपणास कोणी विचारीत नाही; पण त्यावेळी लोक किती महत्त्व देत असत कोण जाणे! वरील धर्मांतर केलेल्या काही लोकांच्या खोडीचे एक उदाहरण १८५७ साली घडून आले. 'यमुनापर्यटन' 'अथवा हिंदुस्थानांतील विधवांच्या स्थितीचे निरूपण' या नावाचे पुस्तक प्रसिद्ध बाबा पद्मनजी यांनी छापिले. शिक्षणाने आपणास एक प्रबुद्ध समजणारा गृहस्थ यमुना नावाच्या, आपल्या लाडक्या व मिशनऱ्यांच्या शाळेतून शिक्षण घेऊन बाहेर निघालेल्या, पण

अद्यापि बाप्तिस्मा न घेतलल्या स्त्रीसहवर्तमान व्यभिचारिणी विधवांचे खेळ बघत हिंडत आहे असे त्यात प्रथम दाखविले आहे.

शेवटी यमुना विधवा होते व वैधव्य दुःख, धर्माच्या शांतीने कमी करते व येशूला तिची दया येऊन तो काही वर्षांनी तिला एक धार्मिक व सुशिक्षित असा सुखदुःखाचा सोबती देतो व त्याजबरोबर ती आपल्या मरणकाळापर्यंत ईश्वराची भक्ती व मनुष्याचे कल्याण करण्यात सुखाने दिवस घालविते व पुढे दुसऱ्या आवृत्तीत त्याच्याशी ख्रिस्ती रीतीप्रमाणे यमुना लग्न लावते! हे पुस्तक बीभत्सरसप्रधान आहे. यात दुसरी एक गंमत अशी आहे की याच कादंबरीला प्रस्तावनारूप एक लहानसा संस्कृत भाषेत लिहिलेला निबंध दादोबा पांडुरंग यांनी मराठी भाषांतरासह जोडिला आहे. त्यात विधवाविवाहाचे मंडन केलेले आहे. त्या निबंधाचा जर या पुस्तकाशी संबंध झाला नसता तर विधवाविवाहाचे तर्फे त्याने काहीशी तरी कामगिरी केली असती. चांगले फळ नासलेल्या फळाच्या संगतीने नासते ते असे.

दुसऱ्या आवृत्तीचे वेळी दादोबांची प्रस्तावना जागेवरून उडाली व भाषेच्या व विषयाच्या संबंधेही ग्रंथकाराने काही फरक केला.

या पुस्तकावर इतकी टीका करणे म्हणजे त्याला फार महत्त्व देण्यासारखे आहे. परंतु त्या काळाची स्थिती दाखविण्याकरिता हा खटाटोप केला आहे. या ग्रंथास आश्रय चांगला मिळाला. पुष्कळ इंग्रज गृहस्थ डॉ. वुइल्सन, रे. शेषाद्रीसारखे इंग्रजी व हिंदी मिशनरी लोक, डॉक्टर भाऊ दाजी, जगन्नाथ शंकरशेट, रामचंद्र बाळकृष्णाजी, पांडुरंग बळिभद्र, भास्कर दामोदर पाळंदे, नाना मोरोजी इत्यादी श्रेष्ठ लोक त्याचे आश्रयदाते होते.

शाळा खात्याचे अधिकारी मि. हन्स यांनी विचारल्यावरून या पुस्तकावर खरमरीत टीका करून त्याच्या विरुद्ध अभिप्राय रावसाहेबांनी ९.७.१८५७ च्या पत्री कळविला होता, तरी पुढे मि. बाबा पद्मनजी यांनी मराठी व इंग्रजी कोश स्वत: रचून छापिला; त्यावेळेस नेटिव ओपिनियनमध्ये मत देताना रावसाहेबांनी ग्रंथकाराची तारीफ केली होती. ती वाचून बाबा पद्मनजी यांनी दोघांचे सामान्य मित्र जनार्दन रामचंद्रजी यांना लिहिले की माझ्या कोशावर इतकी प्रशंसापर व अनुकूल टीका येईल असे मला कधी वाटले नाही. या रीतीने प्रेम दाखविल्याबद्दल मी रावसाहेबांचा फार ऋणी आहे. ग्रंथातील बारीक सारीक चुका टीकाकाराप्रमाणे मलाही अवगत आहेत, पण त्यांच्याकडे त्यांनी थोरपणाने दुर्लक्षच केले आहे.

रावसाहेबांचा वाद ख्रिस्ती धर्मानुयायी व्यक्तिविषयक मुळीच नसे, त्या व्यक्तीच्या कृतीशी असे. कृती शुद्ध दिसली तर लगेच तिची प्रशंसा करण्याची रावसाहेबांची तयारी असे, असे वरील उदाहरण सांगते, याला पुष्टी खालील उदाहरणे देतील.

रे. धनजीशहांचा व रावसाहेबांचा पत्रव्यवहार मित्रत्वाच्या नात्याचा सापडतो. त्याचप्रमाणे रे. शेषाद्री यांचाही सापडतो. ते व त्यांची पत्नी यांचे रावसाहेबांकडे जाणे येणे असे. यांचे धर्मांतर स्नेह जडण्याचे आड आले नाही.

❍

संदर्भ टिपा -

१. हा अद्भुत प्रबंध डॉक्टर मॅक्लाउड यांनी ज्या गोष्टींच्या आधाराने रचिला ती मूळ गोष्ट खाली दिल्याप्रमाणे आहे-
व्यापारी कुटुंबात जन्मास आलेला एक बंगालमधील तरुण गृहस्थ, काही दिवस इंग्रजी शिक्षणाचा लाभ झाल्यावर, प्रवास करण्याच्या प्रबल इच्छेने प्रेरित होत असताना हिमालय पर्वताच्या प्रदेशांत काही दिवस फिरत राहिला. तेथे सृष्टिसौंदर्याचे अवलोकन करून परत आल्यावर संसारांत न शिरता संन्यस्त वृत्ती पत्करून, स्वामी आनंदाश्रम हे नाव परिधान करून फिरत फिरत जामनगरास प्रस्थापित झाला. तेथपर्यंतचा त्याचा कुलवृत्तान्त अज्ञातच होता. नंतर तो ने. ओ. मध्ये बातमीची म्हणून पत्रे लिहू लागला. त्यावरून हा लेखक कोण म्हणून चौकशी सुरू झाली. त्याच्या लेखांचा जामसाहेबांना राग येऊन आपल्यापुढे त्यास आणविले. जाममाहेबांना त्याने आपला अपराध कबूल करून स्पष्ट सांगितले की राजधर्माच्या नियमांचा भंग करून परमेश्वराने तुझ्या स्वाधीन केलेल्या प्रजेचा छळ तुझे हातून जोपर्यंत होत आहे तोपर्यंत मी याच मार्गाचा अवलंब करणार. जामसाहेबांनी तुरुंगांत त्यास कोंडून ठेविले. काही दिवसांनी जामसाहेबांना कळून आले की निरपराधी स्पष्टवक्त्यास आपण तुरुंगात ठेविले! म्हणून जामसाहेबांना पश्चाताप झाला व त्यांनी संन्याशास सोडून देऊन राज्यकारभारात सल्लामसलत देण्याची नव्हे तर प्रत्यक्ष राज्यकारभार पाहाण्याची जामसाहेबांनी त्यास विनंती केली. ती त्याने मान्य केली नाही. परंतु योग्य मनुष्य शोधून आणतो असे वचन दिले. त्यावरून काही दिवस जाहिरात वगैरे देऊन पाहिली. शेवटी नेटिव्ह ओपिनियनच्या एडिटरचे काम करणारे वि. ना. भागवत यांना कारभारी नेमण्यास सांगितले व ते जामसाहेबांनी ऐकले. पुढे भागवत यांना या निष्काम साधूच्या उपदेशाप्रमाणे चालल्याने यशप्राप्ती झाली. संन्यासीबुवांच्या अंगात सत्यप्रीती हिमालयातील वासाने आली असून डॉक्टर मॅकलाउड यांनी मिशन शाळेतील शिक्षणाकडून ती आली असा आत्महितार्थ फरक करून चांगली गोष्ट याच गोष्टीवरून बनवलेली असावी, असे मानण्याइतके दोहोत साम्य आहे.

२. "दुसऱ्याने आपणास जसे वागवावे असे आपणांस वाटते तसे त्यास वागवावे." ही जी ख्रिस्ताची एक आज्ञा आहे तिचा उल्लेख रावसाहेबांच्या लेखांत आदराने केलेला आढळतो.

❍❍❍

प्रकरण २६

सामाजिक सुधारणा

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥

(भगवदगीता)

अकबराच्या नीतीचा अवलंब जर औरंगजेबाने केला असता तर हिंदू व मुसलमान यांचे युद्ध जुंपले नसते व हिंदूपदपादशाहीची स्थापना झाली नसती. या अनुभवाचा फायदा इंग्रज सरकारने घेतला व धर्माच्या बाबतीत बहुतेक अंशाने ते तटस्थ राहिले. बहुतेक अंशाने असे म्हणण्याचे कारण प्रसंग पाहून ही वृत्ती सरकारने सोडलेली आहे. पण ती अगदी नियमित कार्यापुरतीच सोडलेली आहे. उदाहरणार्थ, विधवाविवाहाचा कायदा घ्या. ज्या जातीत विधवांचा विवाह रूढ नाही, त्या जातीत तसा विवाह झाला असता त्या विवाहापासून होणाऱ्या संततीला फक्त कायदेशीरपणा आणण्यापुरताच हिंदूंच्या सामाजिक चालीरीतीत हात घालण्याचा वरील कायदा करण्यात सरकारचा हेतू होता, अधिक नव्हता. कारण पहिल्या पतीच्या मालमिळकतीवरील अशा विधवेचे असलेले सर्व हक्क या कायद्याने नष्ट होऊ दिले आहेत. सतीच्या चालीचे उच्चाटन करताना इंग्रज सरकारने प्रथम पुष्कळ युक्तिवाद केले होते. पहिल्याने काही दंड भरून परवानगी देण्यात येई व ती देताना ही स्त्री आप्तेष्टांच्या चिडवण्याने किंवा चढवण्याने सती जाण्यास उद्युक्त झाली आहे की काय याची चौकशी होत असे व विचार करावयास मध्ये वेळ मिळाल्यामुळे ती स्त्रीही आपला बेत कधी कधी रद्द करीत असे. आकडे टोचण्याची चाल व येल्लम्माच्या जत्रेत नग्न होऊन प्रदक्षिणा घालण्याची स्त्री पुरुषांची चाल इत्यादी सुधारलेल्या राष्ट्रास न शोभणाऱ्या चाली इंग्रज सरकारने साधे हुकूम काढून प्रजेमध्ये क्षोभ उत्पन्न केल्याशिवाय बंद केल्या आहेत, व

कालो वा कारण राज्ञः राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो माऽभूत् राजा कालस्य कारणम् ॥

या भीष्मोक्तीचे सत्य पटवून दिले आहे. तथापि सामाजिक चालीरीतीत हात घालण्याच्या कामाला इंग्रज सरकारने ठेवलेली पुष्कळ मर्यादा, शांततेचा सर्वत्र प्रसार व आपत्प्रसंगाचा अभाव यांच्यामुळे आपल्या पुरातन चालीरीतींप्रमाणे वागावयास व पूर्वग्रह श्रद्धायुक्त सांभाळून ठेवावयास मोकळीक राहिली व सामाजिक सुधारणेचे जे प्रश्न आहेत ते लोकांपुढे अगदी हळूहळू येत गेले व ते लोकांना आपले आपणच सोडवावे लागले. ते प्रश्न कसे उद्भवत गेले व त्यांच्याशी रावसाहेबांचा संबंध कसा येत गेला व त्यांनी त्यांत कार्यभाग काय घेतला ते वृत्त या प्रकरणात दिले आहे.

उष्ट्रारोहण

रावसाहेब सिंधमध्ये असता उष्ट्रारोहणाचा प्रश्न निघाला होता. त्या वेळी नानासाहेब मंडलिक यांनी लिहिले की, 'काशीपासून रामेश्वरापर्यंत संप्रदाय नाही व हे जनावरही शुद्धांत नाही. पुण्यास गेल्यावर शास्त्रार्थ पाहून कळवीन.'

पुढे ७.३.१८५४ च्या पत्रात ते लिहितात, "उंटावर बसण्यास ब्राह्मणास निषेध आहे. बसल्यास मोठे प्रायश्चित्त नाही. काही प्राणायाम व गायत्रीजप प्रायश्चित्तेदुशेखर ग्रंथात सांगितला आहे." रावसाहेबांनी उष्ट्रारोहण केले नाही. नेहमी घोडाच उपयोगात आणीत.

छापीशाई

"श्रीमत्भागवत व छापील पुस्तके पाठविली त्यांचे अवलोकन करीत आहे. आमचे वडिलांनी नाशिकास आश्रम संपादन केला तेव्हा चैत्र मास दर्शनास गेलो होतो. तेथे या शाईविषयी शंका उत्पन्न झाली. आता सहजी सुचवितो की, शाईच्या कृतीत काही अधर्म आहे की काय? माहिती असल्यास कळवावे. सुखवस्तीस आहो." (रावजी दातार याचे १२.९.१८५८ चे वसईहून पत्र) रावसाहेब ज्या पोथ्या सोवळ्यांनी वाचीत त्या हस्तलिखित असत.

पटवर्धनी पंचांग

"आमचे पंचांगसुधारक पटवर्धन यांनी दसरा अगोदर साजरा केला, हे तुम्ही ऐकले काय? या बाबतीत. त्यांच्या मताप्रमाणे वागण्यात त्यांनी काही चूक केली नाही. त्यापासून दुसऱ्यास अडचण नाही. तथापि, मला वाटते ते नम्रपणे मी सांगतो की, अशा प्रसंगी औचित्याचा व आबाजूच्या सामाजिक परिस्थितीचा विचार करता यांनी समाजापुढे एकदम २-३ टिपे टाकून धाव घेतली. यात काही मोठा धार्मिक प्रश्न उद्भवला होता असे नाही किंवा असे न केल्याने काही धार्मिक कृत्ये भ्रष्ट होऊन परमेश्वराचा काही त्याच्यावर कोप होणार होता असे नाही, नुसता दसऱ्याचा सण केव्हा साजरा करावयाचा तो प्रश्न! मग सर्व लोक जो दिवस पाळतात तो पाळण्यास काय हरकत होती? (३.१०.१८६० चे वासुदेव बापूजी कानिटकर यांचे पत्र) रावसाहेब जुन्या पंचांगाप्रमाणे सणवार पाळीत.

बलिदान[१]

"दसऱ्याच्या दिवशी म्हसोबा पुढे रेड्याचा सन्मानाने वध झालेला पाहून मला आश्चर्य वाटले. ब्राह्मण लोक जे केव्हाही हिंसा करीत नाहीत ते असल्यास मान देतात!" (१०.१०.१८५५ रो. उ.)

हे रावसाहेबांचे मत त्यांनी शेवटपर्यंत कायम ठेवले होते. महालक्ष्मीच्या रस्त्यावर घेतलेल्या नव्या बंगल्याच्या आवारात एका बेहळ्याच्या झाडाखाली अजापुत्रांस बळी देण्याची वहिवाट तेथील माळी लोकांत होती ती रावसाहेबांनी एकदम बंद करून टाकली.

यज्ञ व हिंसा

रावसाहेबांची धर्मश्रद्धा प्रसिद्धच होती; परंतु ती अंधश्रद्धा नव्हती. काही बाबतींत धर्मकृत्ये कार्याकार्य विचाराच्या कसोटीस लावून पाहाण्याची त्यांना सवय होती. यज्ञात जी पशुहिंसा विहित होती ती त्यांना पसंत नव्हती. 'वैदिकी हिंसा हिंसा न भवति' या नांवाचा ग्रंथ बनारसचे गोविंद रघुनाथ थत्तेशास्त्री यांनी लिहिला होता तो रावसाहेबांनी मुद्दाम आणविला होता. त्यांतील विवेचनाने त्यांचे मत बदलले नाही. अलिबागचे श्रीमंत भाऊसाहेब आंग्रे यांनी यज्ञ केला होता. तेव्हा काही थोर थोर शास्त्री ऋत्विज झाले होते ते त्यांना अगदी आवडले नाही.

श्रावणी

या वार्षिक विधीत काही अनावश्यक प्रकार आढळून आल्यावर रावसाहेबांनी त्या विधीत फेरफार केले व त्याप्रमाणे ते श्रावणी शेवटपर्यंत करीत आले. सर्व मंत्र रावसाहेबांना पाठ येत असल्यामुळे रावसाहेब श्रावणी स्वतः करीत असत. "श्रावणी केली. पांडुरंग पाध्ये आचार्य होते. पंचगव्य नाही. स्नानविधी नाही व ऋषिपूजन नाही." (१६.८.१८६४ ची रो. उ.)

भुतेखेते

कोकणातील लोक गुरांच्या गोठ्यात गोचीड उत्पन्न झाल्यावर साफसफाईचे उपाय न करता भुताखेतांचे उपाय करीत.

"गोचीड हा जीव अमंगळपणापासून उत्पन्न होतो. त्यात भूत नाही. मी औषधी पूड पाठवितो ती लावताच हा जीव गळून पडेल." भुताखेतांवर मंडलिकांचा भरवसा पहिल्यापासून नव्हता असे दिसते.

'चि. सौ. अन्नपूर्णाबाई दोन प्रहरी नदीवर गेल्यामुळे तेथे उपद्रव झाला असे काहींना कळले आहे. तितके मला कळले नाही.' (२०.१२.१८६२ चे नानांचे पत्र)

उपास तापास

ने बुद्धिभेदं जनयेत अज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत् सर्वकर्माणि विज्ञान युक्तः समाचरेत् ॥

(भगवदगीता)

रावसाहेबांचे वडील हे पक्के कर्मठ होते व त्याचप्रमाणे रावसाहेबांचे दोन्ही बंधू होते. वडिलांचे लक्ष रावसाहेबांची वागणूक कशी आहे इकडे फार असे. रावसाहेब ठाण्यास असता काही मुरूडकर मंडळी तेथे १८५९ मध्ये जाऊन आली. त्यांनी नानासाहेबांना जाऊन मोघम बातमी कळविली की रावसाहेब सुधारले. त्याबद्दल नानासाहेबांनी रावसाहेबांना पत्री कळविले की, आम्ही असे असे ऐकितो त्यावर रावसाहेबांनी विचारले, "सुधारलेला या शब्दाचा अर्थ काय व मी सुधारलो म्हणजे आपण काय समजता?" त्यावर नानासाहेबांनी पत्र लिहिले ते- सुधारलेल्या शब्दाचा अर्थ आम्ही प्राकृत लोक, वाईट चाल लागली असा करतो. येरव्ही वास्तविक शब्दार्थ चांगलाच आहे. सुधारल्याची बातमी सर्वत्र जालेली आहे. ती आजच नव्हे, दोन तीन वर्षे; परंतु ती आमचे नजरेस येत नाही. तथापि, काही पिकल्याशिवाय विकत नाही तेव्हा यातील काहीतरी खरे असेल तर तुम्हास गोड न लागेल म्हणोन आजवर बोललो नव्हतो. तत्राप आण्णा लिमये यांनी सांगितले होते. वरचे कलमी लिहिले त्यापैकी फार वाईट वाटते ते तुम्ही एकादशी उपोषण करण्याचे सोडले. ते होत नाही म्हणोन त्यास इलाज नाही; परंतु तिचे स्मरण नाही हे गैर आणि कपिलाषष्ठी, संक्रांत, ग्रहण ही पर्वे खोटी म्हणता हे ऐकितो; परंतु हे खोटे असेल असे तुम्ही म्हणणार नाही; परंतु या पर्वांत स्नान नाही तर नाही; परंतु खाण्याचा प्रतिबंध तुम्ही ठेवीत नाही असी बातमी; यातून काही खरे आहे किंवा नाही हे उत्तर पाहिजे व समयी जरी यात काही नाही असे मनात आले असेल तर लोकरीतीप्रमाणे चालण्यापासून गैरफायदा नाही.

'सुधारलेत' म्हणजे काय हे नानासाहेबांनी चिरंजीवांस स्पष्ट करून सांगितले यामुळे कोणाचाही गैरसमज होण्याला कारण उरले नाही. अगदी कर्मठ ब्राह्मणाच्या दृष्टीने नानासाहेबांचे म्हणणे बरोबर होते. आधी कराची येथील कडक हवेत व नंतर ठाणे जिल्ह्यातील वाईट हवेत सतत श्रम करून प्रकृतीचे स्वास्थ्य न राहिल्यामुळे उपासतापासाची पिढीजात सवय रावसाहेबांची सुटली असल्यास नवल नाही.

पाद्र्याकडे पानसुपारी

। पयोऽपिशौण्डिकी हस्ते मदिरां मन्यते जनः ।

याच्यापुढे रावसाहेब काय करतात यावर सर्व लोकांचे लक्ष लागले होते व त्यात त्यांचे काही स्नेही होते. ते नानासाहेबांप्रमाणेच स्पष्ट बोलणारे होते. त्यापैकी गंगाधरपंत टिळक यांनी २६.८.६२ रोजी एक पत्र रावसाहेबांना लिहिले ते असे- आपले बंधू रा. रा. रावजी येथे (रत्नागिरीस) आले होते. त्यांनी सांगितले की, आपण व दुसरे दोन मुंबईतील संभावित व सभ्य गृहस्थ यांनी पाद्रीच्या घरी काही धर्मविरुद्ध वर्तन केले; याविषयी छापले होते ते त्यांनी वाचल्यावरून त्यांना व ते ऐकून मला फार वाईट वाटले, कारण ते कर्म आपल्या हातून झाले असेल म्हणून नव्हे. असे कर्म आपल्याकडून होणारच नाही अशी जे सज्जन व संभावित गृहस्थ आहेत त्यांची खात्री आहेच; परंतु हलक्या लोकांत उगाच वाईटपणाचा गवगवा झालेला ऐकण्यासच वाईट वाटते.' ही गोष्ट बिनीचाले, सदर अमीन यांच्याकडे निघाली होती. त्या वेळी त्यांनी ही गोष्ट आपल्याकडून होणार नाही; परंतु महाराजांच्या खटल्यांत आपली साक्ष झाली त्या आकसाने कोणी छापिले असावे असा त्यांनी

अंदेशा घेतला तो जर तसा असेल तर जितक्या पत्रांतून सदरील पत्राप्रमाणे वाईट मजकूर छापला गेला होता तितक्यांकडून उलट लिहवावे, तसे होत नसेल तर तितक्यावर फिर्याद करावी. सारांश वर्तमानपत्रांत आपल्याविषयी जे छापले गेले ते खोटे असे प्रसिद्ध झाले पाहिजे. सदरहूबद्दल काय झाले ते फुरसुदीनुसार कळविण्याची तजवीज व्हावी.

(कचेरीहून घरी आल्यावर परधर्मीयांना स्पर्श केल्याने लागलेल्या पापाच्या क्षालनार्थ घरी येतांच स्नान करणाऱ्या लोकांचा हा काळ होता, इतके येथे लक्षात ठेवले पाहिजे.)

वरील पत्रास उत्तर म्हणून रावसाहेबांनी २६.८.६२ चे पत्र लिहून खुलासा केला तो असा, आपण वर्तमानपत्रांतील मजकूर लिहिला त्यास इंग्रजी पत्रे पाहिली असता काही अव्यवस्थित प्रकार मजकडून झाला नाही हे आपल्या पाहण्यात येईल. जाहीर सभा होती तेथे मी गेलो होतो व तुरे व विडे घेऊन आलो इतका प्रकार. मराठीत काय वाईट छापले आहे ते मी अद्यापि पाहिले नाही व ते पाहण्याचा माझा इरादा नाही. कारण असूयेने प्रवृत्त होऊन जर कोणी पुण्यजन वाईट बोलतील तर एकटा त्यांची तोंडे किती धरील? आता माझी जी घरे गावोगाव बांधलेली आहेत त्यांनी हा खराखोटा प्रकार उघड केला असता माझी ना नाही. मला कोण विचारीपर्यंत लोकांस काय सांगत सुटावे? आणि जर माझ्याविषयी लोकांत बेभरवसा उत्पन्न झाला असेल तर कितीही सांगून फळ काय? आता जे मी हे लिहितो त्यात काही संयुक्तिक न दिसेल तर बेशक लिहावे. बापूसाहेब यांचा तर्क खरा आहे. पण मी कोणाचे नाव घेऊ इच्छित नाही.

कर्सनदास मुलजी हे महाराजांच्या खटल्यांत विजयी झाले व सामाजिक सुधारणेच्या एका बाबतीत यश आले म्हणून त्यांच्या अभिनंदनार्थ डॉ. वुइल्सन याकडे जाहीर सभा होती. तिला रावसाहेब गेले होते. व हारतुरे व विडे घेऊन आले. हे वर्तन शोण्डिकीहस्तगतदुग्ध जसे मद्य दिसते तसे धर्म विरुद्ध दिसले. काही लोकांना इतपतसुद्धा धर्मबाह्य वर्तन रावसाहेबांकडून होणार नाही असे खात्रीने वाटत होते. "आपले नीतियुक्त वर्तणुकीविषयी असे बोलण्यास माझे मन सरळ भावाने आदरपूर्वक सरसावत नाही. वरील गोष्टीविषयी कित्येक निवडक मनुष्यानी शंका घेतली असता शोभेल. याशिवाय नि:स्पृहपणा, दृढनिश्चय, विद्या, वेळोवेळी अभ्यास करण्याची उमेद, सत्कालक्षेप हे आपले गुण विदित आहेत." (हरी नारायण मोडक यांचे पत्र[२])

स्त्रीशिक्षण

आमच्या देशात पहिली समाजसुधारणा म्हणजे स्त्रीशिक्षण ही होय. हिला प्रारंभ एकोणिसाव्या शतकाच्या चरमार्धात झाला. पंजाबात, जेथे कोणत्याही भागापेक्षा स्त्रियांना स्वातंत्र्य कमी, तेथे स्त्रीशिक्षणाचा फैलाव अधिक होता[३] ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. रावसाहेबांचा जन्म अगदी कर्मठ कुटुंबांत झाला असल्यामुळे पाश्चात्त्य लोकांच्या समाजव्यवस्थेच्या धर्तीवर आपल्या समाजाच्या चालीरितीत फेरबदल करण्याची कल्पना त्यास लवकर रुचण्याचा संभव फार कमी होता. असे असताही स्त्रीशक्षण त्यांना फार प्रिय होते व त्यांच्या कुटुंबात त्याचा थोडा प्रवेश झालेला होता. त्यांच्या मातोश्रींच्या हातचे (१८५६) साली रावसाहेब ठाणे मुक्कामी असताना घराहून मोडीत लिहिलेले पत्र सापडते. त्याचे अक्षर वळणदार नाही तथापि मोठे व सुवाच्य आहे. बायकी भाषेत

मात्र फरक झालेला दिसत नाही. रावसाहेबांच्या पत्नीस रोजगारावर कराचीस येण्यापूर्वीच लिहिता वाचता येत असे व त्या प्रथम कोकणात असता व रावसाहेब दूर असता त्यांचा पत्रव्यवहार होत असे. "पत्नीला मनाप्रमाणे शिक्षण देण्याच्या आड दोन गोष्टी प्रथम प्रथम आल्या. प्रकृतीचे अस्वास्थ्य व मातोश्रींचा दुराग्रह या दोन गोष्टींनी माझ्या स्त्रीच्या शिक्षणाची पीछेहाट होत आहे." (२८.६.५५ इं. उ. रो.)

पुढे रावसाहेबांच्या पत्नी पोथ्या पुस्तके नित्य वाचीत, रामरक्षा व गीता यांचा पाठ करीत व धोरणाने कामापुरता अर्थही लावीत. इतर ठिकाणी रावसाहेबांच्या स्नेह्यांत इतका प्रयत्न झालेला दिसून येत नाही. १४.५.१८५६ च्या पत्रांत विनायकराव भागवत लिहितात, "मी माझ्या पत्नीस शिकवण्याचा प्रयत्न केला; पण यश आले नाही." अर्थात ही त्या वेळची स्थिती होती. या बाबतीत त्यांच्या इतर मित्रांच्या पत्रांतून स्वस्त्रीच्या शिक्षणाची जबाबदारी ओळखून आम्ही अमुक प्रयत्न केला व अमुक यश आले असा उल्लेख आढळत नाही. १८५४ साली कृष्णाजीपंत नूलकर यांनी एका पत्रात रावसाहेबांना लिहिले, "माझ्या पत्नीला शिक्षण देण्याविषयी आपण केलेल्या युक्तिसिद्ध उपदेशाबद्दल मी आपला फार आभारी आहे. आम्ही उभयता एकत्र रहाण्याचा सुदिन येईतो शिक्षणपंथास तिला लावण्याचे मला होणार नाही याबद्दल वाईट वाटते." रावसाहेबांना मात्र या कामी यश चांगले आले.

स्त्रियांची योग्यता थोर आहे व आम्ही त्यांना ती ओळखून त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे वागविले पाहिजे हे विचार त्यांच्या मनात १८५५ सालाच्या सुमारास घोळत होते.

"लेफ्टनन्ट सेटनचे लग्न कॅप्टन आर्थर यांच्या बहिणीशी झाले. त्यासंबंधाने मि. फ्रियर याकडे फराळ घातले होते. तो समारंभ पाहावयास सापडला. तेथील प्रकार विशेषतः स्त्रीजातीला प्राप्त झालेली स्वतंत्रता व वरिष्ठ दर्जा ही पाहून मी चकीत झालो. आमच्या देशांत स्त्रीपुरुषांस ही स्थिती केव्हा प्राप्त होईल?" (११.७.५५ रो. उ.)

स्त्रियांनी गायनकला शिकावी असे त्यांचे मत होते म्हणून त्यांनी स्त्रीगीत नावाचा एक ग्रंथ गोवर्धनपंत छत्रे यांनी केलेला १८६४ सालांत स्टुडन्स लिटररी अँन्ड सायन्टिफिक मंडळाच्या शाळांतील मुलींकरता छापून प्रसिद्ध केला. त्यात बायकांच्या गाण्यापैकी काही प्रसिद्ध गाणी स्वरबद्ध व तालबद्ध करून तंतुवाद्यावर कशी वाजवावी ते समजावून सांगितले आहे. स्टुडन्स लिटररी ॲण्ड सायंटिफिक सोसायटीच्या विद्यमाने मुंबईस स्त्रियांकरता निराळ्या कन्याशाळा स्थापून आपल्या मित्रांच्या साहाय्याने पुढाकार घेऊन त्या चांगल्या स्थितीत ठेवण्याचे श्रेय रावसाहेबांच्याकडे आहे. यांच्या शाळा तपासण्यास प्रसिद्ध केरो लक्ष्मण छत्रे आले होते. त्यांनी १७.१.१८६३ च्या पत्रात असा शेरा दिला आहे की, "मी तुमच्या कन्याशाळा पाहिल्या व तेथील शिस्त व त्यांची दिसून आलेली हुशारी पाहून मला फार संतोष झाला." मुलींच्या शाळा काढल्या म्हणजे बायका लिहिणार वाचणार होऊन भर दिवसा दुसऱ्याचा हात धरून जातील अशा खेडेगावात राहणाऱ्या लोकांच्या चमत्कारिक व प्रबल पूर्वग्रहाची बाधा या मुंबईकर स्त्रीशिक्षणाभिमान्यांना केव्हाही झाली नाही. उलट रस्त्यांतून एखादा पंतोजी अथवा मोबेद, यांच्या मागून अथवा मागेपुढे पाट्या घेऊन शाळेत

जाणाऱ्या मुलींचे घोळके हसतमुखाने जाताना लवकरच दिसू लागले. प्रोफेसर केरो लक्ष्मण छत्रे यांनी रावसाहेबांना एका पत्री आपल्या मुलींच्या शिक्षणात कोणता अभ्यासक्रम इष्ट आहे त्या विषयी आपला अभिप्राय पुढे दिल्याप्रमाणे कळवला होता.

"स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र म्हणजे तिचे घर व कार्ये म्हणजे घरकामे. असे आहे, तर मग लहान लहान मुलींना तत्त्वज्ञानासारखे उच्च विचार शाळांतून सुचण्याला वेळ कोठे आहे. विचार करून नव्या नव्या कल्पना काढण्यापेक्षा आधीच कोणी काढलेल्या कल्पनेप्रमाणे काम करून दाखविण्याचे त्यांना अधिक चांगले साधते. काही अपवादात्मक व्यक्ती सोडून बीजगणित, भूमिती इत्यादी इत्यादी उच्च तऱ्हेच्या गणिताचे ज्ञान माझ्या मते त्यांना निरुपयोगी आहे. जिथच्या तिथे शब्दावर जोर देऊन कसे शुद्धपणे वाचावे ते शिकवा. साधे व्याकरण, घरचे हिशोब ठेवणे, चित्रे काढणे व गाणे इत्यादी शिकवा. टोप्या, अंगरखे व चोळ्या इत्यादी कपडे कसे बेतावे व शिवावे याकडे जास्त लक्ष द्या. भक्ष्यपदार्थांचे गुणावगुण सांगून उत्तम स्वयंपाक करावयास त्यांना आलेच पाहिजे. त्यांना आरोग्यशिक्षण द्या व टापटीप ठेवावयास शिकवा व नेहमी उपयोगी पडेल, असे औषधांचे ज्ञान द्या. एवंच वर सांगितलेले सर्व प्रकारचे ज्ञान ज्याला आहे त्याने खालील विषयावर पुस्तके स्त्रीयांकरिता रचून तयार करावी."

१. सुलभ चित्रकलेचे पुस्तक.

२. मुलांचे संगोपन व शिक्षण यावर सुलभ पुस्तक.

३. शरीरसंपत्ती व ती कशी राखावी या विषयीचे सुलभ पुस्तक.

४. घरच्या वैद्यकीवर सुलभ पुस्तक.

५. शिवणकामावर सुलभ पुस्तक.

६. टापटीप व वेळाच्या किंमतीवर सुलभ पुस्तक.

७. घरचे हिशोब ठेविण्याकरिता चोपड्या.

८. मुलांमुलींना व मैत्रिणींना पत्रे लिहिण्याचे मायने असणारे पुस्तक.

९. आमच्या देशातील स्त्रियांस म्हणण्यासारख्या गाण्यांचे व भजनांचे पुस्तक.

स्टुडन्टस लिटररी अँन्ड सायन्टिफिक सोसायटीच्या मुलींच्या शाळा चांगल्या भरभराटीस आल्या तेव्हा शिकलेल्या स्त्रीशिक्षकांची उणीव भासू लागली. कारण मुलींचे आईबाप, मुली जरा जाणत्या झाल्यावर शिक्षकवर्ग पुरुष असल्यामुळे शाळेतून काढून घेऊ लागले. म्हणून रावसाहेबांनी सरकारकडे एक अर्ज स्त्रीशिक्षणपक्षपाती पुढाऱ्यांच्या सह्या घेऊन पाठविला होता. त्यात स्त्रीशिक्षक तयार करण्यात नार्मल स्कूल मुंबईस व अहमदाबादेस काढण्यात यावे अशी मागणी केली होती. मिस कार्पेन्टर या इंग्रज विदुषीबाईंच्या या देशातील आगमनाचा फायदा या वेळेला मिळाला. दादाभाईंनी येथील लोकांच्या विचाराने विलायतेहून एक अर्ज पाठवला होता. त्यावर मुंबईचे लोक इंग्लंडमध्ये राहत होते त्यांच्या सह्या होत्या. त्याचा विचार होऊन सरकारातून दादाभाईस २१.२.१८६८ रोजी उत्तर आले की पाच वर्षे पर्यंत नार्मल स्कूल काढण्याची योजना हिंदुस्थान सरकार करीत आहे. तिला

स्टेट सेक्रेटरी मंजुरी देत आहेत. पण एक अट अशी आहे की, उदार लोकांनी तितकेच रुपये वर्गणीने गोळा करून सरकारांत भरले पाहिजेत.

या सरकाराच्या उदार आश्रयाचा उपयोग मंडळीने चांगला करून घेतला. इष्ट तेवढे रुपये गोळा करून २८.६.१८६९ रोजी नॉर्मल स्कूलात शिकावयास जाणाऱ्या स्त्रियांस शिष्यवृत्ती देण्याचे जाहीर करण्यात आले.

याप्रमाणे इष्ट व शक्य तेवढे साहाय्य स्त्रीशिक्षणाचे काम रावसाहेबांनी केलेले आहे. व त्याची फळे आज हिंदू समाजास चाखावयास मिळत आहेत.

डॉक्टर आनंदीबाई जोशी अमेरिकेतून वैद्यक शिकून आल्यावर त्यांची कोल्हापूर संस्थानात नेमणूक होईतो काही काळ गेला. तितक्यात त्यांना दुर्धर व्याधी जडली व जवळ खर्चास नाही. व्हावी तशी मदत लोक करीत नाहीत अशी कहाणी दाजीसाहेब खरे यांनी रावसाहेबांजवळ गाताच त्यांनी थोडी रक्कम त्यास देण्याकरता दाजी साहेबांजवळ दिली. स्त्रीशिक्षणाचा अभिमान याप्रमाणे रावसाहेबांनी शेवटपर्यंत बाळगला होता.

नाचाचा समारंभ

दादाजीबरोबर कीर्तनाला हरिबुवांचे देवळात गेलो; परंतु कीर्तनकाराचे ऐवजी तेथे नायकीण[४] आलेली आढळली! परंतु मी पाच मिनिटे बसण्याचे कबूल केले होते त्याप्रमाणे बसून उठून आलो. (९.४.१८६९ रो.)

१५.२.१८६१ साली राम बाळ कृष्णाजी कलकत्याहून मोठ्या सरकारी कामगिरीवरून आले. तेव्हा त्यांच्या सन्मानार्थ त्यांच्या स्नेह्यांनी नाचाचा समारंभ केला. त्याची निमंत्रणपत्रिका रावसाहेबांकडे आली होती तीवर त्यांनी असे लिहून ठेवले आहे, असल्या समारंभास शक्य तर जाऊ नये, असा निश्चय केला आहे.

२३.२.१८६७ रोजी धिरजलाल मथुरादास यांच्याकडे नाचाच्या समारंभास रावसाहेब गेले नाहीत. २७.८.१८७० रोजी ठाणे येथील आचार्य यांचे येथे नूतन गृहाच्या वास्तुशांतीप्रीत्यर्थ केलेल्या नाचाच्या समारंभास रावसाहेबांना आमंत्रण होते. रावसाहेब गेले नाहीत.

लग्न व खर्च

१२.१२.५७ रोजी गोविंद नारायण माडगावकर यांनी एक रावसाहेबांना असे पत्र लिहिले होते, या लग्नाच्या वेळी मुंबईकर जो भपका व जी उधळपट्टी करतात त्यावर तुमचे म्हणणे काय आहे? ज्या आमच्या शिक्षणाचा आम्ही एवढा गौरव करतो त्याचाच का हा सारा परिणाम?

ह्या शिक्षणाने आमच्यात कोणचे असे रूपांतर घडवून आणले आहे की, त्याचा आम्ही इतका गर्व व्हावा? खरे बोलावयाचे म्हणजे अजून आम्ही खऱ्या शिक्षणमंदिराचा चांगला पाया सुद्धा घातला नाही. बरोबर दिशा उमगल्याशिवाय शिक्षणप्रसारात केलेले आमचे प्रयत्न आरंभावस्थेतच निष्फळ होतील. योग्य दिशा आमच्या लोकांस दाखविण्याचे जो जो आम्ही प्रयत्न करावेत तो तो

लोक अधिकाधिकच चुकत जात आहेत व वेडेपणा करण्याचा हट्टच धरीत आहेत. जोपर्यंत त्यांना असल्या मूर्खपणाच्या चालीत मोठा आनंद वाटत आहे, तोपर्यंत त्यांच्या हातून काही चांगली गोष्ट घडून येईल अशी आशा करणे नको.

शिकलेल्या लोकांत लग्नातील फाजील खर्च कमी करावा अशी इच्छा थोडी थोडी उत्पन्न झाली होती असे हे पत्र सांगते.

या बाबतीत रावसाहेबांनी एका मित्राची चांगली कानउघाडणी केली होती. "कर्ज काढून लग्ने करण्याची चाल आहे ती दुसऱ्या खराब चाली आहेत त्यातलीच आहे. ती पुढे चालवावी असा मी कोणास समजून उमजून सल्ला देण्यास खुषी नाही. केवळ लग्न झाले म्हणजे सर्व आयुष्याचे सार्थक झाले असे मला वाटत नाही."

(७.४.१८५९ चे हरीपंत दातार यांना पत्र)

लग्नाखातर कर्ज

मोरोपंत नावाचे रावसाहेबांचे एक कारकून होते त्यांना त्यांनी एकदा स्पष्ट लिहिले होते, "जर मुलगी सांगून येत असली तर पैसे कर्ज काढून खर्च करण्याचे कारण नाही. जर दरमहा रुपये सावकारास लावून देण्यास खुषी आहात तर तसे वर्ष सहा महिने जमविल्याने थोडक्याच समयात कार्य होऊ शकेल."

"लग्नाच्या कामात मुख्य हे तत्त्व ध्यानात ठेवावे की एक पैसुद्धा कर्ज काढावयाचे नाही. याबद्दल सर्व जगाचा कोप झाला तरी चिंता नाही. यात सर्व आले. प्रतिष्ठेला भुलून लक्षाधीश भयाभंगास गेले. हरिकृपेने चालत आहे तो तसा मी जाण्यास कबूल नाही."

हुंडा

॥ ब्राम्हो विवाह आहूय दीयते कन्यकार्थिने ॥

हुंड्याच्या चालीविरुद्ध रावसाहेब होते. बऱ्हाणपूर येथील प्रसिद्ध श्रीमंत भुस्कुटे व सर दिनकरराव राजवाडे या दोन बड्या कुटुंबांची सोयरीक जुळवून आणण्यात रावसाहेब मध्यस्थ होते. तेव्हा हुंड्याच्या प्रश्नावर पुढीलप्रमाणे आपला अभिप्राय त्यांनी पत्री कळविला होता.

"मुलगी माझ्या मते उत्तम आहे. कूळ ठीक आहे. आपल्या बेतास आल्यास माझी कबुली आहे, असे श्रीमंत ताईसाहेब यांना सांगावे. दागिन्यांबद्दल एक अक्षरही विचारू नये. आपण वधू पाहावी. त्यांनी वर पाहावा आणि परस्परास आनंद होईल असे कार्य करावे. संपत्ती क्षणभंगुर आहे. ती रामाच्या आदिशक्तीची छाया आहे. म्हणून तिला मान द्यावा; परंतु मुख्य यजमानास सोडून तिला भुलू नये." (४.२.१८८६ बाबासाहेब भुस्कुटे यांना पत्र)

रावसाहेबांनी मुलाचे लग्न केले तेव्हा त्यांना मनसोक्त हुंडा मिळाला असता; परंतु लग्न करतेवेळी हुंड्याची गोष्ट निघाली तेव्हा माझा मुलगा विकावयाचा नाही, असे त्यांनी व्याह्यास सांगितले व हुंडा मुळीच घेतला नाही.

बालविवाह

बालविवाहाची चाल या देशात बराच काल प्ररूढ होती. इंग्रजी शिक्षणास आरंभ झाल्यावर या चालीविषयी शिकलेल्या लोकांमध्ये चर्चा सुरू झाली. "सोमण आले. लहानपणी लग्न करण्याविषयी बोलून निजलो." (३.२.१८६९ रो. उ.)

"स्त्रियांच्या पूर्णावस्थेची कल्पना हिंदूलोकांची कशीही असो मी तिला (माझ्या पत्नीला) अद्यापि लहान मूलच समजतो आणि अजून काही दिवस माझ्या बहिणीजवळ तिला कोकणात ठेवून आणखी वाढून द्यावी अशी माझी इच्छा आहे." (कृष्णाजीपंत नूलकर यांचे २७.१.१८५७ चे पत्र)

नूलकरांप्रमाणेच शिकलेल्या लोकांचे मत बदलत गेले असेल; परंतु रावसाहेबांचे मत मात्र बदलले नाही. रावसाहेबांनी आपल्या मुलाच्या लग्नाविषयी व्याही वामनराव जोशी यांना १४.९.१८८० च्या पत्रात लिहिले की आज मुलाच्या अकराव्या वर्षाचा आरंभकाल पाठविला आहे. सालमजकुरी त्यास गृहस्थ करावा मग आपण स्वस्थ रहावे.

या मताप्रमाणे रावसाहेबांनी आपल्या चिरंजीवाचे लग्न त्याच्या वयाच्या बाराव्या वर्षी करून टाकले. ही चाल रावसाहेबांइतक्या शिकलेल्या लोकांत गेल्या शतकाच्या अगदी शेवटापर्यंत प्ररूढ होती. न्यायमूर्ती तेलंग यांनी संमतिवयाच्या कायद्यातर्फे भाग घेऊनही आपल्या दोन्ही मुलींची लग्ने लहानपणीच करून 'अष्टवर्षा भवेत्कन्या' या स्मृतिवचनाला मान देते झाले.

आजमितीला मात्र या बाबतीत मोठ्या प्रमाणावर पुरातनमताभिमान्यांच्या आचारातसुद्धा स्थित्यंतर झाले आहे. त्याचा संबंध सुधारणेच्या इच्छेशी थोडा असून समाजाच्या आर्थिक स्थितीशी अधिक आहे.

वृद्धविवाह

याबद्दल रावसाहेबांच्या पत्रव्यवहारात फारसा खल झालेला दिसत नाही यावरून असे दिसते की, शिकलेल्या लोकांना लवकर त्यात काही गैर दिसू लागले नसावे; परंतु यातही १८५० सालच्या एका पत्रात रावसाहेबांना एका मित्राने असे पत्र लिहिले होते, "आपण माझे मित्र आहात व माझ्या सर्व हितगुजाच्या गोष्टींचे भांडार धन्याप्रमाणे आपल्या स्वाधीन केलेले आहे. म्हणून जी गोष्ट आपल्याशिवाय मी कोणाजवळही बोलणार नाही तीवर आपले मत द्या. बाबांचा हेतू पुन्हा लग्न करण्याचा आहे, याविषयी आपले मत काय आहे? माझ्या मते बाबांनी हा लग्नाचा विचार सोडून द्यावा." यावर रावसाहेबांनी काय मत दिले ते त्यांच्या पत्रव्यवहारात कोठे आढळले नाही. एखाद्या मित्राचा, उतारवयात प्रसंग पडला म्हणून दुसरे लग्न करण्याचा बेत रावसाहेबांना समजला तर ते त्याला विचारीत, लग्न करीत आहात; पण नीट विचार केला आहे ना?

रावसाहेबांचे हे मत पुढे स्पष्ट दिसून आले. असाच प्रसंग त्यांच्या प्रिय पत्नीच्या विरहाने खुद्द त्यांच्यावर आला तेव्हा त्यांना लग्न करावे असे नुसता उपदेश करून रहाणारा नव्हे; परंतु पुढे मोठी, मोहक, कुलीन व चतुर मुलगी उभी करण्यास तयार अशा एका मिरज येथील विद्वान मित्रास त्याचे

किंचितही मन न दुखविता व आपले मत विरुद्ध असले तरी युक्तीला धरून कसे आहे ते शांतपणे व स्पष्टपणे रावसाहेबांनी लिहून कळविले ते असे -

"+ + + आता आपण मला शरीरसंबंधाविषयी गौरवाने लिहिले ते आपले सौहार्द पाहून मी आपला आभारी. आपण लिहिले ते जरी सर्वांशी खरे धरले तरी मी मागील सुटीत मुलगा घेतला आहे त्याचा व्रतबंधादी होऊन तो मार्गास लागला म्हणजे मी सुटलो असे मानतो आणि जरी मी अद्यापि साधक अवस्थेत आहे म्हणून 'बलवान इंद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति' हे मला पूर्ण लागत आहे, तरी फक्त अन्नाकरिता आता दुसरा प्राणी देहाच्या संबंधाने विपत्तीत पाडावा असे मन घेत नाही. ज्या मुलीविषयी आपण लिहिता तिलाही विचारले तर ती पूर्ववयस्क नवरा असावा असेच सांगेल आणि पत्नी देह सोडून गेली तरी तिचा ऋणानुबंध तिने तोडिला नाही, असे मी मानतो. तेच ईश्वर खरे करो."

आपला सेवक
वि. ना. मंडलिक
१७.११.१८७९

रावसाहेबांप्रमाणे या काळीही विचारी लोक असत व खऱ्या आर्य संस्कृतीप्रमाणे आचरण करीत, त्याचा एक मासला खाली दिला आहे. सरदार विंचूरकर यांच्या थोर घराण्यातील एका पुरुषाचे हे पत्र आहे. "संततिस्थान शुद्ध आहे असे ज्योतिषी सांगत असतानाही लग्न न करण्याचा आपला बेत" रावसाहेबांना मराठी पत्रात त्यांनी कळवला होता.

"हल्ली जगाचा प्रवृत्त व्यवहार, स्त्रियांचे नैसर्गिक गुण, स्वत:च्या वयाची अवस्था, अशा कित्येक प्रकारचा पोक्त विचार करून इतउत्तर गृहस्थाश्रम करणे नाही असा मनाचा दृढनिश्चय करून केवळ भगवत्सेवेत कालातिक्रम करीत आहे. संतती असावी असे शास्त्र आहे. तरी पुष्कळ बंधूतून एक जर पुत्रवान असेल तर सर्व पुत्रवान समजले जातात."

"बासष्ट-त्रेसष्ट वर्षांच्या सुमारास वाराणसीस जाण्याचे मनात आहे. पुढे आयुर्दायाचे मान लक्षात आणून अंत्याश्रम स्वीकारण्याचा हेतू आहे. आयुष्याचा नियम नसल्यामुळे पश्चात अपकीर्तीचे बीज इहलोकी ठेवून बरोबर पाथेय तेच न्यावे लागेल असे अनेक विचार मनात येऊन पुन्हा गृहस्थाश्रम स्वीकारण्यासाठी मन अत्यंत पराङ्मुख आहे."

सही

(रघुनाथ विठ्ठल विंचूरकर)

यात केलेला वृद्धविवाहनिषेध, बंधूंच्या मुलांवर मनात असलेले सुतनिर्विशेष प्रेम, वृद्धापकाळी भगवद्भजनात काल घालविण्याची इच्छा व शेवटी संन्यास घेऊन चारही आश्रमांची पूर्णता करण्याचा आदर हे आर्य संस्कृती दाखविणारे थोर गुण सरदार घराण्यातील थोर पुरुषास भूषणावह आहेत.

बहुपत्नीकत्व

एक पत्नी हयात असता दुसरी करणे या चालीच्या विरुद्ध रावसाहेब होते. स्वत:ची स्त्री अगदी विकलांग असताना तिची सेवा करण्यातच भूषण मानू लागले व घरच्या जुन्या चालीच्या मायेच्या मनुध्यानी संतत्यर्थ दुसरे लग्न करण्याची गोष्ट तोंडावाटे काढताच त्यांना फार दुःख झाले.

एक विद्वान शास्त्री व रावसाहेब यांची पत्रोपत्री ओळख झाली. पुढे रावसाहेबांकडे मुंबईस येण्याचा प्रसंग आला. शास्त्रीबुवांनी एक पत्नी हयात असता दुसरी संततिप्रीत्यर्थ केली होती. ही गोष्ट मागाहून रावसाहेबांना कळली तर कदाचित त्यांना राग येईल म्हणून रावसाहेबांनी त्यांना मुंबईस येऊन भेटीचे जे आमंत्रण दिले होते ते स्वीकारते वेळी आपल्या हातून हे सदोष वर्तन घडले असल्याचे रावसाहेबांना पत्र अगोदर कळवून टाकले!

खाण्यापिण्याचा विधिनिषेध

खाण्यापिण्याचा विधिनिषेध हा प्रथम-प्रथमच्या सुधारकांना आमच्या शास्त्रातील अगदी अप्रयोजक प्रकार वाटला व सर्व तऱ्हेच्या सुधारणेची रचना या विधिनिषेध दूर करण्यावर अवलंबून आहे अशी त्यांची समजूत होऊन गेली. अशा सुधारकांविषयी रावसाहेबांचे मत नेहमी प्रतिकूल असे. "सुधारणेच्या या सर्व योजनांच्या मुळाशी असलेले तात्त्विक प्रश्न हिंदू धर्माच्या मुळाशी आहेत. तिकडे हे सुधारक लक्षच देत नाहीत अथवा त्याचा उघड उघड उपाहास करतात. 'बिस्किटे व ब्रॅन्डी' यांचा आधार घेऊन समाजाची रचना (पुनर्रचना) करण्याची आशाच नको! सुधारकी नीतीला ऐहिक आधार उपयोगाचे नाहीत, पारमार्थिकच पाहिजेत. तसे जोपर्यंत ते नाहीत तोपर्यंत त्यांचे सर्व प्रयत्न निष्फळ होतील एवढेच नाही; पण समाजास अपायकारक होतील."

"सुधारकांना जर आपले मनोविकार आवरता येत नाहीत व सुधारकांपैकी बहुतेकांचे आचरण जर अगदी निरर्गल असते तर मग आम्ही त्यांचे अनुकरण करावे अशी इच्छा त्यांनी कशी व का करावी? जे तुम्हास स्वतः करून दाखविता येत नाही ते दुसऱ्यास कसे सांगता येईल, तुम्ही सुधारकांनी स्वत: काय असे केले आहे किंवा करत आहात की, त्याच्या जोरावर तुमचे अनुकरण करा असे तुम्ही आम्हाला सांगू शकाल? तुम्ही केलेला स्वार्थत्याग कोठे आहे! + x x हे कर्मभ्रष्ट प्रचारक हिंदुस्थानचे पुनर्जीवन करणार आहेत. हिंदू धर्माच्या विपुल धर्मभोळेपणावर हे नास्तिक, हे विषय सुखलंपट राजेश्री, आम्हापुढे उच्चस्वरात शब्दपांडित्य काय करणार? या थोर विभूतीतील एकाच्या सहवासाहून मला अगदी सर्वांत धर्मभोळ्या हिंदूचा सहवास पत्करेल!"

"याच विषयावर पुढे लक्ष्मीदास खिमजी यांच्याशी भाषण झाले. या दुर्दैवी देशावर येऊन पडलेले सर्वांत मोठे संकट म्हणजे मद्यपानाचा प्रसार हे होय असे जे माझे म्हणणे ते त्यांना मानवले" (१०.१.६१ रो. इं. उ.)

परमहंस क्लब

१८६०-६१ च्या सुमारास राम बाळकृष्णाजीप्रभृती मंडळीनी वरील नावाचा एक क्लब काढिला. त्याला दिलेले 'परमहंस' हे नाव जे शुक्राचार्यांसारख्या महान विरक्त मुनींनाच देण्यात येते, ते त्यांनी आपल्या क्लबला दिले होते. ते यथार्थ होते किंवा काय याविषयी शंका आहे; कारण जरी या क्लबचे सभासद क्लबने घालून दिलेल्या नियमांनी आचार करण्यास बांधलेले होते तरी, त्यांचा तो आचार सभासदांव्यतिरिक्त कोणाच्या ओळखीचा झाला नव्हता. रावसाहेबांचे मत या क्लबाच्या विरुद्ध असे दिलेले रोजनिशीत सापडते. नंतर हा क्लब अज्ञातवासात असतानाच गुप्त झाला.

प्रार्थना समाज

हा समाज मुंबईस १८६९ साली स्थापन झाला. त्यापूर्वी बऱ्याच वर्षांपूर्वी म्हणजे १८३० साली कलकत्त्यास राजाराम मोहन रॉय यांनी ब्रह्मसमाज स्थापन केला. हे दोन्ही एकेश्वरी पंथ आहेत. सृष्टीचा एक कर्ता तो ईश्वर होय, तो अनंत अद्वितीय आहे. त्याखेरीज बाकी सर्व सृष्टवर्गात दाखल आहे. समाज फक्त ईश्वराची पूजा करील दुसऱ्या कोणाची करणार नाही. तो सर्वांचा पिता व आम्ही माणसे सर्व त्याची लेकरे. म्हणून सर्वांनी भावाप्रमाणे एकमेकांशी वागले पाहिजे.

ही विश्वबंधुत्वाची व समतेची कल्पना चांगली आहे. ब्रह्मसमाजाचे अध्यक्ष देवेंद्र टागोर होते व प्रचारक प्रसिद्ध वक्ते बाबू केशव चंद्रसेन होते. हिंदुत्वाची काही लक्षणे धारण करावी अशा मताच्या समाजाच्या सभासदांना आपल्या समाजास 'आदि समाज' हे नाव दिले व ज्यांना तसे काही चिन्ह ठेवावयाचे नाही त्यांनी आपल्या समाजास प्रागतिक हे नाव दिले. हिंदू, ख्रिस्ती, पारशी व मुसलमान यांना या समाजात सामील होता येते; परंतु हिंदूनी वेदांचे विसर्जन समुद्रात केल्यावर, ख्रिस्त्याने बायबलाचा कडेलोट सुनी पर्वतावरून केल्यावर व पारशी व मुसलमान यांनी अशीच वाट अनुक्रमे झेन्दावेस्ता व कुराण यांची लावल्यावर सर्व विश्वाला उत्तम मार्गाला लावणारा एखादा नीतिग्रंथ जर या समाजवाल्यांनी निर्माण केला असता तर या समाजाचे वर्चस्व फार वाढले असते. आर्यसमाजाने व थिऑसफीने अनुग मिळविण्यात फार आघाडी मारली आहे; कारण एकास वेद व दुसऱ्यास सर्व धर्मग्रंथ मान्य आहेत.

रावसाहेबांच्या कागदपत्रांत या दोन्ही (ब्रह्म व प्रार्थना) समाजांच्या विरुद्ध अथवा तर्फे नाव घेऊन काही उल्लेख सापडत नाही. निरनिराळ्या धर्मपंथाच्या लोकांनी स्वमतप्रकाशन करीत असता इतरांच्या धर्मसमजुतींची निंदा करीत सुटू नये असे रावसाहेबांचे मत होते.

"जे जे म्हणून इतर लोक पवित्र मानतात त्याची निर्भर्त्सना करीत सारखा एखादा मनुष्य जर रस्त्यात फिरेल तर त्याने आपले डोके पहिल्याने संभाळावे हे बरे आणि क्ष जर हिंदुस्थानांत नसता तर जे तो करीत आहे ते करू शकला नसता."

(नारायण रावजी जोगळेकर, यांना पत्र)

बाबू केशव चंद्रसेन यांची व्याख्याने ऐकण्यास टाऊन हॉलमध्ये रावसाहेब जात असत. नारायण परमानंद प्रार्थनासमाजाचे सभासद असून त्यांना नेटिव्ह ओपिनियनचे रावसाहेबांनी मुख्य लेखक नेमिले होते. ही गोष्ट ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे.

हा समाज स्थापन करण्यांत प्रस्थापकांचा उद्देश एक राष्ट्रीयधर्म काढण्याचा होता. "आम्ही एक राष्ट्रीय धर्म काढण्याचा प्रयत्न केला, पण यश आले नाही असे." रावसाहेबांना एका प्रार्थनासमाजाच्या अनुयायी मित्राचे पत्र आले होते.

महाराजांचा खटला

लोकांच्या पुढे 'सुधारक' म्हणवून रावसाहेब पहिल्या प्रथम १८६० साली आले.

या साली सत्यप्रकाश व रास्तगोफ्तार या पत्रांत यदुनाथजी महाराज यांच्या विरुद्ध काही लेख प्रसिद्ध झाले. त्यावरून त्या पत्राचे मालक करसनदास मूलजी व ते पत्र छापून प्रसिद्ध करणारे नानाभाई राणिना यांच्यावर बेअब्रूची फिर्याद हायकोर्टात महाराजांनी दाखल केली. ह्या लेखांत महाराजांच्या काही आक्षेपार्ह चालींवर खरमरीत टीका आली होती. कोर्टात रावसाहेबांनी प्रतिवादीतर्फे व महाराजांचे विरुद्ध अशी साक्ष दिली होती. त्यावेळेस आपल्या जबानीत ते म्हणाले की, सुधारक शब्दाचा जो वाजवी अर्थ म्हणजे धर्मसंशोधक असा आहे, त्या अर्थाने मी सुधारक आहे व धर्माला प्राक्कालीन शुद्ध स्वरूप प्राप्त व्हावे अशी माझी इच्छा आहे.

या महाराजांच्या म्हणजे वल्लभाचार्यपंथाशी रावसाहेबांचा किंवा त्यांच्या एकंदर विविध जातीय दक्षिणी समाजाचा अर्थाअर्थी काही संबंध नव्हता. मग ते या साक्ष देण्याच्या भानगडीत का पडले व महाराजांच्या काही भक्तांच्या रोषास विनाकारण का हेतू झाले, याचे कित्येकांना गुढ वाटेल; परंतु त्याचा जबाब त्यांनी आपल्याच जबानीत दिला आहे. या खटल्यात तुमचा हितसंबध काय असे विचारताच रावसाहेबांनी असे सांगितले की, बहुजन समाजातील मी आहे एवढाच आहे.

यांचे सहकारी मित्रही या खटल्यात महाराजांविरुद्ध साक्ष देण्यास गेले होते त्यात प्रमुखत्वे डॉ. भाऊ, जव्हेरीलाल उमियाशंकर याज्ञिक, लखमीदास खिमजी वगैरे होते.

हा काळ फार सुशिक्षित लोकांचा मोठ्या चर्चेचा होता.

"कर्सनदास माधवदास यांच्याबरोबर वरळीकडे फिरावयास गेलो. सामाजिक उन्नतीचा रस्ता, मांसाशन व मदिरापान-पुरातन काली व प्रस्तुत काली या विषयावर चर्चा झाली." (२४.१०.१८६३ रो. इं. उ.)

"हिंदूंची शारीरिक अवनती, त्यांची राहाणी, त्यांचे खाद्य, त्यात होत गेलेला फरक, अपूर्व कल्पनाशक्ती अथवा रचनाशक्ती यांचा त्यांच्यात असलेला अभाव, मराठीत वेद छापून काढणे केशवपन व सेनासाहाय्य देण्याच्या कराराने सामंताची उत्पत्ती इ. विषयांवर वि. ना. भागवत यांबरोबर चर्चा झाली." (९.११.१८६३ रो. उ.)

"हिंदूंचा धर्म, मुक्तिमार्ग यावर पाध्ये यांच्याबरोबर."

"देवतांवर हिंदूंचा विश्वास, वेदांत व प्रकाशित वेदांत" यावर जे. पेरी यांच्याबरोबर.

"ब्रह्मसमाज व मूर्तिपूजा" यावर डॉक्टर भाऊंशी.

"धर्माची आवश्यकता व जाती व सत्य यावर मि. लीवार्नर यांच्याबरोबर (१८६४ रो. उ.) पुढे थोड्या क्रियेचा काळ आला.

पुनर्विवाह

॥ नष्टेमृते प्रव्रजिते क्लीबेच पतिते पतौ ॥
पञ्चस्वापत्सुनारीणां पतिरन्यो विधीयते

(पाराशर स्मृती)

या नंतरची या प्रांतातील सामाजिक सुधारणेची चळवळ म्हटली म्हणजे पुनर्विवाहाच्या प्रसारार्थ झालेली होय. इंग्रजी शिक्षणास आरंभ बंगालमध्ये आधी झाला होता. तेव्हा या सुधारणेच्या विषयाचा न्यायदृष्टीने व शास्त्रदृष्टीने विचार करावयास तेथीलच लोक आधी लागले. पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी विधवाविवाहमंडनार्थ एक ग्रंथ लिहिला व त्यावरून जी बंगाली लोकांनी चळवळ केली तिच्या योगाने १८५६ सालच्या जुलै महिन्यांत विधवा विवाह कायदेशीर ठरवणारा कायदा सरकाराने केला.

नाही म्हणावयास १८५४ साली इकडे काही खटपट लोकांत सुरू होती. तेव्हा रावसाहेब कराचीस होते, त्यांचे मित्र वि. ना. भागवत यांनी लिहिले. "मुंबईस पुनर्विवाहोत्तेजक संस्था स्थापण्यात येत आहे. तीस फक्त पायाच नाही. खासगी द्वेषामुळे कार्याचा मात्र नाश होत आहे."

या विषयावर रावसाहेब कधी कधी आपल्या मित्रांजवळ वाद करीत असत. "समाजातील मनाला उद्वेग आणणाऱ्या काही चालीरीतीच्या बंधनांतून हिंदू स्त्रियांची मुक्तता कशी होईल ह्याविषयी नानांजवळ बोलणे झाले." (२२.४.१८६१ रो. उ.)

एखादा दुसरा कोणी स्नेही मधून मधून आठ वर्षांच्या मुलीवर गुदरलेल्या या उद्वेगकारक प्रसंगाची वार्ता कळवी. परंतु ही करुणास्पद विधवांची स्थिती सुधारण्याकरता काय करतो असे विचारणारा रावसाहेबांपुढे कोणी १८६५ पर्यंत उभा राहिला नव्हता. १८ अक्टोबर १८६५ तारखेचे एक पत्रक स्वत:च्या सहीचे सरदार गोपाळराव देशमुख यांनी मित्रमंडळीत वाटले त्यातील एक रावसाहेबांकडे आले होते. त्याचा भावार्थ खाली दिल्याप्रमाणे होता. "नारायण जगन्नाथ भिडे वकील, यांचे कुटुंब निवर्तल्यामुळे त्यावर पुनर्विवाहाचा प्रसंग येऊन तसा विवाह करण्याचा त्यांचा हेतूही आहे."

"आणि गतभर्तृकास्त्री करण्यास शास्त्राची अनुकूलता आहे असे जाणून ते करणार; परंतु त्या गोष्टीस काही विद्वान व निश्चयी मंडळीची अनुकूलता पाहिजे आणि तशी अनुकूलता आहे किंवा नाही हे समजण्याकरिता प्रथम अशा प्रकारची पत्रे आपले सारखे सुज्ञ व निश्चयी गृहस्थांकडे पाठविली आहेत आणि भिडे यांनी तसे केले असता कदाचित अज्ञ मनुष्यांकडून वाळिताचा वगैरे उपसर्ग झाल्यास त्या सुखदु:खाचे आम्ही बराबरीने वाटा घेण्यास निश्चयाने राजी झालो आहो, तरी

असा सर्वांचा निश्चय कळविण्याकरता एक रुपयाचे स्टांप कागदावर करारनामा अडचणी न घालता सुलभ रीतीचा करावा. त्याचा नमुना पुढीलप्रमाणे-"

'आम्ही खाली सह्या करणारे यांनी प्रत्येकास व सर्वांसी प्रमाणपूर्वक असा करार केला आहे की, रा. रा. भिडे यांनी विधवेबरोबर पुनर्विवाह केल्यास त्यांची अन्नोदक विवाहादिक व्यवहार आजपर्यंत चालत आल्याप्रमाणे करण्यास आम्ही कबूल आहोत.'

"याचा बेत असा आहे की, प्रथम आपण आपला विचार आम्हास कळवावा. या नंतर जितक्यांची अनुकूलता दिसेल त्यांची संख्या व नावे उलट आपल्याकडे लिहून पाठवू आणि संख्या बरीच आहे असे दिसल्यास आपल्याकडेस सदरहू नमुन्याप्रमाणे सहीकरता जो कागद पाठवू त्याजवर सही करून पाठवून द्यावा. कारण पडल्यास आपले नाव प्रगट केले जाईल. तेथपर्यंत विश्वासपूर्वक गुप्त राखू."

याच्या खाली भिडे यांची मान्यता होती. या पत्रकाला १४.११.१८६५ रोजी रावसाहेबांनी नकारात्मक इंग्रजीत उत्तर दिले. त्याचा सारांश असा होता. "आपणामध्ये आधीच पुष्कळ जाती झाल्या आहेत. त्यातच आणखी एक नवी जाती निर्माण करावी असे मला तत्त्वतः मान्य नाही. सामान्य जनता पुढे येऊन योग्य तेवढा पाठिंबा या कार्याला अद्याप देत नाही, हा तिचा दोष नाही कारण न्याय्य व सरळ मार्गाने, जनतेची या सुधारणेच्या इष्टत्वाबद्दल समजूत घालण्याचे प्रयत्न अद्यापि कोणी केलेले नाहीत. पुनर्विवाहास शास्त्राज्ञा आहे म्हणून रा. रा. भिडे पुनर्विवाह करण्याच्या विचारात आहेत. याविषयी मी एवढेच म्हणतो की, मनूच्या स्मृतीत पुनर्विवाहास आधार नाही व दुसऱ्या ऋषींच्या स्मृतीत आधार शोधू जाणे म्हणजे शशशृंग शोधीत रानेवने धुंडण्यासारखेच आहे."

"भिन्न भिन्न काळी भिन्न भिन्न नव्या चालींचा हिंदूसमाजात प्रवेश झालेला आहे. त्यातीलच ही एक आहे असे समजावे."

"म्हणून रा. रा. भिडे यांच्यासारखा संभावित गृहस्थ तितक्या योग्यतेच्या स्त्रीशी पुनर्विवाह करून ही पुनर्विवाहाची चाल हिंदूसमाजात पाडीत असेल तर ते त्यांना भूषणावह आहे; परंतु जो लेख- (जरी कायदेशीर रीतीने आत लिहून दिल्याप्रमाणे वागावयाला मला भाग पाडणार नाही तरी) नीतिदृष्टया मला बांधून घेईल, माझे सर्व स्वातंत्र्य जन्मभर नष्ट करील व माझी इच्छा नसता ज्यांचा माझा परिचय नाही किंवा ज्यांचा माझा परिचय असून ज्यांचे गुणावगुण पाहाता ज्यांच्याशी सहवास ठेवणे अगदी अनिष्ट आहे, त्यांच्याशी, केवळ त्यांनी रा. रा. भिड्यांना असा लेख लिहून दिला एवढ्या करता अन्नोदकग्रहणपूर्वक वैवाहिक व्यवहार मला करावयाला लावील, तो मी लिहून देण्यास तयार नाही."

तथापि, रावसाहेब अन्य तऱ्हेने पुढे येऊन पुनर्विवाहास साहाय्य करण्यास तयार होते.

मुंबईत एक १४.१२.१८६५ रोजी पुनर्विवाहोत्तेजक सभा स्थापन झाली. त्यात रावसाहेबांचे अंग जाहीरपणे होते. तिचे प्रथमतः ७४ सभासद होते त्यांची नावे खाली दिली आहेत.

१. आनरेबल माधवराव विठ्ठल विंचूरकर, २. मोरोबा कानोबा, ३. गोपाळराव हरी, ४. धीरजलाल मथुरादास, ५. बाळाजी पांडुरंग, ६. गणपतराव भास्करजी, ७. वासुदेव बल्लाळ खरे, ८. जनार्दन विनायक बापट, ९. नारो बाळकृष्ण पटवर्धन, १०. जगन्नाथ सदाशिवजी, ११. हरिचंद सदाशिवजी, १२. सिताराम विष्णु प्रभू, १३. गणपतराव गोपाळ, १४. विठ्ठल नारायण पाठक, १५. हरी बाबजी, १६. महादेव व्यंकटेश, १७. नारायण वासुदेव, १८. गणेश गंगाधर, १९. विनायक यशवंत, २०. गोपाळ रावजी, २१. भिकाजी बळवंत गर्दे, २२. रामचंद्र आनंदराव उदास, २३. बापू कृष्णाजी, २४. नारायण बापूजी साठे, २५. शांताराम नारायण, २६. खंडेराव चिमणराव, २७. शामराव नारायण, २८. भास्कर हरी भागवत, २९. नारायण महादेव परमानंद, ३०. बाळ मंगेश वागळे, ३१. नीळकंठ महादव, ३२. शांताराम विठ्ठल, ३३.साजो कृष्ण धोंड, ३४. आप्पाजी बापूजी, ३५. सखाराम परशराम, ३६. मार्तंड बाळकृष्ण, ३७. कृष्णाजी वासुदेव, ३८. आप्पाजी परशराम रानडे, ३९. कृष्णाजी विनायक ठाकूर, ४०. महादेव रामचंद्र, ४१. गंगाधर सिताराम, ४२. बाळकृष्ण बापूजी, ४३. वामन कृष्णाजी देशमुख, ४४. गोविंद नरहर साठे, ४५. दाजी शास्त्री लेले रेवदंडेकर, ४६. चिंतामण विनायक, ४७. चिंतो कृष्ण देशमुख, ४८. विष्णु परशराम शास्त्री, ४९. लक्ष्मण मोरेश्वर शास्त्री, ५०. सदाशिव हरि खरे, ५१. रावजी गणेश, ५२. माधवराव पांडुरंग बर्वे, ५३. विश्वनाथ नारायण मंडलिक, ५४. विनायक जगन्नाथ शंकरशेटजी, ५५. मंगळदास नथुबाई, ५६. विनायक वासुदेवजी, ५७. वासुदेव पांडुरंगजी, ५८. नारायण दीनानाथजी, ५९. नारायण दाजी, ६०. महादेव गोविंद रानडे, ६१. दादोबा पांडुरंग, ६२. रामचंद्र बाळकृष्णजी, ६३. आत्माराम पांडुरंग, ६४. निळकंट अनंत जोशी, ६५. शेट हंसराज करमसी, ६६. भिकाजी अमृत, ६७. बाळकृष्ण सदाशिव भिडे, ६८. रघुनाथ नारायण खोटे, ६९. हरिचंद चिंतामण, ७०. काशिनाथ मैराळ शास्त्री, ७१. मोरोबा विनोबा, ७२. विश्वनाथ गोविंद चोळकर, ७३. माधव नारायण शिरगांवकर, ७४. विष्णु बळवंतराव.

२८ जानेवारी १८६६ मध्ये सभासदांची सभा भरून तिचे उद्देश काही नियमात गोविले होते. त्यातील मुख्य असे होते-

१. विधवापुनर्विवाह करणे मानवी स्वभावास नीतीस व धर्मशास्त्रास अनुकूल असताही आपल्या लोकांमधे पुष्कळ वर्षांपासून या चालीचा प्रचार बंद होता. त्याची सांप्रतच्या स्थितीस फार आवश्यकता आहे. यास्तव याचा उद्धार करावा हा या मंडळीचा उद्देश आहे. म्हणून हिने 'पुनर्विवाहोत्तेजक असे नाव घेतले आहे.'

२. हा हेतू सिद्धीस नेणे करता ही मंडळी हरएक प्रकारचा यत्न करील म्हणजे या विषयासंबंधी ग्रंथ वगैरेचा प्रसार करील. पुनर्विवाहास योग्य दिसेल अशी मदत करील. या सर्व कामाकरता इतर ठिकाणी आपल्या शाखा स्थापन करील आणि हेच काम सिद्धीस नेण्यास मनुष्ये नेमील.

३. ज्या ज्ञातीत पुनर्विवाह नाही त्या ज्ञातीतील जे गृहस्थ आपला हेतू या मंडळीच्या उद्देशाप्रमाणेच असून या सभेचे सभासद होण्याविषयी आपली इच्छा दिलेल्या नमुन्याप्रमाणे लेखनद्वारा कळवितील त्यास व्यवस्थापक मंडळाच्या अनुमते सभासद केले जाईल इत्यादी. पुढील नियम सभेची कामे चालविण्याबद्दल होते. याच्या सभा काही आंग्रे यांच्या वाडीत सरदार विंचूरकर यांच्या बिऱ्हाडी

भरत असत. अशी सभा निघणार आहे हे वृत्त ऐकून कृष्णाजीपंत नूलकर यांनी ५.११.६५ चे इंग्रजी पत्र रावसाहेबांना लिहिले त्याचा सारांश-

"पुनर्विवाहाची रूढी पाडणे ही फार महत्त्वाची सुधारणा आहे. स्वत: पुनर्विवाह करून लोकांना उदाहरण घालून देण्यास जो पुढे येईल त्याचे खाजगी वर्तन सर्व प्रकारे निर्दोष असेल तर बहुजनसमाजावर त्याचा काही परिणाम घडेल. नुसत मते घेऊन सामाजिक संघ स्थापन करून काही होणार नाही."

पुनर्विवाहोत्तेजक सभा निघणार आहे व त्यात रावसाहेबांचे अंग आहे असे समजताच मुत्तुकुमार स्वामी या लंकानिवासी बॅरिस्टरने २५.३.६५ रोजी रावसाहेबांना इंग्रजीत पत्र लिहिले त्याचे भाषांतर- "हिंदुधर्मसुधारक होण्याचा आपला विचार सोडू नका. पश्चिम हिंदुस्थानच्या इतिहासात तुमचा जन्म म्हणजे धार्मिक सुधारणेचे सीमाचिन्हच होऊ द्या. तुमच्यासारख्या शीलाचे जर पन्नास लोक हिंदुस्थानभर पसरतील तर हिंदुस्थानात काय काय होणार नाही!"

या अवधीत रा. रा. भिडे, पुणे अदालतीतील वकील यांचा पुनर्विवाह रा. रा. मोरोपंत पेंडसे यांच्या कन्येशी मुंबईनजीक वांद्रे मुक्कामी अगदी बभ्रा केल्याशिवाय झाला होता. तो झाला की, न झाला हे कोणास कळले नाही. हिंदू समाजात योग्य सुधारणा व्हावी असे मनापासून इच्छा करणारे रावसाहेबांचे परम मित्र मि. जे. गिब्स यांनी या पुनर्विवाहाच्या वेळेस हजर राहण्याची २०.११.१८६५ च्या पत्रात रावसाहेबांना विनंती केली तिचा सारांश.

"एक पुनर्विवाह लवकरच होणार आहे. हे तुम्हास विदित आहेच. अमुक गृहस्थ मुलीचे कन्यादान करणार आहे; परंतु काही प्रतिष्ठित साक्षी पाहिजे आहेत. नाहीतर लोक म्हणतील हा पुनर्विवाह झालाच नाही."

"शक्य तर हजर रहावेच."

या पुनर्विवाहाचे वेळेस रावसाहेब हजर नव्हते.

त्यानंतर तसेच बरेच दिवस गेले. ३.२.६७ रोजच्या अंकात ने. ओ. मध्ये 'पुनर्विवाहास तयार' म्हणून एकाची जाहिरात आली होती. पुढे १५.६.१८६९ रोजी एक पुनर्विवाह मुंबईस मोठ्या थाटाचा झाला. वर- रा. रा. पांडुरंग करमरकर, जात चित्पावन ब्राह्मण, वय २५, धंदा शाळामास्तर, जिल्हा खानदेश, (मूळगाव अडी तालुका रत्नागिरी) वडिलांचे नाव विनायकराव करमरकर, वधू- रा. रा. वामन प्रभाकर परांजपे यांची कन्या वेणूबाई, जात चित्पावन ब्राह्मण, वय- १७. विवाह करण्याचे निश्चित झाल्यावर पहिल्याने, १. विष्णु परशराम शास्त्री, २. श्रीकृष्ण शास्त्री तळेकर, ३. विष्णू मोरेश्वर भिडे, ४. गोपाळराव हरी देशमुख, ५. महादेव गोविंद रानडे, ६. जनार्दन सखाराम गाडगीळ व ७. विष्णू परशराम रानडे यांच्या सहीने एक विज्ञप्तिपत्र पुष्कळ पुढारी लोकांकडे पाठविण्यात आले. त्यात दोन चार प्रश्न विचारून त्यांची उत्तरे मागवली होती.

१. पुनर्विवाहितांशी अन्नव्यवहार आपण करणार की नाही?

२. आपण न याल तर स्त्रियांची लग्नामध्ये जरूर असते; तर कुटुंबास पाठविणार की नाही?

३. येण्याचे न झाले, तर पुनर्विवाहितांशी अन्नव्यवहार केलेल्याशी अन्नव्यवहार करणार की नाही?

नंतर तिथी निश्चय झाल्यावर हितेच्छू मंडळीस छापील कुंकुमपत्रिका विधवाविवाहोत्तेजक सभेमार्फत पाठविण्यात आल्या. लग्नास प्रशस्त जागा रा. रा. मोरोबा कान्होबा यांनी आपल्या गवाळी तलावाजवळील बंगल्यात दिली होती. देवक स्थापनेपासून वरातीपर्यंत सर्व विधी झाले. नावे घेणे व घास देणे या सांप्रदायास फाटा मिळाला नाही. "मंडळीने कोठे बालाग्रही कमी पडू दिले नाही."

लग्नसमारंभास पुढील मंडळी हजर होती- इंग्रज बडे गृहस्थ-नामदार मेलव्हिल, मि. वायली, डॉ. दलास, डॉ. वुइल्सन, मि. हर्न, डॉ. हंटर, मि. मॅक्फर्सन, मिसेस प्रेस्काट, मि. मलू, मि. वुड आणि त्यांचे कुटुंब, रे गार्डनर, मि. फ्लिन, मि. वेडरबर्न इत्यादी. हिंदी बडे गृहस्थ- डॉ. भाऊ, शेरीफ, रा. ब. नाना मोरोजी, मॅजिस्ट्रेट- रा. रा. धिरजलाल मथुरादास, सरकारी वकील, डॉ. आत्माराम पांडुरंग, रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक, प्रोफेसर महादेव गोविंद रानडे, एम्. ए. एलएल्. बी., प्रो. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, एम्. ए., इ.

या विवाहात मंडपशोभा करणाऱ्यांची नावे छापून आली; पण भोजनपंक्तीस जेवणारांची नावे छापून आली नाहीत. "हा सर्वप्रकार गर्वातिशयाचा झाला. इतके अवडंबर माजवावयास नको होते." असे कृ. नूलकर यांनी २०.६.६९ च्या पत्रात कळवले.

हा पुनर्विवाह पुनर्विवाहोत्तेजक सभेच्या मार्फत १ला असे म्हणतात; परंतु सभेच्या चिटणीसामार्फत ३रा असे म्हणतात.

हा पुनर्विवाह घडवून आणणारे म्हणजे प्रथम निर्दिष्ट केलेले विज्ञप्तिपत्र काढणारे ७ असामी, वामन प्रभाकर परांजपे, त्यांची बहीण वेणूबाई, पांडुरंग विनायक करमरकर, तत्पक्षीय एक नारायण अशी ११ व नाना भिडे मिळून बारा, यावर व यांच्याशी अन्नव्यवहार करणाऱ्या मंडळीवर बहिष्कार घालावा असे श्री. जगद्गुरू शंकराचार्य मठ संकेश्वर व करवीर याचे आज्ञापत्र व काशिस्थ विद्वान मंडळींची त्यास अनुमती हिंदुधर्म व्यवस्थापक मंडळाने आणवून त्यांच्या नकला गावोगाव रवाना केल्या. त्याबरोबर वरील मंडळीस व त्यांच्याबरोबर अन्नव्यवहार ठेवणाऱ्या मंडळीवर लोक भडाभड बहिष्कार घालू लागले.

जगन्नाथाचे वाडीतील लोक एका संसर्गीयास नळावर अडवून फार त्रास देतात, अशी एक तक्रार महादेव गोविंद रानडे यांनी रावसाहेबांकडे केली होती.

दुसऱ्या पुनर्विवाहातील वधूवरे रत्नागिरीकडील असल्यामुळे तेथे फारच चळवळ उडाली. रत्नागिरीस वामनराव मोडक हे इंग्रजी शाळेवर हेडमास्तर होते. त्यांनी पुनर्विवाहावर दोन व्याख्याने पुनर्विवाहाच्या सशास्त्रतेबद्दल व युक्तिसिद्धतेबद्दल दिली. पुढे बहिष्काराचा प्रश्न निघाल्यावर ते म्हणाले, "पुनर्विवाह अशास्त्र म्हणता त्याबद्दल मला संशय आहे. इतके माझे म्हणणे श्रीमत जगद्गुरूस कळवा व माझे संशयनिरसन झाल्याशिवाय पुनर्विवाहितांवर बहिष्कार घालावा किंवा

घालू नये, या विषयी मी मत देऊ शकत नाही. इतक्यावरून त्यांच्यावर बहिष्कार घालण्यात आला. पुढे न्हावी, धोबी बंद करावयाचा प्रयत्न चालला आहे, असे वृत्त त्यांनी २१.८.६९ च्या पत्रांत रावसाहेबांना कळविले. बहिष्काराचा प्रकार होईल व सुधारक लोकांना त्रास होईल अशी आशंका रावबहादूर रानडे वगैरे मंडळींना होतीच म्हणून त्यांनी एक विनंतीपत्रिका इंग्रजीत मुंबई व पुणे येथील वजनदार लोकांकडे लवकरच पाठविली होती. तिचा सारांश-

"ब्राह्मण ज्ञातीत पहिला पुनर्विवाह घडवून आणण्याचे श्रेय आम्ही व आमचे काही मित्र आपलेकडे घेत नाही. पुराणमताभिमानी लोकांनी फारच विरोध केला आहे व असंयमशील पुढाऱ्यांनी फार द्वेष उत्पन्न केला आहे. ज्ञातीकडून निष्ठुर शासनपद्धती सुरू करविण्यास त्यांना शंका वाटत नाही. आमच्यावर त्यांनी बहिष्कार घातला आहे. दुःशील, विद्याशून्य व अप्रतिष्ठित लोक आमचा न्याय करण्यास निघाले आहेत! आमचे म्हणणे ऐकून घेतल्याशिवाय, वाद केल्याशिवाय आम्ही ज्ञातिबहिष्कृत आहोत असे ठरवीत आहेत. पुनर्विवाहाच्या सशास्त्रतेविषयी जरी तुम्हाला संशय वाटत असला तरी, अल्पसंख्याक सुधारक, बहुसंख्याक ज्ञातीसमाजाकडून चिरडले जाणार नाहीत अशी खबरदारी घेणे हे तुमचे काम आहे. तुम्ही धंदेवाले लोक व राजकारणात पडणारे लोकही अल्पसंख्याक आहात. उद्या जर कोणी संख्या बलाने तुमच्या विरुद्ध संप करील तर तुमच्या प्रकृतीत क्षोभ नाही का उत्पन्न होणार? होईल. तर मग अल्पसंख्याकांचे आता संरक्षण करा. तुम्ही मध्ये पडलात तरच बलात्काराचा प्रतिकार होईल व वादविवादाला अवकाश मिळेल."

"म्हणून जे जे काही तुम्हाला प्रिय वाटत आहे, पवित्र वाटत आहे, त्या त्या सर्वांची शपथ घालून तुम्हाला आम्ही विनंती करतो की, आमचे अंगीकृत पवित्र कार्य तडीस जाऊ द्या."[६]

१८.६.६९

सही

महादेव गोविंद रानडे,

जनार्दन सखाराम गाडगीळ.

बहिष्कारावर उपाय म्हणून सुधारकांनी कायद्याकडे बोटे दाखवून बहिष्कार हा दंडार्ह आहे अशी ओरड केली. त्यावर (न्यायमूर्ती) नानाभाई हरिदास यांनी कायद्याचे आधार देऊन प्रसिद्ध केले की, जातीला बहिष्कार घालता येतो. सभांतून वादविवाद करण्यास विठोबा अण्णा दफ्तरदार व विष्णुशास्त्री पंडित असे परस्पर शास्त्रार्थावरून भांडण्यास सिद्ध झाले. तोंडी भांडणाबरोबर लेखी भांडणही सुरू झाले. विठोबा अण्णांनी एक पुनर्विवाह मत खंडनार्थ ग्रंथ लिहिला होता.

तसाच विष्णुशास्त्री पंडित यांनी ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या पुनर्विवाहावरील ग्रंथाचे मराठीत भाषांतर करून छापले होते.[७]

पुढे सुधारकांवर बहिष्कार घालून जसा पुरातनमतवाद्यांनी त्यांचा छळ केला तसा सुधारकांनी पुरानमतवाद्यांवर पिनलकोडाचे शस्त्र उभारून फौजदारीत फिर्यादी केल्या. येथे जरा त्यांनी विचार करावयास पाहिजे होता. न केल्याने उभय पक्षाचे वितुष्ट आले.

विधवाविवाह निषेधाची पुरातन चाल एकदम नष्ट करण्यास भगीरथ प्रयत्न करावे लागतील, तिचे पुरातनत्वच तिला पावित्र्य आणत आहे. दीर्घकालिक वहिवाटीनेच समाजावर तिची सत्ता कायम बसलेली आहे. तिच्या सशास्त्रतेबद्दल संशयाचे बोटसुद्धा तिच्या भोवती फिरत असलेल्या प्राचीन श्रद्धेच्या सुदर्शनांत शिरून तिला स्पर्श करण्यास असमर्थ आहे. वारा-वावटळीत टिकलेला जुनाट व दृढमूल झालेला वृक्ष एकदम उपटून टाकण्याचा प्रयत्न केला तर आसमंतात भूमीभाग जसा खंडित होऊन जातो तशी पुनर्विवाह न करण्याची पूर्वापार चाल राष्ट्राच्या मनोमय भूमीत दृढमूल झालेली असल्यामुळे तिचे उन्मूलन कोणी करील, तर राष्ट्राची मनोमय भूमी धक्का बसून हादरून जाईल, हे साहजिक आहे. म्हणून पुरातनमतवाद्यांशी जरा समजुतीच्या मार्गाने सुधारकांनी वागावयास पाहिजे होते.

वास्तविक पुनर्विवाह हा एक समाजाच्या स्वातंत्र्याचा उपाय आहे. समाजाचे मुख्य ध्येय नव्हे. असे असता विरुद्ध बाजूच्या लोकांस पीनल कोड दाखविण्यात सुधारकांची चूक झाली. पुनर्विवाह करावा या प्रामाणिक समजुतीबद्दल आपला छळ होत आहे म्हणून उलट पुनर्विवाह करू नये या प्रामाणिक मताबद्दल उलट पक्षीयांचा छळ करण्यास सुशिक्षित म्हणवून सुधारकांनी का केला? समाजसंस्था ही पिनल कोडाच्या कलमांवर रचलेली नाही. एखाद्या यःकश्चित् क्लबालासुद्धा अनिष्ट मताच्या पुरुषास अथवा स्त्रीस त्याचा सभासद न होऊ देण्याचा हक्क आहे; तर लोकसमाजासारख्या संस्थेस सर्वसंमत प्रचाराच्या विरुद्ध आचरण करणाऱ्यास समाज बहिष्कृत का करता येऊ नये? समाज बहुसंख्याक आहे. त्याच्यापुढे अल्पसंख्याक सुधारक टिकणार नाहीत. त्यांनी स्वतः तत्त्वाकरता झगडले पाहिजे, हे अगदी खरे आहे; पण अशा झगडण्यात यश मिळविण्यास नैतिक बलाची आवश्यकता आहे. हरिश्चंद्राप्रमाणे सत्व राखण्यास छळ सोसण्याची अथवा श्रीरामचंद्राप्रमाणे पडतील ते कष्ट काढण्याची सहनशक्ती अंगी असावी लागते. पौराणिक उदाहरणे नको असतील तर इंग्लंडच्या इतिहासातील तत्त्वाकरता अगदी किंचित मनाला दुःख होऊ दिल्याशिवाय स्वतःचा हात अग्नींत कोळसा होई तो भाजून टाकण्याचा कॅन्मरच्या मनाचा निश्चय व निग्रह असावा लागतो. हे गुण शंकर पांडुरंग पंडित म्हणाले, त्या प्रमाणे सुधारक म्हणविणाऱ्यात कोठे आहेत?

ज्या तुकाराम व ज्ञानेश्वर या संतांच्या पालख्यांबरोबर जमणारा भक्तजनांचा असंख्य मेळा जाताना पुणे येथील ग्रंथसंग्रहालयातून रा. ब. रानड्यांनी पाहाताच त्यांच्या डोळ्यांतून घळघळां अश्रुधारा प्रेमभराने नयनांतून वाहू लागल्या, त्या तुकारामादी संतांनी त्यांचा छळ करणाऱ्यांविरुद्ध कोणत्या पिनलकोडाचा आधार घेतला होता की, ज्याचे फळ म्हणून आज दोनशे वर्षांनंतरही लाखो भक्तांचे मन ते वेधू शकत आहेत! येथे फक्त सहनशीलपणा, पुण्यपावन चरित्रपद्धती व स्वार्थत्याग, मनोनिग्रह, कार्यनिष्ठा, दृढनिश्चय हे त्यांच्या कामी आले. सूड घेण्याची कल्पना आली नाही. शिवाय ज्या समाजाचे हित करावयाचे आहे त्याच्यांत मित्रभावाने मिळून मिसळून वागले पाहिजे की नको? आपण थोडे पुढे जाऊन त्यावर ठेवलेल्या प्रेमभावामुळे आपल्यामागून त्यास विलोभून आणणे बरे? की त्याचे शत्रुत्व संपादून त्यापासून अगदी अलिप्त राहून पुष्कळ पुढे जाऊन उपलब्ध असलेल्या शस्त्रास्त्रांचे भय घालून आमच्यामागून या असे सांगणे बरे?

करसनदास मूलजी यांनी उपस्थित केलेल्या महाराजांच्या प्रकरणामुळे गुजराथी समाजात क्षोभ उत्पन्न झाल्यावर ज्ञातीकडून बहिष्कारादिशस्त्राचे प्रयोग सुरू झाल्यावर रावसाहेबांनी केलेला उपदेश देऊन हे लांबलेले प्रकरण आखडते घेण्यात येत आहे. "चित्तांत शांतीचा आदर करा. भीती धरू नका व धैर्याने प्रतिपक्ष्याच्या सन्मुख उभे रहा! येऊन येऊन किती कष्टमय प्रसंग येतील त्यांना तोंड देण्यास सज्ज रहा. शक्य तितक्या उत्तम रीतीने, दरम्यान आपली कुशलता खर्च करून लोकांत असलेल्या वजनाचा उपयोग करून घ्या." (रो.उ.९.१०.६३)

असो. पुढे ही चळवळ अकाली पडलेल्या पर्जन्यवृष्टीप्रमाणे निष्फळ झाली.

ज्ञातिबहिष्कृत झालेल्या लोकांकडे मुलींची कार्ये निघाल्यावर त्यांच्यापुढे एक प्रश्न निघाला तो असा- आपला काही संबंध नाही, अशी विधवा पुष्कळ प्रयासाने नुसती सधवा करण्याचा हट्ट धरून बसावे, हे बरं की त्या हट्टाच्यापायी सर्व समाजाच्या विरुद्ध जाऊन आपल्या प्रत्यक्ष मुलीला, पोटच्या गोळ्याला, आपल्या समाजातील प्रतिष्ठेमुळे जन्मभर सुख हाईल असे ऐश्वर्यवान उत्तम सासरे मिळेल ते घालवून आपल्या सुदैवी मुलीला समाजात वजन नसलेल्या एकाद्या सुधारकास देऊन मुद्दाम दुर्दैवी बनवावे? या प्रश्नाचा पोक्त विचार करून काही बहिष्कृत लोक प्रायश्चित्त घेऊन मोकळे झाले. त्यांचा उत्साह व प्रायश्चित्त यांच्यामध्ये लग्नमुहूर्त ज्यात नाहीत असे वांझोडे दिवस तेवढे गेले.

पुढे पुनर्विवाहोत्तेजक ही सभा केव्हा बंद झाली व ती कशी झाली याची माहिती मिळत नाहीं. एक-दोन वर्षे तिच्या नियमानुसार तिच्या सभा आंग्रे यांच्या वाडीत भरत असत एवढीच काय ती माहिती उपलब्ध आहे.

या पुढे सुधारकांचे दोन-तीन वर्ग झाले- १. आपणास इष्ट वाटलेली सुधारणा समाजात घडवून आणण्याकरता त्याच्याशीच तटकून वागणारा- (व पैशाच्या जोरावर तसे वागणे सोपे गेले), २. समाजात राहून त्याची सुधारणा करण्यास समाजावर असलेले आपले वजन खर्च करून केवळ नैतिकबलाने सुधारणा करणारा व ३. समाजाशी अगदी शक्य तेवढा अल्प विरोध करून सुधारणा घडवून आणणारा. रावसाहेब दुसऱ्या वर्गात येतात. हे कसे ते चालू प्रकरणावरून समजेल. पुढे त्यांनी रावजी भवानराव पावगी हे विलायतेहून आल्यावर त्यांना शंकराचार्यांकडून कमार्ह व पंक्तिपावन करून कसे घेतले, ते वृत्त ज्यात आहे त्या पुढे येणाऱ्या प्रकरणावरून दिसून येईल.

न्यायमूर्ती तेलंग तिसऱ्या वर्गात येतात व त्या विषयावर त्यांनी आपले मत एका व्याख्यानात देऊन टाकले होते.

रा. ब. रानडे यांनाही पुढे पुढे वाटू लागले असावे की, समाजाशी तटकून राहून उपयोगी नाही. त्याची सुधारणा करण्यास त्यातच राहिले पाहिजे; असे नसते तर त्यांनी पंचहौद मिशनमध्ये चहा पिण्याबद्दल त्यांना प्रायश्चित्त घ्या, म्हणून श्री. शंकराचार्य यांनी आज्ञापिले तेव्हा त्यांनी त्यांच्या आज्ञेस मान दिला नसता व प्रायश्चित्त घेऊन पुन्हा समाजात आले नसते.

जातिभेद

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत बाहू राजन्यः कृतः ॥
ऊरू तदस्य यदवैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽ जायत ॥

(पुरुषसूक्त)

जाती ही संस्था हिंदुस्थानात फार पुरातन काळापासून अस्तित्वात आहे. ती हिंदुस्थानातील डोंगर व नद्या यांच्या इतकीच पुरातन नसली, तरी पुरुष सुक्ताहून पुरातन असली पाहिजे. कारण जातींची उत्पत्ती या सुक्तांत वर्णन केलेली आहे. हे जातिसंस्थेचे गतकालीन युगांतील पुरातनत्वच त्यास पावित्र्य आणीत आहे. आतापर्यंत हिंदुस्थानातील राजकीय उलाढालीच्या वावटळीतून बचावलेले तिचे स्वरूप पाषाणाप्रमाणेच दृढ आहे. तिचे बळ मोठे आहे. जातीबहिष्कार हे तिच्याजवळ असलेले शस्त्र मृत्यूच्या पाशाइतके सामर्थ्यवान आहे. जातीतील सर्व व्यक्तींचे विचार एक असतात. आचार एकच असतात. पूर्वापार इतिहास एक असतो. सांप्रदाय एक व धर्म एक असतो. म्हणजे नैतिक, धार्मिक, राजकीय, सामाजिक इ. सर्व प्रकारच्या एकस्वरूपी बंधनांनी जातीसमाज बांधलेला असतो. त्यातील व्यक्ती एका ठिकाणाहून कोठेही जावोत त्यांच्या आचार-विचारांत फरक मुळीच पडत नाही व ते आचार देशांत सर्वत्र इतक्या कडक रीतीने आपोआप पाळले जातात. (व तेसुद्धा कोणीतरी समाजसंरक्षक शास्ता जागोजाग असल्याशिवाय!) की ते पाहून तर सर्वांस आश्चर्यच वाटेल. समाज सुखाकरताच मनुष्य जन्म घेतो व जगतो. ही सर्व बंधने तोडून कोणताही मनुष्य सौख्य पावणार नाही. कोणताही सुधारक जातीसमाजाशी सहजपणे निराळा राहू शकणार नाही. जातीच्या बाहेर राहून जातीसमाजाची सुधारणा व्हावयाची नाही. जाती हे असे एखादे लोखंडी यंत्र नाही की त्याची जातीपासून अलिप्त राहणाऱ्या सुधारकाने किल्ली फिरवल्याबरोबर ते चालू लागेल. सुधारकांना नैतिक बलाची अपेक्षा आहे. त्या बलानेच हाडामांसाच्या समाजव्यक्तींवर त्याचे वजन पडेल. एरव्ही पडणार नाही. सुधारकांच्या विचाराबरोबर त्यांचे मन धावू लागेल; पण समाजाचे शरीर त्याच्याबरोबर येणार नाही. एवढेच नाही. परंतु त्यांना विरोध करण्यास ते जाग्यावरून हलणार सुद्धा नाही. कारण सुधारकाप्रमाणे जाती समाजाला सुद्धा विचार स्वातंत्र्य आहे. जो मनुष्य सुधारणेच्या तत्त्वांनी वेडा झाला असेल तोच जातीच्या बाहेर राहण्याचे पत्करील. काय सुधारणा करावयाची ते प्रथम ठरवून मग प्रत्येक समाजसुधारकाने नैतिक बल वाढवून आत्मसंयमनादी गुणांच्या शक्तीवरच सुधारणा करण्याचे मनात बाळगले पाहिजे. सुधारणेच्छुच्या लहरीवरून किंवा इच्छेवरून समाजातील अनिष्ट चाली ज्या ज्या त्या समाजात आहेत त्या त्या नैतिक बलानेच नाहीशा होतील. इतर सर्व तऱ्हेची शक्ती मोघत्व पावेल. सर्व तऱ्हेच्या सुधारणांबद्दल रावसाहेब नेहमी म्हणत, डाका येथे मलमलीचा ताका कोष्ट्याला हुकूम दिला की विणून मिळतो तशी सुधारणा हुकमी मिळत नाही.[८]

आहेत त्या जाती पुष्कळ आहेत अधिकांची जरूर नाहीं असे रावसाहेबांचे मत होते. (प्रकरण २६ पाहा)

नाना मंडलिक यांचे व्याही रा. रा. गोपाळपंत विद्वांस हे नोकरीस कराचीस होते. त्यांनी रावसाहेबांना २७.१२.६० च्या पत्रात अशी पृच्छा केली होती, "जरूर पडल्यास मी धूर्त वस्त्रांवर जेवलो तर बाध आहे किंवा कसे? त्याचप्रमाणे अन्य उच्च जातीच्या मनुष्याच्या पंक्तीस किंवा त्याच्या हातची फराळ किंवा जेवण जेवण्यात काय दोष आहे?"

त्याला उत्तर रावसाहेबांनी असे लिहिले की, 'तुमच्या प्रश्नांतच उत्तर आहे; परंतु ज्या अर्थी तुमच्या मनात शंका आली आहे त्या अर्थी तुम्ही तो प्रकार करू नये असे वाटते.'

या प्रकारावरून जातिभेद अगदी तीव्र स्वरूपात कायम रहावा असे रावसाहेबांना १८६७ पर्यंत वाटत नव्हते; परंतु पुढे पुढे रावसाहेबांचे व सुधारकांचे पटेना. कारण सुधारक हे बहुशः नवोदित भाग्याचा जो एक इंग्रजी शिकलेला वर्ग तयार झाला होता व जो एकटाच पैशाच्या बलावर उत्पन्न झालेल्या दोन-तीन पिढ्या टिकेल अशा उद्दामपणाने जातींशी तटकून राहू शकत होता, त्यातूनच उत्पन्न झालेला होता. हे सुधारणेच्छू समाजाच्या उद्धाराच्या गोष्टी बोलू लागले म्हणजे अगदी अचिंतितपूर्व, अनादरयुक्त, विचारनिरपेक्ष रीतीने जुन्या चालींविषयी बोलताना बरळत सुटत. यांचे संस्कृताचे ज्ञान शारदादेवीच्या मंदिराच्या रस्त्यावर बाजूला दूर उभे राहून मिळविलेले असावयाचे! व तुकारामबुवांची गोधडी किंवा रामदासाची कफनी उसनी आणून यांचे शरीर भूषविलेले असावयाचे! एवढ्या गोष्टी मात्र खऱ्या होत्या; पण मोठमोठ्या विषयावर भाषण करताना अगदी अप्रयोजक शब्दांचा ते उपयोग करीत असत. इंग्रजी शिक्षणाबरोबर जी दुर्व्यसने फैलावली होती तिकडे न पाहता वेदांची व पुराणांची, त्यातील एक अक्षर कळाल्याशिवाय, नालस्ती करू लागत. स्कंदपुराणांतील सप्त समुद्रांपैकी मधुचा (मधाचा) सागर कोठे आहे! अशी निंदागर्भमुखाने चौकशी करीत; परंतु पाश्चात्त्य लोकांपासून उपलब्ध झालेल्या मधूच्या (सुरेच्या) सागरच्या लाटांत गटंगळ्या खात होते, त्याचे त्यांना भान नसे!

कित्येक वेळा सुधारक लोक सुधारणा हा एक व्यापारच समजू लागले. कोणी विलायतेस उदरभरणार्थ अथवा चैनीकरता गेला म्हणजे आम्ही सुधारणेप्रीत्यर्थ गेलो असे प्रतिपादन करू लागे. येथे सुधारणेच्या शर्यतीत त्याने आपले घोडे दामटले एवढी गोष्ट खरी मानली पाहिजे; परंतु सुधारणेकरता विलायतेस गेलो होतो अशी प्रौढी जर तो मारू लागला तर रथचक्रारूढ मक्षिका रथचक्रवेगाने प्रचलित झालेला धूलिग्रस्त वायुस्तंभ म्यां प्रक्षुब्ध केला अशी प्रौढी मारू शकेल!

पुढे पुढे सुधारक म्हणजे बेताल बरळणारे होते तसे ते बेताल वागणारे आहेत असे आढळून आले.

"मला असे कोणी सांगितले आहे की, तुमच्या (राष्ट्रीय सभेच्या) मंडळीने इतकी व्यवस्था ठेविली असूनही पुष्कळ ब्राह्मण प्रतिनिधी फार निर्लज्जपणे वागले व दुसरेही कित्येक ब्राह्मण नसले तरी हिंदू असून उघडपणे सार्वजनिक हॉटेलात जाऊन मुसलमान लोकांसमवेत राहिले."

"असाच प्रकार जर पुढे चालावयाचा असेल तर मग यातील सर्वांचा येथेच अंत होईल तर फार बरे. इतकेच अधिक बोलून अथवा करून दाखविण्यापूर्वी म्हणतो." (२७.१.८९ चे नवल बिहारी वाजपेयी यांना पत्र)

याप्रमाणे रावसाहेब समाजसुधारकांच्या विरुद्ध जातिभेदासारख्या प्रकरणात होते तरी मनुष्या-मनुष्यांतील जातिभेदजन्य जे मात्सर्यादी दुर्गुण आहेत त्यापासून ते अगदी अलिप्त होते. त्यांच्या कोणत्याही लेखांत अगर पत्रव्यवहारांत-ज्यात हजारो पत्रांचा संग्रह आहे - त्यात एका मनुष्याची सुद्धा तो अमूक जातीचा आहे, म्हणून निंदा किंवा स्तुती केलेली आढळत नाही, ही गोष्ट ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे.

त्यांच्या मित्रगणांत भिन्न प्रांतांतील व विभिन्न जातीचे स्वधर्मीय व परधर्मीय लोक होते. इंग्रज, पार्शी, मुसलमान, दक्षिणी व गुजराथी हिंदू, बंगाली व काही मद्रासी इत्यादी सर्वांशी ह्यांचे वर्तन फार प्रेमळ असे.

रावसाहेब एज्युकेशन खात्यात व्हिजिटर असता त्यांच्याबरोबर एक इंग्रज इन्स्पेक्टर होते. त्यांनी, एका मिश्र जातीच्या मास्तराची शिक्षण पद्धत आवडली नाही म्हणून रागाने त्या मास्तराची त्याच्या जातीवरून निर्भर्त्सना केली ते ऐकून रावसाहेबांनी त्यांची (इन्स्पेक्टरांची) या गैरवर्तनाबद्दल चांगली कानउघाडणी केली.

एका इंग्लंडमधील विद्वान गृहस्थास रावसाहेबांच्या मार्फत प्रेक्षणीय वस्तूंचे व पुरुषांचे दर्शन घ्यावयाचे होते. तेव्हा रावसाहेबांनी पहिल्याप्रथम नारायण परमानंद यांची ओळख करून दिली. नारायण परमानंद हे रावसाहेबांकडे नेहमी जाणाऱ्या येणाऱ्यापैकी होते. गणपतराव भास्कर कोठारे हे तर त्यांचे प्रेमाचे सहाध्यायी व काही दिवस वकिलीच्या कामात साथीदार होते व महालक्ष्मीच्या वाटेवर बंगला घेतल्यावर आपल्या जागेत त्यांना बंगला बांधावयास जागा काही शर्थीवर विकत देऊन आपल्या शेजारी स्थापन करून घेतले.

डॉक्टर अनंत चंद्रोबा हे कराचीस असता यांचे कुटुंब वैद्य होते. काही दिवस रावसाहेब ठाण्यास आले असता कुटुंबाची मंडळी सिंधमध्ये असता डॉक्टर अनंत यांच्याकडे तिचे संरक्षण सोपविलेले होते. राम बाळकृष्ण हे त्यांचे गुरूजी होते. परमहंस क्लबचे प्रस्थापक होते. परंतु गुरूवर जे सच्छिष्याचे प्रेम पाहिजे त्यात अणुरेणुही कमी नव्हते.

एका कलेक्टरचे वर्तन रावसाहेबांना आवडले नाही. "अशा मनुष्यांचा मी द्वेष करतो; परंतु हा द्वेष राष्ट्रभिन्नत्वामुळे सहजी उत्पन्न होणारा नव्हे." असे त्यांनी रोजनिशीत लिहून ठेवले आहे. ('राजीनामा' प्रकरण पाहा) बाळकृष्णदादा सायण्णा, पुण्याच्या मॉर्गन बाळकृष्णा या लिलांववाल्या कंपनीचे मालक, हे रावसाहेबांचे परमस्नेही होते. त्यांचा मान रावसाहेब फार ठेवीत. हे मुंबईस आले असता माजघरात त्यांना आपल्याप्रमाणेच रुप्याचे ताट, तांब्या व पेला भोजन समयी मांडवीत असत. कधी-कधी महाबळेश्वरी गेल्यावर बायका मनुष्यासकट रावसाहेबांच्याच शेजारी रावसाहेबांच्या बंगल्यात राहत असत. यांच्या मातोश्री महाबळेश्वरी येणार म्हणून रावसाहेबांना आनंद झाला. नारायण दाजी यांचे रावसाहेब ट्रस्टी होते. 'गणपत कृष्णाजी' या छापखान्याचे मालक, आत्माराम कान्होबा यांनी मरणसमयी रावसाहेबांना हाक मारून माझी सर्व व्यवस्था तुम्ही करा असे सांगितले व मुलगा मोठा होईपर्यंत त्यांनी केली. जनरल जेकब हे इंग्रज गृहस्थ त्यांचे एक उत्तम स्नेह्यांपैकी होते हे वाचकांना विश्रुतच आहे. या देशांतील एक वेळ हिंदू असलेल्या पण मग ख्रिस्ती झालेल्या

लोकांशी पुन्हा रावसाहेब स्नेहाने वागत असत. नारायण शेषाद्री व त्यांची स्त्री ही रावसाहेबांच्या घरी येत असत. बाबासाहेब खोत विंधणेकर व महमदअल्ली रोगे हे मुसलमान गृहस्थ रावसाहेबांचे परमस्नेही होते. कलकत्त्याचे आर. डी. मेथा, नवरोजी फर्दुनजी, खरसेटजी नसरवानजी कामा, सर दिनशा पेटिट इ. अनेक पारशी मित्र होते. पण सर्वांशी अगदी ममतेने वागत. मनुष्याच्या जाती भिन्न झाल्या तरी त्या एकाच विराट पुरुषाचे अवयव आहेत, म्हणून जातिनिरपेक्ष प्रेम सर्व मनुष्यांनी एकमेकांवर ठेवले पाहिजे हे वर्म जे पुरुषसूक्तात कथन केले आहे ते रावसाहेबांनी जाणून त्याप्रमाणे आचरण ठेवले होते म्हणून तेही सर्वांस सारखेच प्रिय झाले होते.

त्यावेळेचे सर्व पुढारी समाजावर जातिनिरपेक्ष प्रेम करीत असत. हल्ली मात्र काही जातीत त्या त्या जातीचे म्हणून जे पुढारी निघाले आहेत. ते दुर्दैवाने आपले पहिले कर्तव्य म्हणजे इतर जातींशी सरळ नसणे हेच आहे असे मानू लागले आहेत. हे कोठे थांबेल ते सांगता येत नाही; पण जरा थांबून, जरा विचार करून, थोडी सहिष्णुता व सहनशीलता धरून हे सर्वजण रावसाहेबांचा सर्व जातींवर सारखे प्रेम करण्याचा जो स्वभाव होता त्याचे अनुकरण करतील काय?

नाटक

। नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ।

सुभाषित

"रावसाहेब कराचीस असता मि. फ्रियर यांच्या आग्रहावरून १८५३ साली नाटक पाहण्यास गेले होते. रावसाहेब भूज व कराची येथे असता १८५३ साली सांगलीची एक नाटक मंडळी मुंबईस आली होती. ती रामायण व महाभारतातील नाटके ग्रंटरोड येथील नाटक गृहात करून दाखवी. नट संख्या ३५ होती."

(१३.४.५३ चे नारायण बल्लाळ लिमये यांचे पत्र)

तिच्या नादी पुष्कळ लोक लागल्यामुळे खेळास गर्दी फार होत असे. शिकलेल्या नादी लोकांत डॉ. भाऊ रसिक असल्यामुळे ते अगदी प्रमुख होते. १८६६ साली एल्फिन्स्टन कॉलेजच्या विद्यार्थी मंडळीने नाटक केले ते पाहण्यास रावसाहेब गेले नाहीत. पुढे १८६६ साली मुंबईतही काही गुजराथी मंडळ्या निघाल्या होत्या. निरनिराळ्या मंडळीतील नटांचे आपसात जातिवैर असते ते क्षणभर विसरून निरनिराळ्या मंडळ्यांतील चांगल्या चांगल्या नटांनी एका ठिकाणी जमून एक नाटक, नव्या तालमिच्या स्थापनेसाठी पैसा मिळवण्यास करून दाखविले. त्यावेळेस नट पुन्हा घरोघर जाण्यापूर्वी काही शौकी; पण संभावित लोकांनी त्यांना आपला जातिमत्सर सोडून देण्यास उपदेश केला व सांगितले की अनेक अर्धवट मंडळ्यांतून एक एक नट निवडून एक चांगली मंडळी बनवावी व लोकांचे मनोरंजनाचे कार्य अपूर्व प्रकारे सदोदित करावे. चांगल्या कलाकुशल व रसिक नटांजवळ त्यांनी नाट्यकलेचे शिक्षण घ्यावे व संभावित मर्मज्ञ लोकांच्या परीक्षक मंडळीपुढे रंगाची तालीम करून दाखवावी व ते संतुष्ट झाले म्हणजे लोकांना रंगभूमीवर खेळ करून दाखवावा. ही सर्व व्यवस्था करण्यास एक मंडळी नेमावी व तिने पसंत केलेलेच खेळ करावे व सर्व व्यवस्थेचे नियम ती करील त्याप्रमाणे वागावे इ.

याप्रमाणे मि. कैखुस्रु या नावाच्या एका पारशी गृहस्थाने उद्योगाला सुरूवात केली. आपले साहाय्य या कामी मिळावे अशी रावसाहेबांना त्यांनी विनंती केली व सांगितले की, "आपणांस माफक तसदी पडेल, फार पडणार नाही. विनायक जगन्नाथ शंकरशेट, डॉ. भाऊ, के. आर. कामा, सोराबजी शापुरजी बंगाली, आर्देशर फ्रामजी मूस इ. थोर व संभावित गृहस्थांचे साहाय्य मिळाले आहे. आपले नाव या मंडळीत घालू देण्याची परवानगी द्या."

(५.४.६८ चे सदरील गृहस्थाचे पत्र)

इतकी जड जड मंडळी त्यावेळी हलकी मानली जाणारी जी नाट्यकला तिच्या सुधारणेकरता जमवून बरीच अवजड व्यवस्था मि. कैखुस्रु यांनी केली, तरी रावसाहेब त्यांच्या भानगडीत पडले नाहीत. पहिल्यापासून रावसाहेबांचा कल नाटकांकडे नव्हता. "मला जरा विमनस्कतेने गाठले. हातात वाचावयास नाटक घेतले. परंतु ते बेचव वाटले. समाजशास्त्राच्या अभिवृद्धयर्थ भरलेल्या सर्वराष्ट्रीय सभेची हकिगत बरी वाटली." (५.७.६० रो. इं. उ.)

रावसाहेबांना नाटके पाहण्याची आवड कमी होती किंवा आवडीहूनही वेळ अगदी कमी होता. एकाहून एक मोठी कामे पुढे सज्ज असता वेळ रिकामा कसा उरणार? सर्वच वेळ काम करीत असता कंटाळा येत नसे काय? आला तर काही करमणूक नको होती काय? कंटाळा येत असेल तर ते म्हणत, "निराळ्या जातीचे काम हातात घ्या म्हणजे करमणूक होऊन कंटाळा जाईल."

त्यांचे मित्र बापूसाहेब आठल्ये यांनी किर्लोस्कर कंपनीतील प्रसिद्ध नट भाऊराव कोल्हटकर यांच्या मंथरेच्या भूमिकेची रावसाहेबांजवळ फार प्रशंसा करून तेवढे तरी एक नाटक (रामराज्यवियोग) पाहा अशी आग्रहाने शिफारस केली त्यावेळेस ते म्हणाले, "संसार म्हणजे नाटकच आहे." जन्माचे नाटक करून घेणाऱ्या हल्लीच्या तरुण मंडळीस हे विचार मानवणार नाहीत.

रावसाहेब कधी कधी घोड्याचे खेळ पाहवयास जात असत. "डॉ. भाऊ व मंगळदास यांच्याबरोबर घोड्याची सर्कस पाहवयास गेलो." (रो. उ.)

चित्रपटाचा समारंभ असल्यास कधी कधी जात. "मी, माझी बायको व चि. कृष्णाबाई व अण्णाची मुलगी दुर्गाताई यांच्यासमवेत लंडन शहराचे व सिबास्टपूल येथील लढाईतील देखाव्यांचे चित्रपट पाहावयास गेलो. ८-३० वाजता परत आलो. (रो. इं. उ.)

त्याचप्रमाणे शक्तीचे प्रयोग पाहण्यास जात असत. "निरा नरसिंगपूरचा बाबाजी पेलवान याने हाताने कवड्या फोडून दाखविल्या व विड्याची पाने बोटाने कातरली. (रो. उ.)

ज्योतिषशास्त्र

चतुरंगबलोराजा जगतीं वशमानयेत् ।
अहं पंचांगबलवान् आकाशं वशमानये ॥ १॥

ज्योतिषशास्त्रावर रावसाहेबांचा पूर्ण भरवसा होता. तो आनुवंशिक होता. लहानपणापासूनच रावसाहेबांचे वर्षफळ त्यांचे वडील काढीत असत व इष्ट तेवढे जपजाप्य, हवन व दाने करीत असत.

“तुमचे लग्नास कर्तरी योग आला. त्यानिमित्त ग्रहमख केला; दाने राहूची व शनीची व शनीचा जप २३०००, राहूच्या जपाचे उदक सोडिले आहे. उदईक षड्ग्रही आहे म्हणून ग्रहमख करणार आहे.” असे नाना लिहून कळवित. पुढे कुटुंबाच्या सततच्या रुग्णावस्थेत ग्रहगतीवर सारखे लक्ष ठेवण्याचे काम दापोलीचे विद्वान ज्योतिषी वामनराव जोशी हे करीत. मोठमोठाली कामे हातात घेण्यास किंवा लांबच्या प्रवासास निघण्यास मुहूर्त नेमलेल्या वेळात सापडला तर रावसाहेब विचारीत, “अमुक महत्त्वाचा मसुदा तयार आहे. आपण लिहाल त्या स्थिर वेळेवर कायम करून त्याच्यावर सही करावयाची आहे. पुढील २४-२६ दिवसांत योजना करून कळवावे. वेळ नसेल तर महत्कार्यारंभ मुहूर्ताशिवाय करून त्याच्या पूर्ततेस किती दिवस लागतील असे मागाहून विचारीत. एकास कर्जमुक्त करण्याचे आरंभिले आहे. त्याच्या राशीस एक ग्रह (कामगार) आड येत आहे. तो निघण्यास किती दिवस लागतील? ग्रंथ पुरा झाला. पौर्णिमेला शेवटचे पान छापण्याची परवानगी दिली. याचा ऊर्जित काळ केव्हा?” अशा तऱ्हेचे स्वस्थपणा आल्यावर प्रश्न विचारीत असत.

(२९.५.८० चे जोशीबुवांना पत्र)

जोशीबुवांच्या उत्तरातील काही मजकुरांत मोघम सांकेतिक भाषा असे.

“उत्तरदिशेस बचबच झाली आहे म्हणून लवकरच दीड महिन्यानंतर देव योग आणील. दक्षिण दिशेबद्दल मोठी विचाराची गोष्ट आहे”

(३.११.८२ चे जोशीबुवांचे पत्र)

येथे एक गोष्ट सांगावयाची ती ही की सदरहू जोशीबुवा ज्योतिषविद्येत जसे प्रवीण होते तसे मोठे लोकव्यहारनिपुण व धोरणी होते. ते रावसाहेबांकडे वारंवार येत असत. तेथे येणाऱ्या विद्वान व कर्त्या पुरुषांत उठत बसत असत. मोठमोठ्या प्रचलित विषयांवर चर्चा होत असे. ती ऐकण्याची संधी त्यांना येत असे व ते विषय समजण्यासारखी त्यांची बुद्धी होती. त्यामुळे ते फलज्योतिर्विषयक पुष्कळच सार्वजनिक प्रश्नांची उत्तरे चोख देऊ शकत. कलकत्त्याच्या काऊन्सिलाचे रावसाहेब १८८५ साली सभासद होते. तेव्हा ‘जमीनदार व त्यांची रयत’ यांच्या हक्कासंबंधाचे ‘बेंगाल रेट बिल’ चर्चेला निघावयाचे होते व मलबारींचाही प्रश्न (जो लोकांत गाजत होता व ज्याविरुद्ध रावसाहेब होते तो) मिळून या दोन विषयांचे भविष्य रावसाहेबांनी जोशीबुवांना विचारले होते त्याचे उत्तर त्यांनी दिले ते खाली दिले आहे.

“बंगाल बिलाबद्दल आपण काम कराल. सरकारचे मनांत बहुत दिवस ते बिल करावयाचे आहे, त्यास आपला काही इलाज नाही; आपला जो योग्य अभिप्राय असेल त्याप्रमाणे वागल्याने ईश्वर पाठीराखा होतो. तसेच मलबारी यांनी जरी सरकारास लिहिले तरी वेळेवरून पाहता आपले म्हणण्यास सध्या यश येईल; परंतु काही अवकाशाने कली संचार करणार असे वाटते” (१८८५ चे पत्र)

महादेवबागेतल्या रावसाहेबांच्या सभेनंतर मलबारी यांचे काही चालले नाही. पुढे काही वर्षांनी रावसाहेबांच्या निधनानंतर संमतिवयाचा कायदा करण्यात आला.

नष्ट वस्तूचा शोध कसा लागेल हा प्रश्न रावसाहेब पाहवीत असत.

मागे सांगितल्याप्रमाणे प्रयाणास मुहूर्त साधल्यास बघत असत व दुसऱ्यासही सांगत असत. 'सोमवारी २३ तारखेला अमृतसिद्धियोग आहे; तथापि पुढील अभंग ध्यानात ठेवा.'

विठोबाचें नांव घ्यावें। मग पाऊल टाकावें॥
अवघा मुहूर्त शकुन। हृदयी विठ्ठलाचे ध्यान॥ १॥

(८.२.८५ चे बाळकृष्ण दादांना पत्र)

❍

संदर्भ टिपा -

१. बलिदानाची कल्पना त्यावेळी किती प्रकारची होती हे खाली दिलेल्या विनायकराव भागवत यांच्या पत्रावरून दिसेल,
मी येथे खेडेगावांत (जन्मग्रामी चिपळूणजवळ पाग येथे) पडलो आहे. रेल्वेचे पूल बांधतांना व घाट बांधताना सरकारला काही मनुष्ये बळी द्यावयास पाहिजे आहेत, अशा बातम्या पसरल्या आहेत. हे लोकांचे अज्ञान अनुकंप्य आहे. (१२.५.१८५६)

२. तथापि एवढे खरे की कोकणांतली मंडळी रावसाहेबांच्या वर्तनावर एकसारखी नजर ठेवी. १८७० साली रावसाहेब आसूद मुक्कामी कुलदेवतेच्या दर्शनास गेले होते. तेव्हा रावसाहेबांनी सोहेरांत श्मश्रू करविली की काय? असे पांडुरंग दाजी बाळ यांनी विष्णूपंत जोगळेकर यांना (बरोबर नेहमी असणाऱ्या घरगुती मनुष्यास) विचारले होते.

३. हिंदुस्थान सरकारच्या १८५० सालच्या सिलेक्ट रेकॉर्ड मधील उतारा रावसाहेबांच्या १८५५ च्या रोजनिशीत सापडतो. "पंजाबातील सर्व भागात स्त्रीशिक्षणाचा फैलाव झालेला आढळतो. गावठी शाळांतून मुली, शिक्षक व शिक्षिका हिंदू मुसलमान व शीख ह्या तिन्ही मुख्य जातीत आढळतात, यांची संख्या अर्थात मोठी नाही; परंतु अशी स्थिती अन्यत्र कोठेही नसलेली उत्तेजनकारक आहे."

४. हा चैत्राचा महिना असल्यामुळे तेथे रामनवमीच्या उत्सवात गायनाची हजेरी देण्याचा नायकिणींचा प्रघात होता. तेव्हा कथेला प्रारंभ होण्यापूर्वी एखाद्या नायकिणीने हजेरी लावली असेल बुवांनी कीर्तन आहे असे खोटे सांगितले असे होत नाही.

५. We tried to establish a national religion, but failed.

६. वक्तृत्वपूर्ण वाक्यांनी पत्र किंवा भाषण पुरे करावयाचे ही जी रावबहादूर रानड्यांची पद्धत असे ती या पत्रांत चांगली दिसून येत आहे.

७. हे पुस्तक जमखंडी संस्थानचे अधिपती यांना अर्पण केले होते. ते अर्पण करताना त्यांचा नेहमीचा मायना न लिहिताना, 'रामचंद्र अप्पासाहेव एस्क्वायर यांना' असाच वापरला होता. एस्क्वायर ही पदवी सरकारांनी श्रीमंत आप्पासाहेब जमखंडीकर यांस दिलेली कोणास आठवत नाही. तेव्हा ती पंडितांनी दिली असली पाहिजे. उत्साहाच्या भरांत केलेला हा अप्रयोजकपणा क्षम्य आहे.

८. Civilization is not made to order like Dacca musleen.

❍❍❍

प्रकरण २७

स्टुडंटस लिटररी ॲन्ड सायन्टिफिक सोसायटी

जितुके काही आपणास ठावे। तितुके हळू हळू शिकवावे ।
शाहाणे करून सोडावे । बहुत जन ॥

(रामदास)

एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमधील प्रोफेसर मि. हेन्डरसन व बाळ गंगाधर शास्त्री या दोघांच्या उद्योगाने या साहित्यविषयक संस्थेची स्थापना १८४७ च्या अगोदर झाली. त्यांना पुढे तिसरे प्रो. म्यॉक् डूगल व चौथे प्रो. रीड येऊन साहाय्य करण्यास मिळाले. प्रोफेसर रीड हे तिचे अध्यक्ष होते. प्रोफेसर पॅटन हे कोषाध्यक्ष होते. त्यांनी या मंडळीचे १८४७ साली कार्यक्षेत्र वाढविले व ही संस्था फार ऊर्जितावस्थेस आणली. इन्स्टिट्यूटमधील विद्यार्थ्यांचे ज्ञान वाढविण्याचा जो मूळचा हेतू त्याला व्यापक स्वरूप देऊन अगदी लहान मुले व मुली यांना शिक्षण देण्याचे कार्य या संस्थेने अंगावर घेतले. शाळा काढल्या तर किती आईबाप आपल्या मुलीस शाळेत पाठवतील त्याचा अंदाज काढून दोन वर्षांत पार्शी व हिंदू यांच्या आठ शाळा काढल्या. याला जागा कोणी दिली, शिक्षक कोठून आणले, पुस्तकाची व्यवस्था कशी केली याचे सर्वांना आश्चर्य वाटे. या स्तुत्य देशसेवेच्या कार्यात पहिल्या पहिल्याने शिक्षकांचे काम विद्यार्थ्यांनी स्वत: केलेले आहे. जागा उदार धनिकांपासून मिळविण्यात आल्या व पैशाकरता वर्गणीच्या याद्या स्वत: विद्यार्थी व प्रोफेसर फिरवत असत. ज्या उदार पुरुषांनी जागा पुरविली त्यात जगन्नाथ शंकरशेट, मंगलदास नथूभाई, शेठ भगवानदास पुरुषोत्तमदास व भाऊ दाजी हे प्रमुख होते. काही इंग्रज लोक १०० पर्यंत ही वर्गणी देत. या संस्थेचे बक्षीस समारंभ मोठ्या थाटाने होत असत. त्या दिवशी शे-दीडशे बैलांच्या रेकल्यांतून चोहोकडून बालचमू येऊन सभागणी प्रविष्ट होताच त्यांच्या रांगा लावण्यात येत. नाना तऱ्हेच्या रंगीत पोशाखांनी मंडित झालेल्या या बालकांच्या हसतमुख चेहऱ्यांकडे पाहिले असता मधुमासात फुललेल्या वृक्षवाटिकेचा भास होत असे. बक्षिसे वाटण्याचे सुखदायक कार्य नामदार दुसरे एल्फिस्टनसाहेब मुंबईचे तेव्हाचे लोकप्रिय गव्हर्नर, तसेच सदर दिवाणी अदालतीचे मुख्य जज्ज नामदार अस्किरन पेरी किंवा लेडी कॅनिंग यांच्यासारख्या लोकोपकारी व्यक्तींच्या हातून होत असत.

हे सर्व कशाचे फळ तर प्रोफेसर रीड व प्रोफेसर पॅटन यांच्या उद्योगाचे, बुद्धिमत्तेचे, हिंदी लोकांविषयी त्यांच्या मनांत सदैव असलेल्या सहानुभूतीचे होय.

हे प्रोफेसर जरी नुसते कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांना नेमलेल्या विषयातच प्रवीण करण्यात आपला नियमित वेळ व असलेले बुद्धिसामर्थ्य खर्च करते तरीसुद्धा ते लोकांच्या प्रशंसेस पात्र झाले असते; परंतु विद्यार्थ्यांची डोकी नुसती ज्ञानभांडारे आहेत व गुरूचे कार्य म्हणजे ती ज्ञानाने परिपूर्ण भरून टाकावयाची एवढेच आहे असे ते समजत नव्हते. ते समजत होते की, समाजहित करणे हे प्रत्येक मनुष्याचे कर्तव्य आहे व उदार शिक्षणाने मंडित झालेल्या तरुण विद्यार्थ्यांचे तर ते पवित्र कर्तव्यच आहे. ह्या उच्च विचारांचे बीज वरील प्रोफेसरद्वयाने तरुण पिढीच्या मनोमय भूमीत पेरून ठेवले व त्यास प्रेमजलाचे सिंचन केले. हल्ली जो मोठा वृक्ष या संस्थेचा झालेला आहे तो यांच्याच परिश्रमाचे व शिस्तीचे फळ आहे. पॅटन साहेब ४१५ वर्षांनी अकाली मृत्यू पावले. त्यांच्या पत्नीला आपल्या मुलांचे शिक्षण सुलभ जावे म्हणून मोठा फंड जमवून विद्यार्थ्यांनी अर्पण केला व आपली कृतज्ञता योग्य रीतीने दाखवली. पुढे मि. रीड १८५३ साली विलायतेस बॅरिस्टर होण्यास गेले तेव्हा या संस्थेच्या सभासदांनी त्यांना मानपत्र दिले. त्यावेळेस ११५ सभासदांच्या वर सह्या होत्या. यावरून सभासदांची संख्या याहूनही अधिक असावी.

रावसाहेबांचा संबंध या संस्थेशी ते एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये आल्या दिवसापासून होता व वकिलीच्या परीक्षेला बसावयाचा निश्चय त्यांना जेव्हा १८६२ साली केला, तेव्हा इतर सर्व धंदे म्हणजे नोकरी व लेख लिहिणे इ. सोडून दिले; पण या संस्थेचे काम तेवढे सोडले नाही. यावरून त्यांची या संस्थेवरची भक्ती दिसून येते. १८६६ साली सभासदांनी रावसाहेबांना सेक्रेटरी निवडले होते. धनिकांजवळून जागा फुकट किंवा अल्प भाड्याने मिळवणे, शाळेत शिकवणे व वर्गणी जमवणे यात रावसाहेब फार मेहनत घेत असत. प्रेमचंद रायचंद व कावसजी जहांगीर या उदार लोकांजवळून रावसाहेबांनी मोठी मदत मिळवली होती. गंगादास किशोरदास म्हणून एक सद्‌गृहस्थ होते त्यांची मदत रावसाहेबांना निधी जमवण्यात फार झाली होती. ज्ञानाचा प्रसार मुंबईच्या बाहेर व्हावा म्हणून या शाळांशिवाय ज्ञानप्रसारक म्हणून एक मासिक पुस्तक या संस्थेने काढले ते मराठीत व गुजराथीत निघत असे.

ज्ञानप्रसारकामध्ये रावसाहेब निबंध लिहिण्याचे काम करीत असत.

प्रकरण सतरा पाहा. पहिल्याने दर अंकाची किंमत दोन आणे ठेवलेली होती. ती पुढे चार आणे करण्यात आली. आरंभापासून सुमारे दहा वर्षांनी मुलींच्या शाळांतील शिक्षणक्रमाचाही बेत चांगला बसविण्यात आला. लेखन, वाचन, गणित, इतिहास, भूगोल, गायन, नीतीपाठ व शिवणकामासारखी घरगुती कामे शिकविण्यात येत. सारांश तरुण मंडळीच्या उत्साहात पेटवलेली ही ज्ञानज्योती अद्यापि प्रकाशित आहे व मुलींच्या अज्ञान तिमिराचा नाश करण्याचे काम अद्यापही करीत आहे.

या शाळांवर रावसाहेब फार कडक रीतीने देखरेख ठेवीत असत. त्याचे एक उदाहरण त्यांनी आपल्या रोजनिशीत लिहून ठवले आहे. ते असे- एक फार बडे गृहस्थ स्टुडंट्स लिटररी सोसायटीच्या मुलींच्या शाळेत गेले; परंतु वर्गातून गेले नाहीत. शाळा पाहण्याचा हेतू नव्हता. आपल्या जातीची

मुलगी लग्नाची तेथे होती ती स्वत:करीता पाहण्याची होती. म्हणून त्यांनी तिला पाहण्याची या शाळेत ठरविली होती. म्हणजे कोणाला समजल्याशिवाय तिला पाहता यावे. हे जेव्हा मला समजले तेव्हा मास्तरास बजावून सांगितले की, आमच्या शाळा नवऱ्या मुलींचे बाजार नव्हेत! (१.२.६५)

पारशी शाळांची व्यवस्था आता त्यांची ते निराळी पाहतात व हिंदूची हिंदू पाहतात. १८७४ साली श्रीमंत तुकोजीराव महाराज होळकर मुंबईस आले होते. त्या वेळेस वरील संस्थेच्या मुलींच्या शाळांच्या बक्षीस समारंभास होळकर सरकारांना निमंत्रण केले होते. श्रीमंत होळकर सरकार व्यवस्था पाहून फार प्रसन्न झाले व २००० रुपये संस्थेस देणगी देते झाले. या सभेचे अध्यक्ष रावसाहेब १८७६ व १८८२ मध्ये झाले. ते १८८५-८६ पर्यंत होते. तेव्हा ना. तेलंग व बापूसाहेब आठल्ये संयुक्त सेक्रेटरी होते. या संस्थेशी आरंभापासून जडलेला रावसाहेबांचा संबंध आमरणांत होता.

❍❍❍

प्रकरण २८

वकिलांची सभा

॥ उत्साहैकधने हि वीर हृदये नाप्नोति खेदान्तरम् ॥

सुभाषित

रावसाहेब वकील झाल्याबरोबर वकिलांच्या मंडळाचे सभासद झाले. ही सभा स्थापण्याचा मुख्य हेतू वकिलांचा दर्जा वाढविण्याचा होता. हायकोर्टातील वकील विद्वान असून त्यांना बॅरिस्टरांप्रमाणे अव्वल दावे व अपीले चालविण्याचा हक्क प्राप्त करून घेण्याचा रावसाहेबांनी बराच प्रयत्न केला. मेहेरबानी म्हणून एखाद्या दुसऱ्या विशेष बुद्धिमानाकरता हा हक्क त्यांना नको होता.

असा प्रयत्न करण्याचे कारण असे दिसते की काही बॅरिस्टर, वकिलांशी न्याय्य वर्तन करीत नसत, ते एखादे वेळेस इभ्रतदार वकिलास दुःखदायक होत असे. "धीरजलाल येऊन म्हणाले, मी न्या. फोर्स यांच्या नजरेस बॅरिस्टर लोक जे वकिलांशी अन्यायाचे वर्तन करतात ते आणून दिले व म्हणाले मी बॅरिस्टर कोणत्याही कज्जात करणार नाही. मी म्हणालो, तुम्ही तर पुष्कळ बॅरिस्टर करता? तेव्हा पुष्कळ दोष तुमच्याकडेच. मी त्यांना साहाय्य करण्याचे कबूल केले; पण सांगितले की बॅरिस्टरांपेक्षा वकिलांकडेच अधिक दोष येत आहे." (१८६४ रो.)

तथापि, वकिलांच्या फायद्याची प्रत्येक गोष्ट करावयास रावसाहेब अनुमोदन देत नसत.

"मि. धीरजलाल यांच्याकडे सभा झाली. प्रत्येक कज्जात दोन वकीलपत्रे पक्षकाराकडून घ्यावी अशी योजना विचाराकरता निघाली. असे करण्याचे काही प्रयोजन दिसत नाही म्हणून मी असल्या नियमाने बांधून घेण्यास तयार नाही. ही गोष्ट मुळीच पक्षकारांच्या खुशीवर अवलंबून असली पाहिजे. त्यात मी ढवळाढवळ करण्यास कबूल नाही. लोकांना आपले हित समजत आहे. त्यांना ही गोष्ट करण्यास भाग पाडण्याचा आम्हाला अधिकार नाही." (१३.७.१८६३ रो.)

मि. धीरजलाल यांनी सुचविलेल्या व्यवस्थेने काही नवशिक्या वकिलांच्या पोटाची सोय झाली असती; परंतु पक्षकारांवर हा विनाकारण बोजा आहे असे वाटल्यामुळे या चळवळीस रावसाहेबांनी उचलून धरले नाही. कोणत्याही गोष्टीचा एवढ्याकरता व्यापक दृष्टीने विचार करावा लागतो.

रावसाहेब या सभेचे अध्यक्ष होते. कोणत्याही कायद्याच्या मसुद्यावर सरकारात या सभेचा अभिप्राय पाठविणे झाल्यास तसे करण्यास जी कमिटी नेमण्यात येई तीत रावसाहेब असत.

रावसाहेब या सभेत जितक्या आस्थेने काम करीत तितक्या आस्थेने दुसरे काम करीत नसत म्हणून त्यांना फार वाईट वाटे. एकदा त्यांच्या आवडत्या स्टुडंट्स लिटररी सोसायटीच्या शाळांचा बक्षीस समारंभ त्यांचे मित्र नामदार फ्रियर साहेब, मुंबईचे गव्हर्नर यांच्या हस्ते व्हावयाचा होता. त्याच दिवशी वकिलांच्या सभेची वेळ नेमलेली होती. रावसाहेबांनी रिपोर्टाचे वाचन पुरे केले व पुढचे काम इतर मित्रांकडे सोपवून नेमलेली वेळ चुकवायची नाही म्हणून वकिलांची सभा भरावयाची होती तेथे गेले. जाऊन पाहतात तो दोनच वकील हजर होत ते पाहून रावसाहेबांची फार निराशा झाले व म्हणाले, "वकिलांनी दुसऱ्याच्या नव्हे; पण आपल्या हिताकरता तरी वेळेवर यायचे होते." असे जरी घडून येई तरी वकिलांची इभ्रत राखण्याचा प्रसंग आला म्हणजे फार उत्साहाने काम करीत असत, त्याची उदाहरणे या ग्रंथातील प्रकरण १९ वाचले म्हणजे कळेल.

❍❍❍

प्रकरण २९

डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी

(दक्षिणेतील प्राकृत भाषेत भाषांतरे करणारी मंडळी)

। इह सरसि सहर्ष मञ्जुगज्जाभिरामम् ।
॥ मधुकर कुरुकेलिं सामम्भोजिनीभिः ॥
। अनुपममकरन्दामोददत्तप्रमोदा ।
त्यजति बत न निद्रां मालती यावदेषा ॥ १ ॥

सुभाषित

वरील नावाची संस्था १२.१०.१८५९ साली प्रथम स्थापन झाली. त्यात रावसाहेबांचे अंग पुष्कळ होते. त्यावेळचे महाराष्ट्रातील विद्वान लोक या मंडळीचे सभासद होते. त्यातील विशेष हा की, मि. फ्लिन नावाचे इंग्रज गृहस्थ या सभेचे सेक्रेटरी होते. यांना मराठी इतके उत्तम येत होते की, हे हायकोर्टात मुख्य भाषांतरकाराचे काम करीत होते.

या सभेचा उद्देश दर तीन महिन्यांनी एक चांगला बोधपर व हितप्रद ग्रंथ छापून प्रसिद्ध करून वर्गणीदारांकडे रवाना करावयाचा असा होता. वार्षिक वर्गणी ५ रुपये ठेवली होती.

१८६० साली रावसाहेब या संस्थेच्या व्यवस्थापक मंडळाचे सभासद झाले. मराठीत ग्रंथरचना वाढवण्यास जशी शिक्षण खात्याचे डायरेक्टर मदत करीत तशी गुजराती भाषेत ग्रंथरचना वाढवण्यासही करीत. लोकांनी 'गुजराथ ग्रंथ मंडळ' स्थापन केले होते. इंग्रजी ग्रंथांचे भाषांतर करणे अगर नवे ग्रंथ लिहिणे हा त्या मंडळाचा मुख्य उद्देश होता. या गुजराती मंडळाचे पुरस्कर्ते न्या. फोर्ब्स हे होते व गुजराती सारस्वताला यांचा चांगला आश्रय असे. हे काठेवाडात असताना अधिकारी या नात्याने फार लोकप्रिय होते. यांनी 'रासमाला' हा ग्रंथ लिहिला होता. गुजराती कवींचा व शास्त्री पंडितांचा दुसरा भोज असे त्यांना म्हणत. यांच्या सल्ल्याने प्रसिद्ध गुर्जरकवी दलपतराम दादाभाई हे गृहस्थ या मंडळाच्या अभिवृद्धयर्थ झटत असत. यांचे शेअर बाजारात फार नुकसान झालेले ऐकून न्या. फोर्ब्स यांनी आपल्या निधनापूर्वी भेटीस आले असता कवी दलपतराम यांना १००० रु. बक्षीस दिले.

न्यायमूर्ती फोर्ब्स यांच्या विनंतीवरून या सभेचे सन्माननीय सेक्रेटरी होण्याचे रावसाहेबांनी कबूल केले. (२९.२.१८६४ ची. रो. इं.) गुजराती भाषेतील वर्णव्यवस्था ठरवली गेली त्यावेळेस रावसाहेबांनी काही वर्णविचारावर सूचना केल्या होत्या, त्या या मंडळास पसंत पडल्या होत्या. रावसाहेबांना गुजराती चांगले येत असे. एल्फिन्स्टनच्या इतिहासाचे त्यांनी गुजरातीत भाषांतर करून छापले होते.

याचप्रमाणे 'कानडी भाषांतर सोसायटी' १८६१ मध्ये स्थापन केली होती. तिचेही रावसाहेब सभासद होते. कानडीत उत्तम ग्रंथांची निपज करणे हाच तिचा मुख्य हेतू होता. तिचे चालक मि. जे. लिस्टर होते. या मंडळीने इसाबनीती, बाळमित्र, अरबी भाषेतील सुरस गोष्टी या इंग्रजी पुस्तकांचे भाषांतर कानडीत प्रथम हाती घेतले होते. कानडीत काही रावसाहेबांनी ग्रंथ लिहिला नव्हता. त्यांना ती भाषा येत नव्हती; परंतु कशाकरता कोण जाणे (बहुतकरून काही ताडपत्रावरील लेख वाचण्याच्या हेतूने) वयाच्या ५२-५३ व्या वर्षी एका शास्त्रीबुवांजवळ कानडीचा अभ्यास रावसाहेबांनी चालवला होता.

या वेळेस ग्रंथ लेखनाचे काम मुख्यतः भाषांतर स्वरूपाचे होते. भाषांतरकार क्वचितप्रसंगी मूळ ग्रंथावरून आपण केलेल्या भाषांतराची अथवा रचलेल्या नव्या मूळ ग्रंथाच्या नमुन्याची १० पाने परीक्षक मंडळाकडे पाठवीत असत. परीक्षकांना जर त्यांची कृती आवडली तर उद्योग पुढे चालवावा अशी शिफारस लेखकास परीक्षक करीत; परंतु ग्रंथ पूर्ण झाल्यावर त्या ग्रंथाची मालकी विकत घेतली जाईल इत्यादी आश्वासन देण्यात येईलच असा नियम नाही अशी त्या लेखकांची खात्री करून दिल्याशिवाय परीक्षक स्वस्थ राहत नसत. "ग्रंथाची भाषा संप्रदायाला धरून असावी. आतील लेखाने वाचकाच्या मनाचे रंजन व्हावे. त्यास बोधप्राप्ती व्हावी. काही व्यवहारज्ञान मिळावे. सारांश, या पुस्तकास लोकांकडून मागणी यावी असे त्याचे अंतरंग सुंदर व्हावे." अशा अटी घातलेल्या असत. या मंडळाने दिलेल्या उत्तेजनामुळे लेखक वर्गास वेळ पुरा पडेनासा झाला. केरोपंत छत्रे यांनी गणिताबरोबर ज्योतिष हातात घेतले होते. मेजर कॅण्डी यांनी काही कायद्याच्या ग्रंथांची भाषांतरे हातात घेतली होती.

शिक्षणाच्या कामास लागणारी अवश्य पुस्तके अनेक निघाली व पुष्कळ ग्रंथकारांना योग्य उत्तेजन मिळाले.

❍❍❍

प्रकरण ३०

शिष्टदर्शन

। गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुणशीलस्य गुणिनि परितोषः।

- सुभाषित.

वकिलीची परीक्षा देऊन स्वतंत्रपणे वकिली करू लागल्याबरोबर रावसाहेबांच्या ओळखी मोठ्या व विद्वान लोकांबरोबर होऊ लागल्या. काही नमुन्यादाखल १८६४ व १८६५ च्या रोजनिशीतून घेऊन पुढे दिल्या आहेत.

खंडेराव महाराज गायकवाड, त्यांच्या उतरण्याच्या ठिकाणी भेटले.

धुलीपसिंग, डॉक्टर बुइल्सनाकडे व घरी प्रसिद्ध इंग्रजी लेखक, राबर्ट नाइट.

नारायणाचार्य नृसिंहाचार्य गजेंद्रगडकर हे नारायणशास्त्री यांच्याबरोबर आले. फार विद्वान गृहस्थ. कज्जा फीशिवाय घेतला. मिस कार्पेन्टर (इंग्रज विदुषी), कॅप्टन मैन्सफील्ड, प्रो. वुइल्यम्स, एच.एस. मेन, ऑट्रियाचे बॅरन क्युबेक, यांच्या भेटी झाल्या. दापोलीस मि. टक्कर, मुन्सफ भेटले. त्यांनी कॅप्टन ब्रिग्स, मि. वार्किंगटन, असिस्टंट कलेक्टर व मि. रसेल, हेडमास्तर, रत्नागिरी हायस्कूल, यांची ओळख करून दिली.

७.२.१८६५ रोजी राजे दिनकरराव रघुनाथ जोशी राजवाडे यांची भेट झाली. अगदी रोजचे विषय सोडून संभाषणाचा रोख अध्यर्तासावर ते चालले तरी फिरला नाही. मतिवैदग्ध्य पुष्कळ दिसते. रे. शेषाद्री यांची ओळख झाली. (महाबळेश्वर), डॉक्टर लिव्हिंग्स्टन, आफ्रिकेतील प्रसिद्ध प्रवासी, यांची ओळख गणेशखिंडीत नामदार फ्रियर यांनी करून दिली. हे शरीराने ठेंगणे, पण सुदृढ हास्यमुख असे आहेत. आफ्रिकेत दोन भाषा आहेत. धर्माचे लिखित ग्रंथ नाहीत; पण आचारप्रणीत धर्म आहे असे सांगत होते.

मोठ्या लोकांच्या भेटीचा हाच क्रम जन्मभर चालू होता.

❍❍❍

प्रकरण ३१

मध्यम ग्रंथलेखन

॥ काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ॥

सुभाषित

२०.१२.६३ च्या सुमारास किंडस्लेकृत पुराव्याच्या कायद्याचे संक्षिप्त भाषांतर रावसाहेबांनी केले. प्रमाणशास्त्र अथवा पुराव्याच्या कायद्याची मूलतत्त्वे असे त्यास नाव दिले होते. याच्या सर्व प्रती एका पुस्तक विकणाऱ्या दुकानवाल्याने घेतल्या. या कामात मुकुंदराव भास्कर याचे साहाय्य होते. याचे गुजरातीत भाषांतर रावसाहेबांनी केले होते. १८६४ साली पोवाडे व गाणी मिळविण्याची खटपट करीत होते. १८६५ साली रामदास स्वामींची हकिगत मिळवीत होते.

मराठी हिंदुधर्मशास्त्र

हा ग्रंथ प्रथम १८६५ मध्ये रावसाहेबांनी छापला. त्यांत हिंदुधर्मशास्त्रावर 'मिताक्षरादी संस्कृत ग्रंथांच्या' आधारे मूळ रचना करून त्यावर माजी सदर दिवाणी अदालत, हायकोर्ट व प्रिव्ही काउन्सिल यांचे ठराव कोणते झाले व त्यात हिंदुधर्मशास्त्राचा आधार कसा घेतला आहे व त्यात फेरफार किती झाला आहे, ते दर्शविण्यासाठी सदरहू ठरावांचे आत दाखले घालून हे पुस्तक रावसाहेबांनी छापले. याशिवाय यात मद्रास, बंगाल व आग्रा येथीलही ठराव घेतले होते. ग्रंथाची पृष्ठे २०० पर्यंत होती. किंमत रु. ६ ठेवली होती. हिंदुधर्मशास्त्रावर त्यांची मुळापासून प्रीती होती असे या ग्रंथावरून दिसते व त्याचा त्यांनी अभ्यास पुढे चालू ठेवून पुढे त्यावरही ग्रंथ छापला व आपले नाव अजरामर करून कसे ठेवले ते पुढे येईलच.

सरकारने आश्रय दिला होता. हे पुस्तक लवकरच छापून निघाले. त्यावर रा. रा. मुकुंद भास्कर यानी अभिप्राय दिला की, "तुमच्या धर्मशास्त्राच्या पुस्तकांतून तद्विषयक आधार काढणे फार सुलभ झाले आहे. भाषा अगदी सोपी आहे. आपण हिंदुधर्मशास्त्रावर एक पुस्तक छापले होते त्या दिवसापासून मराठी जाणणाऱ्या वकिलांना अडचणी होत्या त्या दूर झाल्या. त्यामध्ये मूळच्या

हिंदुधर्मशास्त्राची स्थिती काय, त्याचा चालू व्यवहारात किती उपयोग होतो, ठरावांच्या योगाने काय काय फरक होतो, हायकोर्टाने मूळ ग्रंथावरून ठराव केले आहेत ते कितपत उपयोगात आणले जातील व त्यापासून काय गोंधळ होण्याचा संभव आहे त्यावरून दिवाणी कोर्टात त्याचा किती उपयोग करता येईल याविषयी जेथे तेथे शंका घेऊन फार उत्तम रीतीने विवरण केलेले आढळते.'' असे मत या पुस्तकावर दुसऱ्या आवृत्तीच्या वेळी एका मराठी वकिलाने दिलेले आढळते.

त्याची एकही प्रत कोठे मिळेनाशी झाली म्हणून १८८२ साली दुसरी आवृत्ती रावसाहेबांनी हातात घेतली. ''सिमल्यास जाण्याचा तुमचा बेत आतापर्यंत टिकला आहे की नाही मला समजले नाही. या सफरीत मीसुद्धा सामील झालो असतो. पण हातात पुष्कळ कामे घेतली आहेत. त्यात मुख्य म्हणजे माझ्या मराठी हिंदुधर्मशास्त्राची दुसरी आवृत्ती. पहिली आवृत्ती १८६५ साली काढली. तिची प्रत आता उपलब्ध नाही.'' (मि. वेडरबर्न यांना २४.९.८२ चे पत्र)

मराठी कोश

एक मराठी कोश रचून प्रसिद्ध करावा हा विचार रावसाहेबांच्या मनात घोळत होता. याची रचना अगदी स्वतंत्रपणे करावयाची नव्हती. १८२९ साली मुंबईत नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीने नेमलेल्या पंडितांनी एक मोठा प्राचीन कोश (चार भाग व पुरवणी) शिळाप्रेसवर छापून काढला होता. त्याचा आधार घ्यावयाचा होता व त्यात नानाप्रकारचे फेरबदल करून जवळ जवळ अर्धे शतक लोटल्यावर काळाला अनुसरून जे जे नवीन शब्द घ्यावयाला पाहिजेत ते ते, नव्या कोशात घालून त्याची सुधारणा करावी असे त्यांच्या मनात होते. लोकव्यवहारोपलब्ध माहिती, धार्मिक व सामाजिक चालीरीती, लोक ज्या शास्त्रांचा व कलांचा अभ्यास करतात व ज्या नोकऱ्या व धंदे करतात त्यासंबंधी नवे ग्रंथ, दृष्टांत व म्हणी यांचा त्यात संग्रह करण्याचे हेतूने रावसाहेबांनी पुष्कळ तपास करून ठेवला होता. याशिवाय शाळाखात्यांत जी पुस्तके नेमलेली होती त्यांचा व जे कोश हिंदुस्थानात अगर ग्रेट ब्रिटनमध्ये अगर युरोपांत प्रसिद्ध झालेले होते त्यांचा फायदा विषयाच्या अनुरोधाने व उद्योगाला बाधा येणार नाही या मानाने रावसाहेब घेणार होते. या कार्याकरिता शाळाखात्याकडून साहाय्य मिळण्याकरता व त्यास काही सूचना करावयाच्या असतील तर करण्यास त्यांनी शाळा खात्याचे डायरेक्टर मि. चॅटफिल्ड यांना एक विनंतीपत्र लिहिले होते.

या त्यांच्या पत्राचा डायरेक्टर साहेबांनी विचार केला व त्वरितच त्यांनी रावसाहेबांना सूचना करण्याकरता मेजर कॅन्डी, प्रोफेसर भांडारकर व कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांची एक कमिटी नेमली होती. कृष्णशास्त्री यांनी निरनिराळ्या विषयांचे निरूपण करून एक यादी पाठविली होती, त्यात त्यांनी ग्रामीण शब्दांचा विस्तार, शुद्ध व श्रेष्ठ संस्कृत शब्द, जुने प्रचलित शब्द, प्रचारात आलेले इंग्रजी शब्द इत्यादीकांची चर्चा करण्याचे सुचवले होते. त्याचप्रमाणे मेजर कॅन्डी यांनी काही सूचना केल्या होत्या. त्यावरून कोणत्या धर्तीवर काम करावयाचे ते आणखी स्पष्ट करून रावसाहेबांनी सांगितले होते ते असे, ''महाराष्ट्रभाषेचा शोधपूर्वक इतिहास देण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे. शब्दांचे मूळ रूप काय व हल्लीचे काय व हल्लीचे रूप त्यांना प्राप्त होताना कोणता अर्थ प्राकृत भाषेतून आला

ते शक्य तेवढे स्पष्ट करून द्यावयाचे आहे. संस्कृत भाषेपासून निघालेल्या प्राकृत भाषा म्हटल्या म्हणजे १. महाराष्ट्री, २. क्षौरसेनी, ३. मागधी, ४. पैशाची, ५. अपभ्रष्ट (शिंदी वगैरे) व ६. पाली, या सर्वांचा संबंध मराठीशी थोडाबहुत येतो. विशेषतः पहिल्याने नमूद केलेल्या महाराष्ट्रीचा येतो; कारण त्यापासूनच हल्लीच्या मराठी भाषेचा उगम मुख्यतः झालेला आहे. शालिवाहन सप्तशती व सेतुकाव्य वगैरे कालिदासाचे ग्रंथ पाहिले म्हणजे महाराष्ट्री-प्राकृत भाग तेव्हाच दृष्टोत्पत्तीस येतो. इतर प्राकृत भाषांनीसुद्धा हातभार लावलेला आहे तो कोणता हे भगवतीसूत्र व इतर ग्रंथ यावरून समजण्यासारखे आहे. त्या ग्रंथांचे शक्य तेवढे परिशीलन करून मी माझ्या कोशाची प्रत तयार करीन अशी आशा बाळगतो.''

''संस्कृतापासून किती शब्द आले याविषयीची माहिती देण्यास पुणे येथील कोश व मोलस्वर्थ यांनी प्रसिद्ध केलेला कोश यापासून फार महत्त्वाचे साहाय्य होईल. याप्रमाणे सांप्रतच्या अनुभवावरून मी असे म्हणतो की, स्वतंत्र शोधनिरूपण करून सुधारणा करण्याला जागा पुष्कळ आहे.''

''शेवटी सविस्तर रचनेसंबंधी कंटाळवाणा व निष्फळ वादविवाद वर्ज्य करून मुद्याच्या गोष्टी ठरवून घेण्यास कमिटीचे साधारणपणे मत घेण्यास मी खुशीने तयार आहे.''

शाळाखाते या कोशाचे कामात रावसाहेबांना आणखी मदत करण्याला तयार होते असे दिसते. जुन्या कोशावरची आपली मालकी या कोशात त्याचे आधार घेण्यापुरती त्याने सोडली होती. या साली रावसाहेबांनी प्रकृतीच्या स्वास्थ्याकरता रजा घेतली होती व फावल्या वेळात मनाला आराम व मराठी भाषेच्या पुस्तकात भर ही दोन्ही कामे रावसाहेब करणार होते.

नारायणभाई व मेजर वाडिंगटन यांनी केलेले देशी भाषा शिकविणाऱ्या शाळांच्या दु:स्थितीचे वर्णन वाचून रावसाहेबांना फार वाईट वाटले व त्यावरून शाळा मास्तरांच्या उपयोगाकरता असा कोश काळजीने तयार करावयाचा होता. या कोशाचा उपयोग जर आमच्या शाळा मास्तरांना करता येणार नाही तर अद्यापि आम्हास शिक्षणाचे बाबतीत म्हटले तर धुळाक्षरेही शिकवायची आहेत असे रावसाहेबांनी एका पत्रात लिहिले होते. याची किंमत रावसाहेब १५ पासून १८ पर्यंत ठेवणार होते. हा कोश पुढे झाला नाही ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. का ते कोठे कळले नाही. एवढी हकिगत देण्याचा हेतू हाच आहे की, यापुढे कोणीतरी लेखक पुढे येऊन असा किंवा याहून चांगला यथाकालोचित सुधारणा करून कोश रचण्याचे मनावर घ्यावे व महाराष्ट्र भाषेची सेवा करावी.

तुकारामाची गाथा

ह्या ४५०० अभंगाच्या पंढरपूर व इतर ठिकाणच्या गाथा संपादन करून फार मोठ्या ठशात गणपत कृष्णाजी यांच्या छापखान्यात १८६७ मध्ये रावसाहेबांनी छापून काढल्या. त्याच्या १००० प्रती काढल्या होत्या. यांची भाषा जशी मूळ भक्तराज तुकाराम यांची होती व जशी बहुधा उमगली तशी ठेवली होती. ग्रंथाची किंमत १० रु. ठेवली होती.

नाना फडणवीसांचे चरित्र

नाना फडणवीस यांच्या जहागिरीचे काम रावसाहेबांकडे वकील या नात्याने आले होते. त्यावेळेस काही कागदपत्र पाहून त्यांचे चरित्र लिहावे अशी रावसाहेबांना इच्छा उत्पन्न झाली होती; परंतु "खुद्द नानांनी लिहिलेली हकिगत येथे नाही. त्यांच्या लहानपणची हकिगत कामावर रुजू झाल्यापासून पानिपतचे स्वारीहून येऊन कामावर पुन्हा रुजू होईपर्यंत लिहिलेली होती ती विलायतेस गेली असे ऐकण्यात येते." असे गोपाळ वैशंपायन नि॥ रावसाहेब फडणवीस यांनी कळविले, तेव्हा निराश होऊन रावसाहेब स्वस्थ बसले.

❍❍❍

प्रकरण ३२

म्हैसूर

(दत्तकाचा अधिकार विरुद्ध संस्थाने खालसा करण्याचा अधिकार)

॥ एते सत्पुरुषःपरार्थघटकाःस्वार्थान्परित्यज्य ये ॥

(भर्तृहरि)

म्हैसूरचे राज्य फार जुने आहे. तेथील राजा आपणास शालिवाहनाचा वंशज म्हणवितो. हैदरअल्ली प्रथम म्हैसूरच्या एका राजाचे पदरी सरदार होता. त्याने म्हैसूरचे राज्य बळकावले होते. ते त्याचा मुलगा प्रसिद्ध टिपू सुलतान याच्याकडे आले. पुढे इंग्रजांचे टिपूशी युद्ध झाले. टिपू धारातीर्थी पतन पावला. त्याच्या राज्याचा काही भाग इंग्रजांनी घेतला व प्रथम जो हिंदू राजा म्हैसूर प्रदेशावर राज्य करीत होता त्याच्या वंशांतील एक अकुर- कृष्णराज वैडूर्य- याच्या हवाली शेष भाग केला. लॉर्ड वेलस्ली यांनी वरील राजास ३०.६.१७९९ सालात गादीवर बसवून त्याच्याशी स्नेहभावाने यावच्चंद्रदिवाकरौ टिकणारा तह केला. त्या वेळेस या बाळराजाचे वय अवघे ५ वर्षांचे होते.

टिपू सुलतानाचा पुर्णिया नावाचा जो प्रसिद्ध मंत्री होता, त्यास या नव्या राजाचा रिजन्ट नेमले. त्याने १८११ पर्यंत कारभार पाहिला व २० लाख रुपयांची तिजोरीत शिल्लक पाडली. आता वरील बाळराजे १६ वर्षांचे होऊन वयात आले; पण भावी दुर्दैव त्यांच्या सन्निध उभे राहून हसू लागले.

। यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवकता ।
। एकैकमप्यनर्थाय किमुतत्र चतुष्टयम् ॥

या न्यायाने राजेसाहेबांची दृष्टी फिरली व प्रजेच्या हिताकडे ते दुर्लक्ष करू लागले. प्रजा असंतुष्ट झाली व १८३१ सालात बंडाची वेळ आली, तेव्हा मद्रास सरकाराला मध्ये हात घालावा लागला. राजेसाहबांना अधिकार द्यावे न द्यावे याविषयी वर्षानुवर्षे चर्चा चालली होती व ते प्रकरण कैक वर्षे भिजत पडले होते. राजेसाहेबांना औरस संतती नव्हती म्हणून राज्यास वारस करून ठेवण्याकरता १८६५ च्या जून महिन्याच्या १८ व्या तारखेस म्हैसूरच्या राजाने एक मुलगा दत्तक घेऊन ठेवला. अधिकार परत न देता या राजाच्या नंतर राज्य खालसा करायचे असे हिंदुस्थान सरकारने ठरवले, तेव्हा या म्हैसूर प्रकरणाला आरंभ झाला.

पुढे हे प्रकरण अर्जद्वारा मि. डिकिन्सन यांनी पार्लमेंटपर्यंत पोचवले होते. शिवाय म्हैसूर खालसा करू नये असा अर्ज इतर नामांकित ८० इंग्रज गृहस्थांनी केला होता. त्यात मि. जे. फ्रेझर हैदराबादचे रेसिडेंट, ले. कर्नल लो, काउन्सिलर व लखनौचे रेसिडेंट, मे ज. ली जेकब, पॉलिटिकल कमिशनर, दक्षिण प्रांतातील संस्थाने, मि. जॉन् क्राफर्ड, एग्नलॉजिक सोसायटीचे अध्यक्ष, मि. गोल्डविन स्मिथ, इतिहासाचे प्रोफेसर व प्रसिद्ध मॅक्स मुल्लर भट्ट इ. होते. काही इंडिया काउंन्सिलमधील सभासदांचे मतही विरुद्ध होते. या इतक्या बड्या मंडळीचे मत म्हैसूर खालसा करू नये, असे होते तरी दुसरे काही बडे लोक होते त्यांचे मत म्हैसूर खालसा करावे असे होते. त्यात मुख्य दोघे होते. एक सर जक्सन, कलकत्ता येथील वरिष्ठ कोर्टाचे न्यायाधीश व दुसरे ड्यूक ऑफ आर्गाइल, इंग्लंडमधील मंत्रिमंडळात उच्च पदारूढ मुत्सद्दी. या उभयतांनी लॉर्ड डलहौसीच्या राजनीतीचे धोरण दोन ग्रंथ १८६५ मध्ये लिहून उचलून धरले होते. त्यांच्या ग्रंथांतील मुद्यांचे खंडन रावसाहेबांनी एक लघ्वाकार पुस्तक लिहून केले. त्याचे नाव 'दत्तकाचा अधिकार विरुद्ध संस्थाने खालसा करण्याचा अधिकार' असे होते.

या प्रकरणाचा शेवटचा निकाल पार्लमेंट सभेने लावला नाही तोच अगदी ऐन वेळेवर रावसाहेबांनी आपले लघ्वाकार पुस्तक विलायतेस आपल्या खर्चाने छापले. त्याची प्रूफे तपासणे वगैरे काम करण्यास त्यांना काही इंग्रज गृहस्थ त्यांच्या पक्षाचे मिळाले. या पुस्तकाच्या पुष्कळ प्रती काढल्या. त्या तेथील व्यापारी मंडळ, सार्वजनिक संस्था, पार्लमेंट सभेचे सभासद, मोठमोठ्या वृत्तपत्रांचे अधिपती, रिव्ह्यूंचे चालक व इव्हन्स बेलसारखे हिंदुस्थानचे मित्र, फार प्रसिद्ध ग्रंथ संग्रहालये इत्यादीस सढळपणे पाठविल्या. त्यातल्या काही मुंबईच्या टाइम्समार्फत इकडील पुढाऱ्यांना पाठवल्या. प्रांताचे गव्हर्नर व गव्हर्नर जनरल व कमिशनर, काऊन्सिलर, सर्व इलाख्यांचे न्यायाधीश व हिंदुस्थानातील प्रमुख पत्रे, पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर, बाबू ख्रिस्तोदास पॉल, डॉक्टर महेंद्रलाल सरकार, कन्यालाल देव रामनाथ टागोर यासारखे विद्वान लोक, मि. वेडरबर्नसारखे इंग्रज मित्र यांना स्वतः पाठवल्या. काही उरल्या त्या विक्रीस ठेवताच खपल्या व रावसाहेबांकडे त्यांच्या मागण्यावर मागण्या आल्यामुळे दुसरी आवृत्ती काढावी लागली. या पुस्तकात रावसाहेबांनी राजे लोकांच्या दत्तक घेण्याच्या हक्काचे समर्थन फार समर्पक रीतीने केले आहे. रावसाहेबांना अंगीकृत कार्यात यश आले व त्यांच्या विद्वत्ताप्रचुर लेखाची फार प्रशंसा झाली.

या ठिकाणी रावसाहेबांचा व म्हैसूरचा संबंध काय हे जाणण्याची प्रबल इच्छा लोकांच्या हृदयात कुतूहल बुद्धीने उत्पन्न व्हावी हे साहजिक आहे. रावसाहेब १८६३ पासून वकिली करीत होते, तेव्हा म्हैसूर सरकारचे हे वकील झाले असतील म्हणावे तर आमच्या पक्षाचे समर्थन करा अशी काही विनंती करणारी यादी म्हैसूरकरकडून किंवा त्यांच्या पक्षपाती लोकांकडून आलेली रावसाहेबांच्या कागदपत्रात सापडत नाही. म्हैसूर सरकारच्या पदरी चांगले हुशार व ज्ञाते इंग्रज सल्लागार होते. अर्जाद्वारे दाद मागण्याचे सर्व काम करण्यास मुंबईपर्यंत येण्याची त्यांना आवश्यकता वाटली नाही किंवा त्यांच्या प्रांतातील एखाद्या सार्वजनिक पुढाऱ्याकडूनसुद्धा या दत्तक प्रकरणाची कामापुरती तरी बातमी पुरविणारी पत्रे आलेली सापडत नाहीत. एवढेच नव्हे तर म्हैसूर सरकारास मुंबईचे

रावसाहेब मंडलिक म्हणून एक वकील त्यांच्याकरता झटत आहेत अशी खबर या पुस्तकाची एक प्रत त्यांच्याकडे रावसाहेबांनी पाठवेपर्यंत नव्हती. हे महाराजांच्या शिरस्तेदाराकडून २८.१०.६६ च्या इंग्रजी पत्रावरून उघड होत आहे. त्या पत्राचे भाषांतर.

"प्रियकर महाराज!

आपल्या प्रत्यक्ष दर्शनाचा लाभ माझ्या वाट्यास आजपर्यंत आला नाही. तरीपण निष्काम बुद्धिपूर्वक फार चातुर्याने केवळ उघडपणे निदर्शनास येणाऱ्या आपल्या अंगच्या न्यायाभिलाषाने प्रेरित होऊन म्हैसूर सरकारच्या दत्तविधानाच्या समर्थनार्थ आपण प्रयत्न केला त्याबद्दल व्यक्तिशः माझ्या व सामान्यतः माझ्या देशबांधवांच्या वतीने, स्नेहातिशयाने व अगदी शुद्ध भावाने आपले आभार मानण्यास जर अधिक विलंब केला तर मला माणुसकी नाही असे ठरेल."

"महाराजांना न्याय मिळाला तर हिंदुस्थानातील प्रत्येक व्यक्तीला अतिशय समाधान वाटेल असे स्पष्टपणे व यावच्छक्य निपुणतेने हिंदुस्थान व इंग्लंड या दोन्ही देशांतील जनतेच्या प्रत्ययास आणून देण्याइतके उत्तम, ऐन आणीबाणीच्या वेळी प्रसिद्ध झालेले, आपले हे पुस्तक आहे असे उच्चस्वराने प्रकट करावयास मला अत्यानंद होत आहे."

"आपले वाचन सुलभ पुस्तक महाराजांच्या पक्षांतील पवित्रतेचा गुण जगाच्या निदर्शनास यथार्थ व स्पष्ट रीतीने आणीत आहे. याचे वजन लोकमतावर पडून महाराजांना अनुकूल असे वळण त्यास सुदैवाने लागेल अशी माझी पक्की खात्री आहे."

"महाराजांच्या या एका बाबीवरून पाहता आपण एकंदर हिंदी राजांच्या पक्षाचे समर्थन करताना आपण दर्शविलेले मनाधैर्य व तेजस्विता ही वर्तमानपत्राद्वारे महाराजा व त्यांचे मंत्री यांना विदित झाली आहेत असे मी अभिमानाने आपणास कळविताना मला गहिवर येत आहे. आपल्या गुणांची योग्य प्रशंसा ज्या शब्दांत होईल त्या शब्दांनी आपले धन्यवाद गाऊन महाराज व त्यांचे मंत्री हे फार सुख पावत आहेत."

"मला एक आतून प्रेरणा होत आहे ती दाबली तर मला योग्य दिसणार नाही म्हणून मी पुढील थोड्या ओळी लिहित आहे. महाराज व त्यांचे मंत्री यांच्या मनात आपल्याबद्दल निर्भर कृतज्ञता वसत आहे असे मी होऊन क्षणाचाही विलंब न लावता आपणास कळवत आहे. कारण त्यांच्या पक्षाच्या समर्थनार्थ अकृत्रिम सहानुभूती आपण दाखवलित, आपली व महाराजांची ओळख मुळीच नसून आपण महाराजांना अगदी परके असून महाराजांच्या अनन्यहार्य अशा हक्कास धक्का देण्यात आला असता त्याचा समूल निषेध करण्याचे बाबतीत त्यांना न्याय मिळावा एवढ्याच शुद्ध हेतूने आपण प्रेरित झाला आहात असे पाहिले म्हणजे आपल्या सहानुभूतीचे महत्त्व फारच वाढते."

"पत्र पुरे करताना आणखी एवढेच म्हणतो की, न्याय्य पक्षाचे प्रबल समर्थन करून आपण सर्व लोकांत मोठ्या मान्यतेला पोचला आहात. मला व माझ्या देशबांधवांना तुम्ही आपले ऋणी करून ठेवले आहे व आम्ही मनोभावाने कृतज्ञच राहू."

"आपले उत्तरोत्तर कल्याण होवो व आयुरारोग्य वृद्धी होवो अशी इच्छा करणारा."

आपला विश्वास्य
एन. क्रिस्तम्पल्ली,
महाराजांचा शिरस्तेदार

रावसाहेबांनी हे कार्य अगदी निष्काम बुद्धीने अंगावर घेतले होते. पदरचे वित्त व त्याहून अधिक मूल्यवान वेळ वेचण्यात अन्यायाचा प्रतिकार करणे एवढाच त्यांचा हेतू होता हे या पत्रावरून उघड होत आहे. या म्हणण्याला पुष्टी देणारा पुरावा म्हणून आणखी एक गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे. हा ग्रंथ विलायतेत छापला तेव्हा तिकडे वजन असलेल्या एखाद्या मनुष्याच्या नावाने छापला असता, कार्य साधण्याचा अधिक संभव असल्यास तसे करू देण्याविषयी रावसाहेबांची तयारी होती. परंतु त्यांच्या स्नेह्यांनी तुमचेच नाव राहू द्या असा सल्ला दिला; कारण तेथील किंवा येथील इंग्रज गृहस्थाच्या नावाने पुस्तक छापल्यास, तिकडचे लोक म्हणावयास लागतील की, "हा ग्रंथ धनलोभास्तव हव्या त्या पक्षाचे समर्थन करण्यास उद्युक्त असणाऱ्या मोलाने रडावयास घातलेल्या चळवळ्याने छापलेला आहे." किंवा "हा ग्रंथ आपल्याच लोकांवर काही कामावरून रुसून जाऊन प्रतिपक्षाला मिळालेल्याच एकाने लिहिला आहे." अथवा "जन्मतःच देशविघाताकडे प्रवृती असलेल्या एखाद्या विवेकहीनाने लिहिला आहे असे म्हणून त्या ग्रंथाची किंमत कमी करू लागतील." म्हणून त्यावर लिहणाराचेच नाव पाहिजे असे ठरले. "शिवाय लिहणारा संस्कृतज्ञ वकील असून कायद्यात प्रवीण आहे व इतक्या लांबून इकडे धाव घेत आहे त्यावरून त्याचा पक्ष खरा आहे अशी भावना लेखकाचे नाव पुस्तकाचे पृष्ठावर असल्याने होईल." म्हणून आपल्या नावाने हा ग्रंथ रावसाहेबांनी प्रसिद्ध केला. नाहीतर तो मान कार्यावर नजर देऊन दुसऱ्यास देण्यास अथवा गमावण्यास रावसाहेबांची तयारी होती, हा मनाचा केवढा उदारपणा आहे!

आता या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेकडे वळू. सर जॉर्ज रसेल क्लार्क के. सी. बी., के. सी. एस. आय. इंडिया काऊन्सिलचे सभासद, मुंबईचे द्विवार नेमलेले गव्हर्नर व हिंदुस्थानच्या लोकांच्या हक्कांचे संरक्षक म्हणून जे गाजलले होते त्यांना हे पुस्तक त्यांच्या परवानगीने समर्पण करून रावसाहेबांनी जी प्रस्तावना लिहिली तिचा सारांश-

"सर चार्लस जॅक्सन यांनी लिहलेले, 'डलहौसीच्या हिंदुस्थानातील कारकीर्दीचे समर्थन' व ड्यूक ऑफ आर्गाइल यांनी लिहलेले, 'डलहौसी व कॅनिंग यांच्या अमलाखालील हिंदुस्थान' या दोन पुस्तकात, संतानाभावे ब्रिटिश राज्याकडे नेटिव्ह संस्थानिकांचा वारसा येतो व म्हणून ते संस्थान ब्रिटिश मुलखास जोडावे या मतावर जे काही विचार आले आहेत त्यावर मी या पुस्तकात टीका केली आहे. यावरील ग्रंथकारांतले एक पडले हिंदुस्थानातील हायकोर्टाचे जज्ज व दुसरे ब्रिटिश पार्लमेंटमधील प्रधान मंडळातील एक व शक्य तर हिंदुस्थानचे भावी गव्हर्नर जनरल, यांच्या समोर राजकारणाचे आखाड्यात शिरून दोन हात करण्यास दंड थोपटून हिंदुस्थानातील एकाने उभे राहावे हे सकृद्दर्शनी लहान तोंडी मोठा घास करण्यासारखे दिसले नाही तरी जरा विलक्षण दिसेल; परंतु 'एतद्देशीय संस्थानिकांचे हक्क तेच आमचे हक्क, त्यांचा मान व मरातब तोच आमचा

मान व मरातब असे समजून त्या हक्कांचा व मानमरातबांचा आम्ही संभाळ करू. आणखी इतर जनांशी ज्या कर्तव्यांनी आम्ही बांधलेले आहोत त्यात कर्तव्यांनी आम्ही हिंदुस्थानातील आमच्या मुलखातील प्रजाजनांशी बांधलेले आहोत असे मानू व ती कर्तव्ये सर्वशक्ती परमेश्वराच्या कृपेने आम्ही इमानाने व शुद्ध भावाने पाळू' असे राजयोग्य वचन ज्या राणीसाहेबांनी १८५८ मध्ये दिले आहे त्या राणीसाहेबांचीच एतद्देशीय लोक प्रजा आहेत हे ध्यानात ठेवून राज्यकर्ते व प्रजाजन यांच्यामध्ये काही गैरसमज झाला असेल तर तो दूर करून आपल्या शक्तीप्रमाणे व बुद्धिसामर्थ्याप्रमाणे ब्रिटिश साम्राज्याचा कारभार सुरळीत चालण्यास साहाय्य करणे व एवढे जे उदार वचन महाराणी साहेबांकडून देण्यात आले आहे त्याचे चीज करणे आमच्या हिंदी प्रजेचे कर्तव्य आहे."

"ब्रिटिश लोक व हिंदुस्थानातील लोक यांच्यामध्ये दुर्दैवाने अद्यापि अंतर पुष्कळ आहे त्यामुळे पार्लमेंट सभेने हिंदुस्थानविषयक दाखविलेली आस्था स्थिर नसते. एकदा ती असे कायदे हिंदुस्थानास करून देते की, ते हव्या त्या देशास हव्या त्याकाळी भूषणावहच होतील. एखादे वेळी आमच्याशी जी तिची वागणूक असते ती स्वतंत्र मनुष्याच्या हक्काशी अगदी विरोधी दिसते. या त्वरित होणाऱ्या स्थित्यंतरावरून असे दिसते की, हिंदुस्थानातील लोकांच्या मनोभावाचे व मताचे यथार्थ ज्ञान ब्रिटिश मुत्सद्यास करून देण्यात येत नाही; त्यामुळे त्यांचा समज नीट होत नाही. त्यांनी योजलेले उपाय निराधार असतात व त्याचा परिणाम असा होतो की, राज्याच्या कारभाराची यशस्विता दैवायत्त होते."

"पदार्थविज्ञान शास्त्राच्या प्रकरणात असे आढळते की, सामान्य सिद्धांत ठरविण्याकरता विशिष्ट उदाहरणांचे सूक्ष्म निरीक्षण करण्याची आपली रीत आहे. तीच रीत राजनीती प्रकरणास व इतिहासलेखनास लागू आहे. मागील उपायांचे परिणाम काय झाले ते पाहून पुढील उपायांची योजना आपण शोधपूर्वक करीत असतो. १८५७ साली ज्या दंग्यास येथे प्रारंभ झाला व ज्यास कोणी शिपायांचे बंड म्हणतात. कोणी प्रजाक्षोभ म्हणतात. (यास काहीही नाव द्या. नावातसुद्धा अर्थ बराच असतो; परंतु नुसत्या नावाकडे लक्ष देऊन मुद्दाम चुकीचा समज करून घेऊ नका.) ते इंग्लंड व हिंदुस्थान येथे जे प्रगतिपक्षाचे पुरस्कर्ते आहेत त्यांना इशारत देत आहेत."

"भूगर्भशास्त्रवेत्ता प्रस्तरीभूत स्थितीत अथवा उलट स्थितीत क्रमवार असलेल्या भूच्या अंतर्भागाचे पर्यालोचन करून त्याच्या रचनेचा विचार करू लागतो, त्याचप्रमाणे जगताचा इतिहास लिहू जाणारा एका काळात घडून आलेल्या गोष्टींवरून त्या त्या काळाचा इतिहास लिहतो. हिंदुस्थानविषयक काही वाद निघाला की, अगदी प्राथमिक तत्त्वांचे कथन केल्यापासून आरंभ करावा लागतो हे त्या देशाचे मोठे दुर्दैव आहे. या तत्त्वांची मुत्सद्यास काही सोयीच्या वेळेवर इतकी वारंवार विस्मृती घडत असते की, या प्राथमिक तत्त्वांचे विवेचन कंटाळवाणे झाले तरी अगदी विस्तृतपणे केल्याशिवाय गत्यंतर नसते. सजातीय कारणापासून सजातीय कार्योत्पत्ती होते, हे अगदी खरे आहे. तरी काही इंग्रज मुत्सद्दी असे घेऊन चालतात की, हा नियम हिंदुस्थानास लागू नाही; परंतु इतके मात्र खरे आहे की हिंदी लोकांच्या मनाची अत्यंत सुखनम्य प्रकृती, हिंदू लोकांची पराकाष्ठेची सहनशीलता व दैन्ययुक्त स्वभाव यांनी वरवर बघणारा फसून जातो व त्यास वाटते की, वरवर दिसत आहे ही प्रसन्न

बहि:स्थिती अंत:स्थितीची म्हणजे हिंदी जनांच्या अखिल मनोभावनांचे व आकांक्षांची दर्शक आहे. पृष्ठभागावर बघून ज्यांचे समाधान होते व खोल बघण्याची ज्यांची मनीषा नाही, ते गुप्त सुरुंगावर आपले मंदिर उभारण्याच्या भ्रमात पडतात.''

''कोणीही इंग्रज आपले झोपडे म्हणजे धडधाकट किल्ला समजतो. त्यात पाहिजे तर वाऱ्याने शिरावे; पण प्रत्यक्ष राजाने हुकमाशिवाय शिरता कामा नये. नेटिव्ह संस्थाने खालसा करून ब्रिटिश मुलखाला जोडावी असे म्हणणारा इंग्रज माझ्या मते वरील विधानास अपवाद नाही. तो जेव्हा ब्रिटिश राज्यास संस्थाने जोडून सर्वत्र प्रदेश समता करावी असा उपदेश करतो, लोकांच्या हक्कावर सविस्तर प्रवचन करतो, लोकहिताच्या व तशाच इतर बाह्यतः रमणीय अशा विषयांची चर्चा करतो तेव्हा उदार तत्त्वांचा आपण आश्रय करीत आहो अशी कल्पना करतो. दुसऱ्यास तोषीस लावून सुधारणा करणे निराळे व स्वतः झीज सोसून सुधारणा करणे निराळे.[१] लोकांनी आपणाशी जसे वागावे अशी तो इच्छा करतो तसे तो दुसऱ्याशी वागत आहे काय? दुसऱ्याचे हक्क तेच आपले हक्क असे तो समजत आहे काय? असे मी त्यास विचारतो.''

''ज्या ज्या वस्तूंचा इंग्रज गृहस्थ द्वेष करतो किंवा ज्यांचा ज्यांचा त्याला वीट आलेला आहे ती ती वस्तू आपली हिंदुस्थानच्या लोकांना हवीशी वाटते, गोड वाटते! इतका हिंदी लोकांचा देहस्वभाव भिन्न असू शकतो असे तो समजतो काय? हिंदी गृहस्थाच्या हृदयात स्वसंरक्षण करण्याच्या अंत:प्रेरणेचा अगदी अभाव आहे काय?''

''काही अल्पस्वल्प निरर्थक वस्तूंचा संग्रह करून जो जन्मभर उराशी बाळगून मरताना मुलाला देऊन इंग्रज गृहस्थ सांगतो की, 'बाबा हा आमच्या कुळांतील अनन्यहार्य वस्तूंचा संग्रह आहे. याचे आपल्या वंशात शेकडो वर्षे संरक्षण झाले पाहिजे.' हा कुलक्रमागत वस्तूंचा अभिमान इंग्रजांना आहे व आपल्या कुलक्रमागत अविभाज्य वस्तूंचा, पितृपरंपरेचा, पुरातन सन्मानाचा व याहून विशेष म्हटले म्हणजे राज्यांचा, संस्थानांचा, राजभवनांचा, ग्रामांचा, भूमीचा व वतनांचा जी जी सर्व एवढ्या राज्यक्रांत्यांतून बाकी सर्व विपर्यस्त झाली असता अद्याप जशीच्या तशीच आहेत त्यांचा-अभिमान हिंदूंना नाही; इतका फरक हिंदूंच्या देहस्वभावात शक्य आहे काय?''

''हिंदुस्थान सरकार राज्याचा कारभार फार गुप्त रीतीने करते ही गोष्ट सर्वांत दुर्दैवाची आहे. त्यामुळे राजा व प्रजा यांना परस्परांविषयीचे ज्ञान होत नाही.''

''राजकीय खाते व गुप्त खाते ही अगदी निराळी ठेवली पाहिजेत. कारण अंशतः जनाच्या अमर्याद रुक्ष दृष्टीपासून त्याचे संरक्षण झाले पाहिजे. अंशतः म्हणतो याचे कारण असे की हिंदुस्थान सरकार व इंग्लंड या दोघांचे संयुक्त नैतिक व शरीरबल इतके मोठे पाहिजे की ते आपले सर्व कारभार दिवसाढवळ्या करूनही टिकले पाहिजे. गुप्तपणा हा एक सोयीचा प्रकार आहे; परंतु ज्याच्या पलिकडे राजकर्त्यांनी काही पाहता कामा नये असे ते राजनीतीचे अंग नव्हे. पोप महाराजांच्या हातून कधी प्रमाद घडत नाही, असे रोमन कॅथालिक पंथाच्या लोकांनी म्हटले असता त्यांना इंग्रज लोक हसतात, तर मग राष्ट्र या दृष्टीने प्रसंग पडला तरीही आपल्या राजकीय चुका जे कबूल करीत नाहीत व उधड मनाने त्या चुकांची दुरुस्ती करीत नाहीत ते आपणास पोप महाराजांचे निरनिराळे अवतार

समजत नाही काय? वाणी व करणी ही निराळी नसावी. जेव्हा एक पक्ष खरा व न्यायाचा आहे असे सिद्ध होते तेव्हा ब्रिटिश पार्लमेंटसभेत नुसते तोंडाने नव्हे; पण करणी करून असे दाखवले पाहिजे की, ती सभा अन्याय दूर करीतच असते. असे उघडपणे एका अन्यायाचे निरसन करून दाखविले असता त्याचे नैतिक बल हजारो बागनेटांच्या बलाहून श्रेष्ठ ठरेल. सत्याचे स्वरूप सदोदित एकच आहे. जे सत्य फ्रान्स देशाच्या लोकसभेत तेच सत्य अमेरिकेत (वॉशिंग्टनच्या हिमधवल भवनात) सामाजिक, राजकीय, नैतिक आणि धार्मिक सत्याचे वजन त्यांच्यावर पडण्यास अथवा त्याची किंमत करण्यास हिंदी लोक नालायक असण्याइतकी त्यांची व त्यांच्या देहांची रचनाच आहे असे ब्रिटिश मुत्सद्यांची कल्पना असेल तर ती चुकीची आहे.''

''एखाद्या मनुष्यास जखम झाली असता त्याला निसर्गाच्या नियमाप्रमाणे मूर्च्छा येते आणि रक्तस्राव बंद होतो. म्हणून त्याची जखम बांधण्यास अवसर मिळतो. मूर्च्छावस्थेतच तसे न केल्यास जखमातून पुन्हा रक्तस्राव होतो व जखमी मनुष्य प्राण सोडतो.''

''अशी अवस्था घायाळ झालेल्या हिंदुस्थानाला प्राप्त झाली आहे. म्हणजे एकदा रक्तस्राव होत आहे व एकदा मूर्च्छा येत आहे. सध्या नैतिक मूर्च्छा प्राप्त झाली आहे. तेव्हा चतुर शस्त्रवैद्यांनी पुढे येऊन जखमा बांधून रक्तस्राव बंद करून त्यास येणारी क्षीणता एकदम थांबवली पाहिजे. शारीरिक शक्ती दुराचाराने ऱ्हास पावते व सर्वांस ठाऊकच आहे की लवकरच त्याचे वाईट परिणाम भोगावे लागतात. हिंदी संस्थाने ब्रिटिश मुलखाला जोडून टाकावी अशा मताच्या लोकांची नैतिक दुराचाराविषयी कल्पना अशी आहे काय की मागाहून त्याबद्दल शिक्षा भोगावी लागणार नाही? निसर्गाचे कायदे स्थिर स्वरूपी आहेत.''

''सत्याचे स्वरूप सर्व बाबतीत एकच आहे. नैतिक व राजकीय बाबतीत सत्याचे परिणाम एकच आहेत. असत्य हे बहुरूपी असून सत्य एकरूपी आहे म्हणून ज्यामुळे सत्यपथ क्षणभरही सोडून जाण्यास ब्रिटिश राष्ट्र प्रवृत्त होईल त्यापासून त्यास परावृत्त करण्यास धोक्यात पडूनही प्रयत्न केला पाहिजे.''

''झालेली सत्यच्युती दाखवून देण्याकरता हे लघ्वाकार पुस्तक लिहून हिंदुस्थानचे कल्याण इच्छिणाऱ्या लोकांस सादर करण्यात येत आहे. हे पुस्तक लिहून झाल्यावर म्हैसूर प्रकरणातील कागद सर हेन्री राउलिन्सन यांनी विनंती केल्याप्रमाणे प्रसिद्ध करण्यात आले आहेत. ते पाहून एक आनंदाची गोष्ट अशी दिसून येत आहे की, इंडिया काऊंन्सिलात म्हैसूर खालसा करण्याच्या तरफेच्या लोकांचे बहुमत असता त्यास विरोध करण्यास संख्याबल नसलेली काही मंडळी नैतिक बलावर सिद्ध झाली आहे; यात सर जी. क्लार्क, सर एफ. करी, सर एच. मॉन्टगामरी सर जॉन (ज्यांच्याशी काहींसा माझा मतभेद आहे ते) आणि कॅप्टन ईस्टविक यांनी आपले निर्भयपणे मत देऊन हिंदुस्थानच्या इतिहासात न्याय व सत्य याचे वाली म्हणून चिरकाल स्थान मिळण्यास आपला हक्क शाबित करून ठेवला आहे.

या पुस्तकाचे तीन भाग आहेत.''

पहिल्या भागाचा सारांश

या भागात दत्तकाच्या कायद्याचे स्वरूप विशद करून सांगितले आहे. संतानाभावे दत्तक पत्र घेऊन पितृऋणातून मुक्त झाले पाहिजे, अशी शास्त्राची आज्ञा आहे, तिला अनुसरून दत्तक घेण्यापूर्वी सावभौम राजाची परवानगी लागत नाही असे स्मृतिवचनांच्या आधारे प्रतिपादन केलेले आहे.

कोणत्याही हिंदी राजाने आजपर्यंत या धार्मिक कर्तव्यापासून उत्पन्न झालेल्या दत्तक घेण्याच्या हक्कास स्पर्श केला नाही. ईस्ट इंडिया कंपनीने आजपर्यंत काय केले असेल ते राहू द्या; पण याच्यापुढे महाराणीसाहेबांचा जाहीरनामा आमच्या हक्कांच्या वाटोळे सुदर्शनाप्रमाणे फिरून त्याचे रक्षण करील.

हिंदूंचा दत्तक घेण्याचा हक्क संपूर्णतः मृताच्या पारमार्थिक कल्याणाकरता आहे. दत्तक पुत्राने श्राद्धपक्षात सव्यापसव्य करीत पाहिजे तर बसावे पण त्याच्या ऐहिक मत्तेवर वारसा सांगू नये असे म्हणणे केवळ थट्टा आहे. पृथ्कपणा शिवाय पृथःकरण करण्यासारखे आहे. भिन्नत्वाशिवाय भेद करण्यासारखे आहे.

अत्युक्तीशिवाय रंगवून, बाह्य शोभेने अंतरंग लपवल्याशिवाय हिंदी लोकांनी आपली गाऱ्हाणी राजशासन करणाऱ्या लोकांपुढे मांडण्याचे नीतिधैर्य दाखवले असते तर त्यांची प्रकटपणे चौकशी निःपक्षपाताने झाली असती व शिपायांचे बंड झालेच नसते.

दुसऱ्या भागाचा सारांश

दत्तक घेणाऱ्याला हिंदुधर्मशास्त्राने कोणताच निर्बंध ठेवला नाही. त्याला लग्न करण्याचा जितका अधिकार आहे तितकाच दत्तक घेण्याचा आहे. राज्य खालसा करावयाला मिळावे म्हणून जर दत्तक घेण्याची बंदी सार्वभौम राजा करील तर लग्न करू दिले असता संस्थानाला वारस होईल या भीतीने संस्थानिकांना लग्न करू देण्याची बंदी तो करू शकेल.

राजपुतान्यांतील संस्थाने सर्वांत पुरातन आहेत. त्यांचे मुख्य शास्त्र असे आहे की मेवाडचा संस्थानिक केव्हाही मृत्यू पावत नाही. त्याचा तत्काल पुनर्जन्म व्हावयास तो अदृश्य होतो.[२]

ब्रिटिश सरकाराची शक्ती आता फार वाढली आहे. परंतु तिचा उपयोग बुद्ध्या काही अन्याय करण्याकडे ते करणार नाही अशी खात्री आहे. सत्याचा व न्यायाचा मार्ग ते आता सोडणार नाही असा भरवसा आहे. सत्य व न्याय हे दोनच त्याचे मार्गदर्शक असले पाहिजेत.

१८५८ च्या जाहीरनाम्यात आम्हावर अंमल कसा करावा व आपल्या दोस्तांना म्हणजे हिंदी राजेरजवाड्यांना कसे वागवावे याविषयीची आपली इच्छा व्हिक्टोरिया महाराणीसाहेबांनी स्पष्ट करून सांगितली आहे.

हा खलिता हिंदुस्थानात असलेल्या एकंदर ७०,००० (सत्तर हजार) शूर ब्रिटिश सोल्जरांपेक्षा अधिक योग्यतेचा आहे. दोनही देशांना बळकटी आणण्याकरता बांधलेला हा एक बुरूजच आहे. व जो मुत्सद्दी, यास लघु मानील तो नकळत ब्रिटिश सरकारच्या इभ्रतीवर असलेला हिंदी लोकांचा

विश्वास शोषण करीत राहील. हिंदी संस्थानिकांनी जी दोस्ती ब्रिटिश सरकाराशी आत्मसंरक्षणार्थ केली ती काही आपण समूळ नष्ट होण्याकरता नाही.

म्हणून मोठे मुत्सद्दी मि. टक्कर यांनी म्हटले आहे त्याप्रमाणे जरी, तलवारीचे सामर्थ्य मोठे आहे, जरी आमची सार्वभौम सत्ता सर्व संस्थानिकांनी कबूल केली आहे, जरी संस्थानिकांशी झालेले तह आम्ही मोडले असता संस्थानिकांना आमचा हात धरवत नाही तरी त्यांना अन्यायाने वागवता येत नाही.

भाग तिसरा

यात फिरून एकवार परभूम्यपाहारतृष्णा आवरून धरावी व दोस्त संस्थानिकांशी केलेले तह संभाळावे अशी विनंती करून हा भाग संपविला आहे.

या पुस्तकातील आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ जागोजाग वेदांतील, स्मृतीतील व विद्वान मुत्सद्यांच्या लेखातील, कायद्याच्या पुस्तकांतील उतारे दिलेले आहेत. या पुस्तकाची लेखनशैली सरस पण गंभीर, निष्कपट पण प्रबुद्ध, स्पष्टोक्तिप्रचुर व तीक्ष्ण, पण सभ्य व समर्याद आहे. त्यामुळे ती फार हृदयंगम झालेली आहे. या पुस्तकाची भाषा प्रदीप्त भावनेने प्रेरित झालेली आहे, तरी लेखकाचा हेतू ब्रिटिश राज्याचा कारभार सुरळीतपणे चालण्यास मदत करणे हा आहे. म्हैसूर सरकारच्या हक्करूपी शरीरास जो चिमटा बसला तो आपल्याच शरीराला बसला, त्याच्या तीव्र वेदना म्हैसूर सरकाराबरोबर आपल्यालाच होत आहेत अशी रावसाहेबांची तादात्म्य वृत्ती या पुस्तकात दिसून येत आहे. हे पुस्तक वाचून जेकबसाहेबांनी ३.९.१८६६ च्या पत्रात रावसाहेबांना कळविले की, तुमचे पुस्तक तुमचा गौरवच करेल. इंग्लंड व हिंदुस्थान येथे तुमची कीर्ती वाढवील आणि लॉर्ड कॅनबोर्न यांच्या मनात काय करावे अशी शंका उत्पन्न झाली असल्यास न्याय्य मार्ग दाखवून देईल.

डलहौसीचा पक्ष उचलून धरणारे विलायतेतील लोक यावेळेस लार्ड कॅनबोर्न यांचे मन आपल्या पक्षाकडे ओढून घेण्यास अत्यंत प्रयत्न करत होते. म्हैसूर प्रकरणातला निवाडा फिरविल्यास ब्रिटिशांची इज्जत जाईल व त्यांच्या सत्तेला धक्का बसेल अशी त्यांनी ओरड सुरू ठेवली होती; परंतु हे पुस्तक वाचल्यावर पुष्कळांना वाटू लागले की, हा प्रश्न चटकन सोडवणे अवघड आहे. हा चिकणी सुपारीप्रमाणे चिकट व कठीण आहे. दातांनी त्वरित फोडू गेल्यास दातांना इजा होण्याचा संभव आहे.

"तुमच्या पुस्तकाकडे लोकांचे बरेच लक्ष लागले आहे असे दिसते. काही बडे इंग्रज लोक लॉर्ड हे व मि. लो (होमन्यूस पत्राचे अधिपती) इ. 'या पुस्तकाचा लेखक विलायतेस आला आहे किंवा काय? व तुमचे ओळखीचा आहे की काय?' अशी चौकशी मजजवळ करीत आहेत. (२१.३.६७ चे दादाभाईंचे पत्र)

सरतेशेवटी १८६७ साली पावसाळ्यात पार्लमेंट उघडताच म्हैसूर प्रकरण वादविवादास निघाले. मूळ ठराव लॉर्ड हे यांनी पुढे आणला; तेव्हा लॉर्ड कॅन्बोर्न यांनी त्याचा निकाल रावसाहेबांच्या म्हणण्याप्रमाणे म्हैसूर सरकारच्या तर्फे दिला व १८५८ नोव्हेंबर १ तारखेच्या महाराणीसाहेबांच्या

जाहीरनाम्याचे पाय अधिक सदृढ केले. त्यांना स्टेफर्ड नॉर्थकोट यांनी पाठिंबा दिला होता. दीर्घोद्योग, चिकाटी व बुद्धिसामर्थ्य याबद्दल रावसाहेबांची ख्याती सर्वत्र झाली.

औरस संतती नाही म्हणून म्हैसूर खालसा केले नाही हे ठीक झाले व म्हैसूर खालसा करू नये या विचाराला इंग्लंडमधील व हिंदुस्थानातील लोकमताचा पाठिंबा मिळाला म्हणून ते खालसा करण्यात आले नाही; परंतु अशा लोकमताचा आधार मिळण्याकरता सर्व संस्थानिकांनी आपले वर्तन सदोदित चोख ठेवले पाहिजे. प्रजेला योग्य न्याय दिला पाहिजे. प्रजेची नैतिक व औद्योगिक सुधारणा केली पाहिजे. तिला संतुष्ट ठेवून आपण सुधारलेल्या इंग्रज सरकारचे दोस्त असण्याच्या लायकीचे आहोत असे सदैव सिद्ध केले पाहिजे. असे संस्थानिकांच्या हातून न होईल व प्रजेचा छळ होईल. प्रजेचे रक्षण करण्याकरता घेतलेला पैसा व्यसनात खर्च होईल तर लोकांच्या मताचा पाठिंबा त्यांच्या बाजूला कसा राहील?

पहिल्या आवृत्तीच्या प्रसिद्धीपासून काय धडा घेतला ते दुसऱ्या आवृतीत आपल्या देशबांधवांच्या उपयोगाकरता रावसाहेबांनी मुद्दाम सांगितला आहे. तो हा की, "जे कार्य करून घ्यावयाचे आहे त्याचे समर्थन यथान्याय व समर्याद असे ब्रिटिश जनतेपुढे केले म्हणजे आपल्याला यथोचित फलप्राप्ती ही होतेच. ब्रिटिश जनतेला वस्तुस्थिती परीज्ञान जरा मंदगतीने होते असे सन्मानपूर्वक म्हणावे लागते; परंतु एकदा तिचे लक्षात आपले कार्य सत्प्रमाण सिद्ध आहे असे आले की, मग तिच्याहून अधिक निःपक्षपाती न्यायाधीश कोणाला मिळायचे नाहीत. सरकार लवकर निकाल करीत नाही असे ओरडणाऱ्या देशाभिमानी पुरुषांनी एक गोष्ट ध्यानात ठेवली पाहिजे, ती ही की, इंग्रजांचे राज्य हे व्यवस्थित व सनदशीर आहे व असल्या राज्याचे सर्व सत्त्व वादविवादात आहे. म्हणून मी सर्व राजकीय संस्थांना अशी नम्रपणे सूचना करतो की, राज्यकारभार करताना जे प्रश्न पुढे उभे राहिले असतील त्यातील मुद्यांवर योग्य निकाल सरकारास देता यावा, म्हणून बहुप्रयत्नाने अवश्य ती माहिती गोळा करून त्यास पुरवण्याकडे लक्ष दिले पाहिजे."

रावसाहेबांच्या सर्व राजकीय चळवळींची रूपरेषा वरील उपदेशांत आहे असे वाचकास आढळून येईल.

या पुस्तकावरील अभिप्राय

एका हिंदी संस्थानाचे रक्षण करण्याकरता प्रत्यक्ष विलायतेतील जनतेपुढे जाऊन उभे राहण्याबद्दल कलकत्त्याच्या बेंगाली पत्राने २७.१०.१८६६ च्या अंकात स्तुती केली.

लॉर्ड वेलस्लीच्या काळी हिंदुस्थानात लोकमत म्हणून नव्हते. एकाही बाबतीत एकी ठाऊक नव्हती. हिंदी लोकांत आपसात भेद होते व त्या भेदांतही भेद होते. तो काळ आता बदलून गेला आहे. इंग्रजी सत्तेच्या खाली भिन्न भिन्न वर्गातील लहान लहान अवयवांचा संयोग होऊ लागला आहे. राष्ट्रीय भावना उत्पन्न होऊ लागली आहे. दळणवळणाच्या साधनांच्या व वर्तमानपत्रांच्या वृद्धीबरोबर यापुढे ज्या लोकमताकडे दुर्लक्ष करता यावयाचे नाही ते लोकमत कसे आहे त्याचे स्पष्ट दिग्दर्शन विश्वनाथाचे हे लघु पुस्तक करीत आहे.(अथीनियम, लंडन, १५.१२.१८६६)

एक मुंबईचा हिंदी हायकोर्ट वकील, इंग्लंडच्या जनतेपुढे उभा ठाकून हिंदूच्या दत्तविधानाच्या पुरातन चालीवर शांतपणे वादविवाद करीत आहे व तो आम्हास हक्काने ऐकावयास लावीत आहे हे विलक्षण आहे. 'डलहौसीची नीती हिंदुस्थानास मुक्तीप्रमाणे शर्मप्रद आहे.' हे जे ड्यूक ऑफ आर्गाइल व सर जॅक्सन शिकवीत आहेत त्याविषयी हिंदी लोकांचे मत काय आहे ते मि. मंडलिक हे स्पष्टपणे सांगत आहेत. ते पूर्णपणे विचारार्ह आहे. इंग्रजी दृष्टीने आम्ही या विषयाचे पर्यालोचन केलेच आहे. आता हिंदी दृष्टीने केले पाहिजे. (लंडन प्रेस व सेंट जेन्सिस कॉनिक, २४.११.१८६६)

काहींनी रावसाहेब व त्यांच्यासारखेच ग्रंथ लिहून खटपट करणारे मेजर ईव्हन्स बेल या दोघांवरही पुष्पांजली वाहिली आहे. दत्तक मुलगा या शब्दांचा उच्चार झाला की, 'नानासाहेब दत्त म्हणून पुढे उभा राहतो.' ही त्याची आठवण मुळीच सुखदायक नाही. मि. आयर[३] हे जर मुंबईचे गव्हर्नर झाले आणि त्याच वेळेला लोकांत जर दंगा झाला तर या मंडलिकांचा काटा वाटेतला उपटून काढा अशी आम्ही शिफारस करू. अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने निग्रो लोकांकरता अथवा रेड इंडियनांकरता स्वतंत्र प्रदेश राखून ठेवण्यात केव्हाही घाई करणार नाहीत समजलात!" (दी ब्रिटिश प्रेस लंडन, २९.९.६६)

"हिंदी लोक व इंग्रज लोक यांची परस्परांविषयी मते कलुषित झाली आहेत, ती पहिल्या प्रमाणे चांगली नाहीत. तडजोडीचा मार्ग बुडाला आहे. कोणत्या गोष्टीवाचून एकमेकांचे अडून राहिले आहे हे जाणण्याची कोणालाच पर्वा नाही. अशी स्थिती प्राप्त झाली असता आपल्या देशबांधवांची मते काय आहेत ते इंग्लंडमधील इंग्रज मुत्सद्यांस कळवून राजा व प्रजा या मधील गैरसमज दूर करण्याचा हिंदी गृहस्थाने केलेला प्रयत्न आम्हास इष्टच आहे व 'हिंदी लोकांची कमालीची सहनशक्ती, मार्दव, अतिरिक्त नम्रता व आज्ञाधारकत्व यांनी वर वर पाहणारा फसून जातो. या गुणांनी त्याच्या मनातील खऱ्या खऱ्या भावना कळून येत नाहीत.' असे या पुस्तकाच्या लेखकाप्रमाणेच आमचे मत आहे व ही भयंकर फसवणूक होऊ न देण्याचा एक उपाय म्हणजे हिंदी लोकांना पुढे येऊन आपली मते काय आहेत हे सांगण्यास उत्तेजन देणे हा होय." (सॅटर्डे रिव्ह्यू लंदन ८.९.६६)

"संस्थाने खालसा करण्याची हौस डलहौसीबरोबर मृत झाली असे मानणारे काही उत्साही लोक होते; व ज्या चुकांमुळे बंड झाले त्या चुका पुन्हा इंग्रज करणार नाही अशी आमची खात्री ते करीत असत; परंतु जुना शत्रू पुन्हा प्रकट झाला आहे व तो मायावी असल्यामुळे त्याचे स्वरूप भयंकर आहे. म्हैसूर खालसा करावयाचे आहे. कारण हल्लीचा निपुत्रिक राजा मृत झाला की, त्याचा वारसा आमचेकडे शेषभोगाधिकारी म्हणून येणार आहे! डलहौसीचे भूत इंडिया काऊन्सिलातील सभासदांच्या अंगात संचारत आहे. शक्य तर म्हैसूरविरुद्ध आपले बेत ते तडीस नेणार आहेत. सर हेन्री लॉरेन्स, जनरल फ्रेझर लो, आणि जेकब व दुसरे अँग्लो इंडियन लोक व इंडिया काऊन्सिलचे बुद्धिवान सभासद, सर जॉर्ज क्लार्क, सर जॉन विलोबी, सर हेन्री मांटगामरी, सर फ्रेडरिक करी, सर कॅप्टन ईस्टवुईक यांनी आपले मत म्हैसूर खालसा करण्याच्या विरुद्ध देऊन ठेवले आहे." ही आनंदाची गोष्ट आहे. (दी मॉर्निंग स्टार, लंडन २२.१०.६६)

प्रस्तावनेतला भाग कडक आहे; परंतु त्याचा इंग्लंडमधील जनतेवर चांगला परिणाम होईल. (कलकत्ता येथील नॅशनल पेपर ३१.१०.६६)

आमचे मत म्हैसूरच्या प्रश्नावर निश्चित झालेलेच आहे; परंतु आम्हाकडे पाठविलेल्या पुस्तकाचे निरीक्षण आम्हाला केलेच पाहिजे. कायदा जाणणारे म्हणत असतील की म्हैसूरच्या राजाचे राज्य त्यास हक्काने परत दिले पाहिजे, तर एकदम परत देऊन टाका; परंतु तज्ज्ञ लोक म्हणत असतील की हिताहिताच्या दृष्टीने राज्य देणे इष्ट नाही तर देऊ नका. म्हैसूर परत दिले तरी ब्रिटिश बागनेटांची त्या राज्याच्या सुरक्षिततेकरता जरूरी आहे. यात लोकांना अन्यायाने वागविण्यात येत आहे. म्हैसूरच्या राजाला राज्य परत दिल्यास त्याने आपल्या पायांवर स्वतंत्र रीतीने उभे राहिले पाहिजे, नाहीतर पडले पाहिजे. हिंदूंची मने कितीही संस्कृत झाली तरी आता कोणता मनुष्य आपल्या आगगाड्या, आगबोटी, चहाचे व कॉफीचे मळे व तसेच पुढे अगदी घराजवळ जवळ आलेत म्हणजे, आपली कुळे व मुले-आपल्या पसंतीवर जर गोष्ट राहिली असेल तर- हिंदू राज्याचे व्यवस्थेखाली ठेवण्यास राजी होईल? (बंगलोर हेरल्ड, १९.१२.६६)

या ग्रंथाचा कर्ता मोठ्या क्षमाशांतीच्या गोष्टी सांगायला पुढे आला आहे. तुम्ही म्हणे संस्थाने खालसा करण्याची नीती सोडून द्या! व दत्तक मुलगा घेण्यास परवानगी देण्याची धरा!

मि. विश्वनाथ यांची विषयाची मांडणी सोत्साह व वक्तृत्वपूर्ण आहे; पण आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ दिलेली कारणे पोकळ आहेत. त्यांच्या म्हणण्याला एकच जबाब आहे. संस्थाने खालसा झाल्याने ज्यांचे नुकसान झाले आहे त्या हिंदी राजांनी राजदंड हाती धरताना कायद्याची जी मूलतत्त्वे आहेत ती मनात बाळगली असती व प्रजेला संतुष्ट ठेवले असते व मनुष्यजातीला धक्का बसेल असे गुन्हे दिवसाढवळ्या तरी होणार नाहीत अशी खातरजमा दिली असती तर लोकांच्या इच्छेविरुद्ध ह्या वारशाच्या प्रश्नांत शिरावयास इंग्रज सरकारास कारणच उरले नसते.

दत्तकाची संस्था परिणामी हितकारक नाही. पुष्कळ वेळा दुरुपयोग होण्याचा संभव आहे. हिंदू लोकांना तरी दत्तकाचे स्वत: महत्त्व कळत नाही, हे दत्तविधानाचा जो विधी सांगितला आहे. (म्हणजे काय करावे तर तूप, दही व भोजन वगैरे ब्राह्मणास द्यावे इ.) त्यावरून सिद्ध होत आहे. हा सर्व विधी ब्राह्मणांनी पोटाकरता काढला आहे. ग्रंथकार म्हणतो, 'नाव राहण्याकरता दत्तकपुत्र पाहिजे.' इंग्लंडमध्ये शेषभोगाधिकारी नातेवाईकांकडे मालमत्ता जाऊन नाव नाही का राहत?

आणखी एक शब्द. खालसा संस्थान करू नये इतक्या अर्थाचा महाराणीच्या जाहीरनाम्यातील वाक्यांश दिला आहे. पण खालसा संस्थान केव्हा करू नये याला ज्या अटी आहेत त्या दाखविणारा शेष वाक्यांश- अंतस्थ शांतता व सुराज्य यांनीच होणाऱ्या समाजाच्या अभिवृद्धीचा उपभोग घ्यावा- हा का दिला नाही? विश्वनाथ मोठ्या आत्मश्लाघापर शब्दांत म्हणत आहे. 'येथे शब्दच्छल नाही' तर त्यास आम्ही विचारतो वर दाखविल्या ठिकाणी शब्दच्छल आहे की नाही तो? (औंध गॅझेट, २.२.६७)

नार्टनच्या स्वभावाचे इंग्रज या पुस्तकाचे स्वागत आनंदाने करतील. याची भाषा शब्दाने साधी, अर्थाने स्पष्ट व युक्तिवादाने बळकट आहे. पुस्तक कायद्याच्या ज्ञानाने भरलेले आहे. मि. जॅक्सन व

ड्यूक ऑफ आर्गाइल यासारख्या कसलेल्या लेखकांना उत्तर देताना प्रतिपक्ष्यांच्या बुद्धिमत्तेचा मान लेखकाने ठेवलेला आहे. हे लेखकाच्या लेखनपटुत्वाची साक्ष देत आहे. इंग्लंडाहून, हिंदुस्थानातील फ्रेंड ऑफ इंडिया इत्यादिकांच्या वचनांवर भरवसा ठेवून वरील दोन लेखकांनी हिंदुस्थानासंबंधी एका विषयावर लिहताना काय हसू आणण्यासारख्या चुका केल्या आहेत ते या पुस्तकात नीट दाखवलेले आहे. आपल्या हक्काचे संरक्षण इंग्रज शेवटपर्यंत करतात पण हिंदू वाद घालत शांतपणे घरी बसतात. म्हणून राज्यभ्रष्ट होताना त्यांना कमी वेदना होतात असे नाही. शास्त्राप्रमाणे प्रसिद्धपणे दत्तक घ्यावा असे आहे. तसे म्हैसूरच्या राजाने आपले काम केले आहे. सत्य आहे ते वारंवार लोकांच्या नजरेस आणले असता त्यास अधिक तेज चढते म्हणून आपल्या मतास चिकटून राहणाऱ्या राजकारणी पुरुषांचे मन वळविण्याकरता या लेखकाचे अनुकरण इतरांनी करावे. (मद्रास स्टँडर्ड,२, नोव्हेंबर)

राणीच्या जाहीरनाम्यानंतर म्हैसूर खालसा करण्याचा प्रश्नच उरत नाही. संतानाभावी म्हैसूरच्या राज्याचा लोप हिंदुस्थानातील इंग्रजी राज्यात होऊ देणे म्हणजे सत्याचा व न्यायाचा लोप होऊ देण्यासारखे आहे. हे तत्त्व ज्यांना पटत नसेल त्याने मि. मंडलिक यांचा 'दत्तविधान करण्याचा अधिकार विरुद्ध संस्थान खालसा करण्याचा अधिकार' हा ग्रंथ ज्याची विलायतच्या व हिंदुस्थानच्या पत्रांनी वाहवा केली आहे तो वाचावा. (मेजर इव्हॅन्स बेल)

या पुस्तकाच्या बुद्धिमान लेखकास आम्ही असे विचारतो, "तुला प्रत्यक्ष म्हैसूरास जाऊन घर करून राहणे कितपत आवडेल ते सांग पाहू!" (मुंबई गॅझेट)

"हिंदी संस्थानिकांचा जो मान व मरातब तो आमचा असे मानून त्यांचा सन्मान करू व हिंदी लोकांविषयी आमची कर्तव्ये आम्ही सदसद्विवेकबुद्धीने प्रेरीत होऊन विश्वासूपणे करू." या महाराणीसाहेबांच्या जाहीरनाम्याकडे बोट दाखवून आम्ही आपली वचने पाळली नाहीत व पुढेही ती पाळली जाणार नाहीत अशी इशारत एका सुशिक्षित हिंदी गृहस्थाने आम्हास द्यावी हे आम्हास फारसे भूषणावह नाही. 'दत्तकाचा अधिकार विरुद्ध संस्थाने खालसा करण्याचा अधिकार' हे मंडलिक यांच्या पुस्तकाचे अशुभसूचक नाव आहे. संस्थाने खालसा करण्याचा अधिकार आम्हाला पाहिजे आहे. म्हणून संस्थानिकास असलेला दत्तकाचा अधिकार काढून घेण्यात येत आहे. यात दुहेरी अन्याय होत आहे, असे लेखकाने फार प्रबल व उघड समजण्यासारखी कारणे देऊन सिद्ध केले आहे. दत्तकाचा प्रश्न हा हिंदुधर्मशास्त्राचा आहे. तो त्या शास्त्रानेच सोडवला पाहिजे व दत्तक घेण्याला राजाची परवानगी लागत नाही असे त्या शास्त्राप्रमाणे सिद्ध झाल्यावर सार्वभौम राजाकडे शेषाधिकार येतो की नाही या प्रश्नाचाही निकाल आपोआप लागतो. राजा मृत होतो; पण त्याचे राज्य मृत होत नाही, हे तत्त्व हिंदुधर्मशास्त्रास व इंग्रजी कायद्यासही संमत आहे. आमच्या फायद्याकरता आम्ही ह्या दोन्ही तत्त्वांच्या चिंधड्या उडवल्या आहेत, हे नाही म्हणता यावयाचे नाही. म्हैसूर प्रकरणाचा येथे निकाल होण्याच्या ऐन प्रसंगी 'राणीसाहेबांच्या जाहीरनाम्याचा अनादर करू नका' अशी सूचना ग्रंथकर्त्याने केली आहे. तिचा योग्य विचार होईल अशी आशा आहे. (होम न्यूज, २६.९.६६)

कलकत्ता येथील हिंदी वकिलांना एकमेकांच्या उखाळ्या पाखाळ्या काढून भांडत बसण्यातच मौज वाटत आहे. सार्वजनिक कल्याणाची यांची फारकत झालेली आहे. मुंबईचा हायकोर्ट वकील मि. जनार्दन याप्रमाणे 'प्रमाण शास्त्रावर' ग्रंथ लिहिणारा बेंगाल हायकोर्टात वकील कोठे आहे! ड्यूक ऑफ आर्गाइल अथवा सर चार्लस जॅक्सनसारख्या प्रवीण सार्वजनिक पुढाऱ्यांशी दत्तकाधिकाररूपी रणक्षेत्री सामना करून धर्मशास्त्राच्या शस्त्रानी लढून त्यांना मंडलिकाप्रमाणे चीत करणारा स्वतंत्र वृत्तीचा धैर्यवान बंगाली वकील कोठे आहे! दत्तक घेण्याला सार्वभौम राजाची संमती नको हे मंडलिक यांनी शास्त्र वचनपंरपरेने सिद्ध केले आहे. रोज नवी नवी तत्त्वे काढणे व नीती बदलणे हा पोरखेळ आहे व त्यात भय आहे असे आम्ही सांगतो. (हिंदू पेट्रिअट)

पहिल्या भागात मंडलिक यांनी हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे दत्तक घेण्याचा अधिकार गरीब रयतेपासून मोठ्या राजापर्यंत सर्वांस आहे असे सिद्ध केले आहे. दुसऱ्या भागात हे राज्य सार्वभौम सरकार दत्तकाला परवानगी देण्याचे नाकारून खालसा करू शकत नाही असे सिद्ध केले आहे; व तिसऱ्या भागात ड्यूक ऑफ आर्गाइल व सर जॅक्सन यांच्या संस्थाने खालसा करण्याच्या साधारण मतावर टीका करून ती खोडून टाकली आहेत. औंध वगैरे संस्थाने काही विशिष्ट राजनीतीला अनुसरून ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत करण्यात आली व मुत्सद्दी जनांनी दिलेली कारणे त्या वेळेस सप्रमाण दिसली असतील; पण अद्यापि त्यांच्याविरुद्ध वादविवाद करता येण्यासारखा आहे. या पुढे असा वाद माजू नये म्हणूनच राणी साहेबांनी जाहीरनामा काढला आहे व त्यातील वाक्याच्या अर्थाचा अनर्थ करून भागणार नाही. राणीसाहेबांनी दिलेल्या वचनाप्रमाणेच म्हैसूर प्रकरणासारख्या प्रश्नांचा निकाल लावला पाहिजे.

हिंदी चालीरीतीत कोणत्याही पूर्वीच्या सार्वभौम राजाने हात घातला नाही. म्हणून आम्ही घालू नये हे विश्वनाथाचे म्हणणे आम्ही सर्वच मान्य करीत नाही. हिंदी चालीरीतीत हात घालण्याची आम्हाला सत्ता आहे. कायद्याने हात घालण्याचा हक्क नसेल; पण आम्ही हिंदी चालीरीतीत हात घातलाही आहे व सती जाण्याच्या, आकडे टोचण्याच्या व जगन्नाथाच्या रथाखाली चिरडून जाण्याच्या हक्कात आम्ही हात घातला आहे. हात घातला म्हणून विश्वनाथालाही वाईट वाटत नसेल; तथापि, एखादा संस्थानिक दुर्वर्तनी निघून प्रजेचा छळ त्याच्याकडून किती करू द्यावा ही जबाबदारी आमची सार्वभौम राजाची आहे. त्यासंबंधी प्रश्न सोडवणे कठीण काम आहे. आम्ही एखादे संस्थान खालसा केले म्हणजे ते स्वर्थाकरताच होय. त्यांत जनतेचे कल्याण करण्याची इच्छा हे नुसते निमित्त आहे असे आम्ही विश्वनाथाबरोबर म्हणत नाही व आम्ही असे म्हणत नाही म्हणजे डलहौसी सांप्रदयाचे आम्ही सर्वदा समर्थन करण्यास तयार आहो असेही नाही. आताचे दिवस निराळे आहेत. त्या वेळचे दिवस निराळे होते. तेव्हा जे इष्ट होते ते आता नाही. महाराणीसाहेबांच्या जाहीरनाम्यांतील वाक्यावर मंडलिक यांची भिस्त आहे व ती वाक्ये नुसती वाग्भूषणे आहेत, शब्दावडंबरे आहेत असा कोणाचा समज होऊ देता कामा नये. सत्य व दानत या दोन वस्तूला मान द्यावयास आम्हीच तरुण हिंदी लोकांस शिकवले आहे. इत्यादी कारणांचा विचार करता म्हैसूर प्रकरणाचा नीट निकाल करावा अशी आम्ही शिफारस करतो.

'झालेला अन्याय' विश्वनाथ म्हणतो, 'आम्ही दूर करू शकतो' असे दाखविण्याची उत्तम संधी पार्लमेंटसभेस आली आहे. म्हैसूर प्रकरण निकालास पार्लमेंट सभेत आलेले आहे. इंडिया काऊन्सिलच्या पाच सभासदांचे अनुकूल अभिप्राय पडले आहेत; परंतु मि. मॅगल्ससारखे न्याय्य रीतीला अयोग्य, बालिश रीतीला योग्य, अशी कारणे पुढे आणत आहेत. त्याचे हिंदी लोकांच्या मनास दुःख होत आहे. 'यावच्चंद्रदिवाकरौ' असे शब्द घालून केलेला जो तह तो काय नुसते बक्षीसपत्र आहे काय? म्हैसूरचा महाराजा तह मोडील तर खुद्द त्याला शिक्षा करा; परंतु परभूम्यपाहारतृष्णेपुढे ब्रिटिश राष्ट्राने तहाचे तह गुंडाळून ठेवावे म्हणजे आध्यात्मिक उन्नतीच्या उच्चपथावरून जड भौतिक अधोगतीत घसरत जाण्याप्रमाणे आहे.

राजकीय प्रकरणात प्रामाणिक व न्याय्यरीती हीच उत्तम नीती होय.

शेवटच्या वाक्याचा जबाब देताना आम्ही आमच्या गुणदोष विवेचकांच्या- मंडलिक यांच्या नजरेस एकच गोष्ट आणून देतो ती ही की या पुस्तकातील राजकीय प्रश्नावर ज्या स्वतंत्रपणे व ज्या निर्भीडपणे ग्रंथकाराने चर्चा केली आहे, ती स्वतंत्रता व तो निर्भीडपणाच त्याची खात्री करून देईल की, ब्रिटिश राज्य हे प्रामाणिक आहे व न्यायी आहे. त्यांच्या हातून चुका झाल्या असल्या तरी केवळ संस्थानिकांशी वागताना सरते शेवटी एका भूम्यपाहारतृष्णेचे प्राबल्य चालू देणार नाही. (टाइम्स ऑफ इंडिया, २३.११.६६)

आपल्या देशाच्या हितानहितासंबंधी प्रश्नांवर हिंदी लोक काय म्हणतात ते ऐकण्यास आम्हास नेहमीच आनंद होत असतो; म्हणून आम्ही मंडलिक यांच्या पुस्तकाचे प्रेमाने स्वागत करतो.

दत्तकाची संस्था ही अगदी धर्मभोळेपणाची आहे त्यात अर्थ नाही. असे डलहौसीसारख्या सुज्ञ राजकारणी पुरुषास वाटत होते तसेच दत्तक पुत्र हा औरसपुत्राप्रमाणेच गुणावह आहे अशी हिंदूची भक्ती आहे व तो येण्याची निपुत्रकांवर सक्ती आहे असे मॅन्गल्स सारख्यासही कळत नाही. मॅन्गल्स् म्हणतात, 'दत्तकपुत्र हिंदी राजांस घेण्याचा हक्क आहे. श्राद्धपक्ष करताना सव्यापसव्य करीत बसून राजाची खाजगी मालमत्ता पाहिजे तर त्या दत्तक पुत्राने घ्यावी; पण राज्य घेऊ नये. मॅन्गल्स हे आम्हा आंधळ्यांचे एक डोळे राजे आहेत. मोठ्या पदावर आरूढ आहेत. इंडिया काऊन्सिलचे सभासद आहेत. मोठे अनुभवी आहेत व म्हैसूर संस्थान खालसा करण्याच्या कामी त्यांनी दिलेली कारणे सरकारला सबळ वाटली.

या ग्रंथाने हिंदी लोकांचे खरे मत व शास्त्र कळून आले आहे. अद्यापही खड्यात पडण्याची वेळ टाळता येईल. (डेली न्यूज, १७.९.६६)

याशिवाय ज्या विद्वान व बड्या लोकांना पुस्तकाच्या प्रती पाठविल्या होत्या त्यांच्यापैकी काहींनी साभार स्वीकार केला. काहींनी शुभचिंतन केले व सर जॉर्ज क्लार्क म्हणाले की, विश्वनाथाची मते इष्ट अशा लोकांना मी समजावून सांगेन.

❍

संदर्भ टिपा -

१. Do unto others as you would be done by them हे बायबलमधील दहा आज्ञांचे सारभूत जे महातत्त्व आहे ते रावसाहेब नेहमी आपल्या लेखात वापरीत असत.

२. King never dies, long live the king.

३. हे एक वेळ जमेका बेटाचे गव्हर्नर होते. यांनी जे धोरण धैर्याने एका प्रसंगी स्वीकारले ते स्वीकारण्यात थोडी कसूर केली असती तर त्या बेटांतील सर्व गौरकाय मंडळींचे उच्चाटन तेथील लोकांनी केले असते.

❍❍❍

प्रकरण ३३

विश्वविद्यालय

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता ।
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना ॥
या ब्रह्माच्युतशंकरप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता ।
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापाहा ॥ १ ॥

कंपनी सरकारचे राज्य सुरू झाल्याबरोबर हिंदी लोकांना इंग्रजी शिक्षण द्यावे की न द्यावे हा मोठा प्रश्न ब्रिटिश मुत्सद्यांपुढे उभा राहिला. त्याचा निकाल त्यांनी केला नाही तोच इंग्रजी शिक्षणाच्या शाळा[१] मिशनऱ्यांनी कंपनीच्या मुलखात काढल्या होत्या; परंतु त्यांचा संबंध इंग्रजी विद्येच्या दानाशी जेवढा होता त्याहून ख्रिस्ती धर्मविषयक ज्ञानाच्या प्रसाराशी अधिक होता. परंतु पुढे मेकॉले साहेबांनी १८३५ सालात हिंदी लोकांना इंग्रजी शिक्षण देण्याचा आपला अभिप्राय स्पष्ट जाहीर केला व हिंदुस्थानच्या भावी कल्याणाचा बेत कायम केला. त्यांनी लिहिले की, इंग्रजी ज्ञानाने पुढील काळी इंग्रजी लोकसत्ताक संस्थांची मागणी हिंदी लोक करू लागतील असा संभव आहे. ते किती दिवसांनी ते सांगता येत नाही; पण तशी वेळ आली तर माघार घेण्याचा किंवा त्यांच्या मागण्यांचा अव्हेर करण्याचा मी प्रयत्न करणार नाही. अशी वेळ केव्हाही येवो; पण ती ज्या दिवशी येईल तो दिवस इंग्लंडच्या इतिहासातील सर्वात मोठ्या गौरवाचा होय.[२]

जशी जशी शिक्षणाने हिंदी लोकांच्या अंगी स्वतः राज्य चालवून स्वतः रक्षण करण्याची योग्यता वाढेल तशी तशी इंग्रज लोकांनी त्यांच्यावरील सत्ता हळू हळू काढून, त्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावे लागले तर देण्याची त्यांच्या मनाची तयारी आहे असे आगाऊ दाखविल्याबद्दल मेकॉले साहेबांचा धन्यवाद लोक अद्यापि गातात. लॉर्ड वुइल्यम बेंटिंग यांचेही मत इंग्रजी भाषा हिंदी लोकांस शिकवावी असे होते. सार्वजनिक शिक्षणाची खाती पुष्कळ ठिकाणी काढावी व प्रत्येक इलाख्यात विश्वविद्यालयांची स्थापना करावी व उच्च शिक्षणाकरता सरकारी कॉलेज काढावी व शिक्षकवर्ग उत्पन्न करण्याकरता ट्रेनिंग कॉलेज काढावी व खाजगी शिक्षण संस्थांना द्रव्यसाहाय्य करावे इत्यादी

विचार कंपनी सरकारच्या अमलातच १८५४ सालात घाटू लागले व विश्वविद्यालयाची स्थापना १८५७ साली अमलात आली.

विश्वविद्यालयांच्या स्थापनेचा मुख्य उद्देश उदार शिक्षणाचा प्रसार होय. वाङ्मय, शास्त्रे, कला इत्यादी ज्ञानाच्या भिन्न भिन्न शाखात प्राविण्य संपादन केलेल्या तरुणांच्या परीक्षा घेऊन ज्ञानोचित पदवी दान करून त्यांची मान्यता करणे हा एक ज्ञानप्रसाराचा विश्वविद्यालयाने स्वीकारलेला मार्ग होय. ही इंग्रजी संस्था सर्वांस पूज्य वाटते. हिचे स्थान मन पवित्र करते. तेथे जातीचा विरोध नाही. धर्माचे बंड नाही. देशकालकृत भेद संभवत नाही. येथे फक्त विद्यादेवीचे भक्त विद्येची सेवा करण्यात गढलेले असतात. ही विश्वविद्यालयाची कल्पनाच मनात आदर उत्पन्न करणारी आहे. अशा विश्वविद्यालयाची स्थापना कंपनी सरकारच्या राज्यातच बंडाचा उद्भव झाला होता व सर्व हिंदुस्थान शोकग्रस्त झाले होते तरी झाली होती; यावरून कंपनीचे राज्य चालविणारे लोक किती उदार होते ते दिसून येत आहे. नामदार एल्फिन्स्टन हे त्या वेळचे मुंबईचे गव्हर्नर स्वतः कोणत्याही विलायतच्या कॉलेजातून बाहेर पडलेले नव्हते; तथापि कॉलेजांस आश्रय देणारी विश्वविद्यालयाची संस्था ते निर्माण करू शकले इतके त्यांचे बुद्धिसामर्थ्य व संघटनाचातुर्य होते.

या ॲक्टाप्रमाणे नेमणुका झाल्या त्या -

चान्सलर : नामदार एल्फिन्स्टन साहेब मुंबईचे गव्हर्नर

फेलोंच्या वर्गात : मुंबईचे सरन्यायाधीश, मुंबईचे लॉर्ड बिशप, काही काऊन्सिलचे सभासद, शिक्षण खात्याचे डायरेक्टर, प्रसिद्ध कॉलेजातील मुख्याध्यापक, शिवाय डॉ. वुइल्सन सारखे बरेच विद्वान इंग्रज लोक होते.

काही हिंदी लोक होते त्यात सर जमशेटजी जीजीभाई, जगन्नाथ शंकरशेट, भाऊ दाजी व महम्मद अली रोगे, मुंबईचे काझी असे होते.

चान्सलर, व्हाइस चान्सलर व फेलोज मिळून जो संघ होतो त्याला सेनेट म्हणतात.

विद्येच्या ज्या निरनिराळ्या वैद्यक, कला, रसायनशास्त्र, कायदा, गणित इ. शाखा आहेत त्या शाखांची व्यवस्था करण्यास पोट मंडळे नेमलेली असतात. ज्याच्या त्याच्या ज्ञानाप्रमाणे प्रत्येक फेलोचा कोठल्या नाही. कोठल्यातरी पोट मंडळात समावेश करण्यात येतो. या पोट मंडळाचे सभासद आपसात निवडणूक करून प्रतिनिधी निवडतात त्यांना सिंडिक म्हणतात. शिवाय काही सिंडिक, सिनेट ही सभा निवडते व त्यांच्या सभेस सिंडिकेट म्हणतात. विश्वविद्यालयाचे काम सुरळीत चालण्यास नियम, कार्यक्रम वगैरे करण्याचा अधिकार सेनेटच्या सभेकडे असतो. शेवटचा निर्णय या सभेकडे असतो. सेनटने केलेल्या नियमांची अंमलबजावणी करून विश्वविद्यालयाचा कारभार करण्याचे काम सिंडिकेटकडे आहे. तो कारभार रजिस्ट्रारमार्फत ही सभा करते. सिंडिकेट सभा दर महिन्याच्या शुक्रवारी कामकाजाकरता भरते व सिनेटही वर्षातून ८१० वेळा भरते. प्रत्येक विद्याशाखेचे सभासद आपला आपण मुख्य निवडतात. त्यास डीन म्हणतात. प्रथम फेलो, मग सिंडीक, मग डीन अशा मानाच्या पायऱ्या आहेत. त्याच्यावर व्हॉईस चान्सेलर व सर्वांत मुख्य चान्सेलर हा मान फक्त इलाख्याच्या गव्हर्नरासच मिळतो. १८६२ साली रावसाहेब प्रथम

विश्वविद्यालयाचे फेलो नेमले गेले. ललितकला, कायदा व सिव्हिल इंजिनिअरींग या शाखांच्या पोटमंडळाचे रावसाहेब सभासद होते. फेलो नेमले जाण्याच्या अगोदरच कॉलेजातील पहिल्या परीक्षेत त्यांना १८६१ मध्ये मराठीचे परीक्षक नेमले होते. मुशाहिरा १०० रुपये मिळाले. बरोबर मि. कॅन्डी हे होते. पुढे पहिली बी.ए. व दुसरी बी.ए. या परीक्षांच्या १८६२ व १८६३ सालच्या अभ्यासक्रमांत कोणती मराठी व गुजराती पुस्तके नेमावी हे ठरविण्याचे काम रावसाहेब व डॉ. भाऊ या दोघांकडे सोपविले होते. १८६२ साली पुन्हा त्यांना मराठी व सिंधी या दोन भाषांचे परीक्षक नेमण्यात आले. १८६५ साली त्यांना मॅट्रिकच्या परीक्षेत परीक्षक नेमले होते. परीक्षक या नात्याने त्यांचे वर्तन फार कडक असे. कोणी उमेदवार भेटावयास आला म्हणजे म्हणत, "उमेदवाराने उत्तरे देण्यात चपलता व कुशलता दाखवावी. व्यर्थ दुसऱ्यास भेटण्यात काळाचा अपव्यय करू नये."

१८६८ साली त्यांना एलएल. बी.च्या परीक्षेत पहिल्याने परीक्षक नेमले. त्यावेळेस १३.४.६८ रोजी बाळ मंगेश वागळे यांनी त्यांना पत्र लिहिले ते असे, "तुम्हाला, तुमच्या मोठ्या बुद्धिमत्तेला व हिंदुधर्मशास्त्राच्या तुमच्या पूर्ण ज्ञानाला दिलेला हा मान मी फार मोठा समजतो."

हा मान त्यांना १८६८ पासून १५ वेळा मिळाला. परीक्षक या नात्याने त्यांचे वर्तन अगदी निःपक्षपाती असे. असे सांगतात की प्रसिद्ध हायकोर्ट वकील दाजी आबाजी खरे व त्यांचे सहाध्यायी (सर) नारायणराव चंदावरकर हे दोघे रावसाहेब परीक्षक असता एलएल. बी.च्या परीक्षेस बसले होते. कागद तपासल्यावर रावसाहेब पाहतात तो दोघांना सारखे गुण मिळालेले! हिंदू लॉ हा परीक्षेचा विषय होता. बक्षीस कोणाला द्यावे याचा विचार पडला. तेव्हा पुन्हा उत्तरे वाचून पाहता फरक असा दिसून आला की (न्या.) चंदावरकर यांनी आधार म्हणून स्मृतिवाक्ये लिहिली होती. हे अधिक विद्वत्तेचे लक्षण होते. तेवढ्यावरून बक्षीस चंदावरकर यांना देण्याचे रावसाहेबांनी ठरवले.

एका साली एम. ए. च्या परीक्षेला एक बुद्धिमान विद्यार्थी बसला होता. पर्शियन भाषेत भाषांतर करण्यास काही ओळी दिलेल्या होत्या. त्या भाषांतरापैकी मधल्या भागाचे भाषांतर ज्या कागदावर त्याने केले होते तो कागद त्याच्या हातून सर्व कागद एकत्र बांधताना गळाला होता म्हणून, अथवा कसातरी नाहीसा झाला होता. परीक्षकाने ५० पैकी ५ गुण दिले होते. हे प्रकरण रावसाहेबांकडे कागद सांडल्याची शंका येऊन निर्णयार्थ आले होते. शिक्षणविषयक संस्थांशी अगदी संबंध नसलेल्या एका अरबी व पर्शियन या दोन्ही भाषेत प्रवीण असलेल्या अशा गृहस्थाचे साहाय्य रावसाहेबांनी घेतले होते. तपास करत त्यांना आढळले की दोनतृतीयांश ओळींचे त्याने केलेले भाषांतर श्रेष्ठ दर्जाचे होते. शेवटल्या उपलब्ध पानावरील वाक्यांशाने मधल्या म्हणजे सांडलेल्या पानावरील मजकूर पुरा केलेला होता. त्यावरून त्याने समग्र भाषांतर केले होते व उपलब्ध असलेले भाषांतर २५ गुण देण्याच्या लायकीचे होते असे ठरविले व त्या विद्यार्थ्यास त्या विषयात पास धरण्यास हरकत नाही असे विश्वविद्यालयाचे रजिस्ट्रार यांना कळविले.

विश्वविद्यालयाचा फेलो नेमला जाणे हा मोठा मान आहे. हा मान कोणास द्यावा या विषयांचे मत रावसाहेबांनी करून ठेवलेल्या फेलो नेमण्यास लायक अशा मनुष्यांच्या यादीवरून समजते. त्यात तीन प्रकारच्या मनुष्यांना जागा होती. १. फार विद्वान, २. साधारणपणे विद्वान; परंतु शाळा खात्यात

जन्म घालविल्यामुळे शिक्षणविषयक फार अनुभव मिळवलेले व ३. स्वत: विद्वान नसून शिक्षणाचे अत्यंत पक्षपाती.[३]

प्रथम मुंबई विश्वविद्यालयाची स्थापना झाली त्यावेळी मॅट्रिक्युलेशनपासून बी.ए. च्या परीक्षेपर्यंत मराठी, गुजराती इत्यादी देशी भाषांचा प्रवेश सर्व अभ्यासक्रमात झालेला होता. एम.ए. च्या परीक्षेकरता मात्र संस्कृत किंवा लॅटिन शिकावे लागे.

१८६२ साली देशी भाषास विश्वविद्यालयातून अर्धचंद्र देण्याचा प्रयत्न झाला तेव्हा तसे करण्यास पुढील कारणे एकाने दिली होती- "मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत देशी भाषांची जी परीक्षा होते, ती नीट होते व त्यात काही परीक्षकांना कुशलता दाखविता येते. पण पुढे काय? पुढल्या परीक्षेत नेमण्यासारखी पुस्तके कोठे आहेत? आहेत ती येणेप्रमाणे.

१. मॉरलक्लॉसबुक (गुजराती व मराठी या दोन भाषांत याचे भाषांतर होऊन १५ वर्षे झाली आहेत.)
२. अनेक विद्यामूलतत्त्व
३. कोलंबसाचे चरित्र (याचे भाषांतर होऊन १५ वर्षे झाली आहेत.)
४. विद्येचे उद्देश, लाभ व संतोष (हे पुस्तक छापून ३० वर्षे झाली आहेत.)
५. एल्फिन्स्टनकृत इतिहासाचे भाषांतर (हे प्रसिद्ध होऊन दोन वर्षे झाली आहेत.)
   चरित्र निरूपण- हे छापून दहा वर्षे झाली. (फक्त गुजरातीत)
६. मराठी सहावे पुस्तक.
७. मराठी कवींचे वर्णन अथवा नवनीत (हे छापून १/२ वर्ष झाले आहे.)
८. बालमित्र (हे छापून ३० वर्षे झाली आहेत.)
९. मराठी सातवे पुस्तक
१०. निबंधमाला (बक्षिसांचे निबंध.)

ही पुस्तके पाहा व जर ऑक्सफर्ड किंवा केंब्रिज येथील विश्वविद्यालयातील वरील परीक्षेत राक्षसास मारणारा जॅक हे पुस्तक जर अभ्यासक्रमात नेमले असते तर त्यास तुम्ही काय म्हटले असतेत ते सांगा! असली पुस्तके येथे अभ्यासक्रमात ठेवून संस्कृत व लॅटीन यांची जागा अडवून ठेवण्यासारखे आहे. नाही म्हणावयाला तुकाराम व रामदास या कवींच्या ग्रंथांचे अवलोकन बी.ए. झाल्यावरसुद्धा करता येईल."

"मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेत देशी भाषात नापास होणारे विद्यार्थी पुष्कळ सापडतात; पण वरच्या एम. ए. च्या परीक्षेत नापास होणारे फार थोडे व बी.ए. च्या परीक्षेत नापास होणारा एखाददुसराच म्हणून देशी भाषा काढून त्यांच्या ऐवजी संस्कृत व लॅटिन या भाषा शिकविल्या जाव्या." अशी सूचना त्याने केली होती. त्या संबंधी सर्व कागदपत्र रावसाहेबांकडे आले होते.

देशी भाषांच्या उच्चाटणाच्या विरुद्ध रावसाहेब होते. स्वमताच्या पुष्ट्यर्थ त्यांनी कारणे दिली होती त्यांचा सारांश असा आहे-

"असल्या महत्त्वाच्या विषयाचा विचार करताना 'ऑक्सफर्ड व केंब्रिज' या बड्या नावाचे वजन मनावर पडू देता कामा नये. ग्रीक व लॅटीन यांचा प्रवेश तेथे होण्यास कारणे निराळी आहेत. ती १. सत्ताभिमान व २. ख्रिस्ती धर्मज्ञानास आश्रय दिल्याबद्दल या भाषाबद्दल मूढविश्वासमूलक पूज्य बुद्धी. अगोदरच हिंदी विद्यार्थ्यांना ग्रीक व लॅटीन या भाषांइतकी कठीण भाषा जी इंग्रजी तिचा अभ्यास करावा लागतो. म्हणून इंग्रजी भाषा ग्रीक व लॅटीन या भाषांच्या ऐवजी होईल व देशी भाषांचा अभ्यास चौकस रीतीने केला तर तोही कठीणच होईल."

"पेशव्यांना जर पुण्यास मराठी विश्वविद्यालय स्थापण्याचा प्रसंग आला असता तर संस्कृत भाषेचा प्रवेश तेथे सजला असता; परंतु येथून देशी भाषांचे निष्कासन करणे म्हणजे इंग्लंडमधील विश्वविद्यालयांतून इंग्रजी भाषेचेच निष्कासन करण्यासारखे आहे. मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झालेल्या मुलाचे संस्कृत बेताचे असल्यामुळे पुढे तो मराठीचा तिरस्कारच करू लागेल. वर निर्दिष्ट केलेल्या पुस्तकातील काही १५ वर्षांची जुनी आहेत व काही ३० वर्षांची आहेत. सरकारी बुक डेपोने मराठी देशी पुस्तकांची अनन्यहार्य मालकी घेतली आहे तिचा परिणाम याबाबतीत झालेला दिसत आहे. काही प्रमाणभूत होतील असे ग्रंथ लिहिण्याचे काम गोविंद विठ्ठल महाजन ऊर्फ भाऊ महाजन यांनी हाती घेतले होते. ब्रिटिश अंमल सुरू होऊन आता ४० वर्षे होऊन गेली. जुन्या तऱ्हेच्या छापखान्यातून पुस्तके निघू शकत नव्हती. शकली तर जुनी चरित्रे, बखरी व काशीराव यांच्या हकिगतीसारखे ग्रंथ होते. पंचतंत्र, विदुरनीती, विक्रमचरित्र इ. पुस्तके शिक्षणखात्याच्या अगदी आरंभी आरंभ छापून प्रसिद्ध झालेली आहेत."

"सुंदर भाषेत लिहिलेली पुस्तके पाहिजे असतील तर बालमित्र व इसापनीती ही आहेत. यांची भाषाशैली साधी, सुंदर व तेजस्वी आहे. अद्यापपर्यंत या गुणांवर दुसऱ्या कोणत्याही पुस्तकाने ताण केली नाही व इतक्यात करील असे मला वाटत नाही. इतर मराठी गद्य अगदी नुकतेच जन्मास आलेले अतःएव नवीन आहे म्हणून ते त्याज्य आहे. त्यास उत्तर असे आहे की, ते काही काळाने जुने होईल. जर जुने ग्रंथ दुसरे पाहिजे असतील तर कोठल्याही विश्वविद्यालयापेक्षा जुने ग्रंथ येथे उपलब्ध आहेत."

"देशी भाषांतील गद्य ग्रंथाची निंदा करताना जे संस्कृत ग्रंथ कॉलेजात शिकवतात ते गद्यग्रंथ नसून काव्यग्रंथ आहेत ही गोष्ट हे निंदक विसरतात. म्हणून देशी भाषांचे उच्चाटन केल्यापासून निर्भेळ हितच होईल असे अजून सिद्ध झाले नाही. असेही पुन्हा सांगण्यात येते की, देशी भाषा पुढे करता पण त्या भाषांतील ग्रंथांतील विचार मूळ संस्कृत भाषांतून रचना घेतलेले आहेत? खरे आहे. पण ज्ञानेश्वरी पंडितांना समजत नाही, मोरोपंत व वामन पंडित यांनी मराठी लिहिताना संस्कृतावर वरात केली आहे. संस्कृतज्ञ महान शास्त्री मराठीत नैपुण्य दाखवीत नाहीत. कॅन्डी साहेबांच्या पंडितास मराठीचा चौकस रीतीने अभ्यास करावा लागला! मराठी भाषेचे संवर्धन अजून करणे आहे." असे सांगून रावसाहेब पुढे म्हणाले.

“गृहस्थ हो! जी भाषा इंग्रजी भाषेइतकीच जुनी आहे, जी अभ्यासनिभृत विद्यार्थ्यांची लालसा पुरवील अथवा व्यवसायी मनुष्याच्या सर्व व्यवहारास पुरा पडेल इतका जिचा शब्दसंचय आहे, आपणास माहीत आहे अशा कोणत्याही भाषेइतकी भावी उत्कर्षाची जीत लक्षणे दिसत आहेत ती भाषा आज श्रेष्ठपदास पावलेल्या संस्कृत भाषेच्या निनाद युक्त गौरवास व अटलँटिक महासागराच्या पलीकडील अन्यछिद्रलब्धावकाश परंपरेतून जन्म पावलेल्या प्रचारास बळ देण्याचे ठरवून तिचा घात करण्याचे तुमचे हातात आहे! म्हणून काय करावे ते तुमच्या सुविचारसिद्ध मतावर सोपवितो!”

शेवटी सभेत जेव्हा विषय निघाला त्यावेळेस त्यांनी जे भाषण केले त्याचा सारांश खाली दिल्याप्रमाणे आहे -

“मी मि. वेस्ट यांच्या ठरावास आनंदाने पुष्टी देत आहे. विश्वविद्यालयातून देशी भाषांचे पूर्ण उच्चाटन झाल्यावर जी उणीव उत्पन्न होणार आहे ती भरून काढण्याचे काम संस्कृत व लॅटीन या भाषांचा प्रवेश अभ्यासक्रमात होऊ दिल्याने होणार नाही. हल्ली सुद्धा देशी भाषांच्या अभ्यासात इतकी हयगय होत आहे की, आपल्या समाजाचे विचार काय आहेत ते बरोबर समजून सांगण्यास हल्लीचे बरेच विद्यार्थी हे दुभाषी या नात्याने काम करण्यास असमर्थ आहेत असे मला दुःखाने म्हणावे लागते. विद्यार्थी देशी भाषात जे लिहितात व बोलतात ते धड इंग्रजी नाही व देशी भाषेतलेही नाही. मातृभाषेचे त्यांना परिपूर्ण ज्ञान नसते याचाच हा परिणाम आहे असे मी निःशंकपणे सांगतो. इलाख्याचे मुख्य ठिकाणी जी कॉलेज आहेत त्यांच्या भितींच्या आत देशी भाषास विद्यार्थी मज्जावच करतात. संस्कृतासारख्या चतुरस्र व महारंभरचन भाषांच्या अभ्यासाने बुद्धीचे सामर्थ्य वाढवून ती परिपूर्ण करता येते असे फायदे कितीही दाखविण्यात आले तरी मातृभाषेचे अपरिपक्व ज्ञान उगमाशी विद्यानदीचा प्रवाह गढूळ करील असे भय वाटत आहे.”

रावसाहेबांना यश आले नाही. युनिव्हर्सिटीच्या मंदिरातून मराठी भाषेची हकालपट्टी व दुष्यंताच्या दरबारातून शकुंतलेची हकालपट्टी यात पुष्कळ साम्य आहे. भेद एकच आहे तो हा की, तिला बाहेर निघून जाताना आपला वाली कोणी नाही म्हणून जितके अवघड वाटले तितके मराठीला विश्वविद्यालयाच्या मंदिरातून बाहेर जाताना वाटले नसेल, कारण तिला एक तरी वाली मिळाला होता.

वास्तविक पाहिले असता असे दिसते की, जे लोक आज जिवंत आहेत त्यांची सजीव भाषा सोडून स्मतिगत झालेल्या लोकांची मृत भाषा शिकवणे हे मागे पाऊल टाकण्यासारखे आहे. संस्कृत व लॅटीन भाषा उत्तम आहेत. त्यांना उत्तेजन देणे निराळे व देशी भाषांच्या डोक्यावर घाव घालणे निराळे. पोटाकरता शिकल्या जाणाऱ्या इंग्रजी भाषेला भुरळलेले विद्यार्थी मातृभाषेचा अभ्यास कधीच करणार नाहीत. म्हणून देशी भाषांच्या उच्चाटनाबरोबर त्यांचा अभ्यास बंद झाला असे समजावयास हरकत नाही. संस्कृत भाषेला जागा मिळाली हे पण उत्तम झाले. त्यामध्ये सारस्वत उत्तम असल्यामुळे देशी भाषांना वळण लावण्याकरता तिची गरज आहे. नुसत्या इंग्रजीच्या ज्ञानाने गर्वित झालेल्या विद्यार्थ्यांच्या डोक्यात जुन्या संस्थांविषयी तुच्छता उत्पन्न होण्याची भीती संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाने नष्ट होईल यात संशय नाही. आपल्या कीर्तिमान पूर्वजांच्या बुद्धिमत्तेची कल्पना

बरोबर व्हावयास संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाशिवाय साधन नाही, म्हणून हल्ली देशी व संस्कृत या दोन्ही भाषांना विश्वविद्यालयात थारा मिळाला ही गोष्ट सर्वांत उत्तम झाली आहे.

यानंतर १८८५ साली फ्रेंच भाषेचा प्रवेश विश्वविद्यालयातील कॉलेजात होण्याचा प्रसंग आला होता. तेव्हा मि.वाय.एन. रानडे यांना रावसाहेबांनी पुढील पत्र लिहिले होते- श्रेष्ठवर्गीय भाषात फ्रेंच भाषेचा समावेश करण्याच्या मी विरुद्ध आहे व दुसऱ्या सिंडिकनी असाच अभिप्राय प्रदर्शित केला आहे. अजून ठराव पुढे आला नाही, म्हणून मराठीच्या भक्तांनी जर आपले म्हणणे नीटपणे निदर्शनास आणून दिले तर त्यांचे काम होईल. जे जे असल्या श्रेष्ठवर्गीय भाषांचे तर्फे म्हणता येईल त ते मराठीच्या तर्फे म्हणता येईल. (१२.४.१८८५)

डेक्कन कॉलेज

१८७६ साली डेक्कन कॉलेजातील विद्यार्थ्यांनी अशी ओरड केली की, त्या कॉलेजमधील दोन अध्यापक शिकविण्यास नालायक आहेत. हळू बोलतात व काय बोलतात ते समजत नाही. पुढे दाद मागून घेण्याकरता सर्वांनी वर्गात हजर राहवयाचे नाही असा कट केला. मुख्याध्यापकाने त्यांची खात्री करून दिली की वाटेल तेव्हा वाटेल त्यास वर्गातून गैरहजर राहता यायचे नाही. जरा समजूत पटल्यासारखे त्यांना वाटले; परंतु १९ व्या शतकाची पूर्ण छाप त्यांच्यावर पडली होती. त्यांनी सभा भरवून गव्हर्नर साहेबांचेकडे अर्ज करावयाचे ठरविले व दोन तृतीयांश विद्यार्थ्यांच्या सह्या घेऊन त्यांनी अर्ज पाठवूनसुद्धा दिला.

त्यांची आणखी तक्रार अशी होती की, मुंबई इलाख्यात दोन सरकारी आर्ट कॉलेज आहेत. एक एल्फिन्स्टन कॉलेज व दुसरे डेक्कन कॉलेज. पहिले श्रीमंताचे व दुसरे गरीबांचे. पहिल्यात प्रोफेसर चांगले असून त्यांची संख्या अधिक आहे. दुसऱ्यात प्रोफेसर थोडे, विषय थोडे व त्यांचे बुद्धिसामर्थ्य थोडे. यामुळे डेक्कन कॉलेजमधील मुले परीक्षेत पुष्कळ पास होत नाहीत, इत्यादी इत्यादी व पुढे काय होते त्याची वाट पाहत बसले. तेव्हा दोन दिवसातच त्यांना कळले की, बी.ए. च्या वर्गातील मुलगे मानाने वडिल म्हणून अधिक शहाणे त्यांना एक वर्षापर्यंत परीक्षेला बसण्याची बंदी झाली. बुद्धिला वर्षभर तांब लागण्याची वेळ आली. शिष्यवृत्ती मिळण्यास नालायक ठरले. मधल्या वर्गातले मुलगे शिष्यवृत्ती मिळण्यास १॥ वर्ष व तिसऱ्या वर्गातील मुलगे वर्षभर नालायक ठरले.

निनावी पत्रे लिहिण्यापेक्षा या मुलांनी आपले खरे मत अर्जात नमूद करून उघड उघड वर सह्या केल्या व माफीचा साक्षी कोणीही पुढे आला नाही व खवळलेल्या समुद्रात आम्ही सर्व एकाच होडीतून प्रवास करून सगळेच बुडू किंवा तरू अशी जूट दाखवली म्हणून याचा गुन्हा कमी योग्यतेचा आहे असे काही वृत्तपत्रास वाटले. विद्यार्थ्यांनी पुन्हा माफी अर्ज डायरेक्टर यांच्याकडे केला होता. त्यांच्या पालकांनीही केला; पण काही उपयोग झाला नाही. नंतर गव्हर्नर साहेबांकडे अर्ज गेले होते. गव्हर्नर साहेबांनी शिक्षा कमी केली. यांची शिक्षा कमी करण्यात रावसाहेबांचे अंग होते असे पुढील काशीनाथपंत तेलंग यांच्या दोन पत्रावरून दिसते. "या गरीब विद्यार्थ्यांचे तुम्ही

मध्ये पडल्यास काही तरी हित होईल. त्यांना किती काळजी लागून राहिली आहे त्याची कल्पना तुम्हाला येत असेलच. याच्या अगोदर मी तुम्हास याविषयी भेटलो नाही हा माझाच दोष आहे.''

गव्हर्नर साहेबांनी दया करून शिक्षा दीडवर्षावरून सहा महिन्यावर आणली. नंतर काशीनाथपंतांनी दुसरे पत्र रावसाहेबांना लिहिले ते -

''डायरेक्टर यांनी केलेली एक वर्षाची शिक्षा कमी करून बाकीची सहा महिन्यांची मुलांना भोगावयास ठेवण्यात आली; परंतु सहा महिन्यांची कमी शिक्षा भोगावयास पडली तरी, वर्ष फुकट जातेच, म्हणून शिक्षा कमी झाल्याने मुलांचा फायदा होत नाही, म्हणून एकवार आपण जी मुलांची कामगिरी केली ती तशीच पुन्हा एकवार करण्याची तुम्हास विनंती करीत आहे. वरील उपकार ज्या सद्गृहस्थाच्या अथवा सद्गृहस्थांच्या साहाय्याने तुम्ही केले त्याच्या अथवा त्यांच्या नजरेस वरील गोष्ट आणून द्यावी व निकाल जितका लवकर होईल तितका पाहिजे आहे इ.''

रावसाहेबांनी जी खटपट केली त्यावरून विद्यार्थीवर्गाबद्दल सहानुभूती रावसाहेबांच्या हृदयात किती वास करीत होती ते दिसून येत आहे.

पूर्वी मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेस बसण्यापूर्वी परीक्षेस बसणाऱ्या मुलांचे वय १६ असले पाहिजे असा नियम होता. त्या नियमाच्या विरुद्ध रावसाहेबांचे मत होते. ते म्हणाले, ''अशी वयाची इयत्ता ठरवणे म्हणजे मुलाच्या बौद्धिक सामर्थ्यावर बलात्कार करण्यासारखे आहे. तीक्ष्ण बुद्धीच्या कित्येक मुलांना आपले शिक्षण थांबवून धरावे लागले आहे. अशा मुलांना अगोदर कॉलेजमधील शिक्षण मिळू दिले असता पुढे जर त्यास विलायतेस अधिक शिकण्यास जायचे असेल तर फायदाच होईल.''

जर काही नवीन नियम करावयाचे झाले व तेणेकरून विद्यार्थ्यांचे असलेले हक्क हिरावून घेण्याने ते जर त्यांना (विद्यार्थ्यांस) बाधक होत असतील तर ते नियम गतकालापासून लागू करू नये. भाविकालसापेक्षच त्यांचा अंमल व्हावा असे रावसाहेब म्हणत असत. (१८.९.१८८२ चे रे. ब्लेक यांना पत्र)

१८७३ पासून १८८८ पर्यंत त्यांना लॉचे सिंडिक निवडण्यात आले होते. बोर्ड ऑफ अकाउंट्सचे सभासद नेमले होते. १८८९ साली रावसाहेबांना डीन निवडण्यात आले होते. हा मोठा मान हिंदी गृहस्थांस प्रथम देण्यात आला होता.

आजपर्यंतची स्मारके हिंदी लोक आपली आपण करून ठेवत असत. इंग्रजी शिक्षणाबरोबर लोकांनी स्मारके करण्याची पद्धत नवीनच या देशात सुरू झाली आहे; परंतु तशी स्मारके ज्याचे स्मारक करावयाचे त्याच्या मृत्यूनंतरच करण्याची वहिवाट आहे. या वेळी रावसाहेबांच्या मित्रांना व इतर चाहत्यांना त्यांच्या गुणावर असलेल्या प्रेमाला ऊत येऊन त्यांच्या हयातीतच त्यांचे स्मारक करण्याचे ठरवले.

त्यांची एक सभा पेटिट हॉलमध्ये भरली होती. त्या सभेचे अध्यक्ष सर दिनशा माणकजी पेटिट यांनी भाषण केले. त्यात रावसाहेबांच्या विषयी त्यांनी खालील प्रशंसापर उद्गार काढले. ''मनुष्य हयात असून सार्वजनिक हिताची कामे करण्यात गुंतला आहे तोच त्याची स्मृती राखण्याकरता

एखादे स्मारक कृत्य करावे हे अकालिक होय असे कधी काही लोक म्हणतात. माझ्या स्वत:विषयी विचाराल तर माझे मत तसे नाही; आणि माझी अशी खात्री आहे की तुमचेही कोणाचे तसे नाही. जी जी सार्वजनिक हिताची गोष्ट करावयाची निघेल त्यात त्यात रावसाहेब गेल्या तीस वर्षे सक्रिय भाग घेत आले आहेत. आणखी तेवढ्या अवधीत त्यांनी पुष्कळ यश संपादन केले असे खात्रीने म्हणता येते. ते जन्मभर लोकांच्या व सरकारच्या विश्वासास पात्र झाले आहेत व दोघांविषयी आपले कर्तव्य यशस्वी रीतीने करताना त्यांनी वर्णनीय बुद्धी सामर्थ्य व स्वतंत्रतेचा बाणा दाखविला आहे.''

''या नगरीतील लोकांची व तशीच एकंदर देशाची सेवा जी यांनी केली आहे, ती अमोलिक आहे व तिच्याविषयी त्यांचा गौरव करणे अगदी युक्त आहे.''

नंतर वरजीवनदास माधवदास म्हणाले, ''आम्ही एतद्देशीय लोक रावसाहेबांना पुष्कळ वर्षे उत्तम शहाणे व यशस्वी कार्यकारी असे जे आमचे पुढारी आहेत त्यातील एक आहेत असे मानीत आलो आहोत व सर्व महत्त्वाच्या प्रसंगी त्यांचा उपदेश आम्ही घेत आलो आहोत. आपल्या देशबांधवांचे हित साधण्याकरता त्यांनी स्वहितनिरपेक्ष स्वार्थत्याग दाखविला आहे. + + + मुंबई म्युनिसीपालिटीच्या कामकाजात यांच्या वजनाने तिचे फार हित झाले आहे. ते साधण्याकरता स्वत:चा काय, काळ व कांचन याकडे त्यांनी मुळीच पाहिले नाही.'' स्मारकार्थ जमलेले पैसे विश्वविद्यालयाच्या स्वाधीन करून त्यातील व्याजातून त्यांचा आवडता विषय जो हिंदूधर्मशास्त्र त्यात प्राविण्य दाखवणाऱ्या विद्यार्थ्याला एक सुवर्णपदक देण्याचे ठरविण्यात आले. या स्मारकाचा उल्लेख करताना १८८८ साली जो पदवीदानाचा समारंभ झाला त्या प्रसंगी व्हाईस चॅन्सेलर या नात्याने सर रेमंड वेस्ट यांनी भाषण केले. त्याचा सारांशः राजकीय बाबतीत अथवा सामाजिक बाबतीत अथवा दुसऱ्या एखाद्या बाबतीत चळवळ करण्याची जी दिशा रावसाहेबांनी पत्करली होती तिच्याविषयी भिन्न लोकांची भिन्न मते असतील; परंतु या विश्वविद्यालयात हे शिक्षणाचे संवर्धक, मोठ्या भक्तीने व इमानाने त्याचे साहाय्यकर्ते आहेत असे प्रत्येकजण कबूल करील अशी माझी खात्री आहे. या कामी त्यांनी अविश्रांत श्रम घेऊन जी सेवा केली ती अखंड आहे व त्यांच्या कामाची अशी प्रशंसा लोकांकडून होत आहे व त्यांचे नाव विश्वविद्यालयासारख्या संस्थेच्या कागदपत्रांत सुवर्णाक्षरांनी लिहिले जात आहे हे पाहून जेवढे आम्हास सुख होत आहे त्याहून अधिक सुख दुसऱ्या कशाहूनही होणे शक्य नाही. आमच्या या संस्थेतील जी उत्तम व सर्वांत योग्य अशी माणसे होऊन गेली त्यांच्या नावाप्रमाणे यांचे नाव सुप्रतिष्ठित होईल. यांच्या अंगी सलपिशस, व्हेरो व मसीनास या प्रत्येकाचे गुण व सर्वत्रांची कीर्ती एकवटलेली आहे.

विश्वविद्यालयातील तर्कबद्ध वाक्प्रसारिणी मंडळी

(University Dialectic Society)

वरील मंडळीचे मोठे मोठे विद्वान लोक सभासद असत. त्या सभेचा सभासद होण्याचा मान रावसाहेबांना २९.६.१८८२ रोजी मिळाला होता. या मंडळीतील वादविवाद पार्लमेंट सभेच्या धर्तीवर होत असत. विषय फार महत्त्वाचे असत व वक्ते फार विद्वान असत. मासल्याकरता काही खाली दिले आहेत.

वक्ता : मि. फाक्स विषय : इंग्रजांचे परराष्ट्रीय धोरण कोणच्या तत्त्वावर निश्चित करण्यात यावे?

वक्ता : विषय : राजपक्ष व प्रजापक्ष यांचे संमिश्रण इष्ट आहे काय? असेल तर शक्य आहे काय?

वक्ता : मि. के. विषय : इजिप्त

वक्ता : मि. के. विषय : स्थानिक स्वराज्याच्या अधिकारप्राप्तीपासून हिंदुस्थानाचा फायदा होणार काय?

वक्ता : न्या.मि. वेस्ट विषय : हिंदी लोकांना निःशस्त्र ठेवण्याची नीती इष्ट आहे काय?

वक्ता : मि. पिंकर्टन विषय : खुला व्यापार हिंदुस्थानास हितावह आहे काय?

शिक्षण कमिशन

१८८२ साली सरकारने शिक्षण कमिशन बसविले होते. "मुंबई शहरात लोकांत असलेली तुमची प्रतिष्ठा, पश्चिम हिंदुस्थानातील शिक्षण खात्यातील व सार्वजनिक कामातील तुमचा मोठा अनुभव लक्षात घेता तुमच्या साक्षीने कमिशनास फार मदत होईल व देशाचे कल्याण होईल असे आम्हास वाटत आहे." असे मि. ली. वार्नर यांनी अगोदर रावसाहेबांना पत्र लिहिले होते व कमिशनने काय प्रश्न विचारवयाचे ते ठरविलेले होते; पण त्याशिवाय जर रावसाहेबांना आणखी काही प्रश्न विचारावे व त्याच्यावर लोकांचे अभिप्राय घ्यावे असे वाटत असेल तर ते प्रश्न सुचवावे अशीही विनंती त्यांत केली होती व आगाऊ काही प्रश्नांवर चर्चा करण्याकरता रावसाहेबांच्या घरी भेटीकरता वेळ नेमून घेतली होती.

या कमिशनचे सभासद खाली दिल्याप्रमाणे होते. नामदार हन्टर सी. आय. ई. एलएल. डी. अध्यक्ष. एच. पी. जेकब एस्क्वायर, डब्ल्यू स्कूनर, एस्क्वायर, एम्. ए. आय. सी. एस., का. त्रिं. तेलंग एस्कायर एम्. ए. एलएल. बी. ॲडव्होकेट, यांच्यापुढे प्रोफेसर वर्डस्वर्थ, बद्रद्दीन तय्यबजी, नवरोजी फर्दुनजी, गोकुळदास पारख, काझी शाबुद्दीन, मि. जाईल्स, म. मो. कुंटे वगैरे विद्वान मंडळीच्या साक्षी झाल्या होत्या. मुंबईचे लॉर्ड बिशप यांनी लेखी टिपण पाठवून दिले होते. पुढे मुंबईस कमिशन आले तेव्हा यांच्या साक्षीकरता नेमलेल्या दिवशी रावसाहेबांना दुसरी कामे असल्यामुळे त्यांनी आपली उत्तरे छापून सादर केली होती.

कमिशनचे प्रश्न व रावसाहेबांची उत्तरे यांचा सारांश :

प्रश्न : १. हिंदुस्थानात लोकांना जे शिक्षण देण्यात येते त्याविषयी जी तुमची मते बनली आहेत ती तशी बनण्यास संधी कशी मिळत गेली?

उत्तर : माझा या देशातील शिक्षणाशी संबंध आज ३४ वर्षांचा आहे. एल्फिन्स्टन ट्यूटच्या कॉलेजमध्ये व शाळेमध्ये मी दोन वर्षांपर्यंत रोज दिवसार्धापुरता शिक्षक होतो व एक बिगारी इयत्तेवर मानाचा शिक्षक होतो व तसाच मुलींच्या शाळेचा सुपरींटेंडेंट होतो. कराचीस शिंदी नॉर्मल क्लास पहिल्याने निघाला त्यात मानाचा पहिला शिक्षक होतो. सिंधमध्ये पॉलिटिकल खात्यात सर

बार्टल फ्रियर यांच्या हाताखाली काही दिवस व काही दिवस सर ली. जे. जेकब यांच्या हाताखाली असता, सिंध व कच्छ येथील गावठी शाळा तपासल्या होत्या. जिल्हा ठाणे व कुलाबा व मुंबई शहर येथील सरकारी शाळांचा मी ६ वर्षेपर्यंत व्हिजिटर होतो. मुंबईस गव्हर्नमेंट डेपोचा काही वर्षे मी क्युरेटर होतो. मला मुंबई युनिव्हर्सिटीने बरीच वर्षे परीक्षक नेमले होते. १८६२ सालापासून त्या युनिव्हर्सिटीचा फेलो आहे. १८७३-७४ साली कायद्याचा सिंडिक होतो. उत्तर हिंदुस्थानात व अन्यत्र प्रवास करताना तेथील शिक्षण संस्थांचे निरीक्षण बारकाईने मी केले आहे.

प्रश्नांत घातलेल्या एज्युकेशन या शब्दाचा अर्थ अनिश्चित आहे. तो स्पष्ट केला पाहिजे म्हणजे माझे म्हणणे काय आहे ते समजण्यास बरे पडेल.

शाळेमध्ये जे (इंन्स्ट्रक्शन) विद्यादान करण्यात म्हणजे देण्यात येते त्यावरून आम्हास काही (एज्युकेशनची) शिक्षणाची प्राप्ती होते. म्हणजे विद्यादान व शिक्षण हे दोन्ही शब्द निराळे आहेत, असे ध्यानात ठेवले पाहिजे. शिक्षण म्हणजे अंदाजाने म्हणता सवयी जोडवणे, मनुष्याच्या नैतिक व बौद्धिक बलाचा उत्कर्ष करणे अथवा दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे मनुष्याला पुरुषार्थक्षम करणे. शारीरिक व मानसिक बलाचा (आत्मा, मन व बुद्धी यांचा) शक्य तेवढा विकास करण्याचे सामर्थ्य त्याच्या अंगी आणणे. हे कार्य स्वत: चांगले उदाहरण घालून व शांतपणे वळण लावल्याने साधते. (एज्युकेशनचे) शिक्षणाचे उत्तम परिणाम हाती लागावयास सतत सोत्साह उद्योग करावा लागतो. शिक्षणाला प्रारंभ मुलगा पाळण्यात असतानाच होतो. मनुष्याच्या बुद्धीची पूर्ण वाढ होण्यास गृहशिक्षणाची आवश्यकता आहे. वर्ग सुटताच शाळेत लागणारी शिस्त थांबते. पुढे कॉलेजात गेल्यावर प्रोफेसराच्या खोलीबाहेर मुलगा आला की थांबते. याचमुळे पुष्कळ दोष उत्पन्न झाले आहेत व ते लपवून काही उपयोग नाही. शिक्षणाचे निर्दोष कार्य पहिल्या काळी प्रो. हार्कनेस व पॅटन यांनी केले व आताच्या काळी प्रो. वर्डस्वर्थ करीत आहेत. पहिल्या काळी हार्कनेस व पॅटन यासारखे प्रोफेसर (गुरू) मिळत असत. ते स्वत: एल्फिन्स्टन साहेबांनी निवडून आणले होते. आता मि. वेस्ट म्हणतात तसे प्रोफेसर वर प्रोफेसर मिळतात! कसले? हा प्रश्न दुय्यम आहे.

मि. मिचेल म्हणतात, 'आता विद्यार्थ्यांना इंग्रजी बोलता-लिहिता येते व उद्धटपणा दाखविता येतो. असे का होणार नाही?'

मनुष्य हा सवयींचा केलेला आहे व ह्या सवयी गृहशिक्षणावर अवलंबून आहेत. ते जेथे नाही, तेथे त्याची उणीव कशानेही भरून येणार नाही. असे मी एज्युकेशन हा शब्द (इन्स्ट्रक्शन) विद्यादान शब्दाचा प्रतियोगी शब्द आहे असे मनात बाळगून बोलत आहे. हिंदी लोकांच्या शिक्षणावर ज्या कित्येक गोष्टींचा परिणाम होतो, त्यातीलच सरकार ज्या गोष्टी करते, त्या आहेत. कारण त्या गोष्टींनी चांगले किंवा वाईट उदाहरण घालून देता येते. उदाहरणार्थ, लक्ष्मीशास्त्राचे कायदे असे असे आहेत. ते सदैव मानले पाहिजेत. लोकांची कोणत्याही बाजारांत कोणत्याही वस्तूची मागणी व त्या वस्तूचा पुरवठा याविषयी जे नियम आहेत त्यात हात घातला असता काय अनर्थ होतात ते आम्हास एकीकडे शिकवले जाते व दुसरीकडे असे कायदे करण्यात येतात की, एका सपाट्यासरशी लोकांची पत नाहीशी होते. नैतिक व राजकीय स्थिती बदलते. असे प्रकार या देशाच्या दख्खन प्रांतात घडून येत आहेत.

याशिवाय सरकारी विद्याखात्यातील अधिकाऱ्यांना स्वत:च्या वर्तनानेही चांगले वाईट उदाहरण घालून देता येते. वरिष्ठांचे आपल्या हाताखालील लोकांशी वर्तन चांगले नसले तर सर्व विद्याज्ञान परिणामी नष्ट होते. उदाहरणार्थ, एखादा बी.ए. झालेला अथवा न झालेला एखादा हिंदी गृहस्थ विद्याखात्यातील आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याला भेटावयास जाताच तो त्यास आगाशीतून पाहताच विचारतो 'क्या मंगता है?' या वर्तनाने १० शाळा घालून जे हित व्हावयाचे तेवढे नष्ट होते. ह्या उदाहरणाने त्या गृहस्थाचा स्वभावही तसाच बनतो व या रीतीने, परंपरेने साऱ्या विद्याखात्याची शिस्त बिघडते.

प्रश्न : २. तुमच्या इलाख्यांतील प्राथमिक शिक्षणाची व्यवस्था चांगल्या पायावर स्थापित झाली आहे व समाजाला ज्या तऱ्हेच्या शिक्षणाची उणीव भासू लागली आहे, त्या तऱ्हेचे शिक्षण देण्यास तिच्या अंगी कुवत आली आहे की नाही? शिक्षण पद्धतीत कोणती सुधारणा पाहिजे ते सुचवू शकाल काय?

उत्तर : नाही. त्या गोष्टीस बरेच दिवस लागतील. प्राथमिक शिक्षणकार्य लोकांनी आपले आपणच केले पाहिजे. १८५५ साली शिक्षणाची व्यवस्था करण्यास लोकांची (बोर्ड ऑफ एज्युकेशन नावाची) पंच कमिटी होती ती रद्द करण्यात आली. ही चूक झाली. शाळामास्तरांचे वजन नष्ट झाले आहे. विद्याखाते म्हणजे एक यंत्रच झाले आहे. तपासणी करणाऱ्यांची संख्या वाढली आहे. पत्रव्यवहार व कोष्टके वाढली आहेत. गावोगावच्या शाळांत पंच नाहीसे झाले आहेत.

प्राथमिक शिक्षणाचा व्याप किती असावा ते फ्रेंच लोकांनी कायद्याने ठरवले आहे ते असे -

प्राथमिक शिक्षण म्हणजे- नैतिक शिक्षण, लेखन, वाचन, भूगोल (मुख्यतः फ्रान्स देशाचा), इतिहास (विशेषतः फ्रान्स देशाचा आज तारखेपर्यंतचा), काही कायदा म्हणजे काय, लक्ष्मीशास्त्र म्हणजे काय, यांचे थोडीशी कल्पना होण्याजोगे ज्ञान, गणितशास्त्र, पदार्थविज्ञानशास्त्र व त्याचा उपयोग शेती व आरोग्य यांच्याशी असलेला त्याचा संबंध, कला, अंगमेहनतीची कामे, हरतऱ्हेच्या धंदेवाईकांना लागणारी हत्यारे, चित्रकला, मातीचे नमुने करणे, तालिम, गायन, मुलांना लष्करी कवाईत व मुलींना शिवणकाम.

हाच क्रम फेरफार करून हिंदुस्थानच्या स्थितीला जुळेल असा करून घेतला पाहिजे. खालील सुधारणा व्हाव्या असे मी सुचवितो.

१. गणितात तत्परता, तोंडच्या हिशोबात प्रवीणता व हिंदी जमा खर्चात कुशलता पाहिजे.
२. नीतिशिक्षण हे फार इष्ट आहे व याचे परिणाम चांगले होतील.
३. (धंदे शिक्षणाची आम्हास फार जरूरी आहे. तथापि सध्याच्या कमिशन पुढे हा विषय नाही म्हणून वाईट वाटते.)

प्रश्न : ३. तुमच्या इलाख्यात प्राथमिक शिक्षणाचा लाभ करून सर्व लोक घेतात किंवा त्यातील काही वर्गाचे लोक घेतात?

उत्तर : काही वर्गाचे लोक घेतात. लाखो लोकांना येथे जरी थोडक्यात पोट भरता येते तरीही ते भरण्याची पंचाईत पडते. जीव जगवता आला म्हणजे झाले असे म्हणून झगडत असलेल्या लोकांच्या मुलांना शाळेत जाणे शक्य नाही.

प्रश्न : ५. गृहशिक्षणाला तुम्ही किती महत्त्व देता?

उत्तर : याचे उत्तर माझ्या पहिल्या प्रश्नाला दिलेल्या उत्तरात येते. मनुष्याच्या मनाची पूर्ण वाढ ही काही ५-१० वर्षांनी होत नाही. तिला युगे लोटावी लागतात. आमची संस्कृती आनुवंशिक आहे व ती आमच्या हाती द्रव्याचा एक मोठा निधीच आहे.

प्रश्नः ६. शेती पुष्कळ असलेल्या गावी लोकांना प्राथमिक शिक्षण देण्यास ज्या सरकारच्या मदतीने अथवा मदतीशिवाय चालणाऱ्या खाजगी संस्था आहेत यावर सरकार किती अवलंबून राहू शकेल?

उत्तर : मुंबई, पुणे व अहमदाबाद यासारख्या शहरांशिवाय अन्य ठिकाणी खाजगी प्रयत्नांवर सरकार अवलंबू शकणार नाही.

या ठिकाणी खाजगी प्रकारे प्रयत्न करणाऱ्या मिशनऱ्यांच्या संस्था आहेत; परंतु त्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या कार्यास योग्य नाहीत व त्यांना या कामांकरता पैशाचे साहाय्य करणे अनुचित आहे असे जे दादाभाई नवरोजी व नवरोजी फर्दुनजी म्हणतात, ते मला पूर्ण मान्य आहे. या इलाख्यात पुणे येथे बाळ गंगाधर टिळक व दुसरे मुंबई युनिव्हर्सिटीचे पदवीधर यांनी उच्च प्रकारचे इंग्रजी शिक्षण देण्याचे सार्वजनिक कार्य चालवले आहे. त्यांच्या प्रयोगास अनेक अडचणीतून यश येत आहे व त्यांचे बेत सर्वच तडीस जातील तर या इलाख्याभर शाळांचे जाळेच निर्माण करतील. त्यांना यश यावे अशी माझी इच्छा आहे व उत्तेजन देण्यास त्यांची लायकी आहे.

प्रश्न : १४. प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा कशा वाढवता येतील? व त्यांचा जास्त उपयोग कसा करता येईल?

उत्तर : या शाळा आपल्या आहेत अशी भावना आपल्या लोकांत उत्पन्न करवून त्यांच्याशी त्यांचा हितसंबंध जुळवून आणल्याने.

प्रश्न : १७. सरकारच्या ग्रँन्ट इन एड पद्धतीने मोठ्या प्रमाणावर शाळा व कॉलेज काढण्यास समर्थ व तत्पर असे लोक तुमच्या इलाख्यात आहेत काय?

उत्तर : आमच्या कॉलेजला खास व्यक्तींची दानशूरपणाची मदत झाली आहे. तथापि इंग्लंडमध्ये जे काम करण्यास राजांना, सरदारांना व उदार धनिकांना कित्येक शतके लागली ते हिंदुस्थानासारख्या दरिद्री देशांस लवकर साधणार नाही.

प्रश्न : २०. द्रव्याचे साहाय्य करताना त्रयस्थपणा धर्मासंबंधे कितपत राखला जातो?

उत्तर : त्रयस्थपणा राखण्यात चूक होत असल्यास ती मिशनऱ्यांच्या संस्थासंबंधी होत आहे. हिंदी प्रजेने दिलेल्या करातील पैसे ज्या मिशनऱ्यांच्या संस्थांचे मुख्य उद्देश हिंदी धर्म नष्ट करण्याचा आहे त्यांना देणे अन्यायाचे आहे.

प्रश्न : २१. श्रीमंत लोक उच्च शिक्षणाच्या कामी पैसे खर्च करण्यास तयार नाहीत या म्हणण्यात तथ्य किती आहे? तुमच्या इलाख्यात कॉलेजमध्ये फी घेतात ही कमी पडते की काय?

उत्तर : युरोप व अमेरिका या दोन देशांपेक्षा लोक अधिक पैसा देतात. सरकारी कॉलेजमधील फी फार जड आहे. एल्फिन्स्टन कॉलेजची स्थापना करताना लोकांनी पैसे बरेच दिले आहेत. त्याची फी कमी केली पाहिजे.

प्रश्न : २२. नुसत्या फीवर चालविलेली खासगी शाळा किंवा कॉलेज तुम्हाला माहीत आहे काय?

उत्तर : पुण्यास एक भरभराटीस आलेली शाळा आहे ती टिळक व त्यांचे सहकारी चालवितात व मुंबईस दोन शाळा काही पार्शी गृहस्थांनी चालवल्या आहेत.

प्रश्न : २३. खाजगी कॉलेज, त्या ठिकाणी सरकारी कॉलेज असताना तितकेच वजनदार होऊ शकेल काय? असेल तर त्यास तसे होऊ देण्यास काय केले पाहिजे?

उत्तर : होय. अशा संस्था कलकत्त्यास आहेत. पुण्याची संस्था तशीच हितकर होईल. तिला आश्रय दिला पाहिजे.

प्रश्न : २४. उच्चशिक्षणाच्या कामात काही अनिष्ट चढाओढ लागल्याने नुकसान होत असल्यास त्यास उपाय कोणते?

उत्तर : चढाओढीची आवश्यकता आहे. चढाओढीने जितक्या शाळा व कॉलेज निघतील तितकी निघाली पाहिजेत. कारण शिक्षणाचे काम लोकांचे हाती गेले पाहिजे. या संस्था जितक्या भिन्न भिन्न नमुन्यावर निघतील तितके इष्ट आहे. कारण सृष्टीसुद्धा बहुविध आहे.

प्रश्न : २५. शिकलेल्या हिंदी लोकांना किफायतशीर धंदा वाट्यास येतो काय?

उत्तर : दिवसानुदिवस ते काम कठीण होत चालले आहे व वरिष्ठ जागा त्यास बंद ठेवीत गेल्यास ते अधिकाधिक कठीण होत जाईल.

प्रश्न : २८. या देशाला जरूर आहेत त्यापेक्षा अधिक विद्यार्थी प्रवेश परीक्षांना बसत नाहीत काय?

उत्तर : यांची संख्या फार फाजील आहे असे वाटत नाही; पण कलाकौशल्याचे शिक्षणाभावी ही संख्या अशीच अनिष्ट रीतीने वाढेल.

प्रश्न : ३२. हल्लीच्या शाळांच्या तपासणीसंबंधी तुमचे मत काय आहे?

उत्तर : माझ्या मते हल्लीची पद्धती अवजड आहे. एका जिल्ह्यास एक डे. इन्स्पेक्टर पुरा आहे. इन्स्पेक्टर मुळीच नकोत. पहिल्या प्रतींची हायस्कूल डायरेक्टरने तपासावीत व इतरांची तपासणी जिल्हा कमिट्यांनी करावी व डेप्युटी इन्स्पेक्टराने असेसराचे काम करावे.

प्रश्न : ३४-३५. सर्व शाळांतून लावलेल्या अभ्यासाच्या क्रमिक पुस्तकांविषयी तुमचे काय मत आहे, शाळांची तपासणी व क्रमिक पुस्तके यासंबंधी जे विद्याखात्याचे धोरण आहे त्याने खाजगी शिक्षणविषयक संस्थांची वाढ खुंटत आहे की काय? स्वाभाविक मुलांत असलेली बुद्धी विकास पावते की नाही? देशी सारस्वताची उपज कुंठित होते की काय?

उत्तर : सरकारी डेपो बंद करावे. क्रमिक पुस्तके लिहून घेणे व त्यावर देखरेख ठेवणे कमिटीकडे सोपवावे व तिला विद्याखात्यांतील कामगारांनी साहाय्य करावे. हल्लीच्या क्रमिक पुस्तकात पुष्कळ सुधारणा इष्ट आहेत. यांचा विचार अधिक विस्तृतपणे पद्धतशीर विवरण केल्याशिवाय समाधानकारक रीतीने करता येणार नाही.

प्रश्न : ३६-३७. अखिल हिंदुस्थानाकरता जर अव्यंग शिक्षणाची योजना केली तर सरकारने कोणते शिक्षण कार्य आपल्या अंगावर घ्यावे व कोणते खाजगी संस्थाकडे सोपवावे? सरकारने जर शाळा व कॉलेज यातून सर्व अंग काढून घेतले तर त्याचा शिक्षण प्रसारावर काय परिणाम होईल? स्थानिक संस्थांच्या स्थापनेमुळे जो स्वावलंबनाचा गुण लोकांना जडत आहे त्याची वाट काय होईल? शिक्षणाच्या उत्तमपणातील अस्सलपणा कमी होईल काय? होईल असे वाटत असेल तर तसे न होऊ देण्यास काय केले पाहिजे? हल्ली शाळांतून व कॉलेजांतून कर्तव्य अकर्तव्य काय इ. नैतिक तत्त्वांच्या शिक्षणाला जागा मिळत आहे की नाही?

प्रश्न : ३८. सरकाराने जर आपले अंग शाळा व कॉलेज यात दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणातून काढून घेतले तर शिक्षणाची इयत्ता बिघडेल अशी भीती तुम्हाला वाटते काय? जर वाटत असेल तर असे न होऊ देण्याविषयी काय उपाय योजले पाहिजेत?

प्रश्न : ३९. सरकारी शाळांत व कॉलेजात नीतितत्त्वांचा (कर्तव्य अर्कतव्य ह्याविषयीचा) बोध होण्याची काही नवीन तजवीज केलेली आहे काय? ह्याविषयी तुम्हास काही सूचना करावयाच्या आहेत काय?

उत्तर : ३८-३९. सरकाराने आताच एकदम अंग काढून घेतले तर त्याचा परिणाम विघातक होईल. आमच्या शिक्षणविषयक सर्व संस्था मिशनऱ्यांच्या स्वाधीन सरकार करणार की काय अशी भीती आता जे कमिशन बसले आहे, त्यावरून लोकांत उत्पन्न झाली आहे. लोक कदाचित चुकत असतील किंवा नसतील, काय वाटेल ते म्हणा पण मिशनऱ्यांवर लोक विश्वास ठेवत नाहीत. गरीब लोक त्यांच्या शिक्षणविषयक संस्थांचा उपयोग करून घेतात; पण तो का तर सरकारी संस्थांची अधिक फी त्यांना झेपत नाही. आम्ही हिंदी लोकांनी पुष्कळ परिश्रम केले आहेत; परंतु ऑक्सफर्ड व केंब्रिजची विश्वविद्यालये हिंदुस्थानात निदान आमच्या भागांत तरी निपजण्यास बराच काळ गेला पाहिजे.

प्रश्न : ४०. मुलांचे शारीरिक बळ वाढावे म्हणून शाळा व कॉलेज यात काही उपाय योजण्यात येत आहेत काय? याविषयी तुम्हास काही सूचना करावयाच्या आहेत काय?

उत्तर : या दिशेने काही प्रयत्न झालेले आहेत. पण समाधानकारक रीतीने झालेले नाहीत. या देशात कोणते खेळ प्रचारात आहेत व ते कसे खेळतात याविषयी माहिती देणारे सचित्र पुस्तक छापून शाळा खात्याने प्रसिद्ध करावे. पोहणे व घोड्यावर बसणे या दोन्ही तऱ्हेच्या व्यायामास उत्तेजन दिले पाहिजे. गेल्या तीस वर्षांत यांची आवड कमी होत जात आहे. याने फार अपाय होत आहे. 'खेळांचे तत्त्वज्ञान हे एक उत्साहवर्धक शास्त्र आहे.' अशा नावाचे एक पुस्तक मला कोणी दाखविले. त्यात जसा प्रयत्न केलेला आहे तसा शिक्षण खात्याने करावा. उद्योगाची वाण नाही पण मार्ग दाखवून देणाऱ्यांची आहे.

प्रश्न : ४१. तुम्हाला मुलींच्या शिक्षणाची लोकांनी चालविलेली एखादी संस्था ठाऊक आहे काय? असेल तर तिची काय पद्धती आहे? ४२) शाळाखात्याने काय काय संस्था काढल्या आहेत? त्यात काय शिकवतात? त्यात काय सुधारणा होणे शक्य आहे? ४३) मुलगे व मुली

यांच्याकरता भिन्न शाळा चालविण्यासंबंधी तुमचे मत काय आहे? ४४) मुलींकरता शिक्षक निर्माण करण्याचा उत्तम मार्ग कोणता?

उत्तर : ४१ व ४२. स्टुडंट्स लिटररी व सायंटिफीक सोसायटी या खासगी संस्थेशी मूळ स्थापनेपासून माझा संबंध आज ३४ वर्षे आहे. तिच्या शाळांतून देशी भाषांतून चाललेले शिक्षण माझ्या मते साधारणपणे आमच्या लोकांना पुरेसे आहे. ४३) मी मिश्र शाळा पद्धतीच्या विरुद्ध आहे. आमच्या समाजाच्या स्थितीस ते अनुचित आहे. ४४) मी नॉर्मल स्कूलांची शिफारस करतो. त्यांचा अजून व्हावा तितका उपयोग होत नाही.

प्रश्नः- ४७. हल्लींच्या शिक्षणात काय मुख्य दोष आहेत? व ते कसे दूर करता येतील?

उत्तर : संस्कृताचा अभ्यास केवळ संस्कृतविद्या वाढविण्याच्या उद्देशाने होत नाही. शिक्षण कोणत्या भाषेत द्यावे या वादात संस्कृत भाषा बाजूला सारली गेली आहे; परंतु संस्कृत भाषा तिच्या राजकीय दुर्बलावस्थेत सुद्धा-अद्यापि हिंदुस्थानातील सर्व भागांत विद्वान आर्य लोकांची सामान्य भाषा (lingua franca) आहे. पुण्यातील जुन्या कॉलेजांचा बराच उपयोग झाला. काहीएक विशिष्ट कामाप्रीत्यर्थ खर्च व्हावा म्हणून काढून ठेवलेल्या एका खासगी द्रव्यनिधीवर हे कॉलेज चालले होते. १९५१-५२ साली नवे कॉलेज निघाले. संस्कृत विद्येची नुसती छाया राहून मूळ पदार्थत्त्व नाहीसे झाले आहे. पुरातन संस्कृत शिक्षणाचा संप्रदाय तो कसा होता त्याची टिपणे विद्यार्थ्यांना करावयास लावून त्यास राखण्याचा प्रयत्न झालेला पाहून हसू येते. ज्ञानार्जनाचा डोळे मिटून चालण्याचा राजपथसुलभ मार्ग अद्यापि निघाला नाही.

संकृत विद्येला उत्तेजन योग्य दिल्यास अजूनसुद्धा शास्त्री पंडित निर्माण होतील. हल्ली पंडित या शब्दाचा जो अर्थ समजतात त्या अर्थी मी पंडित हा शब्द वापरला नाही. हल्ली पंडित हा शब्द कोणत्या अर्थी वापरतात तो अर्थ ध्यानात आला म्हणजे आमची किती अवनती झाली आहे ते दिसून येईल. प्रथम पंडित हा शब्द फार विद्वत्तादर्शक होता. आता तो फक्त युरोपियन लोकांना देशी भाषा शिकविणाऱ्या मुनशीला लावतात. योग्य उपाय योजले व या विद्येला जरा जोम आणण्यात आला तर एकंदर शिक्षणाला या एका उपायाने उत्तेजन येईल.

प्रश्न : ४८. उच्चशिक्षणावर सरकार जो पैसा तुमच्या इलाख्यात खर्च करते तो अनावश्यक आहे काय?

उत्तर : माझ्या मते आमची कॉलेज सुसंपन्न स्थितीत नाहीत व अधिक द्रव्य व अधिक गुणाढ्य माणसे पाहिजेत. कमिशनची बेअदबी केल्याशिवाय म्हणतो की, त्याने दिवसानुदिवस पाणी घालून ताक वाढविण्याचे योजू नये. या पुढच्या सरकाराने योजावयाचा उपाय म्हटला म्हणजे (जो एक दिवस योजावाच लागेल तो) हा की राष्ट्राचा अवाढव्य वाढलेला खर्च कमी करण्याचा होय. हे काम राक्षसी आहे; परंतु केले पाहिजे. जी जी नवी योजना निघते ती ती पासून नवे खाते निर्माण होते व कसेही करून आत्मरक्षण केलेच पाहिजे हा सृष्टीचा

कायदा आहे त्याला अनुसरून प्रत्येक खाते स्वप्रीत्यर्थ युद्ध चालू ठेवते. ज्या गोष्टी काही रुपयांनी व्हावयाच्या त्यांना हजारो रुपये लागू लागतात. सारस्वताला उत्तेजन देण्याच्या कामी वरील अनुभव पुष्कळच येतो. आमची संस्कृत पुस्तके त्यांची यादी करून घेण्यास युरोपला पाठवीत असतो. (नं. २०५३ तारीख २७.१२.१८४१ चा शिक्षण खात्याचा ठराव पाहा) व अशुद्ध हस्तलिखित प्रतींचे फोटो काढण्यास हजारो खर्च होत आहेत. रेव्हिन्यू खाते, पोलिस खाते व सार्वजनिक कामे करण्याचे खाते व इ. दुसरी खाती महान व ऐश्वर्यवान आहेत व त्यांच्या वैभवास गरीब लोकांचे राजकीय, नैतिक व साहित्यविषयक शिक्षण बळी पडत आहे. याला एक उदाहरण देत मुंबईची म्युनिसिपालिटी मुंबईतील शिक्षणकार्य आपल्या अंगावर घ्यावयाला तयार आहे. दुसऱ्या कोणत्याही सरकारी खात्याप्रमाणे चोख रीतीने ते कार्य चालविण्यास तिची तयारी आहे. पण ते कार्य तिच्या स्वाधीन करावे की नाही याचा काथ्याकूट आज पंधरा महिने चालू आहे व सरकारी अधिकाऱ्यांबद्दल योग्य सन्मान मनात बाळगून मी म्हणतो की, ते अजून जाग्यावरून हललेच नाहीत. मुंबई शहरास संस्था चालविण्याचे सामर्थ्य आहे व तिने मोठ्या संस्था स्वतंत्ररीतीने चालविल्या आहेत. मोठमोठाले उपायही योजले आहेत व असे असता त्या कामात आमच्या गळ्यात सरकारी अध्यक्षांचे व आदेशकांचे ओझे लादण्यापुरते मिष शोधून काढणे हे हल्लीच्या मनूस साजेसे नाही. स्वराज्य म्हणजे स्वराज्य अथवा तो एक समजूत करण्याचा प्रकारच होईल. आम्ही आमचे शिक्षणकार्य नीट सांभाळू निदान आम्ही कसे सांभाळतो, ते करून दाखवण्यास अवधी मिळण्याइतकी आमची योग्यता आहे. मी नव्या कायद्यांच्या विरुद्ध आहे. लोकांना त्यांची गरज असली तर गोष्ट निराळी. शिक्षण प्रसारास अशा कायद्यांची आवश्यकता नाही.

प्रश्न : ५०. शाळाखात्यातील लोक उच्च शिक्षणावर अनन्यसाधारण आसक्ती दाखवतात हे काहींचे म्हणणे खरे आहे काय? शाळा कशा चालवाव्या, कसे शिकवावे इ. कामात वाकब अशा लोकांची शाळा खात्यात बाहेरून भरती केली पाहिजे काय?

उत्तर : नाही. आहेत त्या लोकांनीच अधिक श्रम केले पाहिजेत. मग काय पाहिजे असे विचाराल तर हळूहळू, संथपणे मनाची समता राखून परिश्रम केले पाहिजेत. आम्ही निसर्गानुकारी बनले पाहिजे. सतत उद्योग व श्रम यथोचित मार्गाने केले पाहिजेत.

प्रश्न : ५२. मुख्य शाळांना दुय्यम शाळांचे रूप द्यावयाचे प्रयत्न होत आहेत काय?

उत्तर : शाळाखात्याचे काम ज्या रीतीने चालले आहे तिने कल्पनासामर्थ्य व सजीवता ही नष्ट होत आहे.

प्रश्न : ५३. शाळेतील किंवा कॉलेजातील फी मुलांच्या पालकांच्या ऐपतीप्रमाणे ठेवावी काय?

उत्तर : नये ठेवू. ती सर्वत्र सारखी असावी; परंतु ती बेताची असावी.

प्रश्नः ५५. परीक्षा घेऊन द्रव्यसाहाय्य करणे ते करण्याची पद्धती कोणत्या जातीच्या शिक्षणसंस्थांना लागू करावी?

उत्तर : सर्व संस्थांना सारखी लागू करावी व विशिष्ट मताचे धर्मशिक्षण देण्यात येणार नाही ही त्यात अट ठेवावी.

प्रश्न : ५८. शाळेत किंवा कॉलेजात एक जण जास्तीत जास्त किती मुले शिकवू शकेल?

उत्तर : कोठेही चाळीस; पण कॉलेजातील अगदी वरिष्ठ वर्गात ही संख्या अधिकच नियमित केली पाहिजे. मी एल्फिन्स्टन कॉलेजात वरचे गणित शिकवले आहे. तेव्हा वर्ग लहान असत. जरा मोठ्या वर्गांसह शिकवू शकलो असतो. साहित्य शिकविण्याचे वर्ग, शास्त्र शिकविण्याच्या वर्गापेक्षा लहान असावे.

प्रश्न : ६०. धर्मासंबंधी अगदी त्रयस्थ राहण्याचा जो नियम आहे त्याचा अगदी अक्षरशः अर्थ केला म्हणजे सर्व शाळा व कॉलेज यांच्या व्यवस्थेतून सरकारने अंग काढून घेतले पाहिजे की काय?

उत्तर : नको; परंतु ज्या संस्थांतून विशिष्ट मतांचे धर्मशिक्षण देण्यात येते त्या सर्व संस्थांना मग त्या हिंदूच्या, मुसलमानांच्या अथवा ख्रिस्त्यांच्या असोत सरकाराने द्रव्य साहाय्य करू नये असे माझे मत आहे.

प्रश्न : ६१. विश्वविद्यालयाचे प्रोफेसर ही जी संस्था आहे तिने उच्च शिक्षणात सुधारणा होणार नाही काय?

उत्तर : मला वाटते तात्कालिक फलाची अपेक्षा करण्याची आमच्या देशात सवय पडली आहे ती अनिष्ट आहे. वर्तमानकाळापुरतेच आमच्या श्रमाचे धोरण नसावे. सार्वकालीन परिणामाकडे दृष्टी ठेवली पाहिजे.

प्रश्न : ६२. एक वर्ग पालटून वरच्या वर्गात मुले जाऊ देणे हे परीक्षांवर अवलंबून ठेवावे की त्या त्या वर्गातील शिक्षकांवर सोपवून द्यावे?

उत्तर : परीक्षांवर नसावे. शिक्षकांवर सोपवावे. परीक्षांवर ठेवल्याने चांगल्या मुलांची निराशा होते.

प्रश्न : ६५. बी. ए. च्या वर्गापर्यंत शिकवण्यास युरोपियन प्रोफेसर काठे कोठे नेमले पाहिजेत?

उत्तर : वाग् संप्रदायाप्रमाणे इंग्रजी शिकवण्यापुरते ज्याची जन्म भाषाच इंग्रजी आहे त्यासच नेमावे. इतर सर्व विषय शिकवण्यास योग्य मनुष्य कोणीही असला तरी चालेल. हल्ली हिंदी किंवा इंग्रजी प्रोफेसरांच्या नेमणुका योग्य पद्धतीप्रमाणे होत नाहीत म्हणून मला वाईट वाटत आहे.

प्रश्न : ६६. हिंदी लोकांनी चालवलेली कॉलेज असली तर त्यातून युरोपियन प्रोफेसरांची जरूर आहे काय?

उत्तर : होय. इंग्रजी शिकवण्याकरता, युरोपचा इतिहास शिकवण्याकरता व भाषाविज्ञान शिकवण्याकरता निदान आणखी काही काळपर्यंत तरी.

प्रश्न : ६७. तुमच्या इलाख्यात विशिष्ट परिस्थितीमुळे एकाद्या विशिष्ट वर्गाला (उदाहरणार्थ मुसलमानांना) काही विशिष्ट तऱ्हेने सवलती इंग्रजी शिक्षणाच्या कामी दिल्या पाहिजेत काय?

उत्तर : मला असे वाटत नाही. हा फक्त शिक्षणविषयक प्रश्न आहे त्याचे मी निश्चितपणे उत्तर दिले आहे. राजकीय दृष्टीने सरकारला जे उत्तम दिसेल तसे ते करीलच. तूर्त तो प्रश्न माझ्या अधिकाराच्या बाहेर आहे.

प्रश्न : ७०. हिंदी लोकांनी चालवलेल्या शाळा अथवा कॉलेज युरोपियन लोकांनी चालविलेल्या शाळांशी अथवा कालेजांशी स्पर्धा करताना यशप्राप्ती त्यांना येईल काय?

उत्तर : येईल. कलकत्त्यास सध्या यशप्राप्ती होत आहे. मुंबईत व पुण्यात पुष्कळ शाळा यश संपादन करीत आहेत. (२३.१२.१८८२)

❍

संदर्भ टिपा -

१. सरकारी व खाजगी शाळा व कॉलेजबरोबर आपली शाळा व कॉलेज काढून प्रथमपासून हाती घेतलेले हे शिक्षणाचे काम मिशनऱ्यांनी अद्यापिही पहिल्या उत्साहाने सुरू ठेवले आहे. त्यांत हजारो गरीब विद्यार्थ्यांची सोय झाली व होत आहे.

२. हिंदी लोकांना इंग्रजी शिक्षण द्यावे असे प्रतिपादन करताना मद्रासचे प्रिन्स नार्टन एका प्रसंगी म्हणाले, "हिंदुस्थानातील बहुजनसमाजास सुशिक्षित करून त्यांची मने चांगली संस्कृत झाल्यावर त्या शिक्षणाच्या व संस्कृतीच्या परिणामाने जर ब्रिटिशांचा हिंदुस्थानातील अंमल संपला व अशा प्रसंगी आमच्या खांद्यावर डोके ठेवून असलेल्या देशाविषयी जे आमचे कर्तव्य ते आम्ही केले असे जर इंग्लंड देश अभिमानाने म्हणू शकेल तर जो ब्रिटिशांच्या हिंदुस्थानातील अमलाचा शेवटला दिवस उगवेल त्याकडे मी शांत व प्रसन्न मनाने पाहीन." यावर रावसाहेबांचे एक इंग्रज मित्र कर्नल जेकब म्हणतात -

"पुतळा उभारून स्मारक करण्याच्या लायकीचा जर एखादा मनुष्य कोणी असेल तर हा एक प्रिन्स नार्टन होय. याच्यासारखे लोक आपल्या बरोबरीच्या लोकांना खाली टाकून वर वर चढत जातात. यांच्यातच इंग्रज मनुष्याचा खराखरा उदार स्वभाव अधिक अंशाने उतरलेला असतो. क्षुद्र मनोविकारांची यांना बाधा होत नाही व आपण नुसते अँग्लो इंडियन आहात हे विसरून 'वसुधैव कुटुंबकम्' या तत्त्वाचा अंगीकार करतात." (२८.११.६५ चे पत्र)

३. यातील एकाच्या नावापुढे अशा अर्थाचा शेरा आढळतो, 'एकंदरीत फार यशस्वी विद्यार्थी. हे गृहस्थ येथील विद्या पुरी करून आपले ज्ञान वाढविण्यास विलायतेस जाऊन आले होते.' पुढे एकाच्या नावापुढे अशा अर्थाचा शेरा आढळतो, 'केवळ विद्यासंपन्न म्हणून यांची शिफारस नलगे. व्यापारीशिक्षण व सार्वजनिक संस्था यांच्याकरता ज्यांनी पुष्कळ कामगिरी केली अशा एका प्रसिद्ध कुटुंबातील हे एक आहेत. या कुटुंबाचे स्मारक म्हणून अद्यापि एखादी संस्था अस्तित्वात आहे.'

❍❍❍

प्रकरण ३४

रॉयल एशियाटिक सोसायटी

मुंबई शाखा

। गुरुरेकः कविरेकः सदसि मघोनः कलाधरोऽप्येकः॥
॥ अद्भुतमत्रसभायां गुरवः कवयः कलाधराः सर्वे ॥ १॥

(सुभाषित)

ही एक विद्वान लोकांची मंडळी आहे. तिचा संबंध चालू काळाशी थोडा असून जुन्या काळाशी पुष्कळ आहे. प्राचीन इतिहासाचा शोध ही एकच तिची लालसा आहे. येथे जाती वैर, देशवैर व धर्मवैर याला जागा नाही. जाती उत्पन्न झाल्या पूर्वी अथवा देशविभाग झाल्यापूर्वी अथवा निरनिराळे धर्मपंथ प्रस्थापित होण्यापूर्वी, हल्लीच्या मनुष्यजातीचे पूर्वज कसे होते, किंवा निरनिराळ्या देशांचे दळणवळण हल्लींची खंड पडण्यापूर्वी पृथ्वीवर कसे होते अथवा निरनिराळे पंथ एकाच धर्माची कशी रूपांतरे आहेत या गोष्टीकडे या मंडळीच्या सभासदांचे सर्व लक्ष असते.

या सभेच्या ग्रंथसंग्रहालयात अशिक्षित रुक्ष मनुष्याचा पाय पडायचा नाही. रानटी मनुष्य सदैव दूर राहील. या मंडळाचे सभासद स्वत: शांतीवरून दुसऱ्याला शांती करायला लावतात. येथे भेद काय तो पोषाखातच दिसतो. याचा अनुभव एक वेळ या सभेच्या ग्रंथसंग्रहालयात पाऊल टाकले की येईल.

या सभेच्या ग्रंथसंग्रहालयात रावसाहेब कॉलेजात असताच त्यांना प्रोफेसर घेऊन जात असत. तेव्हापासूनच त्यांची या मंडळीवर भक्ती बसली होती; परंतु रावसाहेब या सभेचे सभासद १८६३ साली झाले. सभासद झाल्यापासून 'रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे' काम रावसाहेब चांगले मेहनत घेऊन करू लागले. लायब्ररीस लोकांनी बक्षीस दिलेले ग्रंथ किंवा त्याकरता विकत घेतलेले ग्रंथ यांची नीटशी नोंद नव्हती. बुकांची बांधणी मजबूत करून त्यावर अनुक्रम घातले पाहिजे होते. हिशोबाच्या वह्या पद्धतवार पाहिजे होत्या. पुराणवस्तुसंशोधन व जुनी नाणी वगैरे यांचीही अधिक चांगली व्यवस्था पाहिजे होती. बंगालकडील काही शास्त्रीय माहितीची मासिके मागवावयाची सोय करून घ्यावी, वर्तमानपत्रांपेक्षा विविध विषयांवरील ग्रंथ ज्यांनी बुद्धीचा विकास होतो ती

घ्यावी अशा सूचना रावसाहेब व्हाईस प्रेसिडेंट व जॉइंट चिटणीस होते तेव्हा करीत. या मंडळीचे नाना विषयांवर लेख प्रसिद्ध करण्याचे पुस्तक असे ते लवकर लवकर प्रसिद्ध करण्याची म्हणजे चातुर्मासिक करण्याची उमेद रावसाहेबांनी धरली होती. त्याचे चालकत्व त्यांच्याकडे काही दिवस होते. मि. फ्लीट व तेलंग (पुढे न्यायमूर्ती) लेख लिहून मदत करीत.' (जेकब साहेबांना पत्र. १५.९.७४)

"या मंडळीच्या कामात घोटाळा आढळला तो काढून टाकावा म्हणून मी संयुक्त सेक्रेटरी झालो. माझे साथीदार डॉ. कॉडरिंग्टन हे आहेत. ते खूप मेहनत घेतात. त्यांच्यावर ग्रंथसंग्रहाचे काम, म्हणजे पुस्तके वाचावयास देणे घेणे हे काम सोपवले आहे. मी मासिकाच्या प्रसिद्धीचे व पैशाच्या हिशोबाचे काम पाहतो व दोघे एकमेकांना मदत करतो. काम पुष्कळ आहे; पण मला ते आवडते. या जुन्या संस्थेला नवी शक्ती येईल तर पाहत आहे. एक मासिकाचा अंक वेळेवर निघाला. दुसरा निघत आहे. आपल्या पुराणांची वाट काय लागली ते पाहतो." (जेकब साहेबांना पत्र. १.१.१८७५)

नोकरीच्या निमित्ताने सिंधमध्ये असतानाच त्यांनी एक निबंध, 'उम्मरकोट येथील सोद राजे' या विषयावर लिहून या मंडळीच्या सभेत वाचावयास १८५५ मध्ये पाठवला होता. मध्य हिंदुस्थानातील म्हणजे सर्व क्षत्रियांच्या एकवेळच्या राखणीत निपजून जे पारमार वशांतील राजे उमरकोटापर्यंत आपली विजयी स्वारी नेते झाले त्यांची या निबंधांत ५०० वर्षापूर्वीची हकिगत आहे तिचा सारांश- रट्टो नावाच्या उम्मरकोट येथील मोगल अधिपतीचा पराभव करून त्याचा पारमार वंशातील ब्राहुद्र नृपाने शिरच्छेद केला तेव्हा त्याचे शिर २५ पावले घडघडत जाताना त्यास (तेथील दंतकथेप्रमाणे) वाचा फुटून ते असे सांगते झाले की, तुझे राज्य फक्त पंचवीस पिढ्याच चालेल व हे भविष्य खरे झाले असे तीच दंतकथा सांगते. एवढ्या पिढ्यातील राजांची नावे स्थानिक वैतालिकांच्या लेखी संग्रहावरून मिळवून रावसाहेबांनी निबंधात दिली आहेत. यांचा पुढे नूर महंमदाने पराभव केला. उम्मरकोट हे नाव येथे पहिल्याने येणाऱ्या विजिगीषु ब्राहुद्रराजाने स्वत: बांधलेल्या किल्ल्याचे नाव आहे. येथूनच अर्ध्या मैलावर असलेल्या एका 'अख' नावाच्या झाडाखाली अकबर जन्मास आल्याचे वृत्त सांगतात. या अकबराचे नाव या 'अख' वृक्षाच्या नावापासून निघाले असे म्हणतात.

या वृक्षाहून अधिक निवाऱ्याची जागा अकबराच्या मातोश्रीस प्रसूतीप्रीत्यर्थ मिळाली नाही याचे कारण अकबराचा पिता परत पर्शियात अफगाणिस्थानाच्या वाटेने पळून जात होता. उम्मरकोटच्या हमीर नावाच्या राजाने आश्रय देऊन याचे रक्षण केले म्हणून पुढे अकबराने या राजास राणा ही पदवी कृतज्ञतेने दिली. पुढे याचे शेजारी तालमूर व कोल्हारा या राज्यांचे राजे आपसात कलह करू लागले. कोल्हाऱ्याचे मुसलमान राजे यांनी काबुलाहून मदत आणली. तिकडून आलेल्या सैन्याने लूट करून स्वदेशी प्रयाण केले. पुढे कोल्हाऱ्याच्या राजाने जोधपूरकरांची मदत मागितली. जोधपूरकरांचे सैन्य कोल्हाऱ्याच्या राजास मदत न करता उम्मरकोटचेच राज्य आपल्या धन्याकरता काबीज करून बसले इत्यादी मनोरंजक हकिकत या निबंधात आहे.

याचप्रमाणे या सभेपुढे निबंध वाचनाचे काम रावसाहेबांनी सतत चालवले होते. १८६५ साली 'मुरूडचा इतिहास' हा निबंध या सभेपुढे वाचला. त्याचे स्वरूप सारांशरूप या ग्रंथांतील पहिल्या प्रकरणात तिसऱ्या पानावर दिले आहे.

पश्चिम हिंदुस्थानातील नागपूजा

या निबंधात नागपंचमीच्या पूजेचे हल्ली ती लोक जशी करतात तसे वर्णन दिलेले आहे. नंतर नागाची कहाणी दिलेली आहे. ह्या पूजेचा विधी व्रतराजांतून घेतलेला आहे व व्रतराजातील उतारे हेमाद्रीतून घेतलेले आहेत. यावरून पुराणाच्या आधीच्या काळात या पूजेचा संप्रदाय पडला असावा व ज्या ठिकाणी कहाणीत सांगितल्याप्रमाणे शेत नांगरताना नागिणीची पिले मारली गेली व तिने परत सूड घेतला ते ठिकाण आसाम प्रांतातील मणिपूर हे असावे. तेथे डोंगरात नाग नावाचे एक लोक राहतात. ही नागपंचमीची पूजा कोकणापेक्षा घाटावर अधिक उत्सवाने करतात. सातारा जिल्ह्यात बत्तीसशिराळे म्हणून एक गाव आहे तेथे नागकुळी म्हणून एक सर्पाची जात आहे, त्यात विषारीपणा अगदी थोडा आहे. म्हणून त्यातील एक सर्प पकडून आणून लोक त्याची पूजा करतात. इतरत्र मात्र गंधाचे नाग काढून त्याची पूजा करतात व दक्षिण हिंदुस्थानात नागाची कित्येक ठिकाणी देवळे आहेत त्यात निजाम साहेबांच्या राज्यातील भोमपाहाडे येथील देऊळ फार प्रसिद्ध आहे. कानडा जिल्ह्यात नागाची पूजा पंचमीलाच करतात; परंतु तेलंगणात व तामीळ प्रांतात कार्तिक, वैशाख अथवा माघ या महिन्यात शुद्ध चतुर्थीला करतात. म्हणून त्या दिवसाला 'नागलु चवथी' म्हणजे नागचतुर्थी म्हणतात. दक्षिण कानड्यांत सुब्रह्मण्य (म्हणजे 'सुब्बर मणि' म्हणजे नागरत्न) या गावी नागाचा उत्सव मार्गशीर्ष शुद्ध षष्ठी रोजी करतात. येथे हजारो लोकांच्या उपस्थितीत यात्रा भरते. महा व्याधीने ग्रस्त झालेले व भूतबाधा झालेले येथे बरे होण्याकरता येतात. निपुत्रिक लोक पुत्र मागावयास येतात. उत्सवाचे दिवशी पुजाऱ्याच्या अंगांत संचार होतो आणि तो प्रत्यक्ष नागांच्या बिळात हात घालून मूलमृत्तिका काढून भक्तजनांना थोडी थोडी वाटून देतो. या पूजेचे कानड्यामध्ये फारच प्रस्थ माजले होते. तेथे नागपत्री म्हणून नागदेवाचे भक्त असत. त्यांच्या अंगात नागदेवाचा संचार झाला म्हणजे ते भविष्यकथन करू शकत. लोक भावाने आपले खाजगी तंटे त्यांच्याकडून तोडवून घेत. नागपत्रींचे आमंत्रण आले म्हणजे वादीस किंवा प्रतिवादीस नाकारता येत नसे. सुब्रह्मण्याच्या देवळाच्या जवळील रानात नागवेत म्हणून एक वेताची जात आहे. ती जवळ बाळगली असता सर्पाचे भय नाही अशी समजूत आहे. गुजरातेतही नागपूजा होत असते. गुजरातेत जैनमताचा प्रसार असल्यामुळे सर्पासारख्या विषारी प्राण्यालासुद्धा इतर निरुपद्रव प्राण्याबरोबर खाणे पिणे मिळाले तर नवल नाही. कारण जैन हा सर्पालासुद्धा मारत नाहीत व त्याला प्रयत्नाने जीवे धरून गाडग्यांत घालून लांब जंगलात नेऊन सोडतो. गुजरातेतील कहाणी मात्र थोडी निराळी आहे. ती अशी - एकदा एका गावी फार विद्वान; पण फार दरिद्री ब्राह्मण राहत होता. त्यास कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करता येईना. त्याची स्त्री फार भक्तिमान होती. ती प्रपंचाकरिता दूरदेशी जाण्यास त्याला विनंती करती झाली. ती त्यास मान्य होताच बरोबर पाथेय म्हणून यावयास काही नव्हते म्हणून तिने एक मडके शर्करामिश्र पाण्याने भरून दिले. ब्राह्मण चार-पाच कोस गेल्यावर शांत होत असताना एका उंच वटवृक्षाखाली रानामध्ये विश्रांती घेण्यास पडला व त्यास गाढ झोप लागली, कारण ते उन्हाळ्याचे दिवस होते व उष्मा असह्य होता. ब्राह्मण निद्रित असता वटाच्या ढोलीतून तक्षक नाग बाहेर येऊन मडक्यातील पाणी शोषून टाकल्यावर वेटोळे घालून आतच बसला; ब्राह्मण जागा झाल्यावर त्यास कळले. त्याने मडक्यास

दादरा बांधून घरी जाण्याकरता ते मडके घेऊन निघाला व मनात म्हणाला, "फार उत्तम! बायको मला त्रास देते, तिला नेऊन हा नाग देतो म्हणजे आम्हा सर्वांचा नाश होऊन संसाराच्या त्रासातून सुटू." घरी आल्यावर त्याच्या स्त्रीने मडके उघडून पाहिले तो तिला आत हिऱ्यांचा हार दिसला तो घेऊन त्यांनी नगरशेटजीस दिला. नगरशेटजीने ब्राह्मणास विपुल द्रव्य देऊन आपल्या पेटीत हार ठेविला. राजाने हे वृत्त ऐकून तो हार शेटजीजवळ मागितला. शेटजी पेटी उघडून पाहतात तो आत हाराच्या ठिकाणी एक बालक मुखाने अंगुष्ठ चुबित असलेले आढळले. तो आश्चर्यचकित झाला. त्यास पुत्रसंतान नव्हते म्हणून त्याने हा मुलगा वाढवला.सोळाव्या वर्षी त्याचे लग्न केले. सखीच्या सांगण्यावरून आपण कोणच्या वंशातले आहात ते मला सांगा असा हट्ट त्याची स्त्री धरून बसली; तेव्हा उभयता काशीस जाण्यास निघाली. वाटेत एका कूपाजवळ येताच त्याने नागाचे स्वरूप धारण केले व तो फडा उभारून चालता झाला. तो अदृश्य होताच त्याची स्त्री रडू लागली तेव्हा तिला एका नागऱ्याने नागपंचमीचे व्रत करावयास सांगितले ते केल्यावर तिला पतीचा पुन्हा लाभ झाला.

अमरसिंहाने नागलोक पाताळात असल्याचे वर्णन केले आहे व त्याचा राजा शेष आहे म्हणून वर्णिले आहे. महाभारतामध्ये नाग व सर्प यांचे वसतिस्थान समुद्र म्हणून सांगितले आहे. आमच्या स्तोत्रांमध्ये एक नागस्तोत्र सापडते. ते म्हटले असता नागविषाची भीती नसते. निपुत्रिक मनुष्य, नारायण नागबळी या नावाचा एक विधी करतात. यावरून हिंदूंच्या आचारात नागपूजा किती शिरली आहे ते दिसून येते. ऋग्वेदात नागपूजेचे मंत्र आहेत. तसेच यजुर्वेदात आहेत. वेदानंतर सूत्रे आली. त्यातही नागपूजेचा प्रकार आढळतो. मनुस्मृतीत सृष्टीच्या उत्पत्तीच्या वर्णनात नागाला स्थान दिले आहे. महाभारतामध्ये नागकन्या व मनुष्ये यांचे विवाह झालेले वर्णिले आहेत. अर्जुनाचे मणिपुरात उलुपीशी लग्न झाले. भगवतगीतेतही नागाचा उल्लेख आहे. सूर्यसिद्धांतकार नागांना भारतवर्षातच स्थळ देतो. भास्कराचार्याचे तसेच मत आहे. भागवत पुराणात मात्र नाग म्हणजे सूर्याचे किरण असे म्हटले आहे. राम आणि कृष्ण अवतारात रामाचा भाऊ लक्ष्मण यास शेषाचा अवतार समजतात व कृष्णाचा भाऊ बलराम यास नागाच समजतात. कृष्णावतारातील कालिया नागाची गोष्ट प्रसिद्धच आहे. ब्रह्मा, विष्णू व महेश या देवतात्रयीत सुद्धा नागाचा संबंध येतो. विष्णू तर शेषशय्यारूढ दाखविलेला आहे आणि शेष शिवमस्तकारूढ दाखविलेला आहे. मेदिनीकोषाच्या काळात नागाचा अर्थ डोंगरात राहणारा रानटी मनुष्य असा होतो. हल्ली नाग हे नाव धारण करणारे लोक रानटी स्थितीतच आहेत. मध्यप्रांताविषयीच्या राज्यकारभाराविषयी जो रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला आहे त्यात नागबनशी या नावाचे लोक ८००-९०० वर्षापूर्वी पाटणा संस्थानात राज्य करत होते असे म्हटले आहे. त्यांच्या राणीने पुष्कळ देवळे बांधली होती. जर तेथे शिलालेख सापडतील तर फार फायदा होईल. वेदांतील काही स्तोत्रे आश्लेषा अथवा सर्प नक्षत्रावर रचलेली आढळतात. पृथ्वीला सर्पराज्ञी असे वेदात म्हटले आहे. एतावता नागांचे साम्राज्य पृथ्वीवर, आकाशावर व पाण्यावर पसरलेले आहे. कृष्ण अवतारातील कालियामर्दन, नागाशी झालेले युद्ध दाखवते. जनमेजयाचे सर्पसत्र व आस्तिकाने केलेले त्यांचे संरक्षण, नागकन्या व अर्जुन यांचे लग्न ही मनुष्याचा व नागाचा तह झाला असे दाखवतात. या नागपूजेचा प्रकार पृथ्वीमध्ये इतरत्र कसा काय आहे तो पाहिल्यावर नागाचा खरा इतिहास लिहिता येईल.

महाबळेश्वर येथील कृष्णा नदीचा उगम

महाबळेश्वर हे खेडे कृष्णेच्या उगमाशी वसवलेले आहे. गुरु, कन्याराशीला गेला म्हणजे गंगा आपल्या बहिणीला म्हणजे कृष्णेला भेटावयास येते असे समजून तेथे यात्रा लोटते. येथील महाबळेश्वराचे देऊळ बांधून सव्वाशे वर्षे झाली. या देवळाच्या मागून कृष्णा, वेण्णा, कोयना, गायत्री आणि सावित्री अशा पाच नद्यांचा उगम झाला आहे. हे देऊळ सातारा येथील अंगळ यांनी बांधले. हे देऊळ ब्राह्मणाचे असून त्याच्या व्यवस्थापकात एक कोळी असतो. त्यास गंगापुत्र म्हणतात. अमरकोशात कृष्णेचे नाव नाही. अमरकोश ख्रिस्ती शकाच्या प्रारंभास झाला आहे. तेव्हा कृष्णेचे महात्म्य ख्रिस्तीशकाच्या नंतरचे आहे. विष्णुपुराणात तिचे नाव सापडते. अशी दंतकथा आहे की, सातारचे राजे मोरे व त्यांच्या राण्या येथे स्नानास येत असत. कृष्णा महाबळेश्वरापेक्षा गोकर्ण महाबळेश्वर आधीचे असावे.

नंतर रावसाहेबांनी गोकर्ण महाबळेश्वराचे वर्णन दिले आहे. त्यात रावणाने शंकरापासून आत्मलिंग आणण्याचा केलेला प्रयत्न कसा फसला व महाबळेश्वराची स्थापना कशी झाली ते वृत्त दिले आहे. रावण हा डोंगराळ प्रदेशांतील रानटी जातीचा चांगला नमुना धरावयास हरकत नाही असे सांगून नागपूजेशी तसाच लिंगपूजेच्या प्रचाराशी रानटी जातीचा संबंध येतो असे अनुमान काढले आहे. (१४ जुलै १८७०)

शालिवाहन व त्याची सप्तशती

(१९ मार्च १८७३)

शालिवाहनास शातवाहन म्हणतात व महाराष्ट्रात चालू असलेल्या शकाचा तो कर्ता होय. त्याचा जन्म कुंभाराच्या वंशात झाला होता. मराठीत प्रसिद्ध झालेल्या पलिवाहनचरित्रात तो आपल्या आईला कौमार्यावस्थेतच तिच्या चौथ्या वर्षी झाला असे म्हटले आहे. महाराष्ट्रातील हिंदू धार्मिक कृत्य करू लागला म्हणजे कलियुगाची किती वर्षे झाली ते, धार्मिक कृत्य ज्या स्थळी होते त्याची भूगोलावरील जागा व शालिवाहन शकाचे वर्ष इत्यादीकांचा उच्चार करतो. नर्मदेच्या दक्षिणेस या शकाचे महात्म्य आहे. याची राजधानी प्रतिष्ठान म्हणजे गोदावरीच्या काठी असलेले पैठण होय. हेमचंद्राने आपल्या कोशांत विक्रमादित्य, मुंज आणि भोज यांच्या बरोबरीने शालिवाहन संस्कृत भाषेत प्रवीण होता असे सांगितले आहे. जैन ग्रंथकारांनी शालिवाहनाची अनेक चरित्रे सन्मानाने लिहिली आहेत. कारण त्यांच्या मताप्रमाणे त्याने शेवटी शेवटी जैन धर्म स्वीकारला होता. शालिवाहनाने लिहिलेला 'शालिवाहन सप्तशती' नावाच्या गाथाकोशाची एक शंभर वर्षांची जुनी हस्तलिखित प्रत मिळाली आहे. तिची भाषा महाराष्ट्रीय प्राकृत आहे. ती टीकेशिवाय समजावयाची नाही; परंतु त्या भाषेवरून मराठी भाषा निघाली असे दिसून येते. उदाहरणार्थ खालील शब्द पाहा.

महाराष्ट्री प्राकृत	मराठी
आत्ता	आते
झुरई	झुरते
तुझ्झ	तुझे
फलई	फाडतो
मंजरं	मांजर
बोड (बोडियो)	मुलगा

इ. इ.

हल्ली उपलब्ध असलेली जुनी मराठी कविता म्हणजे मुकुंदराजाची होय. त्याच्या मागून ज्ञानेश्वर झाला व १२७२ त आपली ज्ञानेश्वरी लिहिता झाला. ज्ञानेश्वरीची मराठी भाषा व हल्लीची मराठी भाषा यात जितके अंतर आहे, त्याच्या दुप्पट अंतर शालिवाहन सप्तशतीची व ज्ञानेश्वराची मराठी यात आहे. सप्तशतीच्या ग्रंथांत शंभर शंभर श्लोकांची सात शतके आहेत. प्रत्येक भागाच्या शेवटी एक श्लोक आहे तो भाषेच्या मासल्याकरता दिला आहे.

रसिंअजणहिअअ दइए कइवच्छल पमूह सूकइ णिम्माविए।
सत्तसताम्मि समत्तं पढम गाहास में एअम्॥ १॥

अर्थ : याप्रमाणे रसिक जनांच्या हृदयाला आनंद देणाऱ्या कविवत्सल प्रमुख महाकविमुख्यांनी रचलेच्या सप्तशत गाथांपैकी पहिल्या शतकाची समाप्ती.

ही शालिवाहन सप्तशती सात कवींनी मिळून लिहिली आहे. त्यात शालिवाहन सातवा होता. या श्लोकांत लाक्षणिक अर्थ भरला असून शृंगार रस भरला आहे. मंगळाचरणांत पशुपतीची प्रार्थना आहे. ती प्रार्थना शालिवाहन जैन असता तर त्याने केली नसती. नंतर बृहत्कथासरित्सागरमधला शालिवाहन व सप्तशतीमधला शालिवाहन हे भिन्न आहेत असे रावसाहेबांनी सिद्ध केले आहे.

संगमेश्वर माहात्म्य

१३.२.१८७५

संगमेश्वरमाहात्म्य हा ग्रंथ रावसाहेबांनी वरील सोसायटीला संग्रहार्थ दिला. त्यातील शेवटले पाच श्लोक सह्याद्री खंडातील आहेत. ती हस्तलिखित प्रत १७१३ मध्ये लिहलेली आहे यावरून दक्षिण कोकणातील संगमेश्वर हे स्थान फार जुने असावे. वरील ग्रंथ चौलुक्य राजांपैकी कर्ण नावाच्या राजाच्या पदरी असलेल्या शेब नामक कवीने रचला आहे. हा कर्णेश्वर राजा करवीराकडून येथे आला. या कवितेत असे म्हटले आहे की कोल्हापूरच्या महालक्ष्मीचे देऊळ बांधणारा व येथील कर्णेश्वराचे देऊळ बांधणारा कर्ण हा एकच. सह्याद्री खंडातील श्लोकांत या क्षेत्राला काशीप्रयागाची योग्यता दिली आहे. कर्णेश्वराच्या देवळात काही अक्षरे कोरलेली दिसतात ती अशी-

गद्यगो ११
दाम ४॥ थचेदम
देवोध्मतारा

१०० द्रजदप

कोल्हापुरात महालक्ष्मीच्या संबंधी देवळात लेख सापडतात त्यात कर्णानेच श्रीयंत्राकारी देऊळ बांधले असा उल्लेख आहे.

वलभी ताम्रपट

वलभी ताम्रपटांच्या लेखांची प्रतिमा वरील कोरीव लेखातसुद्धा व त्यांच्या भाषांतरातसुद्धा रावसाहेबांनी १८७५ सालात रा. ए. सोसायटीस संग्रहार्थ दिली.

यातील दोन ताम्रपट, असिस्टंट पॉलिटिकल एजंट गोन्डाल स्टेट, यांच्याकडून मिळाले होते. यातील एक संवत् ४०३ मधला आहे. तिसरा ताम्रपट वाल्याचे ठाकूर साहेबांनी दिला. यातील दान रुग्ण लोकांच्या शुश्रूषेकरता भिक्षुजनांना केलेले होते. दान देणाऱ्या राजात शिलादित्याच्या अलीकडील काही आहेत. ठाकूर साहेबांनी काही मृण्मय शिक्कामोर्तब पाठवून दिले होते त्यावरून पाहता वलभी हे काठेवाडातील राजांच्या राजधानीचे शहर असावे असे रावसाहेबांनी अनुमान काढले आहे.

पुढे कच्छ, भूज वगैरे प्रांतांत फिरत असता कोटेश्वर व नारायण सरोवर यांच्या आजूबाजूस अनेक देवळांवर व विहिरींवर कोरीव लेख आहेत त्यांची शेपन्नास टिपणे या सभेस रावसाहेबांनी सादर केली आहेत. त्यांच्या तारखा पाहत त्यापासून जुना शोध लागण्याचा काही संभव दिसत नाही कारण ते लेख अलिकडचे आहेत.

मुंबईच्या लिटररी सोसायटीचे दप्तर

रावसाहेब रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे सभासद १८६३ साली झाले. नंतर त्यांना जुने कागद पाहत असे आढळून आले की, मुंबई लिटररी सोसायटी या नावाची एक संस्था मुंबईत फार पुरातनकाळी अस्तित्वात होती. तिची मूळ स्थापना २६ नोव्हेंबर १८०४ रोजी परळ मुक्कामी झाली. त्याप्रसंगी सर जेम्स मॅकिन्टाश यांनी चिरसंस्मरणीय भाषण केले होते व ही पूर्वगामी संस्था कालांतराने 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी'त सामील झाली. आता तिचे कागदपत्र विस्कळीत स्थितीत दिसले, ते निरुपयोगी होण्यापूर्वी छापून काढणे इष्ट होते. ते काम रावसाहेबांनी आपल्या खर्चाने १८७७ साली केले. यांचे मित्र सोराबजी शापूरजी बेंगाली यांनी मदत म्हणून काही रुपयांची हुंडी पाठविली होती ती रावसाहेबांनी साभार परत केली. त्या काळच्या शोधकांनी केलेली विधाने या काळी नवीन मिळालेल्या पुराव्यावरून हल्लीच्या काळच्या शोधकांनी खोटीही ठरवली असतील किंवा अपूर्ण स्थितीतले शोध आता पूर्णत्वाला नेले असतील ते कळण्याकरता मागचा पुढचा परस्पर संबंध साखळीप्रमाणे जुळवणाऱ्या टिप्पण्या रावसाहेबांनी दिल्या होत्या. प्राचीन शोध, राजनीती,

हिंदुस्थानातील वाङ्मय इ. विषयांची आतील निबंधांत सप्रमाण चर्चा होती. या संग्रहाचे तीन भाग झाले. त्यांची किंमत वीस रुपये ठेवली होती. नजर म्हणून या संग्रहाचे भाग हिंदुस्थान व युरोप येथील विद्वानांकडे पाठवले होते. बंगाल, मद्रास व मुख्यतः मुंबई सरकार यांनी सढळ हाताने प्रती विकत घेऊन साहाय्य केले. संस्थानिकांनीही अल्प स्वल्प मदत केली. सर सालरजंग, निझाम साहेबांचे प्रसिद्ध दिवाण, यांनी एक प्रत मागवली होती. खर्चाच्या इतकीच जवळ जवळ किंमत ठेवल्यामुळे थोडी घस सोसावी लागेल असे राबसाहेबांना वाटत होते. (डायरेक्टर यांना १२.७.७६ चे पत्र) बऱ्याच विषयांचे वाचन आपोआप घडल्यामुळे रावसाहेबांचा बराच फायदा या ग्रंथप्रकाशनाने झाला. (कर्नल जेकब यांना २२.६.७६ चे पत्र)

रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या सभेपुढे रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणांचा सारांश.

न्या. फोर्ब्स

डॉ. विल्सन यांनी न्यायमूर्ती फोर्ब्स यांच्या मृत्यूबद्दल खेदप्रदर्शन करणारा ठराव मांडताना मुंबई येथे रॉयल एशियाटिक सभेत प्रास्ताविक भाषण प्रथम करून नंतर रावसाहेब म्हणाले, डॉ. विल्सन यांच्या ठरावास मी शोकगर्भ मुखाने पुष्टी देतो. न्यायमूर्तीशी परिचय असण्याचा विशेष हक्क मला प्राप्त झाला होता. तो परिचय फार दिवसांचा नव्हता. तथापि तितक्यात माझी खात्री अशी होऊन गेली होती की त्यांच्या मृत्यूने माउंटस्टयूअर्ट एल्फिन्स्टनच्या पद्धतीचा एक गृहस्थ नाहीसा झाला. इंग्रज गृहस्थांच्या अंगी जे विशिष्ट गुण असतात ते सर्व त्यांच्या अंगी होते. त्यातच उत्तम औदार्य, दया, पुरुषार्थक्षम दृढनिश्चय व मानापमानाच्या थोर कल्पना यांची भर पडल्यामुळे सौराष्ट्रात व गुर्जरराष्ट्रात (ज्या प्रांतात त्यांचे बहुतेक कामाचे दिवस गेले त्यात) मोठ्या संस्थानिकापासून तो गरीब शेतकऱ्यापर्यंत सर्व दर्जाच्या लोकांना ते प्रिय झाले होते. ब्रिटिश राज्याचे खरे आधारस्तंभ म्हटले म्हणजे न्यायमूर्ती फोर्ब्सस यांच्यासारखे लोक होत. त्यांच्या योगाने ब्रिटिश सरकारच्या न्याय बुद्धीवर लोकांचा विश्वास बसतो. त्यांच्या उदाहरणाने भ्याडांस धैर्य येते. अतिप्रसंगी संधृष्टांस भय प्राप्त होऊन राज्ययंत्राचा तोल जशाचा तसा राहतो. त्यांचा 'रासमाला' हा ग्रंथ प्रसिद्धच आहे. या देशांतील जुन्याजुन्या अगणित संस्थांचा लोप, त्यांचा इतिहास कोणी लिहून ठेवीत नाही म्हणून होत आहे. यास्तव त्यांना खेद होत असे. या देशांतील जुना कवितासंग्रह व इतिहाससंग्रह यात आमच्या लोकांच्या रीतिभाती ग्रथित झाल्या आहेत. त्यांचे संरक्षण कसे होईल याविषयी ते सदैव चिंता बाळगीत. शास्त्र व तत्त्वज्ञान यास राजकीय महत्त्व प्राप्त होऊन उच्च स्थान मिळाल्याशिवाय समाजात त्यांचा अभ्यास करण्याचा शिष्ट संप्रदाय सुरू होत नाही. उच्च दर्जाच्या लोकांना विद्याव्यासंग करण्याची संवय फोर्ब्सस साहेबांसारख्या लोकांच्यामुळे लागते. लढवय्ये क्षत्रिय, बहुलाभापेक्षी (सट्टे ज्यांना सदैव प्रिय असे) वैश्य व विद्याव्यासंगी ब्राह्मण व धाडसी पार्शी, हे सर्व विभिन्न प्रकारचे लोक फोर्ब्सस साहेबांच्या ऐक्यपोषक स्वभावामुळे गुजराथ सारस्वत मंडळांत सामील झाले. मृत्यूपूर्वी त्यांचा वरदहस्त कोणाच्यातरी डोक्यावर त्यांनी ठेवला असेल अशी मी आशा करतो.

त्यांनी गुजरात कवींना दाखवलेले औदार्य विक्रमादित्यास अथवा भोजराजास शोभण्यासारखे होते. असे दाखविणारी एक गोष्ट त्यांच्या निधनापूर्वी घडून आलेली नुकतीच माझ्या ऐकिवात आली आहे.[१] (१४.९.१८६५)

मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने

सातारच्या राणीसाहेबांचे मन वळवून सातारच्या स्वर्गवासी राजेसाहेबांच्या सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहातील जुन्या बखरी पाहवयास मिळवता येतील. आता त्या त्यांच्या खासगी संग्रहात असतील. मी गेल्या वर्षी महाबळेश्वरास असता महाराष्ट्र गादीचे संपादक शिवाजी महाराज यांच्या बखरीची एक प्रत मला मिळाली होती. त्यामध्ये काही गोष्टी कथन केल्या आहेत त्यावर त्यांच्या अनुयायी जनांच्या मंडळाबाहेरील कोणाचा विश्वास बसणार नाही. तरी ती बखर मनोरंजक आहे व दोनशे वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रातील वस्तुस्थिती कशी होती व त्या वेळच्या लोकांचे विचार कसे होते ते त्यात दिसून येत आहे, म्हणून ती छापून प्रसिद्ध करण्यालायक आहे. त्यात इनाम करून दिलेल्या जमिनीच्या वृतांताचा जो भाग आहे त्याचा आज उपलब्ध असलेल्या दुसऱ्या लेखी पुराव्यावरून काही खरेखोटेपणा ठरवता येईल. सर बार्टल फ्रियर यांच्या संग्रही असलेल्या लेखी कागदपत्रांचा संग्रह त्यांच्या एकंदर संग्रहाबरोबर कलकत्ता व मुंबई यांच्या मधील समुद्रात बुडाला म्हणून वाईट वाटते. मेणवलीस नाना फडणीस यांच्या संग्रहात काही बखरी असतील; पण त्या फार नसतील असे मला वाटते. सर बार्टल फियर यांच्या सूचनेवरून नाना फडणीस यांच्या मुलाजवळ या मंत्रीवराचे संपूर्ण चरित्र लिहण्याची गोष्ट काढली; परंतु त्यांनी मला सांगितले की त्यांच्या घराण्यात जी माहिती उपलब्ध होती ती सर्व कॅप्टन मॅक्डोनाल्ड हे त्यांचे चरित्र लिहीत असता त्यांच्या स्वाधीन केली; परंतु सर्वांत मराठ्यांच्या इतिहासाचे उत्तम साधन म्हणजे पुण्याचे दप्तर होय. त्यात कागदपत्रांच्या राशी आहेत. ते अनुक्रमणिकेसह छापले पाहिजेत. त्यात मराठे सरदारांचे दैनिक वृत्तांत असावे. ते अपूर्ण स्वरूपाचे असतील. विद्वान व लेखनकुशल बुद्धिमान लोकांच्या दैनिक वृत्तांताइतके मनोरंजक नसतील; परंतु ते संग्रहोचित आहेत. काही दिवसांपूर्वी पुणे दप्तरचा काही भाग शाळाखात्याच्या स्वाधीन करावा किंवा काय याविषयी एक कमिटी नेमली होती, तिचे सभासद कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर एम. ए. व रावसाहेब भास्कर दामोदर पाळंदे हे होते; परंतु तो बेत तसाच जिरला असे मला वाटते. जुन्या दप्तरात आता ज्या कागदपत्रांच्या राशी उगाच पडून राहिल्या आहेत त्या प्रकाशित केल्या असता सर्वांस उपयोगी पडतील. म्हणून मी अशी सूचना करतो की, एक लहानशी कमिटी दोन-तीन सभासदांची नेमावी व तीने पद्धतवार काम करावे म्हणजे मराठ्यांच्या कारकीर्दीचे चित्र काढता येईल.

मुंबईच्या 'रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या' कामासंबंधाने काही मजकूर जेकब साहेबांना कळवताना रावसाहेबांनी १२.७.७२ च्या पत्रांत असे लिहिले होते, "आम्हास भाषाविज्ञान व नाणी यांचा फार व पूर्वकालीन व सद्यःकालीन इतिहासाचा थोडा नाद लागला आहे. माझे हे मत चुकीचे म्हणा; परंतु आमची स्थानिक 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी' जर पुणे येथील सर्व दप्तरातील निवडक

भाग प्रसिद्ध करील तर त्याने जेवढे हित होईल तेवढे हित ज्यांच्या पुरातनत्वाविषयी शंका आहे. अशा एकमेकांशी संबंध नसलेल्या ताम्रपटांवरील लेखांवर टीका व ती काल निर्णयाला आधार नसताना करीत बसल्याने होणार नाही. सर्व पुराणांची व स्मृतीची भाषांतरे होऊन ती प्रकाशित झाली पाहिजेत असे मी म्हणतो. या दिशेने प्रयत्न झालेले दिसत नाहीत.''

वरील पत्रांवरून रावसाहेबांचे प्रेम इतिहासावर व पुराणे व स्मृती यावर फार होते असे दिसते. इतिहासावरील प्रेम त्यांनी अगदी लहानपणी म्हणजे १८६० मध्ये एल्फिन्स्टनच्या इतिहासाचे मराठीत भाषांतर करून व्यक्त केले. १८७२ सालीच त्यांनी 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी'च्या मासिक सभेपुढे पेशव्यांचे दप्तर छापण्याची परवानगी मागण्यास सरकारात अर्ज करावा असा ठराव आणण्याचा आपला मनोदय या संस्थेचे सन्मान्य सेक्रेटरी मि. टेलर यांना २४.११.७२ च्या पत्रात कळवला होता. त्याप्रमाणे जर काही खटपट होऊन दप्तर रावसाहेबांच्या स्वाधीन झाले असते तर एक उत्तम ग्रंथ निर्माण झाला असता.

हे दप्तर छापण्याचा नाद सुटलासा झाल्यावर रावसाहेब स्मृतींच्या प्रकाशनाकडे वळले.

रत्नमाला

रत्नमालेवर प्रवचन केल्याबद्दल नायमूर्ती न्यूटन यांचे आभार मानताना रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणाचा सारांश -

ख्रिस्तवासी मि. ए. किनलॉक फोबर्स यांनी केलेल्या रत्नमालेच्या उत्तम भाषांतरावर आज उज्ज्वल प्रवचन केल्याबद्दल न्यायमूर्ती न्यूटन, आमचे अध्यक्ष, यांचे आभार प्रदर्शित करणारा ठराव सभेपुढे आणण्यात मला फार आनंद होत आहे. यात दिलेल्या ऐतिहासिक माहितीबद्दलच या ग्रंथास किंमत द्यावयाची असे नाही, तर ज्या लोकांचे पराक्रम तो वर्णन करत आहे त्यांची रीतभात कशी होती त्यावर हा ग्रंथ प्रकाश पाडत आहे, म्हणून आहे. ज्यावरून आपणांवर पुढे कोणचे प्रसंग यावयाचे आहेत त्यांचे भाकीत अगोदर करता येते त्या सदसतशकुनांचे व शुभाशुभलक्षणांचे जे त्यांनी हुबेहूब चित्र काढले आहे ते आजमितीस बहुतेक भागात लागू पडण्यासारखे आहे.

रत्नमाला ज्या शाहिराने रचली तो शकुनांकडे ज्या दृष्टीने पाहत होता त्याच दृष्टीने हिंदी लोकांतील शेकडा ५० लोक मुंबईतसुद्धा अद्यापि बघतात. विधवेचे, गंधरहित कपाळ असलेल्या मनुष्याचे, मार्जाराचे, काकाचे, (Blue Jay) निळ्या जे पक्ष्याचे व अशाच प्राणीमात्राचे दर्शन अशुभ आहे असे अद्यापि अज्ञानी लोक समजतात. असली पुस्तके छापताना वरील टिपणासह छापावीत म्हणजे या देशातील लोकांची अंतर्गत राहणी कशी आहे तिचे निरीक्षण करणाऱ्या बाहेर देशातील लोकांना उपयोगी पडेल.

पंतप्रतिनिधी, जत व फलटणचे राजे यांची मेमॉयर्स जी अध्यक्षांनी सादर केली ती फार मौल्यवान आहेत. असे सांगून नंतर पुणे येथील दप्तराविषयी रावसाहेब म्हणाले, ''काही वर्षांपूर्वी हावर्ड यांची सूचना अमलात आली नाही. त्यातील खरे खरे राजकीय स्वरूपाचे कागद पाहिजे तर निराळे काढून या सोसायटीच्या स्वाधीन करावे. तरीसुद्धा मोठा फायदा होईल. आज येथे डॉ. विल्सन नाहीत तसेच भाऊ दाजी नाहीत म्हणून मी न्या. न्यूटन यांचे आभार मानण्याचा ठराव पुढे आणतो.''

न्यायमूर्ती न्यूटन

न्यायमूर्ती न्यूटन यांना बॉम्बे रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे सन्माननीय सभासद करावे अशी सूचना नामदार टक्कर यांनी आणली तीस पुष्टी देताना रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणाचा सारांश-

'मि. न्यूटन यांच्या येथून देशी जाण्याने दक्षिण महाराष्ट्राच्या राजधानीचा एक सन्मित्र नाहीसा झाला. पुणे एजन्सीशी संबंध असलेले अनेक लोक या सभेला हजर आहेत; परंतु ज्यांनी कै. बाळासाहेब रास्त्यांसारखे सरदार-हल्लीच्या काळी दरबारात दिसून येणारे त्यांचे केवळ आभास नव्हे हो-स्वत: डोळ्यांनी पाहिले होते व ज्यांनी त्यांची ओळख करून घेतली त्या न्यूटनसारख्या गृहस्थाचा वर्ग आता नाहीसा होत आहे. यांचे शिक्षण भिन्न असून, मार्गदर्शक नीतीचे प्रमाणही भिन्न असून अगदी समग्र निराळ्या तऱ्हेच्या लोकांच्या गुणाची किंमत हे ओळखू शकत व त्यांच्या कल्याणाकरता प्रयत्न करू शकत. सरदारांचा इतिहास व चरित्रपद्धती यांचे यथार्थ ज्ञान करून देतील अशा कागदपत्रांचा संग्रह करण्यात यांनी किती परिश्रम घेतले आहेत ते या मंडळीच्या संग्रहांतील कागदपत्रच सांगतील. मि. न्यूटन हे स्वतः धर्मिष्ट असून भिन्न देशांतील भिन्न धर्मीयांच्या मतास मान देण्याची यांची प्रवृत्ती उदारपणाची होय. हिंदुस्थानात जे भिन्न भिन्न जातीचे लोक आहेत त्यांच्यात अंतर फार आहे ते नाहीसे करण्यास मि. न्यूटनसारख्या मनःप्रवृत्तीच्या मनुष्याची मदत होते. हिंदुस्थान व इंग्लंड हे दोन देश एकमेकांचा जो जो फायदा करू शकतील त्या त्यात सर्वांत मोठा म्हटला म्हणजे या दोन्ही देशांतील लोकांच्या विचारी माणसांच्या मनाचा प्रकाश संयोग घडवून आणणे हा होय. या दृष्टीने पाहता आमच्या ज्या जाण्याने मोठा तोटा होणार आहे व तो बरेच दिवस भासणार आहे तर त्याची जाणीव आम्ही ठेवली पाहिजे. म्हणून मी या ठरावास आनंदाने पुष्टी देतो.'

न्या. गिब्स

नामदार गिब्स यांनी रॉयल एशियाटिक सोसायटीची जी सेवा केली तिच्याबद्दल त्यांचे आभार मानते वेळेस रावसाहेब म्हणाले- '१८०४ मध्ये स्थापन झालेल्या ज्या लिटररी सोसायटीचा नामनिर्देश गव्हर्नरसाहेबांनी केला हिचे कागदपत्र छापण्यात ना. गिब्स यांनी मला मदत करून या सोसायटीची अप्रत्यक्ष रीतीने सेवा केली. या देशातील निरनिराळ्या इलाख्यातील लोकांना चांगले शिक्षण मिळाल्याशिवाय व कोणी मार्गदर्शक भेटल्याशिवाय या देशाची जी प्रगती झाली ती कशी होत गेली याचा इतिहास लिहता यायचा नाही याकरता युरोपियन लोकांकडे आमच्या मार्गदर्शकाचे काम सोपवावे लागेल. म्हणजे मनुष्याला ज्ञानप्राप्ती करून घेण्याला जे निरनिराळे मार्ग आहेत ते त्याच्या हातात येतील. सरकार आम्हाला मदत करील व ते करीतही आहे. तथापि या सोसायटीने चालवलेल्या शोधाचे काम हे आमचे आम्हीच केले पाहिजे. आम्ही या बाबतीत कसे वागावे ते सांगण्याकरता नामदार साहेबांनी येथे येण्याची जी तसदी घेतली त्याबद्दल त्यांचे आम्ही आभारी आहोत. युरोपियन व माझे देशबांधव हे दोघेजण मिळून नवे शोध लावण्याच्या कामी प्रयत्न करतील अशी मी आशा करतो.'

युरोपियन व माझे देशबांधव यांच्यापुढे शोध चालवण्याला एवढे मोठे क्षेत्र आहे की त्याच्या इतके अमर्याद दुसरे म्हटले म्हणजे एक विश्वच होय.

१८५९ साली रावसाहेब मुंबई येथील जिओग्राफिकल सोसायटीचे सभासद झाले. पुढे मुंबईच्या अग्रि हॉर्टिकल्चरल सोसायटीचे सभासद झाले.

१८७२ साली इंग्लंडातील रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे तहहयात सभासद झाले. तेव्हा पासून जुन्या वैदिक ग्रंथांविषयी त्या सोसायटीचा व रावसाहेबांचा पत्रव्यवहार होत असे.

१८८० साली रावसाहेबांना बेंगाल एशियाटिक सोसायटीचे सभासद नेमण्यात आले. १८८४ साली स्टॅटिस्टिकल सोसायटी ऑफ लंडनचे फेलो नेमण्यात आले व त्याचप्रमाणे रॉयल जिऑग्राफिकल सोसायटी ऑफ ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंडचे सभासद नेमण्यात आले.

❍

संदर्भ टिपा -

१. कविवर्य दलपतराम यांना दिलेली देणगी.

❍❍❍

प्रकरण ३५

वक्तृत्वोत्तेजक सभा

। तद्वक्ता सदसि ब्रवीतु वचनं यच्छृण्वतांचेतसः ।
॥ प्रोल्लासं रसपूरणं श्रवणयोरक्ष्णोः वींकासश्रियम ॥
। क्षुन्निद्राश्रमदुःखकालगतिहृत्कार्यान्तरप्रसृतिम् ।
॥ प्रोत्कण्ठामनिशं श्रुतौ वितनुते शोकं विरामादपि ॥ १ ॥

(सुभाषित)

१८६७ साली मुंबईस प्रथम मराठीत वक्तृत्व समारंभ झाला. उमेदवार चारच होते. रावसाहेब मंडलिक, प्रो. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर व प्रो. छत्रे हे पंच होते.

दुसऱ्या वर्षीच्या समारंभात रावसाहेब, नाना मोरोजी, दादोबा पांडुरंग, प्रो. भांडारकर व शंकर पांडुरंग पंडित हे पंच होते.

१८७१ साली विषय होता तो शिवाजी महाराज यांनी २५ वर्षे यवनांशी लढाया करून राज्य स्थापन केल्यावर त्यांना १६७४ मध्ये राज्याभिषेक झाला. त्याप्रसंगी ज्या शूर लोकांच्या साहाय्याने त्यांना राज्यपद प्राप्त झाले त्यांना व हिंदू धर्माचा (हिंदू नावाचा) अभिमान बाळगणाऱ्या दुसऱ्या शिष्ट गृहस्थांना उद्देशून संभाषण करताना आपण शिवाजी राजे आहो अशी कल्पना करावी.

रावसाहेबांच्या कागदपत्रात वक्तृत्व समारंभाच्या जाहिरातीच्या पाठीवर उमेदवारांची नावे, वक्त्यांच्या अंगी दिसून येणाऱ्या कोणत्या वक्तृत्वाचे लक्षण असले पाहिजे ते व त्यांना दिलेले गुण यांचे शिस्तवार टाचण याच सालापुरते सापडते त्यावरून पुढील माहिती दिली आहे. अनुक्रमवार उमेदवारांच्या नावापुढे शेरे आहेत ते -

१. युक्तिवाद थोडा, ऐतिहासिक माहिती थोडी, भरपूर विसंगतपणा, भाषा फार अलंकारिक.

२. दृष्टांतवैपुल्य, भाषणाचा ओघ स्थिर.

३. ऐतिहासिक माहिती अधिक, हावभाव नाटकी.

४. पोपटपंजी, वक्तृत्वगुण शून्य.

५. इतिहासाचे ज्ञान नाही भाषा अशुद्ध.

६. तयारी चांगली, भाषणांत फार त्वरा, चित्ताकर्षक.

७. भांबावून भाषण थांबवून गेला.

८. व्याकरण नाही, अव्यवस्थित. इ.

❍❍❍

प्रकरण ३६

नाना मंडलिकांचा प्रपंच

प्रपंच सांडून परमार्थ कराल। तेणें तुम्ही कष्टी व्हाल ॥
प्रपंच परमार्थ चालवाल। तरी तुम्हीं विवेकी ॥ १ ॥

(रामदास)

नाना मंडलिक यांच्या चरित्रातील प्रास्ताविक भाग तिसऱ्या प्रकरणात आला आहे. आता त्याच्या पुढील भाग या प्रकरणात दिला आहे. चित्रास जसा पृष्ठभूविभाग तसा नानांचा चरित्रभाग रावसाहेबांच्या चरित्रास सौंदर्यकारक झाला आहे. तरुणपणी संपत्ती हातात आली असून तिचा दुरुपयोग न करता नानांनी प्रपंच नीटनेटका केला व परमार्थसाधन करून भलेपणा मिळविला. नानांच्या लहानपणी व नंतर, जंगम व स्थावर मिळकतीची देखरेख त्यांच्या मातोश्री गंगाबाई यांनी कारकुनांच्या मार्फत केली. नाना वयात आल्यावर ते स्वत: देखरेख करू लागले. तेव्हापासून सरकार दरबारचा त्यांच्यामागे जो सारखा वेध लागून राहिला होता तो बहुत काळ टिकला होता. प्रथम इनाम कमिशनाने यांना पुराव्याचे कागदपत्र घेऊन जितके हिंडवले[१] त्याहून, त्याच्यानिमित्त सांगाव्या लागलेल्या नाणीझ गावच्या कज्जाने मुरूडाहून रत्नागिरीस व तेथून ठाणे व मुंबईकडे वर्षानुवर्ष सारखे हिंडवले. याची समग्र हकिगत १९व्या प्रकरणात दिली आहे.

मध्ये विसावा मिळत नसे असे नाही; परंतु मिळाला तर त्याचा सदव्यय करण्याच्या संधीत एखाद दुसरे नवे प्रकरण उपस्थित होई. त्याची वाट नाना आपल्या नेहमीच्या धोरणाने लावीत असत. मासल्याकरता एक दिले आहे ते- पूर्वी तिसऱ्या प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे धोंडोपंत मंडलिक यांनी पेशवाईत ४५०० रुपये भरून १७८८ साली अंजनवेल तालुक्यात सरदेश व देशकुळकर्ण हे दरख काही महालावर मिळवले[२] त्यासंबंधी सर्व काम त्यांचे कारकून पांडुरंग गोविंद आपटे यांच्याकडून व इतर कारकुनांकडून करून घेत आले. त्यांच्यामागे नाना मंडलिक तेच काम आपले क्रियाबळकर्ते कारकून विनायक ऊर्फ घारोपंत ओक यामार्फत १८३९ सालापर्यंत म्हणजे सुमारे ६१ वर्षेपर्यंत करीत आले. तेव्हा रत्नागिरीचे कलेक्टर मि. कोल्स यांच्याकडून लिहून आले की, तुम्ही

वतनदार कुळकर्णी नाही. जप्तीत असलेल्या वतनांचे तुम्ही सरकारातून नेमलेले वहिवाटदार आहात. सन १८४३ चा ॲक्ट कलम ११ प्रमाणे तुमचे तर्फेने गुमास्ता नेमून घ्यावा असे ॲक्टमध्ये कोठे आढळत नाही. त्यावरून तुम्हास लिहण्यात येत आहे, तरी खुद्द तुम्ही सदरहू देशपांडेपणाची चाकरी करण्याकरता १५ नोव्हेंबर १८४९ चे आत अंजनवेल येथील मामलेदार याकडे हजर होऊन जाब कळवावा, तसे न केल्यास सदरहू कामावरील तुम्ही आपला हक्क सोडला असे समजून सरकारचे नजरेप्रमाणे बंदोबस्त होईल.

त्यावर पूर्वापार मुखत्यार मार्फत वहिवाट चालू असल्याचे नानांनी रेव्हिन्यू कमिशनर यांना कळवले. त्यावरून वरील गोष्टींचा पुरावा कलेक्टरांनी मागितला. त्यावर ३५०० रुपयांचा पेशवे दप्तरातील दाखला व पहिले रसदवाले दामले यांना १००० रु. दिल्याची पावती असे दस्तऐवज हजर केले. याचे काम १८२८ साली मि. रीड यांनी चौकशी केली होती. त्या प्रकरणाचे कागद हजर केले. त्याचा उपयोग झाला नाही, म्हणून नानांनी विनंती अर्ज केला की, सदर अदालतीत मी सरकारावर घातलेला नाणीझ गावचा कज्जा चालू आहे. सबब ह्या कज्ज्याचा निकाल होईपर्यंत स्वत: हजर होणार नाही. सबब जो काम करीत आहे त्याचे हातून काम घ्यावे. त्यावर कलेक्टर यांनी ७.१.१८५१ ला जबाब पाठवला की, नाणीझ गावच्या कामी तुमचेवर सरकारने अपील केले आहे, ते मंजूर झाले आहे. त्याचा फैसला तूर्तच होतो असे नाही. दोन वर्षपर्यंत लागतील, तेव्हा आता तुम्हास अपीलाचे ठिकाणी राहण्याची काही सबब दिसत नाही. वकिलास माहिती दिल्यावर तो काम चालवील. सबब या महिना अखेर तुम्ही चिपळूण मामलेदार यांच्याकडे हजर व्हावे. या उपर जास्ती मुदत मिळणार नाही' असेही हुकुमात फर्मावले होते.

हे पत्र घरी मुरूडास आले, तेव्हा नाना मुंबईस आहेत असे त्यांचे चिरंजीव गंगाधर ऊर्फ रावजी यांनी कळवले. तरी आता जास्त मुदत मिळणार नाही व मुदतीत हजर न झाल्यास सरकारातून बंदोबस्त केला जाईल असे वडिलांना कळवावे म्हणून दुसरा हुकूम आला. एवंच नाना कामावर हजर झाले नाहीत, असे सरकारात लिहून गेल्यावरून सन १८५४ साली नानांना वतनावरून काढून दुसरे इसम नेमण्याचा हुकूम झाला.

"श्रम करून मला राहणे स्वत: कसे होईल! रावजीस कसे बनेल! पन्नास वर्षे वहिवाट हाच जोर वतनाचा, कृपा सरकार करणार परंतु बोलले पाहिजे." निदान पहिल्या रसदवाल्याला भरलेले रुपये तेही परत द्यावे, असा अर्ज मुंबईचे गव्हर्नर साहेबांकडे करून नाना 'बहुत बोलले' पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही व तुम्हाला धोंडो नारायण यांनी भरलेली रसद परत मिळण्याचा हक्क नाही असा जबाब आला. 'कृपा सरकार करणार; परंतु बोलले पाहिजे' हा मार्मिक कित्ता जो नानांनी घालून दिला तो रावसाहेबांनी चांगला गिरवला.

नानांना वैद्यकीचे ज्ञान चांगले होते. काही मात्रा व भस्मे घरी तयार करत असत. माधवनिदान व त्यावर रुगविनिश्चय नावाची टीका व आतंकदर्पण इ. ग्रंथ संग्रही असते. केवळ लोलिंबराजावरच त्यांच्या वैद्यकी ज्ञानाची भिस्त नव्हती. नानांचा हा वैद्यकीचा नाद रावसाहेबांनाही लागला होता त्यासंबंधी पुढे एका प्रकरणात हकिगत दिली आहे.

संस्कृतविद्येचा नाद नानांना असावा असे त्यांच्या संग्रही असलेल्या पुढील पुस्तकाच्या यादीवरून दिसते. पंचमहाकाव्ये, मुरारनाटक, गोवर्धनटीका, अलंकारचंद्रिका, शृंगारतिलक, घटखर्पर,(?) सन्याभरण, नलोदयकाव्य, कुवलयानंद, भामिनीविलास, गीतगोविंद, रसमंजरी, पदमंजरी, भाषामंजरी, भर्तृहरि, महाकौमुदी, कालमाधव, त्रिस्थलीसेतु, सामुद्रिक, न्यायशास्त्र, तर्कप्रकाश, नेयवाद, तर्कसंग्रह, पूर्वमीमांसा, गंगालहरी, विज्ञानेश्वर, शालिग्रामशिलापरीक्षा, कौमुदीव्याकरण, तर्कशब्द दीपिका, गौरीकांती तर्कामृततरंगिणी इ.

पत्रव्यवहाराची कला नानांना चांगली साधली होती. तिचे वळण रावसाहेबांना लागले होते. कसे ते पुढील वर्णनावरून कळेल. नाना मंडलिक हे सरकार दरबारात वागलेले होते. ज्याला दरबारी रीत माहीत नाही, राजप्रकरणात काही कळत नाही त्याचा प्रवेश शनिवार वाड्यात होणे शक्यच नव्हते किंवा झाल्यास राज्य प्रकरणाचे धडे न मिळता तो कोरा राहणे शक्य नव्हते; त्यामुळे त्यांचे लिहिणे बोलणे पुणेरी असे. अमरकोश, रूपावळी समासचक्र, वृत्तरत्नाकर इ. ग्रंथांचे पठण त्यांनी केले होते. काही काव्यांत त्यांची प्रगती झालेली होती. सुभाषिते, वृद्ध वचने पाठ झालेली होती व सुंदर लोकोक्त्या त्यांना मुखोद्गत होत्या. त्यांची अवतरणे त्यांच्या पत्रांतून आढळतात. त्यांचे लेख सभ्य व प्रौढ भाषेत असत. सविस्तर असत पण पाल्हाळीक नसत. मुद्याच्या बाहेर एक अक्षर सबंध पत्रात लिहीत नसत.

रावसाहेबांना नाना पत्र लिहीत तेव्हा त्यावेळच्या पुणेरी दरबारी पद्धतीने, 'चिरंजीव सहस्रायु विजयी भव' असे आरंभी लिहीत. पुढे 'अण्णा यास नारायण धोंडदेव यांचे आशीर्वाद' लिहून कुशल वृत्त कळवून पुढील मजकुरास आरंभ करीत. १, २, ३, असे अंक घालून विषयाप्रमाणे पत्रांतील मजकुराचे भाग पाडीत व पत्र संपविताना, 'याप्रमाणे अमुक कलमी (शेवटच्या भागाचा आकडा घालून) मजकूर लिहिल्यावरून कळेल.' असे लिहून आशीर्वचनपूर्वक पत्र पुरे करीत.

शेवटी सही करीत नसत, कारण पत्रारंभीच लिहिणाराचा नामनिर्देश होत असे. सही ही नेहमी खतपत्रांतच त्यावेळचे लोक करीत असत. मुद्देसूद लिहण्याचा धडा नानांनीच रावसाहेबांना शिकविला; त्याप्रमाणे रावसाहेबांच्या लिहण्यात जी पत्रांतील मुद्याच्या समर्थनार्थ सर्व लोकांना पसंत अशी समर्पक म्हण अथवा लोकोक्ती देण्याची पद्धती दिसते. ती रावसाहेबांनी नानांपासूनच उचलली. 'गुण संपादन करा' असे सुचवताना नाना पत्रात लिहीत, 'घोडा चंदी गुणावर मिळवतो.' खोती व इनामी गावावर कारकून असत; पण त्यावर देखरेख ठेवण्यास नाना, सारखे फिरत राहत असत व म्हणत, 'कोणत्याही कामात ज्याची त्यासच आस्था तशी जर कारकुनास असती तर चाकरांनी शेते व बटकीने घरे होणार नाहीत, ही म्हण आहे ती खोटी होईल.' 'चंदनाचा अधिकार घासून घेणेचा.' चंदनाला लोक आपल्या फायद्यासाठी घासतात तेव्हा घासून घेण्याचा हा त्या परवश व गुणी चंदनाचा अधिकार आहे, असे वडिलांनी लिहिल्यावरून लोकसेवा करण्याचे व्रत पत्करण्यास चिरंजीवांना केवढे उत्तेजन मिळाले असेल याची कल्पना होण्यासारखी आहे. 'नखाने काम वेळीच होण्यासारखे आहे. ते जुने झाल्यावर कुऱ्हाडीने होणार नाही.' ही म्हण वेळेवर उपाय करण्यास लावणारी आहे. बर्वे यांच्याविरुद्ध मंडलिक यांनी चालू वहिवाटीत लावलेला दावा

बुडाला ते वृत्त कळवताना नानांनी रावसाहेबांना लिहिले, "येथे पाहिजे त्या गप्पा व वल्गना लोक करतात. ऐकण्याची सोय नाही. कारण दगड तरून शेणी ऊर्फ गोवऱ्या बुडाल्या असे जाहले आहे!" हे वाक्य फारच उत्साह उत्पन्न करणारे आहे, हे सांगावयास नकोच. रावसाहेबांचा उत्कर्ष ऐकून ते दूर असल्यामुळे नानांनी रावसाहेबांना पत्र लिहिले की, "आपण तरी जवळ यावे नाहीतर मला तरी जवळ न्यावे." इतका प्रेमाचा ऊत जरी नानांना येत असे व मुलगा फार विद्वान निघाला होता तरी आपला मान कमी होईल अथवा अपमान ज्याने होईल असा शब्दसुद्धा नानांनी कधी काढला नाही. पत्रोत्तरी जेव्हा लिहावयाचे तेव्हा ते स्पष्ट लिहून शेवटी, "आम्हास सुचेल ते बहुत लिहतो, उपयोग तेवढे घ्यावे, नको ते टाकावे," असे लिहीत. नानांचे मोडी अक्षर फार वळणदार व सुवाच्य असे. त्यामुळे लोक त्यांचा कित्ता मिरवीत असत. नानांनी लोकांना अक्षराचे वळण लावले. त्यांच्या चिरंजीवांनी, प्रस्तुत चरित्रनायकांनी, सर्व राष्ट्राला वळण लावले असा अनुगुण संयोग घडून आला, तो सुखकारक आहे.

नानांच्या पहिल्या पद्धतीप्रमाणे पत्रात काही शब्द संक्षेपाने लिहिले जात. 'पा' या अक्षरापुढे दोन काने दिले म्हणजे ते अक्षर 'पासून' किंवा 'पर्यंत' इत्यादी एकाहून अधिक शब्दांचे दर्शक होते. यावरून रावसाहेबांनी वडिलांना एकदा लिहले की, 'आपल्या पत्रात असले संक्षेप फार असतात. तेव्हा पत्र वाचता वाचताच अर्थ समजण्यास विलंब होतो.' त्यावर नानांनी स्पष्ट जबाब लिहिला- "'मु' या अक्षरास काने दिले ही सवय आणि पेशजींचे उत्तरी 'पा'स कान्हे दिले आहेत त्याचे अर्थ तीन लिहिले हे घाईमुळे, येरव्ही आम्ही पाहिल्यावर मनात आणता सात अर्थ आम्हास सुचतात, याहून अधिक तुम्हास सुचतील, कारण ही तर्काची गोष्ट आहे. आदिपश्चात् अक्षरावरून अर्थ करावयाचा; एरव्ही अर्थ तीन किंवा अधिक होतील."

"आता यापुढे काने न देण्याची वहिवाट ठेवू. तशीच तुम्हीही मनात आल्यास अक्षर वाचावयापेक्षा लिहण्याची सवय ठेवावी. याचे उत्तर तुम्ही पाठवालच की वाचता येत नाही हेही खरेच; परंतु ते आम्हास मात्र लागू! असो." (३.७.६८ चे पत्र)

रावसाहेब पत्र फार त्वरेने लिहीत त्यामुळे त्यांचे अक्षर सर्वांस लागत नसे. त्यावरून ३.१२.५८ रोजी नानांनी त्यांना लिहिले की, 'पत्र पावले. मजकूर काही कळला; काही अक्षरे लागली नाहीत. याविषयी 'सवयी आणि अभ्यास' या पुस्तकात तुम्ही लिहिले आहे. असो. त्वरेने लिहिल्यामुळे असे होते. या वाक्यात केवढी खोच आहे! यथार्थ उत्तर थोडक्यात देता आल्यामुळे सानंद गर्वही आहे. रावसाहेबांचे अक्षर वळणदार होते; परंतु त्यांना आयुष्यात ज्या गोष्टी कमी होत्या असे वाटत होते. त्यात मुख्य गोष्ट कोणत्याही कामास वेळ पुरत नसे ही होती.

जुन्या मनुष्यांची काही धोरणे असतात. काही चालीरीती असतात. ती धोरणे व त्या चालीरीती संभाळल्या असता सौख्य होते. अशा धोरणाने रावसाहेबांनी वागावे म्हणून नाना मधून मधून त्यांना सूचना करीत असत.

"तिकडे (भुजेस) गुरे सवंग महाग काही मिळत असतील व दूध कसे मिळते ते मान पाहून उमेदपूर्वक गाय घेतल्याने दर्शन व शेवटी गोमय इत्यादी सोयी होतात. समई बदली होईल तेव्हा

पात्र पाहून अल्प दक्षणा देऊन धर्म करावी. युक्ती सुचली ती लिहिली आहे. यासी रागास न यावे.''

''इंग्रजी पगारदाराची रीत आपणास लागू नाही. पगारावर पगार मिठवून एक पगार हाताशी शिल्लक ठेवला पाहिजे. परदेशात २०० रुपये तरी शिल्लक असावेत. सोने असल्याने जोखम कमी. बाळगण्यास इतका फायदा आहे व हवे तेव्हा रुपये येतात. सोने खरेदी करते वेळी मासा दोन मासे जास्त घेऊन मासल्याकरता वेगळे ठेवून बाकी सोनारापाशी द्यावे, म्हणजे पुन्हा कसास लावून पाहण्यास चांगले पडते. केस, ताव देऊन पाहवा.''

''कोणी गृहस्थ बिऱ्हाडी आल्यास त्याचा आदरसत्कार ठेवावा. रोजगारावर नजर नसावी. भाषण सदा सर्वकाळ नम्र असावे. मी लिहिणे युगमाहात्म्यास वाजवी नव्हे; परंतु स्वभाव जात नाही.''

एकदोन घरची प्रेमाची मंडळी रावसाहेबांजवळ असे. काही झाले तरी रावसाहेबांना जपणारी अशी जाग्यावर तीच म्हणून त्या मंडळीस नाना लिहीत.

''अण्णाचा स्वभाव सोसक बहुत; तर मन जाणून दोन वेळ अधिक विचारण्यास कंटाळा किंवा खेद करू नये.'' (अनंत भटजीस पत्र)

भूज व कराची येथील रावसाहेबांचे काम मोठ्या हुद्याचे नव्हते. ठाणे येथील व्हिजिटरचे काम निराळे होते. तेथे पुष्कळ लोकांवर सत्ता चालवायची होती. हाताखालच्या लोकांकडून हांजी हांजी होण्याचा संभव फार होता. म्हणून नानांनी लिहिले, ''प्रकृतीस जपून काम करावे.कोणतेही काम करण्याची उतावीळ करू नये. तुमचे स्वभावाप्रमाणे, तोंडावर तुम्हांस कोणी समई नजरचूक झाली तरी सांगणारा मिळेल असे वाटत नाही. कारण असे सांगणे भलत्याच्याने होणार नाही.'' एकत्र कुटुंबात कोणी एक रोजगार करतो व दुसरे मुलगे पोष्य वर्गात पडून राहतात हे त्या रोजगाऱ्यास आवडत नाही हे साहजिक आहे; परंतु सर्व कुटुंबाचा सारखा सांभाळ करण्याची ज्याच्यावर जबाबदारी असते अथवा ज्याची इच्छा असते, त्या कुटुंबांतील मुख्य जो वडील कर्ता मनुष्य त्याला निराळेच धोरण ठेवावे लागते, ते नानांचे अंगी होते म्हणून त्यांनी रावसाहेबांना असे लिहून कळविले, ''तुमची नियत सरकार चाकरीवर चांगली आहे, म्हणून ईश्वर कृपा करतो. कुटुंबाची माणसे बहुत. कोणाचे नशीबाने चालते हा नेम नाही.''

नाना हे दरबारी माणूस म्हणून त्यांनी एकदा लिहिले, ''साहेबाची मर्जी संपादन करावी.'' नाना स्वतः फार हिशोबी मनुष्य होते व हिशेब चोख ठेवत म्हणून त्यांनी एका पत्री रावसाहेबांना लिहिले होते, ''जो रोज खर्च कोणी करील त्यावर सायंकाळी सही करण्याचा पाठ ठेवावा. यात तुम्ही स्वतः रोज हिशोब नाही केला तरी चालेल पण तपासावा.''

'सवयी आणि अभ्यास' हे पुस्तक वडिलांना वाचावयास रावसाहेबांनी पाठवले त्यावर नानांनी अभिप्राय दिला. त्यात चिरंजीवांचे कौतुक फार खुबीने केले आहे. ''पुस्तक आलेले निम्मे वाचले. बाकीही वाचून पाहतो. त्यात मोठा मुद्दा आढळला. बोले तैसा चाले हे लि॥ आहे. अभ्यासाविषयी तर आमची उमेद नाहीच हे आशीर्वाद.''

रावसाहेबांचे वागण्याचे कडक नियम नाना जाणून होते. मद्यपानाच्या विरुद्ध रावसाहेब होते; म्हणजे त्यांच्या घोडेवाल्याने मद्य पिता कामा नये अशी सक्ती असावयाची. तेवढी कदाचित शक्य असेल; परंतु इष्ट नाही हे जाणून नानांनी एकदा रावसाहेबांना लिहिले, "कृष्णा कानशा चांगला बरा होईपर्यंत त्यास थंडीस जपावे. दारू हा त्याचा भक्ष आहे, ती थोडी देत असावी."

नाना हे लोकांकडून आर्जवाने काम करून घेत. रावसाहेब हे तक्रार करून घेत. रावसाहेबांची पत्रे १८५६ सालाच्या सुमारास डाकच्या त्या वेळच्या व्यवस्थेमुळे अथवा अव्यवस्थेमुळे वेळेवर पोचत नसत. रावजींनी लिहिले की, पत्रे आमची आम्हीच जाऊन आणतो. शिपाई येऊन पत्र पोहचण्यास दोन महिने लागतात. रावसाहेबांनी त्यांना तक्रार करा म्हणून सांगितले. त्यावर नाना म्हणाले, "पोष्टातील कारकून हेच आमचे वरिष्ठ, ते आमची कामे करतील तेवढी वरिष्ठांकडून होणार नाहीत."

नानांनी रावसाहेबांच्या विद्येला कसे प्रोत्साहन दिले ते मागे आलेच आहे. पुढे त्यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव भाऊ व मधले चिरंजीव रावजी या उभयतांस पुत्र झाले होते. त्यांतील दोघेजण (पांडुरंगराव भाऊंचे चिरंजीव व धोंडोपंत रावजींचे चिरंजीव) असे मराठी शाळेत असताच त्यांनीही रावसाहेबांप्रमाणे विद्या करून प्रसिद्धीस यावे अशा नानांची इच्छा होती व ती साहजिकच होती व त्यांच्या विद्येचे काम रावसाहेबांनी हातात घ्यावे असा नानांचा हेतू होता.

दोघांच्या विद्याभ्यासाची हकिगत रावसाहेबांना नाना कळवितच असत; पण त्यातल्या त्यात 'धोंडू बाबा'ची आपल्या अभ्यासाविषयींच रावसाहेबांना पत्रे येत व त्यात कधी पुस्तकांची मागणी असे. ती पुस्तके रावसाहेब पाठवून देत असत व त्यांचा उपयोग मुले चांगला करून दाखवतात असे रावसाहेबांना समजताच त्यांनी मुलांना उत्तम शिक्षण देण्याचा बेत केला व उत्तम मनुष्य कोण मिळतो या विचारात असता त्यांना गंगाधरपंत टिळक यांचे नाव ध्यानी आले. तेव्हा प्रथम रावसाहेबांनी त्यांना मोघम पत्र लिहिले व त्यात एका श्रीमंताच्या दोन मुलांना कसे शिकवाल असा प्रश्न विचारला. त्याचे उत्तर गंगाधरपंत टिळकांनी पुढे दिल्याप्रमाणे लिहिले -

"द्विज म्हणजे दोन वेळा ज्या मनुष्याचा जन्म होईल तोच मनुष्यत्वात आला नाही तर प्रत्यक्ष द्विपाद् पशुः[३] विद्येच्या योगाने बरे काय, वाईट काय, ग्राह्य कोणते, त्याज्य कोणते, ईश्वराविषयी आपणाविषयी, आपले वडील इत्यादिकांविषयी कर्तव्ये कोणती वगैरेचे जेव्हा ज्ञान होईल तेव्हा दुसरा जन्म होतो. मग तो पुरुष, वडिलांना चांगला पुत्र, मुलांना चांगला बाप, भावाबहिणींस चांगला भाऊ, बायकोस चांगला नवरा, धन्यास चांगला चाकर व चाकरास चांगला धनी व इष्टमित्रांस चांगला स्नेही होतो, म्हणजे मनुष्यत्वास येतो. पूर्व वयात अशी एक वेळ येते की, मुलांचे वडील किंवा गुरू किती जरी सुनीती सांगत असले तरी ऐकू नये असे त्यांना वाटून प्रथम अल्प स्वल्प म्हणजे बाजारातील भजी वगैरे जिनसा तेथेच खाणे व भांग ओढणे इत्यादी दुर्गुणांस ती प्रवृत्त होतात. त्यावेळी योग्य तजवीज न झाली तर पुढे मोठेपणी दुराचारे करून वागतात. अशी वेळ मी शिकवीत असलेल्या मुलास जर प्राप्त झाली तर त्याच्या हाडास किंवा शिरांस इजा न होण्यासारखा मी त्यास बारीक काठीने किंवा दोरीने अंगावर वळ फुटेपर्यंत मारीन. तेव्हा घरच्या बायका-पुरुषांनी एकदम मजवर तुटून न पडता व पुरुषांनी त्यास उपचारही न करता गुरुजींनी ठीक केले! पुन्हा असे केले

असता खूप मारण्याविषयी आम्ही त्यास सांगू असे म्हटले पाहिजे व बायकांनी व चाकरमाणसांनी त्यास लोणी हळद लावून पुन्हा असे करू नको, नाहीतर ते याहीपेक्षा अधिक मारतील असे म्हटले पाहजे. असा प्रसंग येतोच असे नाही. आलाच तर एक दोन वेळा येईल. या एक दोन वेळाखेरीज करून वाईट कामाविषयी माझे बोलणे त्यास जसे जसे माराप्रमाणे वाटू लागेल तसा तसा मी त्यास मित्राप्रमाणे वागवीन व प्रतिदिवशी डोळ्यांस व शरीरास श्रम होण्यापूर्वी खेळावयास नेत जाईन.''

''तपास, एक गायनास, दोन; अभ्यासास, तीन; व मार्गास, चार; असे वाक्य आहे त्यामानाने या मुलाबरोबर मी आणखी तीन मुलगे शिकण्यास आणीन.''

''मला शेजारीच घर मिळावे. त्यास एक स्वयंपाकी व एक गडी पाहिजे. आदित्यवारी मात्र मुलांना घरी जावयास सुटी देईन म्हणजे त्यांना वाईट संगत लागणार नाही. नाहीतर परीट आणि कोळसेविक्याप्रमाणे होईल. आज अमक्याच्या घरी जेवण्यास जायचे आहे. उद्या तमक्याचे घरी जायचे आहे, परवा तमक्याच्या लग्नास जायचे आहे असे मी होऊ देणार नाही. या अगर बहुत कारणांकरता व मुलांचे कल्याणाकरता नववे किंवा दहावे वर्षी लग्न न करता मी सांगेन तेव्हा करावे, साध्या खाण्याने त्यांची बुद्धी आणि शरीरप्रकृती ही चांगली राहील.''

''मुलांना पुस्तकावरून शिकवावे त्याचपेक्षा प्रत्यक्ष उदाहरणाने लक्षात वागते त्याकरता आमचे येथे अधिक विद्वान जनास जेवण्यास बोलवून मुलांचे देखत वाईट आचरण करणाऱ्या एखाद्या गृहस्थाचा वाईट परिणाम कसा झाला किंवा चांगल्या मार्गाने जाणाऱ्याचा चांगला परिणाम कसा झाला तो, त्या विद्वानांकडून बोलवावा. एखादे वेळी मी शिकवलेल्या विषयांची बाहेरील उदाहरणे समजण्याकरता महिना-पंधरा दिवस पुढे शिकवणे चालवणार नाही. समयी समजूत पाडण्याकरता यंत्रे वगैरे दाखवण्यास ज्ञानप्रसारक सभेस नेईन; अगर गारुड्याचा तमाशा करवीन. मला इंग्रजी येत नाही व संस्कृत येत नाही सबब तर्कसंग्रहासारखा विषय दुसऱ्याकडून शिकववीन. तसेच बुके शिकवून शहाणपणा येत नाही याचकरता एखादा दिवस पुण्यास, एखादा दिवस रत्नागिरीस व एखादा दिवस हर्णईमुडस नेईन.''[४] (२५.११.६३)

ही इतकी कडक शिस्त रावसाहेबांना पत्करून त्यांनी दोन्ही मुले गंगाधर पंतांचे स्वाधीन केली. त्यातील एक धोंडूबाबा हे फार हुशार निघाले. असे गुरुवर्य भांडारकरांच्या २५.८.१८६५ च्या इंग्रजी पत्रावरून दिसते.

''तुमच्या पुतण्यांपैकी एक धोंडू गंगाधर हा मंडलिकांचे बुद्धिमत्तेबद्दल जे नाव गाजत आहे ते राखील याबद्दल मला संशय नाही. त्याच्या काकाच्या मुद्रेवर स्पष्टपणे चिन्हित झालेले बुद्धिसामर्थ्य व दृढनिश्चय याच्या नेत्रांवर व भ्रुकुटीवर अनुक्रमे दृश्यमान होत आहेत.''

आपण मोठ्या मनुष्याचे आप्त हे ध्यानात ठेवले म्हणजे तुमच्या अभ्यासाच्या गोष्टी ध्यानात राहिल्या नाहीत तर चालतील त्यावाचून परीक्षा उतरेल, असा या मुलांचा समज झाला असल्यास तो दूर करण्याकरता रावसाहेबांनी त्यांना 'परीक्षा म्हणजे काय? व त्यात स्वतेजाने उतरण्यात अधिक काय आहे' इ. प्रश्न विचारले होते. उत्तरे योग्य तीच मिळाली होती.

गंगाधरपंतांनी मुलांच्या गृहशिक्षणाकडेही लक्ष दिले असे त्यांच्या पुढील पत्रावरून दिसते.

“मुलांना कीर्तनास चांगला हरिदास आला तर नेतो. पोहण्यास थोडे शिकवीन. नाहीतर ताप घेतील.” (१०.७.१८६४)

शिष्यवर्ग बरोबर घेऊन समुद्रतीरी परिभ्रमण करताना गंगाधरपंत आपल्याला भेटतात असे प्रसिद्ध मि. क्राफर्ड यांनी एका पत्री रावसाहेबांना कळवले होते.

पुढे १८६८ साली बढतीवर गंगाधरपंतांची अहमदनगर येथे बदली झाली. रावसाहेबांचे पुतणे त्यांच्या देखरेखीला लवकरच मुकले.

अशा रीतीने नानांनी उत्तम रीतीने प्रपंचाचे काम केले व त्यांच्या आयुष्याचे दिवस बहुतेक सुखात गेले. पण त्यांच्यावर एक एवढे दुःख एकदा कोसळले की इतकी वर्षे भोगलेले एकांत सुख दुःखच वाटू लागले व ते खरे आहे; कारण केशवामिश्रांनी नैयायिकतर्कभाषेत म्हटले आहे.

सुखमपि दुःखानुषंगाद् दुःखम्।
मधुनि विषसंयुक्ते मधुनोऽपि विषपक्षनिक्षेपवत्॥

दुःखाशी मिश्र होताच, सुख हे दुःखरूपी होते. याला दृष्टांत मध हा विषाशी संयुक्त होताच सर्वच विषारी होतो.

नानांची सर्वांत धाकटी म्हणून आवडती मुलगी कृष्णाबाई हिला सुस्थळी केळशीकर दाजीबा बिवलकर यांच्या केशवराव या नावाच्या एका मुलास दिली होती. तिला माहेरी आणावयास म्हणून १८६० च्या सप्टेंबर महिन्यात माघारी पाठवले होते ते परत आले. कोणी काही बोलेना; परंतु परत आले एवढे शब्द कोणी उच्चारले ते कानी पडताच नाना सुलट झाले असे समजून म्हणाले, ‘हे वाजवी झाले’ व स्वस्थ बसले; परंतु लोक पुन्हा म्हणाले तसे असते तर आम्ही आनंद पावतो, हे ऐकून मात्र त्यांना मूर्च्छा आली व शुद्धीवर आल्यावर शोकग्रस्त झाले. येथे समाधानाला जागा नव्हती. पतिनिधनाचा दुर्धर प्रसंग लग्न झाल्यापासून ३-४ वर्षांचे आतच मुलीवर आला. नानासाहेब यांच्या म्हणण्याप्रमाणे कृष्णाबाईचे पती आपल्या इतर भावांपासून विभक्त असताही, आपण विभक्त नव्हतो, असा त्यांच्या स्वतःच्या समजाप्रमाणे, बहाणा करून चौथा हिस्सा भावजयीला जाईल म्हणून पुन्हा त्रिवर्गातच फारकत करून कृष्णाबाईस थोडेसे दागिने, भांडीकुंडी व अन्नवस्त्राबद्दल काही सोय करून तिचे दीर मोकळे झाले. पुढे कृष्णाबाईला संभाळण्याचे दुःखावह कर्तव्य नानासाहेबांवर पडले. हृदयाला पोळून काढणाऱ्या तिच्या स्थितीचे वर्णन नानासाहेबांनी २.९.६०रोजी रावसाहेबांना पोचलेल्या एका पत्रात केले आहे ते असे- “चिरंजीव कृष्णाबाई रत्नागिरीहून इथे आणली. शोकामुळे अन्न एकवार भिक्षेचे जाई न जाई, अशामुळे हैराण आहे. आमची समजूत पाहिजे तशी होते; परंतु मुलगीची होणेस जागा नाही. आणि लहान म्हणण्यास मात्र; परंतु सर्व समजते. यामुळे श्रम फार आहेत. असो ईश्वर ठेवील तसे राहणे भाग.” या एका दुःखाशिवाय नानांना संसारात दुसरे दुःख परमेश्वरकृपेने ठाऊक नव्हते.

नानांचे चरित्र कित्ता घेण्याजोगे आहे. ते पूर्ण जुन्या चालीचे कर्मठ ब्राह्मण होते. ब्राह्मणाची नित्य कर्मे जाणत होते व आचाराने फारच पवित्र होते. कोणत्याही तऱ्हेचा अपवाद त्यांच्या विरुद्ध

ऐकीवात नाही. प्रपंचाची कामे करीत असता परमार्थावरही ह्यांची दृष्टी असे. रोज फावल्यावेळी भारत व रामायण घरी असता श्रवण करीत. १८५९ सालच्या फाल्गुन महिन्यात शुद्ध २ रोजी सहस्रभोजनास त्यांनी प्रारंभ करून ६ रोजी पुरे केले. १८६० साली त्यांनी कोट तुळशी वाहून श्री विष्णूची पूजा केली. तिच्या सांगतेकरता रावसाहेब मुरुडास गेले होते. नाणीझच्या कज्जातून १८५७ सालीच मुक्त झाले होतेच. सरकारातून जप्त इनामाची बाकी ४००० सुमारे आली होती. ती घेऊन क्वचित झालेले ब्रह्मस्व देऊन टाकून मोकळे झाले व द्वितीय चिरंजीव घरचा प्रपंच संभाळण्याजोगे आहेत हे जाणून काही दिवस त्यांच्यावर सर्व विसंबून काही यात्रा करण्याचे नानांनी मनात आणले.

१८६१ च्या ऑक्टोबर महिन्यात वडील चिरंजीव भाऊ, नातू धोंडोपंत (दुसऱ्या चिरंजीवांचा मुलगा), सर्वांत धाकटी कन्या कृष्णाबाई, पत्नी व आपण स्वतः अशा खाशा स्वाऱ्या ५ व एक खोत, बाई, व आणखी ब्राह्मण अशी ३ व डोल्यांस गडी १९ व कान्हेरे यांचा प्रसिद्ध घोडा,[५] घरची एक घोडी व दोन डोल्या अशा लवाजम्यासह मुरुडहून स्वाऱ्या निघाल्या त्या पायमार्गे पुण्यास प्रथम गेल्या व तेथून पायमार्गे नाशिकची व त्रिंबकेश्वरची अशी यात्रा झाल्यावर पुण्यास परत येऊन पंढरपूरची व महाबळेश्वरची यात्रा करून परत गेल्या. यानंतर दोन-तीन वर्षांनी नानांनी काशीयात्रा केली. त्यावेळची यात्रा हल्लीसारखी सुलभ नव्हती. पायांनी यात्रा करण्यात अधिक पुण्य आहे असा समज होता. बरोबर मंडळी भरपूर होती. नोकरांपैकी पांढऱ्या व पार्वती शिगवणीण ही दोन कुळवाडी ग्रामस्थांची माणसे यात्रेस नेली होती. त्यांची खुशाली दरपत्री त्यांच्या घरच्या माणसांना कळवण्याकरता लिहिलेली असे. कार्तिक शुद्ध प्रतिपदा शके १७८६ ला मंडळीसह नाना निघाले. ते शके १७८७ च्या आषाढात घरास सर्व मंडळासह सुखरूप परत आले. ही वर्षे १८६४-१८६५ इसवीसनाची येतात. यात्रा इतकी पुष्कळ वेळ घेणारी होती; म्हणून नानांनी रत्नागिरी येथे दोन्ही नातवास, एक पहिल्या मुलाचा मुलगा व दुसरा दुसऱ्याचा यास, आधी भेटावयास घरी आणून परत रत्नागिरीस पोचवले व गेल्यावर पत्री मुद्दाम उपदेश केला की, "विद्या[६] केलीत तर त्यास वाटणी घेणार कोणी नाही, तुमची तुमचे उपयोग हे मनात आणून मेहनत करावी."

जागोजाग पत्रे लिहून रावसाहेबांनी व्यवस्था करून ठेवली होती. पुण्यावरून अहमदनगरच्या रस्त्याने यात्रा पुढे गेली. नागपूर येथे किबेसाहेब यांच्या पेढीवर, जबलपूर येथे करसेटजी कंपनीच्या दुकानावर पत्रे मागवली होती. वाटेत रावसाहेबांचे मित्र लखमीदास खिमजी यांची भेट झाली. पागोटे, लुगडे, खण व बनाती वगैरे वस्त्रांचा आहेर करून यात्रेकरू मंडळीचा त्यांनी सत्कार केला. प्रथम अयोध्या, मथुरा, काशी, गया, वृंदावन, गोकुळ, पंचक्रोशी इ. सर्व तीर्थे करण्यात आली. काशीस श्रीमंत बिवलकर यांच्या वाड्यात वसती होती. डोल्या केल्यामुळे बायकांचे हाल झाले नाहीत. रावसाहेबांचे मनातून वडीलांनी ६०-६५ वर्षांचे वय झाले असता यात्रेस जावे असे नव्हते पण ते ऐकेनात. ते म्हणाले, "नित्य नवी जागा पाहता पाहता जी जागा नेमली असेल तेथे देह पडेल. मग श्वापदांनी किंवा कृमींनी किंवा भस्माने जे होणे ते होईल." ९१० रुपये घरचे म्हणून नानांनी घेतले व रावसाहेबांनी ३९९८/- दिले. अंदाज व खर्च बरोबर झाला. परत आल्यावर शेट लखमीदास यांना अग्रवाह पीतांबर व त्यांच्या स्त्रीस लुगडे व चोळखण, कुंकवाचे पुडीसह दिले.

त्याचप्रमाणे धाकलीबाईस. नानांना परत आल्यावर सर्वांबरोबर फार आनंद झाला. "स्नानास गेलो असता कृष्णाबाईकडून संभळी सांडली त्यांत उपकरणी गेली; पण गंडकी शिळेची शालिग्राम मूर्ती पडली. सुमारे १०० वर्षे पूजा केलेली. मी खुद्द २५ वर्षे ही फक्त चुटपुट लागण्याजोगी गोष्ट झाली."

हिंदू कुटुंबाची स्वाभाविक अवस्था एकत्रपणा ही होय. विभक्तपणा ही कृत्रिम अवस्था होय. एकत्रपणाचे प्रस्थ नानांच्या वेळी फार असे व ती स्थिती मंडलिक यांच्या कुटुंबास चांगली मानवली होती. नाना स्वतः त्यांच्या मागे लागलेल्या कज्जाची कामे पाहत होते. रत्नागिरीपासून मुंबईपर्यंत खेपा मारीत होते. त्यांचे दुसरे चिरंजीव रावजी हे शेतीभातीच्या पसरलेल्या तेगाराकडे लक्ष देत असत. त्यांचे थोरले चिरंजीव भाऊ जरा निवृत्ती मार्गाचे होते, तरी नाना व रावजी कामानिमित्त बाहेरगावी गेल्यावर घरी राहून गुरे-ढोरे यांची निगा राखून चाकर माणसांवर देखरेख ठेवून, पै पाव्हण्यांचा आदर सत्कार करून घर सांभाळीत असत. रावसाहेब तर रोजगार करीत असत व संसारात लग्नकार्यादी कामास लागणारा खेळता पैसा लागे तो पुरवीत असत व झालेले कर्ज फेडण्यात चांगली मदत करीत. "एक पगार शिल्लक ठेऊन बाकीची हुंडी करावी. जास्ती शिल्लक ठेवणे ती व आणखी नवीन काही खर्च करणे तर सध्या ब्रह्मस्व आहे तो करू नये." (रावजी यांचे रावसाहेबांना भुजेस असता पत्र) मुंबईस बदली झाल्यावर काय खर्च येतो याची भाड्यापासून चौकशी होत असे. "भाडे पाच रुपये, सोय असल्यास फार नाही."

१८५७ सालअखेर पर्यंत नाणीझचे १२-१३ वर्षांचे जप्त झालेले उत्पन्न सरकारातून परत मिळेपर्यंत रावसाहेबांची व पगारातून खर्च होऊन राहिलेल्या शिलकेची ओळख नव्हती; कारण ते ती सर्व वडिलांचे कर्ज फेडण्यास पाठवीत असत. वडिलांचे कर्ज फेडण्याची त्यांना सारखी आच लागून राहिली होती.

"बिऱ्हाड केल्यामुळे ७० रुपये जास्त आगंतुक खर्च झाले. हे रुपये वडिलांचे कर्ज फेडण्याकडे मला लावता आले असते. मातोश्रींना लिहिले की, येत्या महिन्यात ५०० रुपये देण्यास तयार आहेत व महिन्याभराने आणखी ५०० देता येतील." (१५.२.१८५६ रो.)

"आप्पास लिहिले की, कुंभवे व मासू येथील धान्य विकून बाबा बिवलकर यांचे १००० रुपये देऊन टाकण्याची व्यवस्था करावी. पुढच्या महिन्यात मी पाचशे रुपये पाठवून देतो. वडिलांचे कर्ज पै न पै देऊन टाकल्याशिवाय मला चैन पडायची नाही. मग मला मिळत आहे तेवढ्याने मी अगदी संतुष्ट राहीन."(१७.२.५६ रो. उ.)

नाणीझच्या मागचे शुक्लकाष्ठ १८५७ मध्ये सरले त्यावर २ वर्षे चांगली स्थावरा स्थावर झाली व कुटुंबाला वर डोके उचलायला अवसर सापडला. त्यात रावसाहेबांना मुंबईची कायमची नोकरी मिळाली व पगार बराच झाला. तेव्हा त्यातून आता जर घरच्या संसारास भर पडली तर कुटुंबाची भरभराट चांगली होईल, असा विचार नानांच्या मनात आला व तो येणे अगदी साहजिक होते. दुसरी गोष्ट अशी झाली होती की, आपले चिरंजीवास व्यापाराचा नाद लागला आहे, म्हणून त्यांच्या सर्व पगाराच्या शिलकीचा ओघ घराकडे वळलेला बरा. व्यापाराकडे वळल्यास एखाद वेळेला वाटेतच जिरून जाईल अशी नानांना फार भीती वाटत होती. म्हणून त्यांनी एकदा स्पष्ट लिहिले,

“आता तुम्हाकडून अदमासे सत्तावीस किंवा अठ्ठावीस महिन्यांचा पगार तुमचा खर्च वजा जाऊन शिल्लक राहवा. तो वैशाखमासपैकी हजार रुपयांची नोट घेतलीत; त्यातही काही लिमये यांचे देणे होतेच व सोने खरेदी, जास्त नाही व शिवाय शिल्लक नाही असे तुम्ही कळवता. खर्च करता त्याच्या हिशोबाची आम्हास गरज आहे असे नाही. तुमचे म्हणणे वाजवी आहे; परंतु जे कळते ते लिहतो. तुमचे नोटी व बुके वगैरे कारखान्यात फायदा फार व मुंबईच व्यापारात नफा फार याविषयी आज कोणी विचारील तर समाधान करता येईल. आम्ही काही व्यापार केले नाहीत. तत्रापि लोकांत लौकिक काही तरी पगाराचा पैसा घरी येतो असा आहे. याच्यामुळे जरी पैसा शिल्लक नाही असे म्हणावे तरी लोक ‘खरे नाही’ असे म्हणतात आणि तसे त्यांना वाटते तेही खरे आणि समई आपल्या पाशी नसल्यास दुसऱ्याचे घेऊन अखेर करावी लागते. आम्ही कोठेतरी निर्वाह करू; परंतु सर्व मनुष्यांची निभावणी होणे नाही. रुपये व्यापारास नकोत, आमची अब्रू संभाळण्यास म्हणजे १०-५ रु. प्रसंगास कोणी मागतो त्यास देण्यास पाहिजेत. आमचे मनास येईल असे नाही. लिहण्याचा स्वभाव म्हणून लिहितो.” (२.९.१८५९)

“येथे लोकांचे घेतल्यास समई -॥- मिती पडते ते तुम्हांकडून येते तर आठ आणे पडती. फार नफ्यावर नजर देऊन व्यापार, नोटी किंवा दुसरे करू नये. त्यापासून फायदा नाही अशी आमची समजूत खचित आहे आणि जरी इकडे पैसा पाठवणे नसेल तरी हे यापुढे दुसऱ्यास कळू नये. यातून बरे वाटेल ते घेऊन वाईट तेच टाकावे.” (१.१०.१८५९ चे पत्र)

इतके लिहून नानांचे म्हणणे रावसाहेबांना मान्य होईना. कुटुंबांतील मुलामुलींच्या लग्नकार्यास व कुटुंबांतील मुलांचा विद्याभ्यास वगैरे जो खर्च लागतो त्याला मदत रावसाहेब करीत; परंतु शिलकीतून व्यापार करण्याची कल्पना रावसाहेबांनी सोडली नाही व घरी सर्व शिल्लक पाठविण्याची धरली नाही. या सुमारास नानांच्या वयास साठ वर्षे होऊन गेली होती. कालमानाने त्यांचे एक दोन हेतू होते. ते रावसाहेबांना त्यांनी विदित केले. पहिला असा की त्यांना घरच्या बंधूस एक ठिकाण यावयाचे होते ते त्रिवर्ग बंधू मिळून पुढे बक्षीस करून दिले व दुसरा असा की सर्वांत वडिल चिरंजीव जे भाऊ त्यांची काही सोय विभक्तपणाचे वेळी करावी व मागाहून त्यांचा संभाळ करावा.

वडिलांच्या या सूचनेला रावसाहेबांनी मान्यता लिहून कळवली कारण, “आम्ही दोघे (रावसाहेब स्वतः व त्यांचे बंधू रावजी) सामर्थ्यवान व ते (रावसाहेबांचे ज्येष्ठ बंधू भाऊ) पंगु. अद्यापपर्यंत मती अशी आहे की ज्याला ईश्वराने मेहनत करण्याचे सामर्थ्य दिले आहे त्याने श्रम करावे व ज्यांना काही नाही त्याची सोय करावी. सध्या मेहनत करण्यास शक्ती आहे त्याचा फायदा घेऊ द्यावा” व पुढे वाटपाबद्दल काही सूचना रावसाहेबांनी केल्या. रावसाहेबांच्या मनात चाकरी करावयाची ती वडिलांना कर्जमुक्त करण्यापर्यंतच होती व अपमान सोसूनही ते चाकरी करीत राहिले होते. पुढे कर्ज फिटताक्षणी स्वतंत्र रीतीने राहता येईल इतके द्रव्यार्जन करून मग धंद्यांतूनही निघावयाचे त्यांच्या मनात होते. हे वृत्त राजीनाम्याच्या प्रकरणात आलेच आहे. बरे घरी संसारक्षेत्र मोठे असल्यामुळे त्याकडे लावून दिलेला द्रव्यौघ हवा तेवढा जिरण्यासारखा होता; परंतु तिकडून तो न वळविल्यास रावसाहेबांचे स्वतःचे असे काहीच शिल्लक राहयाचे नाही व स्वतंत्रपणे राहण्याची इच्छा दुरावत

जाईल म्हणून रावसाहेबांनी विभक्त होण्याचे मनात आणले, ते नानांसारख्या फक्त एकत्र कुटुंबांतल्या सरसकट कल्याणाकडेच पाहणाऱ्या, मुलाच्या मोठ्या रोजगाराच्या कीर्तीवरच संतुष्ट न राहणाऱ्या पुरुषास आवडले नाही तर नवल नाही; शिवाय मुलगे पित्याचे देखत विभक्त होणे हे अगदी जनरूढीच्या विरुद्ध किंबहुना दुर्दैवी लौकिकाचे कारक असेही तेव्हा मानले जात असे, नव्हे अजून सुद्धा मानले जाते. म्हणून हे पत्र वाचून नानांचा फार गैरसमज झाला. त्यांना वाटले की, आता फार दिवस कुटुंब एकत्र राहणे शक्य नाही व आमची अब्रू राहणे शक्य नाही इत्यादी काय त्यांना वाटले असेल ते कोण जाणे!" त्यांनी एक रागाने रावसाहेबांना ३.८.१८६२ रोजी पत्र लिहिले. "यापुढे पैशाचे नुकसान होऊ देऊ नये. सुखरूप व्हावे. त्यात आमचा संतोष आहे. मनात एक आणि बाहेर एक असे मनुष्य तुमचे प्रकृतीस नको व दुर्गुणी नको. हे जे होते ते आता प्रकृती व वयोमानाने काही फिरले असे दिसते तेही बरेच आहे. आता माझ्या स्वभावाप्रमाणे आणखी काही लिहिणे सुचते; परंतु फारच वाढते. जसे समक्ष बोलण्यास नीट तसे लिहिण्यास प्रशस्त नाही. म्हणून बाकी लिहिण्यात आले. एरव्ही दृष्टांत वगैरे थोडे थोडे सुचतात; परंतु वेद तेही अलीकडील! मग स्मृती, इतिहास किंवा भर्तृहरीची नीती वगैरे केवळ अलीकडील! तुकाराम, रामदास, ज्ञानेश्वर हे तो पहिल्याच प्रमाणे! मी तो केवळ कालचा! सबब काही लिहण्यास कळत नाही. आपल्या मनासारखे वाटप झाल्यावर काशीयात्रेस उभयतांना जाणे. निदान गावात राहणे नाहीच."

नानांच्या सर्व आयुष्यात अण्णांवरती ते इतके मनापासून खरे रागावलेले आढळण्यात नाही. हे वडिलांचे पत्र वाचून मनाची काय स्थिती झाली ते रावसाहेबांनी आपल्या रोजनिशीत लिहून ठेवली आहे. "काल वडिलांचे पत्र आल्यापासून चित्त अगदी व्याकुळ झाले आहे. ३१.८.६२."

"आज सकाळी दुसरे पत्र आले त्यात काही अंत:स्थ हेतू मी बाळगून आहे असे समजून मला दोष दिला आहे. आमरणांत परमेश्वर कोणत्याही अंत:स्थ हेतूपासून मला अलिप्त ठेवून माझे रक्षण करील असा माझा भरवसा आहे. तरी अप्रामाणिकपणा माझ्या अंगी आहे असा संशय वडिलांनी घ्यावा हे पाहून मला खेद होत आहे. रडू येऊ दिल्याशिवाय माझ्याने राहवेना. माझी शेवटची इहलोकींची प्रेमग्रंथी अशा रीतीने तुटू पाहात आहे. इकडे व्याधिरूपी कीटक माझ्या पत्नीचा देह हळूहळू कोरून खात आहेत व तिकडे माझी मातापितरे असला आरोप माझ्यावर आणीत आहेत व ते पैशाकरता! व मी तर इतक्या दिवस तेवढाच अभिमान बाळगून होतो." (१.९.६२ रो. इं. उ.)

रावसाहेबांच्या हृदयांत पितृवात्सल्याची भरती आली. त्यांनी एका मागून एक अशी वडील व मातोश्री या उभयतांस दोन, मजकुराने लहान पण अर्थाने थोर अशी पत्रे लिहिली. "वडिलांचे श्रावण वद्य तेराचे पत्र पावले. त्यावरून जी जी मी पत्रे लिहिली व जे बोललो त्यातील हेतू माझ्या अदृष्टयोगाने निराळे होऊन तुम्हास दुःख देण्यास मात्र मी निर्माण झालो असे झाले. वडिलांना योग्य दिसेल तसे व्हावे. त्यात माझे कल्याण आहे." इतक्याने समाधान न होऊन दुसरे पत्र त्याच दिवशी लिहिले.

"वडिलाचे १३चे आशीर्वाद पत्र आले ते पावले. पत्र वाचून चित्तास फार खेद झाला; कारण पुत्रापासून पित्यास सुख व्हावे असा साधारण धर्म असतो. मजकडून सुखाचे उलट होते व झाले. मी

जे काही समक्ष बोलील व वडिलांचे पत्रास जे उत्तर लिहले तेणेकरून वडिलांना त्रास झाला असे वाटते. संसारातील गोष्टींत मजसारख्या तरुणास समजत नाही व त्याविषयी मी अगदी अज्ञ आहे यामुळेच मजकडून वडिलांचे मनास दुःख पोचले त्याविषयी मी आपल्या अज्ञानत्वास धिःकारून लिहतो. विभक्तपणाचा प्रकार जो वडिलांचे मनात आहे तसे करण्याचे कारण मला दिसत नाही; कारण वडिलांच्या मागे आम्हा बंधूचे व इतरही कुटुंबाचे नीट रीतीने चालणे हे आपल्या पुण्याईवर आहे. आपले इच्छेप्रमाणे चालेल यात मला संशय वाटत नाही. इतकेही असून काही कागदपत्रांचे करावे एवढेच वडिलांचे मनात असेल तर इच्छेप्रमाणे व्हावे. वडिलांना मी विचार लिहावे असे नाही. जी आज्ञा होईल ती मान्य आहे. कितीही लांब व विस्तारयुक्त लिहले तरी मजविषयी वडिलांना जो राग आला असेल त्याविषयी क्षमा होऊन आशीर्वाद होईपर्यंत त्या लिहण्याचा अर्थ माझे दुर्दैवाने पूर्ण उलटच झाल्याप्रमाणे होईल."[७] (३१.८.६२)

आणखी काही दिवसांनी आलेला उमाळा मातोश्रींजवळ दोन ओळी पत्र लिहून रावसाहेबांनी काढून टाकला. "या जगाच्या राहाटीत गोडी लागण्यास दोन हेतू होते. पैकी एक रोगाने तुटल्यासारखा झाला आहे व दुसरा तुटू पाहात आहे. ईश्वरेच्छा."

नाना मुरूडास असता बहुतेक दरवर्षी रावसाहेब त्यांच्या दर्शनाला घरी जाऊन येत. कधी कोट तुळसी वाहिल्या त्यांची सांगता करायची आहे, कधी सहस्र भोजन घालावयाचे आहे. त्या प्रसंगी हजर असावे अशी वडिलांची आज्ञा होई. ती रावसाहेब अमान्य करीत नसत. बोटी चालू होण्यापूर्वी घरी पायरस्त्याने जाऊन येत. तेव्हा आपल्या इनामी व खोती गावातून रावसाहेब जात असत.

१८६४ च्या या कोकणच्या सफरीत रावसाहेब मांसू नावाच्या आपल्या शेतीच्या गावास गेले होते व कुळास त्यांच्या भेटीची आठवण राहावी म्हणून कुणबी, गवळी, म्हार, चांभार वगैरे एकूण एक गावकऱ्यास रावसाहेबांनी जेवणावळ घातली. तिची तयारी नाना मंडलिक यांनी उत्तम ठेवली होती. ३०० पान जाग्यावर झाले व ३०० पानांची अन्नसामग्री जी म्हातारी कोतारी येऊ शकली नाहीत त्यांना घरी पोचवण्यात आली. रावसाहेबांचा सन्मान गावकऱ्यांनी रात्री नाच तमाशे करून केला. समारंभ मध्यरात्रपर्यंत चालला होता. "काही सोंग आणली होती. त्यात एक पोलिस शिपायाचे व गावच्या महाराचे अशी दोन सोंगे प्रथम आली. त्यांचे संभाषण झाले. त्यात पोलिसांचा लोकांवर होणाऱ्या जुलुमाचा विषय होता. नंतर एक तऱ्या, एक शिपाई व साहेबांची 'बुबू' अशी तीन सोंगे आली. त्यांच्या भाषणांत तेरीची स्थिती इ. विषय होते. या खालच्या लोकांच्या मनात वरच्या लोकांच्या कृतीविषयी काय शिजत आहे, ते दाखविणारी वाफ या सोंगांच्या बतावणीने बाहेर सोडण्याचे उपयोगी काम होत आहे." (७.५.१८६४ ची रो.)

अशा रीतीने संसारयात्रा आनंदाने करीत असता नानांची साठी उलटून सत्तरी पुरी होत आली. तो १८६९ साली ऑक्टोबर महिन्यात त्यांची प्रकृती बिघडली म्हणजे प्रथम उजवा हात वायूने जड झाला, तेलाने बरा. पुन्हा, जड झाला, मग एक पाय जड झाला. पोटदुखी अधिक झाली. अन्नावर वासना नाही. अशक्तपणा आला आहे इ. रावजींच्या १७.१०.६९ च्या पत्रावरून दिसते. यातून ते बरे झाले होते; परंतु प्रकृती जी खालावली ती सुधारली नाही.

१८६९ साली रावसाहेब वडिलांना भेटून परत आले. १८७० साली नानांनी आसुदास कुळस्वामीच्या पुढे सहस्र भोजन घातले. पुन्हा १८७० चा पावसाळा उलटला पण कार्तिकअखेर पुन्हा आजाराने त्यांना गाठले. "मूळ पडसे, त्यात ज्वर, अन्न नकोसे, त्यात ओकारी, कफवात आहे. डोळ्यांवर ढाप, आवंढा गिळत नाही, विषमज्वर आहे. औषध कोकणातील प्रसिद्ध वैद्य जगोबादादा देत होते. ते वयमान म्हणाले." अशी पत्रे रावसाहेबांना स्नेह्यांची आली होती.

या दुखण्यातून नाना उठले नाहीत. त्यांना मार्गशीर्ष शु॥ ८ मीस ३ घटका रात्रीस देवाज्ञा झाली.

"केलासवासी नाना मंडलिक यांनी आम्हास संगत दिली. ते परलोकास गेले. ते पुण्यश्लोक पुरुष. त्यांना आपला काल समीप आल्याचे समजले. त्याविषयी बोलणीही झाली." (२५.१२.७०चे जगन्नाथ वैद्य यांचे पत्र) सर्व लोक फार हळहळले. "आमचा एक वयोवृद्ध लोकमान्य प्रामाणिक उपदेष्टा नाहीसा झाला." (वैद्य यांचे पत्र.)

गणपतराव ७ १/२ वाजता सकाळी बागुल यांचे पत्र घेऊन आले व म्हणाले तुमचे प्रिय व पूज्य वडील यांचा काल काळ झाला. काल बुधवारी शु॥८ अष्टमीस प्रातःकाळी सुमारे चार घटिका रात्रीस. एकून माझ्या प्रिय वडिलांना मी अंतरलो. एक बंद जगताशी होता तो तुटला." (रो. उ.)

हे वृत्त १ तारखेस कळले. सहा तारखेला रावसाहेब मुरूडास गेले. हर्णैस बळवंतराव बागुल आले होते. घरी जाऊन मातोश्रींना भेटले. त्या शोकग्रस्त झाल्या होत्या. त्यांच्याने काही बोलवले नाही. सातव्या दिवशी मढीवर तिलांजली द्यावयास गेले. तेव्हा म्हणाले, "माझे केवढे नुकसान झाले ते आता पूर्णपणे कळून आले."

सर्व दिवस झाल्यावर १५व्या दिवशी परत मुंबईस येण्यास निघाले. वडिलांची क्रिया वर्षश्राद्धापर्यंत मोठ्या खर्चाने यथाशास्त्र यत्किंचित् उणे पडू न देता रावसाहेबांनी केली. १८७१ साली वर्षश्राद्धाकरता रावसाहेब घरी जाऊन आले. नाना फार कर्मठ होते. पक्के संसारी होते व उत्तम दरबारी होते. यात कर्मठपणाचा सर्व गुण त्यांचे थोरले चिरंजीव भाऊ यांनी उचलला होता. ते किती आत्मसंतुष्ट होते ते त्यांच्या विषयीच्या पुढील प्रकरणावरून दिसून येईलच. संसारलालसा व कर्मठपणा हे दोन्ही गुण त्यांचे दुसरे चिरंजीव रावजी यांनी उचलले होते. रावजींनी जर एवढा संसार उचलला नसता तर नानांना कज्जाची कामे व कोट तुळसी, लहान मोठ्या यात्रा, ही साधली नसती. नानांचे तिन्ही गुण रावसाहेबांनी उचलले होते व पाश्चात्त्य ज्ञानाची आत भर पडल्यामुळे त्यांचा विलक्षण उत्कर्ष रावसाहेबांच्या अंगी झाला होता.

❍

संदर्भ टिपा -

१. जागोजाग हिंडावयाचे काम नाना घोड्यावर बसून किंवा वेळेस पायीही करीत असत व तशी त्यांना बरीच वर्षे शक्ती होती. कराचीस असता रावसाहेबांनी त्यांना तिकडे येण्यास विनंती केली होती व चालण्याचे श्रम केल्याशिवाय यावे असे आग्रहाने लिहिले होते. तेव्हा नानांनी

त्यांना पुढील पत्र लिहिले, 'आम्ही कराचीस डोलीत व घोड्यावर बसून येऊ. पायी चालणार नाही. पायी जाण्याची ताकद आहे; पण गुदस्ता दोन वेळ ज्वर आला म्हणून येत नाही. हल्ली घोडी आहे तिने निर्वाह होतो. मागील घोडी एका गड्याचे ओझे घेऊन आम्हास घेऊन मजल करी. चाल नाही पण दोन प्रहरी १० मैल मजल घेत असे.

२. सदरहू वतनाचे चाकरीबद्दल पेशवे अमलात ६५० व रयतेकडून ४०० रुपये मिळून १०५० रु. दरवर्षास मिळत होते. त्यांपैकी काही जुने दरख इंग्रजी अंमलात नव्या व्यवस्थेने बंद झाल्यामुळे ६५० जाऊन ४०० रु. सरकारातून भत्ते मिळू लागले होते.

३. हे वाक्य जन्मतः जायते शूद्रः संस्कारात द्विज उच्यते, या वचनाचा अनुवाद दिसतो.

४. याला खालील सुभाषीचा आधार दिसतो.

। एकस्तपो द्विरध्यायी त्रिभितं चतुंः पथम ।
। सप्तपञ्चकृषीणांच संग्रामाबहुभिर्जनैः ॥ १ ॥

५. नानासाहेब कान्हेरे (नाना मंडलिक यांच्या जावयाचे बंधू) यानी सिंगा घेतला. ४० रुपये दिले. चांगला आहे. तुर्की चालतो, आंगची व चवढही थोडी चालतो. दोन दिवस ठाणावरून सुटला नाही, तर दमविल्याशिवाय चालत नाही व बुजतो; व उपाय येतो. उपाय म्हणजे दोन्ही पायांवर उभा होऊन समयी उलट पाडतो व कधी मानेवरून पाडतो. नानासाहेबही सदरहू प्रमाणे एक दोन वेळ खाली आले. आघाडीस लोखंडी साखळी पाहिजे, नाही तर सुताची दोरी चावून तोडतो. बहूत खोडकर नाही. नाल पुढच्या पायांना करू देतो. मागील पायांचा विचार! आमच्या घोडीपेक्षा तसू अर्ध तसू उंच दिसतो. याचे कारण जरा देशावरचा तजेला व निगा चांगली राहिली. दोन बकऱ्या बाळगून दूध पाजीत आहेत. म्हणून सरस उंच दिसतो. तीन-चार वर्षांचा आहे. (नानांचे पत्र)

६. या बोलण्याचा रोख पुढील पृष्ठांतील विभक्तपणाचा मजकूर येईल तो वाचला म्हणजे समजेल.

७. मातेच्या विरुद्ध तक्रारींनी भरलेल्या अंतिपेतर याच्या पत्रांची रास पाहून शिकंदर बादशहा म्हणाला, "जा जाऊन अंतिपेतर याला सांगा की, माझ्या आईच्या अश्रूचा एक थेंब या सर्व पत्रांतील मजकूर साफ पुसटून टाकण्यास समर्थ आहे." या वाक्यात जशी मातृवत्सलता भरलेली आहे तशी पितृवत्सलता रावसाहेबांच्या वरील पत्रांत आहे व यापुढे जो वेगळे होण्याचा प्रश्न दोघांनीही सोडला तो नानांच्या आणखी ८-९ वर्षांच्या हयातीत निघाला नाही. त्यांच्या पश्चात दोन वर्षांनी त्रिवर्ग बंधू विभक्त झाले.

❍❍❍

प्रकरण ३७

भाऊ मंडलिक

गोणाई म्हणे नाम्या सांडी देवपिसे।
बळे घर कैसे। बुडवीसी ॥ १ ॥

हे रावसाहेबांचे ज्येष्ठ बंधू होते. यांची वृत्ती अगदी सात्त्विक होती. यांनी निवृत्ती मार्गाचा अवलंब केला होता. एकत्र कुटुंबात राहून संसाराचा भार वाहण्याच्या भानगडीत हे सहसा पडले नाहीत. सरकार दरबारी काम करण्याची कला यांना साध्य नव्हती; परंतु गृहकृत्यांपैकी आपणास येईल ते व होईल ते काम करून राहिला वेळ हे स्नानसंध्येत खर्च करीत. असे म्हटल्यापेक्षा स्नानसंध्या करून वेळ राहिला तर गृहकृत्यात खर्च करत. ही गृहकृत्ये म्हणजे आगरवाडीची जोपासना करणे, गुरे ढोरे यांची व्यवस्था ठेवणे व आल्यागेल्याचे आदरातिथ्य करणे याच्यापलीकडे गेली नव्हती. स्नानसंध्येत पुष्कळ वेळ घालविण्याबद्दल दोन्ही बंधू व वडील, त्यांना बोलत; म्हणून यांनी एक पत्र प्रथम रावसाहेबांना लिहले की अण्णासाहेब! तुम्ही, रावजी व वडील नाना असे एकंदर विचार करून सांगावे. प्रातःकाली स्नानसंध्या कोठपर्यंत करावी व जेवून दोन प्रहरानंतर काय करावे व ते सविस्तर या यादीवर मांडून द्यावे. त्याप्रमाणे मी आपला चालेन यात अंतर होणार नाही. हे लिहिले. सही. हस्ताक्षर खुद्द भाऊ मंडलिक, आषाढ शु॥ १ शके १७८२.

त्यांना 'सदुद्यम' करावा असे रावसाहेबांनी एकदा लिहिले. प्रवृत्तीपर मनुष्याचा सदुद्यम, निवृत्तीपर मनुष्यास कळण्याजोगा नसतो म्हणून त्यांनी रावसाहेबांना परत पत्र लिहिले ते-"आपण 'सदुद्यम' करावा हे लिहले, हे पद स्पष्टपणे लिहावे. आम्ही शक्त्यनुसार उद्योग करून स्नानसंध्या करतो व नमस्कार थोडे जसे होतील तसे व साधतील तसे घालतो." यात त्यांना सर्वच 'सदुद्यम' वाटला. त्यावर रावसाहेबांनी जबाब पाठवला त्याचा त्यांना थोडा राग येऊन परत जबाब शांतवृत्तीने पण सणसणीत रीतीने भाऊंनी लिहिला तो असा. "तुम्ही पत्र पाठविल्याप्रमाणे मजकूर कळून आला. त्यांतील ग्रहण होईल तसे करीत आहोच. भागवतातील चौथे स्कंधांतील विसाव्या अध्यायातील श्लोक घेतला आहे तो असा.

। गुणायनं शीलधनं कृतज्ञं ।
॥ वृद्धाश्रयं संवृणुते नु सपदः ॥
। प्रसीदता ब्रह्मकुलं गवांच ।
॥ जनार्दनस्सानुचरश्चमद्यं ॥ १ ॥

सदरहू अर्थ सद्गुणावह होतो- आहे व दुसरे प्रकारावर होतो. जे वृद्ध सांगत आले त्या मार्गाने जावे, असा प्रकार होऊन श्रीभगवान सर्वत्र आहे, भक्तीस्तव; असा होतो."

सारांश तुमचा 'सदुद्यमाचा' मार्ग निराळा व आमचा निराळा. त्यात तुम्हास सुख, तर आम्हास यात सुख. तुम्हास उद्योगाचे वेड तर आम्हास देवाचे वेड. असा निर्वाणीचा जबाब लिहून मोकळे झाले. भाऊंचा वेदांत नुसती उगीच बडबड करीत बसण्यापुरता नव्हता, व्यवहार्य होता, हे वरील पत्रावरून उघड होत आहे. म्हणून विद्वान बंधूससुद्धा ते सडेतोड जबाब देऊ शकले.

रावसाहेबांचे भाऊंवर प्रेम अधिक असे. त्यांना आपण स्वदस्तुरचे पत्र लिहीत जावे असा रावसाहेब आग्रह धरीत त्यावेळेस एक कलमी व एक अर्थी मजकुराचे मोडीत पत्र लिहीत, ते असे. "सहस्रायु चिरंजीव, सर्वदा विजयी भव राजश्री अण्णा मंडलिक यांना रामचंद्र नारायण मंडलिक यांचे अनेक आशीर्वाद. आपले प्रकृतीस जपावे, माझी प्रकृती जी आहे तीच आहे. तुम्हास श्रीकृपेने यशोवृद्धी सर्व गोष्टीची असावी आणि आम्ही पाहावे ही इच्छा, तशीच रावजीची. मिळून कल्याण व्हावे. परमेश्वर इच्छेने घडावे हीच श्रीजवळ प्रार्थना करीत आहे. नवल विशेष मजकूर तो वडिलांचे पत्र असेल. मी काही पाहिला नाही. त्वरेने लि॥ आहे. सबब सर्वदा कुशळ वृत्त लिहून आनंदवीत असले पाहिजे. कळावे हे आशीर्वाद." रवाना मिती

सही

इतके लिहिण्यापलीकडे ते कसल्याही भानगडीत पडले नाहीत.

पित्याचे हृदय ते पित्याचेच. नाना मंडलिक यांचे प्रेम भाऊंवर जास्त होते. यांची काळजी नानांना फार वाटे. इतर मुलगे विभक्त होणार अशी कुणकुण त्यांचे कानांवर आली तेव्हा त्यांनी रावसाहेबांना असे पत्र लिहिले, 'चि. भाऊ हा प्रपंच पाहण्याचे उपयोगी नाही. हे ज्ञानच कमी. त्यांना ऐकू येत नाही. त्यामुळे बहुत अडचणी. हे प्रकार तुम्हास माहीत आहेतच. तत्राप आमची सांगावयाचा धर्म. मान्य करणे न करणे हे तुम्हाकडे. सौ. सूनबाई जाणत्या असून नेणत्या; सबब त्यांचे कृतीवर नजर ठेवून तुम्ही उभयता विभक्त जाहला तर यात विभाग यांचे स्वाधीन न करता तुम्ही संरक्षण करून यांचे पोषण करावे, पांडुरंग (भाऊंचा मुलगा) ही आज वय आहे यात परीक्षा होत नाही. तत्राप जड बुद्धी मंद दिसते. पुढे तुमचे नजरेस येईल तसे करावे. ती मुकत्यारी तुमची आहे."

यांचे सर्व आयुष्य पुण्यमार्गाने गेले व मागे दोन मुलगे व एक मुलगी (लग्न झालेली) अशी ठेवून हे १८७७ साली कालवश झाले. ह्यांची सज्जनपणाविषयी फार ख्याती होती.

❍❍❍

प्रकरण ३८

रावजी मंडलिक

सुखा आंग देऊं नये। प्रयत्न पुरुषें सांडूं नये ।
कष्ट करितां त्रासू नये । निरंतर ॥ १ ॥

(रामदास)

रावसाहेबांच्या मधल्या बंधूचे नाव गंगाधर असे होते. त्यांना सारे रावजी म्हणत. त्यांना मराठी शिक्षण पूर्ण मिळाले होते; परंतु घरच्या संसाराचा गाडा एकट्या नानांच्याने झेपण्यासारखा नव्हता म्हणून नानांनी त्यांना प्रपंचातच घातले. हे फार कर्मशील व अनलस होते. संसारात चांगले लक्ष घालीत असत. नानांना कोर्टात कज्जे सांगताना फिरावे लागे. तेव्हा रावजी घरी असले म्हणजे त्यांना काही काळजी वाटत नसे. आगरांतील सुपारी जमवून वाळवण्यापासून तो रिकामपण सापडल्यास सुंभ विणण्यापर्यंत संसाराचे काम हे पाहत असत. खोती व इनाम गावाचे काम पाहण्यास कारकून होतेच. त्यांच्यावर देखरेख ठेवण्याचे काम हेच करत. मामलेदार वगैरे सरकारी अधिकाऱ्यांचे बोलावणे आले तर पागोटे चढवून हजर होण्यास रावजी सदैव तत्पर असत. नानांच्या मागे कोर्टाची कामे यांनीच संभाळली व यश संपादन करण्यास कोणताही प्रयत्न करणे शिल्लक ठेवत नसत. कितीही कष्ट पडले तर त्रास मानीत नसत. घरच्या कामाचा पत्रव्यवहार हेच करीत असत. नानांचे संसारी गुण यांच्या अंगात पूर्ण उतरले होते. वडिलांचे कर्मठपणाचे कुलवत यांनी ६-७ वर्षे चालविले व १८७६ साली मागे मुलांमुलींचा मोठा परिवार ठेवून स्वर्लोक गाठला.

❍❍❍

प्रकरण ३९

रावसाहेबांच्या मातोश्री

त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति। पिता माता आचार्यश्च ।
तेषां नित्यमेव शुश्रुषुणा भवितव्यम्। यत्ते ब्रूयुस्तत्कुर्यात् ।
तेषां प्रियमाचरेत्। न तैरननुज्ञातः किंचिदपि कुर्यात् ॥

(विष्णुस्मृती)

रावसाहेबांच्या मातोश्रीचे नाव लक्ष्मीबाई यांना घरातील लहान मंडळी थोरल्या आई म्हणत. वडील निवर्तल्यावर नाना पुण्याहून सहकुटुंब कोकणात राहवयास आले. तेव्हापासून लक्ष्मीबाईनी तीन चार वेळा यात्रेच्या निमित्ताने व एक वेळा माहेरी लग्न निघाले होते त्याच्या निमित्ताने काही दिवस मुरूड सोडले होते. ते दिवस वर्ज्य करून बाकी आयुष्याचे दिवस त्यांचे मुरूडासच गेले; कारण मोठ्या संसाराच्या जबाबदारीमुळे त्यांना मुरूड सोडणे सोयीचे नव्हते. संसाराची पूर्ण मालकीण या नात्याने घरीच बसणे सुखाचे होते. सुना आज्ञापर, नोकर सेवातत्पर व पती अनुकूल, यांनी सुखकर झालेल्या साम्राज्यातच त्या गर्क होत्या.

पराक्रमी मुलाच्या रोजगारावर कराची मुक्कामी मात्र एकदा गेल्या होत्या. त्यात भगवान द्वारकाधीशाचे दर्शन व नारायण सरोवराचे स्नान हा एक हेतू होता. धार्मिक प्रवृत्ती रावसाहेबांच्या मातापितरांमध्ये विशेष करून होती. मुलाच्या रोजगारावर जरी थोरल्या आई येत नसत तरी मुलाकडे त्यांचे लक्ष सदोदित असे व उचित प्रसंगी जी सूचना करावयाची ती नेमकी करीत असत. ठाणे येथील रावसाहेबांची नोकरी फिरती होती. तेव्हा नोकरमंडळी बरीच लागे. रावसाहेबांनी एका नोकरास कोकणातून घरात आणण्याची व्यवस्था त्याचा स्वभाव कसा काय आहे हे न जाणत केली आहे व त्यासंबंधाने रावसाहेबांना सावध करण्याचे काम नानांनी किंवा रावजीनी काही नात्यासंबंधाने केले नाही असे जाणताच थोरल्या आईंनी पत्र लिहून तो नोकर का पसंत नाही ते रावसाहेबांना नेमके कळवले.

रावसाहेब लहान असता एक वेळा जेवावयास बसले होते. जेवता जेवता पंक्तीमध्ये बसलेल्या मंडळीत त्यांच्या विद्याभ्यासाचा प्रश्न निघून हा मुलगा पुढे रोजगारी होणार असे भाकित एकाने करून ठेवले. ते ऐकून, "तू जर याप्रमाणे रोजगारी झालास तर मला काय देशील?" असे मातोश्रींनी विचारले. त्याला उत्तर पटकन 'दागिने' म्हणून अण्णांनी दिले. अण्णांच्या ध्यानात ते पुढे रावसाहेब झाले तरी होते व त्यांनी शिल्लक पडण्याची वाट न पाहता म्हणजे कर्ज काढून ते वचन पुरे केले.

नाणीझच्या कज्जाचा शेवट रावसाहेबांच्या तर्फे सरकारमार्फत झाल्यावर काही झालेल्या कर्जाचे निवारण झाले. मुलामुलींच्या कार्यांना लागणारी संसाराची भर रावसाहेब करीतच होते. अशा रीतीने संसाराचा बेत उत्तम बसला होता. तेव्हा माहेरवाशिणीस त्यांना माघारपणाला अगर बाळंतपणाला आणून वगैरे त्यांची व्यवस्था नीट करण्यावरच मोठ्या आईचे समाधान झाले नाही. त्यांची सांपत्तिक स्थितीही सुधारण्याचा प्रयत्न रावसाहेबांना सांगून त्यांनी केला. कारण रावसाहेबांच्या जवळ पैसे किती शिल्लक राहतात याची बरोबर कल्पना थोरल्या आईस नव्हती. या प्रसंगाचे वर्णन रावसाहेबांनी आपल्या रोजनिशीत करून ठेवले आहे.

"माझ्या मातोश्रींनी बोलता बोलता माझी बहीण सौ. माई दामली हिच्या नवऱ्यास काही रक्कम बरीच मोठी कर्जाऊ देतोस का म्हणून विचारले. पुढे त्या म्हणाल्या, आता तू लाखोपती झाला आहेस. व्यर्थ पडून राहिलेल्या शिलकीतून काही देऊन तिला मदत करावीस."

मी : "आई! माझे जवळ शिल्लक नाही. जे काही उरते त्यानेच मी माझे भाऊ, बहिणी व दुसरे आप्त व मित्र यांना मदत करत व तशीच पुढे करण्याची आशा करतो; परंतु याकरता माझी कर्ज काढण्याची तयारी नाही."

आई : "अरे अण्णा! तू श्रीमंत आहेस. तू आता मुंबईस लिहशील तर हवा तेवढा पैसा आणशील! काही जड जड हुंड्या पाठव तरी! व सौ. माईच्या नवऱ्याला मदत कर तरी!"

मी : "मला या गोष्टीचा विचार केला पाहिजे. आताच मदत करावयाचे मनात आणले तर कर्ज काढावे लागेल." आपल्या शब्दावर मातोश्रींचा भरवसा पटला नाही म्हणून रावसाहेबांना जरा खेद वाटला.

तथापि हा मातोश्रींचा शब्द रावसाहेबांनी खाली पडू दिला नाही. सौ. माईस एक घरवाडी ठिकाण विकत घेऊन बक्षीस करून दिले.

नानांच्या पश्चातसुद्धा रावसाहेबांनी मातोश्रीचे काही उणे पडू दिले नाही. त्यांच्या इच्छेवरून पुराण सांगण्यास एक पुराणिक ठेवला होता. त्यास २०० रुपये वर्षासन देत असत. मातोश्रींची काशीयात्रा नानांच्या हयातीत झाली होती. काशीयात्रेपूर्वीच त्या नाशिकची यात्रा करून आल्या होत्या. रामेश्वरची यात्रा राहिली होती ती करण्याची इच्छा दर्शवताच रावसाहेबांनी मुंबईहून सेकंड क्लास डबा राखून ठेवून बरोबर अवश्य नोकर माणसे व एक चांगले इंग्रजी जाणणारा कारकून (नागोपंत दिवाण) देऊन व जागोजाग मद्रास, त्रिचनापल्ली, व मदुरा वगैरे ठिकाणच्या मित्रांना पत्रे देऊन व तारा करून स्टेशनापासून बिऱ्हाडापर्यंत सर्व उतरावयाची सोय उत्तम करवून वार्धक्योत्पन्न

अशक्तपणा असताही फुलांत घालून ने आण केल्याप्रमाणे १८७२ साली त्यांची यात्रा तडीस नेली. बरोबर गंगेची कावड होती. लागतील तसे रुपये वाटोवाट पोचवीत असत; पण वेळ पडल्यास एकदम रुपयांची गरज लागल्यास बरोबर एक रुप्याचे ताट व काही सोन्याच्या पुतळ्या देऊन ठेवल्या होत्या. म्हणजे त्यांची विक्री करून गरज भागवता यावी.

यानंतर रावसाहेबांच्या मातोश्री घरीच राहत असत. घरी मंडळी दुसरी होती. तथापि त्यांना काही कमी पडू नये म्हणून आपला एक कारकून घरी ठेवला होता व त्यांची व्यवस्था जी रावसाहेबांनी ठरवून दिली होती त्यात काही ढवळाढवळ कोणाला करू देत नसत. "तीर्थरूप मातोश्रींचे कामात मी हयात आहे तो कोणास पडण्याचे कारण नाही. दुसऱ्याजवळ मग तो ब्रह्मदेव का असेना. माझ्या आईला तोंड वेंगाडण्यास करू नये. (१८.७.८१ चे वि. जोगळेकर यांना पत्र)

एकंदर व्यवस्था उत्तम होती. रावसाहेबांची धाकटी बहीण कृष्णाबाई यांच्या सेवेत सज्ज होती. दुसऱ्या सुना घरी होत्या. नोकरमाणसे होती; तरी यांना पती निधन दुःखा शिवाय दोन सुवृत्त पुत्रांच्या निधनाने फार शोक झाला होता. त्यामुळे प्रकृतीमान दिवसानुदिवस अस्वस्थ होत होत गेले. १८८५ साली प्रकृती खालावल्यामुळे रावसाहेबांनी तर्टेशास्त्री यांना नाशिकहून मुद्दाम मुरूडास पाठवून दिले. गुण वाटल्यावर ते परत आले. पण १८८५ च्या मे महिन्यात एक दोन ज्वर आल्याचे निमित्त झाले व सकाळी स्नान करून तुळशीची पूजा करीत असता 'कृष्ण कृष्ण' असा मुखाने उच्चार करून आईंनी तुळशीपुढे डोके टेकले ते टेकले. पुण्यदंताचा आर्यसंस्कृतीप्रमाणे अन्य तऱ्हेने शेवट होणे शक्य नाही.

❍❍❍

प्रकरण ४०

रावसाहेबांच्या पत्नीचा अंगरोग

। पूर्वदत्तेषु या विद्या। पूर्वदत्तेषु यद्धनम् ॥
॥ पूर्वदत्तेषु या भार्या। अग्रे धावति धावति ॥ १ ॥

(सुभाषित)

उत्तम कुलात जन्म, मातापितरांचे दीर्घकाल सुख, बंधुभगिनींचा लाभ, प्रचंड विद्या, उत्तम शरीरसंपत्ती, स्पृहणीय धनधान्यप्राप्ती व सर्वांहून मोठी कीर्ती मिळून जी जी सुखाची साधने आहेत ती ती सर्व रावसाहेबांना प्राप्त होती. त्यांची पत्नी तर रावसाहेबांच्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे गुणांनी इतर स्त्रियांपेक्षा फारच श्रेष्ठ होती. तिचे वर्तन त्यांना पाहिजे तसे होते; पण एवढ्या गोष्टींत एक न्यून होते. त्यांची स्त्री निरोगी नव्हती तेवढ्याने रावसाहेबांच्या सौख्यदुग्धात विरजण पडले होते.

अन्नपूर्णाबाईंच्या व्याधींचे लिहिले तर एक चरित्रच होईल व ते त्यांच्या खुद्द चरित्रापेक्षा थोडेसे लहान होईल एवढेच. त्यांना वयाच्या सतराव्या वर्षापासून ज्या एक-एक व्याधी जडू लागल्या त्या सर्वांचा त्यांच्या वयाच्या ४५ व्या वर्षी त्यांच्या बरोबरच शेवट झाला. १८५२ मध्ये सुमारे त्यांच्या वयाला १७ वर्षे पुरी झाल्यावर त्यांना प्रथम आमवायूची पीडा झाली, मोठ्या तत्त्वज्ञानी पुरुषालाही रडवणारी दंतपीडा काही उष्ण उपायांनी मध्येच उद्भवली. दातांतून रक्तस्राव होऊ लागला. ही पीडा आकस्मिक कारणांबरोबर उद्भवलेली होती. ती, ती कारणे नष्ट झाल्यावर नष्ट झाली. पुढे १८५४ मध्ये कंबरेमध्ये डाव्या बाजूला विद्रधी म्हणून रोग झाला. त्या योगाने येणारी सूज पाठीच्या कण्यापर्यंत पोचत असे. त्याकरता जळवा लावून रक्त काढले व अग्नितप्त लोहमयी शलाका आत रोवून दूषित रक्त वाहून जाण्यास मार्ग करून देण्यात आला त्यायोगाने झालेली जखम महिनाभर वाहून बरी झाली; परंतु कधी कधी कंबरेमध्ये डावे बाजूस कळ उत्पन्न होऊ लागली. या वेळेपासून त्यांना सरळपणे सारखी पावले टाकून चालता येत नाहीसे झाले. चालताना जरा पाय काढल्यासारखे दिसे. लोक असे चालणे पाहून हसतील या भीतीने नित्याची गावातील हालचाल त्यांनी कमी केली. बारीक ताप अंगात मधून मधून असे. त्या तापावर व पायातील वायूवर कषाय, चूर्णे व तेल यांचे

उपचार कोकणात, सासरी व माहेरी असताना चालू असत. रोजगारावर यांचे जाणे लवकर घडले नाही. कच्छ, भूज व सिंधमधील हवा यांना मानेल न मानेल अशी सर्वांस भीती वाटत होती. १८५५ साली रोजगारावर कराचीस गेल्यावर तेथे काही स्त्रियांसच होणारा रोग उमगून आला व त्यावर उपाय केल्याने तो नाहीसा झाला, इतकेच नाही पण आणखी दोन वर्षे म्हणजे १८५७ पर्यंत सौ. अन्नपूर्णाबाईंच्या प्रकृतीत रोगाचे काही शेष राहिले नाही. हे पाहून सर्वांना फार आनंद झाला. तो फार दिवस टिकला नाही. १८५८ साल उजाडताच १५ दिवस राहून राहून ताप येऊ लागला. त्यापासून पुढे सर्व कंबरेला कळा लागू लागल्या त्या वर्षभर सुरू होत्या. पुन्हा औषधी उपचार केल्याने त्याही बहुतेक बंद झाल्या; मात्र मधून मधून डाव्या बाजूत कळ निघत असे. याप्रमाणे १८६०पर्यंत बरेचसे नीट होते म्हणायचे; परंतु या सालापासून गर्भाशयामध्ये शूळ उत्पन्न होऊ लागला. तो प्रथम कधी महिन्याने एकदा, कधी चार महिन्यांनी एकदा, असा उत्पन्न होई व घटका दोन घटकांनी राही.

१८६३ साली त्यांना पुण्यास एका वैद्याचे औषध देण्याकरता ठेवले होते. वैद्यबुवांनी प्रकृती पाहून वायुगोळा बरा होईल असे सांगवत नाही असे मत दिले. या वैद्याने काही क्षारयुक्त व रेचक औषधे दिली त्या योगाने गर्भाशयाला सूज आली. त्यावर त्यांनी पोटॅश आयोडाईड, आयर्न आयोडाईड व इंद्रजव पोटात दिल्याने ५ महिन्यांनी गुण आला. तथापि शिरागत पीडेमुळे ताठ उभे राहता येत नाहीसे झाले व चालता उठता व बसता पोक काढावे लागे. शिरांच्या वायूवर डॉ. भाऊंनी जळवा लावल्या. गुण आला नाही. पुढे १८६४, १८६५ व १८६६ साली महाबळेश्वरमध्ये हवेकरता चार-चार महिने त्यासह रावसाहेब स्वतः जाऊन राहत. वेळ पडेल तितकाच औषधोपचार करीत असत.

१८६३ च्या पुढे गर्भाशयात कळा यायच्या बंद झाल्या; पण त्याच्यापुढे अन्नाशयात कळा येऊ लागल्या. कोणी म्हणेल की, कळा ज्या गर्भाशयात वसत होत्या त्यांनी स्थलांतर केले.

यानंतर १८६८ साली काही सोमलाचे एक औषध एका वैद्याने दिले त्याने वांत्या झाल्या. डोळ्यांना आग सुटली, पोटात कळा येऊ लागल्या. शास्त्रोक्त उतारा दिल्यावर वरील विषाची चिन्हे नाहीशी झाली. याच वेळेला डाव्या गुडघ्याचे सांधे ताठ झाले व स्नायुक्षोभ होऊ लागला. नंतर महाबळेश्वरास जाताक्षणीच गुडघ्याच्या ताठपणाशिवाय सर्व चिन्हे नाहीशी झाली. या वेळेस डॉ. भाऊ यांनी ९.४.६८ च्या पत्रात मत दिले की यांना क्लोरोफार्म देऊन गुंगी आल्यावर पाय हळूहळू सरळ केले पाहिजेत. असे न केल्यास पुढे पाय बरे होण्याची आशा गेली असे समजा.

पुढे १८६९ मध्ये मूळव्याधीची पीडा कमी होती ती जडली. रक्तस्राव होऊ लागला; परंतु ही पीडा लवकरच सरली तथापि उजवा गुडघा आजपर्यंत जो नीट होता तोही डाव्या गुडघ्यासारखा धरला व दोहो गुडघ्यात कळा उठू लागल्या. कंबरेपासून गुडघ्यांपर्यंत या कळांचा संचार सुरू झाला. १८७० सालच्या जुलैपासून त्यांच्या प्रकृतीस साधारणपणे अशक्तता येऊ लागला. थोडा थोडा कफाचा विकार जडला व हाताची कोपरेही धरली व सुजून दुखू लागली. पुढे-पुढे गुडघ्यांचा भाग इतका ताठ झाला की गुडघ्यांपासून दोनचार बोटांच्या लांबीहून पाय अधिक लांब सरळपणे ताणता येत नाहीसे झाले व तेवढेही ताणताना कष्ट पडू लागले. म्हणजे मूळ दुखण्याचा उद्भव झाल्यापासून

या १७-१८ वर्षांच्या अखेर व्याधींची बाकी शरीरात किती राहिली होती, तर दोन्ही गुडघ्यांच्या सांध्यांचा ताठपणा, अन्नाशयामध्ये शूळ, त्याने व पायातील कळांनी नित्य निद्राभंग व हातापायांची आग, एवढ्या प्रकृतीच्या मानाने क्षुधा बेताची असे. कधी मुंबईत राहणाऱ्यास होणारा अवरोध होत असे.

या स्थितीचे वर्णन १.४.७४ च्या पत्री रावसाहेबांनी जेकब साहेबांना लिहून पाठवले होते ते असे, "माझ्या स्त्रीची स्थिती टन्टालेस सारखी झाली आहे. नवरसपरिपूर्ण पक्वान्नांनी भरलेले ताट त्याच्याजवळ येऊन मुख स्पर्श झाला नाही तोच अदृष्ट व्हावे अशासारखी जी तिची स्थिती झाली आहे ती काळजाला घरे पाडणारी आहे."

तरीही रावसाहेबांची यांच्या दुखण्याविषयी अगदी निराशा झाली नव्हती. त्यांनी एका प्रसिद्ध विद्वान ज्योतिषाकडे आपली कुंडली पाठवून त्यांना काही प्रश्न विचारले होते त्यात दोन तीन पुढे दिल्याप्रमाणे होते. १. स्त्रीस आरोग्य होईल किंवा नाही? २. संततीयोग आहे किंवा नाही? ३. असल्यास किती? म्हणून, "सुचतील ते व मिळतील ते उपाय त्यांनी केले तरी त्यांचे पाय वायूने धरलेले होते ते होतेच. त्यांना चालता येऊ लागले नाही. या एका व्यवधानामुळे पुढची चाल बंद झाली." असे रावसाहेबांना वाटले; परंतु त्यांनी आपल्या पत्नीची सेवा एका मोठ्या तत्त्वावर चालविली होती, "माझी पत्नी ज्या व्याधिग्रस्त स्थितीत आहे त्या स्थितीत मी स्वत: असतो तर व्याधिशमनार्थ व व्याधिवेदनापाहारार्थ तिने माझी जशी शुश्रूषा करावी असे मला वाटले असते तशी शुश्रूषा मी तिची केली पाहिजे असे मला वाटते." (जनरल जेकब यांना पत्र.)

जरी रावसाहेबांच्या मनाची स्थिती अशी होती, तरी रावसाहेबांच्या घरच्या मंडळीची दृष्टी निराळी होती. वर निर्दिष्ट केलेल्या ज्या उच्च तत्त्वाकरता हिंदू धर्माची आडकाठी नसता दुसरे लग्न रावसाहेबांनी केले नाही त्या तत्त्वाचे पालन जुन्या काळच्या लोकांना अवश्य कर्तव्यातले वाटले नाही. संततीसाठी रावसाहेबांनी द्वितीय संबंध करावा असे त्यांचे मत होते व ते अगदी दुनियेच्या निराळे होते असे नाही. "नानांनी एक दिवस मजला एक कुंडली दाखवली ती पाहून ज्याची कुंडली ती आहे त्यास बायकोचे सुख नसावे असे मी सांगितले. नंतर ते बोलले की ही कुंडली अण्णांची आहे. पुढे नानांनी प्रश्न केला की दुसरे लग्न करावे की काय? ही आश्चर्यकारक गोष्ट नाना सांगत होते. आश्चर्यकारक म्हणजे असे की ज्यास बायकोचे सुख नाही त्यास दुसरी बायको करून तिजपासून सुख कसे होईल." इत्यादी हकिगत ज्योतिषी बुवांनी रावसाहेबांच्या कानावर घातली. रावसाहेबांना फार वाईट वाटले.

"माझ्या घरची चौकशी करण्याबद्दल मी तुमचा फार आभारी आहे. माझी स्त्री अगदी परस्वाधीन झाली आहे व चरित्रभाग संपेतो तशीच राहणार. मला शक्य तेवढे उपाय करीत आहे व शेवटपर्यंत करीत राहीन. मी पुढे लिहतो हे वाचून तिच्याबद्दल तुम्हाला वाईट वाटेल. माझ्या आप्तांना दया वाटली नाही तर नाहीच; पण त्यांना मी दुसरे लग्न करावे म्हणून आपली पराकाष्ठा करून पाहिली; परंतु ते करणे अशक्य आहे असे सांगितल्यावरून ते आम्हांला दोघांना सोडून गेले. याबद्दल मी उपकारच मानतो. (१५.१२.७३ चे जनरल जेकब यांना पत्र)

विषयसौख्याकरता जर रावसाहेबांनी एकपत्नीत्वाचा त्याग केला नाही तर केवळ संतती सौख्याकरता आपले एक पत्नी व्रत रावसाहेब सोडतील असे शक्य नव्हते. वडिलांच्या पडत्या फळाच्या आज्ञेस रावसाहेबांनी मान दिला नाही हे त्यांच्या अलौकिक धैर्यास उचितच आहे. परमेश्वराची योजना काही निराळीच असते. त्याप्रमाणे सर्व गोष्टी घडून येत असतात. त्यातल्या महत्त्वाच्या तेवढ्याच ध्यानात राहतात.

अन्नपूर्णाबाईंची एक कृष्णाबाई म्हणून धाकटी बहीण होती. ती मुरूडचे पांडोबा दातार यांना दिलेली होती. ती धाकटी म्हणून तिच्यावर अन्नपूर्णाबाईचे फार प्रेम होते. तिचे राहणे कोकणातच असे. १८७० साली तिला एक सुंदर पुत्ररत्न झाले. सर्वांना आनंद झाला. मुलाचे नाव धोंडूबाबा असे ठेवले होते. वरील पुत्रलाभाचा आनंद फार दिवस टिकला नाही. कारण कृष्णाबाईस बाळंतपणातच ज्वर येऊ लागला. त्यावेळेस मुंबईची डॉक्टरगिरीविषयी ख्याती झाली होती. त्यातून डॉ. भाऊंची विशेषच. डॉ. भाऊ हे रावसाहेबांचे परमस्नेही. आपले सर्व कौशल्य खर्च करून कृष्णाबाईस आरोग्य करून देतील असे सौ. अन्नपूर्णाबाईस वाटून कृष्णाबाईस मुलासह मुंबईस आणले. रावसाहेबांनी शक्य ते उपाय केले; पण ते व्यर्थ गेले व सौ. कृष्णाबाई दातार २६.३.१८७१ रोजी सकाळी ५-३० वाजता निवर्तल्या. 'ईश्वरेच्छा बलीयसी.' गेल्या दोन महिनेपर्यंत यांच्याकरता श्रम केले तेवढे दुसऱ्या कोणाकरता केलेले आठवत नाही. मला माझ्या वकिलीच्या धंद्यातसुद्धा थोडी झीज सोसावी लागली. देवीची उपमा सजण्याइतकी ती सुशील होती. तिच्या पतीस व आम्हा सगळ्यांना हे दुःख सहन करण्यास परमेश्वर सामर्थ्य देवो. मी अगदी शोकाभिभूत झालो आहे. कालांतराने विसर पडेल."

"पांडोबा दातार आज येथे आले. बिचारा काय करील. फार सुंदर, कर्तव्यदक्ष व सर्वप्रकारे उत्तम अशा पत्नीचा विरह प्राप्त झाला." इतके रावसाहेबांनी रोजनिशीत केलेले वर्णन वाचले म्हणजे पांडोबा दातार यांचे किती नुकसान झाले. मंडलिकीणबाईस किती दुःख झाले हे सांगावयास नको. तूर्त तरी मुलाचे संगोपन मंडलिकीणबाईवर पडले. नव्हे मुलाला त्याच्या आईने मंडलिकीणबाईस निरविला होता. "तिला (माझ्या पत्नीला) एक धाकटी बहीण होती. ती गेल्या जानेवारीत औषधोपाय होतील अशा आशेने आमच्याकडे आली. सात महिन्यांच्या एका सुंदर मुलाचे संगोपन करण्याचे काम आधीच दुखणाईत असलेल्या मावशीवर (माझ्या पत्नीवर) सोपवून क्षयाच्या विकाराने ती कालवश झाली." (जेकब साहेबांना पत्र)

पुढे रावसाहेब पत्नीसह व लहानग्या धोंडूसह आसुदास गेले. तेथे पांडोबा दातार आले. याच ठिकाणी बंगला बांधून तेथील हवा उत्तम म्हणून कृष्णाबाईस औषध देण्यास रावसाहेब ठेवणार होते. "मनुष्याचा अभिमान, सर्व वृथा म्हणून गणलेल्या गोष्टींहून, वृथा आहे. ती आता कायमची गेली. पुन्हा परत येणार नाही. अशा स्थितीत पांडोबाने येऊन रावसाहेबांच्या कानावर आपले दुसरे लग्न करण्याचा बेत कळवला व सहानुभूतीशून्य अशा माझ्या घरच्या मनुष्याच्या हातात अर्भकाला देऊ नका अशी विनंती रावसाहेबांच्या मंडळीस केली." नंतर मंडलिकीणबाई मुलास घेऊन माहेरी जाऊन राहिल्या. तिथे एक दाई मुलास दूध पाजावयास मिळाली होती. तिचे दूध त्यास मानवले नाही. अंगावर खरूज काटा उठला इत्यादी कारणांवरून मंडलिकीणबाईंनी मुलगा आपले जवळच

ठेवण्याचे ठरवले व त्यांना तो दूरही इतक्यात केला नसता. रावसाहेब महाबळेश्वरास गेले होते ते फिरून पोलादपुराहून कोकणात आले व सर्व मंडळीसह मुंबईस निघून आले. मुलगा सुंदर व गुणी असल्यामुळे त्याने रावसाहेबांचे व त्यांच्या पत्नीचे मन चांगलेच वेधून घेतले. रावसाहेब या मुलाची फारच काळजी घेऊ लागले. ती इतकी की एकदा सरकारवाड्यात गव्हर्नरसाहेबांकडे दर्शनमेळा व्हावयाचा होता. चि. धोंडूला फार खोकला झाला होता. रावसाहेब त्याला टाकून गेले नाहीत.

याच मुलाला पुढे आंकडी नावाच्या बालरोगाची बाधा झाली होती, ती रावसाहेबांनी फार काळजीने औषधोपचार केले तेव्हा नीट बरी झाली.[१] याच्या योगाने तर या मुलावर सर्वांची माया जडली व मुलाला रावसाहेबांचा व मंडलिकीणबाईंचा अत्यंत लळा लागला. हे एक परमेश्वरी सूत्रच होते.

आपल्या आवडत्या बहिणीच्या विरहदुःखाने सौ. अन्नपूर्णाबाईची प्रकृती पुढे सुधारत गेली नाही. डॉ. भाऊ दाजी, नारायण दाजी, अनंत चंद्रोबा, आत्माराम पांडुरंग; डॉ. भिकाजी चोबे, सातारकर गोरे वैद्य, तात्याशास्त्री थोरात, पनवेलकर इत्यादींचे उपाय चालले होते.

वनस्पतींची पाळेमुळे, फळे यांची ओझींच्या ओझी काढ्याकरता व तैलाकरता आंगण्यात येऊन पडत असत.

१८७१ साली ह्यूम म्हणून एक मेस्मेरिझमचे प्रयोग करणारे आले होते. त्यांनी डॉ. भिकाजी व डॉ. नारायण दाजी यांच्या समक्ष आपल्या मानसिक शक्तीचा प्रयोग करून पाहिला; परंतु रावसाहेबांची पत्नी घाबरून गेल्यामुळे काही उपयोग झाला नाही.

दैविक उपाय सुरू होतेच. रोगाचे निदान करून अमुक उपाय हटकून लागू पडेल असे कोणी सांगू शकला नाही. मिळून

। वैद्या वदन्ति कफपित्तमयान् विकारान् ।
॥ ज्योतिर्विदो ग्रहगतिं परिवर्तयन्ति ॥
। भूताभिषङ्ग इति भूतविदो वदन्ति ।
॥ प्राचीनकर्म बलवद् मुनयो वदन्ति ॥ १ ॥

कफ, पित्त, वायू इत्यादीकांच्या क्षोभापासून विकार झाला असे सांगणारा वैद्य, भूतबाधेचा परिणाम असे वदणारा पंचाक्षरी, ग्रहांच्या अनिष्टतेमुळे हा प्रकार घडला असे वर्तविणारा ज्योतिषी, प्राचीन कर्माचे हे बलवत्तर फल आहे अशी समजूत करून कपाळाला हात लावणारा मुनी, यापैकी रावसाहेबांच्या पत्नीस कोणी काही गुण देऊ शकला नाही. म्हणून त्यांनी १८७२ च्या डिसेंबर महिन्यात त्यांच्या दुखण्याचा पूर्वेतिहास लिहून विलायतेस आपले स्नेही जनरल जेकब यांच्याकडे पाठवला. कोणी काही प्रयत्न करून तेथील डॉक्टर त्यांना चालती करू शकेल तर त्या डॉक्टरास तो मागेल ते बक्षीस द्यावयाचे कबूल केले; पण कोणीही हे दुखणे साध्य आहे असे म्हणेना.

जेकब साहेबांनी ती छापील हकिगत लंडनमधील उत्तम डॉक्टर म्हणजे किंग्स कॉलेज मधील सिनीयर फिजिशियन, जॉर्ज जान्स्टन एम्. डी. इ. पदव्या धारण करणारा होता. त्याकडे फी देऊन

पाठवली. त्याने मत दिले की, "हा वातोन्माद (हिस्टेरिया) आहे त्याच्या योगाने शरीरातील सांधे आकृष्ट झाले आहेत. सर टॉमस वॉट्सन यांनी वातोन्माद या रोगाची चिकित्सा आपल्या पुस्तकात केली आहे व उपायही सांगितले आहेत त्याप्रमाणे करावे, म्हणजे क्लोरोफार्म किंवा इथर देऊन गुंगी आल्याबरोबर हातपाय एकदम ताठ करता येतील. काही वेळ गार पाण्याने सांधे नित्य धूत जावे. थोडे थोडे चालण्यास उत्तेजन द्यावे, विपुल पौष्टिक अन्न द्यावे, झोप येण्यास क्लारल हैड्रेट द्यावे व शक्ती येण्यास लोह व क्विनिन द्यावे." परंतु डॉक्टर भाऊ व नारायण दाजी व दुसरे डॉक्टर यांना असा उपाय रोग्याने भिऊन करू दिला नाही. १८७४ साली एकाने परीक्षा केली. म्हणजे रोगाची नावे सांगितली ती अग्निमांद्य, आर्ष व या जोडीला प्रतिष्ठित दिसणारे असे तिसऱ्या रोगाचे नाव वातष्टिला. पुढे १८७६ सालापासून रावसाहेब स्वतः निराश झाले. "माझ्या बायकोची स्थिती फारच दुःखकारक आहे, मनुष्याला समजत आहे तितक्यात म्हणावयाचे म्हणजे ती बरी होईल हे अशक्य आहे. तिला ज्या तीव्र वेदना होतात त्या असह्य आहेत! काय करील बिचारी सारे तिलाच सोसले पाहिजे इतके दिवस पार पडले." (बाळकृष्ण शास्त्री बापट यांना पत्र २.१.७६) आता उत्तम शुश्रूषा हा एक मार्ग उरला होता व दुसरा त्यांचे मन सदैव प्रसन्न ठेवणे हा. तथापि सौ. अन्नपूर्णाबाईंचा स्वभाव असा काही खंबीर होता की, "इकडे अयई ओयई इ. शब्दांचा उच्चार करून कण्हत कण्हत होणाऱ्या वेदना सोसत नाहीत असे स्पष्ट सांगत असता देवा आता मरण देऊन सोडव अशा शब्दांचा उच्चार त्यांनी केव्हाही केला नाही. कारण आपल्यास काही गुण पडावा, काही अल्पस्वल्प अंशाने तरी वेदना कमी व्हाव्या म्हणून रात्रंदिवस सावध राहून शुश्रूषा करणाऱ्या व करविणाऱ्या, लागेल तेवढा वेळ व पैसा या कामी खर्च करणाऱ्या आपल्या प्रेमळ पतीच्या मनाला खेद होईल! इतके हाल सोशीत असता जशी दुसरी एखादी संसारी स्त्री संसारात लक्ष घालील तिच्याहून अधिक ह्या घालीत असत. रोजच्या भाज्या आणल्यावर आपल्यापुढे आणवून काय करावयाच्या त्याचा हुकूम घरच्या माणसांना देत असत. धान्ये आणवून लोणची पापड वगैरे घालवून नीट जागच्या जागेवर ठेवण्या सवरण्याचे काम आपल्या देखरेखीखाली नित्य करवीत. १०-१५ दिवस खुर्चीवर बसून जिकडे तिकडे फिरवीत व ध्यान इतके ठेवत की कोणास काही पदार्थ सापडला नाही तर नेमके सांगत की अमक्या माडीवर जिन्याचे डावे बाजूस घडवंची आहे तीवर पितळेच्या तपेल्यावर बरणी आहे त्यात तो सापडेल. याशिवाय आल्यागेल्याच्या पाहुणचाराची व्यवस्था याच पाहत असत. संपूर्ण गृहकृत्यांत त्या अणुरेणूही कमी पडू देत नसत. घरातील सणवार, गणपती, हरितालिका, वटपूजन, दसरा, दिवाळी या सणांची नीट व्यवस्था अखंड होत असे. त्यांची वाचा मधुर होती. स्वभाव ममताळू होता म्हणून चाकरमनुष्ये वश्य असत व सेवेमध्ये कधी कंटाळून जात नसत. इतक्या व्याधी असून शुचिर्भूतपणात न्यून केव्हाही पडले नाही. अगदी उजाडत उठून नित्यविधी झाल्यावर स्नान करून सोवळे नेसून जेवणास माडीवरून जेवणघरात आपल्यास नेववीत असत. जेवणघरात तुळशीची पूजा, जपजाप्य व गीतावाचन झाल्यावर जेवण होत असे. तेवढे आपल्या हाताने होई; परंतु हाताच्या शिरा ताठ झाल्यामुळे उचललेला घास तोंडात जावयास उशीर लागे. भोजनोत्तर परत वर आल्यावर खुर्चीवरून गादी घालून त्यांना निजवावे लागे. थोडी वामकुक्षी केल्यावर तेल

वगैरे लावून घेत. येथून तेथे नेण्याकरता खुर्च्या केलेल्या होत्या त्या उचलण्याकरता मागे-पुढे २-२ असे चार दांडे लावलेले होते. अंगाला खुर्चीचे भाग रुततील म्हणून ओवळ्याच्या सोवळ्याच्या गिर्द्या केलेल्या होत्या. गाडीत बसून बाहेर हवा खाण्यास जात असत त्यावेळेस गाडीत खुर्ची नीट राहील अशी व्यवस्था केलेली होती. ही खुर्ची आगगाडीच्या डब्यातून सटकन आत बाहेर घेता येईल अशी केलेली होती. कोकणात किंवा महाबळेश्वरास जाताना किंवा मुंबईतही फिरावयास मेणा ठेवलेला होता. त्याचे आठ भोई होते. यांच्याबरोबर त्यांना काशीयात्री घडली होती. अंगाची कातडी नाजूक झाल्यामुळे जड वस्त्र सोसत नसे. पातळे नेसावी तर छचोरपणा दिसतो एवढ्या करता ३० तोळ्यापर्यंत वजनाची सोळा-सोळा हात लुगडी लांबच्या पेठातून काढवून आणीत. प्रवासात बरोबर वैद्य असे व घरीही रात्री वेळ पडली तर भाऊ दाजींचे एक कंपाउंडर अनुभवाने बनलेले डॉक्टर बंगल्यावरच निजावयास असत. प्रकृतिमान कमी जास्त झाल्यास प्रसिद्ध जेठा शंकर वैद्य वरच राहत असत, अस्पर्श काळामध्ये ही नाडी पाहवयास हे शिवत असत व दिवसातून दोन-तीन स्नाने पडली तरी करीत असत.

जरी पत्नीच्या सेवेला जिव्हाळ्याचे आप्त जवळ ठेवलेले होते. मोलाचे नोकर होते. तरी पडेल ती सेवा रावसाहेब करण्यास तयार होते. "मी नशीबवादी नाही तरी असल्या सत्त्व पाहणाऱ्या संकटांनी मनुष्याचा स्वभाव सुधारण्याचे मोठेच कार्य होते असा माझा समज झाला आहे व तेवढेच मला सध्या समाधान आहे. माझी पत्नी आता बरी होईल असे मला वाटत नाही. कदाचित शारीरिक कष्ट कमी होतील." (१८.४.७४ चे जेकब साहेबांना पत्र) ही कर्तव्यजागृती अगदी कित्ता घेण्याजोगी आहे. ती रावसाहेबांनी तप दीड तप दाखवली होती असे पाहिले म्हणजे तर फारच आश्चर्य वाटून त्यांचे कौतुक लोक करीत. दाखल्यास पुढील पत्र पाहा. "तुम्ही म्हणता ती निरंतरची अर्धांगी पुण्यास औषधी उपाय करण्यास जाणार म्हणून तुम्ही स्टेशनावर गेला होता. सर्व प्रसंगी दिसून येणारा तुमचा कर्तव्योद्योग अंत:करणात होत असलेल्या वेदना झाकून टाकतो. तुमचा आनंदी चेहरा रहस्यभेद करणार नाही म्हणून त्या वेदनेचा अंतःसंचार स्वस्थपणे चालू राहतो." (बाळ मंगेश वागळे यांचे पत्र)

❍

संदर्भ टिपा -

१. मुंबई येथील नामांकित वैद्य, जेठाशंकर यांनी बनवलेल्या औषधाने या रोगावर गुण आला. ते औषध त्यांच्याकडून बरेच करवून घेऊन रावसाहेबांनी आपल्याजवळ लोकांस धर्मार्थ देण्याकरिता बाळगले होते. त्याचे नाव 'लक्ष्मीनारायण रस.'

❍❍❍

प्रकरण ४१

मुंबई म्युनिसिपालिटी

। यो दृष्टः स्फुरदस्थिसंपुटवशात्तिर्यक्प्रवालांकुरः। क्प्र
॥ दैवात्स द्विदलादिकक्रमवशादारूढशाखाशतः॥
। स्निग्धं पल्लवितो घनं मुकुलितः स्फारच्छदं पुष्पितः।
॥ सोत्कर्ष फलितो भृशंच विनतः कोप्येष चूतद्रुमः॥ १॥

हल्लीची मुंबईची म्युनिसिपालिटी म्हणजे ब्रिटिश राज्याखाली अतिशय वृद्धी पावलेल्या स्थानिक स्वराज्याचा ऐश्वर्यवान यशस्तंभच आहे व हे स्थानिक स्वराज्य यशस्वी करून दाखविण्यामध्ये रावसाहेबांनी १८६३ सालापासून म्हणजे जेव्हा त्यांना जे. पी. नेमले, तेव्हापासून आमराणांत श्रम घेतले होते. त्याची बरोबर कल्पना वाचकांना करून देण्यास मुंबई म्युनिसिपालिटीचा थोडा पूर्वेतिहास दिला आहे.

पोर्तुगालच्या राजाने इंग्लंडचा राजा दुसरा चार्ल्स यांना मुंबई बेट आंदण दिल्यापासून तिच्या उद्धारास आरंभ झाला.

१७९२ मध्ये पार्लमेंट सभेने तिसरा जॉर्ज यांच्या कारकीर्दीत एक कायदा केला. त्यातील एका कलमाने जस्टिस ऑफ धी पीस (संक्षिप्त नाव जे. पी. अथवा सुलेह[१] मंत्री) ही पदवी निवडक नागरिकांना देण्याचा अधिकार गव्हर्नर जनरल (फोर्ट वुइल्यम, बेंगाल) यांना देण्यात आला व दुसऱ्या एका कलमाने कलकत्ता, मुंबई व मद्रास या शहरातील रस्ते स्वच्छ ठेवण्याकरता हलालखोरांची नेमणूक करण्याचा, रस्त्यांची डागडुजी करण्याकरता माणसे नेमून ते काम त्यांच्याकडून करून घेण्याचा, त्या कामाच्या खर्चाकरता शहरांतील घरांच्या वार्षिक उत्पन्नाच्या विसाव्या हिश्शापर्यंत घरपट्टी बसविण्याचा व ती देण्यास घरांच्या मालकांनी टाळाटाळ केल्यास त्यांच्या जंगम मिळकतीची जप्ती व विक्री करून तिचा वसूल आपण नेमलेल्या माणसांकडून करून घेण्याचा असे अनेक अधिकार जे.पीं.च्या[२] सभेस देण्यात आले. या जे.पीं. ची स्थापना पुढे फार उपयुक्त वाटू लागली. कारण आतापर्यंत मुंबई शहर व बेट यातील गुन्हेगारांना शिक्षा करण्याचे काम काही एका

विशिष्ट तऱ्हेच्या नियमांप्रमाणे कसेबसे चालत असे. आता वीस वर्षांनी म्हणजे १८१२ मध्ये एक नवा कायदा करण्यात आला. त्याप्रमाणे शहरात बंदोबस्त ठेवण्याकरता जे.पीं.तून दोन मॅजिस्ट्रेट नेमण्यात आले. त्यांना पोलीस मॅजिस्ट्रेट म्हणत. यांना इंग्लंडमधील जे. पीं.चे अधिकार तंतोतंतपणे होते व फौजदारी कायद्याची अंमलबजावणी करण्याकरता तीन मॅजिस्ट्रेटांचे एक कोर्ट बनवण्यात आले. त्यांना वरील दोन पोलीस मॅजिस्ट्रेटांच्या मदतीस एक जे. पी. आळीपाळीने बसावा असे ठरवण्यात आले. यांच्या कोर्टास पेटी सेशन्स कोर्ट म्हणत. कायद्याची अंमलबजावणी करण्यास लागणारे अंमलदार म्हणजे युरोपियन कॉन्स्टेबल नेमण्याचा अधिकार जे. पीं.च्या त्रैमासिक सभेस देण्यात आला.[३] याच कायद्याच्या कलमाप्रमाणे खालील नियम करण्यात आलेः

१. घर बांधताना रस्त्याचा भाग लोकांनी आत घेऊ नये[४], २. विहिरींभोवती उंच कठडे चुन्याचे बांधावे, ३. गाड्या योग्य बाजूने व बेताने हाकाव्यात. ४. भाड्याच्या गाड्यांना नंबर द्यावे, ५. रस्त्यात घोडे व बैल उगीच सोडून जाऊ नये, ६. रस्त्यात उगीच खड्डे करू नये, ७. रस्त्यात घाण करू नये इ.

हे नियम मोडणारास गुन्ह्याच्या भयंकर स्वरूपाप्रमाणे, गुन्हेगाराच्या धाष्टर्याप्रमाणे अगर गुन्ह्याच्या पुनरुक्तीप्रमाणे शिक्षा करण्याचा अधिकार पेटीसेशन्सच्या कोर्टास देण्यात आला. शिवाय गुन्ह्यास आळा बसावा म्हणून दारू गाळणे, शस्त्रे, नाणी, धार्मिक मिरवणुकी, जन्ममरणाची नोंद, लग्नांची नोंद, गुलामगिरी इ. बाबतीत काही नियम करण्यात आले व मुंबई शहर व बेट यात दारूच्या विक्रीचे नियमन करण्याचा अधिकार जे. पी.स देण्यात आला. ज्वालाग्राही पदार्थाचा संग्रह न करू देण्याचा व शहराच्या तटाच्या आत इमारती कशा बांधाव्या त्याविषयी नियम करण्याचा अधिकारही त्यांनाच देण्यात आला.

एवढ्यावरून असे दिसून येईल की, म्युनिसिपालिटीची म्हणून जी कामे समजण्यात येत होती ती जे. पीं.ची सभा व मॅजिस्ट्रेटांचे त्रिकूट यातच वाटली गेली होती. मॅजिस्ट्रेट त्रिकुटाने आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग केला की नाही हे कळत नाही; परंतु आणखी तीन वर्षांनी पुन्हा एक कायदा करून शिक्षा करण्याचा त्यांचा अधिकार कमी करण्यात आला. त्यावर १८२७ मध्ये आणखी एक कायदा करण्यात आला. जमीन महसूल, दुकानावरचा कर, बटाकीवरचा कर, गावठी वाद्यांवरचा कर, लग्नमंडपावरचा कर, घरावरचा कर, गाडी घोड्यावरचा कर व कोर्टांची फी इ. बाबींसंबंधाने नवे नियम करण्यात आले. यानंतर मजिस्ट्रेट त्रिकुट व जे. पीं.ची सभा व सुप्रीम कोर्ट यांच्यामध्ये अधिकाराने वरिष्ठ कोण याबद्दल लढे पडू लागले. राजीनाम्यापर्यंत पाळ्या येऊ लागल्या.

१८३६ मध्ये सरकारने जुन्या नियमात काही फेरफार करण्याचे ठरवले व ते नियम जे. पीं.च्या सभेकडे पाठवले. या फेरफारामुळे पार्लमेंट सभेने जे. पीं.च्या सभेस दिलेले अधिकार नवीनच तयार केलेल्या बोर्डाकडे (पथकाकडे) जाणार असा संशय येऊन जे. पीं.च्या सभेने रागास येऊन एक ठराव केला तो असा-

सन्माननीय जे. पीं.ची सभा खेदाने नमूद करून ठेवते की, म्युनिसिपालिटीच्या निधीचा खर्च नागरिकांच्या हिताकरता करण्याचा अधिकार जो पार्लमेंट सभेने या सभेस दिला व जी कामगिरी

या सभेवर सोपवली ती काढून घेण्यात मुंबई सरकारने तिचा मान मुळीच ठेवला नाही; एवढेच नव्हे तर असा असा कायदा करणार आहोत याचा गंधसुद्धा गॅझेटात त्या कायद्याचा मसुदा येईतो न लागू देऊन मुंबई सरकारने या सभेचा या बादशहाच्या जे. पीं.च्या सभेचा अनादर केला आहे.

१८४५ मध्ये एक नवा कायदा करण्यात आला. पोलिसाच्या कामाचे व म्युनिसिपल कामाचे जे काही कर होते, त्यांच्या वसुलाची व खर्चाची चांगली व्यवस्था करावी एवढाच या कायद्याचा हेतू होता. वरील कायद्याने एक सप्तसंख्याक संरक्षक पथकाची (कान्सर्व्हन्सी बोर्डची) निर्मिती झाली. त्याप्रमाणे त्याचे सभासद होते ते- २ पोलिस मॅजिस्ट्रेट (त्यातील मानाने ज्येष्ठ तो अध्यक्ष) जे. पीं.च्या सभेने निवडलेले, २ युरोपियन व ३ हिंदी जे. पी. म्युनिसिपल करांच्या उत्पन्नाच्या निधीवर देखरेख ठेवून त्याचे नियमन करण्याची सत्ता जे.पीं.च्या सभेला या कायद्याने देण्यात आली होती. तरी ही सत्ता निर्जीव होती. या सत्तारूपी बडग्याचे भय वरील पथकरूपी मार्जारांस मुळीच वाटले नाही. वस्तुतः पाहता म्युनिसीपल निधी, हे पथक हवा तसा खर्च करी. पोलिसच्या खर्चाचे ४५,००० रुपये मात्र पोलिसकडे खर्च करण्यास काढून ठेवावे लागत. या खुद्द पथकाला याचा हुकूम मोडणाऱ्यांस शिक्षा करण्याचा अधिकार नव्हता. तेव्हा कराचा वसूल करण्यात अडचण पडू लागली. १८५० त काही नवे नियम झाले. त्याप्रमाणे तंबाखूवर कर बसवण्यात आला. दरम्यान, मुंबई शहराचा व्यापार वाढला. वस्ती वाढली. तेव्हा पाण्याची व्यवस्था करणे व इतर स्वच्छता ठेवणे ही कामे या पथकास झेपली नाहीत.

म्हणून १८५६ साली सरकाराने पुन्हा नवा कायदा करण्याचे मनात आणले व १८५८ साली नवा कायदा केला. या नव्या काययाने सप्तसंख्याक पथक जाऊन त्या ऐवजी तीन कमिशनरांची स्थापना झाली. त्यातील एकाची नेमणूक सरकारने करावयाची व दुसऱ्या दोहोंची नेमणूक जे.पीं. च्या सभेने करावयाची असे ठरले. यातील जो कमिशनर पुरा दिवस काम करील त्यास वार्षिक मुशाहिरा १०,००० मिळे व जो अर्धा दिवस काम करी व बाकी इतरत्र काम करी त्यास ४००० मिळे. हे अगदी बेजबाबदार अधिकारी होते. यांचे नियमन करणे जे. पीं.च्या सभेच्या हाती जवळ जवळ अगदी नव्हते. या कायद्याचा एक हेतू म्युनिसीपल कराचा वसूल व्यवस्थेने करण्याचा होता. पण त्या सर्व निधीची व्यवस्था करणे या त्रिकुटाच्या मर्जीवर एकदोन अपवाद सोडून होते. काही कामे न केल्याबद्दल व काही नीट न केल्याबद्दल लोक यांना दूषण देऊ लागले. यांना काम करण्याची अनिच्छा होती अथवा हे काम करण्यास असमर्थ होते असे नाही. एक भरपगारी भरवेळेचा, दुसरे दोन अर्ध पगारी अर्ध वेळेचे, त्यांचे लक्ष दोन ठिकाणचे कामावर, सम सत्ता जबाबदारीची व कामाची विभागणी मात्र विषम! तिथे एकमेकांच्या कामात ते खो घालू लागले. तेणेकरून त्यांची कामे बरोबर होत नाहीशी झाली. याला आणखी कारणे अशी झाली की म्युनिसीपल कायदे मोडणारास शिक्षा करण्याचे काम खुद्द यांच्याकडे नव्हते व ज्या पोलिसांकडे ते होते त्यावर यांचा ताबा नव्हता, त्यामुळे मागच्या बोर्डाच्या कामात व यांच्या कामात फरक काय झाला म्हणाल तर पगारा निसबत २४,००० रुपये खर्च अधिक पडे. कामासंबंधी बोलताना अगदी नाही म्हणावयास यांनी विहाडच्या तलावाचे पाणी नळ बांधून आणले, हे खरे.

परंतु यांना अगोदरच झपाट्याने वाढत जाणाऱ्या मुंबई शहराची स्वच्छता राखणे झेपले नाही. बोरघाट पुरा झाला. त्याने इतर प्रांतांशी दळणवळण वाढले. अमेरिकेशी कापसाचा व्यापार सुरू होऊन वाढत गेला. रेल्वेचा विस्तार झाला. माहीम मुंबईला जोडले गेले. गिरण्यांची स्थापना होऊ लागली. टाऊनहॉल व एल्फिन्स्टन हायस्कूल यासारख्या मोठमोठ्या इमारती बांधल्या गेल्या. मधले समुद्राचे दांडे बुजवून कुलाब्याशी मुंबई जोडण्यात आली. पोटाकरता व व्यापाराकरता धाव घेणाऱ्या मंडळीने मनुष्यवस्ती वाढली.

पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करणे, दलदलीच्या जागा भरून काढून त्या वस्ती करण्यास लायक करणे या तीन गोष्टी नामदार एल्फिन्स्टन यांच्या मनात करायच्या होत्या. त्यातील एक म्हणजे नळाचे पाणी विहाड येथील तलावातून आणणे, एवढे मात्र बोर्डाच्या हातून झाले. दुसरे काही होईना म्हणून १८६१ साली म्युनिसिपल कायदा सुधारण्याविषयीची चळवळ सुरू झाली. त्यात मि. कॅसलस, मि. ग्रीन, मि. ग्रॅन्ट, मि. कॅनन व सर जमशेटजी. मि. कूपर हे गृहस्थ प्रमुख होते. या वेळेस नामदार फ्रियर, मुंबईचे गव्हर्नर, यांनी मुंबईच्या आरोग्याची स्थिती कशी काय आहे तिचा शोध करण्याकरता एक कमिशन बसवले. त्याचे मुख्य डॉ. ह्यूलेट व डॉ. लीथ होते. त्यांना श्रीमंत लोकांनी बांधलेल्या उंच भाड्यांवरून मुंबईतील राक्षसी घाण चांगलीच दिसली. ती पाहून तिच्या पायी उद्भवलेल्या पटकीसारख्या अत्यंत प्राणहानीकारक रोगांनी उडवलेल्या फन्नाचा १८६४ साली त्यांनी रिपोर्ट केला.

१८६३ साली म्युनिसिपालिटीच्या रचनेत काही फेरफार करण्यात आला व पुढे १८६५ साली एक नवा कायदा करण्यात आला. त्याने जे. पीं.ची कॉर्पोरेशन नामक कायमची सभा स्थापण्यात आली. या कॉर्पोरेशनला एक सील (शिक्कामोर्तब) देण्यात आले. जमिनीचे मालक होण्याचा अधिकार दिला. कर बसवण्याचा, तो वसूल करण्याचा व त्या वसुलावर कर्ज काढण्याचा अधिकार दिला; परंतु सर्व विधायक सत्ता व जबाबदारी सरकारने नेमलेल्या एका कमिशनरकडे सोपवण्यात आली. मात्र त्याने जे. पीं.च्या सभेला (आताच्या कॉर्पोरेशनला) दरवर्षी जमाखर्चाचा खर्डा सादर करावयाचा होता. तो मुद्दाम भरलेल्या सभेत तपासून सुधारणा करण्याचा अधिकार कॉर्पोरेशनकडे ठेवला होता. कॉर्पोरेशनच्या सभा वर्षांतून चार वेळा भराव्या व सात सभासद हजर असले तर काम चालवावयास हरकत नाही असे कायद्याने ठरवले होते.

म्युनिसिपालटीचे हिशोब तपासून भरणा केलेल्या रकमा व खर्च करावयाच्या रकमा कायदेशीर रीतीने घेता व देता येतील की नाही ते पाहण्यास एक कंट्रोलर नेमण्यात आला. त्याचप्रमाणे एक आरोग्य संरक्षक (हेल्थ ऑफिसर) व एक इंजिनिअर असे दोन आणखी कामगार नेमण्यात आले. या सर्वांची नेमणूक करणे सरकाराने आपल्या हातात ठेवले. म्युनिसिपलटीच्या कामापुरते कमिशनरच्या ताब्यात पोलिस देण्यात आले. कमिशनरची नेमणूक तीन वर्षांनी सरकारने करायची असे ठरले होते.[५] पहिली नेमणूक मि. क्राफर्ड यांची या जागेवर झाली. ही नवी रचना फार उदार मनाने व दूरदृष्टीने सर बार्टल फ्रियर यांनी केली. त्यात पुढे निवडणुकीचे तत्त्व घालून १८७२ चा प्रसिद्ध म्युनिसिपल ॲक्ट करणे सुलभ झाले. नवे कमिशनर मि. क्राफर्ड यांनी बेताने खर्च केला

असता अथवा कंट्रोलरने वर दाब ठेवला असता तर हाच कायदा पुढे बरेच दिवस टिकला असता.[६] असा संभव असता ही नवीन व्यवस्था लोकांना अगदी आवडत नाहीशी झाली. लोकमत फार क्षुब्ध झाले व जी चळवळ झाली ती अभूतपूर्व होती. म्युनिसिपल कायद्यात क्रांती घडवून आणण्याची वेळ आली. त्यात रावसाहेबांचे पहिल्यापासून अंग होते. त्यांना त्यांचे मित्र मि. नवरोजी फर्दुनजी व मि. बंगाली यांचे फार साहाय्य होते. ज्या युरोपियनांची मुंबईत बोटभर जमीन नव्हती, तेही येऊन यांच्या पक्षास मिळाले. त्या सर्वांचा इतिहास फार महत्त्वाचा व मनोरंजक आहे. तो पुढे दिला आहे.

म्युनिसिपालिटीचे काम या १८६५ च्या कायद्याप्रमाणे चालवण्यास जे यंत्र तयार झाले होते त्याचे मुख्य तीन भाग होते. १. ज्या जे. पीं. ची कॉर्पोरेशन सभा बनली ते, २. कमिशनर व कंट्रोलर व ३. या यंत्रास गती देणारा कायदा. या तिघांमध्ये थोडे थोडे दोष होते. कसे ते पाहू. जे.पीं. ची निवडणूक घरपट्टी देणारे नागरिक करीत नसत. त्यांची नेमणूक सरकार करीत असे. मात्र ते बहुशः संस्कृतचित्त व बुद्धिमान नागरिकांतूनच पसंत केले जात. जे.पीं. दोन प्रकारचे असत. १. युरोपियन व २. हिंदी. हिंदी लोकांची संख्या मुंबईत या सुमारास ८,६१,५१६ होती व युरोपियन लोकांची १०,३१६ होती. म्हणजे ८० हिंदी लोकांना १ युरोपियन पडे. तरी युरोपियन व हिंदी जे. पी. यांची संख्या जवळजवळ निम्मे निम्मे होती. हिंदी जे. पी. मध्ये काही घरपट्टी देणारे असत. त्यांना निधी पाहिजे तर प्रतिनिधी घ्या हे तत्त्व माहीत नव्हते. युरोपियन जे. पी. हे प्रामाणिक व उद्यमक्षम असत; परंतु त्यांना घरपट्टीवाल्यांना काय पाहिजे आहे ते कळत नसे. मग शहरात सुधारणा हिंदी लोकांच्या सवयी वगैरे लक्षात घेता कोणती पाहिजे हे सभेत कोण बोलणार? लोकांचा पैसा पट्टीच्या रूपाने वसूल केला जाई. त्या मानाने शहरात सुधारणा करून त्याचा मोबदला मिळतो की नाही हे कोण पाहणार? युनिव्हर्सिटी नुकतीच स्थापन झाल्यामुळे पदवीधरांचा झरा जोराने वाहू लागला नव्हता. काही हिंदी जे. पीं. सभेला जात नसत. काही युरोपियन जे. पीं.चे मित्र, म्हणून सभेला जाऊन स्वस्थ बसत. काहींना इंग्रजी ज्ञान कमी, म्हणून आपले म्हणणे हजरजबाब देऊन, युक्तिवाद करून सभेस खरे करून दाखवता येत नसे व काही 'आपल्या तुटक्या इंग्रजीस हसणार नाहीत ना?' अशी शंका घेऊन मौन स्वीकारीत.

हेही चांगले होते; पण काही हिंदी जे.पी. कमिशनरच्या वक्तृत्वास भाळून त्याच्याकडे वळत व तसे मत देत. म्हणून सभेत जे स्वतंत्र मताचे हिंदी जे.पीं. होते, त्यांचे काही चालत नसे. अशा स्थितीत युरोपियन लोकांच्या निश्चित बहुमतावर व युरोपियन लोकांच्या तोंडाकडे दीनवाण्या मुद्रेने बघत बसणाऱ्या हिंदी जे. पीं.च्या लघुमतावर मि. क्राफर्ड हे पदारूढ झाले.

मि. क्राफर्ड हे सिव्हिलियन होते. मनाने खंबीर, शरीराने बळकट व सवयीने उद्यमक्षम होते. उपायप्राचुर्याबद्दल यांची ख्याती होती; परंतु यांची मुख्य खोडी ही होती की ते उधळे होते. आधी खर्च करून मंजुरी मागाहून सावकाश घेत असत व यांना जे कंट्रोलर मिळाले होते, ते शिराळशेटी इतके उदार होते. मि. क्राफर्ड खर्च करावयास पाहत तो कायदेशीर आहे की नाही, तो करण्यास कायद्याची मंजुरी आहे की नाही इत्यादी पाहण्याचे जे त्यांचे मुख्य काम तेच ते करीत नसत.

म्युनिसिपालटीच्या यंत्राचे दोन भाग असे होते. आता राहिला तिसरा भाग म्हणजे त्यास चालना देणारा कायदा. त्याचे असे झाले होते की, कामाच्या सोयीकरीता कमिशनरच्या हाती सर्व विधायक सत्ता दिली होती व तो कोणास फारसा जबाबदार धरलेला नव्हता.

शिवाय या कायद्याने असे ठरवले होते की, जे. पीं.च्या सभा वर्षातून चार वेळा भराव्या. हे अर्थात त्या वेळेला अनुरूपच होते. जे. पी. च्या अंगी कायमचा आदरेख नव्हता असे नाही; पण जे. पी. मध्ये पुष्कळ व्यापारी होते. ते कपाशीच्या व्यापारात गुंतलेले होते. धनिक होते ते शेअर बाजारात गढलेले होते व दोघेही नव्या कंपन्यांच्या भाराखाली चेंगरलेले होते. मग त्यांना अधिक वेळ म्युनिसिपालिटीच्या कामाला कसा मिळणार! इतका मिळाला हाच फार मिळाला म्हणा! अशा स्थितीत मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या उत्पन्नासारखे उत्पन्न, व ते सार्वजनिक कामाकरता खर्च करण्याची अबाधित सत्ता, मि. क्राफर्ड यांच्या हाती आली मग काय विचारायचे! यांच्या कृती कित्येकांना मुळापासूनच आवडत नाहीशा झाल्या. तरी प्रथमदर्शनी असे दिसून येते की, मि. क्राफर्ड आले तेव्हाच म्युनिसिपालिटीची तिजोरी भरलेली नव्हती. तरी मि. क्राफर्ड हे लवकरच सर्व बाबतीत सुधारणा करतील असे त्यांच्या बुद्धिमत्तेवरून लोकांना वाटले व त्यांनी बऱ्याच बाबतीत लोकांची निराशा केली नाही. "अहो पन्नास वर्षांची साचलेली घाण काढायची आहे. ती काढून मी म्युनिसिपालिटीचे काम चोख व स्वस्त असे करून दाखवतो. मला तशी माणसे कामावर नेमू द्या." इ. इ. अभिवचने देऊन त्यांनी कामाला प्रारंभ फार धिटाईने केला.

जे. पी. च्या सभेला (कॉर्पोरेशनला) त्यांनी अधिक चेतना आणली. सभासद अधिक हजर राहू लागले. रस्ते स्वच्छ केले. गटारातील घाण कमी केली. शहराचे आरोग्य सुधारले व मृत्यूसंख्या कमी झाली.

मि. क्राफर्ड यांची मुख्य कामगिरी म्हटली म्हणजे त्यांनी पूर्वी जी हलाल खोरांची, रस्ते दुरुस्त करण्याची, पायखाने झाडण्याची कामे एक सत्ताधारी कंत्राटदारांमार्फत करून घेण्याची पद्धती होती ती रद्द करून या कंत्राटदारांचे बंड मि. क्राफर्ड यांनी मोडून टाकले. व ही सर्व कामे म्युनिसिपालिटीच्या नोकरांकडूनच त्यांची संख्या वाढवून करून घेऊ लागले. घरपट्टीची आकारणी करणारे जास्त कामावर घेतले. वसूल करणारे अधिक ठेवले. जप्त करणाऱ्या बेलिफांचा ताफा तयार केला. आपल्या दाराशी घाण ठेवणाऱ्या घरवाल्यांना मॅजिस्ट्रेटांपुढे भराभर उभे करू लागले. या कामाकरता अधिक खर्च मंजूर करून घेऊ लागले व मार्किटे, कसाईखाना व मैला पाणी कुलाब्यास वाहून नेऊन व समुद्रात सोडून देणे इ. कामाच्या योजना पुढे आणू लागले. काही लोक वा! वा! म्हणू लागले; पण रावसाहेब व त्यांचे साथीदार तसे म्हणत ना! जर शहराचे आरोग्य सुधारले व मृत्यू संख्या कमी झाली तर मग रावसाहेब, त्यांच्या पक्षाचे लोक व मि. क्राफर्ड यांच्यामधील तंट्याचे कारण काय होते? ते थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे असे होते, "कापड असेल त्या मानाने लहान मोठा अंगरखा बेता." असे लोक म्हणत व मि. क्राफर्ड म्हणत, "नाही! जेवढा अंगरखा अवश्य आहे, नव्हे हितावह आहे, तेवढा शिवलाच पाहिजे! कर्ज झाले तरी बेहत्तर आहे!" लोक म्हणत, "दिवाळे वाजावयास नको असेल तर कोणत्याही कुटुंबाने आपल्या उत्पन्नाच्या आतच खर्चाचे मान ठेवले

पाहिजे.'' मि. क्राफर्ड म्हणत, ''नाही! कोणत्याही देशाने (मग नगराने अर्थातच) आपल्याला अवश्य तो अथवा हितावह तो खर्च केलाच पाहिजे. कर्ज झाले तरी चिंता नाही!'' विरोध करणाऱ्यास गप्प बसवण्याची कला, अडचणी दूर करून आपला मार्ग मोकळा करण्याची हातोटी ही मि. क्राफर्ड यांच्या अंगी होती. त्यामुळे गानलुब्ध मनुष्य जसे गवयाच्या फरमासीला तसे युरोपियन जे. पी. स्वत: प्रामाणिक असून, उद्योगी असून मि. क्राफर्ड साहेबांच्या आपातरमणीय पद्धतीला भुलून जाऊन, तो मागेल तेवढ्या रकमा विमुक्तहस्त मंजूर करीत. लाखो रुपयांचे उत्पन्न म्युनिसिपालिटीस पुरे पडत नाहीसे झाले. उसने आणलेल्या पायावर ती चालू लागली हे भविष्य रावसाहेबांना कळले होते. याचा प्रतिकार कसा करावा त्याचा विचार त्यांनी चालवला होता. तथापि, रावसाहेबांच्या असे नजरेस येऊन चुकले होते की, या कामात फारसा पुरुषदोष नसून पद्धतीत काही उणीव होती ती दूर केली पाहिजे. म्हणून म्युनिसिपल कायद्यात सुधारणा करून घेण्यात खासगी सभा भरवून त्यांनी पहिल्यापासून खटपट चालवली होती; पण तसे करताना त्यांना फार सावधगिरी ठेवावी लागे.

''भाऊंनी मला एक दिवस सांगितले की, तुम्ही मि. क्राफर्डविषयी बोलताना सावधगिरी ठेवा, मझगावकॅसलमध्ये जी सभा झाली तीत जे तुम्ही बोलला त्याविषयी 'क्ष' मनुष्य पराचा कावळा करीत आहे. तुमचे म्हणणे खोटे असेल तर तसे ठरविण्यास सर्वांस तुम्ही आव्हान केलेत. तो मनुष्य व त्याचे साथीदार हे शिकस्त करून पाहत आहेत. ही मंडळी म्हणजे घूकांचा जमाव आहे.'' (रो. उ.)

याचा अनुभव रावसाहेबांना आला. ''एकदा जे. पीं. च्या सभेस मी गेलो, तेव्हा 'या तुम्ही माझे लोकनियुक्त विरोधी!' असे म्हणून मि. क्राफर्ड यांनी माझे स्वागत केले. मी म्हटले मी असा एक असेन. त्या सभेत वैमनस्य उत्पन करण्यासारखेच त्याने वर्तन केले. त्याच्या प्रतिपक्षांस डॉक्टर बर्डवुड 'अप्रतिष्ठित' म्हणाले. मी त्यांना सांगितले हे वर्तन अयोग्य आहे. आमच्या समाजात काही चुगल्ये आहेत ते आमच्या खासगी सभांची बातमी यांना कळवतात. ते क्ष व ज्ञ आहेत'' (रो. उ.)

याच्यापुढे रावसाहेब या 'क्ष' व 'ज्ञ' मनुष्यांविषयी फार सावध असत असे पुढील एका उताऱ्यावरून दिसते. 'क्ष' मला बोलावून म्हणाले, ''म्युनिसिपालिटीत उधळपट्टी फार चालली आहे व घरवाल्यांवर फार जुलुम चालला आहे. शेट लोकांना बोलता येत नाही, लिहिता येत नाही, पुष्कळांना असा मार बसत आहे. सार्वजनिक कामाची हौस नाही. ३५ लाख हा कर प्रमाणात आहे. भंगपट्टीचा कर हा कायदेशीर आहे असे ठरता कामा नये.''

''असल्या पुष्कळ गोष्टींचे मूळ 'क्ष' हाच आहे. तो बोलतो फार पण प्रत्यक्ष करणीची वेळ आली म्हणजे काय करतो? हा प्ररूढ ढोंगी ठरलेलाच आहे. प्रायश्चित्त घेता घेताच करिष्यमाण नव्या पापांची योजना करून ठेवतो.'' (रो. उ.) काही हा झगडा तटस्थ वृत्तीने पाहत होते. ''न्या. टक्कर चेंबरमध्ये भेटले व म्हणाले मि. क्राफर्ड व जे. पी. हे दोघेही चुकत आहेत. मि. क्राफर्डसाहेबांना मुंबईच्या खऱ्या हिताकरता तुम्ही पाठिंबा दिला पाहिजे.'' मी म्हटले, ''मि. क्रॉफर्ड यांचा अविचारपणा हा दोष आहे. कोणाला चिडवण्यासारखे न बोलण्याची त्यांनी खबरदारी घेतली पाहिजे. म्हणजे सर्व काम प्रत्येकाला हवे तसे आनंदात होईल.'' (रो. उ.)

रावसाहेबांच्या पक्षास अद्यापि यश येऊ लागले नव्हते. कमिशनरची नेमणूक त्रैवार्षिक होती. तिची मुदत १८६८ मध्ये संपणार होती. २६.४.१८६८ रोजी कॉर्पोरेशनच्या अध्यक्षांनी सभेत मोठे भाषण करून मि. क्राफर्ड यांची तारीफ केली. मि. डोसाभाई फ्रामजी यांनी त्यांना पुष्टी दिली व मि. क्राफर्ड यांनी उभयतांचे आभार मानले. मि. क्राफर्ड यांच्या कामाची मुदत वाढवण्यात आली.

१८६८ च्या जुलै महिन्यात कमिशनर यांनी सभेत सांगितले की, २५ पंचवीस लक्ष रुपये वसुलाची बाकी राहिली आहे. साडेबारा लाख रुपये कमिशनरने जे.पीं.ना विचारल्याशिवाय कर्ज काढले. तरी जे.पीं.नी त्यास चक्रावर धरले नाही. यावर ने.ओ. मध्ये, 'परस्पर प्रशंसा करणारी मंडळी' असा लेख आला व पुढे अशाच चित्ताकर्षक मथळ्याखाली लेख येऊ लागले.

सरतेशेवटी नवरोजी फर्दुनजी यांनी एक दिवस जे पीं.च्या सभेत यशवंतराव बाबा व तेमुलजी श्राफ (दोघेही मि. क्राफर्ड यांच्या गळ्यातले ताईत) यांच्याविषयी चौकशी करावी असा ठराव १८६८ साली ऑक्टोबर[७] महिन्यात आणला. मि. क्राफर्ड म्हणाले, "मी त्यांना त्यांच्या अनुयायांसह दूर केले आहे. पुन्हा कामावर घेणार नाही. एवढा भरवसा माझ्यावर ठेवा." असल्या लोकांना जाब विचारला पाहिजे असा हट्ट मि. सोराबजी शापुरजी बेंगाली यांनी धरला होता व त्यांची उपसूचना मंजूर झाली. यशवंतराव बाबा यांना इंग्रजी येत होते किंवा नव्हते ते ठाऊक नाही. हजारो रुपये वसुलाचे जमा करायचे होते ते त्यांनी आणून भरले, एवढा तरी त्यांचा गुण वर्णनीय आहे. मि. क्राफर्डचे चाहते मि. फर्दुनजींस लोकप्रियतेच्या मागे लागलेले असे म्हणाले. पुढे असे आढळून आले की, एकंदर लाखो रुपयांच्या तुटीचा खड्डा क्राफर्डशाहीत खणला गेला. यात म्युनिसिपालिटीचा गाडा रुतून बसला. बहुतेक जुपीटरची प्रार्थना करू लागले. थोडेजण खांदा घालू लागले, "अहो पन्नास वर्षांची घाण काढावयाची आहे." अशा आजपर्यंत मारलेल्या थापा यापुढे टिकण्याचा संभव उरला नाही.

पुढे म्युनिसिपालिटी व तिचे कामगार व त्यांचे पगार यात होणाऱ्या खर्चाची चौकशी करून रिपोर्ट करण्याकरता क्राफर्डचे मित्र 'जाऊ द्या झाले ते झाले' असे म्हणत असता १८६८ मध्ये एक कमिटी नेमली गेली. तिचे अध्यक्ष ॲडव्होकेट जनरल, नामदार बेली हे होत व रावसाहेब व मि. फर्दुनजी व कहानदास मंच्छाराम हे सभासद होते.

म्युनिसिपालिटीच्या कामाविषयी रावसाहेबांचे मत फार प्रतिकूल होते. रिपोर्टात मि. क्राफर्ड यांनी 'ब' परिशिष्टात असे म्हटले होते की, सेक्रेटॅरिअरमधील पाच खात्यात जेवढे कारकून आहेत, त्यांची संख्या म्युनिसिपालिटीतील कारकुनांच्या संख्येहून चौपट आहे तरी त्यांच्याहून दुप्पट पत्रव्यवहाराचे काम म्युनिसिपालिटीतील कारकून करतात! यावरून मि. क्राफर्ड यांचे कारकून फार अलौकिक बुद्धीचे असले पाहिजेत, अथवा त्यांचे काम अगदीच सोपे असले पाहिजे असे रावसाहेबांनी मत दिले. रावसाहेबांनी अकाउंटंट जनरल याकडून माहिती आणली होती तीवरून असा शेरा लिहिला की, हेड क्लार्कची जागा त्यांच्या कचेरीत दीडशेहून जास्त पगाराची नाही, मग म्युनिसिपालिटीत तशी नसावी. सरकारी खात्यात अकाऊंटंटचा पगार ३०० वर नाही; तरी एक एक जण कोट कोट रुपयांचा व्यवहार पाहत असे. म्युनिसिपालिटीचा सर्व व्यवहार तेहतीस लाखांवर नव्हता म्युनिसिपालिटी, अकाऊंटंट हे नाव उगाच देते. त्या जागेचे काम कारकुनीचे आहे. मुख्य अकाऊंटंट मि. मेडमंट हे १५०० रुपये पगारावर आहेतच.

याचप्रमाणे स्टोअर हाऊसच्या कामावर टीका होती. पनवेल येथे विटांचा कारखाना ड्रेनेजच्या कामाकरता मि. क्राफर्ड यांनी काढला होता. तो एकदम बंद करण्याची शिफारस रावसाहेबांनी केली. याप्रमाणे दर एक खात्यात काही ना काहीतरी सुधारणा करण्याची सूचना केलेली होती.

बिले वसूल करताना बिल कलेक्टर एक शिपाई बरोबर घेऊन जाण्याची पद्धती बंद करून जाहीर नोटीस देऊन नेमल्या वेळात नेमल्या ठिकाणी बँकेत पैसे भरतात तसे भरावयास सांगावे अशी एक शिफारस रावसाहेबांनी केली होती.

या रिपोर्टाचा जे.पीं.नी नीट विचार केला नाही. युरोपियनांचे बहुमत होते.

मि. हॅन्काक म्हणाले, "मि. विश्वनाथ यांनी आपला रिपोर्ट लिहण्यात मेहनत थोडी घेतली आहे व विचार त्याहून थोडा केला आहे असे दिसते. तथापि, मि. क्राफर्ड यांच्या व्यवस्थेत सुधारणा करण्यास जागा आहे." असे वादविवादांती म्हणाले. रावसाहेबांनी लोकमत प्रक्षुब्ध करण्याचा क्रम चालवला होता. मि. क्राफर्ड यांना ते 'प्राडीगल सन[८]' ची उपमा देत.

१८७० मध्ये मि. क्राफर्डनी म्युनिसिपल कचेरीकरता जागा भाड्याने घेतली. भाडे लोकांच्या ऐपतीच्या मानाने फार दिले. मि. मार्टिन वुड टाईम्सचे एडिटर हे रावसाहेबांचे मित्र होते. त्यांनीही या चळवळीस हातभार लावताना एक लेख लिहिला. त्यात ते असे म्हणाले, "सूर्याच्या प्रकाशाने तिन्ही खंडात ज्या मोठमोठ्या अंधकाराच्या राशी नष्ट होतात त्या सर्वांहून अधिक अंधःकाराच्या राशी म्युनिसिपालिटीची बिले वसूल करण्याच्या पद्धतीत भरलेल्या आहेत वगैरे वगैरे नावे देण्याचे शब्द जेवढे माझ्या भाषेच्या संग्रहात आहेत ते सर्व सरून गेले."

मैदानात तंबू मारू देण्याच्या कामात अव्यवस्था, गाड्यांना लायसेन्स देण्यात घालमेल इ. अनेक विषयावर रोज चर्चा सुरू झाली. खर्चाच्या चौकशीविषयी बऱ्याच कमिट्या बसल्या. इतर पुष्कळ सूचना उपसूचना यांची रेलचेल उडाली. व्यक्तीविषयक वाद सुरू झाला. ने. ओ. मध्ये लेख कोण लिहितो व त्याचा मालक कोण अशी अप्रस्तुत चौकशी जे.पीं. करीत. कावसजी जहांगीर यांनी १०,००० रु. म्युनिसिपालिटीचे कर्ज फेडण्यास बक्षीस देऊ केले व इतरांना तसे करण्यास विनवले.

क्राफर्ड यांच्या पाच वर्षांच्या कारकीर्दीचे चित्र नारायण वासुदेवजी यांनी एका सभेत काढले. "३१.३.१८७१ ची शिल्लक ४५,१८०-८-६ इतकी आहे. दुसरा दिवस उजाडताच सरकारला विहाडच्या तलावाच्या कर्जाच्या रकमेचा हप्ता भरावयाचा आहे. मागील पंधरा लाखांचे व्याज भरायचे आहे. ते दिले म्हणजे बाकी १४,५८० रु. राहते. त्यातून मार्च महिन्याचा नोकरांचा पगार व इतर खर्च द्यावयाचा आहे तो कसा देणार? म्हणजे मार्च महिन्याच्या खर्चाकरता एप्रिलच्या वसुलाची वाट बघायची किंवा कर्ज काढावयाचे. ही स्थिती प्रशस्त नाही. आमचे दिवाळे निघणार आहे!!"

संत्रस्त झालेल्या रेटपेयर्सनी (घरपट्टी देणाऱ्यांनी) एक सभा स्थापन केली व दोन हजार सह्यांचा अर्ज जे. पीं.च्या बेंचास केला. त्यात १. जुलमी कर, २. जप्तीची वारंटे घेऊन दत्त म्हणून दारात उभे राहिलेले बेलिफांचे मंडळ, ३. म्युनिसिपल कचेरीतील नोकरांचा अस्ताव्यस्त खर्च, ४. सार्वजनिक कामावरील अनियमीत खर्च व ५. कमिशनरची अरेरावी सत्ता इतक्या गोष्टींविरुद्ध तक्रार होती. शेवटी जे. पीं.नी मोठी सभा भरविली.

सर ॲन्ड्रयू स्कोबल हे अध्यक्ष होते. ३० जून १८७१ रोजी सभा पहिल्याने भरली. ती ७ जुलै रोजी बरखास्त झाली. खाली दिलेले लोक हजर होते.

मि. मॅक्लीन (गॅझेटचे चालक), मि. वुड (टाइम्सचे चालक), मि. हेन्री (पी. ओ. कंपनीचे एजंट), मि. टेलर (सेक्रेटरी चेंबर ऑफ कॉमर्स), डॉ. ब्लेनी, मि. मल् (टाइम्सचे मालक), सर जमशेटजी, नवरोजी फार्दुनजी, रावसाहेब मंडलिक, बदरुद्दीन तय्यबजी; 'सर' फिरोजशहा मेथा, महादेव गोविंद रानडे (मागाहून न्यायमूर्ती), शेठ वरजीवनदास माधवदास (माधव बागवाले), डॉ. आत्माराम, हारमसजी दादाभाई, नाना मोरोबा, मि. कॉनन, डॉ. भाऊ, डॉ. नारायण दाजी, बाळ मंगेश वागळे, जनार्दन सखाराम गाडगीळ, कमरुद्दीन तय्यबजी, गणपतराव भास्कर, दादोबा पांडुरंग, करसेटजी, आर. कामा, खंडेराव चि. बेदरकर, म. मो. पितळे, महादेवराव शिरगावकर, ना. म. परमानंद, डॉ. सखाराम अर्जुन, डॉ. लीथ, मि. मोर्लन्ड, मि. हॅन्काक, न्या. ग्रीन, मि. नाईट (स्टार ऑफ इंडियाचे चालक), नारायण वासुदेव व विनायक जगन्नाथ शंकरशेट. सभेत गर्दी फार होती.

चर्नीरोड स्ट्रीट व एल्फिन्स्टन सर्कल गाड्यांनी भरून गेली होती. तुकाराम तात्यांच्या नेतृत्वाखाली लोकांनी हातात निशाणे घेऊन बॅन्डबाजा लावून मोठी मिरवणूक काढली. ती बरोबर जमून आलेले लोक उंच काठ्यांवर एक तक्ता बसवून त्यावर 'म्युनिसिपालिटींच्या कामात घोटाळा आहे, तो काढण्याकरता टाऊन हॉलात सभा आहे तेथे सर्वांनी यावे.' असे लिहून तो बरोबर मिरवीत आणून टाऊन हॉलच्या पायऱ्यांवर येऊन बसले. लोकांनी जवळचे रस्ते भरून गेले. लोकांचे थवे समुद्राच्या लाटांप्रमाणे टाऊनहॉलच्या पायऱ्यांशी आदळत होते व कॉन्स्टेबल खडकासारखे उभे राहून पुढे जागा नाही म्हणून सांगत होते. वृद्ध लोक म्हणू लागले अशी गर्दी आमच्या पाहण्यात नाही. दिवाणखान्यातील लोक फार गुदमरू लागले. वारा नाही, पंखा नाही! लोकांनी हाल सोसले; कारण झालेली भाषणे वक्तृत्वपूर्ण होती. ज्यांना एखादे भाषण समग्र ऐकण्याची सवय नाही. त्यांनी तीन दिवस हजर राहून २६ भाषणे ऐकली. सर अंड्रयू स्कोबल हे अध्यक्ष होते. मि. फोर्ब्स बोलावयास उठले तेव्हा प्रचंड टाळ्यांचा गजर झाला. ते बोलू लागले तेव्हा 'मोठ्याने बोला. मागील मंडळीस ऐकावयास येत नाही' अशी मि. आर्मिस्टन यांनी इशारद दिली. मि. फोर्ब्स यांनी जुलमी कराने क्षुब्ध झालेल्या लोकांचे चित्र काढले व नोकराने (कमिशनरने) जे. पीं. स कसे फसवले ते सांगितले. लोकांवर कर किती असावा ते सांगितले. बेलिफांच्या तांड्यावर टीका केली. टाऊन ड्यूटीज या गरिबांच्या दाण्यावर व जळवणावर शेवटी पडतात असे सांगितले. वर्कशॉपच्या, गॅसच्या व गटारांच्या कामाकरता काढलेल्या पनवेलच्या विटांच्या कारखान्यावर टीका केली. कमिशनरांच्या उधळपट्टीचा व त्यातून उद्भवलेल्या कर्जाचा निषेध केला. अधिकाऱ्यांच्या मोठ्या पगारांवर व जमाखर्चाच्या खर्डावर टीका केली. कंत्राटे देण्याच्या पद्धतीला हरकत घेतली. ऑफिसकरता भाड्याने घेतलेली जागा घेण्यात घाई झाली इ. दोष काढिले. म्युनिसिपालिटीचे दिवाळे निघणार म्हणून सांगितले. कमिशनरवर जे. पीं.चा दाब कसा राहू शकत नाही, ते सांगून म्हणाले, "हा सर्व घोटाळा म्युनिसिपालिटीच्या कायद्याचा आहे. तो दुरुस्त करा."

हे भाषण चालले असता कॅप्टन पेन बरास 'हे ऐका' असे मधून मधून दोनदाच म्हणाले; परंतु हे भाषण संपताच 'हे ऐका' असे सहा वेळा म्हणाले!

नंतर लोकांचे प्रतिनिधी किती असावेत, सरकारने नेमलेले किती असावेत, कोणते कामगार पाहिजेत, त्यांचा पगार किती असावा, त्यांच्यावर हिशोबाची तपासणी कशी व्हावी इत्यादी ठरवणारा एक कायद्याचा मसुदा लोकांपुढे ठेवला, त्याचा सारांश-

१. हल्ली एका कमिशनराकडे जी सत्ता आहे ती दूर व्हावी व सर्व विधायक सत्ता व जबाबदारी म्युनिसिपल कामासंबंधी असेल ती एका टाऊन काउन्सिलकडे (नागरिकांच्या सभेकडे) सोपवावी; त्यातील सभासदांची संख्या १६ असावी. म्हणजे ते ६ सरकारनियुक्त, ६ जे. पीं.च्या बहुमताने निवडलेले व ४ घरवाल्यांनी निवडलेले असे असावेत. जे. पीं.च्या संघाचा जो अध्यक्ष तोच या नगरसभेचा अध्यक्ष असावा. या सभेच्या मदतीस एक पगारी चिटणीस नेमावा. (यात थोडे, ४ सभासदांपुरते, प्रातिनिधिक पद्धतीचे अवलंबन नव्याने करण्याचे योजले होते असे दिसून येईल.)

२. जुन्या कायद्याखाली जी सत्ता कमिशनरकडे आहे ती सर्व या १६ सभासदांकडे असावी.

३. ५०० रु. पगाराच्या नेमणुका करण्याचा अधिकार या टा. काउन्सिलकडे असावा. याहून मोठ्या जागांवर नेमणुका करण्याचा अधिकार जे.पीं. च्या मोठ्या सभेकडे असावा. त्याचप्रमाणे म्युनिसिपल अकाऊंटंट, एक्झिक्युटिव्ह इंजिनिअर व हेल्थ ऑफिसर (आरोग्य खात्यावरील मुख्य कामगार) यांच्या नेमणुका सरकार करीत आले; पण त्या आता टा. का.च्या सभेने कराव्या व जे. पीं.ची मंजूरी घ्यावी.

या सूचनांचा उद्देश म्युनिसिपालिटीचे थोडक्या खर्चात चांगले काम व्हावे हा होता.

नंतर ते म्हणाले, "सावधपणाने व काळजीने म्युनिसिपालिटीची कामे चालवली पाहिजेत. त्यात धसमुसळेपणा कामाचा नाही! वाटतील त्या खरे द्या! हवी तशी कंत्राटे! दराचा ठराव नाही! कामे संपवण्याला मुदत नाही! मानेल ते भाडे देऊन म्युनिसिपल कचेरीकरता जागा भाड्याने घेणे! इ. उधळेपणाने कसा निभाव लागेल!" भाषण संपवताना म्हणाले, "जे. पी. बंधूहो! तुम्ही येथे, याचा किंवा त्याचा हितसंबंध राखण्यास जमला नाही. यावर किंवा त्यावर उपकार करण्यास आला नाही. जे कर्तव्य केले नसता मोठे प्रसंग उद्भवतील ते करण्यास जमला आहात, तर मनोदेवता सांगेल त्याप्रमाणे मत द्या." डॉ. ब्लेनी यांनी या सूचनेस पुष्टी दिली.

मि. फोर्ब्स यांनी आणलेल्या ठरावास अनुमोदन देतांना[६] रावसाहेबांनी भाषण केले त्याचा सारांश -

"या चळवळीच्या उत्पादकांचे त्यांनी केलेल्या परिश्रमांबद्दल जेवढे उपकार मानावे तेवढे थोडेच आहेत. असे म्हणताना मी मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीस कर देणाऱ्या गरीब लोकांचे बहुमत प्रदर्शित करीत आहे. माझ्या आधी ज्यांनी भाषणे केली त्यांतील बहुतेकांनी म्युनिसिपालिटीच्या कायद्यात काहीतरी सुधारणा झाली पाहिजे अशी स्पष्ट कबुली दिली आहे. मि. मॅक्लीन आपल्या ठरावात म्हणतात, 'आमचा खर्च वर्षानुवर्षे वाढतच चालला आहे व आम्ही त्याला आळा घालू

शकलो नाही. म्हणून दाद मागण्याकरता सरकारकडे धाव मारावी लागत आहे. याला इलाज म्हणजे प्रातिनिधिक तत्त्वाला म्युनिसिपालिटीच्या कायद्यात मि. फोर्ब्स यांच्या मागणीप्रमाणे त्यांनी सुचवलेल्या इतर उपायांबरोबर जागा देणे हाच होय.' आताच एक वक्ते म्हणाले, सरकाराजवळ आम्ही जाऊन फार मोठी मागणी केली तर काहीच हातात पडणार नाही अशी भीती आहे; परंतु म्युनिसिपालिटीची सद्यःस्थिती व ती सुधारण्याकरता तिच्या कायद्यात काय काय फरक केले पाहिजेत याविषयीचे आमचे खरे मत देताना वरील भीती आड येता कामा नये. पूर्वी एकावेळी कोणाही हिंदी गृहस्थास जे पी. ची पदवी प्राप्त होत नसे. ती स्थिती बदलणे इष्ट वाटले व चौथे वुइलियम यांच्या कारकीर्दीतच हिंदी लोकांतून जे.पीं.ची निवडणूक होऊ लागली व ती झाली म्हणूनच १८६५ चा कायदा होण्यास मार्ग सुलभ झाला व हा कायदा होण्याच्या वेळी मि. कॅसल्स हे म्हणाले, "पूर्वीच्या म्युनिसिपालिटीच्या रचनेत व्यंगे आहेत असे अनुभवाने आढळून आले आहे." त्याचप्रमाणे आता १८६५ च्या कायद्याविषयी त्यात व्यंगे आहेत असे मत देण्याची पाळी आली आहे. अशी खात्री ज्यांची आजपर्यंत झाली नाही त्यांची खात्री आजची भाषणे ऐकून होईल. १८६५ च्या कायद्याचा अनुभव सहा वर्षे घेतला. तितक्या अवधीत वीस लाखांचा चुराडा झाला व या कायद्यात व्यंगे आहेत अशी आमची खात्री झाली आहे; पण या कायद्यात काय काय उणे आहे तेच जे. पीं.च्या संघाला कळत नाहीसे झाले आहे. जे. पीं.च्या हातात पिशवीच्या दोऱ्या होत्या त्या वेळीच ओढून इष्ट तो परिणाम घडवून आणण्याची जबाबदारी जे. पीं. ची होती असे कोणी सांगतात; परंतु १८६५ चा कायदा झाला त्यावेळी तो कायदा करणाऱ्यांचा हेतू काय होता ते पाहिले म्हणजे तो सर्व जबाबदारी कमिशनरवर ठेवण्याचा होता असे दिसते. सर बार्टल फ्रियर (गव्हर्नर) म्हणाले, 'हा कायदा अमलात आला की म्युनिसिपल कमिशनर हेच जबाबदार होतील.' असे असूनसुद्धा ही कमिशनराची कारकीर्द फार महाग पडली व जे. पीं.च्या कामाविषयी विचाराल तर त्यातसुद्धा अपयशच आलेले आहे. मागे, सध्या चालू असलेल्या कायद्याप्रमाणे म्युनिसिपालिटीच्या कामाची व्यवस्था उत्तमरीतीने करण्याकरता काय काय नियम करावे ते सुचविण्याकरता जे.पीं.नी एक कमिटी बसवली होती. त्यात आताचे अध्यक्ष मि. स्कोबल व मि. हावर्ड हे होते. त्यांनी एक युक्ती काढली होती. तिचा हेतू कमिशनरला तर चांगला टेका द्यावयाचा; पण तसे करताना रीतीबाहेर तो वागू लागेल तर आळा घालावयाचा होता. त्यापूर्वी बसलेल्या दुसऱ्या एका कमिटीला (जीत कै. जगन्नाथ शंकरशेट यांनी काम केले होते तिला) आपल्या हातात ताबा व जबाबदारी पाहिजे होती म्हणून तिने असे मत देऊन ठेवले की म्युनिसिपालिटीच्या द्रव्यनिधीच्या खर्चावर व म्युनिसिपालिटीच्या अधिकाऱ्यांवर जे. पीं.चा (म्हणजे कर देणाऱ्या लोकांचे प्रतिनिधी म्हणून काही अंशाने कोणी असू शकले तर जे आजमितीला आहेत त्यांचा) ताबा जो कायदा ठेवणार नाही त्याचे अस्तित्व कोणीही सहन करता कामा नये. आता अशीच असह्य स्थिती प्राप्त झाली आहे. मि. मॅक्लीन सांगतात, 'जे. पीं.च्या संघाने आपले काम यशस्वीरीतीने केले नाही तो मोडा व टाउन काऊन्सिलची स्थापना करा.' मंगळदास नथूभाई यांनी काऊन्सिलात सांगितले की, "म्युनिसिपालिटीच्या कचेऱ्यांच्या ज्या जागेला हल्ली वार्षिक भाडे ३०,००० रु. भरावे लागत आहे ते म्युनिसिपालिटीच्या कारभाराची

व्यवस्था नीट लागल्यास निम्मेच भरावे लागेल! आमचे कमिशनर मग काय करीत आहेत? १५०० बद्दल दरमहा ३००० देत आहेत!"

पुढे रावसाहेब म्युनिसिपल अधिकाऱ्यांच्या पगारावर टीका करताना म्हणाले, "डॉक्टर स्टोव्हेल (ज्यांच्यासारखे वाकबगार अधिकारी शाळाखात्याला मिळाले नाहीत ते) ४०० रु. पगारावरचे काम करीत होते. नंतर रावसाहेबांनी सांगितले, "इतक्या उपसूचना आल्या आहेत तरी त्यात एकीशिवाय दुसऱ्या साऱ्यांना ते नाव देण्याच्या लायकीच्यासुद्धा नाहीत. ती एक कोणती म्हणाल, तर जे.पीं.चा संघ अजिबात अकीर्तिकर म्हणून रद्द करावा अशी शिफारस करणारी होय. इतर सूचना सुधारणेच्या पंथालासुद्धा लागलेल्या नाहीत. असल्यास त्या आस्ते कदम स्वरूपाच्या आहेत. सुधारणा करण्याची त्यांची इच्छा नसून सुधारणेशी विलास[१०] करीत बसण्याचीच आहे. त्या अर्धवट आहेत. जेथे तेथे थांबत आहेत. उद्दिष्ट स्थलांना न पोचणाऱ्या आहेत."

"मि. फोर्ब्स यांचा मसुदा प्रातिनिधिक तत्त्वाचा प्रवेश कायद्यात करून म्युनिसिपालिटीच्या नव्या कारभाराचा ग्रंथ रचीत आहे."

"प्रातिनिधिक तत्त्वाचा आपण अवलंब करूया व सरकार जर ते तत्त्व मान्य करणार नाही तर त्याचा दोष सरकारकडे; आम्ही काही मागितले नाही असे होऊ देऊ नका. या तत्त्वाचा अवलंब औंधमध्ये म्युनिसिपल कायद्यात १८६४ मध्येच सरकारने केला आहे. जो अधिकार लखनौसारख्या शहरात १८६४ मध्ये लोकांच्या पदरात पडला तो १८७१ साली आम्ही मुंबईत नुसता मागूसुद्धा नये काय?"

"म्युनिसिपालिटीचा कारभार पाहणारे काऊन्सिलर जर कर देणाऱ्या लोकांना जबाबदार असावयास पाहिजेत तर ते लोकांचेच प्रतिनिधी असले पाहिजेत व कमिशनर हा बाह्य शक्तीच्या ताब्यात असता उपयोगी नाही. तो लोकांना जबाबदार पाहिजे. तो सरकार नियुक्त नसावा. तशा कमिशनरचा काय उपयोग होतो ते गेली सहा वर्षे सांगतच आहेत. (टाळ्या) म्हणून मी सांगतो (व मी सांगतो ते युक्ती सिद्ध आहे. त्याला मुंबई शहराचा मागला इतिहास व युनिव्हर्सिटीच्या स्थापनेने शिक्षणात झालेली प्रगती यांनी पुष्टी येत आहे.) की तुम्ही प्रातिनिधिक तत्त्वाचे समग्रत- अंशतः नव्हे- अवलंबन करणारा कायदा करून घ्या. मागील कायद्याच्या दोषांनी परिलुप्त असा अर्धवट कायदा करवून घेऊ नका. जनतेला काय पाहिजे आहे ते मागा व आपल्या कर्तव्यांतून मोकळे व्हा. मी निमूटपणे काही बोलल्याशिवाय मि. फोर्ब्स यांच्या सूचनेस मत देणार होता; परंतु त्यांच्या सूचनेचे वास्तविक गुण मला तसे करू देत नाहीत. या चळवळीस लोकांचा पाठिंबा आहे असे सांगण्यास म्युनिसिपालिटीला अल्पसा कर देणारा एक या नात्याने मि. फोर्ब्स यांच्या ठरावास अनुमोदन देत आहे." (३० जून १८७१)

मि. फर्दुनजी यांनी रावसाहेबांप्रमाणे मि. फोर्ब्स यांच्या ठरावास पुष्टी दिली. कमिशनरच्या पापाच्या ढेरी उपसल्या व प्रातिनिधिक तत्त्वाची तरफदारी केली. ते म्हणाले, "मी नुकताच इंग्लंडमध्ये होतो तेव्हा लिव्हरपूल म्युनिसिपालिटीच्या सभासदांची निवडणूक चालली होती. नागरिक, टाउन काऊन्सिलमध्ये काम करण्यास फार उत्सुक होते. ते व्याख्याने देऊन काय काय कामगिरी करू,

खर्चवेंच कसा कमी करू व उत्तम व्यवस्था ठेवण्यास कसे प्रयत्न करू ते समजून सांगत होते व असे लोक निवडून आल्यावर मी त्यांची व्यवस्था पाहिली ती उत्तम होती. सारांश म्युनिसिपालिटीची कामे इकडे एका बेजबाबदार कमिशनरच्या हातून जशी होतात; त्याहून टाऊन काऊन्सिलच्या हातून कामे फार सुंदर होतात. येथील टाऊन काऊन्सिल व तेथील टाऊन काऊन्सिल यात फरक एवढाच की, लिव्हरपूल येथील टाऊन काऊंसिलमधले सर्व सभासद लोकांनी निवडलेले असतात. त्यांच्या निवडणुकीशी सरकारचा काही संबंध नसतो."

नंतर सभा बुधवारवर ढकलली गेली. मूळजी ठाकरसी यांनी मि. फोर्ब्स यांच्या मतास बळकटी आणणारी आपली पहिली सही वर घालून २००० सह्यांचा अर्ज सभेत दाखल केला.

कॅ. हॅन्कॉक यांनी मि. फोर्ब्स यांच्या ठरावाच्या विरुद्ध भाषण केले. त्यांच्या मताप्रमाणे टाउन काऊन्सिलकडे (नगर सभेकडे) विधायक सत्ता मुळीच नसावी. तिने फक्त देखरेख करावी; पण खरी विधायक सत्ता सरकारने नेमलेल्या कमिशनरकडेच असावी. यांच्या मतास मि. मॅक्सवेल यांनी पुष्टी दिली.

नारायण वासुदेवजी व मि. मॅक्लीन यांनी आपला मधलाच रस्ता पृथक सूचना आणून काढला होता. त्यांना कॅ. हेन्री व मि. आर्मिस्टन यांनी पुष्टी दिली. मि. फोर्ब्स यांच्याविरुद्ध बाजूच्या या सर्व लोकांचा आशय दुसऱ्या शब्दांनी असा होता की हिंदी लोक अजून, हे हक्क मिळवण्यास लायक झाले नाहीत! जणू काय पार्लमेंट सभा एकदमच आकाशातून खाली उतरली!

सर जमशेटजी हे मि. हॅन्कॉक यांच्यातर्फे मत देताना त्यांना आलेल्या निनावी पत्रास उद्देशून म्हणाले, 'आम्ही निनावी पत्रांच्या धमकावणीला भिणारे नाही.' मि. आर्मिस्टन हे मि.फर्दुनजी व रावसाहेब यांना लागून बोलताना म्हणाले, म्युनिसिपालिटीचे काम कसे चालले आहे ते पाहण्यास १८६८ मध्ये कमिटी बसली त्यात हे दोघे होते. त्यातून लोकांतर्फे फुकट काम करण्यास तयार असलेले मि. फर्दुनजी यांनी रिपोर्टच लिहिला नाही."

मि. फर्दुनजी यांनी उत्तर दिले, मी इंग्लंडमध्ये याच कामाची माहिती करून घेत होतो.

मि. आर्मिस्टन : मि. नारायण मंडलिकांनी रिपोर्ट लिहिला पण तो केव्हा? १८७१ मध्ये !

मि. मंडलिक : रिपोर्ट लिहिण्याची मुदत १८७१ च्या मार्च महिन्यापर्यंत ठेवलेली होती हे विसरलात वाटते!

मि. नाईट काही पेंडोळी घेऊन आले होते. ते आपले भाषण वाचून दाखवणार होते तोच काही सभासदांनी त्यांच्यावर बहिरी ससाण्याप्रमाणे झडप घालून भाषण वाचून दाखविण्याची मनाई केली. नंतर ते म्हणाले, "म्युनिसिपालिटीचे कर फार हलके आहेत ते वाढवून दुप्पट खर्च केल्याशिवाय म्युनिसिपालिटीचे काम चांगले चालावयाचे नाही." यांनी मि. हॅन्कॉक यांचे तर्फे मत दिले. मि. क्राफर्ड यांची तरफदारी करणारा यांच्याहून चांगला दुसरा गृहस्थ मिळाला नसता. त्यांनी मि. क्राफर्ड यांची वकिली केली. पुन्हा बुधवारी अशीच गर्दी होती. मि. क्राफर्ड यांच्या हातून सुटतो की नाही याविषयी उत्सुक असलेल्या लोकांनी भरलेल्या सभागृहात वक्ते आवेशात येऊन एकमेकांना टोचून

बोलू लागले. शिकलेल्या लोकांना मि. क्राफर्ड यांची उधळपट्टी समजली होती यात नवल नाही; पण अज्ञानी लोकांना सुद्धा समजली होती. "या साहेबाच्या पायी आम्हास कर द्यावे लागतात." असे उद्‌गार त्यांच्या तोंडातून वारंवार येऊ लागले. काम चालले असता मि. क्राफर्ड यांच्या तर्फेचे लोक हसू लागले म्हणजे हा अपशकून आहे असे इंग्रजी येत नसूनही लोक समजत व मि. क्राफर्ड यांच्या विरुद्ध बाजूचे लोक हसू लागले म्हणजे सुचिन्ह आहे असे समजून काय प्रकार झाला ते शेजारी बसलेल्या इंग्रजी समजत असलेल्या गृहस्थास विचारीत. अडाणी लोक या सभेला येत हे पाहून एकाने टाइम्समध्ये एक इंग्रजी पत्र छापले होते. ते एका अडाणी माणसाकडून आले असे दाखविण्याकरता खाली 'रामा' अशी सही घातली होती. त्याची भाषा बगीवाले इंग्रजी बोलतात तशी होती. त्यात क्राफर्ड साहिबाला फोर्ब्स साहेब घालवून देणार आहेत म्हणून आनंद प्रदर्शित केला आहे. कारण क्राफर्ड साऱ्यांना धमकावतो. क्राफर्डाला पगार ३००० देतात; त्याला भाड्याला हजार! बाजार करावयाला हजार! व पेन्शनीला हजार! यामुळे आम्हासनी कर फार द्यावे लागतात. ही गोष्ट १८६५ मधली. १८७१ मध्ये १५०० बस आहेत. २५० ला बंगला मिळतो. बाजाराला हजार कशाला? इ. मजकूर होता.

सभा पुन्हा शुक्रवारवर ढकलली गेली. ७००-८०० जे. पीं. पैकी सभेला २०-२५ मिळता मारामार पडायची. तेथे आज पुष्कळ हजर राहिले. तीन वर्षांनी एकदा येणारे आज हजर होते. नेहमीच्या जे. पी. च्या सभेत ज्यांची तोंडे दिसत नसत व उघडत नसत ते प्रकट होऊन बालके झाले!

लोक १८६५ च्या कायद्यावर वार करावयास सज्ज झाले व त्यांनी एवढा प्रहार केला की, त्याने या कायद्याची कणशः शकले झाली.

याच्या आधी या सभेत भाषण करणारे म्हणून ज्या वक्त्यांचा उल्लेख होऊन गेला आहे त्यांच्या भरीस अनेक विद्वान इंग्रज व हिंदी वक्त्यांचा उल्लेख आदरयुक्त केला पाहिजे. नुकतेच विलायतेहून बॅरिस्टर होऊन आलेले मि. फिरोजशहा मेथा, मि. हारमसजी दादाभाई, मि. जान कॉनन (चीफ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट), मि. मॅक्लीन (मुंबई गॅझेटचे एडिटर), मि. बद्रुद्दीन तय्यबजी (न्यायमूर्ती), मि. विनायक जगन्नाथ शंकरशेट, मि. वुड, मि. ग्रीन (बॅरिस्टर), मि. बेंगाली इ.

मि. क्राफर्ड यांनी उत्तरादाखल भाषण केले. त्या प्रसंगी ते इलियडमधील त्रोजन युद्धातील ऑजक्षाप्रमाणे शत्रुपक्षात अथवा खेड्यापाड्यात यात्राप्रसंगी कुस्तीस आव्हान करणाऱ्या पैलवानाप्रमाणे उभे राहिले व म्हणाले, "अरे! मी गरिबाचा शत्रू! मग मित्र कोण तो दाखवा! रत्नागिरी जिल्ह्याभर फिरताना मला गरिबांचा मित्र म्हणत ते काय! व चिढून जाऊन म्युनिसिपालिटीचे काम कसे चालले आहे ते पाहण्यास नेमलेल्या कमिटीस उद्देशून या कमिटीच्या मंडळीच्या डोक्यातील मगज दूषित होता असे म्हणाले. चाकराने धन्याचा उत्तम मान ठेवला म्हणावयाचा!"

शेवटी लोकांनी थोडक्या फरकाची मधल्या रस्त्याची मॅक्लीनची सूचना सभेत मंजूर करून घेतली. सभा बरखास्त झाली; पण लोकांचे काम पुढेच राहिले होते. त्यांनी अर्ज करून एकंदर म्युनिसिपालिटीच्या कामाच्या चौकशाची व्यवस्था व्हावी. त्यावरून सरकारने एक कमिटी नेमली. तीत मि. होप, मि. बेंगाली इ. लोक होते. तिला होप कमिटी म्हणतात. तिच्या चौकशीत

म्युनिसिपालिटीच्या कामात ८७ लाख रुपयांची तूट निघाली म्हणजे खर्चात तूट ५० लाखांची व विहाड येथील तळे बांधण्याप्रीत्यर्थ सरकारचे देणे. हा परिणाम कसला तर मि. क्राफर्ड यांनी दरवेशाप्रमाणे जे. पीं.च्या सभेस नाकात वेसण घालून तिच्याकडून हसू येण्यासारख्या कृती केल्या. कोणी जे. पी. विरुद्ध बोलल्यास मी जबाबदार आहे असे गंभीर मुद्रेने वाक्य उच्चारून हालोवेच्या गोळ्यांचे नाम जसे रुग्णजनांना तसा त्यांना मोह पाडीत; पण ते आता ही जबाबदारी बरोबर घेऊन विलायतेस पळून (नव्हे, रजेवर निघून) गेले. कंट्रोलरने हिशोब तपासले नाहीत व चाकराचा धनी झाला. त्याने हा प्रसंग आला.

नंतर म्युनिसिपल कायद्याची दुरुस्ती करण्याकरता सरकारने १८७१ साली एक मसुदा तयार केला.

त्यावर रावसाहेबांचे मत होते, "स्थानिक (म्युनिसिपल) सत्ता वास्तविक लोकांचे हातात राहिली पाहिजे, म्हणजे तत्त्वतः लोकसत्तात्मक असली पाहिजे. सरकारी खात्याच्या स्वरूपाची नसावी."

"चुका होणे हा मनुष्यस्वभाव आहे. सहज उपलब्ध असलेल्या ज्ञानाने मनुष्य जर वागू लागेल तर तो चुकणार नाही. आमच्या सामाजिक किंवा राजकीय संस्था युरोपांतून अगर अमेरिकेतून आम्ही आणता कामा नये. आमच्या म्युनिसिपालिटीची रचना जी काय होणार आहे ती येथेच उगम पावणारी पाहिजे. विधायक सत्ता असलेली नागरिकांची सभा (Town council) असावी व त्यात २/३ सभासद हिंदी व १/३ युरोपियन असावे. या नागरिकांच्या सभा भरतील त्या मानाने अथवा महिनेवारीने किंवा अन्य तऱ्हेने काही नावाचे किंवा प्रत्यक्ष वेतन तिच्या सभासदांनी घेता कामा नये. जर कोणी गृहस्थ अमूक एक ठराविक वेळापेक्षा अधिक वेळा सभांना योग्य कारणाशिवाय आले नाहीत, तर त्यांनी राजीनामा दिला असे समजून त्यांच्या ठिकाणी दुसरे निवडले जावे. हा माझ्या मते महत्त्वाचा मुद्दा आहे."

"अधिक किंमतीच्या (किंवा अशी काही अट घालून) घराच्या मालकांना मताधिकार असावा घरवाल्यांशिवाय इतर लोकांनाही मत देण्याचा हक्क असावा. उदाहरणार्थ, युनिव्हर्सिटीच्या पदवीधरांना, निरनिराळ्या सुशिक्षित धंदेवाल्यास, जस्टिस् ऑफ धी पीस वगैरे वगैरे लोकांना. कमिशनरची नेमणूक दोन वर्षांनी एकदा सरकाराने करावी व पूर्वीप्रमाणेच २/३ मते पडली म्हणजे त्याला काढता यावे. कंट्रोलर अगदी स्वतंत्र अधिकारी असावा."

"नगरात येणाऱ्या मालावर कर (Town duties) नसावेत. हा कायदा अधिक संक्षिप्त व सुव्यवस्थित असावा."

सरकारचा मसुदा तयार होताच या विषयावरील शेवटची चर्चा रावसाहेबांनी खुद्द मुंबईचे गव्हर्नर सर सेमूर फिट्सजेराल्ड यांच्याजवळ केली असे पुढील रोजनिशीतील उताऱ्यावरून दिसते. "मलबार हिलवरील सरकारवाड्यात म्युनिसिपालिटीच्या संबंधी काही प्रकरणांवर चर्चा करण्यास नामदार गव्हर्नरसाहेबांच्या निमंत्रणावरून गेलो होतो. मी आपले स्पष्ट मत दिले की काही तऱ्हेचे प्रातिनिधिक तत्त्वाचे हक्क लोकांना देणे ओळीलाच आले आहे. नामदारांच्या काऊन्सिलचे

सभासद विरुद्ध होते. मी म्हटले हे त्यांचे मत वरिष्ठजनमतैकावलंबी आहे. नामदार म्हणाले हेच खरे. साडेचार वाजता तेथून निघालो पाऊण तास वाद झाला.”

शेवटी १८७२ साली नामदार वुडहाऊस यांच्या कारकीर्दीत म्युनिसिपालिटीचा नवा कायदा झाला. त्यात प्रातिनिधिक पद्धतीचा अंगीकार फार मोठ्या प्रमाणावर करण्यात आला. ६४ कॉर्पोरेशनच्या सभासदांपैकी ३२ लोकांनी निवडलेले, १६ जे. पीं.नी निवडलेले व १६ सरकारने नेमलेले असावे असे ठरले. शिवाय स्टँडिंग कमिटीच्या १२ सभासदांपैकी ८ कॉर्पोरेशनने निवडावे व चार सरकारने नेमावे असे ठरवण्यात आले. आणखी मुख्य मुख्य अधिकारी नेमण्याचा अधिकार कॉर्पोरेशन सभेस मिळाला व त्या नेमणुकांना मंजूरी देण्याचा अधिकार सरकाराने आपणाकडे ठेवला. कमिशनराची नेमणूक आपणाकडे ठेवली.

या कायद्यात एक खोड रावसाहेबांनी काढली होती, ‘जोपर्यंत कमिशनरची नेमणूक करण्याचा अधिकार टाऊन काऊन्सिलकडे किंवा कॉर्पोरेशनकडे सोपवला नाही तोपर्यंत प्रत्यक्ष दुःखहरण होणार नाही. असे जरी २४.८.१८७२ च्या एका पत्रात रावसाहेबांनी दादाभाईस कळवले होते तरी नवा कायदा झालेला रावसाहेबांना बराच पसंत होता, असे जनरल जेकब यांना लिहिलेल्या खालील पत्रावरून दिसते.

“निवडणुकीच्या तत्त्वाचे बियाणे प्रथमच पेरले गेले. गेल्या शनिवारी म्युनिसिपालिटीच्या लोकनियुक्त उमेदवारांची निवडणूक झाली. माझी निवडणूक तीन भागांतून झाली आहे. मी कोठून उभा रहाणार ते आजच ठरवणार आहे. पूर्वीपेक्षा आम्हाला अधिक यश आमचे कामात येईल अशी आशा करतो; परंतु पुष्कळसे कमिशनरवर अवलंबून राहील, कारण नव्या कायद्याने खरा अधिकार सर्वच त्याच्याकडे आहे.” (१.८.१८७३)

अशा रीतीने या प्रकरणाच्या मथळ्यावर दिलेल्या संस्कृत श्लोकात वर्णन केलेल्या द्विदल कोयीपासून ज्याप्रमाणे क्रमशः शाखाशत पल्लवित सपुष्प, सफल आणि आपल्या प्रकर्षछायेखाली अनेक मनुष्यांना आश्रय देण्याला समर्थ असा आम्रवृक्ष निर्माण होतो त्याप्रमाणे दोन, तीन पेटी मॅजिस्ट्रेट व काही जे. पी. यांच्यापासून उद्भवणारी छोटेखानी म्युनिसिपालिटी काले करून विस्तार पावत पावत मोठे प्रचंड स्वरूप प्राप्त झाल्याने कोट्यवधी रुपये उत्पन्नाच्या व लक्षावधी जनांनी आकीर्ण अशा शहराची व्यवस्था लावण्यास समर्थ झाली आहे हे पाहून कोणास कौतुक वाटणार नाही? हल्लीचे कॉर्पोरेशनचे सभासद जर जो प्रश्न पुढे येईल त्याच्याविषयी सप्रमाण दाखलेसूद माहिती मिळवून त्याचा उलगडा केवळ सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने सोडवतील तर ते किमया करून दाखवतील एवढे सामर्थ्य व अधिकार त्यांच्या अंगी हल्ली आलेली आहेत.

म्युनिसिपालिटीच्या अध्यक्षपदाचा मान

नवा कायदा झाल्यापासून रावसाहेबांची निवडणूक कॉर्पोरेशनमध्ये लोकांकडून (रेट पेयर्स किंवा जे. पी. यांच्याकडून) शेवटपर्यंत होत असे. कॉर्पोरेशन त्यांना टाउन काऊन्सिलचे सभासद त्याचप्रमाणे निवडत असे. रावसाहेबांनी म्युनिसिपालिटीत केलेली कामगिरी सभासदांना मान्य

झाली व रावसाहेबांना १८७९ साली कॉर्पोरेशनने अध्यक्ष निवडून त्यांचा सन्मान केला. तेव्हा महादेव गोविंद रानडे यांनी त्यांना एक पत्र ९.१.७९ रोजी लिहिले. त्यात त्यांनी रावसाहेबांची खाली लिहल्याप्रमाणे प्रशंसा केली आहे. "मुंबईच्या नागरिकांनी कॉर्पोरेशनचे अध्यक्ष म्हणजे लॉर्ड मेयर तुम्हाला निवडून जो तुमचा जयघोषात गौरव केला त्याबद्दल मला तुमचे अभिनंदन करू द्या. आम्हा सर्वांना तुम्हास दिलेल्या या मानाच्या पदवीचा सकारण अभिमान वाटत आहे. नामदार जगन्नाथ शंकरशेट व डॉ. भाऊ यांच्या मागे तुम्ही हिंदू लोकांचे पुढारी म्हणून त्यांच्या जागी आला आहात. हिंदूंचा समाज संख्याबलाने व द्रव्यबलाने मोठा आहे. त्यात तुमच्यासारख्या सर्व जातीच्या व धर्माच्या लोकांकडून एकमताने पुढारीपणाचा मान मिळवलेला मनुष्य पाहिजे होता. त्या मानाचा उपभोग घेण्यास ईश्वर तुम्हास पुष्कळ आयुष्य देवो. अगदी तरुणपणीच सरकारी सेवेचा मोहपाश तोडून तुम्ही स्वतंत्र झाला व तेव्हापासून सतत परिश्रम करून सर्व सुशिक्षित लोकांचेही धुरणीत्व तुम्ही प्राप्त करून घेतले आहे. म्युनिसिपालिटीच्या कल्याणार्थ जे तुम्ही अविश्रांत उद्योग करीत आलात त्याचे आम्हास फारच कौतुक वाटत आहे. दोन्ही बाजूंनी तुम्ही आम्हास अत्युत्तम उदाहरण घालून दिले आहे. त्याचेही लवकरच साफल्य होईल अशी आशा करतो. जरूर पडल्यास स्वसुखाचा अभिलाष सोडून सार्वजनिक काम करण्याला वाहून घेण्याची भक्ती हल्ली आमच्यात दिसून येत आहे, त्यापेक्षा ती वाढावी अशी इच्छा करणारे पुष्कळ लोक तुम्हास उत्तरोत्तर सारखी यशाची प्राप्ती करून देणाऱ्या तुमच्या चरित्राकडे प्रेमदृष्टीने सारखे पाहत राहिले आहेत. असे तुम्हास सांगतो त्यावर भरवसा ठेवा."

रावसाहेब म्युनिसिपालिटीत कॉर्पोरेशनचे अध्यक्ष असता आपला अनुभव वे॥ वामनराव जोशीबुवा यांना कळवताना म्हणाले, "हल्ली आठ दिवस म्युनिसिपालिटीच्या संबंधाने रोज सभा असते. असे काम चालले आहे. दररोज काही काही युरोपियन मेंबर बोलून बोलून घोळ पाडतात व मला चुकवण्याचा प्रयत्न करतात." परंतु रावसाहेब कायदेपंडित असल्यामुळे त्यांना अडचण काहीही पडली नाही व अध्यक्षाचे काम रावसाहेबांनी उत्तम केले.

रावसाहेब अध्यक्ष असता वादविवादांना सजीवता येत असे. अध्यक्ष या नात्याने काम करीत असता त्यांनी दाखविलेला स्वतंत्र मताचा बाणी नि:पक्षपातीपणा व सभ्यता या गुणांनी ते हिंदी व युरोपीयन सभासदांसही मान्य झाले, त्यांनी त्यांना दुसऱ्या वर्षाकरता अध्यक्ष निवडले. ते अध्यक्ष असताच ५.३.१८७८ रोजी तुळशीच्या तळ्याचा अनावरण सभारंभ सर रिचर्ड टेंपल यांच्या हस्ते झाला. तेव्हा रावसाहेबांना एक रुप्याचा हातोडा नजर करण्यात आला. या समारंभाच्या वेळी तुळशी तलावाचा एकंदर इतिहास रावसाहेबांनी लोकांना वाचून दाखवला.

रावसाहेबांनी म्युनिसिपालिटीचे काम एकंदर ३६ वर्षे सारखे केले व ते किती उत्तम केले व त्यांनी सभासदांवर कशी छाप बसवली होती ते डॉ. ब्लेनी यांनी रावसाहेबांना लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून दिसेल.

"तुम्ही आमची कड घेऊन आमच्या पक्षाचे समर्थन करण्यास उभे राहिलात म्हणजे जे काम होईल ते मोठ्या सेनेच्या हातून होणार नाही." (३.२.७६ टॉमस ब्लेनी)

हे कसे ते दाखवण्याकरता काही निवडक म्युनिसिपल प्रश्नांविषयी त्यांनी केलेल्या काही भाषणांचा सारांश दिला आहे.

पोलिसांचा खर्च

प्रथम दिलेल्या म्युनिसिपालिटीच्या इतिहासात असे आढळेल की म्युनिसिपालिटीशी पोलिसांच्या बंदोबस्ताचा संबंध होता. तेव्हा पोलिस ठेवण्याला जो खर्च येतो त्याचा खर्च म्युनिसिपालिटीने किती सोसावा व सरकाराने किती सोसावा या संबंधाने म्युनिसिपालिटी व सरकार यांच्यामध्ये बरेच दिवस मतभेद होता. जे. पीं.च्या संघाने तो खर्च सरकारने म्युनिसिपालिटी जवळून घेऊ नये असा एकदा ठराव केला असता म्युनिसिपालिटीच्या विधायक कामगारांनी १८७१ च्या नोव्हेंबर महिन्यात गेल्या दहा महिन्यांचा खर्च सरकारात भरला. त्यावेळी त्या कामगारांच्या विरुद्ध निंदाव्यंजक ठराव जे. पीं.च्या सभेपुढे आला असता रावसाहेबांनी एक स्वतंत्र ठराव आणला होता. तेव्हा त्यांनी जे भाषण केले त्याचा सारांश- "म्युनिसिपालिटीच्या गरीब बिचाऱ्या कामगारांना, (गरीब बिचाऱ्या असे म्हणत कारण, ज्या सरकाराचे हे नोकर आहेत व म्हणूनच ज्या सरकारास हे शेवटी जबाबदार आहेत, ते सरकार एका बाजूला व नवीन चेतना मिळाल्यामुळे आपली सावरासावर करीत बसलेली म्युनिसिपालिटी दुसऱ्या बाजूला) अशा स्थितीत एक गोष्ट सांगतात त्यातील दुर्दैवी मनुष्याप्रमाणे आपण कोणत्या बाजूला ओढून धरावे ते कळत नाही, म्हणून मी म्हणतो अशा कामगारांच्या वर्तनाचा निषेध करणारा हा जो ठराव आहे, तो लक्ष्यवेध करण्यास असमर्थ आहे. संधान सोडून प्रहार करणारा आहे. वार करण्याची जागा आणखी खोल आहे. कॉर्पोरेशनची स्थापना एका कायद्याप्रमाणे झालेली आहे, तिचा सांभाळ करण्यास आपण जर अगदी सज्ज असलो नाही तर आपण आपले कर्तव्य केले नाही असे होईल. त्याच कायद्याच्या योगाने म्युनिसिपालिटीची संस्था व तिचा निधी यांची व्यवस्था चालावयाची आहे. तो कायदा मुंबईच्या काऊन्सिलाने आम्हास करून दिला आहे. त्याला गव्हर्नर जनरल यांची संमती मिळाली आहे व सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांनी मंजुरी दिली आहे. तो कायदा रद्द होईतोपर्यंत म्युनिसिपल निधीवर आमचा हक्क केवढा आहे, ते निश्चित झाले आहे. त्यात फरक होणे शक्य नाही; म्हणून मि. मॅक्लीन म्हणतात त्याप्रमाणे म्युनिसिपालिटीच्या अधिकाऱ्यांजवळून सरकारने पैसे घेणे म्हणजे कोणत्याही खासगी व्यक्तीकडे जाऊन त्याच्या खजिनदाराला खजिन्यातील पैसे वाटून टाक असे सांगण्यासारखे आहे. ज्या सरकारच्या हातात त्यांची नेमणूक आहे त्या सरकारच्या सांगण्याने ज्या म्युनिसिपालिटीच्या कामगारांनी पैसे भरले त्यांच्याविरुद्ध नुसता एक निंदाव्यंजक ठराव आणून आमचे काम भागणार नाही. असल्या बाह्योपचाराने अंतर्गत व्याधीचे शमन होणार नाही.

म्युनिसिपल कायद्याचे उल्लंघन सरकारच्या हातून होणार नाही, असा कायदेशीर बंदोबस्त करता येईल की नाही त्याविषयी कायदेपंडितांचा सल्ला घ्यावा व जर याचा बंदोबस्त करता येण्यासारखा नसेल तर आम्ही अशा परिस्थितीत सापडलो आहोत की बजेटास मंजुरी देण्याचे साफ नाकारून म्युनिसिपालिटीचा सर्व कारभार स्वत:चे हातात घेण्याची सर्व जबाबदारी सरकारावर टाकावी हेच आमचे कर्तव्य होय!

“पोलिसांचा खर्च दिलाच पाहिजे हे प्रत्येकास ठाऊक आहे; परंतु एक वेळा बजेटला मंजुरी दिल्यावर मागाहून त्यात फिरवाफिरव करण्याचा अधिकार जे. पीं.ना नाही, ही गोष्ट सरकारास विदीत असली पाहिजे. एक बारीकसा कायदा सरकाराने करावयाचा होता व इष्ट तो फेरबदल करून घ्यावयाचा होता; परंतु तसे सरकारने केले नाही. मागेच एक ठराव झाला होता, त्यामुळे सरकाराला पोलिसांच्या खर्चाचा काही एक भाग वहिवाटीप्रमाणे सोसावा लागत आहे. हा ठराव गैरशिस्त होता की नव्हता हा प्रश्न निराळा; पण आजपर्यंत त्या ठरावाप्रमाणे सरकार वागत आले आहे व म्युनिसिपालिटीला जी परिस्थिती प्राप्त झाली आहे, तिला तेच जबाबदार आहे. ही परिस्थिती म्युनिसिपालिटीने आपण होऊनच आपणावर ओढून आणली नाही. आम्ही काही वर्षांपूर्वी म्युनिसिपालिटीच्या खर्चा संबंधी चौकशी करावयास सांगत होतो. तेव्हाच जर सरकारने बंदोबस्त केला असता तर आमची स्थिती काही निराळीच झाली असती व असा अपमानकारक प्रसंग आम्हावर आला नसता. म्हणून मी असा ठराव आणतो की, मुंबई सरकाराच्या हातून म्युनिसिपालिटीच्या कायद्याचा भंग होऊ नये व लोकांच्या पैशाचे ट्रस्टी या नात्याने आमचे संरक्षण होण्याकरता आम्ही (जे.पी.नी) काय खबरदारी घेतली पाहिजे, याविषयी आमच्या अध्यक्षांनी कायदेपंडितांचा सल्ला घ्यावा व याच्यापुढे पुन्हा असे वर्तन घडल्यास कामावरून दूर केले जाईल अशी इशारत म्युनिसिपालिटीच्या सर्व अधिकाऱ्यांना याच्या दरम्यान देऊन ठेवावी. हरएक प्रसंगी जेथे कायदेशीर इलाज आहे, त्याला प्रथम मान दिला पाहिजे हे तत्त्व ध्यानात ठेवावे.” (१६.११.१८७१)

(ही सूचना पोल घेतल्यावर नामंजूर झाली असे दिसले.)

कायदेशीर इलाज करून पाहिले पाहिजेत, हे तत्त्व रावसाहेबांनी लोकांना मुद्दाम बजावून सांगितले आहे. शिवाय आम्ही सार्वजनिक पैशाचे ट्रस्टी आहोत व ट्रस्टी या नात्याने आपल्या हक्कांचे संरक्षण आम्ही केले पाहिजे हे पवित्र कर्तव्य आपणापुढे त्यांनी ठेवले होते असे हे भाषण सांगते.

कॉन्टेजस डिसिझिस ॲक्ट

(संयोगजन्य रोगाविषयीचा १८६८ चा चौदावा कायदा)

वरील कायद्याचे काम मुंबईत सुरळीत रीतीने चालण्याकरता मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीने काही पैसा सरकारास द्यावा अशी मागणी सरकारने मुंबई म्युनिसिपालिटीकडे १८८० साली केली. मुंबईत एक रुग्णालय काढून तेथे वेश्याजनांची तपासणी नियमित काळी करावयाची होती. अशा कामात लोकांचा पैसा खर्च करणे अशास्त्र आहे अशी रावसाहेबांची खात्री होती म्हणून त्यांनी कॉर्पोरेशनपुढे वरील मागणीच्या विरुद्ध ठराव आणला.

आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ रावसाहेबांनी माहिती पुष्कळ गोळा केली होती. आपले स्नेही डॉ. भाऊ, डॉ. भिकाजी अमृत चोबे, डॉ. अनंत चंद्रोबा, डॉ. कुना व वैद्यशास्त्र संपन्न तर्टे शास्त्री यांच्याकडे पुढील प्रश्न उत्तरार्थ पाठवले होते.

१. मि. रॉबर्टसन यांनी जे. पीं.च्या सभेत असे विधान केले की हल्ली उच्च प्रतीच्या हिंदू लोकांत आनुषंगिक (Secondary) व मूल (Tertiary) उपदंशाच्या रोगाचा प्रसार फार भयंकर झाला आहे. तर आपल्या मताने मि. रॉबर्टसन यांचे म्हणणे खरे आहे की काय?

२. असेल तर त्याच्या प्रतिबंधार्थ म्हणून केलेला हा कायदा उत्तम उपाय आहे की काय?

३. मुंबई व इतर ठिकाणी हा कायदा लागू केला पाहिजे किंवा कसे? व त्याचा विचार करताना हिंदू लोकांची सद्यःस्थिती मनात आणून या कायद्याचे राजकीय, सामाजिक व नैतिक परिणाम काय होतील या मुद्याकडे विशेष लक्ष द्यावे.

सर्वांचे मत या कायद्याच्या विरुद्ध होते.

तर्टे शास्त्री यांनी विरुद्ध मत देताना वाग्भट व सुश्रुत यातील काही उतारे देऊन, या रोगाच्या उत्पत्तीविषयी काही कारणे सांगून हल्ली प्रसृत झालेल्या या रोगास फिरंग रोग असे ग्रंथांतरी नाव आढळते त्यावरून याचे उत्पत्तीस्थान हिंदुस्थानाच्या बाहेर होते असे लिहिले होते.

डॉ. अनंत चंद्रोबा यांनी पुढे दिल्याप्रमाणे मत दिले. "या कायद्यातर्फे बोलणाऱ्याच्या डोळ्यांपुढे युरोपातील स्थिती उभी राहिलेली होती असे वाटते. माझ्या बाहेरगावच्या व येथील एकंदर २५ वर्षांच्या अनुभवात इतर खंडांतील रुग्णालयात आढळणारे या रोगाचे भीतीदायक स्वरूप या देशांत मुळीच आढळले नाही. मुंबईतील माझ्या १२ वर्षांच्या अनुभवाने उच्चप्रतीच्या लोकांत या रोगाचा प्रसार फार झाला नाही असे मी सांगू शकतो. मध्यमवर्गातील व उत्तम वर्गातील मिळून सहाच रोगी माझ्या हाती आले होते. लंडन शहरात जसा या रोगाचा प्रसार झालेला आहे तसा येथे नाही. आमच्यातील जी प्रशंसनीय लग्नपद्धती आहे जी हिंदी समाजात दुःखविमोचनाचे कार्य उत्तम तऱ्हेने करीत आहे, तिचा उपयोग उपदंशप्रसारास सर्वतः आळा घालण्यास उंच तटाप्रमाणे झालाच पाहिजे."

"नैतिक दृष्टीने या कायद्याचा परिणाम समाजास अत्यंत विघातक होईल."

डॉ. भिकाजींनी मत दिले की, 'उपदंश हा रोग काही अगदी खालच्या वर्गाचे लोकांत आहे. मध्यम वर्गात फारच कमी प्रमाणात आहे व वरच्या वर्गात सर्वांत कमी आहे. हा कायदा एका अर्थी दुर्व्यसनास उत्तेजन देणारा आहे. काहीही केले तरी हा रोग समाजातून समूळ नाहीसा करणे शक्य नाही, मात्र या कायद्याने त्या रोगापासून होणारे हाल कमी करता येतील म्हणून भूतदयेच्या सबबीवरच याचे समर्थन करता येईल.

रावसाहेबांच्या इतर काही विलायतेस जाऊन आलेल्या मित्रांचेही असेच मत होते. १२.८.८० ज्या पत्रात मि. नवरोजी फर्दुनजींनी रावसाहेबांना लिहिले होते की, "युरोपातील पुष्कळ शहरात सार्वजनिक रस्त्यात फिरत येणाऱ्या जाणाऱ्या लोकांना त्रास देण्याची सवय जशी तेथील वेश्याजनास लागलेली आढळून येते तशी हिंदुस्थानातील शहरात येत नाही, ही मोठ्या सुखाची गोष्ट आहे."

रावसाहेबांनी हा विषय हातात घेतला आहे हे पाहून काही दुसऱ्या नागरिकांकडून माहिती व सूचना येत; त्यात एकाने अशी पृच्छा केली होती की, वेश्यांचीच तपासणी करावी असे काय

त्यांनीच पाप केले आहे? तपासून त्या शुद्ध ठरल्यावर त्यांच्याकडे जाणाऱ्या व त्यांना फिरून अशुद्ध करणाऱ्या पुरुषांची का तपासणी करू नये?

या कामात रावसाहेबांना इंग्रज लोकांचा पाठिंबा होता. मुंबईच्या प्रमुख लोकांनी एक अर्ज मुंबई सरकारकडे पाठवला होता. त्यावर पहिली सही मुंबईचे लॉर्ड बिशप (ख्रिस्ती धर्माचे सर्वांत वरिष्ठ अधिकारी) यांची होती. त्याच्याबरोबर मि. मॅक्लीन व ग्रेटन ग्रिअरी वगैरे इंग्रज लोकांच्या सह्या होत्या. सर मंगलदास प्रभृती पुष्कळ वजनदार हिंदी लोकांच्या सह्या होत्या.

रावसाहेबांची या विषयावर तीन भाषणे झाली, त्यातील पहिले टाऊन काऊन्सिलातले ६.७.८० रोजी व दुसरी दोन २३.७.८० व १३.८.८० या तारखांना कॉर्पोरेशनमध्ये झाली. ती नेहमीप्रमाणे मुद्देसूद व निर्भीड, पण शिष्टसंभाषणसंप्रदायास धरून होती. ती ऐकावयास या कायद्याच्या विरुद्ध असलेली एक इंग्रज विदुषी गॅलरीत येऊन बसत असे. पहिले भाषण श्रवण करून तिने रावसाहेबांना एक पत्र लिहिले की, "तुमचे पहिले भाषण ऐकावयास एक इंग्रज स्त्री अमुक ठिकाणी जी बसली होती, ती मी. मी अमक्याची धर्मपत्नी. आपण होऊन जे जीवित धोक्यात घालतात अशा काही थोड्या लोकांच्या संरक्षणार्थ असला कायदा नको आहे. आम्हाला समदर्शी यथान्याय स्वरूपाचा कायदा पाहिजे." नाव प्रसिद्ध करावयास बाईंनी मनाई असल्यामुळे नाव देता येत नाही; परंतु या बाईनी जी काही इतर माहिती या विषयासंबंधी रावसाहेबांना लिहून पाठविली त्यावरून असे दिसते की, या बाई फार विद्वान, विचारी व लोकोपयोगी कृत्यांना हातभार लावणाऱ्या होत्या. रावसाहेबांची भाषणे लॉर्ड बिशप यांनी वाचून पाहिली व त्यांच्या मागे 'उदात्त' हे विशेषण लावून १६.८.८० च्या पत्रात प्रशंसा केली.

रावसाहेबांनी या कायद्याविरुद्ध केलेले भाषण वाचून डॉ. राजेंद्रलाल मित्र यांनी रावसाहेबांना १८.७.८० चे असे पत्र लिहिले, "हा संयोगजन्य रोगप्रतिबंधक कायदा हल्लीच्या सुधारणेच्या युगास काळिमा आणत आहे. या युगातील जनांचा तो धिक्कार करीत आहे. हरतऱ्हेने तुम्ही त्यास विरोध करीत आहात हे फार चांगले आहे. आमच्या कलकत्त्यास हा कायदा आहे. याच्या मोठ्या नैतिक आधीची मला कल्पनासुद्धा होत नाही. याचा त्रास विविध आहे. मुक्तमर्याद विषयासक्त लोकांच्या हितापेक्षा यांचे अनहित अधिक करीत आहे. त्यांच्या शिवाय याची जरूरी कोणास भासत नाही. तुम्ही म्हणता तसा मूढ विश्वास आम्हामध्ये आहे. तो आम्हास मिळणाऱ्या शिक्षणाची पैदास आहे. जे जे काही इंग्रज अथवा युरोपियन म्हणेल ते खरेच असले पाहिजे. संस्कृत वाङ्मयाचे शंकराचार्य म्हणजे वेबर साहेब! म्हणून आम्ही परकीयांपासून उसन्या घेतलेल्या या मतावर माझा विश्वास नाही! वेबस्टरने रामायण लिहिले व मॅक्समुल्लरने वेद लिहिला असे का म्हणू नये?"

"संयोगजन्य रोगप्रतिबंधक कायद्याने नीतीचा, पायांखाली तुडवून चिखल केला आहे. परमेश्वर मुंबईच्या लोकांचे यापासून रक्षण करो! कलकत्त्यास याचे प्रयोग झाले ते समाधानकारक नाहीत. हा एक आचार भ्रष्ट करण्याचे साधन आहे. जाच करण्याचे यंत्र आहे व हा ज्यांना चालवावा लागतो त्यांनाही तो आवडत नाही. जे ह्याच्याखाली सापडतात ते ह्याचा द्वेष करतात."

रावसाहेबांनी सहा जुलै १८८० रोजी टाऊन काऊन्सिलपुढे या विषयावर पहिले भाषण केले त्याचा सारांश, १८७१ व १८७७-७८ साली पार्लमेंट सभेने नेमलेल्या कमिशनांनी जे मत दिले ते वाचल्यावर या संयोगजन्य रोगप्रतिबंधक कायद्याचा अंमल लागू करून घेण्याच्या सूचनेविरुद्ध बोलताना आणखी नवी नवी कारणे द्यावी लागणार नाहीत. आजची सूचना माझ्या मताप्रमाणे सर्वांत विपरीत स्वरूपाची आहे व मी मुद्दाम असे सांगतो की, हिंदुस्थानच्या इतिहासात असला उपाय योजलेला मिळणार नाही. मला सार्वजनिक कामाचा तीस वर्षांचा अनुभव आहे. मला या विषयावरील मोठमोठ्या इंग्रजी लेखकांचा व राज्यकारभारांतील कागदोपत्रांचा पूर्ण पाठिंबा आहे. १८७१ सालच्या रॉयल कमिशनच्या रिपोर्टावरच काही सुशील व प्रियदर्शन लोकांनी (मी ज्यातील एक आहे त्यांनी) हा कायदा मुंबई शहरास लागू करण्याविरुद्ध एक अर्ज सरकारकडे पाठवून दिला आहे. कमिशनर म्हणतात, 'वेश्याजनांची नावे नोंदून त्यांची तपासणी नियतकाली बळे करून करण्याच्या कायद्यास यश आले नाही.' ही गोष्ट कायद्याचे प्रत्यक्ष परिणाम काय झाले त्याच्या पुराव्याची गोष्ट झाली. पुढे अध्यक्ष मि. मॅसी म्हणतात, 'वैद्यशास्त्रदृष्ट्या उपदंश रोगास या उपायाने प्रतिबंध झाला हे खरे; परंतु या उपायाकडे नीतीदृष्टीने व सभ्य रीतीच्या दृष्टीने पाहता कमिशनाच्या सभासदांपैकी बहुतेक या कायद्यास संमती द्यावयास कबूल नाहीत. दर पंधरवड्यास या दुर्दैवी प्राण्यांची तपासणी करणे किळसवाणे आहे. काही प्रकारच्या गोष्टी बाहेर येत त्या तर फारच दुःखदायक असत.' आमच्या येथे तर दर आठवड्यास तपासणी झाली पाहिजे अशी मागणी झाली आहे हे ध्यानात ठेवा. आता मी रॉयल कॉलेजचे जे भिषक् मंडळ आहे त्याच्या अध्यक्षांचे मत (जे माझ्या मते प्रमाणभूत धरले पाहिजे ते) काय ते सांगतो. तसेच पार्लमेंटचे सभासद काय म्हणतात ते सांगतो.

नेक नामदार मि. हेले म्हणतात,

"मी या कायद्याच्या विरुद्ध मत देणार व त्याला एकच अगदी साधे कारण आहे व ते हे की, नेहमी पाप करण्याकरता स्वच्छ जागा लोकांना मिळवून देण्याचे काम राजाचे नाही. हा कायदा कोणत्याही देशास लागू केला की प्रथम नीतीची कल्पना नष्ट होते व नंतर लागलीच प्रत्यक्ष नीतीच भ्रष्ट होते. पाहा या अभागी प्राण्यांना तुम्ही न्यायाधिकारी लोक हाताशी धरता ते त्यांचे परावर्तन करण्याकरता नव्हे. त्यांना प्रतिबंध करण्याकरता नव्हे. त्यांची सुधारणा करण्याकरता नव्हे. तर केवळ ज्या लोकांना तसले अमंगल कृत्य करावयाचे असेल त्यांना उचित स्थल मिळावे म्हणून. या टिकला भांगला केलेल्या दैवहतक स्त्रियांना पापातच आनंद मानण्यास शिकवीत आहात व जर त्यांच्याजवळ काही शिसेरी भरण्यासारखे काही असेल तर ते दूर करून त्यांना त्यांचा धंदा चांगला चालवण्यास अधिकच मोहक करून सोडित आहोत असे शहरांतील मिळवलेली माहिती सांगत आहे. यास जर तुम्ही नीतीभ्रंश म्हणत नसाल तर कशास म्हणाल? कायदा करण्यापूर्वी माझे हेच मत होते व आतासुद्धा हेच आहे. अहो! तुम्हाला खऱ्या वस्तुस्थितीचे ज्ञान नाही. कारण तुम्ही तपासलेल्या वेश्यांकडे जाणाऱ्या पुरुषांची तपासणी कोठे करीत आहात? तुम्ही त्यांना बरा होण्याचा स्वस्त मार्ग दाखवून तेथेच त्यांना सोडीत आहात!"

मि. स्टॅन्फेल्ड म्हणाले,

“ख्रिस्ताची आज्ञा आहे की रोग बरे करा; पण ते व्यसनापासून परावृत्त करण्याकरता. तुम्ही रोग बरा करा असे म्हणता, पण ते कशाकरता तर या वेश्याजनांचा बाजारांत क्रयविक्रय होण्याकरता! हा दाखवून दिलेला भेद न समजण्याइतके पार्लमेंटचे सभासद मठ्ठ नाहीत.’ असली भाषणे झाल्यावर दुसरे कमिशन बसवण्यात आले. तेव्हा प्रोफेसर हक्सले म्हणाले, “असल्या कायद्याने कोठेही फायदा झाल्याचे शास्त्रीय पुराव्याने सिद्ध झाले नाही.” (येथे डॉ. कुक म्हणाले, प्रो. हक्सले हे प्राणिशास्त्रवेत्ते असतील, अगदी मोठे असतील पण शस्त्र वैद्य नाहीत.)

रावसाहेब म्हणाले, “इंग्लंड, स्कॉटलंड व आयर्लंड येथील २०० नामांकित वैद्यशास्त्रविशारद लोकांची मते काय आहेत ते दाखवून मी असे सिद्ध करतो की, काही स्त्रियांना रोगापासून अभय देऊन त्यांना दुर्व्यसनी लोकांकरता राखून ठेवण्याने फायदा होईल हा भ्रम आहे.”

मि. डोसाभाई : ते मत तुमचे तुमचे जवळ ठेवा. माझ्यावर ते कोणी लादू पाहील तर माझी हरकत आहे.

रावसाहेब पुढे म्हणाले, “माझ्या एकट्याचे मत काय आहे ते सांगण्याकरता मी सभेचा इतका वेळ केव्हाही घेणार नाही.”

राजसत्तेने व्यसनास आळा घालणारे कायदे कसे करावे या विषयाचे लंडन युनिव्हर्सिटीचे प्रोफेसर काय म्हणतात ते पाहा-

“तपासणी करता चालवलेली इस्पितळे म्हणजे कुंटणखान्याहून दुसरी नाहीत!”

डॉ. कुक : आमच्या कायद्यास असला हेतू डसवून देणाऱ्या या विधानाला माझी हरकत आहे.

नवरोजी फर्दुनजी : वक्ता भाषण करीत असता अशा रीतीने मध्येच अडथळा असा करावा काय?

नंतर रावसाहेबांनी पुष्कळ हॉस्पिटलात काम करणाऱ्या डॉक्टरांची मते वाचून दाखवली. हा कायदा निरुपयोगी आहे असा त्या सर्वांचा मथितार्थ निघत होता. यात काही मते डॉ. शामराव नारायण, डॉ. आत्माराम पांडुरंग इत्यादी हिंदी डॉक्टरांची होती. त्यांना हिंदी लोकांच्या सवयींचे अधिक ज्ञान झाले असल्यामुळे मान द्यावा असे सांगितले. नंतर मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीच्या आरोग्यरक्षण खात्याच्या डॉक्टरांची मते वाचून दाखवली, ती सर्व रावसाहेबांना अनुकूल होती. तशीच मद्रास व कलकत्ता येथील डॉक्टरांची मते वाचून दाखवली व शेवटी सोल्जरांकरता क्रिमियन लढाईत फार कष्ट सोसणाऱ्या व त्यांच्यावर देखरेख ठेवणाऱ्या मिस फ्लारेन्स नाईटिंगेल या परोपकारी बाईचे (त्यांच्या मताला पुष्टी आणणारे) मत सांगितले.

नंतर रावसाहेबांनी असे बजावले की, जर तुम्ही मला येथे यश येऊ देणार नाही तर मी प्रथम ब्रिटिश प्रजाजन या नात्याने व्हाईसरॉय कडे अर्ज पाठवीन व अवश्य पडल्यास स्टेट सेक्रेटरीकडे पाठवीन व दोन्ही ठिकाणी फसल्यास प्रत्यक्ष पार्लमेंट सभेकडे धाव घेईन!

नंतर लोककल्याणाकरता सक्तीने वेश्यांची तपासणी का करू नये, असे मि. डोसाभाई म्हणाले होते, तिकडे रावसाहेब वळले व म्हणाले, “सक्तीने जर देवी टोचल्या नाही तर त्यांची बाधा आपोआप

इतर सर्व जनतेला होईल. ती न होऊ देण्याचे त्यांच्या हातात नाही. पण हा संयोगजन्य रोग आपण होऊन जडवून घेतल्याशिवाय कोणत्याही प्राण्याला होणार नाही. इतका मोठा फरक असता देवी टोचण्याची सक्ती या तपासणीच्या सक्तीशी तोलता येणार नाही.''

''आम्हाला नेहमी असा टोमणा मारण्यात येतो की, हिंदुस्थानात लोकमत म्हणून काही नाहीच! आमच्या विभिन्न जातीय समाजात आपल्या राजकीय, सामाजिक व नैतिक महत्त्वाची जाणीव सुधारलेल्या ब्रिटिश साम्राज्यात हळूहळू उत्पन्न होऊ लागली आहे. म्हणून या वेळेस आमची वृत्तपत्रे व लेखक पुढे सरसावतील व हा कायदा पटावर ठेवू दिल्याशिवाय मनुष्यमात्राचे कल्याण इतर सहस्रशः रीतीने करता येते ते करण्यात साहाय्य करतील असा भरवसा बाळगतो.'' (टाळ्या) २३ जुलै रोजी रावसाहेबांनी कॉर्पोरेशनमध्ये खाली दिल्याप्रमाणे सूचना आणली-

''१८६८ च्या १४ व्या कायद्याप्रमाणे सरकार जे मुंबईस तपासणीचे इस्पितळ काढणार आहे, त्याच्या खर्चाकरता मुंबई म्युनिसिपालिटीस मुळीच पैसा देता येत नाही.''

मि. डोसाभाई फ्रामजी यांनी डॉक्टर कुक यांच्या पुष्टीसह उपसूचना आणली की, म्युनिसिपालिटीने दर वर्षास येत्या सप्टेंबर महिन्यापासून १५००० रुपये देत जावे.

नंतर मुंबईच्या लॉर्ड बिशप साहेबांची ज्याच्यावर पहिली सही आहे असा एक मुंबई शहरांतील नागरिकांचा अर्ज या कायद्याविरुद्ध आला आहे व तो या विषयावरील सोबतच्या कागदपत्रांत सामील आहे असे रावसाहेबांनी सांगितले व मागल्या भाषणांतील मुख्य मुद्यावर आणखी शास्त्रीय लोकांच्या मतांचा पुरावा आपल्या मताच्या तर्फेचा दिला. त्यात असली इस्पितळे अन्यत्र ज्या डॉक्टरांनी चालवली त्यांची मते होती.

''भूतदयेच्या दृष्टीने उपदंश रोग बरा करण्याच्या हेतूने नवीनच एखादे इस्पितळ काढाल तर मी माझ्या खिशातून द्रव्य काढून देईन; पण या कायद्याच्या अंमलबजावणीकडे म्युनिसिपालिटीस कर देणाऱ्या नागरिकांचे पैसे द्या असे म्हणणार नाही.'' असे सांगून रावसाहेब म्हणाले, ''आज पंधरा वर्षे इंग्लंडमध्ये या कायद्याने प्रस्थापित झालेली इस्पितळे आहेत, त्यापासून फायदा न होता एकजात हानीच झाली आहे. दुर्व्यसनाला मनोहरता आणली आहे. उन्मार्गगामियांची भीती नष्ट केली आहे. व या विषयासंबंधी निषेधोचित भलत्याच कल्पना लोकांच्या डोक्यांत भरवून दिल्या आहेत. त्या आता माझ्या देशबांधवांच्या तरुण पिढीच्या डोक्यात या कायद्याने शिरणार म्हणून तुमच्या हातात असेल तेवढे तुम्ही कराल अशी पक्की आशा मनात बाळगतो. माझ्या तरुण देशबांधवांना, या तपासण्या व हा प्राणी हा धंदा करण्यास योग्य आहे अशी सर्टिफिकिटे इ. कल्पना अगदी नवीन आहेत. या वेश्याजनांच्या धंद्याहून अधिक नीच धंदे मनुष्य जातीत प्ररूढ आहेत ते आधी सुधारण्यासारखे आहेत असे मि. मिल म्हणतो तिकडे लक्ष द्या.''

नंतर १३ ऑगस्ट रोजी रावसाहेबांनी आपल्या आक्षेपकांना पहिल्याप्रथम उत्तर दिले. 'ज्या इसमांनी कायद्याच्या विरुद्ध भाषण केले त्यांची विधाने व्याप्ती अतिव्याप्ती या दोन दोषांनी बाधित आहेत व ती विधाने मूळ वस्तुस्थितीत बदल करून केलेली आहेत.' असे डॉ. कुक म्हणाले, ते उचित आहे काय असा प्रश्न रावसाहेबांनी विचारला. त्यावर डॉ. कुक म्हणाले, 'प्रतिपक्षांनी खोटी विधाने केली असे म्हणण्याचा माझा हेतू नव्हता.'

डॉ. कुक शिवाय म्हणाले होते की, या कायद्याचा अंमल यशस्वी न होण्यास एक कारण झाले ते कोणते तर ते काम चालविणाऱ्या अधिकाऱ्यांची निवड करताना काळजी घेतली नव्हती. त्यावर रावसाहेबांनी प्रश्न विचारला की, तुम्ही डॉ. नॅप यांना का अनुलक्षून बोलले? तेव्हा डॉ. कुक यांनी खुलासा केला की, माझे डॉ. नॅप यांच्या वैद्यशास्त्राच्या ज्ञानाविरुद्ध काही म्हणणे नव्हते; परंतु मी व डॉ. हंटर यांचे म्हणणे असे होते की, या कायद्याची अंमलबजावणी त्यांच्याने होण्यासारखी नव्हती.

या चर्चेत असे निघाले की, कोणी एक अधिकारी निवडले गेले होते त्यांची परीक्षा कसलीही उतरलेली नव्हती व त्यांचे नाव मि. अँडरसन असे होते. त्याचा उल्लेख करून रावसाहेबांनी पृच्छा केली की, जर वैद्यविद्यापारंगतास जे काम साधत नाही ते करण्यास एखादा मनुष्य ज्यास वैद्यकीय ज्ञानाचा गंध नाही. (मग तो मि. अँडरसन असा वा डॉ. अँडरसन असो अथवा दुसऱ्या कसल्यातरी पदवीचे धारण करणारा असो) असा मनुष्य नेमलेला आहे तर त्याचा पगार देण्यास आमचा पैसा खर्च करणे गैरवाजवी नाही काय? मागच्यापेक्षा आता अपयश येण्याचा अधिक संभव नाही काय? येथे डॉ. कुक यांनी पुन्हा उठून खुलासा केला की डॉ. नॅप यांच्या बुद्धिमत्तेबद्दल मला शंका मुळीच नाही. ते वैद्यकीचा धंदा करण्यास अगदी लायक आहेत. तेव्हा डॉ. नॅप यांच्या अब्रूला कमीपणा आता येणार नाही, म्हणून आनंद वाटतो असे रावसाहेब म्हणाले. नंतर आपल्या तर्फे हॅन्सर्डच्या पार्लमेंटरी रिपोर्टमधून काही पुरावा वाचून दाखवला. डॉ. कुक आपल्या भाषणात जाता जाता म्हणाले की, वेश्याधर्म हिंदुधर्मविहित आहे. या वाक्याच्या पुष्ट्यर्थ जेजुरीच्या मुरळ्या व कोकणातील भाविणी यांच्याकडे बोट दाखविले. या वाक्याचा समाचार घेताना रावसाहेब म्हणाले, 'डॉ. कुक यांना अल्पांशाने सुद्धा हिंदू धर्माचे ज्ञान नाही व असणे शक्य नाही. जगभर सर्व समाजात काही ना काहीतरी अनिष्ट प्रकारच्या चाली असतात. त्यांचे निर्मूलन करण्याचे प्रयत्न सफल होत नाहीत. इकडे बालहत्या असली तर पृथ्वीच्या दुसऱ्या गोलार्धात तशीच बालहत्या कारणभिन्नत्वाने प्ररूढ आहे. युरोपात (baby farming) बेबी फार्मिंग आहे. मी या गोष्टीचा उपयोग करीत आहे तो त्यांची नालस्ती करण्याकरता नाही. मुरळ्यांचे अस्तित्व हे सामाजिक उत्सर्गाप्रमाणे आहे. त्यांचा हिंदू धर्माशी संबंध नाही. युरोपात असेच सामाजिक उत्सर्ग असताना त्यांचाही ख्रिस्ती धर्माशी संबंध नसतो हे सर्व विश्रुतच आहे. कोणी मला मुरळ्यांच्या संस्थेस हिंदू धर्मात आधार आहे असे कोणाचे वचन आधारादाखल दाखवील तर ते चुकीचे आहे, असे दाखवणे माझे कर्तव्य आहे. मी आज तीस वर्षे हिंदुधर्मशास्त्रविषयक ग्रंथांचा अभ्यास करीत आहे व मोठमोठ्या विद्वानांच्या संसर्गाने मला ज्ञान प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे हिंदू धर्म शास्त्रांत मुरळ्यांच्या संस्थेस आधार नाही असे निक्षून सांगता येते. (सभासदांनी या बोलण्यास संमती दिली.)

नंतर डॉ. ड्रिसडेल यांचे मत रावसाहेबांनी वाचून दाखवले ते असे, 'या अनितिकारक धंद्याला लायसेन्स (परवाने) दिल्याने फ्रान्स देशांतील नीतीचे नाणे बोध झाले आहे. नियतकाली चालविलेल्या तपासण्यांनी स्त्रियांची लज्जा नष्ट झाली आहे. पुढे रावसाहेब म्हणाले, "असे असता ज्या कार्यापासून फलनिष्पत्ती होईल की नाही असा संशय आहे त्या कार्यात लोकांचा पैसा खर्च करावा काय असा प्रश्न साधारणपणे समंजसपणा असलेल्या मनुष्याने विचारावयास नको काय?

कोणच्या तरी दुर्व्यसनास उत्तेजन येण्यास लोकधेनूचे दुग्ध का पिळून काढावे? या नीतिभ्रष्ट प्राण्यांची सुधारणा तुम्ही कोठे करीत आहात? फलाण्या फलाण्या वेश्या आपल्या धंद्यास लायक आहेत असा दाखला तुम्ही देणार व अशा स्त्रियांच्या कुंटणखाना चालविण्याच्या धंद्यास तेजी आणणार! असल्या गैरशिस्त तत्त्वांवर रचलेल्या कायद्याच्या अंमलबजावणीच्या खर्चाकरता एक पै देण्यात मी सामील होणार नाही.” (टाळ्या) नंतर १५००० वर्गणी देण्याची उपसूचना (मि. डोसा भाईंनी आणलेली व डॉ. कुकनी अनुमोदन दिलेली.) सभासदांच्या विचारास दाखल केली ती १७ विरुद्ध ३३ मतांनी नामंजूर झाली.

या एकंदर वृत्तांतावरून हाती घेतलेले काम, कसे झटून दीर्घ परिश्रमाने रावसाहेब तडीस नेत असत ते दिसून येत आहे. दुसरी गोष्ट लोकांच्या पैशाचा व्यय कसा होत आहे त्याविषयी किती सावध राहत तेही दिसून येत आहे. एवढ्याकरताच लोकांच्या पैशांनी भरलेल्या म्युनिसिपालिटीच्या तिजोरीचे संरक्षक पाहारेकरी असे म्युनिसिपालिटीविषयक पुस्तकात रावसाहेबांना अनुलक्षून मि. वाच्छा यांनी म्हटले आहे. कोणी निष्कारण भलतीच विधाने आपल्या धर्माविरुद्ध केली असता त्यांना तत्काळ उत्तर देऊन गप्प बसविण्याचे समर्थ्य यांच्या अंगी दिसून येत आहे.

मुंबईचे ड्रेनेज

(मलमूत्र वाहून नेण्याचे नाले)

१८७० साली नामदार सर रिचर्ड टेम्पल, मुंबईचे गव्हर्नर, यांनी बसवलेल्या एका कमिशनचे मत असे पडले की, पुरीषोत्सर्ग, जमिनीतून बांधलेल्या गटारांतून सोडून देण्याची पद्धती मुंबई शहरास लागू पडेल; परंतु हे मत १८६९-७० सालच्या सरकारी कमिशनने दिलेल्या मताच्या विरुद्ध पडले, म्हणून यातील खरे कोणते त्याचा शोध रावसाहेब करू लागले. त्यांना नवीन योजना भयावह वाटली म्हणून त्यांचे स्नेही नानाभाई राणिना यांच्या साहाय्याने एक घरवाल्यांचे मोठे मंडळ स्थापण्याचा व त्याच्यामार्फत वरील विषयांवर चर्चा करण्याचा व पुढे आलेला प्रश्न सोडविण्याचा रावसाहेबांनी संकल्प केला. त्याप्रमाणे त्यांनी लोकांच्या काही सभा भरवल्या व डॉ. ब्लेनी यांनी प्रथम व्याख्याने दिल्यावर आपण स्वत: वरील विषयावर व्याख्याने दिली.[११] पहिली सभा २३ डिसेंबर १८८२ रोजी फ्रामजी कावसजी हॉलमध्ये भरली. दादाभाई नवरोजी यांचे सूचनेवरून सर जमशेटजी जीजीभाई यांनी अध्यक्षपद स्वीकारले. मग रावसाहेबांनी इंग्रजीत भाषण केले त्याचा सारांश-

“युरोपातील लंडनच्या आरोग्याचा इतिहास या विषयावर पहिला निबंध प्रथम १८४४ साली स्टॅटिस्टिकल सोसायटीपुढे वाचला गेला, तेव्हा युरोपमध्ये आरोग्यशास्त्र निर्माण झाल्याचे वृत्त लोकांच्या कानी आले. यापूर्वी आता विलक्षण वाटणारे काही आरोग्यशास्त्रविषयक नियम ब्रिटिश साम्राज्याच्या राजधानीत मानले जात; परंतु आरोग्यशास्त्र असे काही तोपर्यंत निर्माण झालेले[१२] नव्हते. आज आपण ज्या इमारतीत जमलो आहोत त्या ठिकाणाच्या आसपास पुरीषोत्सर्ग ज्यात सोडून देण्यात येत असे अशी गटारे होती, असा सर टेंपल यांच्या कमिशनने आपला ग्रह करून घेतला आहे. कारण अशी गटारे येथे नव्हती व नाहीत; म्हणून त्या चुकीच्या पायावर गटारांतून पुरीषोत्सर्ग सोडण्याचे सारे आख्यान या कमिशनने रचलेले आहे.” या शहराच्या एका अभागी भागाचा म्हणजे

कामाठीपुऱ्याचा उल्लेख करून रावसाहेब म्हणाले, "एखाद्या बलीवर्दाच्या दृष्टिपथावर तांबडी चिंधी पडली म्हणजे तो जसा बुझतो तसा या भागाच्या नावाचा उच्चार काहीजणांच्या कर्णपथावर पडला की ते बुझतात." (टाळ्या)

"पण[१३] तो भागच मला पुष्कळ वर्षांपासून प्रतिनिधी निवडीत आला आहे. गेल्या निवडणुकीच्या वेळा जे.पीं.नी माझी पुन्हा निवड करताना एवढे मताधिक्य दाखवले की माझा उद्योग अन्यूनपणे चालू ठेवण्यास मला फार उत्तेजन आले आहे." (टाळ्या)

"नागरिकातील भिन्न भिन्न वर्गातील वजनदार लोकांचा मोठा समूह या आमच्या सभांत येत आहे व आमची व्याख्याने लक्षपूर्वक, आस्थेने व उत्साहाने ऐकून आमचे म्हणणे समजून घेत आहे हे पाहून असे स्पष्ट वाटते की, शहराच्या ड्रेनेजची व्यवस्था कशी करावी याविषयीचे लोकांत असलेले अज्ञानतम दूर करण्याकरिता जो कोणी तर्क लढवून प्रकाश पाडील तो या शहरच्या लोकांवरच नव्हे; तर सर्व हिंदुस्थानावर उपकार करीत आहे असे जर एखादा म्हणेल तर कृत्रिमपणाच्या दोषास पात्र झाल्याशिवाय त्याचे म्हणणे खोटे आहे असे म्हणता यावयाचे नाही." (टाळ्या)

"असे असता ज्या नाल्यांच्या व्यवस्थेवर आमच्या व आमच्या मुलांबाळांच्या जीविताची सुरक्षितता अवलंबून आहे त्याविषयी आम्ही जी सप्रमाण माहिती देतो त्यावर टीका करताना आम्ही दिलेली माहिती खरी आहे की खोटी आहे ते पाहण्याचे बाजूस ठेवून आमचे हेतू चांगले नाहीत असे म्हणण्याचे प्रतिपक्षी धाडस करतात हे पाहून मनास फार खेद होतो. ग्रेट ब्रिटन व इतर युरोपांतील देशांत दिवसानुदिवस वृद्धिंगत होणाऱ्या सनदशीर राज्यव्यवस्थेची जी शहाणपणाची तत्त्वे आहेत त्यांना धरूनच आम्ही यशप्राप्तीच्या प्रित्यर्थ लढत असता आमच्या घरगुती प्रश्नांवर आम्ही चर्चा करीत असता, जो कोणी आमची निंदा करील तो हिंदी शिक्षणाच्या वृक्षाला (ज्याला आज कलकत्त्यास बसलेले कमिशन बळकटी आणण्यास पाणी घालीत आहे त्याला) घाय करून त्याचा जीवनरसच शोषून घेत आहे असे म्हटले पाहिजे. आज आम्ही ज्या तऱ्हेच्या विषयावर चर्चा करणार आहोत तसल्या विषयावर आपले स्वतंत्र मत निर्भीडपणे देण्यास आधी कोणी (निदान या इलाख्यांत तरी) फारसा पुढे सरसावत नाही. ही गोष्ट शोचनीय आहे. न जाणो आम्ही जाणूनबुजून नसलो तरी चुकत असू; म्हणून जो कोणी ते दाखवून देईल त्याचे आम्ही आभारच मानू." इतकी प्रस्तावना करून मुख्य विषयाकडे रावसाहेब वळले व म्हणाले, "हल्ली ज्या प्रकारची नाल्यांची व्यवस्था दिसून येते त्याच प्रकारच्या नव्हे; पण कोणत्यातरी एका प्रकारच्या ड्रेनेजच्या व्यवस्थेचे ज्ञान या देशात सर्व खेड्यापाड्यांतील लोकांना होते व आहे त्यात ढवळाढवळ इष्ट नाही. खताकरता जपून राशी करून साचविलेले गोमय अमूकच ठिकाणी ठेवले पाहिजे असा एक वटहुकूम काही प्रांतांत सोडलेला होता; परंतु हा हुकूम लवकरच रद्द करण्यात आला. पुष्कळ वर्षांपूर्वी मराठीत छापलेले डॉ. गिब्सन यांचे एक लघुपुस्तक जो कोणी पाहील त्यास खेड्यापाड्यांतील लोक आरोग्यशास्त्राच्या नियमांचे उल्लंघन केल्याशिवाय आपली कामे चालवीत होते असे त्यास कळून येईल. आमच्या राज्यकर्त्यांच्या उदार नीतीमुळे जे लोकांमध्ये एक नैतिक व बौद्धिक बळ उत्पन्न होत आहे त्याचा फायदा जर खरोखर घेण्याची सरकारला इच्छा असेल (नव्हे मला वाटते तशी

इच्छा सरकारला वाटत आहे.) तर प्रमाणांकित सर्व तऱ्हेची माहिती आरोग्यविषयक नियम व कायदे करण्याचे हेतू व त्यांची कारणे ही सर्व छापून जितक्या आणवतील तितक्या प्रसिद्धीस, ती आणावी अशी सूचना करतो.''

''कलकत्ता रिव्ह्यू भाग २७ या मधील डॉ. शेव्हर्स यांचा लेख वाचा. त्यात असे म्हटले आहे की, कुराण व हिंदुधर्मशास्त्र यात असे काही आरोग्यविषयक नियम घालून दिले आहेत की, ज्यांचे पालन सूक्ष्मरीतीने केले असता तेवढ्यानेच आरोग्यरक्षणाचे कार्य होईल.'' (टाळ्या)

''मि. शेव्हर्स पुढे म्हणतात, 'धन व द्रवीभूत असे मलमूत्र मिसळून गटारातून वाहून नेता कामा नये. ती पृथक् ठेवण्याचा आपला हेतू असला पाहिजे. सोनखत हे होता होईतो जमिनीतच मिसळवून दिले पाहिजे. म्हणजे त्याच्या स्वाभाविक पृथक्करणाने जमिनीला खत मिळून शेतातील पिकांना पुष्टी येते. एका मोठ्या रसायनशास्त्रवेत्त्याने म्हटले आहे की, इंग्लिश लोक स्वच्छ आहेत; पण आपल्या शेतास ग्वॅनो नावाची पाखरांची शीट खत म्हणून बाहेर देशातून आणतात व त्याच्याहून अधिक किंमतीचे आपले खत समुद्रात साफ धुवुन टाकतात.''

''चीन देशात कचऱ्याचा कणशः शेतीकडे उपयोग करून घेतात. मग हिंदुस्थानात तसा का करून घेऊ नये? हा बेत जरा कल्पनासृष्टीतच शक्य असणारा वाटतो. तथापि, अगदी दाराशी घाण म्हणून पडून राहणारा कचरा रोगराईचा उद्भव होऊ दिल्याशिवाय जमिनीचा जमिनीला परत देण्याची काळजी घेता येईल असा एक या शास्त्रीय युगात काळ येईल.''

''वास्तविक पाहू गेले असता घामटपणा हा हिंदुस्थानच्या लोकांत त्यांचा देहस्वभाव म्हणून आढळून येत नाही. अगदी कनिष्ठ वर्गातले लोक जे दारिद्र्यात बुडालेले आहेत ते मात्र अस्वच्छ आहेत. कलकत्त्याच्या बेथून सोसायटीपुढे दिलेल्या व्याख्यानात एक व्याख्याते म्हणाले, 'या देशात रोगाचा प्रतिबंध करणे ही कल्पना नवीन आहे. ह्या व्याख्यात्यांचे मत चुकीचे आहे असे म्हणणे मला भाग आहे.'

''ज्यांनी संस्कृत ग्रंथ (विशेषतः आचारावरील) वाचले आहेत त्यांना असे आढळून येईल की, त्यातील नियम फार कडक नसले तरी फार विस्तृत प्रकारचे असून गावातील घाण नाहीशी करण्याच्या कामी फार उपयुक्त आहेत. आमच्या वैद्यशास्त्रावरील संस्कृत पुस्तकांचा चांगला सूक्ष्मरीतीने अभ्यास केला असल्यामुळे मी असे सांगू शकतो की, रोगाचा प्रतिबंध कसा करावा व आरोग्याचे रक्षण कसे करावे यावरच काही नियम करण्यात त्या ग्रंथकारांचा मोठा कटाक्ष आहे. काही नियम तत्त्वज्ञान स्वरूपाचे आहेत. काहींना धर्मावगुंठन दिलेले आहे. तथापि तुम्ही शास्त्रीय दृष्टीने या नियमांकडे पाहू लागला तर त्यात फार उपयुक्त ज्ञान साठवलेले आहे असे आढळेल. मी सांगतो त्यावर विश्वास ठेवा. तुमच्या नवीन पद्धतीचे सायफन व आत हवा शिरणार नाही अशा तऱ्हेने डाक लावून ज्यांची तोंडे मिळवलेली आहेत असे नळ आमच्या कोट्यवधी लोकांच्या बुद्धीस अगम्य आहेत म्हणून जर तुम्हाला आमच्या बहुसंख्य समाजास बरोबर घेऊन योग्य रीतीने इष्ट स्थलप्राप्ती करून घ्यायची असेल, तर आता समाजात जी उच्च व सन्मान्य पदवी तुम्हास प्राप्त झाली आहे त्यास साजेल असे वर्तन तुम्ही केले पाहिजे. वर सांगितलेल्या आचारविषयक

नियमात हटवाद मुळीच नाही. त्यातील तत्त्वज्ञान अगदी साधे आहे व कालांतर झाले तरी, स्थित्यंतर झाले तरी, किंबहुना युगांतर झाले तरी, ते नियम निराबाध राहतील. मी आतापर्यंत हिंदू लोकांच्या आचारविषयक नियमांविषयी जे बोललो तेच पार्शी व मुसलमान या लोकांविषयी बोलू शकतो. या दोन्ही लोकांचा स्वच्छता ठेवण्याविषयी विशेष कटाक्ष आहे.'' (टाळ्या)

''परंतु आताच्या युगाकडे पाहिले तर आमच्यात कृत्रिमपणा फार वाढला आहे व त्यापासून मोठे भय उत्पन्न झाले आहे. सुधारणेच्या समुद्रात प्रवास करत असता मार्गात खडक आहेत. त्यांची नक्की जागा ओळखू येण्याकरता पाण्यातील तरत्या बुरुजांची आवश्यकता आहे. ते असतील तर आमचे राजकीय व सामाजिक तारू खडकावर आदळणार नाही. आता आपण पुढे येऊन व्यवहारज्ञान वापरून काय करावे याविषयी निर्भीडपणे मत दिले पाहिजे.''

''मानवी बुद्धीवरील आपल्या निबंधांत मि. लॉक म्हणतो, 'पत्रामध्ये काही अनिष्ट बातमी असेल या भीतीने ते काहीजण वाचीतच नाहीत! व काहीजण तर कठीण स्थिती आढळून येईल म्हणून हिशोबच करीत नाहीत!' असला प्रकार आम्हाला आमच्या परिस्थितीत कामाला येणार नाही. शास्त्र हे सृष्टीच्या बाहेरून कोठून आले नाही. सृष्टीच्या नियमांवरच त्याची रचना व वृद्धी होत असते. ते साधे आहे. नियमनिश्चित आहे. सहज दृष्टोत्पत्तीस येणारे आहे. अनलंकृत आहे. म्हणून नीरस वाटेल, चित्ताकर्षक नसेल; पण विनयशील आहे. युक्तिप्रयुक्तीने वाहवा मिळवण्याच्या लालसेची त्याला बाधा झालेली नाही. म्हणून जो कोणी एखादी ड्रेनेजची व्यवस्था लावण्याची एकादी स्वाभाविक योजना पुढे आणील व त्या योजेनेने मी सांगितलेला कार्यभाग होत असेल, तर तिला धरून बसा. दुसरी तिच्याहून चांगली योजना हाती आल्याशिवाय मी तुम्हाला विनवणी करून सांगतो तिला सोडू नका व अन्यत्र चुकून जाऊ नका. अत्यंत स्वच्छता ठेवणे व लोकांवर येणाऱ्या सर्व तऱ्हेच्या आपत्ती टाळणे हे तुमचे कर्तव्य आहे. ते करत असता मार्गच्युत करणारे कोणत्याही बाह्यरुचिर निष्प्रयोजक शब्दावडंबराला भुलून जाऊ नका. कोणती योजना उत्तम ह्याचा शोध करीत असताना आपल्या मार्गात येणाऱ्या मोठ्या अडचणी विविध आहेत. त्या दूर केल्या पाहिजेत. त्या मसीना नामक सामुद्रधुनीत शिरताना दोहोंबाजूस असलेल्या सिला नामक राक्षसाप्रमाणे व कैरिबडीस नामक भोवऱ्याप्रमाणे आहेत; म्हणजे एकास दूर ठेवून जावे तर दुसऱ्यात घसरून जाण्याची नाविकास भीती उरतेच. मुंबई शहरच्या ड्रेनेजची व्यवस्था करण्याविषयीची नवी योजना (जी आजपर्यंतच्या योजनात क्रमाने पाचवी आहे ती.) खुद्द लंडनमध्ये किंवा ग्रेट ब्रिटनमध्ये कोणत्याही शहरात असलेल्या व्यवस्थेपेक्षा फार आघाडी मारून पुढे गेलेली आहे! अखिल युरोपखंडात ज्या पंडितांनी उत्तम आरोग्यविषयाचे ज्ञान मिळवले आहे, त्या सर्वांत मि. चंड्विक हे जरी श्रेष्ठ नसले तरी ग्रेट ब्रिटन येथील पंडितात या विषयांत प्रमाणभूत आहेत. त्यांचे मत लंडनच्या नाल्यांविषयी काय आहे ते पाहू. ते म्हणतात, 'लंडन शहरात जमिनीच्या खालून गटारे बांधल्याने व त्यात सोनखत सोडून दिल्याने पुढील काळात भिती वाटण्यासारखी स्थिती प्राप्त झाली आहे.' मि. चंड्विक यांनी आपले मत विलायतेत प्रसिद्ध केले. तेथील हवा वादविवादात उलट सुलट बोलणाऱ्या उभयपक्षास मानवते.''

“परंतु आमच्या येथे पाहा. आमचे सर्जन जनरल, वैद्यकीय खात्याचे मुख्य, (मी व्यक्तिविषयक बोलत नाही. मी हे अधिकारपद धारण करणाऱ्यांविषयी बोलतो.) यांनी त्या विशिष्ट पदावर आरूढ झाल्यावर अधिकारी या नात्याने एकदा मत दिले, म्हणजे एकंदर वैद्यक खात्यातील सर्व अधिकारी शिष्टाचारास अगर समयीचित्यास बळी पडून भिन्न मत तिराईत म्हणून देण्यास अगदी नालायक होतात!” (टाळ्या)

“मोठमोठ्यांनी निकाल दिलेल्या कामात विरुद्ध मत प्रतिपादन करणे साहसात गणले जाईल! परंतु आज ‘मलमूत्र वाहून नेणाऱ्या नाल्यांची व्यवस्था यासारख्या’ विषयावर जर मानलेला शिष्टाचार बाजूला ठेवला नाही, तर आम्ही स्वत:चे व आमच्या सर्व वर्गाच्या शहरवासिजनांचे अगणित नुकसान करणार आहोत!” (टाळ्या)

“म्युनिसिपालिटीसारख्या सार्वजनिक संस्था एखादा पंथ स्वीकारीत असताना तो अनिष्ट आहे असे कोणास आढळले तर पुढे येऊन तो पंथ कसा चुकीचा आहे ते दाखवून देण्याचे त्याचे कर्तव्य आहे. वास्तविक असल्या समूहवाचक संस्था या एक टीकाकार म्हणतो त्याप्रमाणे अशरीर असल्यामुळे त्यांना लाथ मारत बसत नाही व अनात्म असल्यामुळे तारताही येत नाही! म्हणून आता वजनदार घरांच्या मालकांनी आपले बुद्धिसर्वस्व खर्च करून या योजनेची नीट वाट लावली पाहिजे. आता स्थानिक स्वराज्याची योजना तयार होत असता आम्हास यश येईलच. आमचे सर्व सामर्थ्य खर्च करून सरकारास साहाय्य करणे हे या आम्हा कीर्तिमंत साम्राज्याच्या नागरिकांचे कर्तव्य आहे. मला काही अधिकारी ठाऊक आहेत त्यांना असे वाटते (व कसे ते सांगताना मला दुःख होत आहे.) की समाजाला विचार करण्याचा जो अधिकार आहे त्याची अनन्यसाधारण मालकी आपणा एकट्यांसच असावी!” (टाळ्या)

“परंतु दुःखात सुख एवढे आहे की, आता काही वर्षांपूर्वी स्थिती होती ती उरली नाही. आता आम्हास स्वातंत्र्याचे वारे लागले आहे. ड्रेनेजच्या व्यवस्थेच्या बाबतीत आम्हाला जर लंडनच्या वर ताण करावयाची आहे तर युरोपात एकाद्या ग्रामपुरोहिताच्या भूमीवर त्याची जेवढी सत्ता असते तेवढी आम्हाला म्युनिसिपालिटीच्या कामात असली पाहिजे, याचा तुम्ही विचार करा.” थोरल्या कायदे कानून करणाऱ्या सभेत आमच्या प्रतिनिधींचा अभाव आहे. असे सांगून रावसाहेब म्हणाले, “याचा आता मी उल्लेख करत आहे; कारण आता त्याला प्रसंगच तसा आला आहे. तो थेट तुमच्या चुलीपर्यंत धाव मारणार आहे. तुम्हाला तो टाळता येणार नाही अशी जबाबदारी तुमच्यावर येऊन पडणार आहे. म्युनिसिपालिटीच्या दुसऱ्या कोणत्यातरी विषयाने तुम्हामध्ये जागृती उत्पन्न करून त्यात मन घालावयास तुम्हास लावले नाही, तरी हा मुंबई शहराच्या व इतर शहरांच्या मलमूत्र वाहून नेणाऱ्या नाल्यांच्या व्यवस्थेचा विषय म्युनिसिपालिटीस प्राणभूत असल्यामुळे तुम्हास तो हयगय करू देणार नाही. एक चूक तुमची या कामात होऊ द्या म्हणजे शंभर जीवांची हानी झालीच म्हणून समजा.”

“ही गोष्ट मात्र आमचे म्युनिसिपल कमिशनर यांना जितकी चांगली समजली आहे तितकी दुसऱ्या कोणास समजली नाही. हे त्यांच्या सकाळी प्रसिद्ध झालेल्या पत्रावरून दिसून येत आहे.

सोनखत गटारात सोडून देण्याच्या योजनेत पुढचे राहू द्या, पण सध्या तरी फरक करण्याचे त्यांनी कबूल केले आहे व कायमचा फरक करतील अशी आशा बाळगून ठेवतो. आजवर कमिट्या व कमिशने किती बसली? व त्यांचे रिपोर्ट किती झाले? परंतु त्यांची मते परस्परविरोधी निघाली. काही वरळीच्या समुद्रात ड्रेनेज मिळवून देण्याच्या विरुद्ध डॉ. ब्लेनीप्रमाणेच आहेत. शेवटल्या कमिशनने एका महत्त्वाच्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केले आहे.''

''मुंबईचे वायुशास्त्रवेत्ते काय म्हणतात ते यांच्या गावीही नाही. वायुशास्त्राप्रमाणे वर्षातून ८ महिने वरळीच्या बाजूने वारे वाहत राहिले पाहिजेत. म्हणजे वर्षातून ८ महिने पूतिगंधीने दूषित अशी हवा सर्व शहरभर पसरून राहणार! काहींनी हायकोर्टातून हुकूमनामे मिळवण्याविषयी बोलणे केले आहे; परंतु एक मनाई हुकूम निघाला आहे त्याच्या पायी म्युनिसिपालिटीला ३०० रु. महिना भुर्दंड भरावा लागत आहे. मी जे म्हणतो की, आठ महिने सृष्टीनियमाप्रमाणे वरळीकडून वाहणाऱ्या वाऱ्याबरोबर दुर्गंधी सर्वत्र पसरते त्याच्या खरेपणाबद्दल मलबाराहिल, महालक्ष्मी व खंबालाहिल या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या शहराच्या भागांत दुर्दैवाने ज्यांना राहवे लागत आहे ते साक्ष देतील. त्या सर्वांना मी विनवून सांगतो की, फक्त एवढ्याचा शोध चांगला करण्याकरता एक लहानशी कमिटी बसवा. त्रासाकडे पाहवयाचे नाही; परंतु आपल्या स्वत:च्या व स्वत:च्या कुटुंबाच्या आरोग्याकडे पाहवयाचे आहे. इतके केले तर परिणाम काही फायदा होईल. (टाळ्या) सरतेशेवटी एक सांगतो की, कोणताही उपाय योजणे तो घाईने योजू नका. आमची म्युनिसिपालिटी घाई करीत नसते. हल्लींची नाल्यांची दु:स्थिती ही तुमच्या हेळसांड करण्याने व उदासीन राहण्याने प्राप्त झाली आहे! म्युनिसिपालिटीस साहाय्य करा. सरकारास उपयोगी पडा म्हणजे काही चांगली युक्ती निघेल. तुम्ही स्तब्धपणे एका जागेवर स्थिर बसणे शक्य नाही! तुम्ही जाग्यावरून हललेच पाहिजे. ते मागे म्हणा अथवा पुढे म्हणा! पण पुढे जाणे हे बहुतेक अशक्य दिसत आहे. तथापि, आम्हाला काय पाहिजे आहे ते नीट समजून घेऊन पुढे जाऊ लागलात तर ते साध्य आहे. मला रिकामी ओरड नको आहे. धीराने काम करा अशी शिफारस करतो. आज आम्हापुढे असलेली ड्रेनेजची व्यवस्था जी भीतीदायक स्थितीला जाऊन पोचली आहे तिची कारणे आमची व आमच्या कॉर्पोरेशनची हयगय व आळस ही दोन आहेत.''

''समुद्राकडील वारा १८ तास वाहत असतो तो आमच्या हातात जेवढे होण्यासारखे आहे तेवढे सर्व करून तो वारा शक्य तितका शुद्ध राहील असे केले पाहिजे व ज्या सूचनेच्या योगाने समुद्राच्या वाऱ्यातील आरोग्यावह गुण कमी होईल ती सूचना मी भयावहच समजतो.''

''मलेरिया रोगाला वारा फार दूरवर वाहून नेऊ शकतो ते साष्टी बेटांतील दलदलीच्या जागा मुंबईच्या आरोग्यास कशा नडतात त्यावरून सिद्ध होत आहे.'' मुंबईच्या आसपास जी खाजणे व दुसऱ्या निच अशा नापीक जमिनी आहेत त्यांचा उपयोग मळाच्या कामी केला तर सरकारचा फायदा होईल, म्हणून त्या जमिनी सरकारने म्युनिसिपालिटीस द्याव्या असे मि. क्राफर्ड यांनी दिलेले मत व स्टेट सेक्रेटरी यांचा त्या अर्थाचा खलिता नंतर रावसाहेबांनी वाचून दाखवला. त्याप्रमाणेच वरळीच्या समुद्रात मलमूत्र सोडून दिल्यास सर्व शहराची हवा विषारी होईल.'' असा इशारा देणारा मि. ॲटकिन्स यांचा रिपोर्ट रावसाहेबांनी वाचून दाखवला. नंतर रावसाहेब म्हणाले, ''मी मंडळींचा

वेळ पुष्कळ घेतला असूनही माझे म्हणणे अर्धेच सांगून झाले व अर्धे राहिले याकरता ज्यांनी माझे म्हणणे लक्ष देऊन ऐकण्याची मेहेरबानी आज केली ते जर पुन्हा तशीच करतील तर मी माझे म्हणणे पुढच्या सभेत पुरे करीन.' (२३.१२.१८८२)

रावसाहेबांचे दुसरे व्याख्यान ६.१.१८८३ रोजी इंग्रजीत झाले त्याचा सारांश, "मागच्या व्याख्यानात सांगितल्याप्रमाणे सोनखताविषयी लिहिताना १८७९ च्या कमिशनने एक खोटा ग्रह करून घेतला होता. तो असा की, सोनापूर व डुक्करवाडी येथे सोनखत ज्यात सोडून देण्यात येत अशी गटारे होती. मलमूत्र वाहून नेण्याचा नाल्यांचा विषय फार महत्त्वाचा आहे; यास्तव कलकत्त्याचे डॉ. मॅकडोनाल्ड म्हणतात, त्याप्रमाणे वादविवादात नेमस्तपणा राखला पाहिजे व ज्या गोष्टींचा आधार म्हणून घ्यावयाचा आहे त्यांच्या सत्यासत्यतेबद्दल सूक्ष्म विचार केला पाहिजे. एवढ्याकरता मी खालील प्रश्न म्युनिसिपालिटीच्या आरोग्यखात्याच्या मुख्य अधिकाऱ्याकडे पाठवून त्यांची उत्तरे आणली आहेत."

प्रश्न : जमिनीच्या पोटातून बांधल्या जाणाऱ्या गटारात हवा खेळती ठेवण्याची काय व कशी तजवीज केली आहे?

उत्तर : ५-६ चौरस इंची शॅफ्ट्सनी.

प्रश्न : हल्ली जी जुनी मध्येच द्वारे ठेवली आहेत त्यांचे काय करावयाचे?

उत्तर : कृत्रिम रीतीने हवा खेळवताना ती बंद करावयाची; परंतु आत मळ सोडताना व तपासणी करताना उघडी ठेवायची.

प्रश्न : यापुढे असली द्वारे ठेवणार की नाही?

उत्तर : तपासणीकरता व स्वच्छतेकरता ती अवश्य आहेत.

प्रश्न : घरांशी, गल्लीशी, रस्त्याशी मुख्य गटाराचा संबंध जुळवण्याकरता शॅफ्ट्स ठेवणार किंवा नाही?

उत्तर : होय.

प्रश्न : डॉ. कुक यांच्या म्हणण्याप्रमाणे चिमण्या ठेवणार की नाही?

उत्तर : नाही!

प्रश्न : रोज दरमाणशी संडास धुऊन टाकण्याकरता किती गॅलन पाणी खर्च करणार?

उत्तर : नेमके किती ते सांगता येणार नाही; परंतु खालील तीन प्रकारांनी सफाई करावयाची; क) मळ चुरडून पूड करणे, ब) आपोआप संडास स्वच्छ ज्यांच्या योगाने करता येतील अशी पाण्याची टाकी ठेवणे, क) समुद्राच्या पाण्याचा उपयोग करणे. ड) दरमाणशी दररोज २ गॅलन पाणी देणे.

"गृहस्थहो! कलकत्त्याचे डॉ. मॅकडोनाल्ड हे दर माणशी ३० गॅलन पाणी मागत आहेत. वरील उत्तरात दाखल झालेल्या योजनेसारख्या योजनेविषयी (लॅन्सेट, वैद्यकशास्त्रावरील लंडन येथे निघणारे मासिक, १८८२ च्या नोव्हेंबर महिन्याच्या अंकात) काय म्हणत आहे ते पाहा."

"जमिनीतून घातलेल्या गटारांना मध्ये द्वारे करून लोखंडाच्या ताड्या तोंडाशी बसवून ती उघडी टाकणे व आतून हवा खेळवण्याकरता शॅफ्ट्सची योजना करणे इत्यादी उपायांना ते मासिक

अपायकारक म्हणत आहे.” मृत्यूचे वाडे असे नाव देऊन लंडनच्या महालांचे वर्णन करतांना ते म्हणते, हे राजवाडे झोपड्यांपेक्षा वाईट आहेत! गटारांतून उद्‌गीर्ण झालेली विषारी हवा वाड्यातून नळयांच्या मार्फत शिरत राहील ! इ. xxxx’ असल्या उपायांशी आम्हाला काही कर्तव्य नाही! ‘अहो’ पण आमच्यातील कोणी थोडक्या कारणाने मूर्च्छित पडणारे लोक म्हणतील ‘१७ लक्ष आधीच आमचे या कामात खर्च झाले आहेत! म्हणून आपण गोळी गिळली तर सगळी गिळली पाहिजे! मग काय वाटेल ते होवो!’ गृहस्थहो! मी तुम्हास या मार्गाचे अवलंबन करण्यास सांगणार नाही. मी तुम्हास विनंती करून सांगतो जरा थांबा! विचार करा व तुम्हाला योग्य दिसेल ते करा.”

“मागील खेपेला तुम्हाला मी वरळी येथे आणून सोडले होते. आता दैनिक पत्रात एक गृहस्थ येथे कसलीही दुर्गंधी नाही असे मत प्रदर्शित करीत आहे. ठीक आहे! त्याविषयी आमची खात्री करून देण्याकरता ज्या ठिकाणी पंपाने पाणी समुद्रात सोडून देण्यात येत आहे, त्याच्या सन्निध त्या गृहस्थाने घर बांधावे व जी गंधावह हवा तेथून निपजेल तिचा उपभोग खुशाल एकट्याने आनंदाने घ्यावा!”

नंतर रावसाहेबांनी दोन-तीन कमिशनांची वरील योजनेविरुद्ध असलेली मते वाचून दाखवली. त्यात पश्चिम समुद्रात गटारातील पाणी सोडणे हे समुद्राकडील आरोग्यावह वारे दूषित करणे आहे, असे डॉ. लीथ यांचे मत होते व जवळ जवळ तशीच मते. डॉ. ह्यूलेट व डॉ. रॉलिन्सन यांची होती त्यांचा उल्लेख केला.

नंतर गटारात विषारी वायू कसे उत्पन्न होत असतात ते शास्त्रीय पद्धतीने दाखवून त्यातच मळमूत्र मिश्र केले असता विषमज्वर व पटकी यासारख्या भयंकर रोगांचे जंतू कसे उत्पन्न होतात ते रावसाहेबांनी सांगितले व म्हणाले, “या रोगांनी पछाडलेल्या लोकांची मळमूत्राची गटारांत भर पडली म्हणजे त्यांच्या वाढीला फायदेशीर अशी जागा सापडते; परंतु वरील रोगांनी पछाडलेल्या लोकांचे मळमूत्र खुल्या जागेत टाकले असता सूर्याच्या उन्हाच्या तडाख्यात ते सुकून गेल्याने रोगांचे जंतू मरून जातात! परंतु सर्व शहरभर घरांना गटारांशी जुळवणाऱ्या नळांचे जाळे रोगांच्या जंतूंच्या वाढीस अनुकूल अशा परिस्थितीत पसरेल व त्यातून रोगी व निरोगी या सर्वांचे मळमूत्र वाहू लागले म्हणजे त्या जंतूंच्या आयुष्याचा विमा उतरल्यासारखे होऊन पुढे पुढे या शहरांतील पाण्याचा पुरवठाच दूषित होऊन वरील रोगांची साथ उत्पन्न होण्यास साहाय्य होते. गटारे बांधण्यात तुम्ही वाटेल त्या तऱ्हेचा माल वापरलात, तरी ते टळणार नाही अशी खात्री देता यायची नाही. म्हणून जेथून मळमूत्र वाहून नेणारी गटारे बांधली आहेत तेथून अथवा त्यांच्या जवळून पिण्याच्या पाण्याचा नळ घालणे हेही धोक्याचेच आहे. याकरता गटारांचा घरांशी संबंध नसावा व शहरांतील गटारे होता होईतो उघडी असावी.”

“हिंदुस्थानात आरोग्य रक्षणार्थ योजावयाच्या विविध उपायांविषयी पार्लमेंटचे रिपोर्ट आहेत. त्यात डॉ. वेअर यांचे म्हणणे दिलेले आहे ते असे, ‘मुंबईतील घरांचा संडासांशी संबंध नाही. ते अगदी दूर बांधलेले असतात, म्हणून रस्त्यांतील गटारे बांधण्यास काही हरकत नाही.’ हे मत आता बाजूला ठेवून जमिनीतून बांधलेल्या गटारांतून मळमूत्र मिसळावयास सांगून व तशा गटारांचा संबंध नळयांनी घरांशी जोडून मृत्यूला आमंत्रण देऊन उंबरठ्याशी त्याची स्थापना करण्यास सांगत आहेत!”

“असा माझ्या पुढे पुरावा असल्याने गटारांचा संबंध घरांशी नळयांनी ठेवण्याची योजना जी पुढे आली आहे तिला विरोध करावा लागत आहे, म्हणून वाईट वाटते. रस्त्याच्या बाजूची उघडी गटारे (ज्यांचे नाव निघाले असता हसण्याचा शिष्टपणाचा प्रघात पडला आहे ती) बांधण्याची शिफारस नुकती आतापर्यंत होत असे. ती कुंभारवाड्यात मि. ब्रॅहॅम, डे. इंजिनिअर, यांनी बांधलेली होती. कामाठीपुऱ्यातील गटारांच्या उघडेपणामुळेच ती चांगल्या हवेच्या संसर्गाने बाहेर दुर्गंधी पसरवीत नाहीत, असे डॉ. वेअर म्हणतात. गटारे उघडी ठेवली व गटारांचा घरांशी नळांनी संबंध जोडला नाही म्हणजे गटारांतून घरात घातक वायू शिरणार नाहीत. मी तीस वर्षे अनुभव घेतलेल्या एका शास्त्रज्ञाचे मत घेतले आहे. तो म्हणतो आम्हास एका क्रीडाश्वावर बसवून डुलवण्यात येत आहे. मी पुढे म्हणतो की, या क्रीडाश्वाचे जीन व लगाम डुक्करवाडी व धोबीतलाव येथून लटोपटींची आणलेली आहेत!” [१४] नंतर स्कोबल कमिशनचा रिपोर्ट रावसाहेबांनी आपल्यातर्फे असलेला वाचून दाखवला. त्यानंतर ज्या खोलीत मनुष्ये राहतात तिच्याशी कोणत्याही गटाराचा संबंध ठेवता कामा नये, असे ज्यात स्पष्ट म्हटलेले आहे तो गणेशखिंडीतील गव्हर्नर साहेबांच्या बंगल्यातील मळमूत्र वाहून नेणाऱ्या नाल्यांच्या व्यवस्थेविषयी रिपोर्ट वाचून दाखविला. मि. लॅम्सडेन, सॅनिटरी कमिशनर, यांचा त्याच मताचा रिपोर्ट रावसाहेबांनी वाचून दाखवला, तो असा- लंडन शहरात असले प्रकार पुष्कळ आहेत, गटारांविषयी सर्व अनर्थ टाळावयाला एकच उपाय आहे. तो हा की, गटाराचा घराशी संबंध ठेवता उपयोग नाही! पुढे रावसाहेब म्हणाले-

“ही अवस्था जर गणेशखिंडीतील एका राजवाड्याची तर २४००० मुंबईच्या घरांची काय होईल?”

“१८७९ साली मी कामाठीपुऱ्याचे तर्फे निवडून आलो असता तेथील गटारांची व्यवस्था पाहून आलो. डॉक्टर वेअर बरोबर होते. आम्ही ही सुधारणा केली, ती केली अशी फुशारी मारतो. कोणी अधिकाऱ्याने नवीन योजना आणली म्हणजे ती मंजूर करताना तो जबाबदार आहे असे म्हणतो व ती योजना अमलात आलीच पाहिजे असे मत देतो! या जबाबदारीचा अर्थ काय? या नळ्या घालण्याबद्दल मॅनहोल्स ठेवण्याबद्दल व सर्व कामाठीपुऱ्याभर मृत्यूचा सुलभ संचार करून देण्याबद्दल कोण जबाबदार आहे? पुन्हा विचारतो कोण जबाबदार आहे? असे असता जे आम्ही या योजनांच्या विरुद्ध येथील व विलायतेतील पुरावा आणून हजर करतो त्यांना दोष देण्यात येतो. कारण अधिकारिकी यक्षिणीच्या कांडीने तुमच्या डोळ्यांपुढे उत्पन्न झालेला भ्रम दूर करतो!”

“आता आमचे टीकाकार म्हणतात ‘पण काय हो! आम्ही १७ लाख आधीच खर्च करून बसलो आहोत ते!’ खरे! त्यावर मी विचारतो, आणखी खर्च करून आमच्यापैकी आणखी मुले-माणसे मारून का घ्यावी!”

“१८७८ च्या हिंदू पेट्रियटमध्ये टेम्स कानस्व्हेंटर्सचा रिपोर्ट आला आहे, तो पाहा. त्यात ते ५ कोटी खर्च होऊनही ड्रेनेजची व्यवस्था चांगली झाली नाही असे गाणे गात आहेत. खुद्द लंडन शहरच्या ड्रेनेजच्या व्यवस्थेसंबंधी सर्वांत मोठे प्रमाणभूत शास्त्रज्ञ मि. चॅडविक काय म्हणतात ते पाहा- घरांमध्ये गटारांत उत्पन्न झालेले विषारी वायू नेऊन सोडण्याची ही व्यवस्था म्हणजे एक नलिकायंत्रच झाले आहे ! x x याच विषारी वायूमुळे पुष्कळ सरकारी कचेऱ्यांच्या इमारती सोडून अन्यत्र जाण्याची वेळ आली होती. नंतर १८७९ मध्ये टाइम्समध्ये एक लेख या प्रकारच्या

व्यवस्थेच्या विरुद्ध आला होता. तो रावसाहेबांनी वाचून दाखवला व म्हणाले, "१८७९ मध्ये जर ही स्थिती होती तर आता आठ वर्षांतच ही अपायकारक ठरलेली व्यवस्था मुंबईस हितकारक होईल इतका फरक होण्यास ज्वालामुखी पर्वताचाच प्रचंड स्फोट झाला पाहिजे एरव्ही होणार नाही."

नंतर मागील कमिशनांच्या मतांवर १८७० चा सरकारी ठराव नवीन व्यवस्थेला प्रतिकूल असलेला वाचून रावसाहेब म्हणाले-

"गृहस्थहो, आम्ही टीका केली म्हणजे ती विनाशात्मक आहे, रचनात्मक नाही असे म्हणतात. त्यावर मी विचारतो आम्हाला रचना कोठे करू देत आहेत?"

"एकावर एक योजना करण्याचे हे प्रकार कसे आहेत? तर पहिल्या गावठी शाळेत जाणाऱ्या हिंदी मुलाची गोष्ट सांगतात तसे. त्यात सांगितल्याप्रमाणे एक मुलगा होता तो बी रुजत घाली, वर पाणी शिंपी व लागलीच एक दोन दिवसांनी उकरून पाही असे करता करता बी पहिल्यापेक्षा बिघडले आहे असे पाहून अगदी त्रासून जाई. मग पुन्हा बी जमिनीत पुरून टाकी व असा क्रम तीनचार वेळा केल्यावर ते बी रुजण्याचा प्रयत्न करून न वाढता मरून जाई!"

"हीच स्थिती आमच्या सांडपाण्याच्या व्यवस्थेची आहे. एक कमिटी बसते. ती एक योजना तयार करते. ती योजना कशी काय फलद्रूप होते ते पाहून झाले नाही तोच ती बाजूला सारून दुसरी कमिटी बसवण्यात येते. तिची वाट मागल्या कमिटींप्रमाणेच लागते. तिसरी कमिटी बसते व तिची कळी उमलण्यापूर्वीच कुरतडून टाकण्यात येते. शेवटी मि. स्कोबलचे कमिशन बसते. एक दीर्घ श्रमावह योजना तयार होते. कॉर्पोरेशन तिला संमती देते. त्याप्रमाणेच पूर्वीच्या अवनत काळातील मामलेदाराप्रमाणे हेही कमिशन अश्वारूढ होत असते आमच्याकडे पाठ करून धावत येते, कारण त्याचेही काम निरुपयोगी म्हणून बाजूला सारण्यात येऊन नवीन कमिशन वसण्याचा संभव असतो!"

"१८७० च्या शेवटच्या ठरावानंतर आमच्या अनेक पिढ्या झाल्या असे समजण्यात येते. आमची सर्व घरे पाडून पुन्हा बांधली गेली आहेत असे मानण्यात येते. आमच्या शेकडो वर्षांच्या चालीरीती ज्यांना आम्ही इतक्या चिकाटीने धरून बसतो त्या सर्व अगदी पार बदलून गेल्या असे धरून चालतो व आमच्या कॉर्पोरेशनच्या काही सभात मंजुरी मिळते व नवे कमिशन जन्मास येते व मागच्यावर स्वार होते. मागे काय झाले तिकडे पाहत नाही व अगदी शेवटी रिपोर्ट जे होईल (म्हणजे स्वत:चा) तो केवळ शेवटचा म्हणून मान्य करते. अशा रीतीने मळमूत्र वाहून नेणाऱ्या नाल्यांच्या व्यवस्थेत ज्या अडचणी आहेत त्या कागदोपत्री तरी दूर होतात. जर अशी वस्तुस्थिती आहे तर अशा सर्व योजना निष्फळ झाल्याच पाहिजेत असे मी जोराने सांगतो व त्या निष्फळ व्हाव्या हेच योग्य आहे. त्या योजनांच्या थड्यावर त्यांच्या मृतीचे काही कारण लिहावयाचे आवश्यक ठरल्यास मी असे लिहीन की, या योजना त्यांच्या अतिशयेकरून नष्टजीव झाल्या."

सर जमशेटजी अध्यक्ष म्हणाले, "व्याख्यात्यांची मते तीच आमची मते असे म्हणावयास सभेस असलेले श्रोते बांधलेले नाहीत. तथापि काळोखात उडी घेऊन खाड्यात पडण्यात धोका आहे. म्हणून जरा थांबून विचार करण्यास जो व्याख्यात्यांनी कळकळीचा उपदेश केला तो अत्यंत उपयोगी आहे. लोकांमध्ये शहरवासीजनांचे जीवित ज्यावर अवलंबून आहे त्या प्रश्नाची याच्या अगोदर वाटाघाट सुरू झाली नाही, म्हणून वाईट वाटते; परंतु या गोष्टीचा मुळीच आरंभ न करण्यापेक्षा उशिरा करणे बरा."

मि. फिरोजशा मेथा म्हणाले, ही व्याख्याने फारच प्रशंसनीय झाली. डॉ. सखाराम अर्जुन यांनी त्यांना पुष्टी दिली. नंतर एक कमिटी नेमण्यात आली. तिने वर्गणी गोळा करून ही व्याख्याने छापून काढून ती लोकांना वाटावी व मुंबई सरकार व हिंदुस्थान सरकार यांच्या नजरेस वरील मलमूत्रविसर्जनाच्या पद्धतीत काय दोष आहेत ते आणून द्यावे असे ठरले.

या व्याख्यानांचा परिणाम चांगला झाला. डॉक्टर ब्लॅन्क यांनी (जे मलमूत्र गटारांत सोडण्याच्या तर्फेचे होते त्यांनी) पुढे येऊन एक उत्तरादाखल व्याख्यान दिले. त्यात ते म्हणाले की, 'तूर्तच मलमूत्र या नव्या गटारात सोडू नये. बाकी ह्या नव्या तऱ्हेच्या योजनेने पूर्वीपेक्षा स्वच्छता अधिक चांगली राहील.' या व्याख्यानास स्वत: नामदार गव्हर्नर साहेब, हायकोर्ट जज्ज व पुष्कळ सरकारी अधिकारी हजर होते. त्यानंतर लोकांत चर्चा पुष्कळ सुरू झाली. ती चालू ठेवण्याकरता रावसाहेबांनी पुन्हा एक मुंबई गॅझेटमध्ये पत्र छापून प्रसिद्ध केले होते, त्याचा सारांश -

"तुमच्या पत्राची मौल्यवान जागा व तुमचा मौल्यवान वेळ मी हे पत्र लिहून घेतला नसता; परंतु आज आमच्यापुढे जो प्रश्न आहे तो जर नीट रीतीने सोडवण्यात आला नाही तर आमच्या जीवास धोका येणार आहे. तो मला बोलावयाला लावित आहे. आता माझे युरोपियन व हिंदी मित्र विचारतात, "काय हो! असे होते तर इतके दिवस का बोलला नाहीत?" त्यावर माझे असे उत्तर आहे की, होय, मी बोललो; पण माझे शब्द ऐकतो कोण?

पुढे या पत्रात मागील व्याख्यानांचा सारांश देऊन रावसाहेब लिहितात-

"जे उंच टेकडीवर राहतात, ते निंच मैदानावर राहणाऱ्या लोकांना हसतात! मी सर्व सार्वजनिक व्याख्यात्यांना विनंती करून सांगतो की, बाबांनो, कडक जोरदार अथवा अलंकृत भाषा म्हणजे सत्य नव्हे, शास्त्र नव्हे किंवा सबळ कारण नव्हे."

"आम्हाला आता सरसपणे सांगण्यात येते की, सृष्टीच्या नियमांचा आश्रय सोडा, कलेला व तिच्या साधनांना मान द्या."

"स्थानिक स्वराज्य हे नुसते शब्दावडंबर नसेल तर अधिकाऱ्यांच्या पाशांतून ते मोकळे असले पाहिजे."

"राऊळांत देव कुठलाही स्थापित असू द्या. सत्तादेवीपुढे तेवढा स्वाभाविक रीतीने काही तरी धूप जाळण्यात येतोच हे खरे आहे; परंतु आम्ही मात्र असल्या देवतोपासनेपासून दूर चालले पाहिजे. असे न केल्यास विनाशप्राप्ती होईल. कॉर्पोरेशनने काही प्रयोग करून पाहण्यास मंजुरी दिली आहे; परंतु ते प्रयोग करण्यात आले आहेत की नाही किंवा कसे केले आहेत तिकडे कोणीही पाहिले नाही. नवे-नवे उपाय व त्यांच्या योजनेकरता पैशांची भरती वारंवार चौकशी केल्याशिवाय करण्यात येत आहे. हे पाहिले म्हणजे आम्हा नगरवासिजनांना राजकीय मूर्च्छा आली आहे व तिच्या दुसऱ्या अवस्थेप्रत पोचलो आहोत. हे स्थानिक स्वराज्याच्या प्राप्तीला विघातक आहे." (३१.५.१८८३)

या मोठ्या व्याख्यानांच्या मोठ्या सारांशावरून रावसाहेबांच्या अंगचे काही विशिष्ट गुण दिसून येतात. १. सार्वजनिक हिताची कळकळ, २. ड्रेनेजसारख्या महत्त्वाच्या विषयावर तज्ज्ञ लोकांमध्ये मतभेद झाला असता आपली स्वत:ची बुद्धी चालवून त्यातले तथ्य शोधून काढण्याची आवड, ३. तत्त्वशोधनार्थ पडतील ते श्रम करण्याची हौस, ४. विरुद्ध मताच्या लोकांशी हटवाद न सांगता

युक्तिवाद करण्याची प्रवृत्ती, ५. युक्तिवाद करताना शिष्टाचाराचे सदैव अवलंबन करणे व ६. सार्वजनिक प्रश्न सोडवताना सरकारास साहाय्यभूत होणे हे गुण अनुकरणीय आहेत. हल्ली ज्याला त्याला सार्वजनिक हिताची कळकळ सुटली आहे. अशा काळात या भाषणांचा फार उपयोग होईल व मलमूत्र वाहून नेण्याचे नाले कसे बांधावे ते त्यांना समजून येईल.

रावसाहेबांचे हे मत शेवटपर्यंत कायम होते. पुढे घरातील मोऱ्या या बंद केलेल्या गटारांशी जोडावयाचा प्रश्न निघाला तेव्हा ते कलकत्त्यास होते. त्यांनी तेथून हरकिसनदास यांना लिहिले की, 'सव्वा कोटी रुपये खर्च होईल त्याला भीत नाही; परंतु घरांतील मोऱ्या अशा गटारांशी जोडण्याने प्राणघात होईल.' (१०.१.१८८६)

रावसाहेबांच्या अशा काही काही कामगिऱ्यांबद्दल काही म्युनिसिपल रिपोर्टात प्रशंसापर उल्लेख आहेत.

चितायंत्रे

१८८७ साली मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या कॉर्पोरेशनच्या सभेत हिंदू लोकांतील जातिहीन लोकांची प्रेते त्वरित भस्म करून टाकण्याची यंत्रे आणविण्याची योजना पुढे आली होती, तिला विरोध करताना रावसाहेबांनी एक ठराव आणला तो असा- हिंदूंपैकी जातिहीन व दुसऱ्या काही लोकांची प्रेते दहन करण्याची यंत्रे उभारण्याची योजना कॉर्पोरेशनला मान्य होणे शक्य नाही. असे करणे हिंदूंच्या धर्मशास्त्राविरुद्ध आहे. या भट्ट्यांचा विचार निघताक्षणी समग्र हिंदू समाज साशंकित झाला आहे. सर्व देशभर चिता रचून मृतांचे दहन करण्याची जी साधी पद्धती आहे, त्याप्रमाणे दरिद्री हिंदूंची प्रेते दहन करण्याकरता जो खर्च येईल, तो चालविण्याकरता धर्मार्थ काही रक्कम म्युनिसिपालिटी देण्याचे करील.

नंतर कमिटीतर्फे दिलेले मत आम्ही परत घेतो अशा अर्थाचा (सर) हरकिसनदास व थॅकरसी मूळजी यांचा अर्ज रावसाहेबांनी वाचून दाखवला. त्याप्रमाणेच काही जातींचे मुख्य मुख्य पुढारी लोक, मुंबईचे शास्त्री, पंडित गट्टूलालजी गोस्वामी, देवकीनंदनाचार्यजी यांचे अर्ज व दुसरा मुंबईकरांचा अर्ज प्रविष्ट करून रावसाहेब म्हणाले-

"१८६८ साली मि. क्राफर्ड यांनी हा प्रश्न उपस्थित केला होता. त्या वेळेसच त्यांनी कलकत्ता येथे असला प्रेतदहनाचा प्रकार यशस्वी झाला नाही असा रिपोर्ट केला होता."

"आणखी दहा वर्षांपूर्वी मर्गेलिया आणि कंपनी यांच्या पत्रावरून हा विषय सभेपुढे आला होता. त्यावेळी ॲ. कमिशनर डॉ. वेयर यांनी विरुद्ध रिपोर्ट करताना असे लिहिले होते की, या भट्ट्या कामास येणार नाहीत व हिंदू लोक फार विरोध करतील."

"कलकत्त्याहून म्युनिसिपल सेक्रेटरीकडून मी माहिती मागविली होती. त्यातून असे निष्पन्न झाले होते की, भट्ट्यांचे काम समाधानकारक झाले नाही म्हणून त्यांच्या उभारणीचे काम टाकून देण्यात आले. धर्मशास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे या भट्ट्यांत प्रेतदहनविधी करता येत नाही. शेजारच्या लोकांना उपद्रव झाल्याशिवाय ते कार्य करणे शक्य नाही. हा अनुभव कलकत्त्याच्या लोकांचा झाला. ज्यांच्या हिताकरिता ह्या भट्ट्या रचावयाचे घाटत आहे त्या मुंबईच्या लोकांचे मत काय आहे ते प्रथम निर्दिष्ट केलेल्या अर्जात नमूद आहेच."

"या भट्ट्या रचण्याच्या विरुद्ध इतके पुष्कळ लोक उठले आहेत की, त्यांच्या मताला मान मिळणे अवश्य आहे."

डॉ. ब्लेनी यांनी अनुमोदन दिले. इतरांनी पुष्कळ उपसूचना आणल्या, त्यांना उत्तर देताना रावसाहेब ४.११.८७ रोजी म्हणाले, "ज्यांनी भट्ट्यांच्या योजनेला विरोध आणला आहे त्यांच्या मनातून अप्रीतीचे प्रदर्शन करावयाचे आहे अशी तोहमत त्यावर जी आणण्यात आली आहे, तिचा मी कोणालाही शक्य असेल तितक्या त्वेषाने राणीसाहेबांचा एक नोकर म्हणून निषेध करतो. लोकांना कॉर्पोरेशनला अर्ज करण्याचा हक्क आहे व त्या कॉर्पोरेशनचा एक सभासद या नात्याने त्या अर्जाचा परामर्श घेण्याचा मला हक्क आहे व मला हक्क आहे, असे पुष्कळ वक्त्यांनी उदारपणे कबूल केले आहे. डॉ. ब्लेनी यांनी त्याच्या संरक्षणार्थ भाषण केले आहे." याच्यावर कर्नल मेरिवेदर म्हणाले-

"रावसाहेबांचे तोंडातून असले काही विधान निघाले असे मी म्हटले नाही."

रावसाहेब पुढे म्हणाले, "तीन अर्जांपैकी एक जातीच्या मुख्याकडून आला नव्हता असे म्हणणे औचित्याला धरून नव्हते. या अर्जांवर आठ कॉर्पोरेशनच्या सभासदांच्या, जे. पी. पैकी कित्येक पुढाऱ्यांच्या वगैरे सह्या होत्या. काडीचीही किंमत नसलेले हे लोक नव्हते. जर कोणी याप्रमाणे टर उडवू लागला तर अर्जदार किंवा सभासद या नात्याने मुंबईमध्ये तर स्वत:चे म्हणणे सांगण्यास पुढे येण्याची सोय उरणार नाही. गट्टूलालजींचे अर्जावर दुसरे नाव आहे. ते वाचून जे कोणी नाक मुरडतील त्यांना मी असे सांगते की, मुंबईतील फार मोठ्या समाजातील ते एक आहेत. त्यांच्यानंतर साठ शास्त्र्यांची नावे आहेत. हे हिंदू धर्मशास्त्राचे प्रोफेसर आहेत. त्यांनी अर्ज केला म्हणजे त्यांचे मत तिरस्करणीय ठरत नाही. मुंबई सरकार अथवा हिंदुस्थान सरकारसुद्धा त्यांना तसे लेखणार नाही. या अर्जाच्या विरुद्ध एक दुसरा अर्ज आला आहे. समाजातील प्रत्येक वर्गाशी उदारपणे वागण्याला माझी तयारी आहे. तरी असे सांगतो की, ज्या मनुष्याने आपला समाज सोडला आहे त्याला त्या समाजाविषयी असले अनुदार उद्‌गार काढणे व त्या समाजाचा मी पुढारी असे म्हणणे अगदी वाजवी नाही."

"सर मंगळदास नथूभाई यांची सही अर्जावर कोठे आहे असे विचारण्यात आले आहे. त्याचा जबाब त्यांनी गुजराथी वर्तमानपत्रात दिला आहे. त्यात ते म्हणतात की, कमिशनर यांनी ही भट्ट्यांची कल्पना माझ्या (मंगळदास यांच्या) संमतीने पुढे आणली आहे हे खोटे आहे. आमच्या समाजाला तुम्ही पाहिजे तर अज्ञान म्हणा; पण त्यांच्या धर्मसमजुतीला मान दिलाच पाहिजे, ही गोष्ट तुम्ही विसरता कामा नये." नंतर पृथकपणे मि. मार्टिन व डॉ. आर्नोट व कर्नल मेरिवेदर यांच्या उपसूचना नाकारण्यात आल्या व रावसाहेबांचा ठराव मान्य झाला. (२९.११.१८८७)

❍

संदर्भ टिपा -

१. हा गुजराती भाषेतला शब्द आहे.

२. या सभा त्रैमासिक असत. वर्षातून एकदा त्यांची थोरली साधारण सभा भरत असे.

३. यात शहरात पोलिस बंदोबस्त नीट ठेवण्याची व आरोग्यरक्षणार्थ योग्य तजवीज करण्याची वाखाणण्यासारखी कंपनी सरकारची इच्छा प्रथम दिसून आली.

४. सार्वजनिक रस्त्याचा भाग हळूच एखादी आपली पायरी म्हणून तरी दगड बसवून, आत घेण्याची सवय लोकांमध्ये अद्यापिही दिसून येते.

५. २/३ सभासदांचे मत पडल्यास कमिशनरला काढून टाकण्याचा अधिकार कॉर्पोरेशनला आता प्राप्त झाला होता.

६. याच्या अगोदर जो मुंबई म्युनिसिपालिटीचा पूर्वेतिहास दिला आहे तो त्रोटक आहे. जर कोणास त्याच्याही अगोदरचा पोर्तुगीज अंमलापासूनचा पाहिजे असेल तर मि. एस. एम्. एडवर्डस यांनी लिहिलेले सुंदर मुंबईचे गॅझेटिअर वाचावे. म्युनिसिपल कायद्यापुरते मि. मायकेल यांचे म्युनिसिपालिटीची कायदेशीर रचना हे पुस्तक वाचावे. जुने रूल्स ऑर्डिनन्सिस व स्टटयूट्स वाचावे व पुढील चळवळीसंबंधी ने. ओपिनियनचे १८६६ ते १८७२ चे अंक वाचावे. तसेच सर दिनशा वाच्छा यांचा म्युनिसिपाटीच्या विस्ताराचा इतिहास वाचावा. रावसाहेब मंडलिक यांचे लेख व भाषणे हे पुस्तक त्यांच्या चिरंजीवांनी प्रसिद्ध केले आहे ते वाचावे.

७. ने.आ. १.११.१८६८.

८. या लाडक्या व उधळ्या मुलाने घरांतून बाहेर निघून पित्याने दिलेले सर्व द्रव्य उडवून पुन्हा पित्याच्या वात्सल्यावर भरवसा ठेवून घरी परत आगमन केले व पित्याने त्याचा अंगीकार केला. ही सुंदर गोष्ट बायबलमध्ये आहे.

९. म्युनिसिपालिटीच्या इतिहासाविषयी लिहलेल्या आपल्या पुस्तकात सर दिनशा ए. वाच्छा यांनी रावसाहेबांचा उल्लेख 'मर्द मंडलिक' या शब्दांनी प्रथम करून नंतर, "नवरोजी फर्दुनजी यांचे दोस्त, महाराष्ट्रातील कुशाग्र पंडित, कायद्यात कसलेले वकील, सार्वजनिक कामाच्या सभांतून दृष्टोत्पत्तीस येणारे व जगन्नाथ शंकरशेट यांच्या मागे समग्र हिंदुसमाजाच्या भावी आशा होऊन बसलेले" अशी प्रशंसा केली आहे.

१० . Cocquetting with Municipal Reform

११. मि. पेस्तनजी कामा यांच्यामार्फत बंद गटारांची पद्धत चीन देशांत कॅन्टन व शांघाय प्रांतांत होती ती विषयी माहिती रावसाहेबांनी आणली होती.

१२. जे जे करण्याचा विलायतेस बूट निघाला असेल त्याचे त्याचे प्रयोग येथे करीत बसावयास नको. असे सांगण्याचा रावसाहेबांच्या बोलण्याचा रोख दिसतो.

१३. ज्या मतदार लोकांनी दोन वेळा निवडून माझा सन्मान केला त्यांच्या तर्फेनेच निवडून येण्याची माझी इच्छा आहे अशी खात्री ठेवा. (कराडी लिंगू यांना पत्र)

१४. डुक्करवाडी व धोबीतलाव येथे पहिली जमिनीतून वाहणारी गटारे होती असा खोटा समज अधिकाऱ्यांनी करून घेतली आहे. असे प्रथम रावसाहेबांनी सांगितले होते. त्याला अनुलक्षून हा अलंकार वापरलेला आहे.

❍❍❍

प्रकरण ४२

खोती कज्जा

॥ करिति वतन जतन पतन मतन भल्यांते तथापि तें वरिति ॥

(मोरोपंत)

हिंदी लोकांचे आपल्या वडिलार्जित जमिनीवर जे आसक्त प्रेम आहे, ते आम्हास माहीत असून, त्यास आम्ही मान देतो व तद्संबंधी जे त्यांचे हक्क आहेत त्यांचे रक्षण करण्याची, राजाच्या न्याय्य मागण्या आहेत त्यांना विरोध न आल्यास, आमची इच्छा आहे. कायदे करताना व त्यांची अंमलबजावणी करताना लोकांच्या पुरातन हक्कांकडे, चालीरीतींकडे व वहिवाटींकडे योग्य लक्ष देण्याची आमची साधारणपणे मनीषा आहे.[१]

रावसाहेबांनी ज्या काही प्रचंड कामगिऱ्या केल्या व ज्या करण्याकरता त्यांना आपला पैसा व त्याहून अधिक मूल्यवान वेळ खर्चून आपले शरीरही श्रम करून शिणवावे लागले त्यात खोती कज्जाची कामगिरीही गणली जाते. पैमाषीचा कायदा मुंबईच्या कायदे काऊन्सिलात आला तेव्हाच खोती कज्जे उपस्थित होतील असे रावसाहेबांनी जाणले होते. म्हणूनच त्यांनी त्या कायद्याच्या मसुद्यात फरक करून घेण्यास आपली शिकस्त करून पाहिली. ते वृत्त या ग्रंथातील बावीसाव्या प्रकरणात दिलेच आहे. या कायद्याच्या अन्वये सरकारने प्रथम जमिनीचे मोजमाप केले. प्रतबंदी ठरवली आणि सरकार देणे तीस वर्षीच्या मुदतीपर्यंत कायमचे ठरवले. ते देणे, म्हणजे आपल्या जमिनीवरचा सारा जमीन करणाराने सरकारात भरावा व त्या जमिनीचा उपभोग वंशपरंपरा मुक्तशंक घ्यावा असे ठरवण्यात आले. अशा रीतीने रयतवारी पद्धत दक्षिण महाराष्ट्रात सुरू झाली. पहिल्या काळी सारा वसूल करणारे काही देशमुख, देशपांडे असे मध्यस्थ गाव कामगार होते. त्यांना काही नक्त नेमणुका त्यांच्या हक्काबद्दल करून देऊन काही सनदी वतनदार व इनामदार यांना वगळून सारा वसूल करण्याच्या कामात सरकार व रयत यांचा प्रत्यक्ष संबंध सुलभ रीतीने सुरू करता आला व सुरू झाला; परंतु हे नाते घाटावरून उतरून डोंगराळ रत्नागिरी जिल्ह्यात जोडावयास आणताना मागत अनतिक्रम्य अडचणी आल्या.

या विस्तृत देशातील शेतीही तशीच विस्तृत आहे. जमिनीवरील सत्ताप्रकारही भिन्न ठिकाणी भिन्न आहेत. बंगाल्यात जमीनदारी आहे. म्हणजे रयत व सरकार यांच्यामध्ये मातबर जमीनदार आहेत. गुजरातमध्ये तालुकदार आहेत व मध्यप्रांतात मालगुजार आहेत. तसे रत्नागिरी जिल्ह्यात खोत आहेत त्यांचे तेथे अस्तित्व पेशव्यांच्या, किंबहुना शिवाजी महाराजांच्या आधीपासून आहे. त्यांच्या हक्काबद्दल त्यांना सनदा मिळालेल्या आहेत. खोतीचा इतिहास वाचला म्हणजे असे दिसून येते की, खोतांची उत्पत्ती अगदी निसर्गाला धरून आहे. घाटावरील जमिनीसारखी कोकणातील जमीन कसणाऱ्याच्या अल्पश्रमाने धान्योत्पत्ती करण्यास असमर्थ आहे. कोकणात, विशेषतः रत्नागिरी जिल्ह्यात जेथे खोतीगाव पुष्कळ आहेत तेथे जमीन दरिद्री आहे. शेकडो वर्षांपूर्वी तेथील गाव बेचिराख होते, जमिनी ओसाड व जंगलगर्क होत्या. त्या सुफलदा करण्यास पुष्कळ श्रम व भांडवल खर्च करण्याची जरूरी पडली. पडीत व बुडीत जमीन लागवडीच्या कामास लायक करण्याकरता पुष्कळ खोत अनेक ओसाड गावात आणावे लागले. जमिनीची सुधारणा करण्यात खोतांना भांडवल खर्च करावे लागले. बांधबंदिस्ती करून जंगलगर्क जमीन साफसूफ करावी लागली. जमीन लागवडीस आणण्यास फार श्रम करावे लागले. खोती गावात या कामाकरता खोतांनी बाहेरून कुळे आणली व गाव वसवले व भरभराटीस आणले. मजुरीची माणसे हल्लीप्रमाणे त्याकाळी मिळत नसत म्हणून त्यांना जमिनीच्या उत्पन्नाचा अंश देण्याची वहिवाट पाडावी लागली. ती साधारणपणे भात जमिनीत जे उत्पन्न होईल, त्यातील द्वितीयांश व वरकस जमिनीत जे होईल त्यातील तृतीयांश खोताला कुळानी भरावे; त्याच्याहून अधिक खोताने कुळाजवळून मागू नये, अशी होती. कित्येक वेळा खोत विशेष ठराव कुळांशी करीत असे. एकंदर सारा जो सरकारात भरावयाचा, तो खोताने सरकारात परभारा भरावा. त्याची तोशीस कुळांवर पडू नये हे कुळांसही फायदेशीर झाले; कारण दुष्काळात व सुकाळात उत्पन्नाच्या मानावरच खोतास अंश यावयाचा असे. अशा व्यवस्थेपासून सरकारासही वार्षिक उत्पन्नाची बाब खोतांनी निर्माण करून दिली.

म्हणून खोती म्हणजे काय याचे थोडक्यात साधारण उत्तर असे आहे- खोताने ठरलेला सारा सरकारात भरणा करावा व एकंदर जमिनीचे उत्पन्न खोती कुळांजवळून वर सांगितलेल्या अर्धेल व तिर्धेलीच्या मामूल वहिवाटीप्रमाणे होईल त्या उत्पन्नाचा किंवा कित्येक बाबतीत विशेष केलेल्या ठरावाप्रमाणे अंश घ्यावा. याशिवाय वेठीस कुळे जेवण घालून आणण्याचा खोतास हक्क असे. तवसे, भोपळा घेण्याचा हक्क असे. खोतकी संबंधाने बारीक सारीक प्रश्नांवरून फिर्यादी होऊन हायकोर्टापर्यंत अपीले येऊन मागे निर्णय झाले होते. या सत्ताप्रकाराची सूक्ष्म चौकशी अनेक बुद्धिमान व शोधक इंग्रज अधिकाऱ्यांनी १८१८ पासून केली, त्यात मि. चॅपलिन, कॅप्टन विनगेट, मि. डनलाप, लेफ्टनंट डावेल, मि. एल्फिन्स्टन, मि. ग्रँन्ट डफ, मि. राबर्टसन, मि. टार्कन्ड हे प्रमुख होते.

हा वर जो साधारणपणे खोतीचा सत्ताप्रकार दिला आहे, त्यात हात घालण्याचा अधिकार पैमाषीच्या कायद्याने सर्व्हे कमिशनरास आला होता. ३८ व्या कलमाप्रमाणे कुळांकडून खोताने वसूल किती घ्यावा ते ठरवण्याचा व ३७ व्या कलमाप्रमाणे खोतांकडून वार्षिक कबुलायती न घेता

सर्व्हेच्या तीस वर्षांच्या मुदतीपर्यंत खोतांशी ठराव करण्याचा अधिकार वरील अधिकाऱ्यांना आला होता.

खोतांचे म्हणणे असे होते की, सर्व्हेच्या अधिकाऱ्यांनी जमिनीची सर्व्हे करावी. मग खोतांना कुळांनी काय द्यावे ते ठरविण्याचे काम ह्या अधिकाऱ्यांचे नव्हे.

तरी मेजर फ्रॅन्सिस, मेजर वाडिंगटन व कलेक्टर मि. नेन्र्स हे पुढील कामाला मनापासून लागले. त्यांनी प्रथम १८६६ च्या मार्च महिन्यांत सुवर्णदुर्ग तालुक्यातील वेशवी महालातील काही खोत जमा केले व त्यांच्यापुढे काही पट्टा सहीकरता सादर केला. तीस वर्षे पर्यंतच्या कबुलायती घेण्याचा अधिकार वरील कायद्याने त्यांना कसा प्राप्त झाला आहे व पट्टा मान्य न केल्याचा काय परिणाम होईल इ. गोष्टींची खुलासेवार माहिती आर्जवयुक्त वाणीने दोन तीन दिवस मोडून जमलेल्या खोतांना त्यांनी दिली. तरी दुर्दैवी खोत हो म्हणत ना! नव्या पट्ट्यावर सह्या न केल्यास गाव सोडावे लागणार अशा बातम्या[२] सर्व जिल्ह्यात पसरल्या व खोतांची तारांबळ उडाली. तेव्हा नेटिव्ह ओपिनियनमध्ये नित्य लेख येऊ लागले, "बंगालमधील जमीनदारांची जशी ब्रिटिश इंडियन असोसिएशन आहे व जशी रामचंद्राच्या अयोध्या प्रांतात तालुकदारांची सभा आहे व या दोघींनी जसे आपल्या हक्कांचे संरक्षण केले तसे परशुरामक्षेत्रस्थांनी सभा स्थापून आपल्या हक्कांचे रक्षण करावे." अशी सूचना रावसाहेबांनी केली. त्यामुळे खोतांना धीर आला.

"वडिलार्जित जमिनीवरील हिंदी लोकांचे प्रेम आम्ही जाणत आहोत व त्यास आम्ही मान देतो व त्या जमिनीचे व त्यासंबंधी सर्व हक्कांचे संरक्षण करण्याची व पुरातन हक्क, वहिवाट व संप्रदाय हे सांभाळूनच नवे कायदे करण्याची आमची इच्छा आहे." या १८५८ च्या जाहीरनाम्यातील महाराणी साहेबांच्या वचनाकडे बोट दाखवून प्रजा या नात्याने खोतांचे संरक्षण करणे सरकारास भाग आहे, असा अर्ज करण्यास खोतहितेच्छू म्हणून एक सभा १८६६ साली खोतांनी स्थापन केली, तिचे नियम रावसाहेबांना पसंत होते.

ज्या खोतांनी पट्ट्यावर सह्या केल्या नाहीत त्यांचे गाव जप्त होऊन सरकारमार्फत वहिवाट सुरू झाली. त्यांची संख्या लहान नव्हती.

मामूल वहिवाटीप्रमाणे कुळांकडून जो वसूल खोत घेत आले त्यात फिरवाफिरव केल्याबद्दल व नवा पट्टा सर्व्हे कमिशनर यांनी मागितला तो लिहून देण्याचे खोतांनी कबूल केले नाही म्हणून सरकाराने गाव जप्त केले. ती जप्ती उठविण्याकरता, गाव परत ताब्यात मिळण्याकरता, दरम्यानचे उत्पन्न खर्चासह मिळण्याकरता इ., खोतांनी सरकारावर भराभर फिर्यादी लावल्या. त्यात आंबेगावासंबंधी महादाजी रामचंद्र गोंधळेकर यांनी आणलेली, कोळवांद्रे या गावच्या खोताने आणलेली, देवसडे व सोनगाव या गावांसंबंधी रावसाहेबांच्या बंधूने आणलेल्या अशा फिर्यादी मुख्य होत्या.

बाकी इतर काही फिर्यादी सागाची झाडे तोडलेली जप्त झाली ती सोडवण्याकरता, गैरकायदा मोजणीत अधिक सारा बसविल्याबद्दल व कुळे काढून टाकण्याच्या हक्काबद्दल होत्या. पैमाषीच्या कायद्याची ३७-३८ कलमे खोतांना लागू आहेत की नाही? कुळांजवळून खोत मामूल वहिवाटीप्रमाणे

मागणी करतो, त्यात ढवळाढवळ करण्याचा अधिकार वरील कायद्याने सरकारास आहे की नाही? नवीन तऱ्हेचा पट्टा नाकबूल केल्यास खोताचा गाव जप्त करता येतो की नाही? इ. मुद्दे कज्जात लागले होते.

कज्जाची तयारी प्रथमपासून करण्यात रावसाहेबांचे अंग होते. शाहू महाराजांनंतरचे कोल्हापूरचे राजे, विजापूरचे राजे, हबशी सरकार व पेशवे यांनी दिलेल्या सनदा व त्यांच्या दप्तरांतील झडत्या आंबेगण कज्जात हजर करवलेल्या होत्या. उभय पक्षकारांतर्फे साक्षींची गर्दी झाली होती.

खोती कज्जे चालविण्यास रावसाहेब स्वत: रत्नागिरीस गेले होते. बरोबर त्यांचे साथीदार गणपतराव भास्कर होते. त्याशिवाय रत्नागिरीचे तीन वकील मदतीस होते. त्यात बळवंतराव रानडे व वासुदेव हरी आठल्ये व हर्णेचे नाना गोळे हे प्रमुख होते.

प्रत्येक सुनावणीचे वेळी रावसाहेबांना रत्नागिरीस हजर राहणे शक्य नव्हते. एके दिवशी सकाळच्या बोटीने सरकारतर्फे काम चालविणारे काही वकील आदल्या दिवशी रात्री रावसाहेबांना भेटले होते. ते सकाळच्या बोटीने रत्नागिरीस निघून गेले. ते एकाएकी का गेले असा काही संशय रावसाहेबांच्या मनात उत्पन्न झाला व त्यांना वाटले की, मी तेथे नसता काही महत्त्वाचे साक्षी तपासले जातील किंवा पुरावा सादर करण्यात येईल, म्हणून रत्नागिरीस हजर राहिलेच पाहिजे; परंतु बोट सकाळी निघून गेली. वेळेवर कोर्टात हजर राहणे शक्य नव्हते. रावसाहेबांनी लगेच स्वतः बोट आपल्या खर्चाने काढविली. बंदरे करीत जाणारी सकाळी निघालेली बोट पोचावयाच्या आधीच जाऊन रत्नागिरीस पोहचले. या अचानक कृतीचे कौतुक अद्यापि कोकणचे लोक करीत असतात. रावसाहेब मंडलिकांची गोष्ट निघाली की, ही स्पेशल बोट काढल्याची गोष्ट निघालीच म्हणून समजा. या बोटीचे नाव हॅवलॉक असे होते. आपल्या १०.१.१८६५ च्या डायरीत स्पेशल बोट काढण्याचे आणखी एक कारण रावसाहेबांनी देऊन ठेवले आहे -

"पायांनी अधू झालेल्या स्थितीत लोकांनी तिला पाहवे अशी पत्नीची इच्छा नव्हती या विशेष कारणामुळे स्वतंत्र बोट जनरल हॅवलॉक ही करून पत्नी व मित्र यांच्यासह रत्नागिरीस जाण्यास निघालो." २१ तारखेला रावसाहेब सकाळी रत्नागिरीस पोचले व दोन दिवस खोती कज्जा चालवून २३ तारखेस त्याच बोटीतून परत आले.

१९.१०.१८६९ रोजी प्रसिद्ध आंबेगणच्या कज्जाचा निकाल मि. लार्पेन्ट यांनी करून हुकूमनामा लिहिला त्याचा आशय असा होता -

आंबेगणची जप्ती उठवावी; दरसालच्या कबुलायतीपेक्षा अधिक ओझे ज्या कबुलायतीने खोतावर बसणार नाही, अशी कबुलायत १८६५ च्या पहिल्या कायद्याप्रमाणे ३० वर्षांची अथवा वर्षाची देऊन वादीने गाव वहिवाटीस घ्यावा. प्रतिवादीने दरम्यानचे उत्पन्न द्यावे. खर्चाचा बोजा ज्याचा त्याच्यावर.

तथापि, गोंधळेकर यांनी त्यांच्याविरुद्ध निकाल जेवढा अंशतः झाला तेवढ्यापुरते हायकोर्टात अपील केले. मंडलिक यांच्यातर्फे निकाल रत्नागिरीस झाला, त्याच्यावर सरकारने अपील केले. आणखी काही फिर्यादी खोताला कुळे हवी तेव्हा काढून टाकता येतात या हक्कावरून रत्नागिरीस

चालून हायकोर्टापर्यंत अपिले झाली होती. मिळून सरकार व खोत व खोत व कुळे या संबंधांची बरेच तंटे उपस्थित झाले.

"खोतांना न रुचणारे उपाय योजले गेल्यामुळे खोत व कुळे यांच्यामध्ये फार वैमनस्य उत्पन्न झाले आहे व कित्येक ठिकाणी कुळेही नाराज होऊन खोत व कुळे ही दोघेही सरकाराविरूद्ध एक झाली आहेत," असे मि. हॅवलॉक यांनी १८६८ साली नमूद करून ठेवले होते. हायकोर्टात अपिले झाल्यापासूनचे सर्व काम रावसाहेबांकडेच होते. हे काम फार पैशाचे व श्रमाचे होते. लोकांची जूट जमून व्हावी तशी मदत होत नाही म्हणून कधी कधी नाउमेद होते असे रावसाहेब म्हणत. तरी अंगीकृत कार्य त्यांनी सोडले नाही. या अपीलात तर्जुमे पुष्कळ करावयाचे होत. काही खासगी मंडळी फुकट भाषांतर करण्यास पुढे आली; पण मागाहून रावसाहेबांच्या कारकुनाजवळ पैसे मागू लागली ते पाहून जरी पैशाचा पुरवठा झाला नाही तरी त्यांची मदत घेतल्याशिवाय पैसे भरूनच सरकारी भाषांतरकाराकडून भाषांतरे करून घेण्याचा रावसाहेबांनी निश्चय केला. परमेश्वर तो निश्चय तडीस नेईल असा त्यांचा भरवसा होता. (२८.१.१८७० चे बळवंतराव रानडे यांना पत्र) काही ठिकाणी पैसे गोळा केल्याचे वृत्त रावसोहबांच्या कानावर येई; पण पैसे हातात पडत नसत. "रुपयांबद्दल बहुत वेळा लिहिले, आता लिहावयास लाज वाटते." (५.७.१८७० चे नाना गोळे यांना पत्र) काही रुपये नाना गोळे व काटदरे व निळोपंत ओक यांनी पाठविले.

"राजापूरकडील पैसे येतील असे बळवंतराव रानडे, वकील रत्नागिरी यांच्या व तुमच्या बोलण्यात होते. ते अद्यापि आले नाहीत. वेळेवर आले तर उपयोग होईल, असे अनेक वेळा लिहून पाहिले, आता लिहिण्यास लाज वाटते." अशी तक्रार रावसोहबांनी गोळे यांच्याकडे २२.७.१८७० च्या पत्री केली होती.

इकडे पैशाची तूट व भाषांतराची लूट चालली असता तोडीची बातमी उठली होती. त्यावर विश्वास ठेवून अपिलांची परिपूर्ण तयारी करण्याच्या प्रयत्नास शिथिलता आणू द्यावी व तोड न झाल्यास आयत्या वेळेस घाई घाईने अपिलांचे काम अपुरतेपणी करावे किंवा तयारी परिपूर्ण करून अपिले सुनावणीस आणून हायकोर्ट काय न्याय देईल तो मनासारखा नसला म्हणजे, अरेरे तोड होत होती तिकडे दुर्लक्ष केलेत, असे हळहळत बसणाऱ्या खोतांचा सहज अंगावर येणारा दोष पत्कारावा हे दोन पेच रावसाहेबांच्या पुढे उभे राहिले. त्यावेळेस त्यांच्या नेहमीच्या स्वभावाप्रमाणे कोणतीही गोष्ट करणे, ती विचाराने करण्याचे ठरवले.

या कज्जाच्या कामात उभय पक्षांनी सावधगिरी ठेवली पाहिजे असा उपदेश रावसाहेबांनी नाना गोळे, वकील हर्णे यांना केला होता व जे आपसात ठरेल ते अथवा हायकोर्टात ठरेल ते उभयपक्षांनी ग्रहण करावे, असा निश्चित संकल्पाचा मंत्रही सांगून ठेविला होता. (१२.२.१८७० चे पत्र)

योग्य रीतीने समजी झाल्यास थोडी झीज सोसूनही करावयाची; परंतु तसे न होईल तर जितका कायद्याने ठरवलेला इलाज असेल तेवढा केल्याशिवाय राहवयाचे नाही, असा आपला झालेला निश्चय त्यांनी गोळे यांना विचारांती कळवून ठेवला होता. (१३.६.१८७३ चे पत्र) "समजीचे मेघडंबर उठले आहे हे खास (२२.६.१८७३ चे वासुकाका आठल्ये यांना पत्र) परंतु हितवृष्टी होईल किंवा

नाही अथवा झाल्यास किती होईल याचा कायम अंदाज नव्हता.'' याच वर्षी मे महिन्यात रावसाहेब महाबळेश्वरास होते. ''महाबळेश्वर येथे समजीचा कायम विचार ठरला नाही; परंतु तसा रंग आल्यास त्यात सर्वांचे हित होईल असे घडवून आणण्याच्या प्रयत्नात काही कमी व्हावयाचे नाही. काम मोठे आहे. पुष्कळ वर्षे खोतांनी अनास्था केली आहे. तथापि मूळ ठीक आहे. यास्तव सर्व मिळून प्रयत्न केल्यास परिणाम वाईट होणार नाही असे मला वाटते.'' (काडदरे यांना २८.६.१८७३ चे पत्र) परंतु पुढे लवकरच नीट चिन्हे दिसू लागली. म्हणून रावसाहेबांनी 'वतनदार खोतांचा इतिहास' या नावाचा लघ्वाकार ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला. त्याचा सारांश -

वतनदार खोतांचा इतिहास

''हे पुस्तक लिहिण्याचा हेतू कुळे व खोत यांचा परस्परांत पडलेला लढा आणि सरकार व खोत यांच्यामध्ये चाललेले कज्जे यांची आपसात समजूत व्हावी हा आहे.''

'दक्षिण कोकणातील खोत हे कोण?' या मुख्य प्रश्नास उत्तर देताना रावसाहेब लिहितात, ''खोतांच्याजवळ असलेल्या सनदा व कौल ही पाहिली असता असे दिसते की, या खोतांनी आपले खोती गाव वसविले, झाडे झुडपे तोडून पडीत जमीन लागवडीस आणली, पाटबंधारे बांधले, रस्ते बांधले व डोंगराळ प्रदेशातील जमिनी पिकासंबंधी शक्य तितक्या उत्तम स्थितीस आणल्या.''

''खोत हे निझामशहाच्या इतके जुने आहेत. विजापूरकरांचे राज्य असल्या वेळेचे आहेत. शिवाजी महाराजांच्या आधीचे आहेत. पेशव्यांनी त्यांच्या हक्कास मान दिला आहे.'' नंतर या भांडवलवाल्यांनी पडीत जमिनी लागवडीस आणल्या इ. मते प्रतिपादन करणारे मि. पेली, मि. चॅपिलन व मि. डनलाप यांच्या १८२२ च्या आधीच्या लेखांचे उतारे देऊन रावसाहेब म्हणतात, ''खोत हे इतर मधमाशांनी कणशः जमविलेला मध तेवढा खाणारे आळशी मधमासे नाहीत, असे वरील उतारे देण्यात माझा हेतू आहे. नंतर काही पूर्वीच्या काळी वतनदार खोतांचे वतन मान्य करणारे कौल व सनदा यांचा इतिहास दिला आहे. त्यातच सुरधडे गावच्या खोतांचे वतन मूळ मालकाकडे चालू ठेवणारा रामशास्त्री यांनी आदिलशाहीच्या वेळचे कागदपत्र तपासून केलेल्या ठरावाची हकिगत दिली आहे. खोती वतन हे मिराशी हक्काप्रमाणेच वंशपरंपरा आहे. त्याची खरेदी विक्री करता येते असे सिद्ध करण्यास केळे व फुणगुस गावच्या खोतांना मिळालेल्या सनदांचे उतारे दिले आहेत. सुशेरी गावाचा तर एक मालक खोत व त्याच गावचा इनामदार दुसरा असे उदाहरण आहे. म्हणजे खोत कुळांकडून आपल्या हक्काप्रमाणे वसूल करून खोत फायदा घेऊन जो सारा सरकारात नेहमीप्रमाणे भरतो, तो सारा या गाव सरकारला न भरता इनामदाराला देतो, असे दाखवले आहे. मि. कॅन्डी यांनी आपल्या रिपोर्टात असले मालकी हक्क खोतांकडे अनेक नवी नवी राज्ये होऊन गेली तरी राहिले आहेत असे म्हटले आहे. त्याचा उतारा दिला आहे. बाणकोटचे परकार यांना इंग्रज बहादूर कंपनी सरकारने दिलेल्या सनदेचा उतारा आहे. तो खोतांचे गाव वतनी कसे आहेत ते दाखवतो. नंतर पुष्कळ गावाची खासगी जमिनीप्रमाणे वाटपपत्रे खरेदी विक्री गहाण पाहाण झालेली दिली आहेत. ही सर्व हायकोर्टापर्यंत न्याय्य ठरल्याची उदाहरणे आहेत. मि. एलिस यांचे खोतांचे तर्फे काऊन्सिलातील भाषण दिलेले आहे.

नंतर ११.४.१८२९ च्या सदर अदालतीचा निवाडा दिलेला आहे. त्यात खोताला वतनावरून काढण्याचा कलेक्टरला अधिकार नाही, असा ठराव केलेला आहे तो कारणांसह छापलेला आहे. हा कज्जा कुलाबा जिल्ह्यांतील होता. नंतर खोतीकुळांस खोत, धारेकरी बनवीत असा उल्लेख असलेला एक खलिता मि. ब्लेन कलेक्टर यांच्या हातचा दिला आहे. धारेकरी, अर्धेली, उपरी, दुप्पटकरी इत्यादीकांच्या हक्कांच्या व्याख्या दिल्या आहेत.

शेवटी १८२५ मधला एक सरकारी ठराव दिला आहे. त्यात असे म्हटले आहे की, खोती हक्काचे मूळ काहीही असो, खोतांनी जो हक्क मिळवलेला आहे तो असा आहे की त्यात आता हात घालणे न्याय्य होणार नाही व तसेच राजनीतीदृष्ट्या शहाणपणाचे होणार नाही.

असे म्हटल्याला ५० वर्षे झाल्यावर आता जुने हक्क बुडवून नवे नवे तयार कसे करता येतील अशी रावसाहेबांनी नंतर पृच्छा केली आहे.

शेवटी रावसाहेबांनी पुन्हा खालीलप्रमाणे खोतांच्या हक्कांचा सारांश दिला आहे. खोत हा गावचा मालक आहे, त्यास तो गाव गहाण टाकता येतो, विकता येतो, खोती कुळांची धारकरी कुळे बनविता येतात, आपल्या मार्फत सारा सरकारास कुळांनी द्यावा असा ठराव करून धारेकऱ्यापासून ठरलेल्या साऱ्याहून अधिक सारा घेता येत नाही व खोती कुळांपासून ठरावाप्रमाणे व जेथे ठराव नसेल तेथे झालेल्या उत्पन्नातून अर्धेल तिर्धेल घेण्याची मामूल वहिवाट आहे. एवढ्यापर्यंत हवे तेवढे उत्पन्न घेता येते, अधिक घेता येत नाही. सरकारला खोताने कबुलायत दिली म्हणजे ती सरकारला नाकबूल करता येत नाही, असे ३५ अपील वरून ठरले आहे. पेशव्यांनीसुद्धा एकाही खोताचा हक्क काढून घेतला नसता, आतांच सर्व्हे लागू करून, खोत हा नुसता मध्यस्थ आहे, वसूल जमा करणारा आहे, अशी त्याची नालस्ती करून मामूल वहिवाटीप्रमाणे त्याचा वसूल घेण्याचा हक्क, नष्ट करावयास का उद्युक्त व्हावे ते कळत नाही. नंतर त्यांनी तडजोड कशी करावी ते सुचविले आहे व त्याकरता आधार म्हणून त्यांचे मित्र नारो बाबाजी गोळे, हर्णेचे वकील, यांची फ्रॅन्सिस साहेबांजवळ मुलाखत होऊन त्यांचे जे बोलणे झाले त्याचा उपयोग केला आहे. सरतेशेवटी सांगितले आहे की शक्य तितक्या उत्तम प्रमाणात रत्नागिरीतील शेती आल्यामुळे येथे कायम धान्याची पद्धती लागू करावी. (१.२.१८७४)

"इकडे अशी चळवळ चालली असता करवलेली भाषांतरे छापून काढण्याचा हुकूम रावसाहेबांनी दिला. रावसाहेबांच्या अंगी उत्साहशक्ती, चिकाटी व आत्मविश्वास हे गुण मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे, जरी त्यांना वाटत होते की हायकोर्टात आपल्यास न्याय मिळेल, तरी न्याय न मिळाल्यास विलायतपर्यंत खोती कज्जाचे काम नेण्याचा त्यांचा संकल्प होता. "आपली एकी आहे तर विलायतेपर्यंतही जरी हेलपाटा पडला तरी तो चुकविणार नाही." (बळवंतराव रानडे यांना पत्र) याप्रमाणे हायकोर्टने निकाल देण्याच्या पूर्वीपासूनच त्यांनी पुढची तयारी सुरू ठेवली होती.

बॅरिस्टर मि. वुड (टाइम्सचे लेखक) यांना विलायतेस २१.३.१८७४ रोजी जावयाचे होते. त्यांनी तेथे गेल्यावर हे काम हाती घ्यावे अशी विनंती त्यांना रावसाहेबांनी करून ठेवली होती (१६.३.७४ चे मि. वुड यांना पत्र.) रावसाहेबांचे मित्र नवरोजी फर्दुनजी हे विलायतेच्या फायनान्स

कमिटीपुढे साक्ष द्यावयास गेले होते. त्यांना खोतांबद्दल तिकडे कामगिरी करावयास सांगितली होती. (१६.३.१८७४ चे पत्र)

त्याचप्रमाणे मि. टेलर यांना पत्र पाठवले होते. या तिघांसही आपण लिहिलेल्या वतनदार खोतांच्या इतिहासाची पुस्तके पाठवून दिली होती व आम्हास न्याय मिळण्याकरता आपल्या हातून होतील तितके कमालीचे प्रयत्न करा अशी विनंती केली होती व स्टेट सेक्रेटरी, यांचे लक्ष तिकडे कसे वेधता येईल ते सांगावे असे दुसऱ्या पत्रात विनवले होते. बाबू ख्रिस्तोदास पाल यांना २३.४.१८७४ रोजी अशीच विनंती केली होती -

"मला एक आठवडाही कलकत्त्यास येण्याची सवड नाही, म्हणून वाईट वाटते. दहा भाग वाचण्यापेक्षा एका भेटीत काम अधिक झाले असते, तथापि आपल्या साहाय्यावर माझी भिस्त आहे व तेवढ्यावरच मी पुढे चाल करून जाणार आहे."

इतक्यामध्येच मि. इ. टी. कँन्डी यांनी खोतकीवर एक सुंदर पुस्तक लिहिले. त्यात १७५४ साली रत्नागिरीपैकी काही खोती गाव इंग्रज सरकाराकडे पेशव्यांकडून आले व पुढे १८१२-१३ मध्ये कोल्हापूर व वाडी या संस्थानांकडून आले व १८१८ मध्ये सर्वच आले असे सांगून तेव्हापासून खोतकीचा एकंदर इतिहास सर्व सरकारी ऑफिसरांच्या मतासकट दिला आहे. त्यात शेवटी त्यांनी खाली दिल्याप्रमाणे मत दिले आहे. "सर्व्हे ऑफिससरांना कोणाच्या मालकी हक्काचा निर्णय करण्याचा अधिकार नाही असे तो कायदा करणाऱ्यांनी प्रथम म्हणून, मागाहून ३७-३८ कलमे घालून कोणते कूळ कायमचे आहे व कोणते उपरी आहे (हवे तेव्हा जा म्हणून सांगता येण्यासारखे आहे) ते सर्व्हे कामगाराला ठरविता येईल असे जे म्हणण्यात येते ते विसंगत आहे अथवा विसंगत असून अन्यायाचे आहे." पुढे काहीतरी तोडीचा निकाल करावा असे सुचवताना लिहिले - "वतनदार खोतांना काही महत्त्वाचे हक्क प्राप्त झाले आहेत. ते खोतांना नुकसानी भरून दिल्याशिवाय हिरावून घेता यावयाचे नाहीत; व काही कुळे खोतांना हवी तेव्हा काढून टाकता येतात हे खरे आहे." या पुस्तकाचा प्रशंसापर उल्लेख करून मि. टेलर यांना आपले पुस्तक पाठवून रावसाहेबांनी खाली दिल्याप्रमाणे २४.५.१८७४ रोजी पत्र लिहिले - "ब्रिटिश लोकांवर असलेल्या विश्वासाचे संरक्षण करण्याकरता मी दहा वेळा ग्वालेरच्या किल्ल्याचा त्याग करीन असे जे ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन यांनी प्रसिद्ध विधान केले आहे ते सध्याच्या अधिकाऱ्यांनी ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे. आमच्या सनदा आम्हाला (खोतांना) जमिनीचे मालक बनवीत असता तुम्ही नुसते दस्ताचे मक्तेकरी व अनुत्पादक मध्यस्थ आहात असे आम्हाला सांगतात किंवा असले काहीतरी कुत्सित नाव देतात." जे. जेकब यांना पुढे दिल्याप्रमाणे पत्र लिहिले - "तुम्ही ईस्ट इंडियन असोसिएशन पुढे बोलताना म्हणालात की आम्ही पुष्कळ झटले पाहिजे. ते मला कबूल आहे; परंतु आम्हांला जेवढी सहानुभूती दाखविली जाते त्याहून मोठे बक्षीस आमच्या प्रयत्नांना मिळाले पाहिजे. रत्नागिरीच्या खोतीचा प्रश्न घ्या. माझी सत्याची बाजू आहे. असे मला माहीत आहे. सर्व गोष्टी माझ्यातर्फे आहेत सर्व्हेच्या लोकांच्या विरुद्ध आहेत. तरी चूक झाली आहे, असे दाखविण्यास मला दहा वर्षे लागली. झालेले नुकसान भरून काढण्यास किती दिवस लागतील ते नकळे. पण इतक्यात कित्येकांचा नाश झाला. किती भिकेस

लागले! तुमचे नातेवाईक मि. इ. टी. कँडी स्पष्ट बोलले याबद्दल त्यांची वाखाणणी केली पाहिजे.” (२६.९.१८७४)

असे चालले आहे तो सरकात काही तडजोडीचा ठराव काढावा असा विचार चालू झाला असे नाना गोळे यांना लिहिलेल्या पत्रावरून दिसते.

“येथून जाण्यापूर्वी टक्कर साहेबांनी काऊन्सिल हॉलमध्ये मला बोलावून नेले. तेथे खोतीबद्दल पुष्कळ बोलणी झाली. शेवटी मि. फ्रॅन्सिस यांना मी एकवार भेटावे असे ठरल्यावरून मी एकवार त्यांच्याबरोबर काही चर्चा करण्याकरता त्यांना भेटलो. भेटीचा परिणाम काही जमेस धरण्यासारखा नाही, म्हणून त्यांनी मला पुन्हा बोलावले. तेव्हा मी त्यांना कळवले की ज्या गोष्टी मी आपणाजवळ बोललो, त्यातून सरकार कोणत्या कायम करते याचा काहीतरी पक्केपणा झाल्याशिवाय उगाच बोलण्यात काही अर्थ दिसत नाही. मि. राजर्स व मि. चॅपमन हे दोघे ह्यावेळेस नहरास गेलेले होते. म्हणून या प्रसंगी आणखी काही निष्पन्न झाले नाही. मि. फ्रॅन्सिस वेंगुर्ल्यास गेले आहेत. ४-५ मेला परत येतील. मि. राजर्स यांची गाठ घेऊन काय होते ते कळवतो. त्याप्रमाणे आपण येण्याचे करावे.” (३०.४.१८७४)

अशा रीतीने रावसाहेबांची सारखी चळवळ चालली असता केळशी येथील बळवंत लक्ष्मण परांजपे (दप्तरदार) हे सरकारचे चीफ सेक्रेटरी मि. चॅपूमन यांना भेटावयास गेले असता रावसाहेबांच्या खोतांच्या इतिहासाविषयी बोलणे निघून मि. चॅपमन म्हणाले, “या ग्रंथांत रावसाहेबांनी काही तडजोडीचा मार्ग सुचवला नाही.” ही हकिगत दप्तरदार यांनी रावसाहेबांना भेटीच्या प्रसंगी कथन केली. रावसाहेब म्हणाले, “मि. चॅपमन यांनी माझ्या सूचना वाचल्या नसाव्या अथवा त्यांना त्या समजल्या नसाव्यात.” पुढे मि. चॅपमन यांनी रावसाहेबांजवळ भेटीची इच्छा पत्राने प्रदर्शित केली. त्यावरून रावसाहेब त्यांना १.५.१८७४ रोजी भेटले व त्यांची बोलणी अगदी मित्रत्वाच्या नात्याने झाली व पुढील वर्तन तसेच होते हे खालील पत्रावरून दिसते.

नामदार एफ.एस. चॅपमन यांना,

“शेवटची इंग्रजी सनद १८३३ मधली आहे. सर्व जमिनी, शेत, वृक्ष, तरू, नदीनाले, तृण काष्ठ पाषाण व तदंगभूत हक्कांसह तुमची वडिलार्जित आहे असे त्या सनदेत खोताला लिहून दिले आहे. तथापि सरकार या लोकांना दस्ताचे मक्तेदार म्हणत आहे इ. इत्यादी सरकाराने सर्वांना न्याय यावा अशी माझी इच्छा आहे. कुळांना न्याय द्यावा, मालकांना न्याय द्यावा व आपले नावही न्यायानेच राखावे. आधीच निश्चित करून ठेवलेल्या अनुमानांच्या समर्थनार्थ शब्दच्छल चालवला आहे ते पाहून मन उद्विग्न होऊन असे वाटते की, आता पुढे योजावयाची भाषा ती अगदी असंदिग्ध असावी. खोतांच्या हक्कांना तडजोडीच्या बोलण्याची बाधा न यावी. हे पत्र नेहमीच्या सवयीप्रमाणे घाईने लिहिले आहे.”

मुख्य वादाच्या गोष्टींचे कागद रावसाहेबांनी तयार ठेवले होते व त्याप्रमाणे सरकाराजवळचेही कागद वाचण्यास मागितले होते.

पुढे सर फिलिप वुडहाऊस, मुंबईचे गव्हर्नर-मि. चॅपमन, मि. राजर्स, मि. लीवार्व व रावसाहेब यांनी आपसात मित्रभावाने चर्चा केली. शेवटी सरकारने १८७४ साली एक लहानसे कमिशन नेमून सर्व कागदपत्रे तपासून १८७६ साली एक ठराव काढला व वादग्रस्त मुद्यांचा निकाल लावला. खोतांना सरकाराने सवलती दिल्या. खोतांनी कुळांना सवलती दिल्या. २० वर्षांवर ज्याकडे जमिनी कसण्यास होत्या त्या कुळांना कायमच्या म्हणजे वंशपरंपरा जमीन वाहण्याचा; परंतु दुसऱ्यास न देता येण्याजोगा असा मामूल वहिवाटीप्रमाणे जमिनी कसण्याचा हक्क दिला. तो ठराव कबूल करताना मि. कँडी यांना पुढील पत्र रावसाहेबांनी लिहिले.

मत्प्रिय कँडी यांना,

"शेवटी सरकारी ठराव तडजोड म्हणून कबूल करतो आणि तो नीट रीतीने अमलात येईल अशी आशा करतो. जे हल्ली प्रचारात नाही, जे आपल्या जागी धीटपणे उभे राहते त्या सत्याचा सर्वांमुखी सन्मान होवो! परंतु इतके दिवस दरिद्री रत्नागिरीचे नुकसान झाले त्याची वाट काय? चालू कज्जाची तोड झाल्याशिवाय सरकारी ठराव कोणत्याही बाबतीत अमलात आला असे म्हणता येत नाही."

म्हणून पुढे कज्जे तडजोडीने घेण्याचे ठरले. तोडीच्या कामांत खोतांतर्फे रावसाहेब होते व सरकारतर्फे मि. क्राफर्ड साहेब[३] होते. दोघे मित्रच होते. या सुमारास क्राफर्ड साहेब एका मित्राजवळ रावसाहेबांनी या कामात दाखविलेली चिकाटी पाहून त्यांना उद्देशून असे थट्टेने म्हणाले, "खोती कज्जांचा निकाल रावसाहेबांना गोळी घालून ठार केले तर नीट होईल." ही थट्टा रावसाहेबांच्या कानावर आली. ते रावसाहेबांनी लक्षात ठेवून याच तोडीच्या कामात महाबळेश्वरी रावसाहेब व मि. क्राफर्ड असे दोघेच बसलेले असता रावसाहेब, मि. क्राफर्ड यांना म्हणाले, "अहो खरेच! तुमच्या मनातून मला गोळी घालून ठार करायचे होते. बघा, तुमची छाती झाली तर! मी एकटाच आहे. संधी चांगली आली आहे!" क्राफर्ड साहेबांचा चेहरा पाहण्यासारखा झाला. "एवढी बारीकशी थट्टासुद्धा तुमच्या कानावर आली ना?" असे मि. क्राफर्ड म्हणाले व दोघेही पोट धरून हसले.

रावसाहेबांच्या चोख वर्तनाचे एक उदाहरण दिल्याशिवाय हे लांबलेले प्रकरण पुरे करता यायचे नाही. तडजोड करताना रावसाहेब व मि. क्राफर्ड या दोघांनी फार श्रम केले. प्रथम तोडीच्या शर्थी ठरवल्या त्या सर्व पक्षकारांना कळवल्या व त्यांची समजूत घालून दिली व त्यांना मान्य झाल्यावर फिर्यादी काढून घेण्याकरता मुख्त्यारपत्रे आणली. खोती कज्जे पुष्कळ होते. त्यातील प्रत्येक कज्जांत कुळांच्या हक्कांसंबंधाने तोड कशी करावी त्याची घासाघीस रावसाहेब करत होते; परंतु तशी घासाघीस त्यांच्या घरचे कज्जात कोणची कुळे नवी, कोणची जुनी हे ठरवताना त्यांनी केली नाही यावरून त्यांचे चोख वर्तन दिसून येते. घरगुती कज्जासंबंधी त्यांनी पुढील पत्र मि. क्राफर्ड यांना लिहिले होते.

"या कज्जांतील एक खेडे (देवसडे) माझ्या पुतण्याचे आहे व दुसरे सोनगाव हे माझे, माझ्या पुतण्याचे व घाग याचे अंशांशाने आहे. सर्व गोष्टींचा विचार करून उभय पक्षकारांना जे न्याय्य होईल म्हणून कराल ते मला मान्य आहे. हा काहीअंशी माझा स्वत:चा कज्जा आहे, म्हणून मला जास्त काही लिहिता येत नाही."

आपसात ठरलेल्या या समजुतीप्रमाणे पुढे खोती ॲक्ट करण्यात आला. त्या वेळेस मि. ऍशबर्नर यांच्या प्रास्ताविक भाषणावर रावसाहेबांनी दैनिक पत्रात टीका केली होती व कायद्याच्या मसुद्यावर आपले मत दिले होते.

यानंतर १८६८ साली जी अपिले हायकोर्टात आली होती त्यातील एका अपिलाचा निकाल १८८८ पर्यंत व्हावयाचा राहिला होता. यापासून रावसाहेबांना फार त्रास झाला. त्यांची प्रकृती अगोदरच फार बिघडली होती; परंतु अंगीकृत कार्य हे सोडावयाचे नाही असा त्यांचा निश्चय असल्यामुळे त्यांनी ते काम शेवटास नेले.

या कामासही जमलेल्या पैशाच्या भरीला पैसे बरेच लागले. ते रावसाहेबांनी स्वत:च्या पदरचे लावले. खोत पडले साधारणतः गरीब. ते काय देणार! तथापि त्यांनी फूल नाही फुलाची पाकळी दिली, म्हणून जनार्दनपंत वकील, देवरुख, यांना लिहिले की,

अकृत्वा परसंतापं । अगत्वा खलमंदिरं ॥
अक्लेशयित्वाचात्मानं । यत्स्वल्पमपि तद् बहु ॥

शेष राहिलेल्या कामांत रावसाहेबांना प्रथमच वकीलपत्र खोतांतर्फे होते; परंतु त्याचा निकाल होण्यापूर्वी ते सरकारी वकील झाले, म्हणून आपले काम त्यांनी दाजीसाहेब खरे याकडे सोपविले. ते काम त्यांनी रावसाहेबांच्या देखरेखीखाली केले. कोर्टात खोतांतर्फे प्रसिद्ध बॅरिस्टर मि. मॅक्फर्सन यांनी काम चालविले. निकाल झाल्यावर बापूसाहेब आठल्ये यांनी रावसाहेबांना लिहिले की, ज्याकरता तुम्ही जन्मभर कष्ट केलेत त्या खोती कज्जांचा शेवट झालेला पाहण्यास तुम्ही जगलात. (१६.३.८८)

निकाल अगदी मनासारखा झाला नाही. पुढे विलायतपर्यंत जाण्याचा बेत प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे सोडून द्यावा लागला.

❍

संदर्भ टिपा -

१. हे वाक्य दयाळू महाराणासाहेबांच्या प्रसिद्ध जाहीरनाम्यातील आहे. एका खोती कज्जांत वादीने त्याकडे बोट दाखवल्याचा उल्लेख जिल्हा जज्जाने ठरावाची कारणे लिहताना केला आहे.

२. एका महालकऱ्याने काही धमकीवजा या पट्ट्यासंबंधी नोटिसा काढल्या. त्यावर ने. ओ. मध्ये टीका आली. त्यावरून सरकाराने लागलीच चौकशी करून कलेक्टर मार्फत वरील महालकऱ्याच्या उत्साहातिरेकास दोष दिला व अशा नोटिशी काढण्यास कलेक्टरचा हुकूम नव्हता असे कळवले.

३. मि. क्राफर्ड व रावसाहेब यांची ओळख जुनीच होती व म्युनिसिपालिटीत मागे यांचे भांडण झाले होते (प्रकरण ४१ पाहा) तरी पुढे ते स्नेहीच होते. रावसाहेबांच्या पश्चात ते पेन्शन घेत असताना एकदा मुंबईस आले होते तेव्हा रावसाहेबांच्या चिरंजीवांना बंगल्यावर भेट देऊन गेले.

❍❍❍

प्रकरण ४३

कायदा विरुद्ध व्यक्तिविषयक तारतम्य

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयाद न ब्रूयात्सत्यमप्रियम ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ १ ॥

म्हैसूर प्रकरणावर रावसाहेबांचे लघ्वाकार पुस्तक यशस्वी झाले. नंतर १८७३ मध्ये त्यांनी दुसरे लघ्वाकार पुस्तक लिहिले. त्याला कारण असे झाले की, मुलकी अंमलदारांनी जमिनीवर बसवलेल्या साऱ्याची रक्कम व सारा आकारण्याची पद्धती चुकीची आहे, या सबबीवर सरकारावर काही जमिनीच्या मालकांनी फिर्यादी केल्या. त्या हायकोर्टापर्यंत जाऊन त्यांचा निकाल वादीतर्फे झाला. तेणेकरून या अंमलदारांच्या सुरळीत कामात घोटाळा पडू लागेल. तो पडू नये म्हणून अशा फिर्यादी चालवण्याचे दिवाणी कोर्टाचे अधिकार आकुंचित करणाऱ्या अथवा काढून घेणाऱ्या एका कायद्याचा मसुदा[१] मि. एलिस यांनी कलकत्त्याच्या काऊन्सिलात आणला. तो कायदा अनिष्ट आहे असे दाखविण्यास हे पुस्तक रावसाहेबांनी लिहिले. त्याचा सारांश -

"लार्ड कार्नवालिस यांनी दोन गोष्टी चांगल्या केल्या - १. मुलकी खाते व न्याय खाते ही निरनिराळी केली. एका हातात असलेल्या राजसत्तेचा मोड केला व राजसत्तेचा दुरुपयोग नामशेष केला. २. स्वतंत्र न्यायाच्या कोर्टांची स्थापना केली व अधिकारी या नात्याने केलेल्या कृत्याबद्दल सरकारी अधिकाऱ्यांवर केलेल्या फिर्यादी चालविण्याचा अधिकार कोर्टास दिला."

"या राजनीतीत जी अंगभूत तत्त्वे आहेत त्यावर हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राज्याची भरभक्कम इमारत उभारलेली आहे; परंतु नामदार एलिस यांनी हल्ली जो कायद्याचा मसुदा, १८७३ च्या ऑगस्ट महिन्यात गव्हर्नर जनरल यांच्या सभेत आणलेला आहे, तो हा पायाच ढासळून पाडित आहे. या कायद्याने दिवाणी कोर्टाचा अधिकार नियमित अथवा नष्ट करण्यात येत आहे. गव्हर्नर जनरल यांच्या इभ्रतदार सभेत असल्या स्वरूपाच्या कायद्याचा प्रवेश होता कामा नये. या कायद्याने एका मुलकी अधिकाऱ्याच्या ठरावावर दुसऱ्या मुलकी अधिकाऱ्याकडे अपील चालावयाचे आहे. पक्षकार व न्यायाधीश दोघेही मुलकी अधिकारी असावयाचे आहेत. कायदे बाजूला गुंडाळून ठेवण्याचे, जुन्या

काळी केलेले ठराव मोडण्याचे व देशातील पुरातन मामूल वहिवाटींचा व बंधनकारक चालीरीतींचा उपाहास करण्याचे सामर्थ्य या मुलकी अधिकाऱ्यांना यायचे असून त्याच्यावर काही उपाय राहवयाचा नाही. तेणेकरून महात्मा माउन्ट स्ट्युअर्ट एल्फिन्स्टन यांनी केलेल्या कायद्याच्या मर्मभूत तत्त्वांवर हल्ला यावयाचा आहे. म्हणजे आमचे मुलकी अधिकारी व्यक्तिशः इतके मोगल बादशहा बनावयाचे आहेत व या बादशहांवरसुद्धा जे काही जुन्या काळी त्यांच्या मनात भीती उत्पन्न करणारे दाब असत तेही आता नाहीत. हे आमच्या राजसंस्थेवर मोठे संकट आलेले आहे. जमिनीच्या मालकांच्या हक्कास बाध येणार आहे; म्हणून ब्रिटिश प्रजाजनांपैकी एक या नात्याने मी हे पुस्तक लिहून माझे कर्तव्य करीत आहे. ते करताना मी असे नम्रपणे दाखवून देतो की, पुढे आणलेला कायदा करून घेण्यास सबळ कारणे दिलेली नाहीत. दिलेली आहेत ती वास्तविक नाहीत. या प्रांतात कायम धाऱ्याची पद्धती नसल्यामुळे काहीतरी जमाबंदीचे ठराव करण्याविषयी एका प्रकारचे नियम करण्याची वेळ आली आहे. एका व्यक्तीच्या च्छंदानुवर्तनावर चालणारी व्यवस्था व नियमबद्ध राज्यव्यवस्था या एकमेकींच्या विरुद्ध आहेत. पहिलीचा अंमल दुसरीवर चालू देणे म्हणजे पाशवी शक्तीचा अंमल मानवी शक्तीवर होऊ देण्यासारखे आहे. नियमबद्ध राज्यव्यवस्था ब्रिटिश मुत्सद्यांना मान्य झाली आहे व त्याप्रमाणे त्यांनी कायदे केले आहेत. हिंदी लोकांना हीच व्यवस्था मान्य आहे असे सर हेन्री मेन[२] यांचे म्हणणे आहे.''

''हक्काचा प्रश्न निघाला असता राजा व रंक हे कायद्याच्या दृष्टीने सारखेच आहेत असा अभिमान आमचे मुत्सद्दी सकारण वाहतात; कारण आमचे कायदे याच तत्त्वावर रचलेले आहेत.''

पुढे १७९९ पासून जी रेग्युलेशने झाली त्यात कलेक्टरवर न्यायाच्या कोर्टाचा ताबा ठेवलेला आहे व तो कसा ते दाखवून दिल्यावर जाता जाता १८६८ च्या चौथ्या कायद्याचा (सिटी सर्व्हेच्या ॲक्टचा) उल्लेख करून रावसाहेब म्हणतात, ''हा कायदा मि. एलिस यांनी १८६८ साली पुढे आणला. १८६९ मध्ये त्यांना गव्हर्नर जनरल यांनी संमती दिली. त्यातदेखील दिवाणी कोर्टास मुलकी प्रश्नांचा निकाल करण्याचे जे अधिकार देण्याची तजवीज प्रजेच्या हक्कांच्या संरक्षणार्थ ज्या मि. एलिसनी केली तेच मि. एलिस आता तेच दिवाणी कोर्टाचे अधिकार ज्याअर्थी काढून घेत आहेत, त्याअर्थी त्यांच्या स्वभावात थोडक्या अवधीत मोठा फरक झाला असला पाहिजे. सध्याच्या कायद्याचा मसुदा पुढे आणण्याचे कारण नामदार एलिस म्हणतात त्याप्रमाणे असे घडून आले.''

''सर्व्हे व सेटलमेंट खात्यातील अधिकाऱ्यांनी बसवलेल्या व सरकारने कायम केलेल्या जमिनीवरील साऱ्याची आकारणी गैर कायदा आहे, म्हणून त्या अधिकाऱ्यांवर नुकत्याच फिर्यादी झाल्या. साऱ्याची रक्कम व ती ठरवण्याची पद्धती याविषयी शंका घेण्यापर्यंत या फिर्यादींची मजल गेली. एका जमिनीच्या मालकाने आम्ही ठरवलेल्या अवघ्या चार रुपये आकारणीला हरकत घेऊन कोर्टात सरकारावर फिर्याद आणली. हायकोर्टात अपील जाऊन हायकोर्टाने वादीतर्फे निकाल दिला; कारण उत्पन्नाच्या षष्ठांशाहून अधिक सारा सरकारास घेता येत नाही. कलेक्टर यांना अधिक सारा बसवण्याची मामूल वहिवाट शाबीत करता आली नाही.''

"नुकत्याच फिर्यादी झाल्या या म्हणण्याला आधार मुळीच नाही. ब्रिटिश राज्याच्या पहिल्या दिवसापासून फिर्यादी होत आल्या आहेत. १८२६ साली जोशी यांची फिर्याद रत्नागिरीच्या कलेक्टर यांच्यावर झाली व सुरतेस शेवटला निकाल झाला. नंतर १८६५ पासून १८७२ पर्यंत सर्व्हेच्या अधिकाऱ्यांवर व इतर अधिकाऱ्यांवर ३८४ फिर्यादी नुसत्या ठाणे जिल्ह्यात झाल्या. कर्नल फ्रॅन्सिस यांनी मागे एका जबानीत सांगितले आहे की, एकंदर उत्पन्नाच्या पंचमांशाच्या अथवा षष्ठांशाच्या प्रमाणात मी सारा बसविला आहे; परंतु मि. एलिस म्हणतात, 'सारा बसविण्याचे नियम निश्चित नाहीत.' असे असेल तर चुकी होत आहे व हा कायदा झाल्यास चुकी दुरुस्त होण्याचा संभव उरत नाही. अशा चुकास दीर्घायू करण्याचा या कायद्याचा हेतू असेल असे मला वाटत नाही."

"नुसत्या साऱ्याच्या आकारणीवरून फिर्यादी होत नाहीत, अशी मी जी तीन जिल्ह्यांतील माहिती मिळवली आहे, त्यावरून दिसत आहे. तर लोकांची तोंडे बंद करण्यापेक्षा सर्व्हेचे काम नीट चालवण्याकरता सर बार्टल फ्रियर १८७१ च्या फायनान्स कमिटीपुढे म्हणाले त्याप्रमाणे पूर्वग्रह सोडून देऊन पूर्वापार चालत आलेल्या आचारांना व रूढीस धरून नियम करावे."

"हायकोर्टाच्या हातून जेव्हा केलेल्या नियमांचे उल्लंघन होईल तेव्हा हायकोर्टाच्या अधिकारांचे नियमन करण्याची वेळ येईल. हल्ली जो कायदा पुढे आणला आहे त्याच्या योगाने हायकोर्टावर जो आक्षेप घेतलेला आहे त्यापासून आपला बचाव करण्यास हायकोर्ट समर्थ आहे. मला फक्त प्रजाजनांपैकी एक या नात्याने पाहवयाचे आहे. ते एवढेच की विनाकारण आमचे हक्क नाहीसे होऊ नयेत. कायदा मोडल्याशिवाय सर्व्हेच्या लोकांना काम करता येत नसेल तर हल्ली आहेत त्याहून चांगले लोक त्या कामावर आणा; पण आमची तोंडे बंद करण्याचा प्रयत्न करू नका."

"हायकोर्ट मुलकी अंमलदारांचे ठराव बदलते म्हणून हायकोर्टाचा अधिकार काढून घ्यावयाचा हा उपाय पाहिला म्हणजे एका हकिमाची आठवण होते. उघड्या हवेतील प्राणवायू कदाचित फुफ्फुसांची क्रिया जोराने चालवील म्हणून त्याचे औषध घेणाऱ्या अभागी क्षयी रोग्याला अंधार कोठडीत कोंडून ठेवण्यास त्या हकिमाने सांगितले. अर्थात आता सभोवतालच्या दुष्ट हवेचे व त्याच्या फुप्फुसांच्या मंदक्रियेचे चांगले पटू लागले. क्षीणतेची वृद्धी होऊन शारीरिक सृष्टीतील चमत्कार जो मृत्यू तो त्या रोग्यास प्राप्त झाला!"

"क्षणभर विचार केला असता असे दिसून येईल की, न्यायाच्या कोर्टातील शुद्ध वातावरणातील न्यायरूपी प्राणवायू जर लोकांच्या क्षीण फुप्फुसांना, दुखावलेल्या हक्कांना, मुलकी अंमलदारांनी मिळू दिला नाही तर लोकांचे राजकीय जीवित्व, राजकीय चमत्कार जो मृत्यू तो त्यांना येऊन नष्ट होईल. युरोपच्या व एशिया खंडाच्या अर्वाचीन अथवा प्राचीन इतिहासात असली प्रेमबंधन वाढविण्याची युक्ती मिळायची नाही."

"मि. एलिस यांनी दुसरे कारण हा कायदा करण्याचे असे सांगितले की, मुंबई इलाख्यातील दिवाणी कोर्टास इतर इलाख्यांतील दिवाणी कोर्टांपेक्षा हक्क अधिक आहेत, ते काढून सर्व देशभर सारखे हक्क करून ठेवायचे आहेत. हे कसे ते मि. एलिस यांनी दाखवून दिलेले नाही. समजा, या इलाख्यांतील हक्क अधिक आहेत; परंतु जे हक्क या इलाख्यांतील लोकांनी ७५ वर्षे भोगलेले

आहेत, ज्यांची महती त्यांना कळत आहे, ज्यात ब्रिटिशांची न्यायप्रियता (जी न्यायप्रियता लोकांस आवडली म्हणून या इलाख्यांतील लोक १८५७ च्या दिव्यांत चांगल्या रीतीने पार पडले ती) दिसून येत आहे, त्या लोकांच्या हक्कांवर, त्या ब्रिटिशांच्या न्यायप्रियतेवरील विश्वासावर आता गदा आणलीच पाहिजे काय? नवे कायदे करताना तीन गोष्टी ध्यानात ठेवल्या पाहिजेत. जुना कायदा, त्यापासून तोटे व त्यावरील उपाय. जुन्या कायद्यापासून कोणते तोटे मि. एलिसनी दाखविले आहेत? कोणतेही नाहीत. ब्रिटिश न्यायाच्या कोर्टातील निवाड्यांवर लोक संतुष्ट आहेत. त्यांचा फायदा लोकांना मिळाला पाहिजे.''

नंतर हल्ली मुंबई इलाख्यात जे हक्क आहेत तेच किंवा तसले हक्क सर्व इलाख्यांतील दिवाणी कोर्टास आहेत, असे रावसाहेबांनी दाखविले. त्याला आधार ल्युविसकृत राजनीतिविषयक युक्तिवाद, ना. वे. प्राविन्सिसचे रेकॉर्ड, थोमास मन्रोकृत कंपनी सरकारची आर्थिक स्थिती, १८०३ सालचा ओरिसा प्रांताचा इतिहास, बंगाल व पंजाब या प्रांतातील ॲक्ट, हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या कमिटीपुढे १८५३ साली झालेल्या साक्षी व मद्रासची रेग्युलेशने इत्यादी पुस्तकांतून काढून दाखविले व रावसाहेबांनी पुढे असे लिहिले की, देशभर एकच साऱ्याची पद्धती नसल्यामुळे एकच कायदे सर्वत्र असू शकणार नाहीत. उदाहरणार्थ, बंगालमध्ये कायम धाऱ्याची पद्धती असल्यामुळे असल्या फिर्यादी आणण्याचे कारणच उरले नाही. म्हणून तेथील लोकांना अशा फिर्यादी आणण्याचा हक्क नको.

इकडील इंग्रजी पत्रकारांनी व बंगालमधील 'हिंदू पेट्रियट' पत्राने या बिलाविरुद्ध चळवळ केल्याबद्दल त्यांचे आभार मानून व नेहमी हिंदी लोकांच्या आकांक्षांच्या विरुद्ध जाणाऱ्या; पण या वेळेस त्यांचा पक्ष उचलून धरणाऱ्या 'फ्रेंड ऑफ इंडियापत्राचा' या कायद्याने जमिनीवरील लोकांची मालकी नष्ट होईल असे अनुमान काढणारा उतारा देऊन हे पुस्तक संपविले आहे.[३]

हे पुस्तक लिहून या पुस्तकाचा सर्वत्र प्रसार करून रावसाहेब स्वस्थ बसले नाहीत. या कायद्याच्या विरुद्ध लोकमत जागृत करण्याकरता येथे व विलायतेत बराच प्रयत्न त्यांनी एकसारखा सुरू ठेवला. बंगालचे विद्वान लेखक बाबू ख्रिस्तोदास पॉल यांची रावसाहेबांशी फार मैत्री यावेळेस झालेली नव्हती असे दिसते; परंतु पॉल बाबू हिंदी लोकांच्या हक्कांच्या संरक्षणार्थ सदैव डोळ्यात तेल घालून जागत असत. म्हणून त्यांना रावसाहेबांनी एक पत्र लिहिले. त्याबरोबर आपल्या म्हैसूर प्रकरणाच्या दुसऱ्या आवृत्तीची एक प्रत पाठवून दिली. पहिल्या आवृत्तीवर मागे पेट्रिअट पत्रात अनुकूल अभिप्राय दिला होता त्याची आठवण दिली व वरील कायद्याविरुद्ध काही कामगिरी करावयास सांगितली. ती अशी- मुंबई सिव्हिल सर्व्हिसपैकी हिंदुस्थान सरकारचे मुख्य सभासद ना. एलिस हे एक सूचना आणणार आहेत. तिच्या संबंध नामदार गव्हर्नर जनरल साहेबांना पाठवावयाच्या अर्जाच्या दोन छापील नकला यासोबत पाठविल्या आहेत. हा कायदा ज्यांना नडेल त्या लोकांकडून हजारो अर्ज जातील अशी माझी खात्री आहे. १८०७ मध्ये छापलेला कोलब्रुककृत बंगाल रेग्युलेशनाचा संग्रह पाहता व क्लार्ककृत १८५४ मधील तसलाच संग्रह पाहता मला असे आढळले आहे की, जेव्हा जेव्हा मुलकी अंमलदारांकडून कायदा मोडण्यात येतो, तेव्हा तेव्हा त्यांच्यावर ना. एलिस यांच्या

बिलात नमूद केलेल्या सर्व बाबींत फिर्याद चालते. या माझ्या म्हणण्यास कोणी आक्षेप घेईल म्हणून या विषयावर आपला सल्ला उत्तम प्रकारचा पाहिजे आहे. पुरवणी अर्जात लिहिण्याकरता मला वेळीच पुढील माहिती पाहिजे आहे. ती मेहरबानीने आपण मिळवावी. १. कलेक्टर व त्यांच्या हाताखालचे मुलकी अधिकारी यांच्यावर कोणत्या फिर्यादी आणता येतात व त्यांना कोणत्या रूलचा किंवा रेग्युलेशनचा आधार आहे? २. कायम धाऱ्याची पद्धत जेथे लागू नाही तेथे सारा निश्चित करण्याचे काही नियम आहेत काय? जर असतील तर ते कोणते ?.... मुख्यतः आम्हाला एवढे पाहिजे आहे की आमचे हे काम खुद्द राजसभेत, पार्लमेंट सभेत व बाहेर कोणी उत्साहाने हातात घेतले पाहिजे. म्हणून नामदार रामनाथ टागोर (माजी ब्रिटिश इंडियन असोसिएशनचे अध्यक्ष) यांची सहकार्याकरता आपण मेहरबानीने या कामी मिळवावी अशी प्रार्थना आहे. या कामात आपणास वकिलाचे मत घ्यावयास पडले तर घ्यावे व त्याच्या खर्चा करता १०० रुपयांची नोट यासोबत पाठवली आहे त्यातून द्यावे. जास्त पडल्यास माझ्याजवळ मागावे व शिल्लक राहिल्यास आपल्या भागात हल्ली चालू असलेल्या दुष्काळाने ग्रस्त झालेल्या लोकांकरता खर्च करावे. माझी स्वत:ची खुद्द ओळख नसता विषय गांभीर्यामुळे आपणास त्रास द्यावयास मन वळत आहे व असे करताना नकळत जो आपला वेळ घेत आहे व यात लक्ष घालावयाला लावून फार त्रास देत आहे त्याबद्दल क्षमा असावी.''

मि. पॉल यांनी साहाय्य करण्याचे कबूल केले व या बिलाच्या मसुद्यात काही फरक होईल अशी आशा रावसाहेबांना वाटू लागली, असे मि. पॉल यांना लिहिलेल्या पुढील पत्रांवरून दिसते.

''वरील सार्वजनिक प्रश्नाचा निकाल लावण्याकरता आपण साहाय्य करणार आहात त्याबद्दल मी आभारी आहे.''

* * *

हे बिल पुढे आणणारे गृहस्थ आपली नौका या बिलांतील हरकत घेण्यासारख्या बाबींच्या भाराने बुडताना जेव्हा पाहतील तेव्हा वरील बिलाच्या मसुद्यातून त्या बाबी आपण होऊन त्यांनी फेकून द्याव्या म्हणजे बुडती नौका जरा हलकी होईल.'' (९.१.१८७४ चे पत्र)

''या बिलासंबंधी आम्ही लॉर्ड नॉर्थब्रुक यांच्याकडे एक विनंतीपत्र पाठवणार आहोत. हे बिल पास झाल्यावर लॉर्ड सॅलिसबरींकडे ही एक पाठवू. यांना इंग्लंडमधून आळा बसेल अशी आशा वाटत आहे.'' (२६.६.७४)

११.१.७४ रोजी या बिलाच्या विरुद्ध केलेल्या अर्जाच्या व त्यावर लिहिलेल्या पुस्तकाच्या मि. नवरोजी यांच्याकडे रावसाहेबांनी दीडशे प्रती विलायतेस पाठवून दिल्या व त्यांना अशी विनंती केली की, 'मेहरबानी करून या नीट वाटा व त्यावर लेख लिहा. सर लॉरेन्स पील व इतर प्रीव्ही काऊन्सिलच्या जज्जांची ओळख काढू शकाल तर ठीक; कारण या कोर्टाच्या अंमलासंबंधीच्या सार्वजनिक प्रश्नाकडे लक्ष देऊन हित-अनहित पाहतील तर तेच पाहतील. पाटणाचे मि. टेलर यांना भेटा. त्यांना काही प्रती पाठवल्या आहेत. आपण ५०० रु. टपाल खर्चास लावावे. याशिवाय या बाबतींत खर्च लागेल तर माझ्या नावे लिहावा. तो मी बेबात आनंदाने व साभार करीन. मि. टेलर

यांना पडेल तो खर्च द्यावा. एकही उपाय केल्याशिवाय शिलकीत पडू देऊ नका.' दुसऱ्या एका पत्रात एक एक प्रत सर जॉन कीज, प्रो. फॉसेट, सर जी. क्लार्क, सर ई. पेरी व सर बार्टल फ्रियर यांना देण्यास विनंती केली होती. लंडन येथील मि. टेलर यांच्याकडेही वर प्रमाणे २५-२५ प्रती अर्जांच्या व पुस्तकांच्या पाठवून त्यांना १२.१.७४ च्या पत्रांत पुढे दिल्याप्रमाणे रावसाहेबांनी विनंती केली. "आपण आपले वजन खर्च करून योग्य अधिकाऱ्यांपुढे जर आमचे म्हणणे मांडाल व शक्य तेवढे श्रम करून आमचे कार्य उचलून धराल तर मोठे उपकार होतील. आमचे कार्य म्हणजे कायदा व न्याय यांनी मुलकी अंमलदारांच्या लहरी वर्तनावर आणलेली फिर्याद होय. ही भाषा आपणाला कडक वाटेल पण आपण ते बिल वाचून पाहिलेत तर आपणांस आढळेल की पार्लमेंट सभेत, वेस्टमिनिस्टर हॉलमध्ये, जी भाषा अशा प्रसंग वापरली गेली असती त्याहून कडकपणांत ही भाषा निम्मे येणार नाही."

याचप्रमाणे त्यांनी मि. हॅवलॉक साहेब यांना विनंती केली होती ती-

"हा नवा कायदा रद्द करण्याकरता आपण होईल तेवढी शिकस्त करावी. एल्फिन्स्टनकृत कोड चांगले चालले आहे व बहुतकाले करून त्याचा चांगलेपणा सिद्ध झाला आहे. त्यात आता फिरवाफिरव का? जर येथे कायमधाऱ्याची पद्धत असती, तर एकदाचे हे मुलकी आधिकाऱ्याचे व राणी सरकारच्या प्रजेचे तंटे कायमचे मोडले असते." (११.६.१८७४ चे मि. टेलर यांना पत्र)

"एलिस साहेबांचे बिलास इंडिया काऊन्सिलमध्ये हरकत आली असे वृत्त समजते ते खरे होवो. सर जॉर्ज क्लार्क व सर बार्टल फियर यांच्यासारखे मुत्सद्दी ते बिल टाकावयास लावतील. आमची दाद लागण्याची आशा तेथेच आहे." (२४.७.१८७४ चे मि. टेलर यांना पत्र)

ऑनरेबल सर. ए. हॉबहाउस, क्यु. सी. व ऑनरेबल डॉलयेल या दोघांकडे निरनिराळी पत्रे पाठवून सोबत आपल्या पुस्तकाच्या प्रती पाठवून आपले म्हणणे रावसाहेबांनी कळवले होते. ऑनरेबल सर जी. कॅम्बेल यांना ५.१.७४ चे पत्र लिहिले की सार्वजनिक प्रश्नाची चर्चा करण्यात जे आपण लक्ष देता व तिऱ्हाईतपणे नेहमी मत देता त्यावरून मला जरा धीटपणा येऊन मी आपणांकडे एक पुस्तक पाठवत आहे. पुढे पत्रांत आपले म्हणणे सविस्तर कळवून नंतर ओळखीशिवाय आकस्मिक रीतीने तसदी देण्याबद्दल माफी मागून पत्र पुरे केले आहे. आपले मित्र जेकब साहेब यांनाही रावसाहेबांनी पुस्तकाची प्रत पत्रासोबत अशीच पाठवली होती.

नंतर मुंबईच्या एका इंग्रज मित्रास खाली दिल्याप्रमाणे रावसाहेबांनी पत्र लिहिले, "पुढच्या मंगळवारीच आमचे कलेक्टर, नबाब बनणार आहेत xxx मि. हॉबहाउस व मि. होप हे एकमेकांची स्तुती करतील व दोघांचीही स्तुती लॉर्ड नॉर्थब्रुक करतील. एल्फिन्स्टन साहेबांनी बांधलेल्या हिंदी साम्राज्याच्या इमारतीचा भरभक्कम पाया लेखणीच्या झटकाऱ्यासरसा ढासळून पडणार आहे. मला मि. बर्क यांचे बुद्धिसामर्थ्य असते किंवा सर अस्किरन पेरी यांची हिंमत असती तर मात्र फार दूरच्या या पूर्व दिगभागात म्या उत्पन्न केलेला ध्वनी खुद्द ग्रेट ब्रिटनमध्ये दवडून लोकांच्या कर्णपथावर आदळवला असता व त्या सरशी तेथे मोठी चळवळ उडाली असती; पण आता होपनिर्मित निर्बीड निराशारण्यांत पश्चिम हिंदुस्थान दीर्घ रोदन करत राहील." (२५.३.७६) हे पत्र एवढे परिश्रम केल्यावर

यश येण्याची आशा बहुतेक नाहीशी झाल्यावर लिहिलेले असावे; पण त्या निराशेतच पुढे काम केल्यास यश येईल अशी रावसाहेबांना वाटलेली आशा दिसत आहे.

एलिस बिल[४] १८७६ च्या एप्रिल महिन्यात कलकत्त्याच्या काऊन्सिलात पास झाले व सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांच्याकडे मंजुरीला रवाना आले. त्यास मंजूरी देऊ नये असे सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांना विनंती करण्याकरता मुंबईकरांनी शेरीफकडवून लोकांची सभा फ्रामजी कावसजी इन्स्टिट्यूटमध्ये भरवली. सभेला पुष्कळ इंग्रज व हिंदी गृहस्थ जमले होते. रावसाहेब, काशीनाथपंत तेलंग व मि. वुड यांची भाषणे उत्तम वक्तृत्वाचे मासले होते. वक्तृत्वाशिवाय त्यात मोठा युक्ती वाद होता. रावसाहेबांनी आपल्या भाषणात मेसर्स होप व हाबहाऊस यांनी काऊन्सिलात केलेल्या विधानाचा समाचार घेतला. हे भाषण फार मोठे होते म्हणून त्याचा सारांश दिला आहे.

मि. होप म्हणतात की, 'या कायद्याविषयी गैरसमज उत्पन्न झालेला आहे. त्यांना मी असे विचारतो हा गैरसमज कोणी केला? सरकारने? हायकोर्टाने? लोकांनी? मला तर कोणी ते ठाऊक नाही. मुंबई सरकारचे या कायद्याविषयीचे कागदपत्र अद्याप प्रसिद्ध झाले नाहीत. म्हणून त्यांचा समज काय आहे तो कळत नाही. हायकोर्टाने आपले मत अगदी असंदिग्धपणे जुन्या कायद्यातर्फे देऊन कोणाचाही गैरसमज करून दिला नाही. लोकांबद्दल म्हणाल तर ज्यावर मुंबई सरकारचे राज्य आज पन्नास वर्षे चालत आहे त्यांची स्थिती पाहिली असता हल्लीचा राज्यकारभार सुरळीतपणे चालण्याकरता अथवा लोकांना संतुष्ट ठेवण्याकरता अथवा शांततेचे रक्षण करण्याकरता या कायद्याची आवश्यकता नाही एवढे मी खात्रीने सांगू शकतो.'

मि. होप म्हणतात, 'मुलकी अंमलदारांची सोय व गैरसोय याकडे लक्ष दिले पाहिजे. जणू काय या एका सोयीच्या अथक गैरसोयीकडेच सर्व कायद्यांचा विशेषतः जमीन महसुलासंबंधी कायद्यांचा रोख असला पाहिजे. मुलकी अधिकाऱ्यांची जमिनीवरील कर वसूल करताना झालेली गैरसोय म्हणजे ती प्रासंगिक गैरसोय महत्त्वाची असेल; परंतु ती ज्यांच्याकडून कर वसूल करायचा असतो त्या लोकांच्या हक्कापेक्षा महत्त्वाची नाही! तिच्याकरता लोकांच्या हक्काचा भंग होता कामा नये.'

मि. होप हे सांगत आहेत की, '१८७३ मध्ये जो बिलाचा मसुदा होता त्यात आता १८७६ मध्ये फरक केलेला आहे. मी विचारतो तो उदारपणे केला आहे काय? व तो उदारपणा सहज पाहता दिसण्यात येईल असा आहे काय? नाही! असे मी तुमच्या परवानगीने सांगतो. जो फरक झाला आहे तो अगदी क्षुल्लक आहे. ज्या फिर्यादी ब्रिटिशांनी दिलेल्या सनदांच्या आधारावर आणता येतील तेवढ्याच फिर्यादी चालवण्याचा अधिकार कोर्टांना या केलेल्या फरकाने दिला आहे. अशा फिर्यादी १/१० आहेत; परंतु या इलाख्यांतील ज्या फिर्यादींना आधार मामूल वहिवाटीचा आहे अशाच फिर्यादी १/१० आहेत.'

मि. होप यांनी इंग्लंडमधील जमीनदारांची हिंदुस्थानातील जमीनदारांशी तुलना केली आहे. त्याला माझ्या अगोदर भाषण करून गेलेल्या इंग्रज गृहस्थाने उत्तर दिलेच आहे. त्यांना इंग्लंडच्या कायद्याची गुंतागुंत माझ्यापेक्षा चांगली कळत आहे. तथापि इंग्लंडच्या जमीनदारांच्या बरोबरीला हिंदुस्थानातील जमीनदारांना वर उचलून बसवावयाचे असेल तर आमची मुळीच हरकत नाही; परंतु

एल्फिन्स्टन साहेबांच्या वेळेपासून किंबहुना १७९९ पासून ज्या उच्च स्थितीत जमीनदार आहेत त्यापासून त्यांना खाली ओढण्याचा जर हेतू असेल तर त्यास आमची हरकत आहे.

मि. हाबहाउस म्हणतात, '१८२७ चे एल्फिन्स्टनकृत कोड मुळीच सदोष आहे म्हणून त्यातील दोष आता काढले पाहिजेत. यातला वास्तविक प्रकार काय आहे? ना. एल्फिन्स्टन यांनी १८२७ साली दोन कायदे केले. एक कायदा उदार स्वरूपाचा केला. तो जे प्रांत २९ वर्षांपेक्षा अधिक वर्षे ब्रिटिश अमलाखाली होते त्यांना लागू केला व दुसरा आकुंचित स्वरूपाचा केला. तो जे प्रांत ब्रिटिश मुलखास नुकतेच जोडले होते (दख्खन व खानदेश) त्यांना लागू केला. तेव्हा जर आकुंचित स्वरूपाचा कायदा सर्व मुलखांना लागू करावयाचा असता तर तेव्हाच करावयाला काय हरकत होती? उलट असे दिसून येते की, आकुंचित स्वरूपाचा कायदा नष्ट करून उदार स्वरूपाचा कायदा सर्व पश्चिम हिंदुस्थानास लागू करावयाचा त्यांचा हेतू होता व त्याप्रमाणे उपायही योजण्यात आले. १८२७ सालापासूनच मुलकी कोर्टाचे अधिकार या इलाख्यांत कमी करत करत १८६६ मध्ये खुद्द मि. एलिस साहेबांच्या देखरेखीखाली अगदी नष्ट करण्यात आले व अदालत आणि दिवाणी कोर्टास हव्या त्या फिर्यादी चालविण्याचे अधिकार देण्यात आले.'

"सारांश ना. एल्फिन्स्टन हे उदार मनाचे पुरुष होते. त्यांनी दिवाणी कोर्टात मुलकी अधिकाऱ्यांवर फिर्याद आणता येते असा साधारण नियम केला व आणता येत नाही अशा काही अपवादात्मक बाबी ठेवल्या; परंतु आता मि. हाबहाऊस हे हायकोर्टात मुलकी अधिकाऱ्यांवर फिर्याद चालू नये असा साधारण नियम करू पाहत आहेत व काही चालाव्या हा अपवाद करीत आहेत."

"मुलकी अधिकारी हे राणीसाहेबांच्या महसुलाचे संरक्षक आहेत. म्हणून जेव्हा जेव्हा त्या महसुलाला धक्का पोहचेल तेव्हा तेव्हा मुलकी अधिकाऱ्यांना हात घालण्याचा अधिकार पाहिजे; परंतु जर त्यांना तसा अधिकार पाहिजे तर प्रजाजनांनासुद्धा आपल्या हक्काचे संरक्षण करण्याकरता दिवाणी कोर्टाची मदत मागण्याचा अधिकार पाहिजे."

मि. होप म्हणतात, 'कोर्टातील फिर्यादीचा कोण तरी त्रास हा! दोन बाजूला वकील व बॅरिस्टर तरी कसे झगडत असतात! मुलकी कामाचे पारिभाषिक शब्दांचे अर्थ ज्या कोशांतून काढावे लागतात ते कोश तरी प्रमाणभूत कोठे आहेत! साक्षीदार व्यक्तिशः हवे ते भाराभर बडबडतात त्याची छाननी करायची! चारशे पाचशे पाने भरतील एवढे कागदाचे तर्जुमे करावयाचे! पण एवढे कशाकरता? तर सर्व कज्जा ज्या एका शब्दावर अवलंबून असतो त्या शब्दाचा सांप्रदायिक अर्थ लावण्याकरता!'

यास उत्तर थोडक्यात असे आहे की, 'मि. होप यांच्या मताने आमची कोर्टे, आमचे भाषांतरकार, आमचा पुराव्याचा कायदा व काम चालविण्याची पद्धती ही खालपासून वरपर्यंत चुकीची आहेत व मुलकी अंमलदार मात्र नेहमी दुरुस्त तोच न्याय जाणतो व तो न्याय त्याला अंतःप्रेरणेने कळतो, असेच म्हटले पाहिजे. कारण खरे शोधावयाची त्याची काय दुसरी पद्धत आहे ती आम्हास त्याने सांगितली नाही. कोशाविषयी म्हणाल तर मोलस्वर्थच्या कोशाहून अधिक काळजीने तयार केलेला कोश मला ठाऊक नाही. शिवाय आम्ही असे स्पष्ट सांगतो की वरील दिवाणी कोर्टे, भाषांतरकार व कोश यांच्याकडूनच आमचा काय तड लागेल तीच हवी आहे; पण अंतःप्रेरणेने एकाद्या शब्दाचा

सांप्रदायिक अर्थ लावून मुलकी अधिकाऱ्याकडून आमच्या कामाचा शेवटचा निकाल लावून घेणे आम्हास नको आहे!"

"स्फोट होऊ नये म्हणून सर्व वाफेच्या इंजिनात वाफेच्या भांड्यात अधिक झालेली वाफ बाहेर तत्क्षणी घालवण्याचा एक संरक्षक पडदा असतो. त्या पडद्याशिवाय एखादे इंजिन एखादा यांत्रिक शोधून काढील तोपर्यंत दिवाणी कोर्टाचा हा जो मुलुकी खात्याच्या इंजिनात संरक्षक पडदा आहे तो नाहीसा करणे इष्ट नाही. सर्व्हे प्रकरणांतील अनियमितपणा लोकांना हायकोर्टापर्यंत नेता आला म्हणूनच फायदा झाला. असे हायकोर्टाच्या कागदपत्रावरून सिद्ध करता येते."

मि. हाबहाऊस म्हणतात, 'सनदांची किंमत जरी त्यात यावच्चंद्रदिवाकरौ असे शब्द घातलेले असले तरी त्यातील केलेला ठराव जमीन देणारा किंवा घेणारा यांच्या हयातीच्या बाहेर टिकत नाही इतकीच आहे. अशाच तऱ्हेची कोटी मि. मॅन्गलस यांनी म्हैसूर प्रकरणात केली होती. हायकोर्टाने या शब्दांचा अर्थ जसा सरळ आहे तसा धरावा असा निर्णय केलेला आहे. मि. हाबहाऊस हे सनदांचा अर्थ हवातसा करणाऱ्या हिंदी संस्थानिकांकडे बोट दाखवीत आहेत. अशी वाईट गोष्ट संस्थानांकडून झाली असेल; परंतु मि. कँडी हे गव्हर्नमेंट सिलेक्शनमध्ये असे दाखवून देत आहेत की हिंदी संस्थानिक सनदांना मान देत असत.'

शेवटी रावसाहेब उपसंहार करताना म्हणाले -

"पूर्वीची हिंदी संस्थाने हवी तेवढी जुलमी होती असे म्हणा; पण ती सनदास मान देत होती. आम्ही इंग्लंडच्या लोकांकडे धाव घेत आहोत. त्यांच्या हातून आम्हास न्याय मिळवायचा आहे. स्टेट सेक्रेटरी हे त्यांचे मुख्य आहेत. त्यांच्यावर हे काम भरवशाने टाकून मी उत्तराची वाट पाहत बसतो."

या बिलासंबंधी रावसाहेबांनी जी खटपट केली त्यात पुढील गोष्टींचा बोध होतो. एखादा कायद्याचा मसूदा काऊन्सिलमध्ये आला की त्याचे वास्तविक स्वरूप रावसाहेबांच्या लवकर व नेमके लक्षात येत असे. एकदा एखाद्या मसुद्यात एखादा भाग परिणाम अनहितकारक म्हणून त्यांची खात्री झाली की, त्याची दुरुस्ती करण्याकरता जेवढे म्हणून कायदेशीर इलाज आहेत तेवढे केल्याशिवाय स्वस्थ न बसण्याचा रावसाहेबांचा निश्चय असे. त्याकरता श्रमांकडे, पैशाकडे किंवा काळाकडे मुळीच पाहयचे नाही हा त्यांचा निर्धार असे. तो शेवटपर्यंत टिकण्यास त्याला कर्तव्य जागृतीचा आधार असे. मी ब्रिटिश प्रजानन आहे, असा अभिमान धरून प्रजाननांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याच्या तयारीला लागत, प्रथम युक्तिवाद करीत. त्यात विरुद्ध पक्षाच्या कोटिक्रमाचे सकारण खंडण व आपल्या पक्षाचे निर्दोष तर्कप्रतिष्ठित मंडन करीत व ते करताना त्यांच्या विपुल वाचनाचा त्यांना फायदा होई. क्रमाक्रमाने खालपासून वरपर्यंत अर्ज पाठवणे, सभा भरवणे व वर्तमानपत्रात लेख लिहिणे, लिहून घेणे इ. राजमान्य गोष्टी करून लोकमत उत्पन्न करण्याची हातोटी त्यांना उत्तम साधली होती. ब्रिटिश राज्यव्यवस्थेच्या उदार तत्त्वांवर दाद मागून घेण्याचे जे मार्ग निश्चित झाले आहेत त्यावर त्यांची प्रीती होती व ती त्यांना साहाय्यकारी होत असे. ब्रिटिश

राज्याच्या न्यायाप्रियतेवर त्यांचा सदोदित भरवसा होता. याप्रमाणे या कायद्याचा मसुदा सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांनी त्यात काही फेरफार करण्याचे सुचवून परत पाठवून दिला.

या बिलाच्या विरुद्ध रावसाहेबांनी जे प्रयत्न केले त्यासंबंधी रावसाहेब व त्यांचे जुने मित्र डॉ. बर्डवुड यांच्यामध्ये थोडा पत्रव्यवहार झाला, त्यातील उतारे दिल्याशिवाय हे प्रकरण पुरे करता येत नाही.

"निरपेक्ष स्वातंत्र्य भक्ती व सत्यनिष्ठा या तुमच्या अलौकिक गुणांबद्दल मी किती आदर बाळगतो हे तुम्ही जाणतच आहात. परमावधीची स्वातंत्र्यनिष्ठा म्हणजे ब्रिटिश राज्यावर दृढ निष्ठा होय." असे लिहून डॉ. बर्डवुड यांनी दुसऱ्या पत्री पुढे लिहिले की, "तुम्ही मि. एलिस यांच्यावर एकसारखे हल्ले चढविले व ते कसे ते स्पष्ट करून दाखवण्याकरता रावसाहेबांना स्पष्ट लिहिले की सर्व हिंदी वर्तमानपत्रांनी केलेले हल्ले अर्थातच तुम्ही केलेले हल्ले धरावयाचे; कारण सर्व हिंदी वर्तमानपत्रांच्या सेनेची हालचाल तुम्ही उचललेल्या या नुसत्या करंगळीच्या खुणांवर होत होती ही तुमची कर्तबगारी विश्रुतच आहे."

यावर रावसाहेबांनी पत्र पाठविले ते, "मि. एलिस माझे मित्रच होते व ते अद्यापिही आहेत, असे सांगण्यास मला आनंदच होत आहे. तथापि मि. एलिस यांच्यावर व्यक्ती या नात्याने जे माझे प्रेम आहे, त्याहून ब्रिटिश राज्यावर अधिक आहे आणि जेव्हा अनुचित कायदे करण्याने एखाद्या सुंदर ब्रिटिश इलाख्याचा नाश होईल की काय अशी भीती उत्पन्न करणारा एखादा मोठा सार्वजनिक प्रश्न उद्‌भवतो तेव्हा मी त्या कायद्यावर माझ्याकडून होईल तितकी टीका करतोच आणि अशा परिस्थितीत जसा एखादा इंग्रज गृहस्थ आपले कर्तव्य करील तसेच मीही करीत असतो त्यापलीकडे काही नाही असे मी समजतो."

❍

संदर्भ टिपा -

१. हे बिल प्रथम नामदार एलिस यांनी कलकत्त्याच्या काऊन्सिलात १८७३ साली आणले ते तयारीत यावयास २ वर्षे लागली. नंतर ते १८७५ साली नामदार होप यांनी हातात घेतले.

२. यांचा ग्रामसंस्था नामक ग्रंथ वाचावा म्हणजे कसे ते कळेल.

३. शिवाय तीस -चाळीस हजार सह्यांचा अर्ज कलकत्त्यास व पुढे विलायतेस पाठविण्याचे रावसाहेबांच्या मनात होते. (२.९.१३ गोळे यांना पत्र)

४. हे बिल मि. एलिस यांनी कलकत्त्याच्या काऊन्सिलात आणले; परंतु काही काळ ते तसेच पडून राहिल्यावर मि. एलिस यांच्या अभावी मि. होप यांनी हाती घेतले होते. होप या नुसत्या शब्दाचा अर्थ आशा असा आहे म्हणून या वाक्यात श्लेष साधला आहे.

❍❍❍

प्रकरण ४४

मुंबईचे कायदे काऊन्सिल

धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्यचिन्तकाः ।
कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम ॥ १ ॥

(याज्ञवल्क्य)

इंग्रज सरकारची हिंदुस्थानात आपले राज्य प्रस्थापित केल्यावर पहिली मोठी व उत्तम कामगिरी म्हटली म्हणजे सर्वत्र शांततेची स्थापना करणे ही होय. ही कामगिरी १८६०च्या सुमारास पूर्णपणे झाली. तेव्हा देशाच्या दक्षिणेस टिपू उरला नव्हता; मध्यप्रांतात चितू पेंढारी नव्हता व उत्तरेस ताबडतोब उपाय करावयास लावणारी शीख लोकांची 'खालसा' फौज नव्हती. सत्तावन साली ब्रिटिशांच्या सत्तावनला लागलेला वणवाही पार विझून गेला होता. आता खऱ्या सुधारणेच्या काळाला आरंभ झाला होता. समशेर बहाद्दरांचा धंदा जाऊन खऱ्या मुत्सद्यांच्या कामगिरीची वेळ आली होती.

आता इंग्रज सरकारच्या दुसऱ्या मोठ्या कामगिरीस प्रारंभ झाला. ही कामगिरी मोठ्या डामडौलाची नव्हती; पण कठीण होती. यावेळेस राज्याची अंतर्व्यवस्था करावयाची होती. जमाखर्चाची, जमीन महसुलाची, व्यापार वृद्धीची व शहरांच्या स्वच्छतेची व्यवस्था करावयाची होती. ही सर्व व्यवस्था कायद्याच्या मार्फत करावयाची होती; कारण ब्रिटिशराज्याचा पाया म्हणजे कायदे होत. ते करण्याकरता काऊन्सिलांची स्थापना या वेळेला झाली.

यावरून पूर्वी कायदेच नव्हते असे समजावयाचे नाही. हिंदू लोकांचे कायदे मुख्यतः धर्मशास्त्रविहित असत. शिवाय देशाचार, कुलाचार व रूढी यांना शास्त्राहून बलवत्तर मानले जाई. मुसलमानांचे कायदे कुराण विहित असत. कंपनीचे राज्य झाल्यावर मुंबई, मद्रास व बंगाल या तीन इलाख्यांचे गव्हर्नर आपआपल्या इलाख्यांपुरते राज्य सुरळीत चालवण्यास नियमवजा कायदे करीत असत व तसे करावे या विषयांचे काही नियम १७७३ साली केलेले होते. या कायदे करणाऱ्या सभेतील सभासद सर्व युरोपियनच असत. हिंदी लोकांचा प्रवेश यांच्या या सभांत झाला नव्हता; तरीही हिंदी

लोकांना हितावह असे कायदे लॉर्ड विल्यम बेन्टिकसारखे गव्हर्नर करू शकत. लॉर्ड बेन्टिक म्हणत असत, "हिंदुस्थान देशावर आमचा अंमल हिंदुस्थानच्या हिताकरता चालवला पाहिजे. इंग्लंडहून इकडे पाठवले जाणाऱ्या ८००-१००० लोकांच्याच हिताकरता नव्हे." पुढे १८५७ साली बंड झाले तेव्हा कित्येक इंग्रज मुत्सद्यांना वाटू लागले की, कायदे करणाऱ्या सभेत हिंदी लोकांना केलेली मनाई अपायकारक झाली. आम्ही जे कायदे करतो त्यांच्याविषयी हिंदी लोकांचे मत कळणे इष्ट आहे, नव्हे आवश्यक आहे. म्हणून कायदे काऊन्सिलात हिंदी मनुष्य नेमण्याचा प्रघात १८६१ सालापासून झाला. हिंदी लोकांचे मत सरकारास उपलब्ध झाले. आपण केलेले कायदे लोकांना आवडतात की नाही हे कळू लागले व त्याप्रमाणे कायदेकानू करणाऱ्या सभेत काय चालले आहे ते लोकांना प्रत्यक्ष दिसू लागले.

सर्वांत मोठी संस्था राजाची; परंतु काही सुधारलेल्या देशांत राजसंस्था रद्द करण्यात आली आहे. काही ठिकाणी तिचे अस्तित्व नामधारी आहे. त्याचे श्रेय पुरातन काळापासून आपण राजसंस्थेला मान देत आलो आहोत. तिचे स्मारक म्हणून राजसंस्थेचे रक्षण केले पाहिजे या भावनेसच दिले पाहिजे. एवंच कायदे करणाऱ्या सभेइतकी सत्ताधारी संस्था दुसरी नाही. अशी स्वातंत्र्यमूलक संस्था हिंदुस्थानात स्थापण्यात आली. तेव्हा लोकांना आनंद झाला व त्यात त्यांचा प्रवेश झाला, तेव्हा तर त्यांना फारच आनंद झाला. काऊन्सिलात नेमणूक होणे हा फार मोठा मान समजू लागले. काऊन्सिलदाराला नामदार ही पदवी प्राप्त होत असे. हिंदी सभासदांच्या नेमणुका होत त्या सर्वच हिंदी लोकांचे खरे मत सांगू शकतील अशा योग्य माणसांच्याच होत असत असे जरी धरून चालले नाही तरी ते नेमलेले सभासद हिंदी लोकांच्या मतांची कल्पना बरीच बरोबर करून देण्यास शकतील असे असत. निदान इंग्रज लोकांना मराठी किंवा हिंदुस्थानी शिकविण्यास ठेवलेले गर्विष्ठ पंडित अथवा फाजील मुनशी हे आपल्या तुटक्या इंग्रजीत हिंदी लोकांचे मत कळवू शकले असते त्याहून या नेमलेल्या सभासदांकडून अधिक तुटके मत कळविले जात नसे हे उघड आहे. या नेमणुका बहुधा जहागीरदार व मुंबईचे व्यापारी शेट लोक यांच्यातून होत असत. त्यात सर जमशेटजी जीजीभाई यांच्यासारखे समाजात प्रतिष्ठा असलेले लोक असत. हे त्या काळाप्रमाणे ठीकच होते; कारण तेव्हा मुंबईच्या बाहेरच्या लोकस्थितीचा अनुभव असलेले व शिकलेले असे लोक शहरांतून तयार झालेले नव्हते. कधी-कधी शिक्षणाने व अनुभवाने व प्रतिष्ठेने थोर असे सरदार गोपाळराव हरी देशमुखांसारखे लोक असत.

वरिष्ठ शिक्षण किंवा प्रतिष्ठा हे गुण ज्यांत नाहीत ते सभासद रावसाहेबांना पसंत नसत. "वरिष्ठ शिक्षण नसलेल्यांच्यातर्फे काय म्हणता येईल ते मला माहीत नाही. व्ही. जे. शंकरशेट व इतर काही हिंदी लोक यांना जी प्रतिष्ठा आहे ती त्यांना नाही." प्रथम प्रथम सुविद्य अनुभवी व प्रतिष्ठित लोक एकएकदा नेमून झाल्यावर मुंबईकरात १०-१२ वर्षांनी शिलकीत फार उरले नाहीत असे रावसाहेबांचे मत होते, असे पुढील पत्रावरून दिसते.

"मुंबईचा हेवा करण्याचे काहीएक कारण आता उरले आहे असे मला वाटत नाही. मी डीन स्विफ्ट नाही. ज्या मुंबईच्या लोकांना मोठे म्हणून गणले जात आहे, त्यांना तिकडील सातव्या

प्रतीच्या शहरांतील संभावितांच्या कोणत्याही क्लबात सभासद होण्यास नालायक समजले जाईल.” (२६.१०.१८७२ चे नूलकर यांना पत्र)

वरील पत्राचा अर्थ एवढाच दिसतो की, स्वभावतःच स्वतंत्र मत देण्यास लायक असे मनुष्य थोडे उरले होते. नेमणुकीच्या उपकृतीच्या भराने त्यांची जिव्हा जड होऊन लोकांचे खरे मत ते कळवू शकत नसत. रावसाहेबांची नेमणूक मुंबईच्या काऊन्सिलात १८७४ साली सर फिलिफ वुड हाउस-मुंबईचे गव्हर्नर यांनी केली व त्यांना आपली मते जी नुसती वर्तमानपत्रांतून अथवा खासगी पत्रानेच सरकारास अथवा खासगी स्नेह्यांस कळविता येत असत. ती आता उघडपणे व स्पष्टपणे काऊन्सिलात प्रकट करण्याची संधी उदारपणाने दिली. रावसाहेब हे स्वतंत्र मताभिमानी म्हणून प्रसिद्धच होते. त्यांच्या नेमणुकीवर टाइम्सने सविस्तर मत दिले आहे त्याचा सारांश - या मोठ्या हिंदी विद्वानाची नेमणूक केवळ गुण पाहून केलेली आहे. देशातील वाढीस लागलेल्या बुद्धिमत्तेचा व सर्व सुशिक्षित हिंदीजनांचा या नेमणुकीने गौरव झाला आहे. रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचे कायद्याचे ज्ञान विशेष प्रकारचे आहे. त्याला त्यांच्या इंग्रजी ज्ञानाची जोड मिळाली आहे. त्यांची लेखनशक्ती व वाक शक्ती कोणत्याही शिकलेल्या इंग्रज गृहस्थात आढळून आल्यास त्यास भूषणावहच होतील. त्यांचा स्वतंत्रमताचा बाणा अधिकारी वर्गास परिचित झालेला आहे. देशातील संस्थांना उदार वळण देण्यात व लोकहितकारी कायदे करण्यात सुशिक्षित हिंदुजनांचे अंग असू देण्याला सरकारने आता आरंभ केला आहे. आपल्याकडे बहुमत नाही असे नूतन नामदारांना आढळेल, तरी लोकपक्षाचे म्हणणे काय आहे ते स्पष्टपणे सभेत निवेदन करण्याचे जे त्यांचे कर्तव्य आहे ते करण्यास ते कचरणार नाहीत असा आमचा भरवसा आहे. भिन्नमतवाद्यांचा योग्य सन्मान ठेवण्यात येतो असे आपल्या कामाच्या धोरणावरून सरकारचे विधायक सभासद लोकांना दाखवतील असाही आमचा भरवसा आहे; म्हणून आम्ही शहाणपणाची निवड केल्याबद्दल सरकाराचे अभिनंदन करतो.

रावसाहेबांची काऊन्सिलातील कामगिरी कशी होती ते वर्णन करण्यापूर्वी उदाहरणापुरती ब्रिटिश पार्लमेंट सभेची काम करण्याची पद्धत कशी आहे ते घाऊक रीतीने पाहिले पाहिजे.

पार्लमेंट सभेची नवी निवडणूक झाली म्हणजे राजपक्षांतील, प्रजापक्षांतील, मजूर पक्षांतील, संयुक्त वाधांतील इत्यादी विविध पक्षांतील कोणत्या पक्षांतील लोकांचे बहुमत आहे ते पाहण्यात येऊन त्यांच्या पुढाऱ्यास राजाचे आमंत्रण येते व त्याच्याकडे राज्याचा कारभार सोपविण्यात येतो. तो आपल्या अनुयायांतून मंत्रिमंडळ तयार करतो; पण या सर्वांवर एक मोठी जबाबदारी येऊन पडते ती ही की पार्लमेंट सभेपुढे आणलेल्या कायद्याचे स्वरूप एकंदर बहुमतास पात्र होईल असे ते बनवले पाहिजे. अधिकारारूढ पक्षाने आणलेला कायदा जर बहुमताने झिडकारला गेला तर इंग्लंडच्या प्रजेस पटेल अशा रीतीने त्याला कारभार करता येत नाही असे ठरते. लोकांच्या विश्वासास ते मंत्रिमंडळ अपात्र होते व त्याच्याकडे इतःपर राज्याचा कारभार राहू देणे अनिष्ट वाटून पुन्हा निवडणूक करण्याची वेळ येते. एवढ्याकरता कोणताही कायदा सभेपुढे फार सावधगिरीने आणावा लागतो.

अधिकारारूढ पक्षावर ही जबाबदारी असते. त्याचप्रमाणे अधिकारात नसलेल्या म्हणजे बहुमत नसलेल्या पक्षातील सभासदांवरही दुसरी एक जबाबदारी असते. ती कोणती म्हणाल, तर

अधिकारारूढ पक्षाने एखादा कायद्याचा मसुदा सभेपुढे आणला की त्या कायद्याची जी कलमे अनहिताची असतील त्यावर लक्ष देऊन त्या कलमांना शक्य तेवढा विरोध करण्याची. जो पक्ष हे काम करतो त्यास विरोधी पक्ष म्हणतात. विरोधी पक्षाचे म्हणणे ऐकून घेऊन त्यास अधिकारारूढ पक्ष उत्तर देतो. त्या कायद्याची कलमे हितावह कशी आहेत ते दाखवून देतो. अशा रीतीने त्या कायद्याच्या कलमांची चांगली छाननी झाल्यावर मते घेण्यात येतात व बहुमताप्रमाणे कायद्याची वाट लागते. याप्रमाणे पार्लमेंटच्या भाषेत बोलावयाचे म्हणजे रावसाहेबांची काऊन्सिलातील कामगिरी विरोधी पक्षाच्या म्होरक्याची होती. अथवा आमच्या तत्त्वज्ञानाच्या भाषेत सांगावयाचे म्हणजे उत्तरपक्ष करण्याची होती.

येथील काऊन्सिलात त्यावेळेस दोनच पक्ष असत. एक राजपक्ष व दुसरा प्रजापक्ष. राजपक्षातील लोक नेहमीच अधिकारारूढ असल्यामुळे राजकीय पक्षाशी विरोध करण्याचे काम रावसाहेबांवरच पडे.

सरकारशी असा विरोध करणे कित्येकांना राजद्रोह करण्यासारखे वाटते; पण हा विरोध सहेतुक असला म्हणजे राज्याचा कारभार व्यवस्थेने चालण्यास साहाय्यभूत होतो; म्हणून तो विरोध राजद्रोहापासून अगदी लांब असतो. अशा विरोधावर खुद्द इंग्लंडच्या राज्यव्यवस्थेची भिस्त आहे. पक्षाभिमानाला पेटून अधिकारारूढ पक्षाला केवळ विरोधाखातर विरोध करावयाचा अशी हौस रावसाहेबांनी कधीही धरली नाही. एवढेच नाही पण पुढे आलेल्या कायद्यात जी चांगली कलमे असतील ती पसंत करून जेवढी कलमे त्यांच्या मते दूषित दिसत तेवढ्यासच योग्य तेवढा विरोध रावसाहेब करीत.

सरकारमार्फत कायद्याचा मसुदा सभेत जो सादर करण्यात येतो तो नेहमीच पुष्कळ अनुभवी सरकारी अधिकाऱ्यांची मते घेऊन अवश्य तेव्हाच जर सद्हेतूने पुढे आणला जातो, तर मग विरोधाला जागा कुठे असते असा प्रश्न सहजच निघतो. त्याला उत्तर एवढेच आहे की कायदे हे मनुष्यकृतच आहेत. त्यात काही आकस्मिक दोष राहवयाचेच. ते काढून टाकण्यास या विरोधी पक्षाचा उपयोग चांगला होतो. म्हणून त्या पक्षातील लोक पार्लमेंट सभेत तर अगदी पुढची जागा घेऊन बसतात.

रावसाहेबांनी मुंबईच्या काऊंन्सिलात व कलकत्त्याच्या काऊन्सिलात इतके उत्तम रीतीने काम केले की ते पाहून रीस व रयत या पत्राने पुढे दिल्याप्रमाणे उद्गार काढले -

"पेशवाई पुढे चालून तिसऱ्या बाजीरावाची कारकीर्द हिंदुस्थानात झाली असती तर तीत रावसाहेब मुख्य प्रधान झाले असते व मुळीच इंग्लंडमध्ये रावसाहेबांचा जन्म झाला असता तर ते पार्लमेंटसभेत मुख्य प्रधान झाले असते."

रावसाहेबांची नेमणूक होताच त्यांनी आपल्या एका मित्रास कळविले की, एकंदरीत हे काम मला आवडते; परंतु जबाबदारी मोठी वाटते.

परंतु ते काम त्यांना जड मुळीच गेले नाही. त्यांनी या वेळेस मोठी विद्वत्ता संपादन केली होती. बरीच वर्षे वकिली केल्यामुळे कायद्यामध्ये ते वाकब झाले होते. वादविवादांतील डावपेच त्यांना

चांगले अवगत झाले होते. मुंबईच्या बाहेरील लोकांच्या संपर्काने त्यांची गाऱ्हाणी त्यांना कळून आली होती. स्वत: सरकारी नोकर होते तेव्हा सरकारी अडचणींचा अनुभव त्यांना मिळालेला होताच.

काऊन्सिलात काम करताना त्यांची भावना काय असे तिचे वर्णन त्यांनी कलकत्ता येथील काऊन्सिलात 'बेंगाल टेनन्सी' बिलावर भाषण करताना केले होते. "काऊन्सिलातील या विषयावर काय थोडासा प्रकाश मी पाडू शकेन तेवढा पाडून हिंदुस्थान सरकारास व त्यांच्या अधिकाऱ्यांना साहाय्य करण्यास मी बांधलेला आहे."

मुंबईच्या काऊन्सिलात त्यांची तीनवेळा नेमणूक झाली तितक्यात त्यांचे काऊन्सिलात वास्तव्य १८७४ पासून १८८४ पर्यंत मधली दोन वर्षे १८७८व १८७९ वगळून होते.[१] त्यांचे काम लोकांना पसंत होतेच पण सरकारासही पसंत पडल्याचे एका गोष्टीवरून सिद्ध होत आहे. मध्येच यांची नेमणूक सरकारी वकिलाच्या जागेवर झाली होती. सरकारी वकील म्हणजे सरकारी नोकर असता काऊन्सिलर होऊन लोकांतर्फे काम कसे करावे याविषयी अडचण पडली असता त्यांना, सरकारने एकीकडे काऊन्सिलरच्या जागेचा राजीनामा देवून सरकारी काऊन्सिलचे ज्यादा सभासद नेमले व अडचण दूर केली. इतकी पंचाईत करण्याची सरकारला जरूरी त्यांच्या आंगच्या प्रामाणिकपणामुळे, स्वतंत्र बाण्यामुळे व सहेतुमूलक वर्तनामुळे वाटली असावी यात संशय नाही.

रावसाहेब, आपल्यास सरकाराने काऊन्सिलदार नेमिले व मान दिला याविषयी मोठा अभिमान बाळगत असत, असे पुढील उदाहरणावरून दिसते. काऊन्सिलर असताच त्यांना शेरिफ नेमण्याचा विचार गव्हर्नरसाहेब करीत होते, शेरिफची जागा त्या वेळेस किफायतशीर होती. काऊन्सिलरची जागा तशी नव्हती. उलट आणखी पैशाचा व्यय करवणारी होती. "काऊन्सिलात काम करताना लोक माझा पैशाहून मौल्यवान वेळही घेतात व शिवाय पैसेही अधिक खर्च करावयास लावतात." अशी खुद्द रावसाहेबांचीच तक्रार होती. तरीसुद्धा त्यांनी काऊन्सिलरची जागा सोडून शेरिफच्या जागेचा स्वीकार केला नाही.

कायद्याची कामे काऊन्सिलात चालू असता रावसाहेबांनी केलेली कामगिरी वाचकांना नीट समजावी म्हणून काऊन्सिलातील काम कसे चालते त्याविषयी थोडी माहिती पुढे दिली आहे.

प्रथम कोणताही कायदा करणे इष्ट आहे असे ठरले म्हणजे त्याचा एक मसुदा तयार करण्यात येतो. त्यात तो कायदा करण्याचे उद्देश सांगून त्याचा सरनामा, शब्दांच्या व्याख्या, व्याप्ती व त्याचा अंमल सुरू होण्याची तारीख इ. अवश्य माहिती देऊन पुढे सर्व कलमे विभागशः छापून काढतात. त्याच्या प्रती काऊन्सिलातील सभासद, सर्व सरकारी खात्यांतील मुख्याधिकारी, लोकमत प्रदर्शित करणाऱ्या सार्वजनिक संस्था व काही राजकारणी पुरुष इत्यादीकांत वाटण्यात येतात.[२] याकरता इलाख्यातील अगर देशातील मुख्य मुख्य भाषांत या मसुद्याचे तर्जुमे करण्यात येतात व लोकांच्या माहितीकरता छापून प्रसिद्ध केले जातात.

नंतर पुरेसा वेळ मध्ये गेल्यावर हा मसुदा काऊन्सिलात वाचून दाखविण्यात येतो. या पहिल्या वाचनाच्या वेळेस कायद्याचे सर्वसाधारण धोरण काय आहे व कोणत्या तत्त्वावर त्यातील कलमे

केलेली आहेत ते सांगण्यात येते; परंतु प्रत्यक्ष कलमांवर चर्चा होत नाही. नंतर सभासदांतून काही मंडळी निवडून काढून त्यांची एक कमिटी बनवितात व त्या कमिटीकडे पुढील काम सोपवितात. या कमिटीस निवडक कमिटी म्हणतात. या कमिटीच्या बैठकीत पुष्कळ महत्त्वाचे काम होते. होऊ घातलेल्या कायद्याच्या मसुद्याच्या प्रती ज्यांच्याकडे पाठविलेल्या असतात त्यांच्या मतांचा विचार ही कमिटी करते. त्यातील ग्राह्यांशाप्रमाणे मूळ मसुद्याच्या स्वरूपात फरक करण्यात येतो व केलेला फरक का करण्यात आला ते नमूद करून कमिटी आपला रिपोर्ट काऊन्सिलास सादर करते. कमिटीतील ज्या सभासदांना हा बदललेला मसुदा पूर्णपणे मान्य असतो ते रिपोर्टवर सही करतात व ज्या सभासदांना तो अंशतः मान्य असतो ते तसे म्हणून सही करतात व ज्यांचे मत अगदी भिन्न पडते ते आपल्या मताची नोंद भिन्नमतप्रदर्शक लेखात कारणांसह नमूद करून ठेवतात. निवडक कमिटीच्या ज्या सभासदांचे मत भिन्न पडेल त्यांचे भिन्नमतप्रदर्शक लेख या रिपोर्टाबरोबर काऊन्सिलास सादर करण्यात येतात. या रिपोर्टाच्या वाचनास दुसरे वाचन म्हणतात.

हे दुसरे वाचन फार महत्त्वाचे असते. हे चालू असता सभासदांना कायद्याच्या कलमावर वादविवाद करता येतो व नवीन सूचना आणता येतात. त्यावर मते घेऊन बहुमताप्रमाणे कायद्याच्या कलमात फरक होत असतो व तसा फरक केल्यावर त्या मसुद्याचे वाचन तिसऱ्याने करण्यात येते. हे वाचन औपचारिक असते. ते झाल्यावर त्या मसुद्यास कायद्याचे स्वरूप प्राप्त होते.

काऊन्सिलात असता एकच गोष्ट रावसाहेबांना प्रतिकूल होती ती ही की त्यांनी कितीही वाक्कौशल्य खर्च केले, युक्तिवाद केला, मतस्वातंत्र्य दाखविले, सप्रमाण दाखलेसूद माहिती दिली, तरी बहुमत त्यांच्या बाजूला नेहमीच होणे शक्य नव्हते. निवडक कमिटीत त्यांच्या मताचे प्रमाण "होमिओपॅथिक व काऊन्सिलात सरकारच्या मताचे प्रमाण ॲलोपॅथिक होते," तरी ते केव्हाही भग्नोत्साह झाले नाहीत. आपले कर्तव्य म्हणजे चांगले कायदे करावयास मदत करणे ते ते सतत करीत राहिले हे त्यांना भूषणावह होते.

इतके सांगून रावसाहेबांनी निरनिराळ्या प्रसंगी काऊन्सिलात केलेल्या भाषणांचा पुढे गोषवारा दिला आहे.

(रावसाहेब काऊन्सिलचे सभासद झाले त्यावेळेस वतनदारांसंबंधी असलेल्या कायद्याची दुरुस्ती करण्याचा विचार सभेपुढे होता. तेव्हा १५.१०.१८७४ रोजी रावसाहेबांनी भाषण केले त्याचा सारांश)

"वतनाच्या दुमाल्या (खरेदी विक्री, गहाण पाहाण इ.) संबंधी जे या कायद्यांत धोरण ठेवलेले आहे ते मला पसंत नाही. पेशवाईत वतनाची खरेदी विक्री राजाच्या परवानगीने करता येत असे. एल्फिन्स्टनकृत कोडाप्रमाणे असे करण्याची सक्त मनाई असे; परंतु तिच्या अंमलबजावणीत आज ३०-४० वर्षे ढिलाई होऊ दिल्यावर आता ज्यांनी हल्लीचा कायदा करण्याचा सल्ला दिला त्यांच्यासारखे माझे मत पडत नाही. दत्तकाच्या कबुलीसंबंधी हा कायदा जुन्या वहिवाटीत सुधारणाच करीत आहे व ती या देशांतील पुरातन कायद्यास धरून आहे. वतनदारांच्या प्रतिनिधीसंबंधी कलमे या कायद्यात घालताना नामदार कर्नल ॲन्डर्सन यांनी पुष्कळ काळजी घेतली आहे व निवडणुकीच्या

तत्त्वाचा अंगीकार केला आहे. तरी अनुभवांती आणखी सुधारणा करण्यास या कायद्यात जागा आहे. नामदार के. ॲन्डर्सन यांनी जी सूचना आणली आहे त्यात दर्शविल्याप्रमाणे वतनास सजीवता येण्याची मला आशा वाटत आहे. हल्ली सर्व वतने प्रस्तरीभवनाच्या मार्गास लागली आहेत.''

''ज्या एकाच्या कृत्यांवर दुसऱ्याचा ताबा नाही त्या एकाच्या कृत्याबद्दल दुसऱ्यावर सामायिक जबाबदारी टाकण्याच्या विरुद्ध मी मत देतो व बहुमत होणार नाही असे जाणून देतो. इलाख्याभर शिक्षणाचा प्रसार झाला आहे व आणखी होणार आहे. विद्येकरता अथवा पोटाकरता मूळ वतनाचे ठिकाण सोडून वतनदार लांब लांब जातील अशावेळी सामायिक जबाबदारीच्या सबबीने त्यांची वतने खालसा करणे अन्यायाचे होईल. वतने खालसा करणे हे तत्त्व जुनेच आहे. म्हणून ते राहू द्यावे असे म्हणणे युक्ती सिद्ध नाही. सरकारास बातमी देणे हे गाव नोकरांचे कर्तव्य आहे व ती बातमी जर राजकीय गुन्ह्याविषयी असेल तर सामायिक जबाबदारी असू द्या असे म्हणेन. गुन्ह्याची चौकशी मॅजिस्ट्रेट यांच्या कोर्टात न करता सेशनमध्ये करण्यात यावी, असा फरक करण्यात आला आहे. त्यांत आणखी सवलती वतनदारास मिळतील अशी आशा करतो.''

''गुरांना विषप्रयोग करण्याचे गुन्हे जर काही जिल्ह्यातच होत असतील तर तद्विषयक कलमे इतर जिल्ह्यांना लागू करण्यापूर्वी थोडा विचार करावयास पाहिजे. दहाव्या भागात कामगिऱ्या ठरवण्याबद्दल व म्हारांची नोंद ठेवण्याबद्दल जी कलमे आहेत ती नवीन आहेत म्हणून त्यासंबंधी पुष्कळ काळजी घेतली पाहिजे.''

''आज आपण या कायद्याची अमल करणाऱ्या सरकारी अधिकाऱ्यांच्या हाती मोठी पण कडक व सूक्ष्म सत्ता, हा कायदा करून देत आहोत. अशा कायद्याची आवश्यकता सिद्ध झाल्यास मी पाठिंबा देईन; परंतु असे कायदे करण्यात आल्यावर त्यांची सक्त अंमलबजावणी करण्यात मी त्या कामी नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्यांना जबाबदार धरीन व त्यांचे उल्लंघन झाल्यास साध्या कोर्टात पाहिजे त्यास फिर्याद करता आली पाहिजे, म्हणजे इंग्रजी राज्यात प्रत्येक अन्यायाविरुद्ध दाद मागण्याचा उपाय आहे असे राणीसाहेबांच्या सर्वांत गरीब प्रजाजनास म्हणता येईल.'' (हा कायदा पास झाला.)

मुलकी अंमलदार व जमीन महसुलीचा कायदा (१८७५ चा १ पहिला)

हा कायदा पुष्कळ महत्त्वाचा होता. जमिनीच्या महसुलासंबंधी व मुलकी कामगारासंबंधी जुने कायदे एकत्र करण्याकरता हा नवीन कायद्याचा मसुदा तयार करण्यात आला होता.

१८७५ साली जानेवारीच्या विस तारखेस जो हा कायदा पहिल्या वाचनास निघून काऊन्सिलाच्या ऐरणीवर ठेवण्यात आला, त्यावर पुढे निवडक कमिटीत व काऊन्सिलात लोकमताचे घाव बसता-बसता त्याची घडण पूर्ण होण्यास २ वर्षे लागली.

याचे काम चालू असताना रावसाहेबांनी उतावीळपणा केव्हाही केला नाही. कार्यसूत्राला गाठ पडली असता ती संथपणे सोडण्याची युक्ती करून पाहत होते. अडचणीची वाट आली असता

तटकन वरून उडी मारून जाण्याचा विचारसुद्धा त्यांनी मनात आणला नाही. युक्तिवादाच्या सरळ वाटेने, आपल्या साथीदारांना बरोबर घेऊन जात होते. बहुमताच्या वाऱ्याचा पाठिंबा नसता संथपणे स्वत: चालवलेल्या वल्ह्यावर अधिक भिस्त ठेवून आपली कार्यनौका कशी हाकावी एवढा धडा त्यांच्या या वेळेच्या कामगिरीपासून शिकण्यासारखा आहे. या कायद्याच्या प्रीत्यर्थ रावसाहेबांनी फार परिश्रम केले होते. आधीच ते वतनी व इनामी जमिनीचे मोठे मालक होते. जमीन महसूल, जमिनीवरील हक्कसंबंध, तिच्या वहिवाटीचे प्रकार, तिचे सत्ताप्रकार इ. बरीच माहिती त्यांना स्वाभाविकपणेच होती. शिवाय मागे २२ व्या प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे पैमाषीच्या कायद्याचे प्रकरण विलायतपर्यंत पोहचवताना त्यात बरीच भर पडली होती, तरी तीसुद्धा रावसाहेबांना अपुरी वाटून त्यांनी १८०० सालापासून १८७५ पर्यंत जे जे जमिनीसंबंधी कायदेकानून झाले त्या सर्वांचा अभ्यास केला. एवढ्या मोठ्या तयारीने जी कामगिरी त्यांनी काऊन्सिलत केली तिचे समग्र वर्णन येथे देणे शक्य नसल्यामुळे पुढे गोषवारा दिला आहे.

१८७५ साली जानेवारी महिन्याचा २० व्या तारखेस या कायद्याचे पहिले वाचन व्हावे म्हणून ना. चॅपमन यांनी सूचना आणली. त्यावर रावसाहेबांनी पुढे दिल्याप्रमाणे प्रास्ताविक भाषण केले-

"या कायद्याच्या मसुद्यातील काही व्याख्या व सर्व कलमे ही फार काळजीने विचारपूर्वक तपासली पाहिजेत."

"१८२७ च्या १७व्या रेग्युलेशनप्रमाणे या इलाख्यातील जमीनदारांची जी स्थिती होती तिचे आता या कायद्याने मूलतः रूपांतर होणार आहे. मुलकी अंमलदारांनी जमिनीचा महसूल कसा वसूल करावा व त्याची व्यवस्था कशी करावी ते दाखविण्यापुरते वरील रेग्युलेशनात नियम घालून दिले आहेत; परंतु आता पुढे आणलेल्या कायद्याच्या मसुद्याची उडी बरीच पुढे जात आहे. विवक्षित प्रकारच्या जमिनीच्या मालकीसंबंधी राजसत्तेच्या बळावर ज्यांची अंमलबजावणी होत असते अशा स्वरूपाचा जो हा कायदा करण्यात येत आहे तो अगदी नव्याने म्हणजे पहिल्याप्रथमच या देशात करण्यात येत आहे म्हणून यातील सर्व कलमांचा विचार फार काळजी घेऊन अगत्यपूर्वक केला पाहिजे. मद्रास इलाख्यातून जमिनीसंबंधाची काही अपीले प्रिव्ही काऊन्सिलकडे गेली होती. त्यांचे निकाल नुकतेच झाले आहेत. त्याकडे लक्ष दिले असता निवडक कमिटीला असे दिसून येईल की, असल्या तऱ्हेच्या कायद्याची काय आवश्यकता आहे याचा विचार अगोदर केला पाहिजे व आवश्यकता आहे असे सिद्ध होईल तर असा कायदा सर्वथा केलाच पाहिजे असे मीही मान्य करीन; परंतु अनावश्यक असूनही हा कायदा केला तर त्याच्यापासून अपायच होणार आहे. राष्ट्रपुरुषाच्या शरीरास जेव्हा अपाय होतो तेव्हाच तो दूर होण्यास नवे कायदे करावे हे जे कोर्ट ऑफ डायरेक्टरचे मत आहे त्याची पुनरुक्ती मी करीत आहे."

"जंगलाच्या संबंधी या कायद्यात जी कलमे घातलेली आहेत त्यात पुष्कळ सुधारणा केली पाहिजे. या देशाच्या भिन्न भिन्न भागात जंगलाचे हक्क भिन्न भिन्न स्वरूपाचे आहेत. तिन्ही इलाख्यातील जंगलासंबंधी सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांनी जे ठराव केले आहेत त्यांच्या योगाने या कायद्यात जंगलासंबंधी जी कलमे आहेत त्यांचे आहे ते स्वरूप राहू शकणार नाही. नामदार चॅपमन म्हणतात तितक्या घाईने हा कायदा करून घेता यावयाचा नाही."

"रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंवरील झाडांसंबंधी पाहू गेले असता लोक खासगी जागेत रस्त्याच्या बाजूला झाडे लावतात ती व सार्वजनिक जागेत लावलेली झाडे यात फरक केला पाहिजे. रस्त्याच्या बाजूला झाडे लावणे हे धर्मकृत्य आहे अशी येथील लोकांची समजूत आहे. याचे उदाहरण पाहिजे असेल तर पुण्याहून साताऱ्यास जाण्याचा जो जुना रस्ता आहे त्याने गेले असता पाहवयास मिळेल."

"कुळांच्या हक्कासंबधी मला दोन शब्द बोलावयाचे आहेत. १८०० सालापासून जे जे जमिनीसंबंधी कायदे झाले आहेत त्यांचे वाचन मी चालविले आहे. ते अद्याप पुरे झाले नाही, त्या करता मला वेळ पाहिजे आहे; परंतु जेवढे वाचन झाले आहे तेवढ्यावरून माझे असे मत झाले आहे की जमिनीच्या मालकांच्या स्थितीत या कायद्याने अगदी विपर्यास घडून येणार आहे. हा कायदा या इलाख्यातील सर्व कुळांना लागू व्हावयाचा आहे त्यामुळे फिर्यादींची संख्या वाढेल. असाच अनुभव एकवेळ पंजाबात आला होता. जुनी कुळे व नवी कुळे हा भेद जुनाच आहे; परंतु आजपर्यंत यासंबंधी चुकाच होत आल्या आहेत. मालकी हक्क व खंड वाढविण्याचा हक्क यामध्ये फरक करण्याचा विचार आहे असे सांगण्यात आले आहे. निवडक कमिटीत या संबंधाच्या कलमात काही संदिग्धपणा न राहू देण्याची खबरदारी ठेवण्यात येईल अशी आशा आहे."

"समरी सेटलमेंटच्या कायद्याचे या कायद्याशी एकीकरण करण्याचा विचार बाजूला ठेवावा असे मला वाटते."

"समरी सेटलमेंट ज्या क्षेत्रांना लागू आहे त्यांच्या बाबतींत लोकल फंडासंबंधी जी कलमे आहेत ती कशी अंमलात आणावी त्याचा विचार निवडक कमिटीत व्हावा. ठाणे जिल्ह्यात दोन कज्जे उपस्थित झाले होते. त्यात लोकांचे म्हणणे असे होते की समरी सेटलमेंटचे ठराव कायमचे झाले असल्यामुळे आता जमाबंदी वाढवता यायची नाही. हे म्हणणे संयुक्तिक दिसते म्हणून असे सेटलमेंट करण्यात मूळ हेतू काय होता हे लक्षात घेऊन महसुलाच्या बाबतीत नुकसान झाले तरी सोसले पाहिजे. अन्यायाविरुद्ध दाद मागण्याकरता अपिले करण्यासंबंधी जी कलमे आहेत त्यास माझी हरकत नाही."

या कायद्याचे पहिले वाचन झाल्यावर पुढील काम निवडक मंडळीकडे सोपवण्यात आले. रावसाहेबांना या कमिटीत काम करण्याचा मान मिळाला होता. रावसाहेबांना मसुदा पसंत नव्हता म्हणून त्यांनी एक प्राथमिक नोंद करून ठेवली होती ती अशी -

"या मसुद्यातील एक-एक कलम घेऊन वादविवाद व्हावा. मला या मसुद्यावर सही करता येत नाही. आजची निवडक कमिटी बसण्यापूर्वीच हा कायदा अगदी तयारीत आणून आमची नुसती संमती घेण्यापुरता याचा मसुदा आमच्यापुढे ठेवण्यात आला होता. वादविवादास सवड नव्हती. मला या मसुद्यावर सही करता येत नाही. याचे निरनिराळे भाग मला पसंत नाहीत. कसे ते मी निवडक कमिटीला दाखवून दिले आहेत. यातील काही कलमे चालू असलेल्या कायद्यात अनावश्यक व जबरदस्त स्थित्यंतर घडवून आणत आहेत."

"मुलकी अंमलदारांच्या नेमणुकी व अधिकार, जमिनीचा महसूल व त्याचा वसूल, अंमलदारांची काम चालविण्याची रीत इ. संबंधी जे कायद्याचे भाग आहेत त्यातील तत्त्वे मला मान्य आहेत,

त्यांविषयी सविस्तर वादविवाद कलमवार करण्याची माझी तयारी आहे; परंतु इतर कलमांचा विचार करण्यास मला वेळ पाहिजे.”

“या मसुद्यावर काय काय, कोणी कोणी मते दिली आहेत ती मला पाहावयाची आहेत. त्यासंबंधी व जंगलासंबंधी सर्व पत्रव्यवहार तो मागविल्या तारखेनंतर कमिटीच्या दोन बैठका होऊन गेल्या तरी मला मिळाला नाही.” (१५.३.१८७५)

वर सांगितल्याप्रमाणे कमिटीच्या इतर सभासदांचा रिपोर्ट रावसाहेबांकडे मताकरता आला, तेव्हा रावसाहेबांनी त्याच्यावर सही केली नाही. त्यांचे सहकारी मित्र महम्मदअल्ली रोगे यांनीही सही केली नाही. अशा स्थितीत कमिटीचा रिपोर्ट या दोघांच्या मताशिवाय छापला गेला. याचा उल्लेख करताना पुढील खेपेस कायद्याचा मसुदा चर्चेला निघाला तेव्हा सर रिचर्ड टेंपल, मुंबईचे गव्हर्नर, म्हणाले -

“सिलेक्ट कमिटीचे दोन सभासद नामदार रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक व नामदार महमदअल्ली रोगे यांनी कमिटीच्या रिपोर्टवर सह्या केल्या नाहीत. यांच्या सह्या रिपोर्टवर नाहीत म्हणून मूळ मसुद्यात बहुतेक अंशी यांच्याच संमतीने कमिटीने जे फेरफार केले आहेत त्या सर्व फेरफारांच्या विरुद्ध हे दोघे सभासद आहेत असे समजावयास नको. फेरफार केल्याने रूपांतर पावलेला मसुदा पुन्हा छापून झाल्यावर त्याच्यावर विचार करण्यास वेळ व संधी पाहिजे असे यांचे म्हणणे आहे. इतर सभासदांचे म्हणणे आहे की, यापुढे पुन्हा पुन्हा सर्व सभासदांना एकत्र जमवून वादविवाद करीत बसण्यात अधिक कालक्षेप करण्यास नको. पाहिजे तर विरुद्ध असलेले आपले मत यांना मागाहून देता येईल.” त्याप्रमाणे रावसाहेब व ना. रोगे यांनी मत दिले ते -

“लँन्ड रिव्हेन्यू बिलाविषयी जी आमची मते आहेत त्याविषयी काहीसा गैरसमज झालेला दिसतो. २५ जानेवारी १८७५ रोजी काऊन्सिलची सभा भरली होती. त्यावेळी आम्हापैकी एकाने साधारणपणे अशी स्पष्ट हरकत घेतली की ज्याअर्थी आजचा कायदा जुने कायदे एकत्र करण्याकरता करावयाचा आहे व ज्याअर्थी (जुने) कायदे एकत्र करण्याचा मुख्य हेतू सरकारी खात्यांना त्या कायद्यांची अंमलबजावणी कमी अधिक मानाने सोयीवार पडावी एवढाच आहे असे सांगण्यात येत आहे, त्याअर्थी लोकांच्या हक्कास बाध आणणारी नवी कलमे आजच्या कायद्यांत नव्याने घालता येणार नाहीत. पुढे निवडक कमिटीचे काम सुरू झाल्यावर १०६ व ११५ या कलमांचा विचार होऊ लागताच आम्ही या कलमांना हरकत घेऊ असे स्पष्टपणे कळवले होते; कारण या कलमांच्या योगाने अमुक एक मिळकतही आमच्या मालकीची आहे असे सिद्ध करण्यास मुलकी अधिकारी जेव्हा जेव्हा आव्हान करतील तेव्हा तेव्हा तसे सिद्ध करण्याचा बोजा खाजगी हक्क असणाऱ्या मालकांवर टाकलेला आहे. दुसऱ्या कित्येक बाबतींतही आम्ही वेळोवेळी भिन्न मत प्रदर्शित केले आहे. दुरुस्त केलेले मसुद्याचे ६ ते १५ भाग छापून आम्ही विनंती केल्याप्रमाणे आम्हाकडे पाठविण्यात आले असते तर आम्ही आपला शेरा वेळेवर लिहिला असता व त्यात आमचा मतभेद कोठे आहे ते दाखविले असते. आता दुरुस्त केलेल्या मसुद्यात जमिनीवरील खासगी हक्काच्या अस्तित्वाविषयी ओळखसुद्धा ठेवलेली दिसत नाही ही गोष्ट अगदी अन्यायाची आहे.

सर्व इलाखाभर वतनवाडीवाले जमीनदार, भिन्न भिन्न वर्गाचे व नावाचे, जमिनीवर मालकी हक्क असलेले पसरलेले आहेत व मालकी हक्काचा जो तत्त्वार्थ आहे त्याप्रमाणे ते खरे खरे मालक आहेत असे मान्य झालेले आहे. याला व्यवहार मयूख खंड ४, स्टोक्स हिंदू लॉ बुक्स पृष्ठ ४४, मुंबई हायकोर्ट रिपोर्ट भाग १२ पृष्ठ २२४ येथे प्रसिद्ध झालेल्या वैकुंठ बापूजी विरुद्ध मुंबई सरकार या कज्ज्यांतील ठराव, मूरकृत इंडियन अपीले भाग ११ पृष्ठ ३४५ येथे प्रसिद्ध केलेला गंगागोविंद यांच्या कज्ज्यांतील ठराव व एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानचा इतिहास आवृत्ती तिसरी पृष्ठ २४९-२५० परिशिष्ट ५ वे इतकी सर्व आधारभूत प्रमाणे आहेत. जमाबंदीचा ठराव करणाऱ्या खात्याचे अधिकारी उदाहरणार्थ मि. पेडर व मि. ट्रेव्हर यांच्या रिपोर्टावरून असे दिसते की गुजरातेतदेखील खेडेगावातील गावठाणे ही लोकांच्या खाजगी मिळकती आहेत. १८६५ चा एक नंबरचा कायदा म्हणजे सर्व्हे ॲक्ट यात मालक व खाजगी जमिनी यांचा निर्देश आहे. असे असता नवीन कायद्यात मालक (owner) या शब्दास उच्चाटन मिळाले आहे. या कायद्यातील व्याख्या (२५ व २५ अ) अशा केलेल्या आहेत की, खासगी मालकी या इलाख्यांत कोठेच उरली नाही असे त्यांनी भासवावे!"

"इनाम या शब्दाची व्याख्या अंशतः सूक्ष्मत्वाने केलेली नाही व ती अप्रत्यक्ष रीतीने खासगी मालकी हक्कास नष्ट करणारी आहे. इनाम हा शब्द हल्ली वापरतात तो जमिनीवरील साऱ्याच्या माफीचा दर्शक म्हणून वापरतात. पण खरे पाहिले म्हणजे हिंदी राजे एखाद्यास जमीन इनाम करून देत तेव्हा ते ती जमीन प्रथम तिच्या मालकाजवळून विकत घेत व मग ज्याला यावयाची त्याला देत हे प्रसिद्धच आहे. (पाहा रॉयल एशियाटिक मंडळीचे मासिक भाग ८ पृष्ठ ३९) यावरून असे सिद्ध होते की, ह्या प्रकारची खासगी मालकी ज्या जमिनीवर आहे ती जमीन व सरकारी जमीन यातील भेद स्पष्ट करून दाखवला पाहिजे होता; परंतु दुमाला (Alienated) आणि (Occupant) खातेदार यांच्या ज्या व्याख्या आहेत त्या दोघींनी अत्यंत घोटाळा उत्पन्न केलेला आहे. कारण हल्लीच्या शब्दाचे जे अर्थ निश्चित केलेले आहेत, त्यावरून असे दिसते की (unalienated) दुमाला नसलेले शेत म्हणजे सारा घेण्याचा सरकारचा जो हक्क असतो तेवढ्यापुरतेच जे शेत कोणाला दिलेले नसते ते शेत; परंतु तद्विषयक हक्क नेमका काय आहे ते स्पष्ट केलेले नाही. जंगलावरील हक्क, नदीतून वाहत आलेल्या गाळावरील हक्क इ. हक्क कोणाचे आहेत इत्यादी प्रश्नांचा (ज्यांचा उल्लेख या कायद्याच्या कलमात ठिकठिकाणी आहे त्यांचा) निकाल करण्याकरता unalienated दुमाला नसलेले शेत म्हणजे काय हे निश्चित करताना वरील मुद्याचे महत्त्व लक्षात येते. सरकारने आपल्या स्वतःच्या जमिनीचे काय वाटेल ते करावे, कारण खासगी जमिनीवर जो सारा बसविता येतो तो नियमांप्रमाणे बसविण्याचा हक्क कायद्यानेच सरकारास प्राप्त होतो. दादाभाई विरुद्ध कलेक्टर ऑफ ठाणा या कज्जांत हायकोर्टाने असे ठरवले आहे की, वांद्र्याच्या सुतीदार, वाडी म्हणून त्यावर आकारलेला सारा देत असता, त्या वाडीत बंगला बांधल्याबद्दल कलेक्टरांना दंड देण्याला पात्र होत नाही. कलम १३४ पॅरा २ यात कुळांच्या हक्कासंबंधी ज्या प्रश्नांचा विचार केला आहे त्यांना आमची विचारार्ह स्वरूपाची हरकत आहे. विरुद्ध कब्जा माझ्याकडे चालत आला आहे, असे जमीनदाराच्या एकाद्या कुळाला सिद्ध करता यावयास त्याने आधी मी कायमचे कूळ आहे असे सिद्ध करावे लागेल. त्याचा बोजा इतके दिवस कुळावर असे. एखाद्या कुळाने दाखवून दिले की,

मी इनाम करून देण्याच्या पूर्वीपासून या विविक्षित खेड्यांत आलो आहे, तरच पुराव्याचा बोजा जमीनदारावर उलटून पाडलेला आहे. बाकी इतर बाबतींत वर सांगितल्याप्रमाणेच पुराव्याचा बोजा आहे. कुळाच्या व जमीनदाराच्या दरम्यानच्या संबंधात का ढवळाढवळ करावी हे समजत नाही. (antiquity) जुनेपणा म्हणजे तरी काय ते दाखविण्याला या कायद्यात काहीच प्रमाण दिलेले नाही. म्हणून या कलमाची अंमलबजावणी करताना निश्चितपणा साधावयाचा नाही. आणि शिवाय जेथे सरकारने नवे (occupancy) खात्याचे हक्क उत्पन्न केले आहेत तेथे ते दुसऱ्याला देता येत नाही, असे ठरविले आहे.''

''आणखी एका मुद्यावर आमचा मतभेद आहे व त्यावरून २०८ कलम व त्याच्या कक्षेतील कलमांना आमची हरकत आहे. घराच्या जमिनीवर निदान सर्व मराठी जिल्ह्यात तरी पूर्वीच्या कारकीर्दीत पुरातन काळापासून कोणी सारा दिला नाही. असे चौकशीअंती निश्चित कळून आले आहे. १८६८चा चौथा कायदा करतेवेळी घराच्या जमिनीवरील साऱ्याच्या माफीचा पूर्ण विचार झाला होता. तशा माफीपासून, तेव्हापासून आतापर्यंत उलटलेल्या ८-९ वर्षांत अनर्थ झाल्याचे सिद्ध झाले नाही. १८२७ च्या ४थ्या कायद्याच्या १७ व्या कलमाप्रमाणेसुद्धा घराखालील जमिनीवर कर बसवता येत नाही असे सदर कोर्टाचे व हायकोर्टाचे ठराव आज सतत ५० वर्षे एकरूपाने होत आले आहेत. असे असता मागाहून केलेल्या एका विलक्षण कायद्याने (कारण हिंदुस्थान सरकारच्या १८७६ च्या १० कायद्यास तसेच म्हटले पाहिजे.) ५० वर्षांचे न्यायकोर्टाचे ठराव विरुद्ध असता १८२७ च्या कायद्याचा जो भलताच अर्थ करण्यात आला आहे. त्याप्रमाणे या विशिष्ट तऱ्हेच्या खाजगी मिळकतीवर इनाम कमिशनच्या अपवादात्मक धर्तीवर कर बसविण्यात सुरक्षितपणा नाही; ते प्रगतिपर लक्ष्मीशास्त्रवेत्त्यांनी घर जमिनीचा हक्क इतर खाजगी हक्कापेक्षा विशिष्ट स्वरूपाचा आहे असे मत दिले आहे.''

''हा घरबंध हक्क या इलाख्यांत इतका पवित्र मानला जातो की, शपथ वाहण्याची झाल्यास घरबंधाची वाहतात. म्हणून आम्ही म्हणतो इतक्या विशिष्ट तऱ्हेच्या हक्कास नष्ट करणारा कायदा इतक्या लघुविचाराने करावा की न करावा याचा विचार करणे काऊन्सिलाला भाग आहे.''

''१८६८ चा चौथा कायदा[३] कायम होऊन बसला आहे व त्याची कलमे, जी पहिल्याने गुजरातेतच लागू होती. ती आता थोडा फेरफार करून इलाख्यात सर्वत्र लागू करायची आहेत. म्हणून आम्ही नामदार सभासदांना एवढेच कळवतो की, ज्या तत्त्वांवर १८६८ चा कायदा उभारला गेला तीच तत्त्वे आता जेथे जेथे हा कायदा लागू करण्यात येईल तेथे-तेथे ह्याची अंमलबजावणी करताना ध्यानात ठेवावी.''

''प्रजाजनांपैकी दरिद्री वर्गास इनाम कमिशनची तत्त्वे व यंत्रसामग्री लावू नये. याशिवाय कलम १२६ (अ) या कलमास (जे ब्रह्मदेशांतील कायद्यांतून घेतले आहे असे आम्हास सांगण्यात येत आहे त्यास) आम्ही जोराची हरकत घेतो. 'सर्व खाणी, खनिज पदार्थ व भूमिगत द्रव्य यावर हक्क सरकारचा आहे. पृष्ठभागावरच्या मूठभर मातीची झालेली नुकसानी मात्र कलेक्टर ठरवील तितकी मालकास भरून मिळेल,' असे ठरवणारा हा कायदा आमच्या पुरातन कायद्याहून भिन्न आहे. हा

आमच्या जमीन धारण करण्याच्या पुरातन पद्धतीच्या विरुद्ध असून ६० वर्षांवरही उपभुक्त अशी मालकी हक्क असलेली ताबेदारी नष्ट करीत आहे. ही कलमे पहिल्या मसुद्यात नव्हती. सिलेक्ट कमिटीने केलेल्याही मसुद्यात नव्हती व आता शेवटी शेवटी या कायद्यात ती प्रविष्ट करणे वाजवी नाही. या कायद्याचे दुसरे वाचन होण्यापूर्वी वरील मुद्यांकडे सभासदांनी लक्ष द्यावे."

विश्वनाथ नारायण मंडलिक

महमदअल्ली रोगे

१७.६.१८७७

या प्रमाणे भिन्नमतप्रदर्शक लेख रावसाहेबांनी लिहिला व त्यावर महमदल्ली रोगे यांनी सही केल्यावर २२.६.१८७७ रोजी दुसऱ्या वाचनास आरंभ झाला. त्या वेळेस रावसाहेबांनी आपल्या भिन्नमत प्रदर्शक लेखात गोवलेल्या तत्त्वांवर कोट्यवधी सूचना आणल्या. त्या बहुमत न झाल्यामुळे नाकारण्यात आल्या. अपवाद दाखल क्षुल्लक तीन सूचना मान्य झाल्या. ही पहिल्या दिवसाची स्थिती पाहून महमदअल्ली उठून म्हणाले, "ह्या कौन्सिलात कोणताही कायदा, मग तो गतकाळापासून अंमलात येणारा असो किंवा भावी काळापासून अंमलात येणारा असा मात्र तो सरकाराने आणलेला असला म्हणजे पास झालाच पाहिजे अशी मला खात्री वाटत आहे. कारण या काऊन्सिलातील सभासदांत सरकारी नोकर आहेत ते त्या कायद्यातर्फे मत देतातच व त्यांना आवडो किंवा न आवडो नोकर या नात्याने तसे मत द्यावयास ते बांधले गेले आहेत. काल ज्या सूचना आल्या व त्यावर जी मते पडली ती असे दर्शवितात की मते देण्याच्या मुळाशी पक्षाभिमान आहे. युरोपियन सभासद एका बाजूला मत देत आले व हिंदी सभासद दुसऱ्या बाजूला देत आले; परंतु हिंदी सभासदांचे बहुमत नसल्यामुळे आपली सूचना मान्य होणार नाही हे ते पूर्ण समजून होते. तथापि आपले मत काय आहे ते नामदार गव्हर्नरसाहेब व इतर युरोपियन सभासद यांच्या नजरेस आणून देणे हे आपले कर्तव्य आहे असे हिंदी सभासद समजतात. न बोलता स्वस्थ बसल्यास अपायकारक कायद्यांनी आपल्या गरीब देशालाच नड होईल म्हणून त्यांना एवढा खटाटोप करण्याची गरज पडली."

शेवटी रावसाहेबांनी या कायद्याच्या विरुद्ध मत दिले.

१८७५ चा तीन नंबरचा दस्तुरीचा कायदा

हिंदुस्थान सरकारच्या १८६४ च्या पंधराव्या कायद्याप्रमाणे मुंबई इलाख्यात ८.७.१८६४ पासूनच दस्तुऱ्या बसविण्यात आल्यावर हा कायदा मुंबई इलाख्यास रीतीप्रमाणे लागू केला होता की नाही अशी उत्पन्न झालेली शंका दूर करण्याकरता व सार्वजनिक रस्त्यांवर व पुलांवर दस्तुरी बसविणारी कलमे एकत्र करण्याकरता हा मसुदा काऊन्सिलात निघाला होता. त्या वेळी रावसाहेबांनी भाषण केले त्याचा सारांश -

"दुसऱ्या कलमास मी हरकत घेत आहे, कारण हे कलम गतकालसापेक्ष आहे म्हणजे याची अंमलबजावणी मागील काळापासून होणारी आहे. तिसऱ्या कलमातील ८ व्या व ९ व्या ओळींस माझी हरकत आहे; कारण १८६९ च्या तिसऱ्या कायद्याप्रमाणे एकवार जो पैसा जे रस्ते बांधण्यात

खर्च केला आहे तोच पैसा त्याच रस्त्यांवर दस्तुरी बसवून लोकांवर कर लादण्याला कारण होऊ शकणार नाही. लोकल फंडांतून बांधलेले रस्ते व इलाख्याच्या इतर वसुलातून बांधलेले रस्ते, निराळे करणे हे कठीण आहे हे मी जाणून आहे. शिवाय रस्ते बांधण्यास पैसा नाही हेही मला माहीत आहे. परंतु दस्तुरी हे वसूल वाढवण्याचे साधन साधारणपणे असू नये ही माझी पहिली हरकत आहे व दस्तुरीची नाकी जवळ जवळ असू नयेत ही दुसरी हरकत आहे. दुसऱ्या देशांत सहा किंवा आठ मैलांवर अशी नाकी असतील परंतु महसुलाच्या कारभारात असे करणे ही चूक असल्यामुळे तिची पुनरावृत्ती या देशात होणे इष्ट नाही. कोष्टकात दाखवलेल्या रकमेच्या दुप्पट रक्कम देण्याससुद्धा माझी तयारी आहे. या रकमांची एवढी लोकांना भीती वाटत नाही; पण अशा रक्कमा त्यांना वारंवार द्याव्या लागतात, त्याची भीती वाटते. पोलादपूर (अथवा किणेश्वर म्हटले तर चालेल) व नागोठणे यांच्यामध्ये पांच दस्तुऱ्या आहेत; शिवाय म्युनिसिपल दस्तुऱ्या आहेतच. या गोष्टी या देशात नसाव्या म्हणून या गोष्टींचा विचार झाला पाहिजे.''

''पादचारी वाटसरूंवर कर बसवण्याविषयी म्हणाल तर १८५१ सालच्या आठव्या ॲक्टाच्या पुढे या कायद्याने आघाडी मारली आहे. १८६४ च्या हिंदुस्थान सरकारच्या १५ व्या ॲक्टाला धरूनच हा कायदा आहे, असे कोणी म्हणेल त्यास माझे उत्तर असे आहे की, आमचे काऊन्सिल एका तऱ्हेने स्वतंत्र आहे. वरिष्ठ काऊन्सिलाचे धोरण आम्ही स्वीकारले. पाहिजेच असे नाही. जेथे पूर्वी नाव होती व लोकांना नोर द्यावयास पडत होते तेथे पूल बांधण्यात आल्यावर त्या पुलावरून पायांनी जाणाऱ्यांवर तेवढाच कर बसवला तर हरकत नाही.''

(या बिलाचे ३०.९.१८७५ रोजी दुसरे वाचन झाले त्यावेळी रावसाहेबांनी केलेले भाषण.)

''दस्तुऱ्या बसवण्याच्या कामाला हिंदुस्थान सरकारची मंजुरी आज बरीच वर्षे मिळालेली आहे. तरी त्या मंजुरीचा फायदा या इलाख्यात चुकीने घेण्यात आला नाही. तथापि त्या मंजुरीमुळे दस्तुऱ्या बसवता येतात अशा प्रामाणिक समजुतीने सरकारी अधिकारी वागत आले; परंतु तसे करणे गैरकायदा असल्याने कोर्टात फिर्यादी होण्याचा संभव आहे अशी कायद्याच्या परिभाषेसंबंधी अडचण उत्पन्न झाली आहे. त्यामुळे सरकारी अधिकाऱ्यांचे फिर्यादींपासून रक्षण करण्यास मी या दुसऱ्या वाचनाच्या विरुद्ध मत देत नाही; तथापि दुसऱ्या कलमाच्या तर्फे मी मत देणार नाही. आज केलेले कायदे गतकालाला लागू करणे हे तत्त्वच चुकीचे आहे. प्रजेशी झालेले जुने ठराव रद्द करणे व नवे ओझे त्यावर बसवणे ही दोन्ही टाळली पाहिजेत. मी पुढे आणलेल्या कायद्याच्या सुधारणेकरता सूचना आणीन.''

''नामदार गव्हर्नरसाहेबांनी मागे एका वेळी असे नमूद करून ठेवले आहे की दस्तुऱ्या लोकांना अप्रिय आहेत. विशेषतः जे लोक एक आणा फंड देत आहेत त्यांना असे वाटत आहे की, आणखी कर दिल्याशिवाय रस्त्यावरून जाण्याचा आमचा हक्क आहे. या लेखाने माझ्या मतास पुष्टी येत आहे.''

नामदार गव्हर्नर : त्यात लोकांना, दुसऱ्या दस्तुऱ्या अप्रिय आहेत एवढीच गोष्ट नोंदलेली आहे.

रावसाहेब : हीच गोष्ट मला दाखवून द्यावयाची आहे. ही अप्रियता कोठून आली, याची आम्हास चौकशी केली पाहिजे. आपल्या डोक्यावरचे ओझे दुसऱ्याच्या डोक्यावर लादण्याची प्रवृत्ती जी मनुष्यमात्रात दिसून येते त्यामुळे ही अप्रियता उत्पन्न झाली आहे किंवा आता सरकारने जी पद्धती स्वीकारली आहे त्यामुळे उत्पन्न झाली आहे, हे प्रथम पाहिले पाहिजे. रस्त्यावरील रहदारी चालण्याकरता त्यांची सुधारणा झाली पाहिजे असे म्हणण्याचा अधिकार आम्हास आहे व ज्यादा कर भरावयास पडल्याशिवाय झाली पाहिजे असे म्हणण्याचा एक आणा फंड भरणाऱ्या लोकांना हक्क आहे. नावा व पूल इ. सोयी, ज्या एकंदर देशातील महसुलाच्या पैशाने तयार केल्या जातात, त्यांची गोष्ट निराळी. एरव्ही एकवार दिलेल्या पैशाने बांधलेल्या रस्त्यावरून जाण्यास पुन्हा कर बसवणे गैर आहे. अशा रस्त्यांची सुधारणा करणे झाल्यास स्थानिक लोकांची कुवत केवढी आहे ते पाहिले पाहिजे. नामदार क. अँडरसन विचारतात, 'हा कर शेवटी कोणाकोणावर पडतो?' हा प्रश्न लक्ष्मीशास्त्राचा आहे व महत्त्वाचा आहे. शेतकऱ्यावरील पुष्कळ कर पोटाकरता धान्य विकत घेणाऱ्यावर पडतो; परंतु यांना वगळले तरी रस्त्यावरून जाणाऱ्या येणाऱ्या (जे शेतकरी नाहीत अशा) लोकांवरही हा दस्तुऱ्यांचा कर पडेल व तीनचार दस्तुऱ्यांचाही द्यावयास पडेल. रस्ते पाहिजेत; परंतु ते लोकांच्या आहारातील पाहिजेत." (वरील मतलबाची रावसाहेबांची सूचना नापास झाली.)

मामलत्तदार कोर्टाचा १८७५ चा ५ वा कायदा

(पहिले वाचन)

(यावेळी रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणाचा सारांश)

"या कायद्याची चांगली दुरुस्ती व्हावी. मामलेदार फिर्यादी कशा चालवतात ते मी पाहिले आहे. ते आपली करमणूक करून घेतात; परंतु तेणेकरून रयतेची करमणूक होत नाही. हुकुमाच्या बजावणीशी पाटील कुळकर्ण्यांचा संबंध नसावा. मामलेदारांच्या मनुष्यांकडूनच ती व्हावी. पाहिजे तर अधिक बेलिफ ठेवावे व अवश्य तेवढी फी घ्यावी."

दुसऱ्या वाचनाच्या वेळी ७.१.१८७६ रोजी हाच मुद्दा रावसाहेबांनी अधिक स्पष्ट करून सांगितला. "गाव कामगारांचा कधी कधी मामलेदाराच्या हुकूमनाम्याशी पक्षकार म्हणून हितसंबंध असतो म्हणून मामलेदारांच्या हुकुमाची बजावणी करण्याचे काम गाव कामगारांकडे नसावे. तसेच ते पक्षकाराकडेही सोपवता कामा नये. नवे बेलिफ नेमून त्यांच्याकडून करून घ्यावे व त्यांच्यावर देखरेख पाटलाची असावी. गांवकामगारांना मेहनताना कमी असून अगोदरच त्यांना काम फार आहे, हे सरकारास मान्य आहे. १८२७ च्या १६ व्या रेग्युलेशनप्रमाणे गावचे सर्व काम-जमिनीची नोंदबुके ठेवण्यापासूम ते बहुसंख्य प्रवाशांची बडदास्त ठेवण्यापर्यंत त्यांच्यावर पडते."

"मी म्हणतो की गावच्या जमिनीशी मालकीहक्काने संबंध असलेल्या व बजावणीकरता काढलेल्या हुकूमनाम्याशी हितसंबंध असलेल्या लोकांचा व कामाखाली आधीच नमून गेलेल्या गावपाटलाचा, मामलेदारांच्या हुकूमाची बजावणी करण्याशी काही संबंध नसावा. यांच्यावर देखरेख कोण करणार? उलट बेलिफाची नेमणूक केल्यास त्यावर देखरेख पाटील करू शकेल.

बेलिफ जमिनीची विक्री करीत असता पाटील हजर राहून तिच्यावर नजर ठेवतो म्हणून बेलिफ नवे ठेवून झाले तर मामलेदारांचे हुकुमनामे बजावून घ्यावे.”

सिटी सर्व्हेचा कायदा १८७६ चा नंबर ४ चा कायदा

(या कायद्याच्या मसुद्यावर भिन्नमतप्रदर्शक रावसाहेबांनी लिहिलेली नोंद)

“कमिटीच्या सभासदांतील बहुमताने केलेल्या १० ब कलमाच्या योजनेला मला पाठिंबा देता येत नाही. १८६८ च्या चौथ्या कायद्याच्या १०व्या कलमाप्रमाणे सदरहू कायदा पास होण्यापूर्वी जी सनदफी बाकी निघेल ती.” हे शब्द या कलमात घालण्यास माझी हरकत आहे. या कायद्याच्या कलमांची गत काळापासून अंमलबजावणी व्हावी असा अधिकार या कायद्याने दिलेला दिसत नाही. शहरांतील जमिनीवर अगोदरच प्रस्थापित झालेल्या हक्कांना बाधा आणणारे कलम महसुलाच्या संबंधाच्या कायद्यांत घालू देण्याला मी मत देऊ शकत नाही. असली कलमे कित्येक देशांत कोर्टात अन्यायाची ठरतील. राज्यव्यवस्थेस अननुरूप ठरतील म्हणून अकार्यसाधी व त्याज्य ठरतील. (केंटची टीका ५११ पान, १० आवृत्ती पाहा.) असले कायदे एकाच तत्त्वावर केलेले असतात. गतकालापासून अमलात येणारा असला कायदा करण्याची जरूरी सिद्ध झालेली नाही. काही राहिलेल्या चुका दुरुस्त करणे भाग असते अथवा दुसरे हितावह उपाय करणे प्राप्त असते तर मी याच्यातर्फे मत दिले असते.” (याप्रमाणे रावसाहेबांनी मूळ कमिटीतील योजनेवर मत दिल्यावर हा कायदा परत घेण्यात आला. पुरातन काळापासून भोगवट्यास असलेल्या जमिनीच्या हक्काबद्दल सनद जर यावयाची असली तर तशी सनद घेण्यास मालकास पैसे देणे भाग पाडता यायचे नाही असे रावसाहेबांचे मत होते.)

फेरी बोटींच्या कायद्यात दुरुस्ती करणारा १८७५ चा ६ वा कायदा

या कायद्याच्या पहिल्या वाचनाच्या वेळी रावसाहेब म्हणाले, “या मसुद्यात नमूद केलेल्या बोटींविषयी काही नियम करण्याचा अधिकार सरकाराला या कायद्याने प्राप्त होणार आहे. ही सुधारणा इष्ट आहे तेवढ्यापुरते मी या कायद्याच्या तर्फे मत देणार आहे. तथापि मला असे वाटते की, चौथ्या कलमाची घडण फार विचार करून केली पाहिजे. या मसुद्यात नमूद केलेली इतर बंदरे विशेषतः बाणकोट, रेवदंडा व महाड यांचा मुंबईशी पुष्कळ व्यापार चालतो, त्याच्यावर या कायद्याचा अनिष्ट परिणाम घडेल. असा व्यापार किती आहे याची माहिती या कायद्याचे सविस्तर विवेचन होण्यापूर्वी या सभेला सादर करण्यात आली पाहिजे. या हरकती शिवाय माझी दुसरी कोणतीही हरकत नाही.”

नामदार रॉजर्स : या बोटी मुख्यतः उतारूंच्या सोयीकरता निघालेल्या आहेत. बाणकोटची बोट रत्नागिरीच्या उतारूंस फारच सोयीस्कर झाली आहे. मुंबई-महाडकडील बोटीने उतारूंस धरमतरी वरून मुंबईस पायी येण्याचा जो हेलपाटा पडत असे तो वाचणार आहे.

रावसाहेब : म्हणूनच मी म्हणतो की बाणकोट, महाड व मुंबई यांच्या दरम्यानचा व्यापार किती आहे त्याची कोष्टके मला पाहिजे आहेत. ती लक्षात घेऊन उतारूंची सोय होईल व इतर चालू

असलेल्या व्यापारास प्रतिबंध होणार नाही अशी व्यवस्था करता येईल. एकहाती सत्ता बोटींना देऊन चालू असलेल्या व्यापारास धोका आणणे इष्ट नाही. (४.१.१८७६)

सक्तीने देवी टोचण्याचा १८७६ चा ५ वा कायदा

या कायद्यावर रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणाचा सारांश - "मुंबई असोसिएशनकडे या कायद्यावर आपली मते पाठविण्यास ज्या लोकांना विनंती केलेली होती, त्यांपैकी मी एक होतो. गोस्तन देवीची लस जर देवी टोचण्यास घेतली व देवी टोचणे सक्तीचे केले तर लोकांच्या पुष्कळ तक्रारी नाहीशा होतील. रोगट पशू हा रोगट मनुष्याइतकाच दुसऱ्याच्या शरीरात आपल्या शरीरातील रोग (उदाहरणार्थ उपदंशासारखे) भिनवून देण्यास लायक आहे; परंतु काही रोग मानवी शरीरातच वास करणारे आहेत. त्यांचा मुलांत आनुवंशिक संचार झाला असला तर ते बऱ्याच वेळेस ओळखू येत नाही. पशूंना असले रोग होत नाहीत. काही किवणासारखे त्वचारोग होतात. म्हणून पशू जर नीट तपासून घेतले तर हा कायदा सक्तीने लागू करण्यात अपाय मुळीच नाही."

"या गोष्टीचा विचार सिलेक्ट कमिटीत होईलच. हा कायदा मुंबई शहरापुरताच असल्यामुळे मी या मसुद्याला पुष्टी देत आहे."

दुसऱ्या वाचनाच्या वेळी आपले मत कायद्याच्या तर्फेने देताना रावसाहेब म्हणाले-

"एका मुलाची लस घेऊन दुसऱ्यास देवी टोचण्याचा अधिकार देवी टोचणाऱ्या नोकरांना २८ कलमाने द्यावयाचा आहे. पण तो गोस्तन देवीची लस मिळाली नाही तर द्यावयाचा आहे. असा प्रसंग विरळाच येणारा असतो व हा सर्व प्रकार लोकांच्या सुरक्षिततेसाठीच आहे. त्यांच्यावर काही प्रयोग करून पाहवयाचा नाही. हा गोस्तन देवीचा प्रश्न मुंबईपुरता आता सुटल्यासारखा दिसतो. म्हणून मी या कायद्याच्या तर्फे आनंदाने मत देत आहे."

कपाशीच्या भेसळीचा (१८७७ चा नंबर १ चा) कायदा

(नामदार रॅव्हनस्क्राफ्ट यांनी दुसऱ्या वाचनाकरता मसुदा सादर केला तेव्हा रावसाहेबांनी भाषण केले त्याचा सारांश -)

अमेरिका व इंग्लंड या देशांत राजकीय घडामोडी चालू आहेत त्या नीटपणे समजण्याइतकी योग्यता हिंदी सभासदांच्या अंगी आहे की नाही याविषयी काही मत देऊन हा कायदा काऊन्सिलात आणणाऱ्या नामदार सभासदाने हिंदी सभासदांची संभावना केली होती त्याबद्दल त्या नामदार सभासदाचा समाचार प्रथम घेताना रावसाहेब म्हणाले-

"अमेरिका व इंग्लंड या दोन देशांत कशा-कशा राजकीय घडामोडी चालू आहेत त्या समजण्याइतकी योग्यता हिंदी सभासदांची आहे असे या कायद्याचा मसुदा सभेत आणणाऱ्या नामदार सभासदाने मानले नाही असे म्हणताना मला (कारण मी स्वतःच्या वतीने बोलत आहे) फार दुःख होत आहे. माझ्यापुरते मी सांगतो की सुशिक्षित ब्रिटिश प्रजाजन म्हणून वरील उलाढालीत जेवढे मन मी घालावे तितके घालत असतो. अमेरिकेत व युरोपात उपस्थित होणाऱ्या प्रकरणांशी आमचा हितसंबंध दिवसानुदिवस वाढत जाईल असा मला भरवसा वाटत आहे. हिंदुस्थानात शिक्षणाचा

प्रसार होत आहे व त्याच्या योगाने योग्य प्रकाराने शिक्षण मिळालेला प्रत्येक हिंदी सभासद वरील राजकीय विषयावर वादविवाद करताना कोणत्याही पाश्चात्त्य देशांतील गृहस्थाइतकी मिळवलेली माहिती व ज्ञान उपस्थित वादांपुरती दाखवील अशी आशा करण्याचा काळ फार लांब नाही. आमच्या मार्गात अडचणी फार आहेत; परंतु आम्ही शक्य तेवढे करीत आहोत. त्यावरून १८६३ सालापासून कपाशीच्या भेसळीच्या संबंधाने कायदेकानू चुकीच्या तत्त्वावर होत आले आहेत, असे स्वत:पुरते म्हणण्याची मी परवानगी घेतो."

"१८६३ सालापासून बाहेरगावी जे जे खटले उपस्थित झाले व जे कोर्टात आले ते सर्व मी नीट नमूद करून ठेवले आहेत. त्याकडे पाहता, चेंबर ऑफ कामर्स व तशा इतर संस्थांनी ज्या हरकती या कायद्याविरुद्ध घेतल्या आहेत त्या योग्य आहेत. १८६५ साल हा मुंबईवर मोठा आपत प्रसंग आला होता. तेव्हा विशिष्ट स्वरूपाचा कायदा करण्यात आला होता हे खरे. पण तुम्ही गतकालीन आपत प्रसंगावर नजर देऊन भरभराटीच्या काळात (कारण आमची ब्रिटिश अंमलाखाली भरभराट होत आहे.) कायदे करावयाचे नसतात. उद्योगधंद्यासंबंधी कोणच्या ठोकळ तत्त्वावर कायदे करण्यात येतात तिकडे लक्ष दिले पाहिजे. व्यापाऱ्याच्या कोणत्याही जिनसात भेसळ करणाऱ्या गुन्हेगारास योग्य शासन करण्यास पीनल कोडातील कलमे पुरेशी आहेत. कपाशीत भेसळ करण्यात येते ती बंद व्हावी म्हणून आम्ही जर विशिष्ट कायदा करू लागलो तर कोठे थांबावयाचे ते समजत नाही. तागाचा व चहाचा व्यापारही वाढत चालला आहे. ही गोष्ट सर्व युरोपियन सभासदांना महशूर आहेच. तेव्हा कपाशीत केलेली भेसळ शोधून काढण्यास केलेला आरंभ या नवीन व्यापाराच्या जिन्नसात केलेली भेसळ शोधून काढल्याशिवाय थांबवता यायचा नाही. १८६३ साली कमिशन बसले होते. त्याचे मत आज देशभर असलेल्या संस्थांनी जे मत दिले आहे, त्याशी जुळत आहे असे पाहता ज्या गोष्टी पुढे ठेवल्या गेल्या त्या गोष्टींवरूनच झालेले आपले पूर्वमत स्टेट सेक्रेटरी बदलतील व सर्व देशाच्या अभिन्न स्वरूपाच्या एकमताला मान देतील अशी बळकट आशा आहे. हा कायदा अपायकारक आहे. कदाचित अपायकारक हा शब्द फार जोरदार आहे असे दिसेल; परंतु हायकोर्टात गुन्ह्यासंबंधी जी अपीले आली ती पाहिली असता असे कळून येईल की या कायद्याने जे हित होईल असे वाटले होते ते हित झाले नाही. माझे नामदार मित्र ग्रॅहम यांच्या एका विधानास माझे उत्तर असे आहे की, हा कायदा निरुपयोगी आहे असे ठरवण्याचा बोजा त्याला विरोध करणाऱ्या लोकांवर नाही. उलट तो उपयोगी आहे असे ठरवण्याचा बोजा त्याचा मसुदा पुढे आणणाऱ्यावर आहे."

"असला कायदा करायचा असेल तर या देशाचा व्यापार असा कायदा केला नाही तर बुडेल. तो पुढे चालवायचा नाही व असा कायदा या देशाच्या हिताकरता केला पाहिजे असे सिद्ध केले पाहिजे."

कापसाच्या भेसळीचा कायदा (१८८० चा तिसरा)

हे बिल चर्चेला निघाले तेव्हा रावसाहेबांनी अशी सूचना आणली की कापसामध्ये जी कपटाने भेसळ केली जाईल ती एका विशिष्ट व्यक्तीला फसविण्याचे हेतूने केली गेली असे भेसळ करणाऱ्या

मनुष्याला शिक्षा देण्यापूर्वी सिद्ध केले पाहिजे; परंतु नामदार ॲशबर्नर म्हणाले - "मनुष्याचा हेतू त्याच्या मनात गुप्त पुरलेला असतो तो कसा सिद्ध करणार. उदाहरणार्थ, एकाने कापसाच्या गठ्ठ्यावर पाणी कपटाने ओतले तर ते कोणत्या विशिष्ट व्यक्तीला फसवण्याकरता ओतले हे कसे सिद्ध करता येईल!" मते घेतल्यावर रावसाहेबांची सूचना नामंजूर झाली.

पुढे रावसाहेब तिसऱ्या वाचनाच्या वेळी म्हणाले - "रयतेच्या अदूरदर्शित्वामुळे हा कायदा करावयास पाहिजे असे सांगण्यात येते. त्यावर मी असे म्हणतो की, रयतेचा जो अदूरदर्शित्वाचा गुण आहे त्याचे वाईट परिणाम नाहीसे करण्यास आहेत ते कायदे पुरे आहेत. रयतेला जेव्हा अधिक शिक्षण मिळेल आणि ते मिळेल यात संशय नाही, कारण सरकार तीस शिक्षण देण्यास आपलेकडून होईल तितके प्रयत्न करत आहे तेव्हा आपल्या हिताला कसे जपावे ते रयतेला कळू लागेल. कापूस घेणारा व विकणारा यांचे परस्पर संबंध नियमित करण्यास पीनल कोड समर्थ आहे. मला रयतेचा अनुभव आहे. मी स्वतःही रयत आहे. त्यावरून मी सांगतो की रयतेच्या संरक्षणार्थ असला कायदा अवश्य नाही. सरकारने नेमलेल्या कमिशनने असला कायदा अनावश्यक आहे असे ठरवले आहे म्हणून मी कायद्याच्या विरुद्ध मत देतो."

अबकारीचा १८७७ चा (तिसरा कायदा)

या कायद्याच्या मसुद्यावर ८.११.१८७७ रोजी काऊन्सिलात वादविवाद झाला.

महसूलासंबंधी कायद्यांचा अंमल गतकालापासून सुरू होऊ नये अशी सूचना रावसाहेबांनी आणली ती ४ विरुद्ध ६ मतांनी अमान्य झाली.

या कायद्याच्या ४१ व्या कलमातील 'सहा महिनेपर्यंत तुरुंगाची शिक्षा' हे शब्द वगळावे अशी सूचना रावसाहेबांनी आणली तेव्हा ते म्हणाले, "काही कर देण्याचे आपले कर्तव्य कोणी न केले तर त्यास दंडाची शिक्षा असावी पण तुरुंगाची नसावी."

नामदार ॲशबर्नर : "या कायद्याच्या सपाट्यात सापडणारे लोक जर गरीब मजूरांपैकी असतील तर ते दंड कोठला देतील? असा अधिकार अंमलदारांच्या हाती नसल्यास चोरून दारूची विक्री करणाऱ्यांना योग्य शासन करता यायचे नाही."

नामदार बेंगाली म्हणाले : "निवडक कमिटीत हे तुरुंगाच्या शिक्षेविषयीचे कलम मी सुचविल्याप्रमाणे मसुद्यात घालण्यात आले आहे. काही लोक असे असतात की हजार किंवा पाच हजार रुपयांचा दंड त्यांच्या खिसगणतीत नसतो."

नामदार लँग म्हणाले : "कायद्यात शासन फार कडक पाहिजे; परंतु उच्चवर्गाच्या अधिकाऱ्यांच्या हातातच त्याचा अमल ठेवला पाहिजे."

रावसाहेब म्हणाले : "शासन फार कडक ठेवले तर ते तसे ठेवण्याचा हेतू साध्य होत नाही. लोकांची सहानुभूती अंमल करणाऱ्या अधिकाऱ्यातर्फे राहिली पाहिजे; परंतु गैरकायदा एखाद्या गरीब मजुराजवळ दारूचा माठ सापडला व त्याच्या सन्मुख सहा महिन्याची तुरुंगाची शिक्षा उभी केली तर लोकांची सहानुभूती कोर्टाकडे वळेल काय?"

रावसाहेबांची ही सूचना अमान्य झाली.

रावसाहेब नंतर ५१ व्या कलमासंबंधी म्हणाले, "आरोपीने विवक्षित गुन्हा केला हे सिद्ध करण्याचा बोजा फिर्यादीवर असतो तर या कायद्यातच वरील तत्त्वाला अपवादक अशी कलमे का असावी?"

नामदार लँग यांना ही विचारसरणी मानवली; परंतु ना. ॲशबर्नर म्हणाले, "दारू गाळण्याचे यंत्रच अशा तऱ्हेचे आहे की ते जो बाळगील त्याचा गैरकायदा दारू गाळण्याचाच हेतू असला पाहिजे असे समजून येते. अफूच्या कायद्यात असेच कलम आहे. ते नसते तर पदरी असली यंत्रे ठेवूनही आरोपी दोषमुक्त होतील." (रावसाहेबांची सूचना अमान्य झाली)

रावसाहेब नंतर मजिस्ट्रेट शब्दाच्या व्याख्येवर टीका करताना म्हणाले, "या शब्दाच्या व्याप्तीत फक्त पहिला व दुसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेट यावे. तिसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेटकडे या कायद्यांविरुद्ध केलेले गुन्हे चौकशीस गेल्यास काय होईल? सरकारच्या खजिन्यात जेवढा पैसा जमा होईल त्याहून अधिक पैसा आरोपीच्या खिशांतून निघेल!"

ना. ॲशबर्नर म्हणाले, "भिल्लासारख्या गरीब आरोपीस चौकशीकरता ५० मैल धावडत न्यावे लागेल. तिसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेटच्या मंडळीतूनच ना, मामलतदार निर्माण होतात?"

नामदार गिब्स म्हणाले, "तुम्ही शाळकरी मुलांतूनच पार्लमेंटचे सभासद निर्माण होतात असे म्हणून एकाद्या मुलास आणून काही प्रांतांचे अधिपतत्व त्याकडे द्याल! फक्त गैरसोय फार होईल व पुष्कळ वेळ फुकट जाईल या सबबीवर तिसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेटकडे अबकारीच्या गुन्ह्यांची चौकशी करण्याचे अधिकार दिले पाहिजेत."

नामदार अँडरसन यांचे मत रावसाहेबांप्रमाणे पडले; परंतु त्यांची सूचना अमान्य झाली.(यात एक रावसाहेबांची सूचना मान्य झाली होती.)

मुंबई म्युनिसिपल ॲक्टमध्ये दुरुस्ती करणारा १८७७ चा ६ वा कायदा

नामदार गिब्स यांनी या मसुद्याचे दुसरे वाचन व्हावे अशी सूचना आणली त्यावेळी रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणाचा सारांश -

"आपला रिपोर्ट पाठवून दिल्यावरसुद्धा टाऊन काऊन्सिलने केलेल्या शिफारशीचा निवडक कमिटीने विचार केला आहे हे मला त्या कमिटीचा सभासद असल्यामुळे माहीत आहे. बगीवाल्यांना मत देण्याचा हक्क प्राप्त होईल या गोष्टीचा फार बाऊ केलेला दिसतो. वर्षास तीस रुपयांचा कर देणे या अटी मत देण्याचा अधिकार प्राप्त होतो असे या कायद्याने ठरवण्यात आले आहे. कोणत्याही कायद्यास अपवाद घालणे ते शक्य तितके थोडके असले पाहिजेत. केवळ बगीवाले म्हणून त्यांना हक्क का मिळू नये ते दाखवून दिलेले नाही."

'ब्लजिअन'[४] स्वरूपाची जी कलमे आहेत त्यांचा विचार करत असे दिसून येत आहे की, याविषयींचा मसुदा टाऊन काऊन्सिलपुढे दोन वर्षे होता. असे असता टाऊन काऊन्सिलाने ज्या

सूचना केल्या त्यात या कलमाविषयी काही उल्लेख नाही. गेल्या एक-दोन आठवड्यातच त्यांचे मत जर बदलले असेल तर आणखी एकदोन आठवड्यात हेही मत का बदलणार नाही? व आता ही कलमे पुन्हा घाला असे का म्हणणार नाही! कायद्यात बदल करणे तो पुष्कळ विचार करून इष्ट आहे असे ठरल्याशिवाय मी त्यास संमती देणार नाही. सरकारी कचेऱ्यांवरील म्युनिसिपल करांविषयी विचाराल तर माझे म्हणणे असे आहे की, सरकारने म्युनिसिपालिटी तोड केली आहे. म्युनिसिपालिटीने जर केराची आकारणी केली असती व जितकी रक्कम ठरवण्यात आली असती त्याहून अधिक रक्कम सरकार देत आहे ही गोष्ट म्युनिसिपालिटीच्या फायद्याची आहे. त्यात फरक करणे तो ॲडव्होकेट जनरल म्हणतात त्याप्रमाणे प्रांतिक वसूलाला बाध येत असेल तर सरकारची मंजूरी अगोदर मिळवली पाहिजे. तसे न केल्यास कित्येक वेळा कायदे पुरे न होताना काऊन्सिलात पडून राहतात असा अनुभव आहे. आम्ही म्युनिसिपालिटीच्या कराचे नियमन व म्युनिसिपालिटीच्या खर्चात काटकसर होईल अशी व्यवस्था केली आहे म्हणून मी या म्युनिसिपालिटीस फायदेशीर असलेल्या मसुद्याच्या तर्फे मत देतो.” (१९.१२.७७)

शिकारीच्या प्राण्यांचे संरक्षण करणारा १८८० चा तिसरा कायदा

“या कायद्याची आवश्यकता दाखवणारी ६ कारणे पुढे आणलेली आहेत. त्यातील एक असे आहे की, असा कायदा जर आम्ही केला नाही तर शिकारीचे प्राणी नमुन्यालासुद्धा उरणार नाहीत व हे प्राणी कित्येकांचे भक्ष्य असल्यामुळे त्यांच्या पोटाच्या अन्नसामग्रीत तुटवडा पडण्याचा संभव आहे. यासंबंधी मला जेवढा थोडा वेळ मिळतो, तेवढ्यांतच बरीच अंकप्रमाण माहिती सरकारातून मिळवली आहे. जंगलाच्या कायद्याप्रमाणे ५०,५९७ सर्व्हे नंबर जंगलगर्क आहेत. त्यात काही नंबर तर प्रत्येकी शंभर शंभर बिघे क्षेत्राचे आहेत. शिवाय १८००० बिघे राखीव आहेत. इतक्या मोठ्या प्रदेशात शिकारीचे प्राणी खुशाल संचार करीत आहेत व विवक्षित कालाच शिकार करू देण्याची परवानगी सरकार देत जाईल तर हे प्राणी नष्ट होण्याचा व पोटाच्या अन्नसामग्रीत तूट पडण्याचा प्रसंग केव्हाही येणार नाही.”

“या कायद्याच्या समर्थनार्थ दुसरे एक कारण आणण्यात आले आहे ते हे की टोळ, उंदीर इत्यादी कृमिकीटकांचा नाश करण्याकरताच काही पक्षी उत्पन्न केलेले आहेत. तेव्हा या कृमिकीटकांचा उपद्रव नाहीसा करण्याकरता त्यांचा संहार करणाऱ्या पक्ष्यांचे संरक्षण केले पाहिजे. पक्ष्यांच्या या कामगिरीबद्दल काही तूर्त पुरावा आणलेला नाही. हिंदुस्थानच्या इतिहासात काही उदाहरणे नमूद केलेली नाहीत.”

“आणखी एक कारण असे देण्यात येते की, जिल्हा अधिकाऱ्यांना शिकार मुबलक मिळत जाईल. समाजावर असला कायदा लादण्याकरता पुढे आणलेले हे कारण खचित निर्जीव आहे व प्रत्येक गावोगाव जी जंगले राखलेली आहेत व ज्यापासून या देशांतील गरीब रयतेस त्रास पचत आहे त्यात इतकी शिकार सापडते की ती जिल्हा अधिकाऱ्यांना पुरून ज्या हिंदी लोकांची प्रवृत्ती या खेळाकडे आहे त्यांनाही उरते. आणखी एक कारण असे देण्यात येते की, जिल्हा अधिकाऱ्यांचे

या शिकारीच्या पायी हिंदी लोकांशी दळणवळण वाढेल व परस्परांतील गैरसमज दूर होतील! हा मुद्दा नामदार ॲशबर्नर यांच्याजवळ मला दोन हात करण्यास लावीत आहे. गेली २८ वर्षे नोकरीच्या पायी व इतर चळवळीच्या पायी या इलाख्यांतील व इतर इलाख्यांतील सर्वांत वरिष्ठ युरोपियन अंमलदारांशी माझे संघटन हिंदी सरकारी अधिकाऱ्यास शक्य आहे तितके घडून आले आहे व ते बरेच आहे. हिंदी व युरोपीयन गृहस्थांना एकत्र मिसळून सुखोपभोग घेण्याचा एक विषय उरला आहे व तो कोणता म्हणाले तर सहभोजनाचा! पण असे पाहा, जेवण आमचे करत आहे. जेवणाकरता आपण नाही. म्हणून मी म्हणतो या जेवणाच्या प्रसंगाशिवाय युरोपियन व हिंदी गृहस्थ यांना जसे एकत्र जमता येईल तसे या शिकारीच्या मिषाशिवायही एकमेकांत मिसळता येईल. शंभरात एखादा हिंदी संस्थानिक या शिकारीच्या भानगडीत पडतो; पण हिंदी गृहस्थ या शिकारीचा नाद धरू पाहील तर त्याच्या मार्गात असंख्य अडचणी आहेत. त्यातील शेवटली हत्यारांच्या कायद्यापासून उद्‌भवणारी आहे. म्हणून म्हणतो की जिल्हा अधिकाऱ्यांना ज्या हिंदी गृहस्थांशी मिळून मिसळून वागायचे आहे त्यांना या शिकारीच्या प्रसंगाशिवाय दुसरे प्रसंग आहेत. मग हा कायदा करावयास सबळ कारण कोठे उरते?"

"शिवाय या कायद्याचे स्वरूपच असे आहे की, एका विवक्षित वर्गातील व्यक्तींची सत्ता वाढेल. या व्यक्ती कोणत्या म्हणाल तर हे आपले शिपाई. यांचा वर्ग म्हणजे एक अत्यंत वाईट असे संकटच आहे. या संकटाकडे सरकाराचे लक्ष अनेकवेळा वेधलेलेच आहे. नामदार गव्हर्नर साहेब ज्या खुर्चीवर विराजमान झाले आहेत त्यावरच मागे विराजमान झालेले सर जॉर्ज क्लार्क यांनी हे संकट या इलाख्यांतील सर्वांत मोठे असे म्हटले आहे. मी समाजातील सर्व वर्गातील लोकांत मिसळतो, म्हणून मी प्रत्येक शिपाई हव्या तेवढ्या मोठ्या पदवीच्या हिंदी गृहस्थास किती त्रास देऊ शकतो ते स्वानुभवाने जसे सांगू शकतो. तसे ज्या युरोपियन गृहस्थास पाहताच वरील शिपाई पळून जातो तो सांगू शकणार नाही. असले कृत्रिम कायदे (ज्यांचा राज्यकारभाराशी काही संबंध पचत नाही ते) करण्याची याहून अधिक कारणे मिळाल्याशिवाय ते वाढविण्याचे सरकाराने करू नये. यांचे परिणाम आपणास अगोदरच सांगता येतात. शिकारीच्या पशूपक्ष्यांना तोटा नाही. पोटाला पुरून उरलेले आहेत व या कायद्यापासून शेतकरी वर्गास कनिष्ठ अधिकाऱ्यांपासून इतकी पीडा प्राप्त होणार आहे की जर या कायद्याशिवाय चालण्यासारखे असेल तर सरकार चालवील असा माझा भरंवसा आहे. ही बाब दिसताना क्षुल्लक दिसत आहे. ती विचारात घ्यावयास नको असे वाटत असेल. या देशातील सर्वांत उत्तम कायदा जो पीनलकोड त्या कायद्यासही माहीत नाही असे कृत्रिम गुन्हे असल्या कायद्याने निर्माण होणार आहेत. म्हणून या कायद्याच्या आवश्यकतेविषयी अधिक पुरावा मिळेतो काऊन्सिल हा कायदा करण्याचा विचार तहकूब करील असे मला वाटते. आमच्या बहुजन समाजाच्या हिताकरताच हा कायदा करण्याची वेळ आली तर तो करावा नाहीतर करू नये. या कारणास्तव या कायद्याविरुद्ध मत देणे माझे कर्तव्य आहे असे मी समजतो."

फार्मसीचा (१८८२ चा आठवा कायदा)

(विषारी औषधींची विक्री नियमित करणारा कायदा)

या कायद्याच्या पहिल्या वाचनाच्या वेळी रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणाचा सारांश -

"ज्या कारणाकरता हा कायदा करण्याची आवश्यकता दिसून आली आहे त्यांच्या योग्यायोग्यतेविषयी जो पुरावा गोळा केलेला आहे तो सर्व काऊन्सिलच्या सभासदांकडे पाठवण्यात आला नाही. सबब त्याच्या अभावी जरी हा कायदा करण्यात जो हेतू आहे तो श्लाघ्य असला तरी या कायद्यासंबंधी जी तत्त्वे पुढे आली आहेत त्यातील काही हरकत घेण्यासारखी आहेत. युरोपातील काही राष्ट्रांपेक्षा अधिक विस्तृत अशा या देशाला असले कायदे घाईघाईने सर्व भर लागू करता कामा नये."

या कायद्यावर रावसाहेबांनी भिन्नमतप्रदर्शक नोंद केली तिचा सारांश -

"या कायद्याच्या कामी पुढे आलेला सर्व पुरावा वाचून पाहिला. त्यातून काहीच निष्पन्न होण्यासारखे नाही म्हणून वाईट वाटते."

"१८८१ च्या मे महिन्याच्या २८ व्या तारखेस पोलीस कमिशनर सरकाराकडे एक खलिता पाठवतात. त्यात केम्प आणि कंपनीच्या औषधविक्रीच्या दुकानात औषधांचे मिश्रण करताना चूक झाल्यामुळे एका गृहस्थास मरण प्राप्त झाले, असे ते लिहितात व पुढे असे म्हणून ठेवतात की अशा सुव्यवस्थित दुकानात चुकीने जर इटलीच्या मुंबईतील वकिलासारख्याचा प्राण जातो तर इतर ठिकाणी (म्हणजे लहान सहान दुकानात जेथे एवढी व्यवस्था नसते तेथे) भयंकर चुका होत असतील अशी कल्पना करावयास काही हरकत नाही. ही पोलीस कमिशनर साहेबांची कल्पनाच सारी या कायद्याच्या बुडाशी आहे. कारण सारे पुराव्याचे कागद चाळून पाहिले त्यात असल्या चुकीचे जी पुन्हा घडू नये म्हणून हा कायदा करण्याचे योजिले आहे तिचे. दुसरे उदाहरण कणशःसुद्धा आढळून येत नाही. युरोपखंडाची व या देशाची स्थिती भिन्न असूनही युरोपच्या धर्तीवर जे भ्रांतीमूलक कायदे करण्यात येतात त्याचाच एक मासला या कमिशनरांच्या पत्रानंतर करू घातलेल्या या कायद्यात पाहवयास मिळत आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही असे मी नम्रपणे सांगतो."

"पोलीस कमिशनर साहेबांचे पत्र ओघाने सिव्हिल सर्जनकडे पाठवण्यात येते. त्यांना कायदा करण्याची कल्पना पसंत पडते. युरोपमध्ये असा कायदा आहे मग येथेच का नसावा! डॉक्टर मूर यांचे मत सरकारी तज्ज्ञांकडे जाते व हल्लींच्या स्वरूपाचा कायदा पुढे येतो. मी स्वत: अशा रीतीने पुढे आलेल्या कायद्यांच्या विरुद्ध आहे. मी यांना राजकीय जीवावर करून पाहिलेला शस्त्रप्रयोगच समजतो. जर मला ह्या कायद्याचे तत्त्वच कबूल नाही तर त्याच्या कलमांच्या भाषेवर टीका करणे अगदी निरर्थक वाटते. अपघाताचे जे उदाहरण कमिशनरांच्या पत्रात नमूद केले आहे ते त्यांच्या म्हणण्याचे समर्थन करीत नाही. औषधींच्या कामात वाकब असलेल्या माणसाच्या हातून घडलेले आहे. हा कायदा करणे म्हणजे, प्रथम ४० ग्रेनपर्यंत मोठ्या प्रमाणात ज्याच्या अंगात ताप नाही अशाला क्किनीन द्यावे व मग खुशाल त्याला ताप येऊन तो जावा तशासारखे होय. असल्या

कायद्यांनी समाजात विनाकारण भीती उत्पन्न होते. १८२७ च्या कायद्यांच्या समूहात प्राणघातक औषधींविषयी काही बंधने आहेत ती पुरेशी आहेत.''

प्रांतिक रस्त्यांचा (१८८२ चा सातवा) कायदा

या कायद्यावर भिन्नमतप्रदर्शक नोंद रावसाहेबांनी केली तिचा सारांश-

''जे कार्य साधण्याकरता हा कायदा करण्यात येत आहे ते कार्य आधीच अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांनी साधण्यासारखे आहे म्हणून या कायद्याची आवश्यकता नाही.''

''रस्त्यांचे वर्गीकरण चुकीचे दिसत आहे. काही रस्ते मुख्य सरकारचे व काही प्रांतिक सरकारचे असल्यामुळे त्यांचा खर्च म्युनिसिपालिट्यांवर पडू नये. पुण्यातील रस्त्यांवरील खर्चापैकी खर्च ५/८ सरकारने सोसला पाहिजे कारण या रस्त्यांचा उपयोग सरकारी सैन्य, तोफखाना व कमिसॅरिअट खाते यांसच अधिक होत असून त्यांनी हे रस्ते जेवढे झिजतात तेवढे लोकांच्या रहदारीने झिजत नाहीत.''

''मनुष्याच्या नित्य व्यवहारात हात घालणाऱ्या अनावश्यक कायद्यांची वाढ ही मोठी आपत्तीच आहे. अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांप्रमाणेच जर काही रुपयांचे उत्पन्न वाढवता येत नसेल, (माझ्या मते ते वाढवता येण्यासारखे आहे.) तर असे काही रुपयांचे उत्पन्न न झाले तरी बेहत्तर; पण असले नवे कायदे करण्यास मदत करणे नलगे. नव्या कायद्यांबरोबर नव्या नव्या खात्यांची वाढ होते व शेवटी त्यांचे ओझे सरकारावर व प्रजेवर पडते. त्यांची आवश्यकता सिद्ध झाल्याशिवाय नवे कायदे करण्यात माझे अंग नसावे असे मला वाटते.'' (१.१.१८८३)

महुडाच्या फुलांविषयी (१८८२ चा तिसरा कायदा)

नामदार ॲशबर्नर यांनी या कायद्याचे पहिले वाचन केले त्यावेळी रावसाहेबांनी केलेल्या भाषणाचा सारांश -

''या कायद्याच्या पहिल्या वाचनाला मला हरकत घ्यावी लागत आहे म्हणून वाईट वाटते. या कायद्याची उभारणी चुकीच्या तत्त्वावर झालेली आहे. एल्फिन्स्टन कोडने शुद्ध ताडीला स्पर्शसुद्धा केला नाही. ज्याच्या सेवनाने मनुष्य झिंगत नाही अशा खाण्याच्या निरुपद्रवी पदार्थावर तो फेसाळू लागल्यापूर्वी कर बसवण्यात जुन्या अबकारी कायद्याची चूक झाली आहे. महुड्याच्या फुलांसंबधी म्हणाल तर भिल्ल व त्यांच्यासारखे दुसरे रानटी जातीचे लोकच ही फुले खातात असे नाही तर याशिवाय दुसऱ्या जातीचे गरीब लोक खाण्याच्या कामी यांचा उपयोग करतात व गुरांना चारतात. या फुलांपासून मद्य तयार करीत असतील. तसे ते खजुरापासून व उसाच्या रसापासून करतात. म्हणून महुड्याच्या फुलांवरून जर लोकांना शिक्षेस पात्र धरू लागाल तर दुसऱ्या कित्येक खाण्याच्या पदार्थांवरूनही धरावे लागेल. पुष्कळ लोक कारिंदे व महुड्याची फुले यावर उपजीविका करतात.''

''मला वाटते हल्लीच्या कायद्याचे स्वरूप फार कठोर आहे. नेहमीच्या खाण्याच्या पदार्थावर याने उगीच हल्ला केला आहे.''

''मागला कायदा होते वेळी पुष्कळ अधिकाऱ्यांचा महुड्याच्या फुलांचा बंदोबस्त करण्याचा मानस होता. नामदार ॲशबर्नर यांच्या भाषणात तंटेबखेडे झाल्याचा उल्लेख होता; परंतु त्या तंट्यांची

कारणे बहुशः जुना कायदा व त्याची अंमलबजावणी करण्याची पद्धती ही होत. बिगर परवाना कोणी दारू गाळत आहे की नाही हे शोधून काढण्याकरता काही दारू मक्तेदाऱ्यांच्या माणसांनी माझ्या एका गावात मशाली लावून येऊन सर्व गावकऱ्यांच्या झोपेचा मोड केला. मी या संबंधी योग्य त्या ठिकाणी तक्रार केली आहे. निकाल अद्यापि समजला नाही. माझे मक्तेकरी कूळ झाडामागे मला सालीना चार आणे देऊन त्याची फळे भाताबरोबर खाण्यास घेई; परंतु आता दर झाडामागे ९ रुपये कर त्यांना द्यावा लागतो. काही वेळ ११ रुपये द्यावे लागतात व तेसुद्धा पाच पन्नास झाडांकरता.

अबकारीच्या कडक कायद्यांमुळे रोजची खाण्याची वस्तू नाहीशी होऊन या हातांनी मिळवून दुसऱ्या हाताने तोडांशी नेऊन खाणाऱ्या गरीब लोकांना भलत्याच जातीच्या मादक पेयाचे सेवन करावे लागते. वास्तविक मादक पेयांचा प्रसार बंद झाला पाहिजे व साधारणपणे निरुपद्रवी अशा पेयांच्या प्रसाराला आळा बसला पाहिजे. हिंदुस्थान सरकारचा एक खलिता सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडिया इन काऊन्सिल यांना मागे गेलेला आहे त्यात असे म्हटलेले आहे की, 'नारळ व त्यासारख्या उत्पन्नाच्या झाडांवर कर बसवला असेल तर त्याच्या फळावर शिवाय कर बसवू नये. आज आम्ही महुड्याशी गेलो, उद्या खाजुरीशी जाऊ किंवा उसाच्या रसाशी जाऊ. मला वाटते अबकारी खात्याने आपल्या गुटिका सेवन करता करता त्या सरल्यामुळे गुटिका ठेवण्याचा डबाच आता गिळण्याचा विचार चालवला आहे. तसे करण्याची माझी तयारी नाही. मी पहिल्या वाचनाच्या विरुद्ध मत देत आहे."

२८ जुलै १८८२ रोजी नामदार गव्हर्नर साहेबांनी दुसरे वाचन केले. तेव्हा रावसाहेबांनी भाषण केले त्याचा सारांश -

"या कायद्याच्या वाचनाचे काम प्रत्यक्ष गव्हर्नर साहेबांनी स्वत: हाती घेतल्यामुळे मला सविस्तर भाषण करावे लागत आहे."

"या कायद्यात काही फेरबदल करावयाचा असता दोहोंकडे लक्ष दिले पाहिजे. सरकारच्या महसुलाकडे व बहुजनसमाजाची डोकी शुद्धीवर सदोदित राहावी हा जो सरकाराचा खरा हेतू आहे त्याकडे. एवढ्याकरता फार मादक पेयांच्या प्रसाराला आळा बसला पाहिजे व ताडीसारखी मद्ये (जी फेसाळली नाहीत तो निरुपद्रवी असतात व फेसाळली म्हणजे अपाय करतात ती) फुकट मिळावी अर्थात झाडांचे मालकांना फुकट मिळावी व ती फेसाळल्यावर विकण्याची बंदी शक्य तितकी व्हावी."

"जातीच्या बंधनामुळे व शिक्षणाच्या संस्कारामुळे कोणत्याही मादक पेयाला शिवण्याचा मला प्रसंग आला नाही. तेव्हा ताडी ही काय वस्तू आहे हे प्रत्यक्ष अनुभवाने मला सांगता येत नाही; परंतु नुसती स्वच्छ ताडी ही निरुपद्रवी आहे, अशाविषयी काही व्याख्याने कॉलेजात असता ऐकावयास मिळाली होती. मागल्या कायद्याच्या वेळी याच काऊन्सिलात नामदार सोराबजी शापूरजी बेंगाली यांनी सांगितले की ताडी ही निरुपद्रवी आहे. जर चोरून तिची विक्री कोठे होणे शक्य आहे तर ते तिच्यावरील कर वाढवल्यानेच होय. एकदा कायदा करण्यात आला की त्याची अंमलबजावणी शक्य तितक्या कडकपणे करू नये असे म्हणायला मी येथे आलो नाही किंवा येथून दुसरीकडे गेलो तरी म्हणणार नाही. परंतु आम्ही जर केलेल्या कायद्यामध्ये फरक करीत आहोत व सर्वांमुखी ताडी

ही निरुपद्रवी आहे व पौष्टिक आहे असे ठरत आहे तर या कायद्याची अंमलबजावणी कडकपणे करू नये असे मी म्हटले तर योग्य होईल. मला स्वत:ला महुडाच्या फलांविषयी देशात प्रवास करीत असता अनुभव कोठे आला आहे? मी लोकस्थिती कोठे पाहिली आहे? अशी टीका वर्तमानपत्रांत माझे मागील भाषण झाल्यावर चालली होती. मागे एकजण (मला वाटते नामदार ॲशबर्नर) म्हणाले की महुड्याचा खाण्याच्या कामी फारसा उपयोग करण्यात येत नाही; परंतु आताच नामदार गव्हर्नरसाहेबांचे जे भाषण झाले त्याने तशी समजूत होत नाही. 'मोहाच्या फळांना व फुलांना खाण्याचे पदार्थ या नात्याने पुष्कळ ठिकाणी महत्त्व प्राप्त झाले आहे.' असा उल्लेख मि. एल्फिन्स्टन यांनी आपल्या इतिहासात केला आहे. मि. हेरिंग्टन यांनी गुजरात प्रांतांतील रिव्हेन्यू सर्व्हे सुपरिंडेंट यांना लिहिलेल्या पत्रात असेच म्हटले आहे. तसेच मत खानेसुमारीच्या व फॅमिन कमिशनरच्या रिपोर्टात सापडते."

"दारूबाजीच्या वाढीबद्दल नामदार गव्हर्नर साहेबांनी जे आकडे सादर केले ते फार उपयोगी आहेत. खालच्या वर्गाच्या लोकांच्या पानासक्तीविषयी पुष्कळ माहिती दिली आहे. उच्चवर्गातील लोकांत जी पानासक्ती वाढली आहे तीसुद्धा खेदकारक आहे. हा दोष अबकारी खात्याचा नव्हे. १८१९ साली नामदार एल्फिन्स्टन साहेबांनी गव्हर्नर जनरल यांना पुढे दिल्याप्रमाणे रिपोर्ट केला होता- 'खालच्या वर्गातील लोकांचे जे मुख्य दारूबाजीचे व्यसन असते ते महाराष्ट्रात आढळत नाही, त्यामुळे तेथील लोकांची नीती चांगली राहिली आहे. हा सर्व मादक पेयांच्या विक्रीला उत्तेजन न देण्याचा सुपरिणाम आहे व या बाबतींतले सरकारी उत्पन्न थोडेच असल्यामुळे आम्ही जर मादक पेयांची विक्री बंद केली तर फार बरे होईल.' लोकमत, जातीचा निर्बंध व बहिष्काराची भीती या महाशक्ती आहेत. कर्नाटकात तर प्रत्येक जातीत नीतीमार्ग सोडणाऱ्याचे शास्ते गणाचारी म्हणून आहेत; परंतु हल्ली जर कोणी पुण्याच्या स्थितीकडे पाहील तर दारूबाजी भयंकर प्रमाणात वाढलेली दिसेल. एक दोन वर्षांपूर्वीच एक जिल्हा कोर्टात वकिली करणारे गृहस्थ दारूच्या पायी मृत होऊन दुष्कीर्तीकारक मंदिरात पडलेले सापडले. अशी गोष्ट वीस वर्षांपूर्वी घडून आली असती तर समाजात फार खळबळ उडाली असती; परंतु आता असल्या गृहस्थाकडे लोक उदासीन दृष्टीने बघत आहेत! लायसेन्स दिलेल्या पुण्यातील दुकानांची माहिती नामदार गव्हर्नरसाहेब मागवतील तर ती पाहताच ते आश्चर्यचकित होतील. दारू गाळण्याच्या भट्ट्यांची संख्या कमी केल्याचे वृत्त कळल्यावर दारूचे परवाने व दारूची दुकाने कमी करण्यास अबकारी खात्याने प्रवृत्त झाले पाहिजे. मला या काऊन्सिलात माझे कर्तव्य बजावण्याची काळजी लागलेली असते. ते करीत असता जे मला सिद्ध करता येणार नाही, ते मी बोलत नाही. आमच्या एका बाजूला लोकांच्या टीकेचा भोवरा आहे व दुसऱ्या बाजूला खात्याच्या तरफदारीचा भोवरा आहे. त्या दोहोत ओढले जाऊन बुडाल्याशिवाय आमचे तारू मधूनच हाकारावे लागते. एवढा वादविवाद होतो तो होता कामा नये. निष्फळ होईल तर मुळीच न करणे बरे व आमच्यापुढे जे कागदपत्र ठेवण्यात येतात त्यास न शिवणे बरे. ताडी हे मद्य स्वस्त करता येईल की नाही हे पाहवे अशी मी सूचना मागे केली होती ती आता करीत आहे. गरीब लोकांचे महिन्याचे काही आणे वाचले तरी ते त्यांना भारी आहेत. श्रीमंत लोक

आपले खर्च सांभाळण्यास समर्थ आहेत व आपले म्हणणे ऐकावयास लावण्यास समर्थ आहेत. ज्यांना असे करता येत नाही त्या गरिबांच्या प्रश्नाचीच आपण चर्चा करीत आहोत.''

नंतर रावसाहेबांनी काही सूचना आणल्या. 'पहिला दुसरा अथवा तिसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेट हे शब्द.' पहिला व दुसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेट या शब्दांबद्दल घालावे असा या कायद्याच्या दुसऱ्या कलमाचा आशय दिसतो. मला ते मान्य नाही. 'तिसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेट' हे शब्द गाळावे. या सूचनेस बहुमताची पुष्टी मिळाली नाही.

''३५, ३७ अथवा ४० या कलमाप्रमाणे कोणाला पकडण्यात आले अथवा काही वस्तू जप्त करण्यात आल्या तर त्यासंबंधी तपास व गुन्ह्याची चौकशी करून शिक्षा करणे इ. गोष्टी फौजदारी कायद्याप्रमाणे करण्याचे अधिकार काही विशिष्ट अबकारी खात्यांतील अधिकाऱ्यांना असावे.'' हे जुन्या ४१ कलमांबद्दल घालण्यास काढलेले नवे कलम मला मान्य नाही. अबकारी खात्यातील गुन्ह्यांची वासलात लावण्याचे काम दुसऱ्या खात्याकडे असले पाहिजे. घडलेल्या गुन्ह्यांचे काम पोलिसच्या स्वाधीन केले पाहिजे.''

नामदार गव्हर्नर म्हणाले, 'जंगल खात्यातील अधिकाऱ्यांना अबकारी खात्यातील अधिकाऱ्यांपेक्षा अधिक मोठे अधिकार दिलेले आहेत.' रावसाहेब म्हणाले, 'हे तत्त्व मला मान्य नाही असे दुःखाने म्हणावे लागते.' (ता. २८.७.१८८२)

स्थानिक स्वराज्याचा कायदा

पूर्वी लोकलफंडाची व्यवस्था स्थानिक कमिट्यांकडे सोपवलेली होती. ह्या कामांत चांगले यश आल्यामुळे स्थानिक कामाकरता हातात असलेल्या फंडाच्या रकमेची व्यवस्था करण्यात स्थानिक कमिट्यांना अधिक स्वातंत्र्य देण्याचा बेत करून स्थानिक कमिट्यांच्या रचनेत व त्यांना दिलेल्या अधिकारात सुधारणा करण्याकरता सरकारने १८८३ साली स्वराज्यविषयक कायद्याचा मसुदा काऊन्सिलात आणला. त्याचे पहिले वाचन नामदार पील यांनी केले. तेव्हा रावसाहेबांनी भाषण केले त्याचा सारांश-

''या मसुद्याच्या हेतूपत्रकांवरून पाहू गेले असता जितकी सुधारणा जुन्या कायद्यात होईल असे अनुमान निघते त्याहून अधिक सुधारणा करण्याचे नामदार पील यांनी योजले आहे म्हणून मी त्यांचे अभिनंदन करतो. मला फक्त मसुद्याच्या सोबत कागदपत्र जोडलेले आहेत त्यांसंबंधी व खुद्द कायद्याच्या मसुद्यासंबंधी बोलावयाचे आहे.''

''या कायद्याचे दोन भाग आहेत १. लोकलबोर्डाची रचना व २. त्यांची नियामक सत्ता. मुंबई सरकारच्या १८६९ च्या तिसऱ्या कायद्यात सुधारणा करून लोकल बोर्डावर टाकलेल्या जबाबदारीची कामे त्यास नीट करता यावी म्हणून आता, पहिल्याने प्रयत्न करण्यात येत आहे. या दृष्टीने लोकलबार्डच्या रचनेसंबंधाने जी कलमे आहेत त्यातील काही अपवादात्मक आहेत ती सोडली असता बाकीची कलमे प्रातिनिधिक तत्त्वाचे अधिक अवलंबन व्हावे अशी जी कमी अधिक लोकांची मागणी चालली आहे तिला अनुकूल आहेत. परंतु नियामक सत्तेविषयी जी कलमे आहेत ती वरील कलमांनी साध्य होणाऱ्या प्रगतीची पिछेहाट करणारी आहेत. पश्चिम हिंदुस्थानातील

स्वार्थत्यागी व स्वत: परिश्रम करण्यास उद्युक्त असलेल्या लोकांची हिंमत खचवणारी आहेत. हा प्रकार पुढील दरवाजा बंद करून शत्रूस मागील दरवाजाने आत घेण्यासारखा आहे.''

''स्थानिक स्वराज्याचे सार कशात आहे? निरनिराळ्या खात्यांमार्फत सरकारने चालवलेल्या देशाच्या राज्यकारभाराशी विरोध केल्याशिवाय आपली अंतर्गत कार्ये आपणच स्वेच्छेने करण्यात आपले नैतिक व बौद्धिक सामर्थ्य चालवण्याची लोकांची वास्तविक सत्ता म्हणजे स्वराज्य असे मी समजतो. अशा स्वराज्याची योजना म्हटली म्हणजे त्याच्या कारभारात लोकांचे अंग शक्य तितके पुष्कळ ठेवून त्यावर सरकारी अधिकाऱ्यांची नियामक सत्ता शक्य तितकी कमी ठेविली पाहिजे; परंतु बराचसा समजुतीचा घोटाळा असे होऊ देण्याच्या आड येत आहे. आपल्या हाती असलेले फंड स्थानिक लोकोपयोगी कामात खर्च करण्यास लोकांना अधिक स्वातंत्र्य द्यावयाचे म्हणजे लोकांना अगदी तलहीन गर्त्यातून उचलून जणू काय स्थानिक स्वराज्याच्या शिखरावर नेऊन आता एकाएकी ठेवावयाचे आहे, अशी काहींची समजूत आहे व स्थानिक स्वराज्यांत जितके स्वातंत्र्य असते तितक्या नियमित स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीला आम्ही अयोग्य आहोत, अशी काहींची समजूत आहे. पहिली समजूत मनोहर वाटली तरी चुकीची आहे असे निराळे सांगावयास नको. दुसरी समजूत निराधार आहे. आम्ही स्वराज्याला लायक नाही अशी ज्या मुत्सद्याची कल्पना असेल त्यांना साधारणतः हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे आणि विशेषतः पश्चिम व दक्षिण हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे ज्ञान नाही. बराच काळ जर एखाद्या मानसिक अथवा शारीरिक शक्तीचा अनुपयोग होऊ दिल्याने त्या त्या शक्तीचे जनक अवयव अंशतः क्षीण होतात हे मला मान्य आहे; परंतु वरील शक्तींचा उपयोग करून घेण्याच्या कामी जर जरा आस्था दाखविण्यात येईल तर नैराश्यावर आशेचा पगडा बसण्यासारखी आमची स्थिती अद्यापि आहे अशी माझी खात्री आहे. देशाच्या कारभारात सतत लक्ष घालून श्रम केले असता नैतिक व बौद्धिक बलाची भराभर वृद्धी होते हा नियम राष्ट्रास व व्यक्तींना लागू आहे. असा इतिहासज्ञांस अनुभव येतो. आम्हास प्रथम सर्वच कामात पूर्ण यश येणार नाही. तथापि, पुढे आमच्या हातून चांगली कामगिरी होणार नाही; सबब स्थानिक स्वराज्याची वृद्धी होणार नाही अशी शंकासुद्धा मला वाटत नाही.''

''१८६२ साली ना. लँग, हे गव्हर्नर जनरल यांच्या काऊन्सिलांत म्हणाले की, स्थानिक लोकोपयोगी कामाकरता स्थानिक कर बसवावे हे तत्त्व मला मान्य आहे. xxx मुख्य राजधानीकडे प्रत्येक कामाकरता लोकांना बघत ठेवण्याची सवय मोडणे व ज्या गोष्टी लोक स्वत:च फार चांगल्या रीतीने करू शकतील त्या त्यांच्या त्यांनाच करावयास शिकविणे हे फार महत्त्वाचे आहे. १८६४ च्या हिंदुस्थान सरकारच्या २२४५ नंबरच्या ठरावात असे म्हटले आहे की कित्येक शहरांची वाढ झपाट्याने होत आहे म्हणून म्युनिसिपालिट्यांची स्थापना करून लोकांची कामे त्यांच्या कडेसच सोपविली असता मोठाले मोठाले फायदे होणार आहेत. आपला स्थानिक कारभार करण्याचा अधिकार आपल्याच हातात आहे असे समजले म्हणजे बुद्धिवान लोक तो कारभार करण्यात पुढाकार घेतील व सरकारच्या तोंडाकडे पाहिल्याशिवाय तो कारभार चालवू असा लोकांत आत्मविश्वास उत्पन्न होईल. अवसर प्राप्त झाला असता ती कामे करण्याची पूर्ण लायकी या देशातील लोकांची आहे. नागरिकांच्या कर्तव्याची जाणीव लोकांच्या मनात खोल भिनलेली आहे. हिंदुस्थानातील

ग्रामसंस्था या स्वतंत्र संस्थानाप्रमाणे स्वावलंबी संस्था होत. एकामागून एक परकीयांच्या स्वाऱ्या टोळधाडीप्रमाणे हिंदुस्थान देशावर झाल्या; परंतु समाजाची रचना या ग्रामसंस्थांनी ढासळू दिली नाही. शहरांमध्ये लोक पेठांतून वसती करतात, व्यापारी संघ बनवतात, पंचायतीची स्थापना करतात व संभूयश्रेणीकार्य करण्याची योग्यता दाखवतात. ब्रिटिश हिंदुस्थानात आता म्युनिसिपालिट्यांची स्थापना करावी लागणार. शहर सुधराईची कामे करण्यास सरकाराजवळ पृथक् पृथक् खर्च चालविण्यास पैसे शिलकीत नसणार व ती कामे करून घेण्यास अवश्य ती मनुष्यसामग्री नसणार म्हणून आम्हाला जे अद्वितीय पद प्राप्त झाले त्याच्या योगाने आम्ही एक कर्तव्य करण्यास उद्युक्त झाले पाहिजे ते कोणते तर लोकांनीच आपल्यावर कर बसवून त्याचा उपयोग त्यांची कामे त्यांनाच करू देण्याचा अधिकार त्यांना देऊन टाकावा अशी इच्छा धरणे होय.''

रावसाहेब पुढे म्हणाले, ''हिच नीती लार्ड बेंटिक यांची होती. लॉर्ड ऑक्लंड व लॉर्ड कॅनिंग यांची होती. म्हणूनच त्यांनी आपल्या उदार नीतितत्त्वांना मूर्तस्वरूप देण्याकरता पाच लक्ष पौंड स्थानिक सरकारास रस्ते वगैरे सार्वजनिक लोकोपयोगी कामाकरता खर्च करण्यास वर्षास देण्याचे ठरवले. या कृत्यास सहाय्यभूत असे कोण होते? तर व्हाईसरॉय सर जॉन (नंतर लॉर्ड) लॉरेन्स, काऊन्सिलचे सभासद नामदार सर रॉबर्ट (नंतर लॉर्ड) नेपियर ऑफ मॅगडाला, नामदार हॅरिंग्टन, नामदार एच. एस. मेन व सर चार्लस ट्रेव्हलियन इत्यादी मोठमोठे लोक होते. त्यांनी जी योजना केली होती ती अर्थातच पूर्ण विचार करून केलेली होती. याविषयी दुसरे कोठून दाखला आणावयास नको. नागरिकांकडे नगरांची अंत:स्थ व्यवस्था विश्वासाने सोपवण्याचे काम यांनी करण्याचे योजिले म्हणजे या देशांतील ब्रिटिश राज्याचा पाया भरभक्कम करण्याचा उपाय योजला असे म्हटले पाहिजे.''

''नंतर १८६९ चा तिसरा कायदा म्हणजे लोकल फंडाचा कायदा झाला त्यावेळेस सर बॅरो एलिस म्हणाले. ''हा कायदा करण्याचे कारण काय? तर लोकांचा विरोध, म्हणजे स्व-तंत्रानेच वागण्याचा बाणा होय. कायद्याने भाग पाडल्याशिवाय लोक स्थानिक गरजा भागविण्याकरीता एक रुपयाही देण्यास खुशी नाहीत. तेवढ्याकरता स्थानिक कमिट्यांची स्थापना करणे व लोकांना आपल्या अंतर्गत स्थानिक कारभार करण्याची गोडी लागून नागरिकांची कामे आपण होऊन लोकांनी करावी व सरकाराच्या शिरावरचे ओझे कमी व्हावे हा या कायद्याचा एक हेतू आहे. शिक्षणाच्या मार्गे व पोलिस ठेवून संरक्षणाच्या मार्गे प्रजेचे हित करण्याकरता पैसे लागतात. ते सरकारने कोठले आणावयाचे? बरे पैसे न आले तर वरील गोष्टी मुख्य सरकाराने कशा साधाव्या? म्हणून अवश्य तो पैसा उत्पन्न करावयाचा हा दुसरा हेतू आहे.''

याप्रमाणे स्थानिक स्वराज्य लोकांना देण्याच्या तर्फे पूर्वी सरकारी अधिकाऱ्यांचे मत काय आहे ते सांगून रावसाहेब पुढे म्हणाले, ''१८७१ साली नॉर्थवेस्ट प्रॉव्हिन्समधील लेफ्टनंट गव्हर्नर कलकत्त्याच्या काऊन्सिलमध्ये म्हणाले, येथे काऊन्सिलची स्थापना का करू नये? त्याच्या स्थापनेची सर्व तयारी येथे आहे. सरकारी अधिकाऱ्यांना काऊन्सिलास साहाय्य करण्यास येथे पुष्कळ स्वतंत्र मताचे हिंदी लोक आहेत.''

अध्यक्ष, नामदार गव्हर्नर साहेब म्हणाले, ''प्रातिनिधिक पद्धतीच्या काऊन्सिलाच्या स्थापनेविषयी हे बोलणे विषयाला सोडून नाही काय? काऊन्सिलाच्या स्थापनेचा प्रश्न आमच्यापुढे

चर्चेला नाही. हाती घेतलेल्या कायद्यांच्या बाहेर वरील विषय आहे. अशा रीतीने प्रस्तुत विषयाला सोडून बोलू लागले म्हणजे वादविवाद अमर्याद रीतीने वाढेल.''

रावसाहेब- ''एक क्षणभर विषयांतर करण्याची माझी इच्छा नाही. बारा वर्षांपूर्वी नॉर्थवेस्ट प्रॉव्हिन्समधले लोक काऊन्सिलची कामे करण्यास लायक आहेत असे प्रतिपादन करण्यात आले व आम्ही पश्चिम हिंदुस्थानातील लोक तेव्हाच सर्वांत पुष्कळ पुढे गेलेलो होतो असे पुढे असलेल्या कागदपत्रांवरून दिसते व आतातर आणखी पुढे गेलेलो आहोत म्हणून माझे म्हणणे असे आहे की, आजच्यासारखे कायद्याचे मसुदे काऊन्सिलपुढे आले असता आज जेवढे स्थानिक स्वराज्याचे हक्क यावे अशी मूळ योजना आहे त्याहून अधिक हक्क देण्याचे निवडक कमिटींतील मंडळीने पाहवे हे उचित आहे. इतकेच माझे म्हणणे आहे.''

''नॉर्थ वेस्ट प्रॉव्हिन्सच्या लेफ्टनंट गव्हर्नर साहेबांनी केलेल्या उपक्रमाची स्तुती करताना लॉर्ड मेयो म्हणाले की, सुराज्याचे बी ज्या संस्थांच्या स्थापनेत रुजत पडले त्या संस्था स्थापण्यात घेतलेले परिश्रम व खर्च केलेला काळ ही श्रेष्ठ प्रतीची होत. या तत्त्वाला अनुसरून जेथे व जेव्हा कलेक्टरांनी (अध्यक्ष म्हणून काम करीत असता) लोकांचे साहाय्य मागितले तेथे व तेव्हा ते लोकांनी दिले आहे. पण जेथे लोकांवरच त्यांनी स्वारी करण्याचा प्रयत्न केला तेथे काही केले नाही कारण, ते करू शकले नाहीत. १८७५ साली सप्तवार्षिक जमाखर्चाची पद्धती सुरू करण्यात आली. तेव्हा तालुका कमिटीचे अस्तित्व (जे नावाचेच होते ते) नष्ट झाले. स्थानिक करांच्या रूपाने जमवलेला त्यांचा पैसा मुख्य सरकाराच्या देशातील दळणवळण वाढवण्याच्या कामी लावलेला लोकांनी पाहिला. ते त्यांना आवडले नाही. १८७२ साली जे हिंदुस्थानच्या प्रगतीवर ब्लूबुक पार्लमेंटने प्रसिद्ध केले आहे त्यात स्थानिक स्वराज्याची सवय लोकांना जडत आहे असे म्हटले आहे. नॉर्थ वेस्ट प्रॉव्हिन्स व सिंधमध्ये लोकांना आपला अध्यक्ष निवडण्याची मुभा दिलेली आहे. मद्रासच्या कायद्यात तशी मुभा देण्याची सोय केलेली आहे. त्याचा निर्देश करून स्थानिक कराला चंगीची म्हणजे मुष्टिफंडाची (व्यापाऱ्यांना माल विकताना त्यातून फंड यावा लागत असे त्याची) उपमा दिलेली आहे. तिचा उद्देश स्थानिक कार्याकरता स्थानिक कर देणे हे लोकांच्या परिचयातले आहे असे सांगणे होय. इथपर्यंत हे स्थानिक स्वराज्य चालवण्याची या देशांतील लोकांची लायकी आहे. या मताविषयी एकवाक्यता दिसून येत आहे व ती लायकी बदलून गेली आहे असे आढळण्यात नाही. आता भिन्न भिन्न इलाख्यांतील लोकांच्या हातून कशी काय कामगिरी झाली ते पाहू.''

''हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या हुकुमावरून स्टेट सेक्रेटरी, हिंदुस्थान सरकार व स्थानिक सरकार यांच्यामध्ये वरील विषयावर झालेल्या पत्रव्यवहाराचे उतारे १८८३ साली प्रसिद्ध झालेले आहेत. त्यात भिन्न मतांचा प्रकाश पडलेला आहे. त्यातून काही मूल्यवान माहिती दृष्टोत्पत्तीस येते. त्यात भिन्न भिन्न अधिकाऱ्यांनी भिन्न विभिन्न मते प्रदर्शित केली आहेत.'' सिंधच्या कमिशनरचे मत असे पडले आहे की, 'स्थानिक स्वराज्याचे काम करण्यालायक बुद्धिमान लोक जागोजाग आहेत. त्यांना फक्त उत्तेजन दिले पाहिजे. सप्तवार्षिक जमाखर्चाचा अंदाज खर्डा अगोदर निश्चित करण्याची पद्धती सुरू केल्याने तालुका कमिट्यांना काही करावयाचे उरले नाही.' त्यांनी पुढे असे म्हटले आहे की, म्युनिसिपालिट्यांवरची व लोकल फंडावरची सत्ता सरकारी अधिकाऱ्यांच्या हाती वाजवीपेक्षा

फाजील प्रमाणात आहे. काही म्युनिसिपालिट्या सोडून दिल्या म्हणजे उरलेल्या नावाच्याच आहेत. अहमदाबादच्या कलेक्टर साहेबांचे मत असे आहे की, 'मसलत विचारण्यासारखे गावोगाव लोक आहेत. त्यांचे अंग सार्वजनिक संस्थांत ठेवले तर लोकांमध्ये सार्वजनिक कल्याणाची कामे करण्यास चांगली जूट होण्याची आशा आहे.' सुरतेचे कलेक्टर म्हणतात की, 'हल्लीच्या शर्थीवर लोकांना शिक्षणाच्या कामात भाग घेण्यास सांगणे व्यर्थ आहे. कमिट्यांच्या हातात काडीएवढी सत्ता ठेवलेली नाही. तेव्हा लोक शाळांचे दर्शन घेत असले तर ते घेतात अधिकाऱ्यांच्या जुलुमाने! अर्धवट विश्वास टाकल्याने आमचे प्रयत्न सफल होण्याची आशा करावयास नको.' म्हणून मी म्हणतो की, कमिट्यांच्या हाती कारभार देऊन उत्पन्नांतील नियमित भागावर पूर्ण सत्ता द्यावी व मग कडकपणे, पण न्यायाने त्यांच्याशी वागावे."

"पुष्कळ सार्वजनिक पैसा लोकांच्या संमतीशिवाय खर्च केल्याची उदाहरणे कुलाब्याच्या कलेक्टरांनी कथन केली आहेत. सार्वजनिक सेवा करण्याची हौस सरकारी अधिकाऱ्यांच्या सत्तातिशयाने कशी चेंगरून गेली आहे त्यांची उदाहरणे सदरहू रिपोर्टात आहेत. त्यांचे वर्णन करून नाशिकच्या कलेक्टरांनी लोकांच्या हाती अधिक सत्ता देण्याची जरूर आहे असे मत दिले आहे. साताऱ्याचे कलेक्टर म्हणतात, 'खर्चाचा खर्डा सालोसाल या कमिटी पुढे येतो. त्याचे स्वरूप अगदी आगाऊ ठरवून ठेवलेले असते. कमिटीने नुसती मंजुरी काही एक फेरफार केल्याशिवाय बिनतक्रार द्यावयाची असते. पूर्वी पंचवार्षिक खंड असे. आता सप्तवार्षिक झाला आहे. तालुका कमिट्यांना काही कामच उरले नाही. तेवढी दशा मात्र जिल्हा कमिट्यांची झाली नाही.' इतके सांगून हे अधिकारी यांच्यापुढे जे बोलले त्याच्या योगाने आपणाशीच विरोध करू लागले असे दिसते. कारण हे पुढे म्हणतात, 'वरील सार्वजनिक संस्थांनी आपण काय कामगिरी करू शकतो ते अद्यापि आम्हास करून दाखवले नाही. याकरता त्यांना अधिक अधिकार देण्याची माझी तयारी नाही. लोकांनी कर्तबगारी का दाखवली नाही किंवा कोणी त्यांना दाखवू दिली नाही इ. सांगत बसण्याच्या प्रकारापासून एखाद्या अप्रिय गोष्टी निवेदन करण्याच्या नादापासून अलिप्त राहिल्याप्रमाणे- ते अलिप्त राहिले. परंतु यांचेच असिस्टंट (मि. लिवार्नर) म्हणतात, 'काही निश्चित स्वरूपाची जबाबदारी तालुका कमिट्यांवर टाकून स्थानिक कराचा अंश- मग तो किती का लहान असेना त्यांच्या वाट्यास घालून त्यांचा बचाव केला पाहिजे.' स्थानिक उपयोगाची कामे बाजूला सारून मोठमोठ्या योजना अमलात आणताना तालुका कमिट्यांचे सरकारने कसे चालू दिले नाही, त्याचे वर्णन साताऱ्याचे असिस्टंट कलेक्टर मि. लिवार्नर यांनी फार चांगले केले आहे व सांगितले आहे की, "म्युनिसिपालिट्यांसारख्या संस्थांस अधिक स्वतंत्रता दिली पाहिजे व सुधारणेच्या नावाखाली त्यांच्या कामाकाजात ढवळाढवळ करता उपयोग नाही. थोडीशी जबाबदारी तालुका लोकल बोर्डावर टाकून काही वसुलाची रक्कम त्यांच्या स्वाधीन केली पाहिजे. म्हणजे तालुका कमिट्यांचा नाश होणार नाही.' हिंदुस्थान सरकार जो जुन्या कायद्यांत मोठा फरक करणार आहे त्याकडे आपल्या अमलाखालील प्रांताच्या आरामस्थानावरून दृष्टी टाकून आश्चर्य प्रकट करताना खानदेशच्या कलेक्टरांची कल्पना उघड अशी झाली असावी की सरकारी अधिकाऱ्यांचा जो वर्ग आहे त्याला हिंदी लोकांविषयी माहिती दुसऱ्या कोणत्याही वर्गापेक्षा मला वाटते खुद्द हिंदी लोकांपेक्षा अधिक

आहे. हेच कलेक्टर पुढे म्हणतात, 'शिक्षण वाढत आहे. त्याबरोबर सार्वजनिक कामाची हौस असलेला सुशिक्षितांचा वर्ग निर्माण होत आहे. त्याचे साहाय्य लोकोपयोगार्थ न घेणे म्हणजे उपलब्ध असलेल्या एका मोठ्या शक्तीचा व्यर्थ नाश करण्यासारखे आहे. असे जे हिंदुस्थान सरकार आपल्या ठरावात म्हणते त्यात चांगले धोरण दिसून येत नाही.' या सुशिक्षितांच्या वर्गाने काय दिवे लावले कोणाला ठाऊक! त्यांचा उजेड अजून शेतकीवर पडला नाही. काही धंदा नसेल तर हा सुशिक्षितांचा वर्ग शेतकीकडे वळतो. प्रथम सरकारी नोकरी धुंडतो. न मिळेल तर वकील होतो. मुक्त्यारी बघतो अथवा कारकुनी मिळवतो व मोठाल्या शहरात काही धंदा काढतो, तो शेते पिकवीत नाही व खेडेगावात राहण्याचे त्याहून करीत नाही. म्हणून शिकलेले व सार्वजनिक कामात हौस बाळगणारे लोक आम्हास लोकल बोर्डकरता मिळताना मारामार पडेल.' पुढे रावसाहेब म्हणाले, "हे कलेक्टर साहेब जरा थांबते तर रत्नागिरी जिल्ह्याच्या कलेक्टरांनी त्यांना परस्पर उत्तर दिले असते. बोर्डाच्या कामाकडे सभासदांचे लक्ष लागावयास पाहिजे असेल तर त्यांना अधिकाऱ्यांच्या ताब्यातून मुक्त केले पाहिजे. त्यांना जर तोंड असून काही बोलू दिले नाही तर आमचा हेतू साधणार नाही. तेथील असिस्टंट कलेक्टर म्हणतात, 'बोर्डाचे सारे काम मामलेदार करतो. आपल्या गावच्या काही अडचणी दूर होतील म्हणून सोयिस्कर योजना सुचवण्यापलीकडे सभासदांना काही करता येत नाही. कमिटीने सभेला सूचना कराव्या व वर्षानुवर्षे त्या अमलात न याव्या हे पाहून लोकांना उगीच बोलावून एकत्र जमविण्यास असिस्टंट कलेक्टरांना लाज वाटू लागते. सार्वजनिक कामात लक्ष घालण्यास उत्तम माणसे मिळत नाहीत. त्यांच्या हातात खरी सत्ता दिल्यास व त्याबरोबर आपले काही कर्तव्य आहे अशी जाणीव जर त्याच्या मनात उत्पन्न करून दिली तर उत्तम माणसे उपलब्ध होतील.' यात सर्वांची गुरुकिल्ली आहे. जेथपर्यंत सरकारी अधिकारी आपल्याच तंत्राने त्यास वागवू पाहत आहेत व त्यांच्या उत्साहाचा भंग करीत आहेत तेथपर्यंत जे काय होईल ते ते स्वस्थ बघत राहतील; लोकांच्या हातांत स्वतंत्र सत्ता दिल्यास त्यांना नेहमीच प्रत्येक कामात यश येईलच असे नाही. अपयश हे कित्येक वेळी आलेच पाहिजे; पण आपला कारभार आपण पाहण्याची त्यांना मोकळीक असली पाहिजे. १८७६ साली बेळगांवच्या कलेक्टरांनी लिहून ठेवले आहे की, 'दोन मोठाले प्रांतिक रस्ते करण्याचे ठरले. त्याकडे पाच लाखांची बेळगाव लोकल फंडाच्या रकमेतून मंजुरी मिळाली. अशा स्थितीत स्थानिक स्वराज्य नावाचेच उरणार हे उघड आहे. मी फिरतीवर गेलो आणि आमच्या विहिरी व तळी दुरुस्त करा अशी ओरड माझ्या कानी आली नाही असे केव्हाही होत नाही. इतके असून कलेक्टरांना लोकांच्या मनाप्रमाणे खर्च करता येत नाही. म्हणून या कलेक्टरांनी अशी शिफारस केली आहे की, लोकलबोर्डनेच सर्व खर्चाला प्रारंभ केला पाहिजे. कमिशनर साहेब म्हणतात, 'या प्रांतांतील लोकलबार्डाचे कायदे इतर प्रांतांतील कायद्यापेक्षा प्रगतीपर आहेत. तथापि त्यांची अंमलबजावणी कशी होत आहे ते पाहिले म्हणजे आमचा प्रांत इतर सर्व प्रांतापेक्षा मागासलेला आहे.' ते पाहून कोणी म्हणेल की येथे लोकल बोर्डच नाहीत व कोणी कर देणाऱ्याचे ऐकावयासही बसला नाही. जिल्हा कमिट्यांवर नियामक सत्ता कमिशनरांकडे ठेवलेली आहे. कोणतीही खर्चाची बाब ठेवणे अगर काढून टाकणे हे कमिशनरकडे आहे असे १८७३ च्या २३ डिसेंबरच्या ३४१ अ.-५८८ नंबरच्या सरकारी ठरावाने ठरवले आहे. कमिशनर

सरकारचे ऐकणार. त्याच्या हाताखालील कलेक्टर कमिशनरचे ऐकणार व कलेक्टरचे जिल्हा कमिट्या ऐकणार.' हे उतारे लोकल बोर्डाचा पूर्वेतिहास कथन करतात व स्वराज्याबद्दल आमच्या लायकीविषयी जे शंका घेतात व अजून आम्हाला स्वराज्याचे धडे शिकवायचे आहेत असे जे म्हणतात त्यांना उत्तर देतात. आपण काफिरिस्थानाविषयी अथवा हॉटेंटान्ट्स लोकांच्या देशाविषयी बोलत नाही; परंतु ज्या देशाच्या इतिहासास अतकर्य पुरातनत्व प्राप्त झाले आहे, ज्या देशामध्ये नियमित स्वरूपाच्या राज्यसंस्था स्थापन झाल्या होत्या, ज्यात विविध व उत्कृष्ट वाङ्मयाचा प्रसार झालेला होता, षड्दर्शने, धर्मशास्त्र, नीतीशास्त्र, पदार्थविज्ञानशास्त्र, गणितशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, शिल्पशास्त्र व ज्याच्या अस्तित्वाविषयी भव्य व महारंभरचनायुक्त मंदिरे व जयस्तंभ साक्ष देत आहेत ते वास्तुविद्याशास्त्र, ही इतकी ज्या देशातील लोकांना पूर्ण विदित होती; ज्या देशांतील लोकांना ललितकला पूर्ण अवगत होत्या त्या देशांविषयी बोलत आहो, याचा विसर जे लोक आम्हास (हिंदी लोकांना) स्वराज्याचा अनुभव घ्यावयाचा आहे असे म्हणतात त्यांना पडत आहे असे वाटते. लोकांनी निवडलेल्या प्रतिनिधींकडून राज्य चालविण्याची पद्धत आम्हाला ठाऊक होती इतकेच नव्हे तर चौदाव्या शतकापर्यंत मागे पाहिले तरीसुद्धा पश्चिम हिंदुस्थानच्या तीरप्रांती एका विस्तृत विभागावर चतुःसंख्याक वृद्ध सचिवांच्या मंडळाकडे राज्यकारभार सोपवलेला असे. मुख्य सचिवाची नेमणूक वार्षिक असे. आता स्थित्यंतर झाले आहे. सत्तेच्या ज्या यंत्राशी तुलना करावयाससुद्धा दुसरे यंत्र मिळणार नाही असे उत्तोलन यंत्र ब्रिटिश सत्तेच्या प्रस्थापनेबरोबर येथे प्राप्त झाले आहे. अशा सुलक्षण काळातसुद्धा आम्हाला पुष्कळ स्वराज्यविषयक शिक्षण मिळवायचे आहे. ते प्राप्त करून देण्याची सोय या कायद्यात केलेली आहे काय? जे या बाबतीत आताशा करीत असतील त्यांच्या मतांशी माझे मत जुळणार नाही. जसा इतर राज्यप्रकाराचा तसा स्वराज्याचा रस्ता सरळ नाही. स्वराज्याची स्थापना दृढपणे केली पाहिजे, धैर्याने व उद्योगसातत्याने त्याचे रक्षण केले पाहिजे. ग्रीस देशांतील डेल्फॉय येथील देवास कौल लावण्याच्या कालापासून अथवा यमुना व गंगा यांच्या मधल्या प्रदेशांत वस्ती करणाऱ्या ऋषींच्या काळापासून स्वराज्याचा प्रश्न सोडविण्यास कठीण गेला आहे; पण हिंदुस्थानातील लोकांनी फार परिश्रम घेऊन तो जसा सोडवला आहे व त्याची स्वरूपे जशी ओळखली आहेत, तसा तो कोणी सोडवला नाही व तशी त्याची स्वरूप कोणास ओळखली नाहीत. स्वराज्याचा अर्थ जरा विस्तृत घेतला म्हणजे येथे आलेले महंमद पंथी लोक (मुसलमान) इतर समाजाशी सहकार करू शकतात. त्यांना जसे ते धर्मवेडे आहेत असे येथपासून पार्लमेंटसभेपर्यंत वर्णिले जाते तसे ते नाहीत असे मी उत्तर हिंदुस्थानातील त्यांचे काम पाहून म्हणतो. स्वराज्य नीट चालविण्यास पुष्कळ काम करावे लागेल. सृष्टीतील महाशक्तींचे अनुकरण करावे लागेल. आता पुढे आज जो कायद्याचा मसुदा आला आहे त्यात जी योजना केली आहे त्याहून अधिक उदात्त योजना करण्यास आमच्या लायकीचा अधिक पुरावा पाहिजे काय? हा प्रश्न एका अर्थी स्थानिक आहे. दुसऱ्या अर्थी राष्ट्रीय आहे. तो प्रश्न स्थानिक आहे कारण आजचा कायदा फक्त मुंबई इलाख्यापुरताच आहे. तो प्रश्न राष्ट्रीय आहे; कारण या योजनेचा परिणाम देशातील बाकीच्या इलाख्यांवर व्हावयाचा आहे. आमच्या इलाख्याची प्रगती इतर इलाख्यापेक्षा अधिक झालेली आहे. असे आम्हांविषयी प्रतिकूल, नव्हे अगदी वाईट मत बाळगणारा कबूल

करील. मग आता या कायद्याच्या मसुद्यांत मागासलेल्या इलाख्यांत चालू असलेल्या लोकल फंडाच्या कायद्याच्या कलमांचा उल्लेख का करण्यात आला आहे? मध्यप्रांतातील कायद्यांतील कलमांची अवतरणे या कायद्यात का घेतलेली आहेत? या मध्यप्रांतांतील कायद्यांचा जन्मच १८८१ साली झाला आहे व त्यातले मुकादम हे आता नुकतेच निर्माण झालेले आहेत; परंतु आमच्याकडील देशमुख, नाईक, पाटील, नादगौडे इ. लोकांचे अस्तित्व वंशपरंपरागत आहे. हे मराठ्यांच्या राज्यापूर्वीचे आहेत व त्यांच्या अगोदर होऊन गेलेली जी मुसलमानी राज्ये त्यांच्याही अगोदरचे आहेत. असे असता मागासलेल्या मद्रास इलाख्याच्या सरकारची मजल बोर्डाचे अध्यक्ष बिन सरकारी असावे असे विधान करण्यापर्यंत गेली आहे. उत्तर प्रांतातील कायद्यात तर बोर्डाच्या सभासदांनी आपणच आपला अध्यक्ष निवडावा असे योजले आहे व बिनसरकारी सभासदांची संख्या एकंदर सभासदांच्या संख्येपेक्षा ३/४ हून अधिक नसावी असे योजले आहे. म्हणून मी विचारतो आमच्या या प्रगतिपर इलाख्यात सरकारी अध्यक्षांची जरूरी आहे काय? लोकल बोर्डाच्या कामात जर स्वातंत्र्य देऊन लोकांना आपले कर्तव्य करावयास शिकवावयाचे आहे तर माझे मित्र बद्रुद्दीन म्हणतात, त्याप्रमाणे लोकल बोर्डाचे अध्यक्ष त्याच जिल्ह्याचे सरकारी मुख्य अधिकारी म्हणजे जे कलेक्टर त्यांना नेमण्याच्या पद्धतीचा त्याग केला पाहिजे. उत्तर हिंदुस्थानातील लोकल बोर्डाच्या कायद्यात अध्यक्ष सभासदांनी निवडावे अशी योजना आहे. तशी आमच्या कायद्यात पाहिजे.”

नंतर रावसाहेब बोर्डावर नियामक सत्ता कोणाची असावी या विषयींची जी कलमे आहेत त्याकडे वळले व म्हणाले, “नियामक सत्ता सरकारकडे असली पाहिजे हे खरे आहे. ती सत्ता किती असावी म्हणजे सरकारने म्युनिसिपालिटीच्या कामात केव्हा हात घालावा हे प्रथम निश्चित करून ठेवले पाहिजे. कारण म्युनिसिपालिट्यांना आपला कारभार कसा करावा याची योजना करण्यात पूर्ण स्वातंत्र्य पाहिजे. ज्या म्युनिसिपालिटीस अशी स्वतंत्रता नसेल ती म्युनिसिपालिच नव्हे! तिला म्युनिसिपालिटी हे नाम घेऊन मिरवावयाचा अधिकारच नाही! तिने केवळ गावकीचे पंच, पाटील इत्यादी निर्जीव अधिकाऱ्यांपुढे बढाई मारावी!”

“लोकल बोडीची कामे कोणची हे प्रथम निश्चित करून टाकले पाहिजे व ही कामे कोणती हे ठरवताना ज्या तत्त्वांचा अंगिकार केला असता कोणत्याही (उष्ण किंवा थंड) देशात साम्राज्याचे लोकल बोर्डाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही खात्यास अपाय केल्याशिवाय मनुष्याच्या गुणांचा सर्व प्रकारे विकास होईल अशा काही जगन्मान्य तत्त्वावर दृष्टी ठेवली पाहिजे व अशी कामे निर्विवादपणे राखून ठेवली पाहिजेत. त्यांच्या व्यवस्थेत कोणी हात घालता कामा नये, सडका बांधणे अथवा धर्मशाळा बांधणे किंवा त्यांची दुरुस्ती करणे, शाळांची तपासणी अथवा शाळा मास्तरांचा पगार संभाळणे याशिवाय कोणती कामे लोकल बोर्डाकडे असतात? पण जी असतात त्यात कलेक्टरने हात घालू नये. त्यांना ही कामे कशी करावी त्याचा मार्ग दाखवावा. पण त्यांना मुळी हालताच येऊ नये इतके त्यांच्यावर वजन पडता कामा नये.”

“आणखी एक माझी सूचना अशी आहे की, लोकल बोर्डाच्या कामांचा रिपोर्ट छापून प्रसिद्ध व्हावा म्हणजे जे काम यांनी केले पाहिजे ते न केल्याबद्दल अथवा जे यांनी करता कामा नये ते

केल्याबद्दल कोणाला तक्रार करणे असेल तर ती करावयास सोपे पडेल. या करता थोडा खर्च लागेल; पण लोकलबोर्डच्या कामावर नजर राहील.''

''शिक्षणाने अथवा जवळ मालमत्ता बरीच असल्याने अथवा समाजात प्रतिष्ठा असल्याने प्राप्त झालेली आपल्यावरची जबाबदारी ओळखण्यास जे लोक लायक नाहीत त्यांना सोडून पौरजनाधिकार (मत देण्याचा) मी दुसऱ्या कोणास एकदम द्यावयास तयार नाही असे कबूल करतो. कोणास मताधिकार द्यावयाचा हे ठरवल्यानंतर लघुसंख्याक वर्गाचे प्रतिनिधी बोर्डात येण्याकरता सरकाराला प्रतिनिधी नेमण्याचा अधिकार असावा व पुढे पुढे अशांची ही संख्या दिवसेनदिवस शक्य तेवढी गरजेप्रमाणे कमी कमी करीत गेले पाहिजे.''

''कोणत्या इसमाला बोर्डाचा सभासद होता येऊ नये अशाबद्दल नियम काही निश्चित तत्त्वांवर केले पाहिजेत. बंगल्यात ज्या इसमाच्या हातून जो गुन्हा केला असता योग्य अधिकाऱ्यांच्या लेखी हुकूमाशिवाय धरले जाण्यास गुन्हेगार पात्र होत नाही तो गुन्हा झाला असेल तो लोकल बोर्डाच्या कामास नालायक धरला जात आहे. हे तत्त्व आम्हास नको. माझे मित्र बद्रुद्दीन म्हणतात त्याप्रमाणे ज्या गुन्ह्याची समजी पक्षकार आपसात करू शकत नाहीत असा गुन्हा ज्याच्या हातून झाला असेल त्याला बोर्डवर घेता येऊ नये हे तत्त्व मान्य करण्यासारखे आहे; परंतु ज्या गुन्ह्याने मनुष्य नीतीभ्रष्ट होतो, त्या गुन्ह्यामुळे त्याला मज्जाव असावा असे मला वाटते. हल्लीच्या कायद्याने शेजाऱ्याच्या कानशिलात लगावल्याबद्दल एखाद्याला पोलीस पाटलाने २४ तास चावडीवर बसवून ठेवले तर तो नालायक ठरू शकेल, हे कायदे लहान दिसतात; पण यांच्या मसुद्याची प्रसिद्धी होऊ द्यावी व लोकांना त्यांचा विचार करावयास पुष्कळ वेळ व चांगली संधी मिळावी इतके सांगून रावसाहेबांनी पहिल्या वाचनास संमती दिली.

या एकंदर दिलेल्या हकिगतीवरून असे आढळून येईल की, रावसाहेबांची नेमणूक काऊन्सिलात झाल्यावर ज्या शतशः मित्रांनी'' त्यांचे अभिनंदन करून त्यांची कामगिरी चिरसंस्मरणीय होईल असा भरवसा धरला त्यांचा मनोभंग रावसाहेबांनी केला नाही.[६] ''या नेमणुकीने तुमचा मान सरकारने केला व आपला करून घेतला.'' या शब्दांत ज. जेकब साहेबांनी केलेली स्तुती यथार्थ आहे असे रावसाहेबांनी दाखवले व तसे करण्यास त्यांच्या अंगचे अनेक गुण कारणीभूत झाले. त्यात मुख्य म्हणजे अनन्यसाधारण स्पष्टोक्ती. त्यांच्या प्रत्येक महत्त्वाच्या भाषणात स्पष्टोक्ती ही स्वत्वाची खूण दिसून येते. ज्यात स्पष्टोक्ती नाही ते त्याचे भाषणच नव्हे असे साधारणपणे समजावे; परंतु तिच्या भरात त्यांनी शिष्टाचार केव्हाही सोडला नाही. दुसरा प्रतिपक्षी जर त्या भानगडीत पडला तर त्याला लागलीच जबाब देऊन ते स्वाभिमान प्रकट करीत असत. दुसरा एक गुण त्यांच्या भाषणात दिसून येई तो हा की प्रतिपक्षातील लोकांच्या सद्हेतूबद्दल त्यांनी शंका केव्हाही घेतली नाही. पुढे आलेल्या कायद्यांच्या कलमांच्या इष्टनिष्टतेविषयी मात्र जबर शंका घेत असत. व्यक्तिविषयक वाद माजविला नाही; कारण त्यांचा वाद किंवा विरोध व्यक्तींशी नव्हता. फक्त तत्त्वांशी होता. त्यामुळे पक्षाभिमानास त्यांनी थारा दिला नाही. करू घातलेल्या कायद्यांना आधारभूत असलेल्या तत्त्वांनी राष्ट्रपुरुषाचे हित साधत आहे की नाही ते ते पहिल्याने बघत. राष्ट्रपुरुषाचे मुख्य दोनच विभाग आहेत. १. राजा व २. प्रजा. आणि तदनुरोधान दोनच पक्ष आहेत. १. राजपक्ष व २. प्रजापक्ष आणि

राज्यकारभार चांगल्या रीतीने चालावा म्हणून एखाद्या कायद्याची आवश्यकता आहे असे ठरले तर ते त्याला पुष्टी देत असत. ते स्वत: सरकारी नोकरीत असता राज्यकारभाराची महत्त्वाची कामे करून राज्यकारभारांतील अडचणींची व त्यांची ओळख झाली होती. "हिंदुस्थानचा राज्यकारभार हा मोठा कठीण प्रश्न आहे. तो तसा नसता तर हिंदुस्थानच्या राज्याचा कारभार चालविण्यात मोठे भूषण कसे राहले असते!" (ज. जेकब यांना पत्र १८७५) एवढ्यापुरते ते राजपक्षीय होते.

मूलाधारतत्त्वे त्यांना मान्य होऊन कायद्याची आवश्यकता चक्क दिसून आली म्हणजे ते प्रत्येक कलमाची चर्चा करून त्यातील अनिष्ट भाग वगळून टाकण्याची शिकस्त करीत. कोणत्याही भागात अन्याय न होऊ देण्याची खबरदारी घेत व अन्याय होण्याचा संभव दिसल्यास राणीसाहेबांच्या गरीब प्रजेस त्याच्याविरुद्ध दाद लागण्याची जागा करून ठेवण्याविषयी काळजी घेत; या दृष्टीने ते प्रजापक्षीय होते.

राष्ट्रपुरुषाच्या हितावर त्यांची मुख्य नजर असल्यामुळे त्यांच्या मतात व कृतीत विसंगतता आढळत नाही.

एकच पुरुष शास्त्रज्ञ व शास्त्रकार बहुधा नसतो; परंतु त्याची शास्त्रज्ञता शास्त्रकार होण्यास सहायक होते. त्याप्रमाणे एकच पुरुष कायद्यात प्रवीण व चांगला कायदे करणारा बहुधा नसतो. रावसाहेब कायद्यात प्रवीण होते. तसेच कायदे कसे करावे ते ते जाणत होते. ते जाणण्यास त्यांचे कायद्याचे ज्ञान सहाय्यभूत झाले.

याशिवाय त्यांच्या अंगात सदैव वास्तव्य करणारा एक गुण होता तो, कर्तव्याची कळकळ होय. काऊन्सिलाच्या कामाकरता कितीही श्रम पडले, पैसा खर्च झाला, वेळ गेला, तरीही सर्व त्यांना भारी वाटली नाहीत. प्रकृतीचे स्वास्थ्यसुद्धा त्यांनी काऊन्सिलच्या कामाच्या आड येऊ दिले नाही. १८८२ साली काऊन्सिलच्या कामाकरता रावसाहेब पुण्यास बेचरदास यांच्या बंगल्यात उतरले होते. "तेव्हा चिरंजीवांचा घोडा एकदा उधळला तो धावत जाऊन घरीत असता डाव्या पायावर इजा होऊन तत्काळ आजारी झालो. अगदी स्वस्थ अंथरुणावर पडून होतो. पण वेळ होताच म्युनिसिपल बिलास पुष्टी देण्याकरता स्वत: चालता येत नव्हते तरी लंगडत लंगडत काऊन्सिलला गेलो. ज्वर भरू लागला; पण डोके चांगले चालत होते." (सर वेडरबर्न यांना १५.९.८२ चे पत्र)

मोठमोठाली स्थित्यंतरे त्वरित घडवून आणणारे कायदे त्यांना रुचत नसत. यासंबंधी ते पुरातनमतवाद्याप्रमाणे आहे ती स्थिती बरी आहे असाच आग्रह धरीत.

घाई त्यांना आवडत नसे. भिन्नमतप्रदर्शक नोंद लवकर लिहावी अशी एका मित्राने त्यांना सूचना केली तेव्हा त्यांनी त्यास उत्तर लिहिले, "जर एखादी गोष्ट करण्यासारखी असेल तर ती चांगल्याप्रकारे केली पाहिजे. माझे काम मी उगाच काहीतरी वरच्यावर उडवाउडवी करून घाईघाईने करण्यास कबूल नाही." (मि. हिटवर्थ यांना पत्र १७.१२.१८७७)

ही सर्व आस्था त्यांनी त्यांचे बहुमत नसता दाखवली. कारण नेहमी निवडक कमिटीत व मसुद्याच्या चर्चेच्या वेळी पुष्कळ कामगिरी करण्यासारखी असते असे त्यांचे मत होते. त्यांच्या युक्तिवादामुळे एखादा मसुदा परत घेतलेला सापडेल, पुष्कळ मसुदे सुधारलेले दिसतील, एखादा मुंबईच्या काऊन्सिलात पास झालेला हिंदुस्थान सरकारास अनुचित वाटून संमती देण्यास पात्र ठरला

नाही असे आढळेल. उदारणार्थ, शिकारीच्या प्राण्यांचे संरक्षण करणारा कायदा. डॉ. महेंद्रलाल सरकार यांची नेमणूक कलकत्त्याच्या काऊन्सिलात झाली तेव्हा काऊन्सिलदारास काय करता येईल त्याचा त्यांनी एकापत्री उल्लेख केला आहे तो असा-

"मत्प्रिय डॉक्टर महेंद्रलाल सरकार,

तुमची सुखावह नेमणूक (काऊन्सिलमध्ये) झाल्याबद्दल मी वंग देशाचे अभिनंदन करून, माझ्या इकडील[७] ज्युबली उत्सवाला आरंभ करतो. तुमच्या हातात पुष्कळ सत्ता नाही हे खरे आहे; परंतु तुम्हांला चांगल्या सूचना करता येण्यासारख्या आहेत व पुष्कळ विषयांची चर्चात्मक मांडणी महत जनतेपुढे व महत्तर वरील कोर्टापुढे करता येईल. एवढा तुमचा मोठा अधिकार आहे व तुम्हाला जवळजवळ एक शतकाच्या चतुर्भागाइतका अनुभव असल्यामुळे तुम्हाला त्या अधिकाराचा चांगला उपयोग करता येईल." (१६.२.१८८७)

इतक्या गुणांमुळे त्यांची सर्वांवर छाप बसली. इतर सरकारी काऊन्सिलदार त्यांच्या भाषणाचा मान ठेवीत. "माझे म्हणणे काय आहे ते ऐकून घेण्याची इच्छा सर्वप्रकारे दिसून येत आहे." (उदास यांना पत्र)

येथील मोठमोठ्या लोकांचे मन त्यांनी आपल्याकडे काऊन्सिलात असताना वेधून घेतले होते, स्थानिक स्वराज्याचा कायदा काऊन्सिलात असताना रा. ब. रानडे यांनी लिहिले की आपण इंचागणिक लढत रहाल अशी आशा करतो.

रावसाहेबांकडे शुभदृष्टीने सतत बघत असणाऱ्या; एका बड्या इंग्रज अधिकाऱ्याने त्यांना लिहिलेल्या पुढील सुंदर पत्रात त्यांच्या कामगिरीची खरी किंमत पटवून दिली आहे. "सर्व स्वतंत्र सभासदांच्या मताचा पाठिंबा महुडाच्या फुलांच्या कायद्याच्या वेळी मिळवून घेतल्याबद्दल मी तुमचे अभिनंदन करतो. सर्व स्वतंत्र सभासदांचे मते आपल्या बाजूस वळवून घेण्यापलीकडे आणखी तुम्हास काय अधिक करता आले असते ते मला समजत नाही. इंग्लंडमध्ये सार्वजनिक कामाची जी उभारणी पुढारी करतात, तिचा पाया कोणता म्हणाल तर सरकारचे सत्ताधारी कार्यमंत्री जे जे प्रतिपादन करतील व आपल्या कृत्यांची जी जी उपपत्ती बसवतील त्या त्या सर्वांवर शंका घेत बसणे ही होय. हे काही निरीक्षक विसरतात. म्हणून ते सरकारावर स्वतंत्र सभासदांचा विश्वास नाही असे गाऱ्हाणे गातात. हल्लीच्या सल्लागार काऊसिलांचे काम म्हटले म्हणजे दिलेल्या सल्ल्याप्रमाणे काय पुढे येतात ती फक्त ऐकून घेण्याचे आहे. सरकारावर विश्वास आहे असा ठराव पसार करून घेण्याचे नव्हे. हिंदी सभासदांनी आपले वादविवाद करण्याचे काम चांगले पार पाडले असे मला वाटते. नव्हे- असे मला म्हटलेच पाहिजे."

ही रावसाहेबांची कामगिरी इतकी चिरस्मरणीय झाली आहे की, त्यांच्या निधनानंतर २१ वर्षांनीसुद्धा तिची प्रशंसा थोर लोकांनी केली आहे.

सर सिडनहॅम क्लार्क, मुंबईचे गव्हर्नर यांनी, १९१० साली दुसऱ्याने काऊन्सिलाची सुधारणा झाल्यावर नव्या काऊन्सिलात पहिल्या दिवशी भाषण केले. तेव्हा प्रथम थोडक्यात काऊन्सिलच्या सुधारणेचा सुरस इतिहास निवेदन करताना पहिल्या काळी हिंदी काऊन्सिलरांचा काऊन्सिलात प्रवेश सरकारच्या नेमणुकीमुळे होऊ लागला असे सांगून ते म्हणाले, "त्यावेळचे कागदपत्र पाहिले

असता, असे दिसून येते की, त्या काळातील सरकाराने नेमलेल्या हिंदी सभासदांनी केलेल्या वादविवादात सजीवता व चित्ताकर्षता वारंवार दिसून येत असे. त्यात (अशा सरकारने नेमलेल्या लोकांना) रावसाहेब विश्वनाथ मंडलिक, जे नुसत्या रावसाहेब या नावाने प्रसिद्ध होते ते प्रमुख होते. त्यांनी आपल्या बुद्धीच्या व शीलाच्या जोरावर आपले नाव चिरसंस्मरणीय करून ठेवले आहे.''

या भाषणात नामदार सर सिडनहॅम यांनी रावसाहेबांशिवाय इतर कोणत्याही काऊन्सिलराची नाव घेऊन तारीफ केली नाही हा या भाषणांतील विशेष भाग होय.

याचप्रमाणे पुढील एक मार्मिक लेख वाचण्यासारखा आहे. ''विश्वनाथ नारायण मंडलिक हे कोकणस्थ ब्राह्मण असून हिंदी वकील मंडळींतील उत्कृष्ट वकिलांपैकी होते. विवेकबुद्धी, दूरदृष्टी व कोणत्याही बाबतीत बिनचूक निर्णय करण्याची शक्ती या गुणांत त्यांनी समकालीन लोकांना बरेच मागे टाकले होते. शिक्षणाविषयी त्यांची मते फार उदार होती व सार्वजनिक कामकाजासंबंधी त्यांचे ज्ञान फार विस्तृत होते.''

''काऊन्सिलातील हिंदी सभासद हे आपल्या देशबांधवांचे हित व अनहित कशात आहे ते बरोबर दाखवून देण्यात फार उत्साह दाखवत असत. वादविवादांत विश्वनाथ नारायण मंडलिक हे फार प्रमुख भाग घेत. ख्रिस्तोदास पॉल यांना जी पदवी बंगालच्या काऊन्सिलमध्ये प्राप्त झाली होती तीच पदवी यांना मुंबईच्या कायदे काऊन्सिलात प्राप्त झाली होती. यांचे खाजगी वर्तन अगदी उदाहरण घेण्यासारखे होते. सार्वजनिक काम करण्याचे मोठेच बुद्धिसामर्थ्य यांच्या अंगी होते. जे कोकणस्थ ब्राह्मण मराठ्यांच्या साम्राज्याचे मूलाधार होते त्यातले एक हे होते. त्यांच्या देशबांधवांचा त्यांच्यावर पूर्ण विश्वास होता व ते त्यांना फार पूज्य मानीत. माझ्या पाहण्यात जे अत्यंत बुद्धिमंत हिंदी लोक आले त्यापैकी हे एक होते. (सर रिचर्ड टेपल.)

ही तिन्ही मते उच्चपदारूढ इंग्रजांची आहेत. पहिले एका चिरपरिचित स्नेहलुब्धाचे आहे. दुसरे अगदी अपरिचित पण कीर्तिलुब्धाचे आहे व तिसरे चिरपरिचत पण विरुद्धमतवादी अशा गुणलुब्धाचे आहे. सर रिचर्ड यांचे व रावसाहेबांचे जातक पटत नसे. विरुद्ध मतवाद्यांच्या अंगांतील गुणांचे ग्रहण करण्याची जी बुद्धी इंग्रज लोकांत साधारणपणे दिसून येते ती सर रिचर्ड यांच्या अंगांत होती असे वरील मतावरून दिसून येत आहे. त्यांनी हे मत, 'माझ्यावेळचे हिंदुस्थानातील प्रसिद्ध पुरुष व अनेक वृत्तांत' या पुस्तकात दिले आहे.

आता सरकाराने उदारपणे काऊन्सिलचे क्षेत्र वाढविले आहे. म्युनिसिपालिटीच्या- नव्हे लोकलबोर्डाच्या अध्यक्षपदावरून दिल्ली येथील असेम्ब्लीच्या अध्यक्षपदाचा रस्ता दिसू लागला आहे. लोककल्याणेच्छूंनी निर्भयपणे पुढे यावे. भित्र्यांचा वर्ग भरभराटीस येत नाही. मतभेदापेक्षा मतैक्यावर नजर द्यावी. ''पुष्कळ बाबतीत आमचा मतभेद असला तरी एकमताने काम करता येईल अशा अनेक बाबी आहेत. मी पुढील विषयांवर लक्ष पुरवत आहे. कायम धाऱ्याची पद्धती, सार्वजनिक खात्यात काटकसर इ. या विषयांवर आपण साधल्यावेळी ऐकवलेले आपले म्हणणे मला किमतीचे वाटेल.'' हे रावसाहेबांचे रावबहादूर रानड्यांना लिहिलेले १९.८.७४ चे पत्र ध्यानात ठेवा. धर्मज्ञ व्हा म्हणजे प्रचलित कायद्यांचे ज्ञान प्राप्त करून घ्या. अज्ञान गाव ढेकऱ्याला काजीपद प्राप्त झाल्यास तो कायदा करू शकतो; पण कसला? जो त्यालाच फासावर चढवील असला! व्यवहारज्ञान, तर्कशुद्ध

विचारसरणी, गोड युक्तिवाद ही वादविवादसमय दाखवून काऊन्सिलाची प्रतिष्ठा वाढवा व जनतेचे सौख्य व प्रगती वाढवण्याचा सरकारचा मनोदय पुरा करा व कर्तव्यांतून मोकळे व्हा.

❍

संदर्भ टिपा -

१. ही दोन वर्षे खंड पडण्याला कारण बहुशः एक असे झाले की सर रिचर्ड टेंपल मुंबईचे गव्हर्नर, यांचे व रावसाहेबांचे पटत नाहीसे झाले. एका विषयावर खासगी रीतीने चर्चा करीत असताना रावसाहेबांनी सर रिचर्ड यांना ते आता मध्यप्रांतात नाहीत अशी आठवण दिली. अर्थात मध्य प्रांतात यापूर्वी कमिशनर असताना त्यांना हवे तसे वागण्याला अवसर पुष्कळ असे तसा येथे मुंबईच्या अधिक स्वतंत्र वातावरणात मिळणे शक्य नाही असा भावार्थ होता. मी सर टेंपल यांना पचेनासा झालो आहे. पुढे मी काऊन्सिलर नेमला जाण्याचा संभव नाही असे त्यांनी एका मित्रास १८७७ मध्ये लिहिले होते.

२. रावसाहेबांना मत कथन करण्याचा मान नेहमी मिळत असे व ते आपले मत मोठ्या हौसेने परिश्रम करून देत असत. "मला विचारले नसते तर स्वस्थ बसण्याचा इरादा होता; परंतु आता सरकारने मत विचारल्यावर स्वस्थ बसताच येत नाही. बसलो तर नैतिक भित्रेपणा अंगास येईल." (६.२.१८८७ चे बापूसाहेब आठल्ये यांना पत्र)

३. १८६८ च्या सर्व्हे ॲक्टात असे ठरविण्यात आले आहे की, पाच वर्षांचा घराचा ताबा असला म्हणजे घराच्या खालील जमिनीवरील साऱ्याची माफी मिळावयाची. हे तत्त्व काढून टाकून आता असे ठरवण्यात आले आहे की, ज्या घरवाल्याकडून जमिनीवरील मालकीचा पुरावा होणार नाही. त्यांना घराखालील जमिनीचा सारा द्यावा लागेल. हा कायदा सर्वत्र लागू करणे कायदेशीर नाही; पण लागू करणे असेल तर पाच वर्षांचा ताबा माफी मिळवण्यास पुरेसा आहे. हे तरी १८६८ च्या कायद्याचे कलम जाग्यावर ठेवावे. असा रावसाहेबांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.

४. कॉर्पोरेशनला किंवा कमिशनरला विशेष हक्क देणारी.

५. यात मि. फ्लिन, हायकोर्टातील चीफ ट्रान्स्लेटर, विनायकराव भागवत, माधवराव शिरगांवकर, रावजी आठल्ये, डॉ. ह्युलेट, मि. पीस्काट्, माधवराव बर्वे, प्रो. करखम, वकिलांची असोसिएशन, मुंबई हायकोर्ट, दादाभाई नवरोजी, वामनराव रानडे (खानदेश), डॉ. बर्डवुड, डॉ. मॅकेन्झी इ. मुख्य होते.

६. तुमची नेमणूक कायदे काऊन्सिलात झाली असे वृत्त आजच्या टपालांतून आलेल्या पत्रांनी जाहीर केले. मी तुमचे मनापासून अभिनंदन करतो या नेमणुकीहून अधिक चांगली नेमणूक करता आली असती असे मला वाटत नाही. तुमचा मान करून सरकारने आपला मान करून घेतला." (जे. जेकब यांचे पत्र ४.९.७४)

७. व्हिक्टोरिया महाराणी साहेबांचा ज्युबली महोत्सव या दिवसात सर्वत्र सुरू झाला होता.

❍❍❍

इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या पहिल्या पिढीतील रावसाहेब मंडलिकांनी आयुष्याच्या पूर्वार्धात इंग्रजांच्या सेवेत विविध पदांवर नोकरी केली. नोकरी करत असताना देशहिताचा विचार करणारे मंडलिक एक दुर्मिळ अधिकारी होते. त्यांनी कायद्याच्या आधाराने समाजसुधारणा करत लोकांना न्याय मिळावा म्हणून प्रयत्न केले. समाजसुधारणेबरोबर इतर सर्वच बाबतीत सत्याचा आग्रह धरला. इंग्रजांना अनेक कायद्यात बदल करण्यास भाग पाडले. सार्वजनिक जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रात लोकांसाठी काम केले. समाज्याच्या उन्नतीसाठी अनेक संस्था निर्माण केल्या. बंद पडत आलेल्या संस्थांना ऊर्जित अवस्थेत आणले. या संस्थांच्या माध्यमातून लोकांचा उत्कर्ष कसा साधता येईल याचा विचार केला. विविध विषयांवर साहित्य निर्माण केले. थोडक्यात, संपूर्ण आयुष्यभर त्यांनी लोकहितासाठी, स्वदेशातील लोकांचा स्वाभिमान जागृत ठेवण्यासाठी सनदशीर मार्गाने इंग्रजांशी लढा दिला.

त्यामुळे त्यांचे कार्य, त्यांनी निर्माण केलेले साहित्य, लोकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी उभारलेला कायदेशीर लढा, मातृभाषा मराठीचा उद्धार होण्यासाठी केलेली धडपड, विविध संस्थांच्या माध्यमातून केलेली लोकोपयोगी कामे, धर्मशास्त्र आणि हिंदुधर्मातील सुधारणेसाठी सुचवलेले उपाय असे प्रत्येक क्षेत्रातील कार्य अलौकिक होते. या सर्व क्षेत्रातील कार्यामुळे विश्वनाथ मंडलिक 'रावसाहेब' या नावाने ओळखले जात. त्यांच्या कार्याची आणि व्यक्तिमत्त्वाची ओळख होण्यासाठी गणेश रामकृष्ण हवलदार यांनी इ.स. १९२७ मध्ये त्यांचे बृहत चरित्र लिहिले; परंतु त्या चरित्राचे पुनर्प्रकाशन झाले नाही तसेच त्यांचे चरित्र इतरांनीही लिहिले नाही. त्यामुळे मंडलिकांच्या समाजशील व्यक्तिमत्त्वाची आणि चरित्राची नव्याने ओळख होण्यासाठी दोन खंडात या दुर्मिळ चरित्रग्रंथाचे पुनर्प्रकाशन केले आहे.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई